

TARİX

ZƏHMƏT ŞAHVERDİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 94(479.242)

1990-2000-Cİ İLLƏRDƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: *Naxçıvan, sosial-iqtisadi vəziyyət, Heydər Əliyev, milli maraqlar*

Key words: *Nakhchivan, socio - economic situation, Heydar Aliyev, national interests*

Ключевые слова: *Нахичевань, социально-экономическое положение, Гейдар Алиев, национальные интересы*

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişafında nəqliyyat, rabitə və energetikanın özünəməxsus rolu və yeri vardır. Hər şeydən əvvəl bu onunla əlaqədardır ki, muxtar respublika 1990-cı ildən iqtisadi və kommunikasiya blokadası şəraitində yaşayır, burada təbii qaz və elektrik enerjisinin verilməsi dayandırılmış, eləcə də 1990-cı ilin aprel ayından dəmir yolu və rabitə əlaqəsi kəsilmişdir. Ona görə bu böhranlı vəziyyətdən çıxmaq üçün ciddi çalışmaq və yorulmaq bilmədən iş görmək tələb olunurdu. Bu sahədə görülən işlərin bir qismi, 1990-1993-cü illər arasında Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri olmuş, ümummilli lider Heydər Əliyevin dövrünə düşmüşdür. Həmin illərdə mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə xeyli iş görülmüş, qonşu dövlətlərlə, o cümlədən İran İslam Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti ilə danışıqlar aparılmış, gərgin vəziyyətdən çıxış yolları tapılmışdır. Lakin, xalqın tələbi ilə Heydər Əliyev ikinci dəfə Azərbaycan rəhbərliyinə gedəndən sonra bu sahədə görülən işlər yarımçıq qalmış, muxtar respublika yenidən böhran vəziyyətinə düşmüşdür. Amma 1995-ci ilin noyabr ayında muxtar respublikada siyasi hakimiyyətdə aparılan dəyişikliklər bu işi yenidən öz axarına salmış oldu.

1995-ci ildən 2000-ci ilin yanvar ayına qədər görülən tədbirlərlə əlaqədar rayonlararası 111 ədəd, şəhər və rayon daxilində 154 ədəd olmaqla, cəmi 265 ədəd avtobus və mikroavtobus, 110 ədəd taksı, 367 ədəd yük maşını alınmışdır.

Naxçıvan-İqdir marşrutu üzrə beynəlxalq sərnişin daşınmasına 5 ədəd avtobus lisenziyaya cəlb edilmiş, yerli büdcəyə 227 milyon manat vəsait ödənilmişdir. Naxçıvan şəhərinin trolleybus təsərrüfatında qayda yaradılmış, daxili imkanlar hesabına 19 ədəd trolleybus təmir edilərək xəttə buraxılmış və onlar üçün ehtiyat hissələri, avadanlıqlar alınmışdır. 1993-1995-ci illərdə baxımsızlıq üzündən dağıdılmış 5 kilometrlik trolleybus xətti 1997-ci ildə bərpa edilərək istifadəyə verilmişdir. Dəmir yolu da iflic vəziyyətə düşdüyündən yük daşınması tamam dayandırılmışdı. Bu sahədə də görülən işlər hesabına xeyli irəliləyiş olmuşdur. Belə ki, Naxçıvan-Təbriz marşrutu üzrə sərnişin qatarı təmin edilmiş və əhalinin İrana gediş-gəlişini asanlaşdırmışdır. Həmçinin Naxçıvan Hava Limanında təyyarələr vasitəsi ilə sərnişinlərin yola salınması və yük daşınması işi yaxşılaşdırılmışdır. Bəhs olunan dövrdə hər gün Naxçıvandan Bakıya 3 reys təyyarənin sərnişin və yük daşınması təmin edilmiş və nizamlanmışdır. Görülən tədbirlərin hesabına təkcə 2000-ci ildə Naxçıvan Hava Limanından təyyarələr vasitəsilə yanvar ayından sentyabr ayına qədər 149 min sərnişin, 2, 6 min ton yük yola salınmışdır. Naxçıvan Hava Limanının ölkədaxili və xarici əlaqələri də genişlənməmişdir. Naxçıvan-Bakı, Naxçıvan-Gəncə və Naxçıvan-Moskva reysləri fəaliyyət göstərmişdir.

Bununla yanaşı, Naxçıvan Hava Limanı əsaslı şəkildə təmir olunmuş və bir çox yenidənqurma işləri aparılmış, yollara yüksək keyfiyyətli asfalt salınmışdır.

Həmçinin İran İslam Respublikası ərazisindən keçməklə Bakıya yük daşımaq üçün icazə alınmış və bu iş digər tərəfdən Naxçıvan əhalisinin yanacağa, ərzağa, tikinti materiallarına və

s. kimi mallara tələbatlarının ödənilməsinə imkan vermişdir.

Muxtar Respublikada 1995-2000-ci illər arasında rabitə sahəsində də xeyli iş görülmüşdür. Cənubi Koreyanın «DEU telekom» şirkəti ilə 1998-ci ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən muxtar respublikanın bütün yaşayış məntəqələri əsasən telefonlaşdırılmış, abonentlər birbaşa Beynəlxalq Telefon Rabitə sisteminə çıxmaq imkanı qazanmışlar. Telekommunikasiya sistemində aparılan yenidənqurma işlərinin nəticəsində 35 mindən yuxarı elektron tipli xətt və nömrə, eyni zamanda respublikanın bütün ərazisini əhatə edən mobil telefon şəbəkəsi istifadəyə verilmiş, Azərbaycan televiziyasının peyk-rabitəsi vasitəsi ilə muxtar respublikaya translyasiyası təmin olunmuşdur.

Bundan əlavə, bütün bunların və birbaşa internet sisteminə qoşulmaq imkanı verən Kompüter Tədris Mərkəzinin istifadəyə verilməsi ilə muxtar respublikanın informasiya blokadasına son qoyulmuşdur.

Görülən tədbirlərlə əlaqədar təkcə 2000-ci ildə rabitə müəssisələrinin göstərdikləri xidmətin həcmi 5,8 milyard manat olmuşdur ki, bundan da 3,9 milyard manatı əhaliyə göstərilən rabitə xidmətinin payına düşür.

Muxtar Respublika rəhbərliyinin apardığı məqsədyönlü tədbirləri nəticəsində enerji təchizatı sahəsində də bir sıra müsbət irəliləyişlər baş vermişdir. 1992-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Ukraynanın Zaporozes şəhərindən alınmış, lakin dəmir yolunun işləməməsi ucbatından Əli Bayramlıda saxlanılan 125 meqavat gücə malik 120 ton ağırlığında transformatorun Türkmənistan İran yolu ilə 1999-cu ildə Naxçıvana gətirilib Babək yarımstansiyasında quraşdırılması nəticəsində, Türkiyə Respublikasından alınan enerjinin normal gərginliklə verilməsinə şərait yaranmışdır. Təkcə 1999-cu ildə muxtar respublikaya 697, 4 milyon kilovat-saat elektrik enerjisi daxil olmuşdur.

Muxtar Respublika Ali Məclisində hər il payız-qış mövsümünün əvvəlində keçirilən ənənəvi müşavirələr energetika və istilik-təsərrüfat sisteminin fəaliyyətini daha da təkmilləşdirilməsi sahəsində mühüm rol oynayır və çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilir.

Xüsusən son iki ildə, yəni 2000 və 2001-ci ildə muxtar respublikada əhaliyə nəqliyyat xidmətinin yaxşılaşması və yük daşınması sahəsində görülən ardıcıl tədbirlər nəticəsində nəqliyyat müəssisələri və avtomobil nəqliyyatı sahəsində fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər tərəfindən 58 milyon ton yük, 12 milyon 447 min 900 nəfər sərnişin daşınmışdır. Yük və sərnişin daşınmasından 2001-ci ildə bütövlükdə götürüldükdə 31 milyard 872 milyon 500 min manat gəlir əldə edilmişdir ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 28, 4 faiz çox olmuşdur.

Azərbaycan Dəmir Yolu Naxçıvan bölməsi tərəfindən Ordubad-Naxçıvan, Şərur-Naxçıvan və ölkə prezidentinin təşəbbüsü ilə əsası qoyulmuş həftədə iki gün hərəkət edən Naxçıvan-Təbriz sərnişin qatarları ilə 372 min 100 nəfər sərnişin daşınmış, İran İslam Respublikası ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasına 4 min 600 ton yük gətirmişdir. Bütövlükdə dəmir yolu ilə 2001-ci il ərzində 5 min 200 tona qədər müxtəlif yüklər daşınmışdır.

Sərnişin və yük daşınmasından əldə olunan gəlir 22, 7 faiz artaraq 3 milyard 290 milyon 800 min manat olmuşdur.

2001-ci ildə muxtar respublikada rabitə müəssisələri tərəfindən 6 milyard 716 milyon 600 min manatlıq, o cümlədən əhaliyə 4 milyard 935 milyon 700 min manatlıq rabitə xidməti göstərilmişdir ki, bu da 2000-ci illə müqayisədə 5, 2 faiz çoxdur.

«Lider» televiziya və radio kanalların «Spase» televiziya kanalının peyk rabitəsi vasitəsilə muxtar respublikaya translyasiyası təmin olunmuş, «Naxçıvanın səsi» müstəqil radio kanalı öz yayımına başlamışdır.

2001-ci ildə hörmətli Prezidentimiz Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində muxtar respublikanın enerji təchizatını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə İmişli Parsabad elektrik xətti çəkilmişdir. Nəticədə İran İslam Respublikasından mübadilə yolu ilə alınan elektrik enerjisi 2001-ci ilin may ayından etibarən 10 meqavat artırılaraq 50 meqavata qaldırılmışdır. 2001-ci il ərzində muxtar respublikanın elektrik şəbəkələrinə 841 milyon 100 min kilovat saat elektrik enerjisi daxil olmuşdur ki, bu da keçən ildəkindən 78 milyon 900 min kilovat saat artıqdır.

Hal-hazırda görülən tədbirlərlə əlaqədar elektrik enerjisi yaxşılaşdığından Naxçıvan şəhərində 58 yaşayış binasına (o cümlədən 2928 mənzilə), şəhərdə bütün xəstəxanalara, 12 saylı

orta məktəbə, Hərbi Liseyin Naxçıvan filialına, bəzi inzibati və mədəniyyət müəssisələrinə, Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsas binasına, Tibbi fakültəyə istilik verilir.

1995-ci ildə heç bir qazanxana işləmədiyi halda, son illərdə 15-dən artıq qazanxana təmir edilib istifadəyə verilmiş və daimi su xətlərinə qoşulmuşdur. Uzunluğu 1350 metr olan 3 yeni drenaj xətti qazılaraq Naxçıvan şəhərinə içməli su xətti çəkilmişdir.

Bütün bunlar isə Naxçıvan MR-də 1900-2001-ci illərdə nəqliyyat, rabitə və energetikanın güclü inkişaf yolu keçdiyini təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Z.Ə.Şahverdiyev- Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001-ci illərdə, Qeyrət nəşriyyatı, 2002
2. Z.Ə.Şahverdiyev- Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf (2001-2012-ci illər dərslər vəsaiti), Naxçıvan, 2014
3. 1990-2000-ci illərdəki Şərq qapısı qəzetinin müvafiq nömrələri.

ABSTRACT

SOCIO-ECONOMIC STATUS OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC IN 1990-2000

The article studies the review of measures to strengthen the socio-economic opportunities of the Nakhchivan Autonomous Republic. The arrival of Heydar Aliyev to Nakhchivan further revived the socio-economic life here and strengthened the people's will to struggle. Under the leadership of Heydar Aliyev, decisive and consistent steps were taken in the direction of restoration of national statehood in a short time. Save Nakhchivan, which was an ideal bridge for its geostrategic position at times when the political interests of the international forces collided from the source of problems and meeting the vital needs of the autonomous republic, first of all, depended on the establishment of transport and communication system. The role of the taken measures is marked as a part of the socio-economic policy of the Azerbaijan Republic. The work against the background of the regional socio-economic development in recent years is also elucidated in the article.

РЕЗЮМЕ

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СТАТУС НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ В 1990-2000

В статье рассматривается обзор мер по усилению социально-экономических возможностей Нахчыванской Автономной Республики. Прибытие Гейдара Алиева в Нахчыван еще более оживило социально-экономическую жизнь здесь и укрепило волю народа к борьбе. Под руководством Гейдара Алиева в короткие сроки были предприняты решительные и последовательные шаги в направлении восстановления национальной государственности. Спасти Нахчыван, который был идеальным мостом для его геостратегического положения во времена, когда политические интересы международных сил сталкивались с источником проблем и удовлетворение жизненно важных потребностей автономной республики, прежде всего, зависело от установления транспорта и связи система. Роль принимаемых мер обозначена как часть социально-экономической политики Азербайджанской Республики. В статье освещается работа на фоне социально-экономического развития региона в последние годы.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

İSMAYIL ZEYNALOV
BƏSRƏT ZEYNALOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 94(479.242)

XX ƏSRİN I YARISINDA NAXÇIVAN BÖLGƏSİNDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN BAĞÇILIQ TƏSƏRRÜFATININ VƏZİYYƏTİ BARƏDƏ ETNOQRAFİK ARAŞDIRMALAR (BABƏK VƏ ŞAHBUZ RAYONLARININ MATERİALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: *maddi-mədəniyyət, bağçılıq, təsərrüfat, meyvə, ticarət, gündəlik güzəran, yaxşılaşdırmaq*

Keywords: *material-cultural, horticulture, farming, fruit, trade, daily way of living, improve*

Ключевые слова: *материальная культура, садоводство, хозяйство, фрукты, торговля, повседневный образ жизни, улучшить жизнь.*

Müasir dövrdə Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan tarixinin müxtəlif sahələrinin araşdırılması tədqiq olunub yazılması, ən vacib və zəruri məsələlərdən biridir. Məhz bu mənada Naxçıvan bölgə əhalisinin təsərrüfat həyatının bəzi məsələlərindən olan XX əsrin birinci yarısına dair bağçılıq təsərrüfatının vəziyyətinin Babək və Şahbuz rayonlarının materialları əsasında tədqiq edilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi ölkənin iqtisadi bazasının yaranması, xalqın həyat səviyyəsinin yüksədməsi və onun gündən-günə artan tələbatının ödənilməsi müxtəlif təsərrüfat sahələrinin müvəffəqiyyətindən xeyli dərəcədə asılıdır. Buna görə də demək olar ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı olmadan cəmiyyətin normal iqtisadi həyatını təmin etmək mümkün deyil. Ona görə də cəmiyyətin yaşayışında maddi istehsalın mühüm sahəsi olan təsərrüfatın mühüm sahələrindən biri sayılan bağçılıq təsərrüfatı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzu ilə bağlı bağçılıq təsərrüfatını araşdırarkən deyə bilərik ki, bağçılıq Azərbaycan xalqının lap qədim zamanlardan bəri məşğul olduğu təsərrüfat sahələrindən biridir.

İnamla demək olar ki, respublikamızın ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar və xüsusən etnoqrafik tədqiqatlar bu barədə geniş məlumat verir. Azərbaycanda bağçılığın qədim tarixi haqqında məlumatı, Naxçıvanın 12 kilometrliyində yerləşən Babək rayonunun Kültəpə kəndində 1956-cı ildə Osman Həbibullayev tərəfindən aparılan arxeoloji tədqiqatlar da xəbər verir. Burada neolitə sonuna aid bir qəbirdən meyitin başı altından dən daşı, çanaq hissəsi yaxınlığında isə həvəngdəstə və şərab küpələri də tapılmışdır.

Eyni zamanda Kültəpənini mədəni təbəqələrindən dən daşları, daş toxalar və əkinçiliyə aid maddi mədəniyyət nümunələri eləcə də bağçılıq və üzümçülük təsərrüfatına dair materiallar da tapılmışdır.

Arxeoloji qazıntıların nəticələrinə istinad edilərək Naxçıvanda bağçılığın tunc dövründən başlayaraq ardıcıl inkişafını söyləmək olar. Burada bağçılığın intensiv inkişafı orta əsrlər dövrünə təsadüf edir.

Azərbaycan xalqının təsərrüfat fəaliyyətinin ənənəvi sahələrindən olan bağçılıq əvvəllərdə olduğu kimi XX əsrdə Naxçıvan bölgəsində öz əvvəlki əhəmiyyətini saxlamışdır. Naxçıvanda olan əlverişli iqlim şəraiti, mühüm torpaq örtüyü, yüksək inkişaf səviyyəsinə çıxmış süni suvarma sistemi və nəhayət, əsrlər boyu təşəkkül tapmış zəngin istehsal vərdisləri istər Babək, istərsə də Şahbuz rayonları əhalisinin böyük əksəriyyətinin təsərrüfatın müxtəlif sahələrindən olan o cümlədən, bağçılığın müxtəlif sahələri ilə məşğul olmasına şərait yaratmışdır. Beləliklə, XIX əsrdə natural xarakter daşıyan Naxçıvan bağçılıq, sənaye-ticarət əhəmiyyəti kəsb etməyə başlayır.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın bağçılıqla məşğul olan bütün rayonlarında o cümlədən, Naxçıvanda da əkin sahəsi xeyli genişləndirilmiş və bununla da meyvə məhsulunun

ümumi yığıcı xeyli dərəcədə artmışdır. Naxçıvanda bağçılıq təsərrüfatında əsasən Şahbuz rayonunda ərik, armud, alma, gavalı, alça, nar v. s.əkilməsi əsas yer tuturdu. Naxçıvanda qədimdən belə əkilib becərilən əriyin tez yetişməsinə və məhsuldarlığına görə başqa meyvə ağaclarından fərqlənirdi və özünün keyfiyyət tutumu və sərfəliliyinə görə əlverişli olduğundan onun əkilib becərməsinə daha çox üstünlük verilirdi. XX əsrdə Naxçıvanda iqlim şəraitinin və relyefin müxtəlifliyi ümumi torpaq fondundan əkinçiliklə yanaşı bağçılıq üçün istifadə edilməsinə ciddi təsir göstərirdi. Amma Azərbaycanın başqa bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da ümumi torpaq fondunun xeyli hissəsi bağçılıq dövrüyyəsinə cəlb edilməmişdir.

Təqribi hesablamalara görə, Ordubad dairəsi istisna olmaqla, Naxçıvanın rayonları üzrə 20 min desyatin becərilən torpaq sahəsi var idi. Babək rayonunun Xalxal kənd sakini informator Zeyqəm Babayevin verdiyi məlumatla görə isə becərilən torpaq sahələrinin 3,1 hissəsi demək olar ki, bağların payına düşürdü.

Naxçıvan diyarının əkilən torpaqlarının oxşar cəhətləri ilə bərabər fərqli tərəfləri də var idi. Belə ki, Naxçıvan bölgəsinin torpaqları Babək və Şahbuz rayonlarının bərkətli olmaqla bərabər, öz xüsusiyyətlərinə görə hər torpaq əkinçiliyin bütün sahələri üçün deyil, ayrı-ayrı sahələri üçün yararlı olmuşdur. Misal üçün, Naxçıvan bölgəsinin Əlincə mahalının torpağı əsas etibarilə kəndli torpaqları olmuş və bura yalnız buğda və arpa üçün yararlı olmuşdur. Burada bağçılıqla məşğul olmaq azlıq təşkil edirdi. Babək rayonu torpaqlarında isə buğda və arpa ilə bərabər bağların salınması işinə də xüsusi fikir verilirdi. Ona görə də torpaqların xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvan bölgəsində kəndlilər əsasən taxılçılıq, üzümçülük və pambıqçılıq təsərrüfatları ilə yanaşı, bağçılıq sahələri ilə də məşğul olurdular.

Ümumiyyətlə, informatorların verdiyi məlumatlara əsaslanaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, XX əsrin birinci onilliklərində Naxçıvanda istehsal olunan meyvə bağlarının məhsulları yerli əhalinin ehtiyacını tam ödəyirdi. Həmin illərdə isə Naxçıvana hər hansı bir yerdən meyvə məhsullarının gətirilməsi barədə məlu-mata rast gəlinmir. Amma bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanda bağçılıqla bağlı meyvə məhsullarının artımı olmuşdursa da, bu artım məhsuldarlığa görə deyil, meyvə ağaclarının ildən-ilə çox əkilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan meyvəçiliyində Naxçıvanın Şahbuz rayonu tarixən xüsusi yeri olmuşdur. Xüsusən isə öz dadlı meyvələri və meyvə məhsullarının hazırlanma üsullarına görə Şahbuz rayonu yalnız Naxçıvanda deyil, Azərbaycanda da özünə məxsus yeri tuturdu. Şahbuz rayonunun meyvəsi yerli əhalinin öz tələbatlarını ödəməklə yanaşı həm də taxıla və məişət əşyalarına olan tələbatlarını ödəmək üçün də yeganə mənbə hesab olunurdu. Belə ki, Şahbuz rayonunda yerli əhali becərdiyi meyvənin bir hissəsini daxili bazarlarda satır, bir hissəsini də həm yaş halda, həm də qurudaraq başqa əyalətlərə, o cümlədən Qaradağ əyalətinə, İrana və başqa yerlərə apararaq orada baha qiymətə satır və yaxud taxıl və taxıl məhsulları ilə dəyişirdilər, eləcə də satılmış məhsulların hesabına məişət əşyaları alırdılar. Həmçinin, qurudulmuş meyvə məhsullarını Tiflisə, Rusiyaya, İrəvana da aparıb satırdılar. Qurudulmuş meyvə məhsulları o qədər keyfiyyətli olurdu ki, onun alıcısı çox olurdu. Ona görə də meyvə məhsullarının gəlir mənbəyinə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq Şahbuz rayonu Naxçıvanın digər bölgələri ilə müqayisədə XX əsrin əvvəllərində meyvə bağlarının salınmasının əhatə dairəsi xeyli genişləndirilmişdir.

Beləliklə, bağçılıq təkcə şəhərdə deyil, kəndlərdə də genişləndirilib inkişaf etdirilmişdir.

Naxçıvan şəhərində də bağçılıq çox inkişaf etmişdir. İnfarmator görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru, professor Yavuz Axundlunun verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvan şəhərində əhalinin demək olar ki, yarısı bağçılıqla məşğul olurdu. Aydın məsələ idi ki, Naxçıvan bölgəsinin ayrı-ayrı yerlərində olduğu kimi şəhərin özündə də bağlar qarışıq idi. Amma şəhərdəki bağlar əsasən xanlara məxsus idilər. Bu bağlar XIX-əsrin sonunda salınmışdır ki, onlar Hacı Mirzəliyə, İsmayıl xana və Şahbaz ağaya məxsus olan bağlar idi. Bu bağların becərməsi isə icarəyə verilmişdi. Bağ sahibləri isə yalnız bu bağlara gəzmək və istirahət etmək üçün gəlirdilər.

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əksər bölgələrində, o cümlədən Şahbuz rayonunda olduğu kimi Babək rayonunda da meyvə bağlarının inkişaf etdirilməsinə xüsusi fikir verilirdi. Odur ki, Naxçıvan bölgəsində onun inkişafına xüsusi fikir verildiyindən, meyvəçiliyin mərkəzinə çevrilə bilmişdir.

Naxçıvanda bağçılıqdan bəhs edən Yaqut Həməvi yazır ki, “onun yaxınlığında Araz çayı axır. Oradakı gözəl narların bərabərini mən heç bir şəhərdə görməmişəm, burada həm də gözəl əncir bitir.

Naxçıvan bağlarından bəhs edən Həmdullah Qəzvini isə Ordubadda yetişdirilən meyvələrə daha çox üstünlük verir. O, qeyd edir ki, Ordubad bir qəsəbədir, çoxlu bağları var.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın dağ kəndlərində də bağçılığın inkişafına daha geniş şəkildə fikir verilmişdir. Xüsusən Şahbuz rayonunun dağ kəndləri olan Kükü, Biçənək, Keçili, Külüs, Kolanı və s. kimi kəndlərin adlarını çəkmə bilirik.

Etnoqrafik tədqiqatlar apararkən aydın oldu ki, bu kəndlərdə özünün qoz, tut, nar, ərik və s. kimi bağları ilə zəngin olmuşdur.

Naxçıvanın Şahbuz bölgəsinin Kolanı kənd sakini Quliyev Cahidin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Şahbuz bölgəsinin dağ kəndləri, o cümlədən Biçənək, Yuxarı və Aşağı Qışlaq, Kolanının özündə və s. kimi ərəzilər tək-cə qozu, fındığı ilə deyil, həm də alma, armud, heyva və başqa meyvə növləri ilə də tanınır.

Alma ilə bağlı inamlardan və adətlərdən bəhs edən etnoqrafik alim Hacı Qadir Qədirzadə yazır ki, Azərbaycan türklərinin toy və şənliklərində alma xüsusi yer tutur. Şərur bölgəsinin bir çox kəndlərində camaatı toya dəvət etmək üçün qırmızı alma göndərmək adəti var idi. Novruzda xonça bəzəyi kimi qiymətli sayılırdı, gəlinlər gələnin başına qırmızı alma atardılar, bu da əhali arasında almaya böyük inamı əks etdirirdi. Hətta belə, nağıllarda uşağı olmayanlara alma verilməsi və onun yarısını onun həyat yoldaşının yeməsi məsləhət bilinirdi.

Odur ki, almanın becərilməsinə xüsusi maraq var idi.

Bağçılıq həmçinin XX əsrlərdə Naxçıvanın Babək rayonunun aran kəndlərində də geniş yayılmışdır. Etnoqrafik tədqiqat zamanı Babək rayonunun Sirab kənd sakinləri olan Məmmədov Hüseyn və Əli müəllimin verdikləri informasiya məlumatlarına görə Babək rayonunun Sirab, Zeynəddin, Vayxır, Payız və sairə kimi kəndlərində yetişdirilən meyvə sortları Naxçıvan bölgəsində böyük şöhrət qazana bilmişdir.

Göründüyü kimi, etnoqrafik materiallar XX əsrdə bağçılıq təsərrüfatı Naxçıvanın əksər bölgələrində və xüsusən əksər kəndlərində inkişaf etdiyini göstərir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, infarmator Babək rayonunun Sirab kənd sakini, 1927-ci il təvəllüdü Əliyev Vəliyarın verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, XX əsrin birinci yarısında Naxçıvanda meyvə məhsulları ərzaq məhsullarına olan təlabatı ödəmək üçün yeganə mənbə hesab edilirdi. Amma meyvə məhsullarının xarici bazarlara çıxarılmasında çətinlik çəkilirdi. Amma, XX əsrin əvvəllərində isə dəmir yol xətlərinin çəkilişi ilə bağlı olaraq xarici bazarlar genişlənməyə başlamış oldu. Bu isə bağçılığın daha da genişləndirilməsinə təkan verdi.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Naxçıvanda bağçılıq təsərrüfatında, o cümlədən Babək və Şahbuz rayonlarının əksər kəndlərində, o cümlədən (Kükü, Kolanı, Biçənək, Yuxarı və Aşağı Qışlaq kəndləri, Babək rayonunun əksər kəndlərində, Xalxal, Cəhri, Nehrəm də bağçılıq təsərrüfatında yerli meyvə növləri daha üstün yer tutmuş və xalq arasında daha yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bu işdə bağbanların rolu əvəzəilməz olmuşdur. Bağbanlar hər bir zonada dadlı və keyfiyyətli meyvə növləri yetişdirməklə yanaşı onları nəsil-dən-nəsilə yaşatmışlar.

Naxçıvanda göbək armud, əndriyan armud, şəkər armud, əbutalibi əriyi, qığ ərik, badam əriyi, peyvəst əriyi, şirin heyva, turş heyva, müxtəlif şaftalı növləri yerli növlər olmaqla öz dadı və ləzzəti ilə şöhrət tapmışdır. Lakin öz keyfiyyəti və ləzzətinə görə Şahbuz rayonu bağlarının meyvələri xüsusilə seçilirdi və hazırda da öz üstünlüklərini saxlamaqdadır.

XX əsrin birinci yarısında Naxçıvan bölgəsinin dağətəyi kəndlərinin də iqtisadiyyatında meyvəçilik daha üstün mövqe tutmağa başlamışdır. Çünki bölgənin dağətəyi zonasında da kənd əhalisinin güzəranının yaxşılaşmasında taxıldan sonra meyvəçilikdən əldə edilən məhsullardan asılı idi.

XX əsrin 30-50-ci illərində kolxoz gəlirinin artırılması üçün xanlar və bəylərin əlində olan bağlar kolxoz təsərrüfatına birləşdirilmişdir. Belə bağlardan Babək rayonunun kənd sakini olan 1933-cü il təvəllüdü Babayev Fətəlinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, indiki kənd mərkəzindən tutmuş, kəndin altındakı asfalt yola qədər, “ağalığ bağı” deyilən ərik bağı və İrəncənə deyilən ərəzidə olan heyva və üzüm bağları olmuşdur. Bunların hamısı kolxoz təsərrüfatına birləşdirilmişdir.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Naxçıvanda bağçılıqla məşğul olanlar əsasən özlərinin ənənəvi olaraq əmək alətləri olan bellərdən istifadə edirdilər. Onlarla çala qazır və tinglərin diblərini doldurub suvarırdılar. Naxçıvanda bellərin müxtəlif növləri olan Naxçıvan beli, Şəhur beli adlı bellərdən istifadə olunurdu.

XX əsrdə Naxçıvanın bütün bölgələrində meyvə dənələrini kərdilərə səppəklə toxmacarlar yetişdirilib, bir ildən sonra ting halında çıxarıb nəzərdə tutulan yerdə bağ salırdılar.

İnformator Babək rayonunun Nehrəm kənd sakini 1945-ci il təvəllüdlü Novruz kişi və Şahbuz rayonunun Kükü kənd sakini Allahqulu və Nursu kənd sakini Fərəc kişinin verdikləri məlumata əsasən Naxçıvan bağçıları yeni bağ yerlərinin seçilməsində, şumlanmasında, meyvə ağaclarını yetişirməkdə, suvarma, qulluq edilmə, meyvə yığımında böyük təcrübələr qazanmışlar.

Babək rayonunun Nehrəm kənd sakini 80 yaşlı Gülsüm xala və onun qardaşı çoban Cabbarın yoldaşı 70 yaşlı Atikə xanımın meyvə toxmacarlarının yetişdirilməsi barədə verdikləri məlumatlarda yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri təsdiqləyir.

Tinglərin salınmasında adətən təcrübəli, mömin və əli bərəkətli kimi tanınan şəxslər iştirak edirdilər. Babək rayonunun Cəhri kənd sakini və kənddə Mömin sayılan Hüseyn kişinin fikrincə Naxçıvan və xüsusən onun kəndlərində, o cümlədən Təzəkənd, Nehrəm, Şıxmahmud, Didivar, Nəzərəbad, Sirab, Qahab və Cəhri kəndlərində XX əsrin əvvəllərində bağların salınması geniş miqyas almışdır.

Adətən hər bir təsərrüfat sahibi öz qüvvəsi ilə meyvə sahələrini becərər və meyvələrini yığardılar. Lakin iri təsərrüfat sahibləri isə çalışılırdı meyvə yığımını tez başa çatdırmaq üçün muzzdlu fəhlə də tuturdular. Bəzən isə qohumlar 4-5 nəfərlik dəstə ilə birləşib köməklik göstərməklə meyvə yığımını başa çatdırırdılar.

Meyvə yığımı çalışılırdı ki, tez başa çatsın və itgiyə yol verilməsin. Ona görə çalışılırdı ki, meyvə yığımı Naxçıvan bölgəsində, o cümlədən Babək rayonu-nun kəndlərində, Şahbuzda və başqa yerlərdə çox mütəşəkkil həyata keçirilirdi.

Etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvanda bağçılığın nisbətən zəif inkişaf etdiyi ərazi Babək rayonunun düzən kəndləri olmuşdur. Bu kəndlərdə heyva, gavalı, əncir və başqa meyvə ağacları əsasən üzümlüklərin yanında əkilirdi.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvan bölgəsində alma, armud, heyva ilə yanaşı ən çox tut, badam və iydə ağacları becərməyə başlanılmışdır.

Tut ağacının yarpaqlarından barama becərmək, iydə və tutun meyvəsinin qurusundan isə çay içilməsi və satılması üçün istifadə olunurdu. Naxçıvanda yetişdirilən bu meyvələr yüksək keyfiyyətinə və dadına görə Azərbaycanın digər bölgələrində yetişdirilən meyvələrdən çox-fərqlənirdi.

Naxçıvanda XX əsrdə bağlar əsasən həyətyanı sahələrdə də salınaraq, ayrıca çəpərə salınır və ya palçıq divar ilə hasarlanırdı.

XX əsrin 30-50-ci illərindən etibarən Azərbaycanın başqa bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da bağçılıq təsərrüfatı daha geniş inkişaf etdiyindən istehsal olunan bol meyvə məhsulları artıq əmtəə xarakteri daşıyaraq daxili bazarlara çıxarıldığı kimi xarici bazarlara da çıxarılırdı.

Məhz bununla bağlı olaraq elə XX əsrin 30-50-ci illərindən başlayaraq Naxçıvanın meyvə bağlarında, xüsusən həyətyanı sahələrdə əkilmiş meyvə bağlarında yeni növ və daha məhsuldar ağaclar becərilirdi.

XX əsrin 30-cu illərindən etibarən Naxçıvan bağlarında müxtəlif yerlərdən gətirilmiş meyvə növləri də Şahbuz rayonunun Nursu, Kükü və Keçili kəndlərində yetişdirilməyə başlanılmışdır. Xüsusən, Babək rayonunun həyətyanı sahələrində yeni meyvə növlərinin yetişdirilməsi bir ənənə halını almışdır. Eyni zamanda istehsal olunmuş yeni meyvə növ məhsullarını Rusiya bazarlarına da aparılmasına başlanılmışdır.

Beləliklə, bağçılıq Naxçıvanda yardımçı təsərrüfat mövqeyi tutduğundan demək olar ki, taxılçılıq təsərrüfatı qədər əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Naxçıvanda bağçılıq təsərrüfatında alma və armud bağları mühüm yer tutaraq bütün dağ və dağətəyi kəndlərdə yayılmışdır.

Alma növləri öz yetişmə vaxtına görə fərqlənərək yay və qış alması ilə, armudlar yay və payız armudu adı ilə tanınırdılar.

Naxçıvanda yetişdirilən ən yaxşı heyva növləri isə Babək rayonu kəndlərində yetişdirilirdi.

Heyva ilə yanaşı Naxçıvanda ən çox geniş yayılan meyvələrdən biri də şaftalı olmuşdur və hal-hazırda da onun becərilməsinə daha çox fikir verilir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvan bölgəsində çoxlu ərik növünün yetişdirilməsi barədə etnoqrafik məlumatlar çoxdur.

Naxçıvanda yetişdirilən əriyin çox hissəsi Şahbuz rayonunun payına düşür. Burada yetişdirilən Abutalıbi kimi ərik növü həm iriliyinə və qurudulmasının faydalığına görə Cənubi Qafqazda xüsusi yeri tuturdu.

Şahbuz rayonunda giləs və alça növləri ən çox Keçili, Külüs, Nursu və Kolanı kəndlərində yetişdirilir və keyfiyyət baxımından da digər bölgələrdə yetişdirilən giləs və alça növlərindən fərqlənirlər.

Naxçıvanda adlarını çəkdiyimiş meyvə növləri ilə yanaşı çox da geniş yayılmasa da nar meyvələri mövcud olmuşdur. Naxçıvanda əsasən qırmızıqabıq, nazıqabıq, şirin və gülöyşə narları olmuşdur ki, hazırda da həyətəni sahələrdə yetişdirilir. Naxçıvanda yetişdirilən sarı əncir daha dadlı və keyfiyyətli olsa da əsasən aran və dağətəyi kəndlərdə becərilir.

Bağçılığın inkişafında ona qulluq edilməsi də əsas məsələlərdən biridir, bunun ən mühüm dövrü isə yay və payız fəslidir (iyulun axırı, avqust, sentyabr, oktyabr və noyabr aylarıdır). Meyvələr yığılandıqdan sonra, payızda təzə bağlar salınır və ziyanvericilərə qarşı tədbir aparılır.

Payızda məhsul yığımıqdan sonra ağacların dibləri mümkün qədər qazılıb dibləri yumuşaldılır, çünki payızda ağacların dibi qazılırsa münbitləşər, onu yaza saxlamaq olmaz, sahə qazılırsa hava və su asanlıqla torpağa daxil ola bilər.

Bağların suvarılma məsələsinə gəldikdə demək olar ki, bu sahəyə daha çox diqqət yetirilirdi, çünki Naxçıvanın yayı isti, qışı isə kəskin kontinental iqlimdir, ağacları susuz qoymaq olmaz.

Görkəmli bioloq, təbiətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dosent Musa Piriyevin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bağların suvarılmasına qış fəslindən başlanılmalıdır. Bu isə meyvə ağaclarının diblərinin boşaldılması və qurularının kəsilməsindən sonra qış fəslində həyata keçirilir ki, buna “dondurma suyu” deyilir. İkinci su yaz açılında torpaq yumşalan vaxt verilir. Sonra isə hər 20 gündən bir ağacların suvarılması məsləhətdir. Bu cür meyvə ağaclarına qayğı göstərilməsi onun bar verməsinə və yaşıl halda qalmasına imkan yaradır.

Ümumiyyətlə, Naxçıvanın təbii-coğrafi və torpaq iqlim şəraiti ta qədimdən belə burada suvarma sisteminin zəruriliyini qarşıya qoymuşdur. Bu ərazidə suvarma sistemi əsasən dağətəyi və düzənlik sahələrdə yayılmışdır.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanda bağçılıq ilə bağlı olaraq suvarma sistemi etnoqrafik baxımdan əsaslı şəkildə öyrənilməmişdir. Yazılmış icmal xarakterli məqalələr isə əhalinin məşğuliyyəti haqqında öləri məlumat vermişdir. Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan ərazisində aparılan etnoqrafik tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bu ərazidə meyvə bağlarının suvarılmasına daha çox diqqət verilmişdir. Bu təsərrüfat sahəsi inkişaf edərək əhalinin əsas məşğuliyyətinə çevrilmişdir və suvarma sistemi zərurəti meydana çıxmışdır.

№	İnformatorların adı, soyadı	Təvəllüdü	Yaşadığı yer	Bölgə
1	Fətəli Babayev	1936	Sirab k	Babək r
2	Cahid Quliyev	1965	Kolanı k	Şahbuz r
3	Vəliyar Əliyev	1927	Sirab k	Babək r
4	Atikə Quliyeva	1937	Nehrəm k	Babək r
5	Musa Piriye	1940	Kənd Şahbuz	Şahbuz r
6	Əli Fərzəliyev	1927	Sirab k	Babək r
7	Hüseyn Məmmədov	1946	Sirab k	Babək r
8	Zeyqəm Babayev	1940	Xalxal k	Babək r
9	Yavuz Axundlu	1930	Naxçıvan ş	Naxçıvan
10	Allahqulu kişi	1933	Kükü k	Şahbuz r
11	Fərəc kişi	1937	Nursu k	Şahbuz r
12	Novruz Hüseynov	1936	Nehrəm k	Babək r

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild
2. Şövqi Həsənov. Naxçıvan tarixi-etnoqrafik fenomenidir. Bakı, 2009. 222 s.
3. Hüseynov X.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı (1924-2014-cü illər). Naxçıvan, 2016. 351 s.
4. Sultanov
5. Sahibə Budaqova. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası. Bakı, Maarif, 1965. 146 s.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonu 30 Tarixi statistik məcmuə. Naxçıvan, Qızıl dağ 2008, 216 s.

ABSTRACT

İ. Zeynalov, B. Zeynalov

ETHNOGRAPHIC STUDIES ON THE STATE OF HORTICULTURE IN NAKHCHIVAN IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY.

(BASED ON THE MATERIALS OF BABAK AND SHAHBUZ DISTRICTS)

To study the history of the Nakhchivan Autonomous Republic, an integral part of Azerbaijan and one of the most magnificent corners, is of both political and scientific significance.

From this point of view, it is important to study the historical ethnography of the regions named above, in the early 20th century. It is important that the Nakhchivan regions, as well as many fields of material culture in the first half of the 20th century is ethnographically significant to research. Therefore, the main purpose of the article is to clarify some of the relevant issues by arranging research on the gardening industry based on available literature and ethnographic descriptive research materials collected in the regions. The article provides information on how to improve the living standards of people, meet the daily needs, the importance of horticultural farming, the long aged tradition of farming, the trade relations with the neighboring countries, the interests of the rural communities in this area, the engagement in this field, and also the planting and cultivating rules of fruit trees.

РЕЗЮМЕ

И.Зейналов, Б.Зейналов

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О СОСТОЯНИИ ХОЗЯЙСТВА САДОВОДСТВА В НАХЧЫВАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА (НА МАТЕРИАЛЕ БАБЕКСКОГО И ШАХБУЗСКОГО РАЙОНОВ)

Глубокое изучение истории разных периодов Нахчыванской Автономной Республики, являющейся неотъемлемой частью и прекрасным уголком Азербайджана, насколько интересно, настолько и значительно в политическом и научном аспектах. Именно в этом плане представляет важную актуальность исследование в статье исторической этнографии региона первой половины XX века в предусмотренных районах. Следует отметить, что как и другие отрасли материальной культуры первой половины XX века, сфера садоводства слабо изучена с этнографической точки зрения и поэтому ее привлечение к специальному исследованию представляется весьма полезным. При рассмотрении проблемы основная цель сводится к тому, чтобы, ссылаясь на имеющуюся литературу и собранные этнографические полевые материалы по намеченным районам, проводить исследования по хозяйству садоводства, освещая некоторые проблемные и необходимые вопросы, добиться соответствующим результатам. В статье находят свое отражение значение хозяйства садоводства, с которым народ занимался долгие годы, в улучшении жизненного уровня народа, обеспечении его повседневной потребности, содержит информации о древности данной сферы хозяйства, о налаживании торговых связей с соседними странами, об интересе сельского населения заниматься данной сферой, о том, какие фруктовые деревья сеялись и как выращивали их.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiiyə olunmuşdur. (protokol № 03)..

ŞAMXAL MƏMMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 94(479)

XX ƏSRİN II YARISINDA ERMƏNİ KOMMUNİSTLƏRİ
VƏ CƏNUBİ QAFQAZDA DEPORTASIYALAR**Açar sözlər:** *deportasiya, repatriasiya, ekstremizm, millətçilik, soyqırım, daşnak, kommunist***Key words:** *deportation, repatriation, extremism, nationalism, genocide, dashnak, communist***Ключевые слова:** *депортация, репатриация, экстремизм, национализм, геноцид, дашнак, коммунист*

XX əsrdə Cənubi Qafqazda yaşanan tarix təkzibedilməz bir sürətdə göstərir ki, regionda baş verən dramatik hadisələrin, qanlı soyqırımların və deportasiyaların mərkəzində dayanan, terror və millətçilik fəaliyyətində sırası vətəndaşların önündə gedən məhz erməni kommunistləri olmuşlar. Onlar kommunizmin bəyannamə və məramnamələrdə göstərilən işıqlı ideallarından çox-çox uzaq olmuş, rəsmən kommunist adlansalar da, daşnak terrorçuları ilə eyni mövqeləri bölüşmüşlər. Erməni kommunistlərinin məhz maskalanmış daşnaklar olduğunu ilk görənlərdən biri görkəmli partiya və dövlət xadimi Nəriman Nərimanov olmuşdur. Nərimanov ən müxtəlif səviyyələrdəki çıxışlarında, məktublarında dəfələrlə xəbərdarlıq edirdi ki, erməni millətindən olan kommunistlərə əsla güvənmək olmaz. Çünki, Azərbaycanda, eləcə də Bakıda işləyən erməni kommunistlərinin əksəriyyəti daşnaklarla əlaqədirlər. Nərimanov 1921-ci ilin 5 fevralında Azərbaycan K(b)P MK-nın plenumunda yenidən bu məsələ üzərinə qayıdaraq demişdi: “Qarabağda bizim silahlandırdığımız 1200 nəfər erməni kommunisti bu silahlar ilə daşnakların tərəfinə keçmişdilər” (7, s.427). N.Nərimanov 1923-cü ildə Stalin göndərdiyi “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” məktubda tərəddüd etmədən erməni kommunist liderlərinin maskalanmış daşnaklar olduğunu göstərirdi: “Mənim zərrə qədər də şübhəm yoxdur ki, Serqo və Stalinin simasında AKP MK biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır” (6, s.465).

Erməni kommunistlərinin iç üzünü tanınmış daşnak lideri Hovanes Kaçaznuni də etiraf etmişdi: “Bolşevik ermənilər mahiyyətə daşnakdırlar, yeganə daşnakdırlar, bu gün səndən də, məndən də daha çox daşnakdırlar. Çünki, mənim də, sənin də aciz olduğumuz yerlərdə onlar bizi əvəz etmiş və ömrümüzü həsr etdiyimiz işi görürlər” (3, s.116).

Görkəmli bolşevik liderlərindən olan S.Orconikidze və digərləri də dəfələrlə erməni millətindən olan kommunistlərin daşnaklardan o qədər də fərqlənmədiklərini qeyd etmişlər. Lakin stalinçi rəhbərliyə özünün Qafqaz siyasətində “erməni amili” lazım idi. Erməni kommunistlərinin daxili əqidəsi, daşnak xisləti isə onları çox da maraqlandırmırdı.

Göründüyü kimi, Nərimanov qədər Kaçaznuni də erməni kommunistlərinin maskalanmış daşnaklar olduqlarını yaxşı başa düşürdü. Məhz Kaçaznunun daşnaklar kimi təqdim etdiyi həmin erməni kommunistlərinin fəaliyyəti nəticəsində Sovet hakimiyyətinin bütün varlığı ərzində Cənubi Qafqazda millətlərarası sülh və əmin-amanlıq bərqərar olmadı. Sovetlər Birliyinin dağılmasına ilk təkan verənlər də erməni kommunistləri olmuşdular. Özlərinin inqilab eyforiyasına qapılan və “proletar beynəlmilətçiliyi” rüyalarında yatan, vəzifələrinin əsiri olan əksər azərbaycanlı həmkarlarından fərqli olaraq, onlar bütün fəaliyyətlərini “Böyük Ermənistan” naminə, qonşu xalqları deportasiya və soyqırıma məruz qoymaq, tarixi torpaqlarından qovmaq, ərazilərinə yeyələnmək kimi çirkin məqsədlərə həsr etmişlər. Kommunist adı da bu çirkin məqsədləri həyata keçirmək üçün bir pərdə, bir vasitə rolunu oynamışdır. XX əsrin I yarısında türk-müsəlman xalqlarının qəddar düşmənləri S.Şaumyan, L.Qarxanyan, A.Nazaretyan, L.Mirzəyan, A.Myasnikov bu mövqələrdə dayanmışdırsa, göstərilən əsrin II yarısında baş verən hadisələrin mərkəzində “erməni kommu-

nistləri”nin yeni nümayəndələri özlərini göstərmişlər. Əvvəlki zamanlarda olduğu kimi, XX əsrin II yarısında da Ermənistanın siyasi elitasına rəhbərlik edən, növbə ilə Ermənistan KP MK-nın birinci katibləri olan Q.Arutyunyan, Y.Zorabyan, L.Koçinyan və K.Dəmirçiyan da, habelə aşağı partiya təşkilatlarına rəhbərlik edənlər də eyni terror və deportasiya siyasətinin açıq və ya gizli təşkilatçıları, daşnak xislətli siyasətçilər olmuşlar.

Böyük Vətən Müharibəsi deyilən dövrdə və ondan sonrakı ilk illərdə Stalinçi rəhbərliyin onsuz da Qafqazın müsəlman əhalisinə xoş olmayan münasibətləri, bir NATO dövləti olan Türkiyəyə qarşı düşmənçilik hərəkətlərinin fonunda erməni kommunistlərinin anneksiya və deportasiya məqsədli əməlləri yuxarıda deyilənlərə sübut ola bilər. Araşdırmalar göstərir ki, məhz həmin illərdə 100 minə yaxın erməninin xarici ölkələrdən Cənubi Qafqaza repatriasiyası, 150 minə yaxın azərbaycanlının isə Ermənistan SSR-dəki tarixi torpaqlarından deportasiyası edilməsi kimi əməllərə erməni kommunist elitası rəvac vermişdi.

Cənubi Qafqazda türk-müsəlman xalqlarının soyqırım və deportasiyası, vaxtaşırı Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə güzəştə gedilməsi həm də mərkəzdəki sovet rəhbərliyinin ikili siyasətindən qaynaqlanırdı. Sovet rəhbərliyi bir tərəfdən özünün Qafqaz və Yaxın Şərq siyasətində ənənəvi “erməni amili”ndən yararlanır, digər tərəfdən ermənilərin bütün istəklərini yerinə yetirməyin nə qədər təhlükəli olduğunu bilirdi. Ona görə də çar I Pyotrdan başlamış L.Brejnevə qədər rusiya liderləri ermənilərə istədikləri qədər yox, lazım gəldiyi qədər imkan yaradır, meydan verirdilər. Yalnız sonuncu soveti lideri M.Qorbaçov bu tarazlığı pozdu və bunun da acı nəticələrini gördü.

Faktlar göstərir ki, N.S.Xruşşovun hakimiyyətinin ilk dövrlərində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı münasibətdə müəyyən sabitlik yaranmışdı. Həmin dövrdə digər regionlarda olduğu kimi, Ermənistanda da stalinçi rəhbərliyə qarşı həyata keçirilən kəskin və ədalətli tədbirlər yerlərdə məsuliyyət hissini nisbətən artırır, hər hansı bir ekstremist hərəkətin qarşısı alınır.

Lakin, keçən əsrin 60-cı illərinin başlanğıcında katolikos I Vazgen, habelə Ermənistan KP MK-nın I katibi L.Koçinyan başda olmaqla erməni liderlər “repatriant” məsələsini yenidən gündəmə gətirdilər. Həmin dövrdə Sovetlər Birliyinin Türkiyə ilə münasibətlərinin normallaşmağa başlaması erməni millətçi dairələrinin heç də qane etmirdi. Ona görə də bu dairələr heç şübhəsiz ki, Kremldə mühüm dövləti vəzifələr daşıyan A. Mikoyanın da fəal dəstəyi sayəsində Cənubi Qafqazın sovetləşməsinin 40 illik yubiley tədbirləri çərçivəsində Yerevanda olan N.Xruşşovdan repatriantların növbəti dəstələrinin gəlişinə razılıq verməsini xahiş etdilər. 1962-ci ilin əvvəllərində Kiprdən repatriantların ilk qrupu Ermənistana gətirildi... Ümumiyyətlə isə 1962-1973-cü illərdə xarici ölkələrdən təqribən 21, 6 min nəfər erməni köçürülüb gətirildi (9, s.418). Onların da xeyli hissəsi məhz Ermənistanda deyil, Cənubi Qafqazın digər yerlərində, o cümlədən Gürcüstanda yerləşdirildilər. Gürcü tədqiqatçıları Şota və Otar Tetvadzələr özlərinin “Gürcüstanda ermənilər” kitabında yazırdılar: “...Batumi limanına içərisi repartasiya olunmuş ermənilərlə dolu olan gəmi gəldi. Ermənilərin vətənə qayıtmasının təşəbbüskarları A.Mikoyan və marşal Baqramyan idilər. Sovet Ermənistanı hökuməti nədənsə, Ermənistanda yaşamaq üçün repartasiya olunmuş ermənilərin içərisindən azsaylı ziyalı hissəni seçdilər. Əksəriyyəti isə N.Xruşşov və A.Mikoyanın siyasi mülahizələri əsasında Abxaziyada yerləşdirildilər” (10, s.158). Beləliklə, Sovet rəhbərliyi həm erməniləri əldə saxlamaq, həm də onlardan beynəlxalq münasibətlərdə bir alət kimi istifadə etmək yolunda növbəti addımı atmış oldu. Repatriant məsələsində əldə edilənlərdən ruhlanan erməni kommunist liderləri 1962-1963-cü illərdə SSRİ Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri A.İ.Mikoyan vasitəsilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi məsələsini N.S.Xruşşovun qarşısında qaldırmışdılar. Lakin, sovet lideri bu təhlükəli avantüraya getməmiş, dolayısı yolla rədd cavabı vermişdi. N.Xruşşovun hakimiyyətinin son illərində “Böyük Ermənistan” ideyası Mikoyanın təşəbbüsü ilə Sovet idarə aparatının gündəliyinə çıxarıldı. Xruşşovun aqrar siya sətindən — SSRİ-nin iqtisadi regionlara bölünməsi siyasətindən istifadə edən Mikoyan təklif etdi ki, Ermənistan SSR-də və Naxçıvan MSSR-də iqtisadiyyatının əlverişli inkişafı üçün Naxçıvan MSSR-nin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi vacibdir. Xruşşov təklifi azərbaycan ziyalılarının müzakirəsinə verdi və nəticədə bu iş baş tutmadı. Lakin, 1964-cü ildə N.S.Xruşşovun hakimiyyətdən kənarlaşdırılmasından sonra vəziyyət yenidən gərginləşdi. Xüsusilə də Kırımın Ukrayna SSR-ə verilməsi erməni kommunist liderlərini ümidləndirdi. Ermənilərin “Mets yeğerni” (“Böyük qırğın”) adlandırdıqları 1915-ci il hadisələrinin 50-ci ildönümü ərəfəsində ərazi

tələbləri, türklərə qarşı düşmənçilik münasibətləri, deportasiya tələbləri yenidən baş qaldırırdı. “İddia edilirdi ki, “qırğın” üçün Türkiyə hökuməti və xalq məsuliyyət daşıyır, əzəli Ermənistan torpaqları yenidən birləşdirilməli və “Böyük Ermənistan” dövləti yaradılmalıdır. Gürcüstan SSR-in Boqdanovka rayonunun, habelə ona həmsərhəd olan bölgələrin, Azərbaycan SSR Naxçıvan Muxtar Respublikasının və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin, Türkiyə Cümhuriyyətinin böyük bir hissəsinin - Ərdəhan, Trabzon, Qars, Bitlis, Van vilayətlərinin Ermənistana birləşdirmək məqsədilə həmin dövrdə “Ermənistanı Yenidən Birləşdirmə Komitəsi” yaradılmışdı. Komitə üzvlərinin birbaşa rəhbərliyi altında birləşmə məsələsi həm rəsmi dairələrdə, həm də kütlə tərəfindən irəli sürülür, qətnamələr, müraciətlər qəbul edilirdi. Bütün əmək kollektivlərində, kolxoz və sovxozlarda, ali və orta məktəblərdə, hətta ibtidai siniflərdə belə kampaniyalar aparılır, “Mets yeğerni”nin 50-ci ildönümü erməni xalqının yekdilliyi və birliyi naminə yüksək səviyyədə keçirmək çağırışı səslənir, türklərə qarşı nifrət hissi təlqin edən kinofilmlər nümayiş etdirilir, kitablar çap olunurdu. Kütləvi mətbuat orqanlarında erməni xalqının müdrikliliyi, qonşu xalqların köçəri və gəlmə olduqları barədə iri məqalələr çap edilir, radio və televiziya verilişlər təşkil olunurdu” (11).

Bu hərəkata gizli sürətdə Ermənistanın KP MK-nın o zamankı birinci katibi Y.Zarobyanyan, ikinci katibi H.Bağdasaryan və b. rəhbərlik edirdilər. Erməni liderlər “Mets yeğerni”nin 50 illiyi və “xalq qəhrəmanı” Andronik Ozanyanın anadan olmasının 100 illiyini eyni günə (24 aprel 1965-ci il) salaraq irimiqyashlı milli qırğın və Türkiyə ilə hərbi qarşıdurma kimi təxribatlar hazırlayırdılar. Lakin, bunun yolverilməz olduğunu, habelə azərbaycanlı əhalinin çoxsaylı ərizə və teleqramlarını nəzərə alan mərkəzi hökumət təcili qabaqlayıcı tədbirlər görmək məcburiyyətində qaldı. Nəticədə təxribatlar baş tutmasa da belə, erməni millətçiləri 1915-ci il hadisələrinin 50 illiyi mərasimlərini bəhanə edərək 1965-ci il aprelin 24-25-də Yerevanda faşist şousu təşkil etdilər. “Daşnaksütyun” təşkilatının fəalları tərəfindən qızıqdırılan 400 000 erməni küçələrə çıxaraq, türklər, azərbaycanlılar ələhinə şüarlar səsləndirmiş, Qarabağ, Naxçıvan torpaqlarının və Türkiyənin xeyli hissəsinin Ermənistana verilməsini tələb etmişdilər” (3, s.151). Nümayişçilərin önündə katolikosla birlikdə respublikanın kommunist rəhbərləri addımlayırdı. Kütlənin başı üzərində qara parça ilə örtülmüş rəmzi tabut və “Böyük Ermənistan”, “Qoparılmış ərazilər Ermənistana qaytarılmalıdır!”, “İntiqam!”, sözləri yazılmış şüarlar aparılırdı. O zamana qədərki bütün SSRİ məkanında misli görünməmiş bu siyasi avantüra Mərkəzdəki havadarların sayəsində ört-basdır edildi, heç kəs cəzalandırılmadı. Yalnız Quqark rayonunda “beynəlmiləl tərbiyənin” yaxşılaşdırmaq üçün tövsiyələr verildi və Ermənistan KP Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Y.Zarobyanyan vəzifədən azad edildi. Lakin, erməni millətçi dairələri və onların önündə gedən daşnak xislətli erməni kommunist rəhbərliyi sakitləşmədilər. Bu hadisədən sonra kommunist rəhbərliyin razılığı ilə etnik azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılıq, təhqir və sıxışdırmalar dalğası bütün respublikanı бүürüdü. Xüsusilə Yerevanda, Leninskanda, Kirovakanda, Qafanda, Quqarkda onları işdən çıxarır, məktəblərə buraxmır, hüquq mühafizə orqanları nümayəndələrinin özü qarşısında döyür və təhqir edirdilər. Sonakı vaxtlarda da davamlı hal alan bu əməllərin nəticəsində on minlərlə azərbaycanlının həyatı dözülməz şəkil alır, onlar doğma yerlərini tərk etməyə məcbur edilirdilər. 60-cı illərin ortalarında Ermənistanda aparılan milli ayrı-seçkilik siyasəti və diskriminasiya aksiyası nəticəsində İrəvan və onun ətraf rayonlarından minlərlə ailə Azərbaycana köçməyə məcbur olmuşdu. Lakin, vaxtaşırı olaraq keçirilən bu cür “etnik təmizləmə” əməliyyatlarının bu növbəti dalğası da erməni millətçiləri üçün gözlənilən nəticəni vermədi. Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Azərbaycanda rəhbərliyə gəlməsi və qısa müddətdə SSRİ-nin nüfuzlu rəhbər şəxslərindən birinə çevrilməsi ermənilərin planlarını xeyli ləngitsə də, M.Qorbaçovun dönəmində onlar yenidən fəallaşdılar. 1985-ci ilin əvvəlində Ermənistan KP MK birinci katibi K.Dəmirçiyanyan Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosuna qondarma “erməni soyqırımı”nın 60 illiyi ilə bağlı 24 aprel tarixinin hər il SSRİ-də anım günü kimi qeyd olunması təklifi ilə müraciət etdi. Siyasi Büronun iclasını aparan M.S.Qorbaçov buna razılıq versə də, Heydər Əliyev səddi keçilməz oldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci il mayın 27-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının 80 illiyinə həsr olunmuş tənənəli iclasdakı nitqində demişdi: “...30-cu, 40-cı, 50-ci, 60-cı, 70-ci illərdə erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirmək cəhdlərindən əl çəkməmişdilər. Onlar dəfələrlə çox qızğın fəaliyyətə başlamışdılar. Ancaq onların qarşısı alınmışdır. Mən bunların şəxsən şahidiyəm və bir çox hallarda həmin cəhdlərin qarşısının alınmasının təşkilatçısıyam” (1).

Araşdırmalar göstərir ki, erməni kommunist rəhbərlərinin, xaricdəki erməni terror təşkilatlarının, habelə ermənipərəst sovet liderlərinin birgə söyləri nəticəsində, sovet hakimiyyəti illərində ermənilərin SSRİ-yə repartasiya olunması prosesləri heç vaxt dayanmamışdı. Ermənistan KP MK-nın birinci katibi K. Dəmirçiyanın 1986-cı ilin noyabr ayında Sov. İKP MK-ya göndərdiyi məxfi məktubdan məlum olduğu kimi, “sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan SSR-yə xaricdən 230 min nəfərdən çox erməni gətirilmişdi” (5. s.410). Repartasiya olunanların bir qayda olaraq Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsi milli münasibətlər baxımından olduqca həssas bir bölgədə gələcək etnik ekspansiya əməllərinə hədəflənmiş hiyləgər bir siyasət idi. Belə ki, köçürülüb gətirilən ermənilər heç də sosialist və kommunist əqidəli insanlar deyildi. Onlar xaricdə yuva salmış “Daşnaksütyun” və digər terrorçu təşkilatlarla sıx bağlı olan, əksəriyyəti xüsusi təlim almış, Cənubi Qafqaz xalqlarına, ilk növbədə isə azərbaycanlılara qarşı nifrət ruhunda tərbiyə almış şəxslər idilər. Onların gəlişi ilə Cənubi Qafqazda milli düşmənçilik qızıdırılır, əsassız ərazi iddiaları, saxta “erməni soyqırımı” məsələləri gündəmə gəlirdi.

Araşdırmalar bunu da göstərir ki, Sovet təbliğatına və ilk növbədə ənənəvi erməni yalanlarına inanıb, Sovet İttifaqına qayıdan ermənilər burada vəd edilən həyat səviyyəsini görmədilər. Köçdükləri ölkələrdə yaxşı həyat yaşayan erməni repatriantları gördükləri səfalətdən qaçaraq, paytaxt Yerevana, Rusiyanın mərkəzi şəhərlərinə, habelə o zamanlar SSRİ-nin əsas turist zonaları sayılan və xidmət sahələrinin yüksək qazanc verdiyi Stavropol və Krasnodar vilayətlərinə yayıldılar. Qonşu Rusiya ərazilərində erməni miqrantlarının sayı əsaslı dərəcə artmış oldu. Soçi, Adler kimi şəhərlər erməni əhalisinin sayına görə “Kiçik Ermənistan” adlandırılmağa başladı.

Erməni kommunist liderlərinin birbaşa göstərişi ilə miqrantların başlıca olaraq azərbaycanlıların kompakt yaşadığı bölgələrdə yerləşdirilməsi ilə yerli əhalinin sıxışdırılması daha da gücləndi. Həmin dövrdə Ermənistanda iki yüz mindən artıq azərbaycanlı yaşadığı halda, Ermənistan KP MK-da, eləcə də Nazirlər Sovetinin və Ali Sovetin aparatların da məsul vəzifələrdə bir nəfər də olsun etnik azərbaycanlı işləmirdi. Əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlıların təşkil edən Krasnoselo, Vardenis (Basarkeçər), Masis (Zəngibasar), Amasiya (Ağbaba) rayonlarında əsas rəhbər vəzifələrdə ermənilər işləyirdilər. Amasiya rayonu əhalisinin 86 faizini azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, rəhbər vəzifələrin 90 faizini ermənilər tutmuşdular. DQMV-da da oxşar vəziyyət hökm sürürdü. Qatı ermənipərəst M.Qorbaçovun və Kremldəki erməni lobbisinin işarəsi ilə Heydər Əliyevə qarşı böhtan kampaniyasının başlanması və son olaraq onun mühüm partiya və hökumət vəzifəsindən uzaqlaşdırılması SSRİ-nin dağılmasının başlanğıc nöqtəsi sayıla bilər. Məhz bundan sonra erməni millətçi-şovinst dairələrinin, o cümlədən erməni kommunist elitasının Cənubi Qafqazda deportasiyalar sahəsində geniş fəaliyyəti üçün şərait yaranmış oldu.

Böyük vətənpərvər alim, akademik B.Budaqov yazırdı ki, Ermənistanda 1988-ci ilin məlum hadisələri başlanmazdan xeyli əvvəl Ermənistan KP MK-nın qərarı ilə etnik azərbaycanlıların respublika ərazisindən qovulması planı təsdiq edilmişdi. Professor Vaqif Arzumanlı yazırdı: “Erməni millətçiləri üçün Ermənistanda ən münbit rayonlarda yaşayan 200 mindən artıq azərbaycanlıları oradan çıxarmaq Qarabağ məsələsini həll etmək qədər vacib idi. Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıkları ərazi respublika ərazisinin (29, 8 min² km.) 25 faizini, yaxud təqribən 7, 5 min² km. təşkil edirdi. Bu isə keçmiş DQMV-nin ərazisindən (4, 4 min² km.) təqribən 3 min² km artıqdır (2, s.118).

Məlum olduğu kimi, sovet xüsusi xidmət orqanları, Ermənistanın dövlət qurumları, habelə xaricdəki erməni lobbisi tərəfindən çox diqqətlə hazırlanmış plan əsasında 1988-ci ilin fevralında ermənilər tərəfindən törədilən Azərbaycan SSR-nin Sumqayıt şəhərindəki təxribatdan dərhal sonra “Ermənistan SSR ərazisindən, öz tarixi etnik torpaqlarından —185 kənddən və başqa yaşayış məntəqələrindən 250 min azərbaycanlı qovuldu, onlara məxsus 31.000 ev, şəxsi təsərrüfat, 165 kollektiv təsərrüfatların əmlakı talandı, 214 nəfər öldürüldü, 1154 nəfər yaralandı, yüzlərlə adama işgəncə verildi, Ermənistan SSR mono-etnik bir qondarma “dövlət”ə çevrildi” (4). Adi insan hüquqları ilə bir araya sığmayan bu aksiyanın da əsas təşkilatçıları və icraçıları erməni kommunistləri olmuşdu. Məsələn; 1988-ci il noyabrın 12-də Ermənistan KP Spitak rayon komitəsinin I katibi, SSRİ xalq deputatı N.Muradyan, onun köməkçisi F.Abuçyan və digər vəzifəli kommunistlər yerli azərbaycanlı ailələri mənzillərdən küçyə qovub onlara ağır işgəncələr vermiş, bu yolla 36 nəfəri qətlə yetirmişdilər (3, s.226).

Yenə bu qəbildən olanların təhriki ilə rayondan qəddarlıqla qovulan insanların çıxıb getməsinə də imkan vermir, yollarda işgəncələr verir, qətlə yetirir, vəhşicəsinə döyür və təhqir edirdilər. Xüsusilə Kirovakan şəhəri yaxınlığında onlara amansız divan tutuldu. Erməni “kommunistləri” öz daşnak xislətlərinə uyğun olaraq azərbaycanlı əhaliyə qarşı rəsmi dövlət səviyyəsində həyata keçirilən terror və deportasiyada iştiraklarını nəinki gizlətmir, hətta bununla fəxr edirdilər. Az sonra digər bir “kommunist” - Ermənistan KP Qafan Rayon Komitəsinin I katibi Mkırtıçyan da həmkarı Muradyan kimi öz daşnak xarakterin gizlətmədi. 1989-cu ilin martında Qafan rayonunda bir vaxtlar Şərur-Dərələyəz qəzasında azərbaycanlı əhaliyə tutduğu qanlı divanlarla tarixə düşən, faşist generalı Qaragen Njdenin abidəsini açarkən Mkırtıçyan əsrlik arzularının həyata keçdiyini vurğulayaraq demişdi: “Siz çox çalışdınız, lakin respublikanı azərbaycanlılardan təmizləyə bilmədiniz. Sizin böyük arzunuzu sizin nəvələriniz həyata keçirdi” (8, s.65).

Artıq bütün bu hadisələrdən sonra ermənilərin bir vaxtlar köçüb məskunlaşdıqları Azərbaycanda yaşaması qeyri-mümkün oldu. Uzun müddət davam edən Qarabağ münaqişəsinin gedişində Azərbaycanda yaşayan təqribən 230 min erməni millətindən olanlar ölkəni tərk etməli oldular (12). O zamankı respublika rəhbərliyinin onlara loyallıq münasibətinə və qalmalarına təşviq etməsinə rəğmən böyük əksəriyyət köçlərə üstünlük verdi. Lakin, azərbaycanlıların son nəfərinə qədər, vəhşicəsinə, ölüm təhdidləri altında qovulduğu Ermənistandan fərqli olaraq, təqribən 30 min nəfər etnik erməni, başlıca olaraq qarışıq nığahdan olanlar əsasən Bakı şəhəri olmaqla Respublikada qaldılar.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra könüllü olaraq hakimiyyəti “Daşnaksütyun” tipli ifrat millətçi qüvvələrə verən erməni kommunist rəhbərliyi həmin qüvvələrlə birləşdilər və Cənubi Qafqazda soyqırım və deportasiyaların növbəti dalğasına start verdilər. I Qarabağ müharibəsi deyilən dövrdə regionda və beynəlxalq aləmdə özləri üçün formalaşan əlverişli şəraitdən və havadarlarının köməyindən istifadə edən ermənilər Azərbaycan Respublikası ərazisinin təqribən 20 %-i işğal etdilər. Dağlıq Qarabağ və ətrafdakı yeddi rayondan təxminən 800 000 nəfər azərbaycanlı deportasiya edildi (12).

Rusiya Xarici İşlər Nazirinin keçmiş I müavini Fyodr Koverdyayev özünün “Moskovskiy komsomolets” qəzetinin 29.01.1994-cü il tarixli sayındakı “Neft sindromu” məqaləsində yazırdı: “Dağlıq Qarabağdakı konflikt yaxşı planlaşdırılmış, əvvəlcədən hazırlanmış, həyata keçirilməsi Ermənistanın kommunist rəhbərlərinin üzərinə düşən aksiyadır” (14).

Lakin, deportasiyalar və soyqırımlar dalğası, kütləvi köçlər yalnız Azərbaycanla məhdudlaşmış qalmadı. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində etnik münaqişələr Gürcüstanı da bürüdü. Bir zamanlar Gürcüstanı köçürülmüş etnik ermənilərin təşkil etdiyi, Yerevan, Moskva və Tbilisidəki müəyyən qüvvələrin silahlandığı və maliyyələşdirdiyi Baqramyan adına batalyon Abxaziyadakı gürcü əhalisinə qanlı divan tutdu. Gürcü alimləri Şota və Otar Tetvadelər yazır: “Batalyonun quldurları 1993-cü ildə “Kodor dərəsində Amtkeli, Çampali (Çini), Kvemo Lata, Zemo Lata və b. gürcü kəndlərini yerlə yeksan etdilər. Batalyonu gücləndirən etnik ermənilər və bu etnosa məxsus yaraqlılar abxaz separatçılarının zərbə qüvvəsinə çevrildilər. Gürcülərin yaşadığı bütün rayonlar dağıdılıb talan edildi. Yeddi min nəfərdən artıq gürcü erməni terrorunun qurbanı oldu. 300 mindən artıq insan etnik mənsubiyyətinə görə ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qalıb öz evlərindən qovuldular” (10, s.153). Qovulan gürcülərin yerinə Abxaziyanın boşalmış ərazilərinə çoxlu ermənilər yerləşdilər.

Oxşar nəticəyə digər tanınmış gürcü tarixçisi Quram Marxulia da gəlmişdir: “Öz ölkələri ilə mübarizədə abxazların Rusiyadan başqa müttəfiqi kimi erməni əhalisi çıxış etdi. Abxaziyadakı “Krunk” təşkilatının fəaliyyətini və 9 fevral 1993-cü ildə yaradılmış onun yetirməsi —“Baqramyan batalyonu” tərəfindən insanlığa qarşı törədilmiş cinayətləri dərinləndirən gözdən keçirmək lazımdır. Abxaziya müharibəsi zamanı Baqramyan adına batalyonun döyüşçülərinin qəddarlığı və vəhşilikləri gürcü və erməni xalqlarının tarixində araşdırılmamış qalır” (13).

Bir zamanlar milyonlarla insanlar kommunizm ideyalarına inanmış, özlərinin ən işıqlı arzularını bu cəmiyyətin təntənəsi ilə bağlamışlar. Çoxları onun naminə məşəqqətli bir ömür yaşamış, hətta öz həyatlarını qurban vermişlər. Lakin, əksər kommunist liderlər məkrli siyasətçilər olmuş, bu qurbanlar hesabına siyasi ambisiyalarını həyata keçirməyə çalışmışlar. Cənubi Qafqazın erməni kommunist liderləri də işin əslində masqalanmış daşnaklar, faşist xislətli millətçilər olmuş, həyat və fəaliyyətlərini qonşu xalqların soyqırımını və deportasiyasına həsr etmiş, qondarma “Böyük Ermənistan” naminə regiona milli ədavət və fəlakətlər gətirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Azərbaycan Demokratik Respublikasının 80 illiyinə həsr olunmuş 1998-ci il mayın 26-da təntənəli iclasda nitq, Azərbaycan qəz., Bakı, 1998, 27 may
2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri, Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq, Bakı, Qartal, 1998, 280 s.
3. Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər), Bakı, Elm, 2003, 367 s.
4. Bəhramov C. Buraxılmış səhvin acı nəticələri, Xalq qəz., Bakı, 2008, 8 fevral
5. Qasımlı M. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları, tarix olduğu kimi (1920-1994-cü illər), Bakı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2016, 520 s.
6. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Lider, 2004, 496 s.
7. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1989, s.427 (rus dilində)
8. Асадов С., Мамедов И. Терроризм: причина и следствие, Баку, Азербайджан, 2001, 243 с.
9. История армянского народа, С древнейших времен до наших дней, Г.Х.Саркисян, Т.Х.Акопян, А.Г.Абрамян и др.Ереван, Изд-во Ереванского ун-та, 1980, 460 с.
10. Шота Тетвадзе, Отар Тетвадзе, Армяне в Грузии (с древних времён до сегодняшнего дня). Тбилиси, 2008, 211 с.
11. Sovetlər dövründə azərbaycanlıların öz torpaqlarından çıxarılması <<http://mfa.gov.az/content/814>>
12. https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraba%C4%9F_m%C3%BCharib%C9%99si
13. <http://voicepress.az/siyaset/15984-quram-marxulia-abxaziya-muharibesinde-en-dehshetli-cinayetleri-baqramyan-batalyonu-toredib.html>
14. http://azerbaijan.az/portal/Karabakh/Problem/karabakhProblem_a.html?karabakhProblem_03

ABSTRACT

Shamkhal Mammadov

THE ARMENIAN COMMUNISTS IN THE SECOND HALF OF XX CENTURY AND DEPORTATION IN SOUTH CAUCASUS

As in the entire history of the Soviet era, the Armenian communist leaders in the South Caucasus stood in the position of extreme nationalism and hostility against neighboring peoples in the second half of the twentieth century. In the sense of territorial claims, deportations and national discrimination policies, they shared the same position of the Dashnaks and actively cooperated with them. During this period, the Armenian Communists were the organizers and executors of the bloody national massacres, occupation and deportation in the region. This shows that they are nobody more than masked dashnaks.

РЕЗЮМЕ

Шамхал Мамедов

АРМЯНСКИЕ КОММУНИСТЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА И ДЕПОРТАЦИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Как и во всей истории советской эпохи, армянские коммунистические лидеры на Южном Кавказе во второй половине двадцатого века стояли на позициях воинствующего национализма и враждебности по отношению к соседним народам. В области территориальных претензий, депортаций и национальной политики дискриминации они разделяют позицию дашнаков и активно сотрудничают с ними. В этот период армянские коммунисты были организаторами и исполнителями кровавых национальных массовых убийств, оккупации и депортации в регионе. Это показывает, что они не что иное, как маскированные дашнаки.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiiyə olunmuşdur. (protokol № 03).

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:94(479.242)

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMI

Açar sözlər: *Çar Rusiyası, Zəngibasar, Zəngəzur, Ordubad, Məmmədəli xan Naxçıvanski, Araz-Türk Respublikası, Məhərrəm Əliyev, Şərur-Dərələyəz*

Key words: *Tsarist Russia, Zangibasar, Zangezour, Ordubad, Mammadali Khan Nakhchivanski, Araz-Turkish Republic, maharram Aliyev, Sharur-Derelayaz*

Ключевые слова: *царская Россия, Зенгибасар, Зангезур, Ордубад, Мамедали хан Нахчыванский, Араз-Тюркская Республика, Магеррат Алиев, Шаруро-Даралагез*

Artıq neçə ildir ki, vaxtı ilə bağlı qarşı arxasında saxlanılan məxvi sənədlər deyilən Azərbaycan torpaqlarının türksüzləşdirilib erməniləşdirilməsi məqsədilə XIX əsrdə, istərsə də XX əsrdə ermənilərin sözlə ifadə edilə bilməyəcək qədər çox ağır cinayətkar aksiyalarına dair Azərbaycanda və eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət arxivlərində çoxlu sənədlər aşkar edilərək üzə çıxarılmış və olduğu kimi yazılaraq xalqımıza çatdırılması işi başlanmışdır.

Araşdırılan arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Ermənilərin Qafqazda məskunlaşması onların "Böyük Ermənistan" imperiyası yaratmaq arzularını daha da artırdı. Bu məqsədlə də azərbaycanlıları doğma Göyçə mahalından, Dərələyəz, Qəmərli, Zəngibasar və sair mahallardan sıxışdırıb çıxardılar. Ermənilərin çirkin əməllərindən istifadə edən Çar Rusiyası 1905-1907-ci illər inqilabı dövründə imperiyanın bir sıra yerlərində olduğu kimi Zaqafqaziyada da milli qırğın törətməyə başladı. Ərazi iddiasında olan erməniləri qızıışdırıb azərbaycanlılara qarşı çevirdilər.

1905-ci ilin may ayından başlayaraq Naxçıvan qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qırğınları başladı.

17 iyun 1905-ci ildə Naxçıvan qəzasının Zeynəddin kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişə ilə əlaqədar Zeynəddin kəndinin 20-dən çox müsəlman sakini öldürülmüşdür..." (1 v 78-84)

Həmçinin başqa bir sənəddə həmin ilin iyul ayının 5-də Nors kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan münaqişədə rus kazaklarının ora göndərilməsi nəticəsində dağlarda gizlənilib ermənilərdən özlərini müdafiə edən Nors kəndinin sakinlərindən 4 nəfərinin öldürüldüyü və 11 nəfərin yaralandığı haqda məlumat verilirdi. (2.v.753)

Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qırğınlar Ordubad, Cəhri, Şıxmahmud, Kültəpə, Əliabad, Çəsməbasar, Tivi, Tumbul və onlarla başqa yaşayış yerlərini də əhatə etmişdir.

Sənədlərdən məlum olur ki, 1905-1907-ci illərdə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrində rus imperiyası və Tiflis daşnak şurasının rəhbərləri başda olmaqla yerli erməni daşnakları tərəfindən erməni-müsəlman arasında dəfələrlə nifaq salaraq böyük qırğınlar törətmişdilər.

Təxminən iki ilə qədər davam edən qanlı toqquşmalar nəticəsində Azərbaycanın səhər və kəndlərinə böyük zərər dəymiş, 300-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, yandırılmış və əhalisi qılıncdan keçirilmişdir.

Araşdırılan arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Naxçıvan ölkəsinə ermənilərin təcavüzü XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 90-cı illərin əvvəllərinə kimi bir neçə dəfə olmuşdur.

Xüsusilə, 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrinə təcavüzü və bu qəzalarda törətdikləri ağır cinayətləri daha dəhşətli idi. Müsəlmanların qılıncdan keçirilməsi, evlərə doldurularaq yandırılması, kəndlərin talan

edilməsi, müsəlmanların öz yurdlarından didərgin düşmələri, mühasirədə olmaları barədə artıq əlimizdə çoxlu faktlar vardır.

1918-ci ilin yanvarın 17-də Naxçıvan qəzasının Əznəbürd kənd erməniləri tərəfindən həmin kənddə yaşayan 22 nəfər müsəlman qadın və kişi qətlə yetirilmişlər. 1918-ci ilin martın 18-21-nə kimi ermənilər Əlinəcəyay boyunca müsəlman kəndlərinə: Bənəniyar, Qızılca, Saltax, Noraşen, Xoşkeşin və sair kəndlərə hücumlar edərək, kəndləri yandırmış, qarət etmiş, əhalisini vəhşiliklə qətlə yetirmiş, canlarını qurtaran isə öz ocaqlarını tərək edərək qonşu kəndlərə, Naxçıvan şəhərinə qaçmışlar. (2.v.817)

Ermənilərlə azərbaycanlılar arasında baş verən qanlı cinayətlərin aradan qaldırılması üçün 15 mart 1918-ci il tarixdə Maku sərdarı Murtuzaqulu xan müsəlmanlarla ermənilər arasında sülh bağlanması üçün erməni Milli Komitəsi adına və Cəfərqulu xan Naxçıvanski adına məktub göndərir. Məktubda göstərir ki, sülh bağlanmasa günahkar tərəf qoşun bölüyü tərəfindən atəşə tutulub məhv ediləcək.

Lakin, erməni daşnaqları başda Y. Xaraziyan olmaqla (erməni Milli Komitəsinin sədri-F. C.) bu məktubu heç də sayə almayaraq Naxçıvan bölgəsinin bir çox kəndlərində yerli erməniləri müsəlmanlara qarşı qanlı cinayətlərə qaldırırlar. Buna misal olaraq, Naxçıvan qəzasının Qaraxanbəyli kənd erməniləri 31 mart 1918-ci ildə azərbaycanlılara atəş açmağa başlayırlar. Bu vuruşmada müsəlmanlar 25 nəfər tələfat verir və döyüş meydanından meyitlər çıxarda bilmirlər.(3.s.23)

Sənədlərdən aydın olur ki, 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq 1920-ci ilin iyul ayına kimi başda Andranik Ozanyanın, Nijdenin, Dronun, Kibbonun, Doluxanovun və başqalarının başçılıq etdiyi erməni quldur dəstələri tərəfindən təkcə İrəvan quberniyasında 200-dən artıq və Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzasında 50-dən artıq müsəlman kəndlərinə basqınlar etmiş, dağıtmış, yandırmış, kənd əhalisinin çoxu öldürülmüş, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından didərgin düşmüşlər. (4v.103-105)

Xüsusilə, Naxçıvan qəzasına soxulan Andranik Ozanyanın başçılıq etdiyi erməni quldur dəstələri Naxçıvandan başlayaraq Zəngəzur və Şuşayadək olan ərazini ələ keçirməyə çalışırdı.

Andranikin ilk təcavüzü Naxçıvan qəzasının Araz çayı kənarında yerləşən Yaycı və Aşağı Aza kəndləri olmuşdur. Ermənilər Yaycı kəndində 4000 nəfərdən çox müsəlman əhalisini qırılmışlar. 18 iyul 1918-ci il tarixdə Tiflis sosial-demokrat bolşeviklər partiyasının orqanı olan "Borba" (mübarizə) qəzetində "Andranik haradadır" başlığı altında gedən yazıda göstərilir: Bu yaxınlarda Culfadan gəlmiş Amerika xəstəxanasının iş icraçısı O.Arutunyan təsadüfən Andranikin yanında olmuşdur. Onun dedikləri: "İyunun əvvəllərində Andranik öz dəstəsilə 800 əsgər, 4 top, 6 pulemyot və hərbi sursatla Yerevandan yola düşmüş və 21 iyunda 2 saatlıq yüngül döyüşdən sonra Culfaya girmişdir. Növbəti gün o, döyüşsüz olaraq fars (İran) Culfasının yolunda olan körpünü almışdır.(5.18 iyul 1918)

"Borba" qəzetində "Andranik" başlığı ilə olan başqa bir yazıda isə (17 avqust 1918-ci il-F. C.) göstərilirdi ki, Ordubaddan gəlmiş şəxs (adı, soyadı göstərilmir-F. C.) erməni diplomatik missiyası yanında məlumat bürosuna aşağıdakıları bildirdi: "İyunun əvvəllərində Araz vadisində Andranikin dəstəsi peyda oldu. O, ingilislərlə birləşmək üçün Culfaya girdi. Yaycı kəndi onun dəstəsini buraxmaq istəmirdi və Yaycı kəndi darmadağın edildi. Bundan sonra Andranik Cənnət kəndində və dağlarda yerləşdi. İyunun axırında məlumat alındı ki, türklər Naxçıvana hücum etdilər. Andranikin dəstəsi onlarla (türklərlə-F. C.) döyüşə girişdi. On iki günlük döyüşdən sonra Andranik Əbrəqunus kəndinə çəkildi, lakin orada da dayana bilmədi... Mən bura gələrkən bir neçə gün bundan əvvəl Andranikin türklərlə döyüşünün şahidi oldum. Döyüş Aza kəndinin ətrafında gedirdi. Nəticəsinin nə olduğunu bilmədim." (5.17 avqust 1918-ci il)

Yaycı kənd sakini V. Hüseyinov xatirələrində yazır: "Xalqımıza qarşı ermənilər tərəfindən 1918-ci ildə törədilən soyqırımı bizim kəndimizdən, o cümlədən bizim ailəmizdən də yan keçməmişdir. Həmin vaxt səhər tezdən kəndimizə hücum edən erməni yaraqlıları gecənin qaranlığında qarşılarına nə çıxırdısa vurub dağıdır, qocalar və uşaqları xəncərdən keçirir, başlarını kəsirdilər.

Həmin gecə yüzlərlə ağbirçək anaların saçları qana bulandı, igid oğulların başı diri-diri kəsildi, gözləri çıxarıldı, dilsiz körpələrin bədəni güllələrlə deşik-deşik edildi. Gözləri qızmış, insan qanı içməkdən doymayan erməni daşnaqları mənim anamı, dörd qardaşımı, iki bacımı vəhşicəsinə öldürərək Araz çayına tökdülər. Bəli, ermənilərin törətdikləri belə vəhşilikləri saymaqla qurtarmaz." (6.s.125-126)

Naxçıvan şəhərinə yürüş edən Andranikin quldur dəstələri Əlinəcəy boyunca olan müsəlman kəndlərinə hücum edərək əhalini demək olar ki, tamamilə qıraraq, kəndləri yandırmışdır. Xüsusilə, 1918-ci ilin iyun ayının axırlarında Xanağa kəndinə hücum edən erməni qoşunları kənd əhalisini bütövlüklə qılıncdan keçirmişlər. Kənd əhalisindən canlarını qurtaran 2 nəfəri iyul ayının 1-də Naxçıvana gələrək qəza polis komissarı Məmmədli xan Naxçıvanskiyə bu faciə haqda verdiyi məlumatlarında göstərirdilər ki, Andranikin quldur dəstələri kəndimizə hücum edərək kənd sakinlərini qıraraq, əhalinin qismən hissəsi dağlara qaçaraq öz canlarını xilas etmişdilər.

Döyüşlərin qızgın bir vaxtında 5 iyul 1918-ci ildə gündüz saat 14 radələrində duzdağ təpələrindən Andranikin kazarmalarına toplardan atəş açılarkən və top mərmisinin ikincisi qərargahın yaxınlığına düşəndə Andranik demişdir ki, bu türk mərmisidir.

Andranik türklərin artıq Naxçıvana daxil olduğuna əmin olduqda əmr verir ki, müharibə dayandırılсын, kazarmalar yandırılıb tərk edilsin.

Doğrudan da, Andraniki izləyən IX və XI Türk hərbi ekspedisiyası Xok-Maku yolu ilə gəlib Ərəblər kəndinə və oradanda Şahtaxtı ərazisindən Araz çayını keçib Naxçıvana istiqamət alır və duzdağ təpələrindən Andranikin kazarmalarını toplaqla atəşə tutmuşdur.

Türkiyənin IX-XI ordusunun Naxçıvana gəlişi ilə əlaqədar Andranik öz quldur dəstəsi ilə 1918-ci il iyul ayının 7-də Naxçıvan şəhərindən Sirab-Qahab yolu ilə Zəngəzur qəzasına çəkilməmişdir. 7 iyul 1918-ci ildə türk ordusunun IX hərbi ekspedisiyası şimal və qərb tərəfdən Andranikin qoşunlarının üzərinə hücum edərək Əliabad və Şıxmahmud kəndlərini ermənilərdən təmizləyərək 8 iyulda şəhərə daxil olur. Türklərin Naxçıvana gəlməsi böyük bayram kimi qeyd olunur.

Andranikin qoşunları Naxçıvandan qaçarkən Sirab, Qahab və Kərimquludizə kəndlərinin əhalisini qıraraq, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından qaçaraq xilas olmuşlar.

Andranikin qoşunları Sirab kəndinə istiqamət aldığı vaxt Sirab kəndi ətrafında çoxlu qaçqın toplaşmışdı. Bunlar kəndin özündən, habelə uzaq və ətraf kəndlərdən gələn idilər... minlərlə erməni qulduru silahsız, müdafiəsiz adamların üzərinə hücum keçirdilər. Bir gün ərzində 10 mindən artıq günahsız adam qılıncdan keçirildi. Əgər bu qırğın vaxtı Duzdağ tərəfdən açılan top səslərini Andranik eşitməsəydi, orada bir nəfər də sağ qalmaqda idi. Andranik türklərin Naxçıvana gəlməsindən duyuq düşüb öz atlıları ilə birlikdə qaçmağa üz tutdu.

Bəlkə də tarix heç vaxt ermənilər tərəfindən törədilmiş belə bir vəhşiliyin şahidi olmamışdı. Bu ermənilərin azərbaycanlılara qarşı sözlü əsl mənasında soyqırımı idi. 20 gün ərzində kənd içərisində və "Yoldaşı" düzənliyində bir-birinin üstünə qalanmış meyitləri daşıyaraq qurtarmaq mümkün olmurdu. Bu mənzərəyə baxan hər bir kəs dəhşətə gəlirdi. (7.v.114)

Sonra Andranikin quldur dəstələri Naxçıvanın kəndləri olan Qoşadizə, Şəkərabad, Qahab, Zeynəddin, Sirab, Qara-qala və sair kəndlərinə hücum edib əhalini qıraraq kəndləri talan edir, evləri yandırır. Ələcsiz qalan kənd əhalisi Sirab dağına pənah gətirir. Ora toplaşmış 460 nəfər kişi, qadın, uşaq daşnaqlar tərəfindən öldürülür. (8.31 mart 2001-ci il)

19 dekabr 1918-ci ildə erməni daşnaqları Şərur bölgəsinə hücum edirlər. Ermənilərin qarşısını almaq üçün Bəhrəm xan Naxçıvanskiyin komandanlıq etdiyi Naxçıvan taboru Dəmirçi tərəfdən hücum edib, küllü miqdarda hərbi sursat, top, ərzaq və bir pulemyot qənimət almış, 25-30 nəfərə kimi erməni əsgərini həlak etmişlər. Ermənilər tab gətirməyərək geri çəkilməmişlər. (9.v 32-34)

Türk hərbi ordusunun 1918-ci ilin noyabr ayına kimi Naxçıvanda olması müvəqqəti olaraq ermənilərin Naxçıvan qəzasına olan basqınlarını dayandırır. Araz-türk respublikasının təzə yarandığı bir dövrdə 1918-ci ilin noyabr ayında ingilis-amerikan qoşunları İstanbula, yunanlar isə anadoluya soxulduqları ilə əlaqədar türkiyədə istiqlalçılıq uğrunda müharibə başladığından türk qoşunları Qafqazdan, eləcə də Naxçıvan ərazisindən çəkilir.

Türk qoşunlarının getməsindən az sonra ermənilər polkovnik Doluxanovun başçılığı ilə güclü silahlı dəstə gətirirlər. Polkovnik Doluxanov ermənistana gələn kimi quberniya müsəlmanlarına müraciət edərək bildirir ki, müsəlmanlara dostluq münasibət quracaqlar.

Doluxanovun bu vədlərinə inanan vedibasar rayonunun müsəlman əhalisi onu öz dəstəsi ilə Dərəli kəndinə buraxırlar. Lakin, polkovnik öz sözüə əməl etmir. Onun dəstəsində olan Artuş adlı bir şəxs hərbi hissələrlə Vedibasar rayonunun Səid-Kətanlu, Xaraba-Kətanlu, Qadılı, Yuxarı Qarabağlar Dəhnəz, Ajasibəyli, Şəhərablı kəndlərinin müsəlmanlarını qırır, vəhşicəsinə kəsib doğrayırlar.

Ermənilərin törətdikləri bu qırğının heç bir izahatı yazıya sığışdırmaq mümkün deyil. Meydanlarda sərilən ölümlərin, qocaların, qadınların, uşaqların meyidlərinə hörmətsizlik edərək qarınlarını deşirlər, gözlərini çıxarırlar və yandırırırlar. Bundan başqa bu kənddə sığınacaq tapan yüzlərlə qaçqını da kəsib doğramışlar. (12.v.1-4)

Erməni quldur dəstələrinin hücumları müdafiəsiz dini müsəlman qırmaq məqsədi güdən fasiləsiz müharibə xarakteri almışdır. Cəfərqulu xan Naxçıvanski ermənilərin bu təcavüzləri haqda yazırdı: "Türklər getdilər, yenə bizdə müsəlman kəndlərinin məhv edilməsi, heç bir günahı olmayan müsəlman qadın və uşaqlarının döyülməsi və öldürülməsi qanlı səhnələri təkrar olunmağa başladı. Yenə də İrəvan quberniyasında ermənilər tərəfindən qəddar ölümə məhkum edilmiş on minlərlə müsəlmanın ürək parçalayan qışqırıq və nalələri göyə yüksəlmişdi." (9.v.32-34)

Ermənilərin bu təcavüzü ilə bağlı İrəvan quberniyasının Vedibasar və Melistan müsəlmanlarının müvəkkili Məhərrəm Əliyev 29 yanvar 1919-cu ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə göndərdiyi məktubunda yazırdı: "...Yanvar ayının 26-27-də polkovnik Doluxanovun başçılığı ilə ermənilərin "Vanslar" və "Sasunlar" adlandırdıqları silahlı dəstələri Vedibasar rayonunun Qaraxaç, Qadılı, Seyid Kətanlu, Yuxarı Qarabağlar, Ağasibəyli, Dəhnəz və Sahablı kəndlərinə hücum edərək zəbt edirlər. Ermənilər bu kəndlərdə müsəlmanları qırmamışdan qabaq bir neçə yüz ərli qadınları və qızları əsir alırlar.

Bu qadınların azad olunması üçün müsəlmanlar İrəvana nümayəndə göndərirlər ki, qadınları azad etsinlər. Ermənistan hökuməti bu qadınları azad edib öz yerlərinə qaytarmağı söz verir, lakin verdiyi sözə əməl etmir." (10.v.1-4)

Məhərrəm Əliyev məktubunun axırında Azərbaycan hökumətindən qadınların azad olunması, müsəlman kəndlərinə dəyən ziyanın ödənilməsi üçün Ermənistan hökuməti qarşısında yubanmadan məsələ qaldırılmasını xahiş etmişdir.

Erməni genosidindən xilas olan qaçqınlar böyük bir axınla Ermənistandan Araz-Türk Respublikasına (Naxçıvana) gəlirlər. 1919-cu ilin yanvarında onların sayı 100 min nəfərə çatmışdır. Ermənistan ərazisində 200-dən çox müsəlman kəndini darmadağın edib müsəlmanları qılıncdan keçirən, yandıran ermənilərin zorakılıq hərəkətləri azərbaycanlıları öz yurdlarını atıb getməyə məcbur etmişdir.

Ermənilərin Ermənistanda törətdikləri bu cinayətlər az imiş rus zabit Doluxanovun komandanlıq etdiyi erməni qoşunları 1919-cu ilin yanvar ayının axırlarında Ermənistandan Şərur qəzasına hücum edirlər. Ermənilərin Şərur tərəfə hərəkəti Araz-Türk Respublikasının hökumətinə çatan kimi hökumət tərəfindən sərəncam verilir ki, erməni qoşunlarının qabağı alınsın, həmçinin Şərur qəzasının "Qurd Qapısı" adlanan yerə erməni qoşunlarının qabağını kəsmək üçün Kalbalı xan Naxçıvanskiyə başçılığı ilə yerli müdafiə dəstələri göndərilir.

Çox böyük qan tökülən döyüşlərdən sonra Baş-Noraşəndən yuxarıda Zeyvə kəndində erməni daşnakları məğlub olaraq geri çəkilirlər. Bu məğlubiyyətlərə baxmayaraq sənədlərdə ermənilərin 1919-cu ilin yanvar-mart aylarında Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarına müxtəlif istiqamətlərdə hücumlar etmiş və böyük qırğınlar törətmişlər. ¹

Ermənilərin bu təcavüzləri ilə bağlı Azərbaycan DR-in Naxçıvandakı müvəkkili Səməd bəy Cəmilinski 20 mart 1919-cu ildə Azərbaycan Xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi teleqramında yazırdı: "...Martın 19-da ermənilərin nizami qoşunları bizim üzərimizə üç tərəfdən çox güclü hücumla başlamışlar. Birincisi Böyük Vedi, ikincisi Tivi kəndi və üçüncüsü Ordubad tərəfdən. Xahiş edirəm bu barədə vəziyyəti bizim hökumətimizə çatdırasınız." (10.v.1-4)

Azərbaycanın Ermənistandakı nümayəndəsi Məhəmmədəli xan Təkinski 16 may 1919-cu ildə Azərbaycan DR-nın baş nazirinə göndərdiyi teleqramında yazır: "Mayın 2-də Naxçıvana erməni polkları hücum edib. Ona görə də, Ermənistana təzyiq göstərmək lazımdır. Bizim

polklarımızın dərhal Ermənistan sərhəddində yerləşdirilmələrini məqsədəuyğun hesab edirəm. Naxçıvan rayonunun əhalisi müqavimət göstərməyə hazırdır. Lakin, İngiltərənin Ermənistanın lehinə olaraq hadisələrə qarışmasından ehtiyat edir. Mayın 2-də Devi Yerevandan Naxçıvana yola düşüb. Dilicanda natamam tərkibli 4-cü alay dayanıb. Diplomatik nümayəndə Təkinski."

Naxçıvanı bitərəf zona elan edib Ermənistanın hakimiyyətinə vermək məqsədilə Naxçıvana gələn ingilis imperialistləri öz hərbi hissələrini Noraşen, Şahtaxtı, Naxçıvan, Culfa dəmiryol stansiyasında və Şərur-Dərələyəz şose yolunda yerləşdirmişlər. 1919-cu ilin may ayının 5-də Naxçıvan şəhərinə gələn ingilis generalı Devi Naxçıvan və Şərur qəzalarında yaşayan müsəlmanları yığıb mitinq keçirir və bildirir ki, müsəlmanlar Ermənistan hökumətinin rəhbərliyinə tabe olmalıdırlar. (11-v.154)

General E. Devinin irəli sürdüyü bu təklifin hərtərəfli təhlilindən sonra şəhərin nüfuzlu adamlarından Hacı Həsənli mitinqdə çıxış edib demişdir: "Mən şəhər əhalisi adından deyirəm, biz daşnak hakimiyyətini qəbul etməyib ona tabe olmayacağıq."

Naxçıvan şəhərində baş verən bu hadisələrlə bağlı Azərbaycan Xarici işlər nazirliyi Azərbaycanın Ermənistandakı səlahiyyətli nümayəndəsi 17 iyun 1919-cu ildə M. Təkinskiyə göndərdiyi teleqramında yazırdı: "Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Şahtaxtı və Ordubad rayonlarında mövcud vəziyyət barədə təcili xəbər verin. Culfa kimin əlindədir?" (12.v.95)

Məlumdur ki, bu dövrdə Azərbaycan hökuməti Naxçıvana heç bir sahədə köməklik edə bilməzdi. Çünki, yollar bağlanmış, əlaqələr kəsilmişdir. 21 iyun 1919-cu ildə M.Təkinski Azərbaycan XİN-nə cavab teleqramında yazırdı: "Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Şahtaxtı rayonları erməni qoşunları (ingilislərin köməyi ilə–F.C.) tərəfindən zəbt edilmiş və orada Ermənistan hökuməti yaradılmışdır. Naxçıvanın milli şurası məndən xahiş edir ki, ittifaq komandanlığına çatdırım ki, ingilis generalları Devi, Xatisovun vəd'lərinə baxmayaraq Ermənistan hökuməti burada yaşayan müsəlmanları talan edir, axtarış aparırlar, əllərinə nə keçir, silah, mebel, dirək, taxta və başqa şeyləri daşıyıb aparırlar. Naxçıvan milli şurası xahiş edir ki, ittifaq komandanlığı bu qanunsuz hərəkətləri dayandırsın. Culfa da ermənilərin əlindədir. Siz Naxçıvan milli şurasının xahişini yerinə yetirməyi mümkün hesab edirsinizmi? Ordubadlılar hələ erməniləri Ordubada buraxmamışlar..." (12.v.95)

İngilislərin Naxçıvanda yaratdıqları ingilis-daşnak hərbi hökuməti əhalinin milli mənliliyini təhqir edir, bir çox demokratik fikirli adamları, hərbi rəisləri həbs edərək Aleksandropola, (indiki Leninakan–F.C.) və Sevana sürgünə göndərmiş və bir çoxunu mühakiməsiz cəzalandırmışlar.

Azərbaycanın Xarici işlər naziri Mir Yusif Cəfərovun 8 iyul 1919-cu ildə Ermənistanda Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi M.Təkinskiyə göndərdiyi teleqrama bunu bir daha sübut edir. Həmin teleqramda yazılır: "Şərur-Naxçıvan tərəfdə ermənilər represiyaya başlamış və kütləvi sürətdə həbslər etmişlər. Heç bir müqəssiri olmayan görkəmli şəxslərdən Mirzəlibəy Bəktəşovu, Əli Səbri Qasımovu, Hüseynağa Novruzovu, Cəfər bəy İrəvanskini, Teymurhəsən Kərimovu həbs edərək Naxçıvandan Aleksandropola aparmışlar. Hər iki xalqın mənafeyi naminə xahiş edirik günahsız şəxslərin azad olunması haqda tədbirlər görəsiniz..."(12.v.43-47)

Ermənilərin Vedibasar, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Ordubad bölgələrində törətdikləri qanlı cinayətlərlə bağlı bu bölgələr üzrə "müsəlman yerlilər cəmiyyətinin" keçirdikləri iclasın rəyasət heyəti tərəfindən Azərbaycan Parlamentinə 16 iyul 1919-cu il tarixdə göndərdikləri məktublarında yazırdılar: "Vedibasar, Şərur, Naxçıvan, Ordubad rayonlarının əhalisinin böyük hissəsini müsəlmanlar təşkil edir. Qeyri-müsəlman əhalisinin sayı cüzdür. Bu rayonlarla Ermənistan Respublikası arasında sərhəd kimi Şirazlı müəyyən edilib. Ölkədə kənar qüvvələrin qarışmasına səbəb olacaq heç bir qanunsuzluq olmayıb.

Ermənilərin fitnələrinə uyaraq, bizə məlum olmayan səbəblərdən ingilis komandanlığı bu rayonları bizə qarşı düşmənçilik münasibəti bəsləyən və qarşılıqlarına bizləri tamamilə məhv etmək məqsədi qoyan ermənilərə verdi. Bu hal bizim hüquqlarımızın və fiziki varlığımızın tamamilə pozulması və heçə sayılması aktıdır, ədalət prinsiplərinə və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə şüarına ziddir.

Bu rayonların ermənilərə verilməsi faktı kim tərəfindən olursa olsun ermənilərin müsəlmanlara olan münasibətinə şərik olduğunu göstərir.

Bu rayonların əhalisinin xahişini və müsəlman Milli Şurasının müsəlmanların soyqırımına olan etirazını nəzərə alaraq, Vedibasar, Şərur, Naxçıvan, Ordubad rayonlarının müsəlmanlarının birliyi erməni banditlərinin bu rayonlara soxulmasına qəti etirazını bildirir və oradan çıxmasını tələb edir.

1919-cu ilin axırlarından başlayaraq, 1920-ci ilin iyul ayına kimi ermənilər Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Ordubad bölgələrinin demək olar ki, əksər kəndlərinə təcavüz kimi hücum etmiş, yandırmış, Azərbaycan əhalisinin xeyli hissəsini qıraraq məhv etmiş, əhalinin bir qismi isə ermənilərə qarşı vuruşaraq, qüvvələr bərabər olmadığı üçün öz yurdlarını, ocaqlarını tərk etməli olmuşdur.

Ermənilərin hiyləsi ilə İrəvan quberniyasından qaçqın düşmüş bəzi kənd sakinləri öz kəndlərinə qayıtdıqdan sonra ermənilər tərəfindən qılıncdan keçirilərək məhv edilmişlər.

Ordubadın qəza rəisi Tahirov Naxçıvan general-qubernatoruna 6 yanvar 1920-ci ildə vurduğu teleqramda yazırdı: "Üç gün bundan əvvəl Korçevan kəndində ermənilər 100 nəfərdən çox müsəlmanı bir yerə yığıb, qadın və uşaqları vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.(11.v.16)

Arxivdə araşdırdığımız bir çox sənəd bunu bir daha sübut edir. Məsələn; Abasqulu bəy Şadlinski tərəfindən Böyük Vedidən 7 yanvar 1920-ci ildə vurulan teleqrammaya nəzər yetirək. Teleqramda yazılır: "Toxmaqan kənd sakinləri ermənilərin müqaviləsinə inanaraq öz yurdlarına köçdülər. Ancaq, ermənilərin orada yerləşən nizami qoşun hissələri tərəfindən onlar kəsilib doğrandılar. Məlumat üçün bu vəziyyəti sizə çatdırıram".(13.v.12)

1920-ci ilin mart ayından başlayaraq erməni qoşunları Vedi, Cüvə və Yayıcdan başlamış Ordubadadək ərazini işğal edib, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağ ilə Ermənistanı birləşdirmək üçün intensiv sürətdə hərbi hazırlıq işləri aparır. Bu vaxt sərhəd sahələrə 6630 nəfər piyada, 1130 nəfər suvari, 66 pulemyot və 26 top toplamışdır. Dro, Nijde və başqa daşnak liderləri Zəngəzurun müdafiəsinə böyük əhəmiyyət verirdilər.(14.v.74)

1920-ci ilin mart ayının 21-də 10 min nəfərdən ibarət olan erməni daşnakları Ordubad qəzasının Düyülün, Vənənd, Vələvər, Xanağa, Beksar, Ağrı, Dizə, Unus, Əylis, Kilit, Anabad, Gənzə və s. kəndlərin hücum edərək yandırmış, qarət edib əhalinin çox hissəsini qırmış və Ordubad şəhərini mühasirə etmişlər. Ordubad ətrafında gedən döyüşlərdə ermənilər tərəfindən çox itkilər olmuşdur, lakin ermənilər şəhərə girə bilməmişdir.(15.15 aprel 1920-ci il)

Əzrurumda nəşr olunan "Kaf dağı" adlı qəzeti Türkiyə qayanaqlarına əsaslanaraq məlumat vermişdir ki, 1918-1921-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində ermənilər tərəfindən 73.727 nəfər azərbaycanlı ən vəhşi formada öldürülmüşdür(6.s.42)

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrinə hücumları müdafiəsiz dinc əhalini qırmaq məqsədi güdən fasiləsiz müharibə xarakteri almışdır.

Çoxsaylı tarixi sənədlər şahidlik edir ki, 1905-1907, 1918-1920-ci illər Qafqazda öz tarixi etnik ərazilərində etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinə məruz qalan milyonlarla azərbaycanlı kütləvi sürətdə qətlə yetirilmiş, dədə-baba torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

Ümummillî liderimiz Heydər Əliyevin 1998-ci ilin mart ayının 26-da "Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında" fərmanı onun doğma xalqı qarşısında, günahsız yerə öldürülənlərin ruhu önündə ən böyük xidmətlərindən biridir. Bu torpaqlarımızın işğalı, xalqımızın günahsız yerə qırılması, yaşayış məntəqələrimizin, kənd və şəhərlərimizin viran edilməsi proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət verməkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "31 mart azərbaycanlıların soyqırımını günü" münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində deyilir: "Soyqırımını Azərbaycan xalqına böyük siyasi, maddi və mənəvi zərbələr vurmuşdur. Bütövlükdə XX əsr ərzində 2 milyona yaxın azərbaycanlı deportasiya və soyqırımı siyasətinin ağır nəticələrini öz üzərlərində hiss etmişdir... Bu hadisələri, onların dərsələrini unutmamağa bizim haqqımız yoxdur. Tarixi yaddaşsızlıq və unutqanlıq xalqımıza baha başa gəlir. Azərbaycanlılara qarşı törədilən bu ağır cinayətləri unutmaq, böyüyən nəslə bədxah qüvvələrə və onların məkirli niyyətlərinə qarşı ayıq-sayıqlıq ruhunda tərbiyə etmək mühüm vəzifədir."

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımını xalqımız heç vaxt unutmamalıdır. Ermənilərin XX əsrdə törətdikləri bütün cinayətlər alimlərimiz, tarixçilərimiz və ziyahılarımız tərəfindən olduğu kimi yazılmalı və müxtəlif dillərdə çap olunaraq dünya xalqlarına ermənilərin bu iyrənc cinayətləri çatdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA.f.400.siy.5.iş, 4
2. MRDA.f.314.siy5a. iş 84
3. M.R.Əliyev.Qanlı günlərimiz.B.1993.səh 23
4. Nax.MRDA.f.314.s.5a.iş 74
5. Borba qəzeti
6. Naxçıvan İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi publistik jurnalı.N5.2001-ci il.səh.125-126
7. Nax.MRDA.f.582.siy1.iş.40
8. Şərq qapısı qəzeti
9. Nax.MRDA.f.582.s.1.iş 43
10. Nax.MRDA.f.314.siy5a.iş.73
11. Nax.MRDA.f.314.s.5a.iş.74
12. Nax.MRDA.f. 314.s5a.iş.73
13. Nax.MRDA..f314.s5a.iş. 12
14. F.582.s1.iş.43.v32-34
15. Nax.MRDA.f.314.siy5a-iş. 72
16. Azərbaycan qəzeti

ABSTRACT

Fakhraddin Cafarov

THE GENOCIDE OF ARMENIANS AGAINST THE AZERBAICANS AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

In the article was written by heydar Aliyev as “genocide against azerbaijans in the XX century” after the March 26, 1998 massacre in the Iravan governorate, Nakhchivan, Sharur, Derelayaz, ordubad and Zangazur accidents, which Armenians could not express in the beginning of the twentieth century numerous documents have been uncovered in Azerbaijan, as well as in the Nakhchivan Autonomous republic state Archives and the work to be transmitted to our people is being continued as it is today.

The article deals mainly with the ethnic cleansing, genocide and aggression committed by the armenians in the Iravan province, Nakhchivan, Sharur-derelayaz and ordubad in the early twentieth century in the archives.

РЕЗЮМЕ

Фахрaddin Джафаров

ГЕНОЦИД, УЧИНЕННЫЙ АРМЯНАМИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

В статье говорится о найденных после указа великого лидера Гейдара Алиева от 26 марта 1998-го года «О кровавом геноциде, учинённом армянами против азербайджанцев в XX веке» в Азербайджанском, а также в Нахчыванском государственном архиве документах, отражающих кровавые преступления и геноцид, учинённый армянами в начале XX века в Нахчыванском, Шаруро-Даралагезском и Зангезурском уездах, и о доведении этих документов до сведения народа.

В статье на основе архивных документов исследованы этническая чистка, геноцид и преступления, учинённые армянами против азербайджанцев в XX веке.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

XƏZƏR HÜSEYNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

xezerhuseynov@gmail.com

UOT:94(479.242)

1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVANDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLAR

Açar sözlər: *Zaqafqaziya Seymi, Naxçıvan, Araz-Türk Respublikası, Soyqırım, Daşnak dəstələri*

Key words: *Transcaucasian Union, Nakhchivan, Araz-Turkish Republic, genocide, dashnak groups*

Ключевые слова: *Закавказский Сейм, Нахчыван, Аракс-Тюркская Республика, геноцид, дашнакские отряды*

Rusiyada Romanovlar sülaləsi devrildikdən sonra Zaqafqaziyada siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə daha da kəskinləşməyə başladı. Belə bir dövrdə Zaqafqaziya Komissarlığına daxil olan siyasi partiyalar milli müstəqillik planını irəli sürərək hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladılar. Bu partiyalar 1918-ci il fevral ayının 23-də Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) Seymini yaratdılar. Seymdə üç əsas fraksiya-mənşevik, müsəvat və daşnaq fraksiyaları var idi.

Nəhayət, may ayının sonlarında Zaqafqaziya Seymi dağıldı. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Dövlət Müstəqilliyini elan etdi. ADR-nın yaranması daşnak bolşevik planlarını alt-üst etdi və geriyyə atdı. O zaman ki, mürəkkəb tarixi-şəraitdə ADR hökuməti tarixi Azərbaycan torpaqlarını lazımcına müdafiə edə bilmirdi. Buna görə də, Azərbaycan torpaqlarında erməni terrorçu birləşmələrinin cinayətkar əməlləri 1920-ci ilin ortalarına qədər davam etdirildi (9, s.69).

Belə bir vəziyyətdə Türkiyə Qafqaza ordu yeritməyə çalışırdı. Bunun əsas səbəblərindən biri erməni daşnak quldur dəstələrinin Azərbaycan ərazisində, Azərbaycan əhalisinə qarşı vəhşicəsinə törətdikləri qırğınlar idi.

Bildiyiniz kimi Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Antanta dövlətlərinin himayəsi ilə türkiyədə baş qaldıran erməni daşnakları “Böyük Ermənistan” xülyasına düşərək Osmanlı dövlətinə qarşı ərazi iddiaları irəli sürməyə başladılar. Daşnak dəstələri 1918-ci ilin başlanğıcında Osmanlı dövləti tərəfindən darmadağın edildikdən sonra, Andranikin başçılığı altında olan daşnak dəstələri Qafqaza daxil oldu.

1918-ci ilin mart ayından başlayaraq erməni daşnakları həm Naxçıvan şəhərində, həm də Naxçıvan qəzasının bir çox kəndlərində müsəlman əhalisinə qarşı silahlı basqınlar etmiş, neçə-neçə günahsız insanı qətlə yetirmişdilər. Təkcə 31 mart 1918-ci ildə Qaraxənbəyli kəndində ermənilər 25 nəfər müsəlmanı qətlə yetirmişdilər (3, s.161). Andranik Ozanyanın quldur dəstəsi təkcə Gilançay və Əlincəçay hövzəsində 80-dən artıq kəndi viran qoymuş, əhalini isə amansızlıqla qətlə yetirmişdir. Onun üzdən-iraq sərkərdələrindən olan Nijde Ərəzin, Camaldın, Yaycı, Ordubad rayonunun Aşağı Aza, Sabir Dizə, Düylün, Vənənd, Dəstə, Kotam kəndlərini dağıdıb, əhaliyə amansız divan tutmuşdur (6, s.71).

Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının əhalisini tamamilə qırılmadan qurtara biləcək yeganə qüvvə, şübhəsiz, türk qoşunları idi. 1918-ci il mayın sonunda Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının əhalisi Kərim xan İrəvanlının başçılığı ilə Mehmet Vahib paşanın yanına xüsusi nümayəndə heyəti göndərərək, Andranikin quldur dəstələrini dağıtmağı və Naxçıvan diyarına qoşun yeritməyi xahiş etdi (5, s.99).

Bu xahişlə əlaqədar Türkiyə hökuməti 1918-ci il iyunun əvvəlində Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altındakı 11-ci və Xəlil paşanın başçılığı ilə 9-cu türk diviziyalarını Naxçıvan bölgəsinə göndərdi.

Türk diviziyaları Uluxanlıdan keçərək Naxçıvana hərəkət etdilər. 1918-ci il iyunun 4-də türk qoşunları Naxçıvana daxil oldular. Türkiyənin 11-ci və 9-cu diviziyalarının Naxçıvana gəlişi ilə əlaqədar Andranik öz quldur dəstəsi ilə 5 iyunda Naxçıvana və Şimali İrana gedib ingilis qoşunları ilə birləşib türklərə qarşı vuruşmaq istəyirdi. 8 iyunda Andranik bölgədən keçmək üçün Xəlil bəyə müraciət etdi, lakin Xəlil bəy bu istəyi rədd etdi. 20 iyunda Naxçıvana gələn Andranikin başçılığı altında olan erməni dəstəsi türk ordusunun dəmiryolu ilə Culfaya gəlməsinə mane olmaq üçün körpüləri dağıtdılar. 21 iyunda Culfaya gələn Andranikin dəstəsi tərəfindən Yaycı kəndi mühasirəyə alındı. 4000 minə yaxın qadın, uşaq və yaşlıya hücum edilərək, çoxunu qətlə yetirdilər (2, s.45).

1918-ci ilin iyul və avqust aylarında Naxçıvan bölgəsinin bir sıra yerlərində Osmanlı qoşunları ilə Andranikin silahlı dəstələri arasında döyüşlər baş verdi. Andranikin dəstələri məğlub olaraq Zəngəzur istiqamətində geriye çəkilməyə məcbur oldular. Geri çəkilən Andranikin qoşunları Naxçıvanda 15 kəndi viran qoyub, Qahab, Sirab əhalisini qılıncdan keçirdilər. Əbrəqunus, Paradaş, Nəsrəvaz və başqa kəndləri dağıtdılar. Dəhşətli soyqırım aparıb, adamları məscidlərdə, tövlələrdə, samanlıqlarda, evlərdə və sair yerlərdə kütləvi yandırır, kürəklərinə qaynar samovarlar bağlayaraq, sinələrinə qızmar dəmirlə xaç nişanı vuraraq əzab vermişdilər.

1918-ci il oktyabrın 30-da bağlanan Mudrost sazişinə əsasən türk ordusu 1918-ci il dekabrın 30-na qədər Qafqazı tərk etməli idi. Türk ordusu noyabrın 1-də Naxçıvanı tərk etdikdən sonra erməni daşnak dəstələrinin burada törətdikləri vəhşiliklər, ağlasığmaz cinayətlər xalqın narazılığına səbəb oldu.

Belə bir vəziyyətdə 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvanda Araz-Türk Respublikası öz müstəqilliyini elan etdi. Onun paytaxtı Naxçıvan şəhəri olmaqla Naxçıvan qəzasını, Şərur-Dərələyəz və Ordubad mahallarını, Sərdəbad, Ulu-xanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və başqa bölgələri əhatə edirdi (10, s.31).

Naxçıvanda Müstəqil Respublikanın yaranması daşnak yaraqlılarını möhkəm qəzəbləndirmiş, erməni quldur dəstələrinin Naxçıvana hücumları güclənmiş, bu hücumlar müdafiəsiz dinc kəndliləri qırmaq məqsədi güdən fasiləsiz müharibə xarakteri almışdır.

1919-cu ilin əvvəllərində erməni polkovniki Doluxanovun başçılıq etdiyi silahlı qüvvələr Səderəyi keçərək 8 müsəlman kəndini mühasirə almış, Dəmirçi kəndini dağıdıb 60 nəfəri həbs edərək İrəvana göndərmiş, 200 nəfərdən artıq adam Arazı keçərək istərkən suda boğulmuşdu (11, s.73).

1919-cu il aprelin 15-dən başlayaraq Naxçıvan bölgəsinin müsəlman əhalisi arasında bu mahalın Ermənistan Respublikasının müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi barədə xəbərlər yayılmağa başladı. Bununla əlaqədar Təkinski Bakıya göndərdiyi 1919-cu il 20 aprel tarixli teleqramda yayılan xəbərlərə görə ingilislərin Qars, Şərur və Naxçıvanı ermənilərə verdiklərini yazır, müttəfiqlərə sorğu edərək bir neçə milyon müsəlmanı yarım milyonluq ermənilərə tabe etdirilməsinə qarşı bütün islam aləmi, habelə sülh konfransı qarşısında etiraz olunmasını zəruri sayırdı.

1919-cu ilin mayında daşnakların “Görkəmli” rəhbəri Xatisov və ingilis generalı Devi Naxçıvana gəldilər və Naxçıvan diyarının könüllü sürətdə Ermənistana birləşməsi barədə müsəlmanlar arasında təbliğat apardılar, amma müsəlmanlar onlara qəti şəkildə rədd cavabı verdilər (7, s.166). Lakin, Q.Xatisov Araz-Türk Respublikası hökumətinə teleqram göndərərək xəbər verirdi ki, ingilis komandanlığının razılığı ilə Ordubad və Naxçıvan Ermənistanın tərkibinə daxil edilir.

Naxçıvan əhalisinin və rəhbərliyin kəskin etirazına baxmayaraq 1919-cu il mayın 3-də Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan Respublikasının müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi barədə ingilis generalı Devi və İrəvan hərbi dəstəsinin rəisi Dro tərəfindən birgə əmr imzalandı.

1919-cu ilin mayında Araz-Türk Respublikasının vəziyyəti faciəli idi. Britaniya komandanlığının yaxşı münasibəti və rəğbətindən istifadə edən daşnaklar Naxçıvanı “Böyük Ermənistana” birləşdirmək planını həyata keçirməyə başladılar (5, s. 114). Buna görə də, Q.Mədətovun gəldiyi nəticədə dərin bir həqiqət vardır. O, yazırdı ki, ingilislər bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, maliyyə və silah vəd edir, digər tərəfdən isə Naxçıvanın daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə verilməsi təklifini irəli sürürdülər.

Tarixi sənədlərdən göründüyü kimi, 1919-cu il mayın ortalarından iyulun sonlarınaqədər - təxminən iki aylıq bir müddətdə Naxçıvan bölgəsində erməni "idarəçiliyi" peyda oldu. Həmin müddət çoxlu mühüm siyasi hadisələrlə zəngin olub naxçıvanlıların ermənilərə qarşı qəhrəmancasına mübarizəsi ilə səciyyələnir.

Ermənilərin qısamüddətli "idarəçiliyi" ərzində təkcə Naxçıvan şəhərində 330-dək axtarış aparılmış 500-600 nəfər həbs olunmuş, 100-150 nəfərə isə işgəncə verilmişdir. Bütün bu işlərin başında isə erməni qubernatoru dururdu (11, s.73). Erməni quldur dəstələrinin birinin başçısı Aşot Məlik Mosesyans bir neçə erməni zabiti ilə birlikdə 1919-cu ilin iyunun 1-də Ordubada gəlib, müsəlman nümayəndələri ilə görüşüb özünü bu rayona rəis təyin olunduğunu və bugündən bütün əhali mənim əmrlərimə tabe olmalıdır - əmrini vermişdir. Yalnız müsəlmanlar ondan, öz sözlərini təsdiq edən sənəd istədikdə o müsəlmanların bu sualını rədd etmişdir.

İyunun 2-də Ordubad və onun ətrafında yaşayan kəndlər daha bir ultimatum aldılar: "Siz sərəncamınızda olan bütün dövlət əmlakını, eyni zamanda müsəlman əhalisinin əlində olan silahı və döyüş sursatını yığmalı və Ordubad kazarmasında mənim səlahiyyətli nümayəndəm Nikolay Alışevskiyə təhvil verməlisiniz". Bütün bunlardan möhkəm narahat olan, həyəcanlanan əhali Mosesyansa yazılı etiraz göndərmişdilər. O isə cavabında quldur dəstəsinin başında şəhərə hücum edib dinc əhalini qırmağa və qarət etməyə başlamışdı.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının Ermənistandakı səlahiyyətli nümayəndəsi (səfir) M.X.Təkinski məlumat verirdi ki, ştabı Xorasan kəndində yerləşən 36-cı türk diviziyasının Qaraurqana gəlməsini bəhanə edən ermənilər öz qoşunlarını Araz boyu sərhədlərində cəmləşdirirdilər. Vəziyyət gərginləşirdi. Tezliklə ən dəhşətli fərziyyələr həqiqətə çevirildi. Erməni qoşunları Naxçıvana hücum etdilər.

1919-cu il iyunun 21-də Respublika Xarici İşlər Nazirliyi İrəvandan şifrlənmiş teleqram aldı: "Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Şahtaxtı rayonları erməni qoşunları tərəfindən tutulmuş və erməni idarələri qurulmuşdur. Naxçıvan Milli Şurası məndən xahiş edir ki, Müttəfiqlər Komandanlığına bildirim: ingilis generalı Devi və Xatisovun vədlərinin əksinə olaraq erməni hakimiyyət orqanları axtarış aparmağa, silah, mebel, taxta-şalban və digər əşyaları zorla almağa başlamışlar və Müttəfiqlər Komandanlığından xahiş edirəm ki, belə qeyri-qanuni, pis hərəkətlərin qarşısını alsın" (5, s.124).

1919-cu il iyunun 28-də ADR Baş naziri Tiflisdən - İrəvan quberniyası müsəlmanlarının yerli cəmiyyətinin sədri Şeyxovdan bu məzmununda teleqram almışdı: "Naxçıvan, Şərur və Ordubaddan alınmış məlumatlara görə erməni hökuməti müsəlman xadimlərini həbs etməyə başlamışdır".

İngilis-erməni təcavüzkarlarının etdikləri bu cinayətlərinə qarşı 1919-cü ilin iyul ayının ortalarında Naxçıvan şəhərində və Şərur qəzasında üsyan qaldırılır. Üsyan, demək olar ki, bütün Naxçıvan qəzasını bürüyür. İngilislərin Naxçıvanda yaratdığı, qubernator Varşamyan başda olmaqla daşnak hərbi hökuməti qovulur (4, s.27).

Naxçıvanda avqust ayında gedən döyüşlər nəticəsində erməni kazarmaları alındı. Daşnakların bütün qoşunu darmadağın edildi. Ermənilər bir neçə min adam 2 top, 8 puleymot və 1 zirehli qatar itirdilər. 800 erməni əsgəri və 8 zabit əsir alındı. Müsavat partiyasının informasiya bürosu 1919-cu il avqustun 30-da xəbər verdi ki, Naxçıvan şəhəri erməni işğalçılarından təmizləndi.

Ermənilərin Naxçıvandan qovulması regionun ADR ilə əlaqələrini möhkəmlətdi. Bundan istifadə edən respublika hökuməti öz nümayəndəsi Səməd bəy Cəmillinskini buranın müvəqqəti general-qubernatoru təyin etdi. O isə dərhal Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə yerli özünüidarənin əsaslarını möhkəmlətməyə başladı. Onun iqamətgahı müvəqqəti olaraq Ordubadda yerləşirdi (5, s.133).

1919-cu il noyabrın 25-də Məzrə kəndi yaxınlığında Xəlil bəy və Kəlbəli xanın Daşnak qoşunlarına qarşı apardıqları döyüş əməliyyatı xeyli xərc və müəyyən insan itkisi (önlər, yaralananlar, ilkin düşənlərlə birlikdə 50-nəfər) hesabına başa gəlməklə yanaşı uğursuz oldu.

Bu dövrdə ən ağır döyüşlər Novruz bayramı ərəfəsində olmuşdu. 1920-ci il martın 21-də Novruz bayramı günü on min nəfərdən çox erməni silahlı qüvvələri qəflətən hücumə keçib Ordubad qəzasının Düylün, Vənənd, Vələver, Xanağa, Beksar, Ağrı, Gənzə, Anabad, Əylis, Kilit, Kotam, Dizə, Unus və s. kəndlərini yandırmış və Ordubad şəhərini mühasirə ertmişlər. Lakin, ermənilər şəhərə girə bilməmişdilər (3, s.184).

Daşnak işğalçılarının qarşısını almaq üçün könüllü naxçıvanlılarla birgə türk əsgərləri də vuruşurdu. Naxçıvan müdafiəçiləri dörd birləşmiş dəstə yaratdılar. Ordubad cəbhəsindəki dəstəyə türk zabiti Zod bəy, Kolabad hissəsində Kalbali xan Naxçıvanski, düşmən qüvvələrinin daha çox toplandığı Şərurda Xəlil bəy, Vedibasarda Nəci bəy və Nuru bəy başçılıq edirdilər (5, s.154).

1920-ci ilin martında Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə də Ordubad mahalındakı hadisələr barədə ADR-in İrandakı diplomatik nümayəndəsi çoxlu məlumatlar əldə edib rəsmi Bakıya çatdırıb bilmişdi.

Azərbaycan nümayəndələri təklif etdilər ki, təkcə Qarabağda deyil, Ordubad, Naxçıvan və Böyük Vedi rayonunda da hərbi toqquşmalar dayandırılсын. Lakin, ermənilər buna etiraz etdilər. Yəqin güman edirdilər ki, hərbi üstünlük onlar tərəfindədir və yaxın günlərdə Naxçıvanı ələ keçirəcəklər.

Belə bir fakt işğalçıların iç üzünü lap aydın göstərir, 1920-ci il martın sonunda, aprelin əvvəlində Naxçıvana beynəlxalq komissiya gəldikdə Naxçıvan könüllüləri hərbi əməliyyatı dayandırdılar, ermənilər isə yox.

Vedibasardan Ordubadadək ərazidə təxminən 70 minədək qaçqın məskunlaşmışdı. Qaçqınların yerləşdirilməsini böyük milli problemlərdən biri kimi qiymətləndirən M.B.Məmməd-zadə “300 min köçkün” adlı məqaləsində öz ev-əşiklərindən qovulan azərbaycanlıların ümumi sayının 300 min nəfəri ötüb keçdiyi qeyd etmişdi.

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, erməni daşnaklarının cinayətləri nəticəsində 1918-1920-ci illərdə Zəngibasarda 48, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74, Şərurda 76, Əlincəyay və Gilançay boyunca 80-dən artıq kənd dağıdılıb yandırılmış. Bu kəndlərin yarım milyondan çox əhalisi qaçqın düşmüşdü (12, s.38).

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, 1918-1921-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində ermənilər tərəfindən 73.727 nəfər azərbaycanlı ən vəhşi üsullarla öldürülmüşdür (6, s.72).

Beləliklə, Daşnakların vəhşilikləri təkcə Naxçıvanda deyil Azərbaycanın digər bölgələrində də Şamaxıda, Qubada, Göyçayda, Cavadda, Xaçmazda, Ağdaşda Kürdəmirdə, Salyanda, Lənkəranda və digər bölgələrdə davam etdirilmişdi. Dinc əhaliyə amansız divan tutulmuş. Təkcə Bakıda üç gün ərzində 12 mindən artıq azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Bu hadisələr zamanı Quba qəzasında 122 kənd viran edilmişdi (1, s.352).

Bu dövrdə ən dəhşətli qırğın Şamaxıda olmuşdu, qəzasının 58 kəndi dağıdılmış və yandırılmış 7 minə qədər azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi, bunun 1653 nəfəri qadın, 965 nəfəri uşaq idi (8, s.31).

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda 250 min, Qərbi Azərbaycanda 132 min azərbaycanlı ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və qardaş Osmanlı dövlətinin Qafqaz İslam Ordusunun köməyə gəlməsi nəticəsində bu qanlı faciələrə son qoyuldu. AXC hökuməti mart soyqırımı hadisələrini təhqiq etmək üçün Təhqiqat Komissiyası yaratmışdı. Lakin, Cümhuriyyətin süqutu bu işi başa çatdırmağa imkan vermədi. Azərbaycanda bolşevik diktaturası qurulduqdan sonra bu qanlı hadisələr gizlədilib tarixin arxivinə göndərilmiş, onun əsil səbəbləri açılmamış, soyqırımı qurbanlarının dəfn olunduğu Çəmbərəkənd qəbiristanlığı isə Dağüstü park adı ilə gəzinti və əyləncə yerinə çevirilmişdi. Yalnız Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra soyqırım hadisəsi haqqında real tarixi faktlar ictimaiyyətə açıqlandı. Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı ilə mart soyqırımına ilk dəfə hüquqi-siyasi qiymət verildi, beynəlxalq ictimaiyyətin diqqəti bu antihumanist, ümumbəşəri cinayətə cəlb olundu. Həmin fərmanla “31 mart-azərbaycanlıların soyqırımı günü” elan olundu.

Ümummilli liderin imzaladığı həmin tarixi sənəddən 20 il sonra - bu il yanvarın 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında” sərəncam imzalayıb. Sənəddə qeyd edilir ki, erməni millətçiləri tarixin müxtəlif mərhələlərində mifik “Böyük Ermənistan” ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə soydaşlarımıza qarşı etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımları həyata keçiriblər. Azərbaycan xalqının başına gətirilən ən dəhşətli faciələrdən biri də 100 il bundan əvvəl - 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı Sovetinin mandatı altında fəaliyyət göstərən daşnak-bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla törədilmiş kütləvi qırğınlardır (13, 22 yanvar 2018). Azərbaycan xalqı bunları heç vaxt unutmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi yeddi cildə 5-ci cild, Bakı, Elm, 2008, 693 s.
2. Atnur.İ.E. Muxtariyyat ərəfəsində Naxçıvan, NDU, Qeyrət, 1999, 442 s.

3. Cəfərov. F. Naxçıvan Qəza polisi (1828-1920-ci illər)., Bakı, Nurlan, 2008, 192 s.
4. Cəfərov. F. Erməni vəhşiliyi, Bakı, Nurlan, 2009, 186 s.
5. Hacıyev. İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan, Naxçıvan, Əcəmi 2010, 384 s
6. Hacıyev. İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri, Naxçıvan, Əcəmi-Poliqrafiya Birliyi, 2012, 192 s.
7. İvanov R.N. Başqın, Naxçıvan, Əcəmi -Poliqrafiya Birliyi, 2013, 464 s.
8. Mustafazadə .T. Ümumi tarix IV cild, Bakı, Elm, 1998, 416 s.
9. Məmmədov. Ş. Erməni terrorizmi və ikili standartlar siyasəti, Bakı, Elm və təhsil, 2013, 308 s.
10. Naxçıvan Ensiklopediyası, 1 cild. Naxçıvan, 2005, 361 s.
11. Naxçıvan Ensiklopediyası, 2 cild, Naxçıvan, 2005, 381 s.
12. Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Əsərlər (xüsusi buraxılış) Deportasiya və Naxçıvan, Naxçıvan, Qeyrət, 2001, № 8, 83 s.
13. Xalq Qəzeti

ABSTRACT

Khazar Huseynov

GENOCIDES COMMITED AGAINST AZERBAIJANIANS IN NAKHCHIVAN BY ARMENIANS IN THE YEARS 1918-1920

On the eve I World War with the protection of Antanta states, Armenian dashnaks rose in Turkey began to nominate land claims against Ottoman state having “Great Armenian” fancy. At the end of 1917 beginning of 1918 after destroy by Ottoman state, dashnak groups under the leadership of Andranik committed bloody events in Nakhchivan and Daralayaz districts. Beginning from March 1918 armenian dashnaks carried armed attacks against muslims in many villages of Nakhchivan district, murdered number of innocent people. Bandit group of Andranik Ozanyan destroyed more than 80 villages only in Gilanchay and Alinjachay basins, carried merciless barbarism against people.

In the years 1918-1920 barbarisms of dashnaks were continued not only in Nakhchivan but also in other regions of Azerbaijan like Shamakhy, Guba, Goychay, Javad, Khachmaz, Aghdash, Kurdamir, Salyan, Lankaran and other territories.

РЕЗЮМЕ

Хазар Гусейнов

ГЕНОЦИД ПРОВОДИМЫЙ В 1918-1920-Х ГОДАХ АРМЯНАМИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В НАХЧЫВАНЕ

В канун Первой Мировой войны при покровительстве государств Атланты, поднявшие головы в Турции армянские дашнаки, мечтая о «Великой Армении», стали предъявлять территориальные претензий Османскому государству. После разгрома дашнаков в конце 1917-го и начале 1918-го года Османским государством отряды дашнаков под предводительством Андраника совершили кровавые расправы в Нахчыванском и Даралаязском уездах. Начиная с марта 1918-го года, армянские дашнаки совершали вооружённые нападения на мусульманское население во многих селениях Нахчыванского уезда, убивая множество невинных людей. Только в Гилянчайском и Алинджачайском бассейнах со стороны разбойничего отряда Андраника Озаяна были уничтожены более 80 деревень, а против населения были применены жестокие зверства.

В 1918-1920-ом годах зверства дашнаков продолжались не только в Нахчыване, но и в других регионах Азербайджана – в Шемахе, Губе, Геокчае, Джаваде, Хачмаче, Агдаше, Кюрдамире, Сальяне, Ленкоране и других территориях

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiiyə olunmuşdur. (protokol № 03)..

MƏMMƏD ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

mamed@mail.ru

NƏRMİN ORUCOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

orucovanermin1995@gmail.com

UOT:069

MUZEYLƏR – TARİXİMİZİN YADDAŞI

Milli ənənələrimizin nə qədər dəyərli olduğunu dünyaya gələn yeni nəsillərə çatdırmaq və onları bu ənənələr əsasında tərbiyə etmək üçün muzeylər lazımdır.

Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Açar sözlər: *Muzey, fond, ekspozisiya, eksponat, kolleksiya, sərvət*

Key words: *Muuseum, Fund, Exposition, Exhibits, Collection, wcalth*

Ключевые слова: *Музей, фонды, экспозиции, экспонаты, коллекции, богатства*

Vətənin tarixinə yalnız keçmiş kimi baxmaq olmaz. Keçmişimizin tarixi həm də bu günümüzün və gələcəyimizin bünövrəsidir. Xalqların bu günü və gələcəyi də onların tarixi üzərində ucalır. Əbəs yerə deməyiblər ki, “keçmişini qoru, gələcəyini qur”. Türk şairi Nazim Hikmət yazmışdır: “Əgər Azərbaycanın başqa qədim abidələri olmasaydı bircə Şəki sarayını dünyaya göstərmək bəs edərdi “. Tarixi keçmişimizi öyrənməklə biz öz xalqımızın, qədim dövlətlərimizin dünya tarixindəki yerini və rolunu müəyyən edə bilirik. Mədəniyyətdə tarixilik probleminə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, bu mürəkkəb prosesdə başlıca yeri insan-yaradıcı sənətkar, yazıçı, şair, bəstəkar, filosof, rəssam və s. tutur və təbii ki, bu proses əslində insanın özü üçün yaratdığı bədii abidədir. Çünki, mədəniyyətin mərkəzi yönündə mədəniyyət sərvətlərini istehsal və istehlak edən insanın özü durur. Bu yolda muzey və kolleksiyaçılıq ənənələri əsas və önəmli yer tutur.

Muzeylər əsasən müxtəlif profilli olurlar. Tarix, ədəbiyyat, incəsənət, ev muzeyləri, xatirə (memorial) muzeylər və s. Muzeylər tarixin müəyyən məqamını özündə yaşadan, ötən əsrlərin müxtəlif olaylarından xəbər verən eksponatları komplektləşdirən, qoruyan, saxlayan, öyrənən, nümayiş etdirən maddi-mənəvi xəzinə sayılır. Muzey əslində elm, maarif müəssisəsidir. Ona sadəcə olaraq qiymətli əşyaların, maddi sərvətlərin saxlanma yeri kimi baxmaq düzgün deyildir.

Müasir muzeylərimiz cəmiyyətin inkişafı tarixini sənədləşdirərkən təkcə əşyaları real həyata çıxarmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda cəmiyyətin inkişafını təsdiq edən və ona təkan verən müasir sənədlərin yaranması yoluna da diqqət yetirir və ondan səmərəli istifadə edir. Muzeylər eyni zamanda bir sıra ictimai elmlər sahəsində müstəqil tədqiqat işləri apararaq sosial gerçəkliyin dərk edilməsi və sənədləşdirilməsində öz fəaliyyətini gücləndirir.

Müasir şəraitdə, müstəqilliyimizi yaşadığımız dövrdə hər bir muzey – muzeylər şəxsiyyətin, fərdin, bütövlükdə cəmiyyətin, xalqın ümumi tərəqqisində, ümumi dünyagörüşünün formalaşmasında, maraq dairəsinin daha da yüksəldilməsində, elmi, mədəni, təhsil, mənəvi-estetik tərbiyəsinin yüksəldilməsində çoxsahəli və səmərəli fəaliyyət göstərir.[1]

Tarixi, maddi və mənəvi abidələrlə zəngin olan ölkəmizdə də Beynəlxalq Muzeylər Günü qeyd edilir. Bu peşə bayramı münasibətilə müxtəlif tədbirlər keçirilir, tariximizlə, mədəniyyətimizlə yaxından tanış olmaq məqsədi ilə mayın 18-də bütün muzeylərimizdə “açıq qapı” günü elan edilir. Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, muzeylər zamanın müəyyən məqamını özündə yaşadan, ötən əsrlərin müxtəlif olaylarından xəbər verən eksponatları komplektləşdirən, qoruyan, saxlayan, öyrənən,

nümayiş etdirən maddi-mənəvi xəzinədir. Muzeý həm də şahiddir. O, eyni zamanda keçmişimizi və bu günümüzü gələcəyə çatdıran ən yaxşı bələdçidir. Muzeylərin əsas vəzifəsi əşyaların və eksponatların, sadəcə, qorunub öyrənilməsi deyil, həm də onu təbliğ etməkdən ibarətdir.

Muzeý ilk növbədə insan əməyi, zəkası ilə yaradılan gözəllik deməkdir. Qiymətli sənət əsərlərinin məbədi sayılan muzeylərin sələfləri eramızdan əvvəl XVI əsrdə Kritdə, III əsrdə Qədim Roma və Yunanıstanda yaranmışdır. Bunlar əsasən məbədlərin və bəzi şəxslərin kolleksiyaları toplanan muzeyvari təşkilatlar olmuşdur. Tədricən kolleksiyaların mövzu dairəsi genişlənmiş, elmi, mədəni, tarixi əhəmiyyəti artmışdır. Sonralar bu kolleksiyalar hesabına dünyanın bu gün öz şan-şöhrəti ilə seçilən bir çox muzeylərinin əsası qoyulmuşdur. Qədim əsərlərin yığılıb-toplanması əvvəlcə İngiltərədə başlamış, daha sonra Avropanın digər ölkələrində də oxşar işlər görülmüşdür. Qədim əsərlər, sənədlər bizə qədim dövrlərdə yaşamış insanların düşüncələri, inancları, həyat təzləri, qabiliyyətləri haqqında məlumat verir. Keçmişə öyrənərək bu günü anlamağımıza kömək edir.

Muzeylər öz varlığının vacibliyini ictimaiyyətə sübut etdi. "Dünyanı gözəllik xilas edəcək" fikri muzeylərə də şamil edilə bilər.[2]

Bu gün Vətənimizin tarixini öyrənmək və təbliğ etmək üçün muzeylərimizdə qorunub saxlanılan maddi-mədəniyyət nümunələrinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. İnkaredilməz həqiqətdir ki, milli-mənəvi dəyərlərimizin tərkib hissəsi olan muzeylərimizin zənginləşməsi, qorunub saxlanılması dövlətimizin daim diqqət mərkəzindədir.

Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərimizə, o cümlədən, muzey işinə daim dövlət qayğısı olmuşdur. Ölkəmizdə bu sahənin inkişafı, muzeylər şəbəkəsinin yaradılması Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ümummillə Liderimiz həmişə muzeylərə böyük önəm vermiş, bu sahəyə də diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Xalqımızın böyük oğlu Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə respublikamızda muzeylərin, xüsusilə, tarix-diyarşünaslıq, xatirə, ev-muzeylərinin və digər profilli muzeylərin yaradılması, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi məqsədilə mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən muzeylərimizə göstərilən daim diqqət və qayğı insanların, gənclərin və s. muzeylərə marağının daha da artmasına səbəb olmuşdur. Onlarda tariximizi, mədəniyyətimizi dərinləndirən hərtərəfli öyrənməyə geniş maraq oyatmışdır.

Elmimizin, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın inkişafına Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin xatirəsinin əziz tutulmasına daim böyük diqqət və qayğı göstərən Respublikamızın Ümummillə lideri Heydər Əliyev Azərbaycanda muzey işinin də inkişafına daim fikir vermiş, bu işin vacibliyini, gərəkliliyini həm çıxışlarında, həm də əməli işində döndə-döndə təsdiqləmişdir. Qısa müddətdə Azərbaycanın 60-dək rayonunda tarix-diyarşünaslıq muzeyi yaradılmışdır. Ulu Öndərin xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdırdan sonra mədəniyyət sahəsi, həmçinin, muzey işi öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə 1993-cü ildə Nazirlər Kabinetində muzey işçilərinin respublika müşavirəsi keçirilmişdir. 1994-cü ildə bu müşavirənin materialları əsasında "Respublikada muzey işinin vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması haqqında" qərar qəbul edilmişdir. 2000-ci il martın 24-də qüvvəyə minmiş "Muzeylər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkəmizdə muzeylərin fəaliyyətinin təşkilatı-hüquqi əsaslarını müəyyən edir və bunlarla bağlı münasibətləri tənzimləyir. Bu gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bu sahədə uğurlu addımlar atılır və böyük layihələr reallaşır. Hazırda Azərbaycanda 200-dən çox muzey fəaliyyət göstərir. Dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərində İstiqlal Muzeyinin yaradılması və İstiqlal Abidəsinin ucaldılması haqqında", "Müasir İncəsənət Muzeyinin yaradılması haqqında" sərəncamları muzey işinə dövlət qayğısının aydın təzahürüdür. Son dövrlər yaradılan muzeylərin sırasında ölkənin əksər şəhər və rayonlarında inşa edilmiş Heydər Əliyev mərkəzlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın Birinci Xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın böyük səyi nəticəsində "Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi", Qız Qalası və Qobustan Milli Tarix-Bədii Qoruğu UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil edilmişdir. Fondun həyata keçirdiyi müxtəlif layihələr çərçivəsində Qarabağ muzeyləri haqqında məlumatlar mötəbər beynəlxalq təşkilatlara çatdırılır. Azərbaycan dövlətinin uğurlu mədəniyyət siyasəti nəticəsində, son illər muzeylərimizin dünyanın nüfuzlu muzeyləri ilə əlaqələri genişlənmiş, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində yeni nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bütün elmlərdə olduğu kimi muzeyşünaslığın da tədqiqat obyektinə və predmetinə mövcuddur və bu sahəyə geniş yer verilmişdir.

Beləliklə, muzeyşünaslığın son onilliklərində daha da inkişaf etmiş, digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə olması, ümumi fəaliyyətə, formalaşmaya təkan verməsi real gerçəklik olaraq göstərilmişdir.

Muzey işinin tarixi “Muzey tələbatlarının” təşəkkülü səbəblərini ictimai institutların tarixi təcrübəsini, ayrı-ayrı tarixi dövr xüsusiyyətlərini və bu dövrlərdə muzeylərin təşəkkülü səbəblərini, muzey şəbəkələrinin yaranması, muzey işinin təşkili. Tarixi qanunauyğunluğu, tarixi mədəniyyət abidələrinin yaranması və mövcud vəziyyətini öyrənir, muzeysünaslığın bu elementi tarixi elmləri, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq, estetika və digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə inkişafı faktlar əsasında sübut edilmişdir. Dünya mədəniyyətinin, incəsənətinin, elminin, ədəbiyyatının inkişafında Azərbaycanımızın da özünəməvafiq təkani olmuşdur. Muzeysünaslıqda da milli muzey fəaliyyətimizin özünə məxsus təsir gücü dünya sənətşünaslığına məlumdur. Bu gün muzeysünaslıq elminin inkişafında, muzeysünaslığın tələbələrə tədrisində muzey fəaliyyəti üzrə muzeylərdə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin rolu danılmazdır. Muzeysünaslıq elmi bütün praktiki cəhətdən bütün elmlərin keçdiyi elmlər sistemində öz nəzəri əhəmiyyətini təsdiqləmişdir.

Azərbaycanda xatirə, ev muzeylərinin, tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin məktəblilərin, tələbələrin, gənclərin, elmlə məşğul olan insanların ziyarət yerinə çevrilməsi doğrudanda xalqımızın mədəniyyətimizə sonsuz sevgisinin təzahürüdür. Muzeylər mədəniyyətimizin böyük bir parçasıdır və insanların hər tərəfli məlumat alması, tarixi şəxsiyyətlərimizin, mədəniyyətimizin təbliği üçün ən dəyərli məkanlardandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Sübhi Kəngərli, Mənin məqalələrim, Naxçıvan, 2017.s.51
2. Elfira Qurbanova; Apdin Əlizadə, Muzeylərdə Elmi-Tədqiqat işinin təşkili və metodikası, Bakı Təknur 2011. s.271
3. Ramiz Ağayev, Sabir Əmirxanov, Abdin Əlizadə; Muzeysünaslıq, Dərslik, Bakı-2002. s 439
4. Bakı Biznes Universiteti, Sabir Əmirxanov, Muzeysünaslıq, Bakı, 2012. s.112

ABSTRACT

Mammad Aliyev, Narmin Orujova

MUSEUMS - THE MEMBER OF THE HISTORY

History of the homeland is not just a thing of the past. The history of our past is also the foundation of our present and future. The present day and the future of the peoples also extend over their history. They did not say, "Protect your past, build your future." Turkish poet Nazim Hikmet wrote: "If there were not other ancient monuments of Azerbaijan, it would have been possible to show the Shakikhan palace to the world." By studying our historical past, we can determine the place and role of our people, our ancient states in the world history. Looking at the problem of history in culture, it becomes evident that the main place in this complex process is human-creative, writer, poet, composer, philosopher, artist and so on. holds. And, of course, this process is actually an artistic monument created for man himself. Because, in the central aspect of culture, the man who produces and consumes cultural wealth stands for himself In this regard, museum and collector traditions take a major and important place. The museums are mainly diverse.

РЕЗЮМЕ

Мамед Алиев, Нармин Оруджова

МУЗЕИ - ЧЛЕН ИСТОРИИ

История родины - дело не в прошлом. История нашего прошлого также является основой нашего настоящего и будущего. Нынешний день и будущее народов также распространяются на их историю. Они не сказали: «Защитите свое прошлое, постройте свое будущее». Турецкий поэт Назим Хикмет писал: «Если бы были другие древние памятники Азербайджана, было бы возможно показать дворец Шакикен миру». Изучая наше историческое прошлое, мы можем определить место и роль наших людей. Рассматривая проблему истории в культуре, очевидно, что главным местом в этом сложном процессе является человек-творческий, писатель, поэт, композитор, философ, художник и т. Д. держит. И, конечно же, этот процесс - фактически художественный памятник, созданный для самого человека. Потому что в центральном аспекте культуры человек, производящий и потребляющий культурное богатство, стоит за себя. В этой связи традиция музеев и коллекционеров занимает важное и важное место. Музеи в основном разнообразны.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

ARZU ABDULLAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

a.ordubadi@yahoo.com

UOT:94(479.242)

XIX ƏSR NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNİN TARİXİ COĞRAFIYASI

Açar sözlər: XIX əsr, şəhər, mədəniyyət, məhəllə, qala, türbə, sənətkarlıq, peşə**Key words:** XIX century, city, culture, village, castle, tomb, mastery, profession**Ключевые слова:** XIX век, город, культура, поселение, крепость, гробница, ремесло, профессия

XIX əsrə aid qaynaqlar Naxçıvan şəhərinin məhəllələr üzrə təsvirini vermiş və şəhərin quruluşu ilə bağlı zəngin məlumatları saxlamışlar. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsr Naxçıvan şəhərinin məhəllələrindən bəhs edən tədqiqatçıların əksəriyyəti V.Qriqoryevin məlumatlarına istinad edərək şəhərdə yalnız dörd məhəllənin olduğunu qeyd etmişlər (9, s.49). Tədqiqatçılardan S.Budaqova əsərində Naxçıvan şəhərinin məhəllələri ilə bağlı say dəyişikliklərinə diqqət yetirmişdir (7, s.79). Məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq arxiv materialları, ilkin qaynaqlar və etnoqrafik materiallar əsasında bəhs olunan dövrdə Naxçıvan şəhərinin quruluşunu və məhəllələr üzrə bölgüsünü aydınlaşdırmağı vacib hesab edirik.

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində 13 məhəllə mövcud olmuşdur (1, s.4). İ.Şopen rus işğalının ilk dövrlərinə aid məlumatlarında Sarbanlar, Oruc məhəlləsi, Köhnə qala, Xoşulu, Çaparxana, Ziyilarx, Bilici, Şahab, Qala və Təzəkənd məhəllələrinin adını çəkmişdir (23, s.477).

V.Qriqoryev "Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri"ndə Əlixan, Şahab, Sarvanlar və Qurdlar məhəllələrinin adlarını çəkir (18, s.68). Bəhs olunan dövrdə bu dörd məhəllədə 700 ev var idi ki, bu təsərrüfatlardan da 260-nın sakinləri vergi verən təbəqəyə aid idilər (18, s.68). V.Qriqoryevin bu məlumatını əsas götürsək və bir ailədə o dövrün şərtlərinə görə ən azı 5 nəfər olduğunu nəzərə alsaq, bu dörd məhəllədə ən az 3500 sakinin yaşadığını söyləyə bilərik. Bu sakinlərdən ən azı 1300 nəfəri vergi ödəyicisi idi.

Məhəllələrin adlandırılması bəzən o məhəllələrdə məskunlaşmış tayfa və tirələrin adları ilə bağlı olur, ya da müəyyən sənət və peşə adamlarına görə müəyyən edilirdi. Mənbələrdən də məlumdur ki, Naxçıvan şəhəri ərazisində məskunlaşmış Kəngərlilərin Cığataylı, Sarvanlar, Əlixanlı kimi tirələrinin (18, s. 32) məskunlaşdıqları məhəllələr məhz onların adları ilə adlandırılmışdır.

Məhəllələrin idarəçiliyi hələ Səfəvilər dövründən başlayaraq məhəllə başçılarına və sənətkarların ağsaqqallarına başçılıq edən - kələntər tərəfindən həyata keçirilirdi (10, s.39). Kələntərlər adətən ən zəngin tacirlər və xacələr içərisindən seçilirdi (20, s.231). Tarixçi M.Quliyev apardığı tədqiqatlar nəticəsində XVIII əsrin sonlarında Naxçıvan şəhərinin kələntəri olmuş iki şəxsin – Mirzə Məhəmməd Kələntər və Mirzə Rəhimin adını müəyyən edə bilmişdir (12, s.36).

Qala məhəlləsi – Bu məhəllə Əcəmi seyrangahının ərazisindən başlamış, hal-hazırda Heydər Əliyev adına Mədəniyyət Sarayının yerləşdiyi əraziyə qədər uzanırdı. Xoşlu məhəlləsi ilə qonşuluqda yerləşirdi (11, s.311). Vaxtilə Qala məhəlləsinin bir hissəsi Kəngərli məhəlləsi adlanmışdır (11, s.288). Sonralar isə bu məhəllə adı unudulmuşdur. XIX əsrdə Rusiyanın mərkəzi vilayətlərindən köçürülmüş molokanların bir qismi məhz bu məhəllədə məskunlaşdırılmışdılar (4, s.56).

Əlixanlı məhəlləsi – Şəhərin şimal hissəsində yerləşən bu məhəllənin adı artıq qeyd etdiyimiz kimi, Kəngərlilərin Əlixanlı tirəsinin adı ilə bağlı olmuş və burada kəngərlilərin bu tirəsinə mənsub əhali məskunlaşmışdı. XVIII əsrin sonlarında doğru Qazax mahalından bir neçə

nəsil köçərək Əlixan məhəlləsində məskunlaşmışlar. Tarixçi Ə.Əliyevin yazdığına görə məhz bu köçənlər tədricən öz malikanələrini genişləndirib Qazax-Dilican-Naxçıvan yolunun sol tərəfində mülk salmış və həmin yeri Əliabad adlandırmışlar (8, s.48). Sonralar gəlmələrin böyük bir hissəsi Dərələyəz mahalına köçmüşlər. XIX əsrdə bu məhəllə Naxçıvan şəhərinin əsas sənətkarlıq məhəllələrindən biri olmuşdur. XIX əsrin ortalarında bu məhəllədə 97 nəfər sənətkar məskunlaşmışdı (17, s.82). Məhəllənin ərazisi indiki Bəhrüz Kəngərli Parkının ərazisindən başlayır, İ.Əliyev adına Olimpiya İdman Kompleksinin yerləşdiyi əraziyə qədər uzanırdı.

Şahab məhəlləsi – Sənətkarların sıx məskunlaşdıqları məhəllələrdən digər biri isə Şahab məhəlləsi idi. Bu məhəllədə XIX əsrin 30-40-cı illərində 91 nəfər sənətkar yaşayırdı (17, s.82). Məhəllənin adı ilə bağlı bir neçə versiya mövcuddur. Naxçıvan şəhərinin arxitekturasından bəhs edən R.Salayeva “şahab” sözünün mənasını “axan ulduz”, “meteorit” kimi izah etmişdir (22, s.14). Müəlliflərdən birinin iddiasına görə Şahab sözünün mənşəyi-“leysan yağmurunda göydən düşən adam”la əlaqələndirilir. XVIII əsrdə İslam dini bərqərar olduqdan sonra güclü yağmurlar zamanı göydən düşmüş səma cisminin-meteoritin tapılması nəticəsində yaranmışdır (5, s.101). Bunlardan birinə görə ərazinin gursulu olması ilə əlaqədar əhali məhəlləni fars dilində “şah-ab” (gur-su) adlandırmışdır. Digər versiyaya görə isə şəhərin adı Kəngərlilərin bir qolu olan Şahbanuların adı ilə bağlıdır (12, s.284). Bizim qənaətimizə görə də məhəllənin adı Kəngərli tayfaları ilə bağlıdır. XIX əsrdə Naxçıvan şəhərinin əsas məhəllələrindən olmuş bu məhəllə Yusif Küseyir oğlu türbəsinin ətrafındakı əraziləri əhatə edirdi. İ.Əzimbəyov da 1926-cı ildə hazırladığı bir məruzəsində Yusif Küseyir oğlu türbəsinin (İ.Əzimbəyov bu türbəni “Atababa gümbəzi” kimi qeyd etmişdir.-A.A.) məhz Şahab məhəlləsində yerləşdiyini yazmışdır (17, s.45, 78).

Sarvanlar məhəlləsi – Bu məhəllənin adı Kəngərlilərin bir qolu olan Sarvanlar türk tayfasının adı ilə bağlıdır. XIX əsrdə bu məhəllədə əsasən bu tayfanın nümayəndələri yaşayırdılar. Məhəllə Möminə Xatın türbəsinə şimal-qərb istiqamətindəki ərazini əhatə edirdi (11, s.247). Məhəllə şimaldan Sallaqxana məhəlləsi ilə həmsərhəd idi. Hazırda Naxçıvan şəhərində Heydər məscidi (Həzrəti Zəhra Məscidinin) yerləşdiyi ərazi də Sarvanlar məhəlləsinə aid idi. Bu məhəllədə əsasən faytonçuluq, dəvəçilik və arabaçılıqla məskun olan əhali məskunlaşmışdı. Məhəllədə məskunlaşan sənətkarların sayı 56 nəfər olmuşdur (17, s.82).

Qurdlar məhəlləsi – “Naxçıvan Ensiklopediyası”nın I cildində bu məhəllənin adı qədim türklərdə müqəddəs hesab edilən Boz Qurd totemi ilə əlaqələndirilir (11, s.353). Qeyd edək ki, bu məhəllə Naxçıvan şəhərinin ən qədim məhəllələrindən biri hesab edilir. Bu məhəllə şimali-qərbdən Şahab, şimali-şərqdən isə Qoçüstü məhəllələri ilə həmsərhəd idi. XIX əsdə məhəllədəki əkin yerlərinin suvarılmasında “Bəktaş arxı”nın sularından istifadə edilmişdir (4, s.69).

Bilici məhəlləsi – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhəri ərazisində mövcud olmuş Bilici məhəlləsinin adı XIX əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövrə aid qaynaqlarda çəkilir. Məhəllənin adı yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Kəngərlilərin Bilici qolunun adı ilə bağlıdır. Bilicilərin əsas məskunlaşma arealı Naxçıvan xanlığının Arazdan cənubdakı torpaqları və Azadçıran ərazisi olsa da, görünür XIX əsrin birinci yarısında Naxçıvan şəhərində də Bilicilər məskun olmuşlar. Tədqiqatlar göstərir ki, 1813-cü ildə Qacar şahzadəsi Abbas Mirzənin fərmanı ilə Məhəmməd bəy Kəngərli kəli və bilici qolları da daxil olmaqla Kəngərli tayfasının ağsaqqalı və kəndxudası vəzifəsinə təyin edilmişdi (11, s.89).

Çaparxana məhəlləsi – İ.Şopenin adını qeydə aldığı məhəllələrdən biri də məhz bu məhəllə olmuşdur. Bəzi qaynaqlarda isə məhəllənin adı Çaparxanlı olaraq qeyd olunmuşdur. Müləhizələrə görə Çaparxanlı məhəlləsinin adı “çapar”, “qasid” sözləri ilə əlaqədardır. Bu müləhizə tərəfdarlarını fikrincə keçmişdə çaparların, “poçt atları” saxlayanların çoxu bu məhəllədə yaşadığından məhəllə belə adlandırılıb (11, s.118). Məhəllə Bazarçayının üst tərəfində, indiki Naxçıvan şəhər 12 sayılı orta məktəbin yerləşdiyi ərazidən M.S.Ordubadi adına Muxtar Respublika Kitabxanasının yerləşdiyi əraziyə qədər uzanırdı (4, s.54). Naxçıvan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin qarşısından keçən küçə də bu məhəlləyə adı idi. XX əsrin 20-ci illərdən 60-cı illərinin ortalarına qədər Çaparxana məhəlləsi “Oktyabr” küçəsi adlandırılmışdır. Bəzi müəlliflərə görə məhəllədə ingilis poçt-teleqrafxana binası olmuşdur ki, London-Kəraçi (Bombey) teleqraf xəttinin Naxçıvan dayaq stansiyası da məhz burda yerləşmişdir (4, s.54).

Xoşulu məhəlləsi – İ.Şopenin XIX əsr adını çəkdiyi məhəllələrdən biri Xoşulu məhəlləsi olmuşdur. R.Salayeva bu məhəllənin adını Dərbənd şəhərinin cənub qərbində yerləşən Xoşnu adlı kəndin adı ilə bağlamış və bu kənddən köçənlərin məhz bu məhəlləni kəndlərinin adı ilə adlandırması fikrini irəli sürmüşdür (22, s.14). Lakin, tarixi mənbələrdə hələlik belə bir miqrasiya ilə bağlı fakta rast gəlmədiyimizdən və bunun üçün məntiqi əsas da olmadığından biz məhəllə adının bu cür izahını inandırıcı hesab etmirik. R.Salayeva Xoşulu məhəlləsinin Əlixan və Xıncab məhəllələri arasında yerləşdiyini göstərmişdir. Lakin, bizim tədqiqatlarımız göstərir ki, Əlixan məhəlləsi ilə Xıncab məhəlləsi arasında Cıdıllı, Qarağac və Xoşulu məhəllələri yerləşmişdir. Məhəllənin dəqiq sərhəddi isə belədir. Məhəllə Şərq tərəfdən Qarağac məhəlləsi, qərb tərəfdən isə Xıncov məhəlləsi ilə həmsərhəd idi. Məhəllə cənubdan Sarvanlar məhəlləsinə qovuşurdu.

Xoylu məhəlləsi – Bir sıra tədqiqatçılar Xoşulu və Xoylu məhəllələrinin ad bənzərliyinə görə bu məhəllələri eyniləşdirmişlər. İ.Şopen və V.Qriqoryevin adını çəkmədiyi, lakin hələ XVIII əsrdən etibarən Naxçıvan şəhəri ərazisində mövcud olan məhəllələrdən biri Xoylu olmuşdur. Bu məhəllədə hələ XVIII əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən köçüb gələn əhali məskunlaşmışdı (11, s.255). Məhəllə indiki Qızlar Bulağının yerləşdiyi ərazidən aşağıya doğru uzanırdı.

Ziyilarx məhəlləsi – Tarixçi S. Budaqova bu məhəllənin də Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Naxçıvana ermənilər köçürüldükdən sonra əmələ gəldiyini yazmışdır (7, s.79). Lakin, belə bir qənaətə niyə gəldiyini göstərməmişdir.

Dabbaqxana məhəlləsi – Məhəllə Naxçıvan şəhərindəki indiki Şəhidlər Xiyabanının və Şəhidlər Muzeyinin yerləşdiyi ərazidən başlayır, cənuba doğru uzanırdı. Bu günə qədər qalmaqda olan Buzxana məhz bu məhəllənin ərazisinə düşürdü (4, s.55). Məhəllədə əsasən dabbaqlı peşəsi ilə məşğul olan sənətkarlar yaşayırdı.

Sallaqxana məhəlləsi – Bu məhəllə də Naxçıvan şəhərində sənət və peşə ilə əlaqədar formalaşmış məhəllələrdən biri olmuşdur. Ərəbcə “sallaq” (qəssab) və farsca “xanə” (ev) sözləri əsasında yaranmışdır. Şəhərdə arabaçı, faytonçu işləyənlərin, qəssablıqla məşğul olanların əksəriyyəti bu məhəllədə yaşamışdır (12, s.243). Şərqdən Sarbanlar, şimaldan Xıncov məhəllələri ilə həmsərhəd olan bu məhəllənin indiki adı Çuxur məhəlləsidir (4, s.70). Çuxur məhəlləsi adı məhəllənin yerləşdiyi coğrafi ərazinin relyefi ilə əlaqədar olaraq formalaşmışdır.

Qoçüstü məhəlləsi – XVIII əsrin sonunda şəhərin əsas məhəllələrindən biri Naxçıvançayın sağ sahilində yerləşən Qoçüstü məhəlləsi olmuşdur. Ola bilsin ki, əvvəllər bu məhəllə Naxçıvan şəhərinin əsas hissəsinə aid olmayan müstəqil yaşayış yeri olmuş, sonralar isə şəhərin böyüməsi ilə əlaqədar Naxçıvan şəhərinin məhəllələrindən birinə çevirilmişdir. Çünki, arxeoloqlar apardıqları ilkin kəşfiyyat işləri nəticəsində buranı XI-XVIII əsrlərə aid yaşayış yeri kimi qiymətləndirmişlər (11, s.334-335). Bundan başqa göstərmək lazımdır ki, Naxçıvan şəhərində Qoçaltı adlı məhəllə də mövcud olmuşdur (11, s.344). Bəzi müəlliflər məhəllənin adının hələ IX əsrdən etibarən burada yerləşən meydanda güya qoç heykəlinin qoyulması ilə bağlı olduğunu yazmışlar (4, s.69). Fikrimizcə məhəllənin adının formalaşması erkək qoyun – qoç adı ilə bağlı deyildir. Toponimin izahı ilə bağlı iki fikir irəli sürmək mümkündür. Bunlardan biri məhəllənin Kəngərliyə bir qolu olan Qəcoların və ya Kəclilərin adı ilə bağlı olmasıdır. Qəcoların yaşadığı yuxarı məhəllə “Qəco-üst” və yaxud “Qoç üstü”, aşağı məhəllə isə “Qəco-altı” və yaxud “Qoçaltı” adlandırılmışdır. İkinci versiya isə bundan ibarətdir ki, Naxçıvançayının bu ərazinin yaxınlığından keçən hissəsində karvan keçidi mövcud olmuş. Məhəllələrdən biri “Keç(id)üstü”, digəri isə “Keç(id)altı” adlandırılmış, sonralar isə xalq dilində fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq “Qoçüstü” və “Qoçaltı” şəklinə düşmüşdür.

Pirqəmiş məhəlləsi – Şəhərin məhəllələrindən piri də Pirqəmiş və yaxud Pırxamuş məhəlləsi olmuşdur. Bu məhəllə şəhərin ən qədim məhəllələrindən sayıla bilər. Məhəllənin adı dini etiqadla bağlı olaraq formalaşmış (11, s.224) və Pırxamuş xanəgahı və yaxud Pırqəmiş məscidi bu məhəllədə yerləşmişdir.

Beləliklə, XIX əsr Naxçıvan şəhərinin tarixi-coğrafi yerləşməsinə, quruluşunu təhlil etdikdən sonra belə bir qənaətə gəlirik ki, Naxçıvan şəhəri orta əsr Şərq şəhərləri üçün xarakterik olan dörd

əsas xüsusiyyəti birləşdirən tipik orta əsr şəhəri quruluşunu əsasən qoruyub saxlamışdı. Bu mənada XIX əsr Naxçıvan şəhərinin dörd əsas xarakterik xüsusiyyəti bunlar idi:

- Şəhər əhəmiyyətinə görə həftənin bəlli günlərində bazar yeri olaraq da istifadə edilən meydana malik idi. Meydanlar bir sıra orta əsr Şərq şəhərlərində birdən artıq fəaliyyətin eyni vaxtda həyata keçirildiyi mərkəzlər olmuşdur (6, s.88). Şəhərin idarəçiliyi, iqtisadi, sosial və mədəni funksiyalarının böyük bir qismi buradan həyata keçirildi. Naxçıvan şəhərinin mərkəzi meydanı bir çox komplekslərlə əhatələnmişdi ki, bu da orta əsr şəhərləri üçün xarakterik olan hal idi.

- Orta əsr şəhərləri üçün xarakterik olan və XIX əsr Naxçıvan şəhərinin simasında da əksini tapan digər bir xüsusiyyət ondan ibarət idi ki, Came məscidi deyilən mərkəzi bir məscidi var idi. XIX əsrin 20-ci illərindən sonrakı dövrdə Rus imperializmi hər nə qədər məscidlərin əhali üzərində təsirini azaltmağa çalışsa da bunu tam mənası ilə nail ola bilməmişdi.

- Orta əsr şəhərlərinin ən vacib elementlərindən biri şəhər meydanının yaxınlığında bazar və ya çarşı meydanının olması idi. Naxçıvan şəhərinin bazarı da məhz şəhərin meydanının yaxınlığında Bazarçayının sahilində yerləşmişdi.

- Nəhayət şəhərin məhəllə və küçə sistemləri üzə bölgüsü xüsusiyyəti də Naxçıvan şəhərinin simasında öz əksini tapmışdı. Bu məqamda şəhərin məhəllələri ilə bağlı çox mühüm məsələlərdən birini qeyd etmək yerinə düşər. Şəhərin müxtəlif dövrlərə aid planlarını təhlil edərkən aşkara çıxardığımız maraqlı elementlərdən biri odur ki, müsəlman-türk şəhəri olan Naxçıvanda işğaldan sonrakı dövrdə belə "Məhəllə məhrəmiyyəti" anlayışına çox ciddi önəm verilmişdir. Məhəllə məhrəmiyyəti anlayışının mahiyyəti ondan ibarət idi ki, eyni məhəllədə sakin olan qonşular bir-birinin taleyi üçün cavabdehlik daşıyır, məhəlləyə "yadların" daxil olmaması vacib məsələ hesab edilirdi. Məhəllələrdə yadların hərəkətini məhdudlaşdıran maraqlı üsul isə birbaşa olaraq Naxçıvan şəhərinin quruluşunda öz əksini tapmışdır. Belə ki, bəzi məhəllələrin və küçələrin girişi olur, lakin məhəllənin digər yan məhəllə və küçəyə qovuşan hissəsində tam yolun üzərində də ev inşa edilirdi. Beləliklə məhəllə girişi və çıxışı eyni istiqamətdən olan qapalı alana çevrilir və məhəlləyə daxil olan "yad ünsür"ün müəyyənləşdirilməsini asanlaşdırırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., sənəd 353, v. 4
2. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, Bakı, Elm, 1999, 298 s.
3. Bağırov F. Naxçıvan şəhərində qədim məhəllə adlar / Mədəni-maarif jurnalı, № 6, 2008-ci il, s. 53-56
4. Bağırov F. Naxçıvan şəhərində qədim məhəllə adlar / Mədəni-maarif jurnalı, № 7, 2008-ci il, s. 69-72
5. Bağırov F. Nuh yurduna səyahət, Naxçıvan, 2008, 134 s.
6. Bayartan M. Tarihi coğrafiya çalışmaları açısından şehir ve Osmanlı şehri. // İstanbul Üniversitesi Coğrafiya Dergisi, 2005, Sayı 13, s. 85-92
7. Budaqova Sahibə. Naxçıvan diyarının siyasi tarixi, Bakı, Elm və təhsil, 2014, 108 s.
8. Əliyev Ə. Əlincə yaddaşı, Bakı:Gənclik, 1997, 304 s.
9. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
10. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər, Bakı, Azərb. SSR EA, 1965, 132 s.
11. Naxçıvan Ensiklopediyası, 2 cildə I cil, Naxçıvan, Əcəmi, 2005, 356 s.
12. Naxçıvan Ensiklopediyası, 2 cildə II cil, Naxçıvan, Əcəmi, 2005, 376 s.
13. Quliyev M. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri, Naxçıvan, Əcəmi, 2013, 184 s.
14. Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri, Bakı, Elm, 1985, 268 s.
15. Səfərli F. Naxçıvanqala tarix-memarlıq muzey Kompleksində nümayiş etdirilən epigrafiq abidələr // Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Əsərləri, 2016, № 5, s. 9-12
16. Səfərli H. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri, Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 216 s.

17. Şahverdiyev Z. Naхçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində, Bakı, Elm, 2008, 264 s.
18. Xəlilov F. Naхçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət, Bakı, Nurlan, 2005, 196 s.
19. Григорьев В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции, Санкт-Петербург : тип. Деп. внеш. торг., 1833, 264 с.
20. Керимов В. Крепост Иезидабад. Известия А.Н. Азерб. ССР, № 2, 1985, с. 111-118
21. Папазян А.Д. Персидские документы Матенадарана, Указы, выпуск первый, Ереван, Издательство Академии Наук Армян ССР, 1956, 314 с.
22. Присоединение восточной Армении к России. Сбор документов, том Ы (1801-1813), Ереван: Издательство Академии Наук Армянской ССР, 1972, 715 с.
23. Салаева Роза, Нахчыван - наследие архитектуры. Баку: Азербайджан, 2002, elektron resurs 90 s.
24. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи, СПб., 1852, 1231 с.

ABSTRACT

Arzu Abdullayev

ABOUT SOME ISSUES OF THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF NAKHCHIVAN CITY IN 19TH CENTURY

In the 70's of the 19th century, Nakhchivan was one of the ten cities with the status of Northern Azerbaijan, along with Baku, Shamakhi, Guba, Lankaran, Yelizavetapol, Shusha, Nukha, Zagatala, Ordubad. First of all, it should be noted that the city of Nakhchivan was a castle city and the main part of the city was surrounded by fortress walls. It is clear from archival documents that at the beginning of the 19th century there were 13 settlements in Nakhchivan city. Most of the city's managerial, economic, social and cultural functions have been implemented from here. The central square of the city of Nakhchivan was surrounded by many complexes, which was characteristic for medieval cities.

РЕЗЮМЕ

Арзу Абдуллаев

ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ГОРОДА НАХЧЫВАН XIX-ГО ВЕКА

В 70-х годах 19-го века Нахчыван был одним из десяти городов со статусом города Северного Азербайджана, а также Баку, Шамахи, Губы, Ленкорань, Елизаветополь, Шуша, Нуха, Загатала, Ордубад. Прежде всего, следует отметить, что город Нахчыван был укрепленным городом, а основная часть города была окружена крепостными стенами. Из архивных документов видно, что в начале XIX века в Нахчыване было 13 поселений. Здесь реализованы большинство управленческих, экономических, социальных и культурных функций города. Центральная площадь города Нахчыван была окружена множеством комплексов, характерных для средневековых городов.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev

SƏBUHİ İBRAHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

s.ibrahimov71@mail.ru

UOT:94(479.242)

TÜRKİYƏ MƏNBƏLƏRİNDƏ NAXÇIVANA DAİR
ƏLYAZMA MƏTNLƏRİ**Açar sözlər:** *Naxçıvan, Türkiyə, əlyazma, mətn, əsər, fəlsəfə.***Keywords:** *Nakhchivan, Turkey, manuscript, text, work, philosophy.***Ключевые слова:** *Нахчыван, Турция, рукопись, текст, труд, философия.*

“Min illər boyu Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuş Naxçıvan diyarı XVI əsrin sonunda (1588-1603-cü illərdə) və XVIII əsrin əvvəllərində (1724-1735-ci illər) Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçmiş və burada Osmanlı idarə sistemi tətbiq edilmişdir. Bu dövr Naxçıvan diyarının siyasi, sosial və iqtisadi tarixi ilə bağlı geniş məlumatlar Osmanlı mənbələrində öz əksini tapmışdır” (5, s. 5) Həmin mənbələrdən biri də “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”dir. İstanbulun Başbakanlık Arxivində (6) (şifrəsi N-1727) saxlanılan həmin əlyazmanın mikrofilmni mərhum akademik Ziya Bünyadov Azərbaycana gətirmişdir.

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” əlyazmasını tarixi salnamə adlandırmaq olar. Əlyazma Osmanlı sarayında aparılan uçot və hesabat mətnləridir. Bununla belə XVI əsr Naxçıvanın siyasi həyatını tam reallığı ilə əks etdirən tarixi sənəddir. İlk növbədə Naxçıvanda olan şəhərlərin, qəsəbələrin, kəndlərin siyahısı verilir. Həmin siyahı coğrafi baxımdan olduqca qiymətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin arxivdə Naxçıvan bölgəsinə dair tarixi məlumatlar təkcə bu əlyazma ilə bitmir. Naxçıvan diyarının tarixinə dair XVI-XVIII əsrlərdə Osmanlı müəlliflərindən Peçevinin, Naimanın, Katib Çələbinin, Övliya Çələbinin, Küçük Çələbizadənin əlyazmalarında da qiymətli məlumatlar var.

İstanbulun Fateh kitabxanasında saxlanılan Cəlalzadə Mustafa Çələbinin “Təbakat ül-məmalik fi dətəcat üt-məsəlik” əlyazması 1557-ci ildə yazılmışdır. Bu əlyazmada XVI əsrin 20-50-ci illərində Sultan Süleyman Qanununun (1520-1566-cı illərdə hakimiyyətdə olub) Naxçıvana səfərləri və Osmanlı-Səfəvi hərbi münaqişələri öz əksini tapmışdır. Qərribə burasındadır ki, əlyazmada Naxçıvan bölgəsi Osmanlıların “Şərç” torpaqları kimi təqdim edilir.

Osmanlı əlyazmalarında Naxçıvan barədə məlumatlara XVII əsr salnaməçisi Cərrahzadə Məhmədin 46 səhifəlik əlyazması olan “Rəvan mühasirəsi tarixçəsi” kitabında rast gəlirik. Bu əlyazma İstanbulun Topkapı sarayı muzeyinin kitabxanasındakı Rəvan köşkündə (şifrəsi N-1290/3) saxlanılır. Əlyazmanı muzey işçiləri şərti olaraq “Rəvan müharibəsi tarixçəsi” adlandırmışlar. Əslində isə müəllif kitabına konkret ad qoymamışdır. Əlyazmada müəllif I Şah Abbasın İrəvan şəhərini mühasirəyə alıb Osmanlıları aradan çıxarmasından bəhs edir. Eyni zamanda müəllif əlyazmada Naxçıvandan da bəhs edib naxçıvanlıların Osmanlıya olan rəğbətindən və I Şah Abbasın onlara qəzəbindən danışır.

İstanbulun Başbakanlık Arxivində (6) həm də Osmanlı sultanlarının Naxçıvanla bağlı fərmanları, Naxçıvana göndərilən məktublar və Naxçıvandan gedən məktublar da var. Ümumiyyətlə, Osmanlılar vaxtında saray Divanının bütün sənədləri “Mühimmə dəftəri” adı ilə sıralanıb cildlənirdi. Həmin dəftərlərin ümumi sayı 263 cildədir və onlar İstanbul Başbakanlık Arxivində saxlanılır. Məsələn; 53 sayılı Mühimmə dəftərindəki qeydlərdən məlum olur ki, “III Murad (1574-1595) Naxçıvan şəhərini ələ keçirməyə çalışarkən Naxçıvan istiqamətinin komandanları Fərhad paşaya bu tədbirlərlə əlaqədar ciddi hazırlıq görmək və yaxud Səfər xana yazılan məktuba görə, oğlu Əhməd bəyin Naxçıvan sancaqbəyi təyin ediləcəyini bildirmişdir və ona

Naxçıvan qalasının yenidən inşa edilməsini buyurmuşdu. Mərənd hakimi Şahqulu sultana göndərilən hökmə əsasən osmanlıların hücumu keçəcəyi təqdirdə Naxçıvan, Ordubad və Qafanın ələ keçirilməsində iştirak etməsi tapşırılır” (5, s. 7).

Osmanlı sarayında tərtib edilmiş “icmal dəftər”lərində də Naxçıvana dair olduqca qiymətli tarixi məlumatlar var. Bu dəftərlər adətən müfəssəl dəftərlər əsasında tərtib edilirdi. Müfəssəl dəftərlərdə adətən vergiyə cəlb edilmiş obyektlər, vergi verənlər yazılırdı. İcmal dəftərlərdə isə yığılan vergilərin bölünməsi göstərilirdi. Əyalətlərin gəlirləri müəyyənləşdirildəndən sonra, həmin əyalətin bəylərbəyi sultanın adına “təzkirə” – yəni təqdimat göndərərək hansı xidmətlər müqabilində vergilərin yığılmasını göstərir və yerli xərcləri bildirirdi. Həmin “təzkirəyə” cavab olaraq sultan “barat” göndərirdi. Bu qayda ilə əyalətlər idarə edilir və dövlətin xəzinəsini doldurmaq üçün vergi siyasəti yürüdülürdü. İcmal dəftərlərdə vergi mükəlləfiyyətli adamların adları da göstərilirdi.

Konkret olaraq Naxçıvana aid olan icmal dəftəri yoxdur. Ancaq Naxçıvan bölgəsinə dair məlumatlar 1595-ci ildə tərtib edilmiş “icmal dəftər”ində məlumat var. Bu əlyazma 341 səhifədən ibarətdir və “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” adlanır. Əlyazmanın 3-5, 76-78, 177-341-ci səhifələrində Naxçıvandan bəhs edilir.

Başqa bir icmal dəftəri isə 4 may 1728-ci ildə tərtib edilmişdir. O da “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” adlanır və 168 səhifədən ibarətdir. Dəftərin üstünə III Əhmədin tuğrası çəkilmiş və “Ya fəttah” sözü yazılmışdır. Dəftərin əsasən 13-15, 24, 154-cü səhifələrində Naxçıvandan bəhs olunur.

XV əsrin görkəmli nümayəndəsi Baba Nemətullah Naxçıvaninin fəlsəfi, eyni zamanda məzmunlu əlyazma əsərləri Türkiyə mənbələrində, xüsusən arxiv sənədlərində, kitabxanalarında və muzeylərində saxlanılır. Baba Nemətullah Naxçıvani həyatının çoxunu Naxçıvanda keçirdiyi məlumdur. Həyatı haqqında çox az məlumat olan bu böyük sufi aliminin Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən dövründə (1467-1478) təhsil aldığı, Sultan Yaqubun dövründə isə (1478-1490) Naxçıvan mədrəsələrində müəllimlik etdiyi bildirilir. Onun daha sonra Naxçıvanı tərk etdiyi, bunun da dövrünün böyük sufi alimi hesab edilən Seyyid Yəhya Şirvaninin davamçısı, xəlvəti təriqətinin şeyxi D.Ö.Rövşəninin xəstəliyi ilə əlaqədar olduğu bildirilir. “Belə ki, Rövşəninin xəstə olduğunu eşidən Baba Nemətullah Naxçıvani 1487-ci ildə fürsət tapıb Təbrizə öz mənəvi şeyxini ziyarət etmək üçün tez bir zamanda gedib və geri qayıtmışdır” (2, s. 61).

Bir müddətdən sonra yenidən Təbrizə gedən Baba Nemətullah Naxçıvaninin orada qaldığı qeyd olunur. Belə ki, o, özünün məşhur Quran təfsiri kitabını Təbrizdə yazmağa başlamış və 1497-ci ildə tamamlamışdır. O dövrdə Azərbaycanda siyasi vəziyyətin ağır olduğunu, Ağqoyunlu taxtı uğrunda Sultan Yaqubun oğlanları və nəvələri arasında müharibələrin vüsət aldığını görəndə B.N.Naxçıvani 1499-cu ildə Təbrizi tərk edərək Anadoluya getmişdir. 1500-cü ildə Konya yaxınlığındakı Ağşəhərdə məskunlaşan B.N.Naxçıvani bundan sonrakı həyatını elm və irfana həsr etmişdi. Anadolu sufiləri, təfsir alimləri və fəqihləri arasında böyük şöhrət tapan B.N.Naxçıvani sadə və kasıb həyat yaşamış və dövrün siyasi hadisələrindən hər zaman kənar durmuşdu. “Görkəmli alim, ölməz bir mütəfəkkir Baba Nemətullah Naxçıvani 1514-cü ildə Ağşəhərdə cismən əbədi aləmə qovuşmuşdur” (3, s. 4). Onun ölməz əsərləri, elmi fəaliyyəti və fəlsəfi fikirləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin zənginliyindən xəbər verməklə bərabər, Naxçıvanın bu günü və gələcəyi üçün böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

B.N.Naxçıvani təsəvvüf və təfsir sahəsində müxtəlif əsərlər qələmə almışdır. Onun əsərlərinin böyük hissəsi günümüze qədər gəlmiş, bir neçəsi istisna olmaqla əksəriyyəti nəşr olunmamışdır. Əsərlərinin əlyazmaları Türkiyə kitabxanalarında saxlanılır. “Əsərlərin tamamı təsəvvüfə dair olmaqla bərabər fiqh, hədis, kəlam, fəlsəfə və əqaid kimi fərqli elm budaqlarıyla bağlı mövzudan da söz etmişdir” (1, s. 275).

Gərgin elmi fəaliyyətlə məşğul olan Baba Nemətullah Naxçıvaninin ən böyük əsəri “əl-Fəvatihul-ilahiyyə vəl məfatihul-qeybiyyə əl-muzihatu lil-kəlimul-Quraniyyə vəl-hukəmul-Furqaniyyə” adlı təfsir kitabıdır. Təbrizdə 1496/7-ci ildə tamamladığı bu əsər sufi qəlbinə dolan batini mənə və işarətlərə görə ayələrin təvil edildiyi təsəvvüfi təfsirlər əsəridir. Bu, İslam ədəbiyyatında Quranı təsəvvüfi üsulla təfsir edən ilk əsər hesab edilir. Əsər bütün sufilərin və təsəvvüf alimlərinin mənbə kitabına çevrilmişdir.

Elm aləminin işıqlı çıraqı hesab edilən, gözəl bir üslubla qələmə alınan əsər eyni zamanda “Quran”ın ilk fəlsəfi təhlili hesab edilir. Elə buna görə də müəllif öz əsərinə “Quranın kəlmə və hikmətlərini açıqlayan qeybin açarı və ilahi fəthi” adını vermişdir. B.N.Naxçıvani müqəddəs Qurani-Kərimin məqsədini belə açıqlayır: “Haqqı batildən ayırd edən Quran haqq əhlinə, haqq yolu açıqlamaq üçün (haqq və həqiqət ilə) xalqa (insanlara) Haqq tərəfindən endirilmişdir. Nə qarşısından nə arxasından onu boşa çıxaracaq bir söz gəlməz. O Rəhman sürətində yaradılan insani-kamilin xüsusiyyətlərini ehtiva edir” (4, s. 16). Bu əsərin Naxçıvanının öz əli ilə yazdığı nüsxəsinin ikinci cildi Topqarı Sarayı III Əhməd Kitabxanasında saxlanılır.

Müəllifin böyük əlyazma əsərlərindən biri də “Hidayətül-ixvan”dır. Bir növ təsəvvüf qardaşlığının İslam-fəlsəfəsini yaradan kitab çox qiymətli mənbə hesab edilir. Ərəbcə qələmə alınan əsər Türkiyədə tərcümə edilib nəşr olunmuşdur. Əsərdə vəhdəti-vücuda haqqında fəlsəfəçilərin və kəlamçıların yaxınlaşdığı mövzular ətrafında öz subyektiv fikirlərin irəli sürmüş və yeni mülahizələr yürütmüşdür. Həmçinin arif olan insanın Allaha böyük bir eşq və cəzb ilə yaxınlaşmasını qeyd edir. Əsər “Söyləyəne deyil, söylədənə bax” başlığı altındakı düşüncələrini, “Gəlin Allahla baqi olun. Ona gedən yollar, yaradılmışların nəfəslərinin sayı qədərdir. Lakin, hamısı Allah dərgahında bitir. Qayıdacağımız yer də Onadır” sözləri ilə bitir. Baba Nemətullah Naxçıvanının bu əsəri Türkiyə Nuri Osmaniyə Kitabxanasında №-1972: arxiv sayında saxlanılır.

Baba Nemətullah Naxçıvanının digər bir əlyazma əsəri “Tərcümeyi Nəqşi-Füuş” adlanır. Bu əsər Türkiyənin Süleymaniyə Kitabxanasının Pertev Paşa Kit. №-615 və Rəşid Əfəndi Kit. №-1041 vr. 53b-58b saxlanma vahidində mühafizə olunur.

Müəllifin başqa bir əlyazma əsəri isə belə adlanır “Şərhi Gülşəni-Raz”. Bu əlyazma nüsxəsi Mahmud Şəbüstərinin yazdığı “Gülşəni-Raz” adlı əsərinə öz düşüncəsi qabiliyyətində yazmış olduğu müfəssəl bir şərhdir. Kitabın əvvəlində təsəvvüfə daxil olmuş yeni kimsələrə xitabən xeyir diləyir. Sonra təsəvvüfün izahını verir, sufilərin irfan və idrak dərəcələri ilə bağlı bir neçə zəruri şeyləri izah edir.

Bu əsərin bir nüsxəsi İstanbulda Həmidiyə kitabxanasında saxlanılır. Əlyazma bu sözlərlə başlanır: “Ancaq o haqdır və düz yola rəhbərlik edən odur. Mənim müvəffəqiyyət əldə etməyim ancaq Allahdandır. Sarsılmaz inam və irfan gülşəninə xoş nəğməli bülbüllərinin ilk sözü, izah və axtarış bağının yüksəkliklərində yer salan qumrilərin baş dastanı, kəşf və aydınlaşdırma sahəsində yerləşən şirin dilli tutilərin zövqlü, könülə yatan ilk söhbəti o padşahın şükr və sənasına, mədhinə həsr edilməlidir ki, camalının aləmi işıqlandıran günəşi hər zərrədə özünü göstərir. Onun parlaq nuru dünyanın bütün ucqarlarında görünür. Yerlərin, göylərin işığı Allahdandır” (4, s. 112). Əsər Türkiyənin Süleymaniyə Kitabxanasının Pertev Paşa Kit. №-168 saxlanma vahidində mühafizə olunur.

Onun qələmə aldığı digər bir əlyazma əsəri “Risaleyi Məcmueyi Lətaif” adlanır. B.N.Naxçıvani bu əsərinə “Fəth” surəsinin ilk ayəsinin işığında, fəthin üç növündən bəhs edərək başlamışdır. Bunlardan; fütuhi-zahir, fütuhi-həqiqət və fütuhi-müqəşəfə olduğunu alt başlıqlarla anladır. Sonra namazların vaxtları və xüsusiyyətlərini izah edərək salatu-vusqa, salatu-əsr olduğunu, gündəlik namaz vaxtlarının içində ona ayrı önəm göstərilməsi qeyd edilir. Bu qiymətli əlyazma əsər Türkiyənin Nuri Osmaniyə Ktp. №-4899: saxlanma vahidində qorunur.

Baba Nemətullah Naxçıvanının “İstilahatus-Sufiyyə” əsəri də dövrünün məşhur əsərlərindəndir. B.N.Naxçıvani təsəvvüf anlayışlarını açıqladığı “İstilahatus-Sufiyyə” adlı bu əsərində talib-mətlub, muhib-məhbub müqayisələri ilə başlayır. Davamında isə həqiqəti-Məhəmmədiyyənin surəti-ismi-cami-ilahiyyə olduğunu ifadə edir.

B.N.Naxçıvani bu əsərində ərəblərin əlifbasına daxil olan hərflərə dəlalət edilən asanlıqla yadda qalması üçün “əbcəd” deyər tərtib edilən hərf sistemini əsas götürmüşdür. Əsər Türkiyənin Millət Ktb. Əli Əmiri Kit. (Ərəbi) №4339/4: saxlanma vahidində mühafizə olunur.

Baba Nemətullah Naxçıvanının digər bir əsəri isə “Hidayət” adlanır. B.N.Naxçıvani bu əsərinə bismillah, həmd və salavatla başlayır. Qısa girişdən sonra izah verdiyi “Hidayət” başlıqları ilə mövzuya davam edir. Öncə insan-aləm və insan-Allah münasibətləri izah edilir. Sahibi nuri-mərifət, nuri-ağıl, nuri-elm, nəfsi-natiqi, surəti-mərtəbeyi-əhədiyyət, ruhi-mərtəbeyi-əhədiyyəti

aydınlaşdırır. Əsər Türkiyənin Millət Ktb. Əli Əmiri Kit. (Farsca) №1028/22: saxlanma vahidində mühafizə olunur.

Onun qələmə aldığı digər bir əlyazma əsəri “Risaleyi Təhqiqat” adlanır. B.N.Naxçıvani risaləsinə ərəb əlifbasının ilk hərfinin, ismi-əzəmin ilk hərfinə müqabil olduğunu ifadə edərək başlamışdır. Sonra Allahın adları və sifətlərindən bəhs edərək bunlar qeybin açarları olduğunu; “Qeybin (görünməz aləmin) açarları Onun yanındadır, onları Ondan başqası bilməz” Ənam surəsinin 59-cu ayəsi ilə izah edir. Görkəmli təfsir aliminin bu əsəri Türkiyənin Süleymaniyyə Kitabxanasının Pertev Paşa Kit. №-615 saxlanma arxivində qorunur.

B.N.Naxçıvanının “Risaleyi Niqat” əsəri də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dəyərli təfsir ustası bu risaləsinə Allahın böyüklüyü və təkliyini, yenilməz olduğuna işarə edərək başlamışdır. Sonra insanın varlığı və onun Qüdrəti-İlahi qarşısındakı məsuliyyətini izah edərək Allah-insan, insan-Allah arasındakı münasibəti ortaya qoymuşdur. Onun fikrincə aləm insanın həqiqətinin sürətidir. Allahın əsmasının sürəti olan insanın həqiqətinin görüntüsü bütün tərəfləri ilə aləmin həqiqətidir. Bu baxımdan da o, həqiqəti-insaniyyə, aləmi–müfəssəl deyə adlandırmışdır. Onun fikrincə insani-kamil yer üzünün xəlifəsi seçilmişdir.

Əsərdə onun ikinci mənalı hipotezi ondan ibarətdir ki, aləmi-xəyal, aləmi-həqiqət şəklində ifadə olunur. Allahın varlığını: “Ucadır, özündən başqa heç bir şey ona dəlil ola bilməz. Varlığı ancaq özü ilə qaim olar” sözləri ilə ifadə edir. Əsər Türkiyənin Süleymaniyyə Kitabxanasının Pertev Paşa Kit. №-615 saxlanma vahidində saxlanılır.

Onun digər bir “Risaleyi Vücudi-Mütləq” adlı əsəri mövcuddur. B.N.Naxçıvani bu iki vərəqlik risaləsində Allahın varlığının həqiqətindən bəhs edir, onun varlığının külli, cüzü, xass, amm, bölüntülərə tabe olmayacağını, varlığının heç bir şeyin varlığına bağlı olmayacağını ifadə edir. Bunun əhədiyyət olduğunu bildirir. Risaləsinə mərtəbeyi-insani-kamilin bütün ilahi və kövni sifətləri özündə toplandığından bəhs edərək sona çatdırır. Bu qısa məzmunlu əsər Türkiyənin Süleymaniyyə Kitabxanasının Pertev Paşa Ktp. №-615 saxlanma vahidində mühafizə olunur.

B.N.Naxçıvanının fərqli bir risalə əsəri isə “Risaleyi Əsilə vəl Əcvibə (Sual və cavab)” adlanır. B.N.Naxçıvanının iki vərəqlik bu əlyazma risaləsi təsəvvüf üsulunda bəzi məsələlərin sual və cavab yoluyla izahından ibarətdir. Risalənin vərəqlərinin hamısı yazı ilə dolmuşdur. Müəllif icadi-aləmlə bağlı sual və cavab, Məhəmməd peyğəmbər əleyhis-salamla Adəm əleyhis-salam arasında olan zamanın olması, peyğəmbərliyin başlanğıcı və sona çatması dəlillərlə izah edilir, ağıl və qələm, ruh və başqa müxtəlif sahələrə aid suallara cavab verməklə davam edir. Allahın camal və cəlal sifətləri ilə verilən sual və cavabla bitir. Əsər təliq xətti ilə farsca yazılmışdır. Bu əsər Türkiyənin Nuri Osmaniyyə Ktp. №-4940: saxlanma vahidində mühafizə olunur.

B.N.Naxçıvanının digər risalə əsərlərindən olan bu əsəri “Risaleyi Zikriyyə” adlanır. B.N.Naxçıvani iki vərəqlik bu risaləsinə Peyğəmbər əleyhis-salamın; “Kim xalis və muxlis bir şəkildə «La İlahə illəllah» deyərsə cənnətə daxil olar” hədisi ilə başlayır. Kəlmeyi-Tovhidin işarə etdiyi yorumlarla təmas olaraq piri-kamil, mürşidi-mükəmməl, vəliyyə-xuda, varisi-ənbiya, saliki-quşeyi-yəqin, ruyə-inayət və hidayət sözləri ilə kəlmeyi-tovhidi təcrübə etdiklərini izah edir. Əsər təliq xətti ilə farsca yazılmışdır. Bu əsər də Türkiyənin Nuri Osmaniyyə Ktp. №-4899: saxlanma vahidində mühafizə olunur.

Güman edirik ki, tədqiqatın əsas nəticəsi nəinki Naxçıvana dair əlyazma mətnləri, həmçinin B.N.Naxçıvanının Türkiyə mənbələrində, kitabxana və saraylarında yüksək səviyyədə saxlanılan əsərləri qardaş ölkənin Naxçıvana olan yaxınlığından, doğmalığından xəbər verən amillərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heyrəttin İvgin. Türkiyə/Ağşəhərdə mədfun mütəsəvvif Nemətullah Naxçıvani, //Naxçıvanın Muxtariyyəti Tarixi Nailiyyətdir (04-05 iyul 2014-cü ildə keçirilmiş beynəlxalq konfransın materialları), Naxçıvan: 2015. səh. 274-279.
2. İbrahimov S.M. Naxçıvanın mənəvi-mədəni irsinə dair əlyazma mətnləri, Bakı, Elm və təhsil, 2017, 336 s.

3. İsmayılova Nərgiz. Baba Nemətullah Naxçıvani Kimdir?, /Şərq Qapısı Qəzeti, 19 Fevral 2014, <http://www.serqqapisi.az/index.php/ictimai-siaysi/HYPERLINK>
4. Yaşar Kurt, Nimetullah Nahçıvani ve Tasavvüfi Tefsiri, Samsun: 1998, 274 s.
5. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, (tərtib edən prof. Məmmədov H.), Bakı, Elm, 2001, 376 s.
6. Osmanlı arşiv belgelerinde Nahçıvan. T.C. Başbakanlık devlet arşivleri genel müdürlüğü, İstanbul: 2011, 568 s.

ABSTRACT

Sabuhi İbrahimov

MANUSCRIPTS ABOUT NAKHCHIVAN IN TURKISH SOURCES

Handwritten texts about Nakhchivan in Ottoman sources have been studied in the paper, and it has been determined that there are many archival documents concerning this region. The manuscripts of prominent Nakhchivan thinkers who lived and worked both in the Middle Ages and at the end of the 19th-the beginning of the 20th centuries have been studied and analyzed from philological, textological and philosophical points of view.

Studies have shown how valuable was the work of our countryman Baba Nemetullah Nakhchivani, known for his talent and skill as a scientist who lived and worked in the XV century. The paper reports on the valuable works written by him about creative activity, about the fruitful activity of the influential Nakhchivan school of philosophy.

РЕЗЮМЕ

Сабухи Ибрагимов

РУКОПИСНЫЕ ТЕКСТЫ О НАХЧЫВАНЕ В ТУРЕЦКИХ ИСТОЧНИКАХ

В статье изучены рукописные тексты о Нахчыване в османских источниках, и определено, что имеется множество архивных документов, относящихся к данному региону. Рукописи видных нахчыванских мыслителей, живших и творивших как в Средневековье, так и в конце XIX-начале XX столетий, исследованы и проанализированы с филологической, текстологической и философской точек зрения.

Исследования показали, насколько ценным было творчество нашего земляка Бабы Неметуллага Нахчывани, известного своим талантом и мастерством ученого, жившего и творившего в XV веке. В работе сообщается о ценных трудах, написанных им о творческой деятельности, о плодотворной активности влиятельной Нахчыванской философской школы.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev

TOĞRUL XƏLİLOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

x.toqrul@gmail.com

UOT: 94 (479, 242)

NAXÇIVANDAKI SON TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİN XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: *Naxçıvan, Son Tunc dövrü, arxeoloji abidələr, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti***Key words:** *Nakhchivan, Late Bronze Age, Archeological monuments***Ключевые слова:** *Нахчыван, Поздний бронзовый век, археологические памятники, культура Ходжалы-Гедабя*

Azərbaycan arxeologiyasının ən aktual və maraqlı məsələlərdən birini Naxçıvandakı Son Tunc dövrü abidələrinin xarakteristikasını öyrənmək təşkil edir. Naxçıvan diyarında bu dövrə aid xeyli arxeoloji abidə olsa da, onların xarakteristikası, Azərbaycan və dünya arxeologiyasında yeri və əhəmiyyəti kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Ona görə də qeyd olunan məsələ tərəfimizdən tədqiqat obyektinə seçilmiş, öyrənilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi dağlıq, dağətəyi və düzənlik torpaqlardan ibarətdir. Düzənlik ərazidəki aran torpaqlar haliyyətdə Arazboyunu əhatə edərək şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru uzanır. Bu torpaqlar cənub-şərqdə Araz çayı ilə hüdudlanmış Araz ovalığını, şimaldan isə Arpaçay, Naxçıvançay və Gilançay vadilərinin Araza qovuşan hissəsini əhatə edir. Əraziyə Sədərək, Şərur, Böyükdüz, Culfa, Ordubad, Naxçıvan maili düzənlikləri daxildir. Onun ən geniş yeri şimal qərbdə 20 kilometr, ən dar yeri isə cənub-şərqdə 4-5 kilometrdir. Onun yüksəklik göstəricisi 600 metrə-1200 metr arasındadır (3, s. 43).

Dağlıq ərazilər orta və yüksək dağlıq qurşaqlar olaraq bir-birindən fərqlənir. Orta dağlıq qurşaqlarda, dağətəyində olan torpaqlar muxtar respublikanın şimal-qərb, mərkəz və cənub-şərq hissələrini əhatə edir. Yüksək dağlıq qurşaqlar, orta dağlıq qurşaqlara nisbətən dar bir zolaq təşkil edərək Zəngəzur silsiləsi boyunca uzanır. Orta dağlıq qurşaqlarda ərazilərdən fərqli olaraq yüksək dağlıq qurşaqlarda torpaqlarda maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait, zəngin alp və subalp çəmənlikləri var. Dağlıq qurşaqlarda relyef göstəricisi 1200-1300 metrədən 2000-2300 metrə qədər ucalır. Subalp çəmənliklər 2300-2600 metr yüksəklikdə Küküçay hövzəsindən başlayaraq Əlincəçay hövzəsinə qədər ensiz bir zolaq şəklində uzanır. Alp çəmənlikləri isə əsasən Salvartı, Ağdaban, Küküdağ, Ağdağ, Qarıcıq dağlarını əhatə edir (3, s. 44). Hər iki qrup ərazidə tunc xeyli arxeoloji abidələr var. Onların bir qrupu Son Tunc dövrünə aiddir. Bu abidələr uyaşayış yerlərindən və nekropollardan ibarətdir.

Yaşayış yerləri plan, konstruksiya və tikinti texnikasına görə ətrafı hasarlı və hasarsız olmaqla iki yere bölünmüşdür. Ətrafı hasarlı yaşayış məskənlərinin əksəriyyətinin divarları çay daşı və möhrə ilə tikilmişdir. Bir qrup yaşayış məskənləri isə nisbətən mürəkkəb quruluşlu olmuş, özünəməxsus tikinti texnikası ilə fərqlənmişdir. Onların tikintisinə daha çox vaxt və əmək sərf edilmişdir. Divarların hörgüsündə yonulmamış iri qaya parçalarından istifadə edilmişdir. İstər dağlıq və dağətəyi ərazidə olsun, istərsə də Araz vadisində qeydə alınmış yaşayış yerlərinin bir qrupunun düzgün planlı tikinti qalıqları aşkar edilməmişdir. Bəzi yaşayış məskənlərində isə nisbətən salamat qalmış divar qalıqları müşahidə edilmişdir. Araz vadisindəki yaşayış yerlərindən fərqli olaraq dağlıq və dağətəyi yerlərdəki abidələrin əksəriyyətinin ətrafı hasarsız olmuşdur. Yaşayış məskənlərinin bir qrupunda (II Kültərə və b.) evlər daş təməl üzərində möhrə və çiy kərpiclə inşa edilmişdir. Son Tunc dövrünə aid olan Vayxır, Çalxanqala, Qazançıqala və b. kimi möhtəşəm qala tipli yaşayış məskənləri tikinti texnikasına görə daha mürəkkəb quruluşlu olmuşdur. Onların tikintisi çoxlu əmək, vaxt və bacarıq tələb etmişdir. Bu abidələr tikinti texnikasına görə heç

də Misir ehramlarından geri qalmamışdır. Onların salınmasında insanların həyat tərzini əsas yer tutmuşdur. İnsanlar məskunlaşdıqları yerlərin təbii şəraitinə görə oturaq və mövsümi (yarımköçəri) həyat tərzini keçirmişlər. Aran ərazidəki torpaqlarda insanlar əsasən oturaq həyat tərzini keçirmiş, əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Mövsümi həyat tərzini keçirən tayfalar əsasən dağlıq və dağətəyi yerlərdə məskunlaşmış, maldarlıqla məşğul olmuşlar. Onların mövsümi həyat tərzini keçirməsinin başlıca səbəbi heyvan sürülərini bol yemlə təmin etmək zərurəti olmuşdur. Bu vəziyyət isə qədim maldar tayfaların öz heyvan sürülərini yaşayış məskənlərinin yaxınlığında deyil, bir qədər uzaqlarda, çoxlu yem ehtiyatına malik yerlərdə (əsasən dağlıq və dağətəyi zonalarda) otarılmasına səbəb olmuşdur. Mövsümi həyat tərzini keçirən, yarımköçəri yaylaq maldarlığı ilə məşğul olan maldar tayfaların əsasən dağlıq və dağətəyi yerlərdə məskunlaşması həmin ərazidə onlarla bağlı arxeoloji abidələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Dağlıq və dağətəyi yerlərdə məskunlaşmış tayfaların mövsümi həyat tərzini keçirməsi nəticəsində oradakı arxeoloji abidələrdə (Sarıdərə, Kolanı, Qumluq, Dəmyələr və s.) aran ərazidəki yaşayış yerləri ilə müqayisədə sox az mədəni təbəqə toplanılmış, mədəni təbəqələşmə prosesi zəif getmişdir. Oradakı yaşayış yerlərinin bir çoxunda tikinti qalıqlarının təbii aşınmaya məruz qalması nəticəsində onların düzgün planlı tikinti qalıqları aşkar olunmamış, bəzilərinə nisbətən sağlam qalmışdır. Onlar ölçülərinə və tikinti texnikasına Azərbaycanın digər bölgələrində olan eyni dövrə aid abidələrdən fərqlənsə də, bəzi xüsusiyyətlərinə görə bənzərlik təşkil etmişlər. I Kültürə, II Kültürə yaşayış yerlərindən tapılmış daş təməl üzərində çiy kərpicdən, yaxud möhrədən tikilmiş evlərin oxşarları Qaraköməktərə, Günəştərə, Göytərə, Yanıqtərə və s. abidələrdə aşkar olunmuşdur. Yaşayış yerlərinin planında, tikinti texnikasında oxşarlığın olması bu dövrdə Azərbaycanın bütün bölgələrində məskunlaşmış insanların tikinti texnikası sahəsində oxşar mədəniyyətə malik olduğunu göstərmişdir.

Naxçıvandakı Son Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələr içərisində nekropolar da mühüm yer tutur. Onlar daş qutu, torpaq və kurqan tipli olmaqla üç böyük qrupa bölünür. Nekropollardakı qəbirlər skletli və skletsiz, kromlexli və ya kromlexsis olmuşdur. Qəbirlərdə tək, kollektiv dəfn etmə adəti həyata keçirilmişdir. Bəzi qəbirlərə insan skleti ilə yanaşı müxtəlif heyvan sümüklərinin (iribuynuzlu (*Bos taurus*), dələ (*Martes foina*), quş (*Aves gen*), qoyun (*Ovis*), keçi (*Capra*), cüyür (*Capreolus capreolus*), maral (*Cervus sp.*) və b.), it kəlləsinin (Sarıdərə nekropolundan tapılıb), at (Şahtaxtı nekropolundan tapılıb), öküz skletinin (Kükü nekropolundan tapılıb) qoyulması onu qeyd etməyə əsas verir ki, Son Tunc dövründə Azərbaycanın digər bölgələrində-Gədəbəy, Qalakənd, Xanlar, Dağlıq, Qarabağ (9, s. 66, 134; 8, s. 117), Mingəçevir (1, s. 96), Tovuzçay (10, s. 5-30) olduğu kimi, Naxçıvanda da müxtəlif heyvanlarla bağlı dəfn etmə adəti olmuşdur. Dəfn etmə adəti lokal xarakter daşmamış, Cənubi Qafqazdan Sibir Altay bölgəsinə, Aralıq dənizinə qədər olan geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Bu fakt Cənubi Qafqazdan, Sibir-Altay bölgəsinə, Aralıq dənizinə qədər olan ərazidə eyni mədəniyyətə, eyni inanclar sisteminə malik etnosun yaşadığını sübut edir. Cənubi Qafqazla yanaşı Anadolu, Altay (4, s. 51, 11, s. 232; 12, s. 25) və s. abidələrində itlə və atla bağlı dəfn etmə aşkar olunmuşdur. Dağlıq və dağətəyi yerlərdəki nekropoların bəzilərinin (Boyəhməd, Sarıdərə, Kolanı, Qumluq, Dəmyələr, İlikliqaya və s.) yaşayış yerləri qeydə alınsa da, bir çoxunun (Zeyvə, Aşağı Daşarx, Haqqıxlıq, Batabat) yaşayış yerləri qeydə alınmamışdır. Ehtimal etmək olar ki, bunun başlıca səbəblərindən biri insanların mövsümi həyat tərzini keçirməsi olmuşdur.

Həm yaşayış yerlərindən, həm nekropollardan müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Onların hər biri qədim dövr tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində mühüm yer tutur və elmi əhəmiyyət daşıyır. Naxçıvan diyarının Son Tunc dövrü arxeoloji abidələrdən (III Sarıdərə, Kolanı, Haqqıxlıq, Qızılburun, Şahtaxtı, Qumluq, Dəmyələr və s.) tapılan əqiq, pasta, serdoliq muncuqlar, daş əmək alətləri, ox ucları, bəzək əşyaları, silahlar, gil iy başlıqları, üzəri oyma üsulu ilə işlənmiş qəbir daşları (Kolanı nekropolundan tapılıb) və digərləri belə arxeoloji materiallardır. Onların bir qrupu yerli sənətkarlıq məhsulu olmuş, bir qismi isə qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqələr nəticəsində bölgəyə gətirilmişdir. Qızılburundan, Şahtaxtıdan, Çalxanqaladan, Qalacıqdan tapılan üzəri şirlə örtülmüş pasta muncuqlar (2, s. 189; 5, s. 37), müxtəlif formalı silindirik möhürlər, şüşə muncuqlar (Dəmyələr, Şahtaxtı, Qızılburun nekropolundan tapılıb), Xocalı Gədəbəy və Ön Asiya tipli xəncərlər (Boyəhməd, Kolanı, Dərəbadar, Qızılburun abidələrindən tapılıb) əldə olunmuş bu tip maddi-mədəniyyət nümunələridir.

Onların bənzəri Cürcüstandan Xaçbulaqdan, Şamxordan, Cəlilabaddan (7, s. 74), Dovşanlıdan, Xocalıdan, Borsunludan, Bəyimsovudən (6, s. 50), Gəncəçaydan (13, s. 160), Mingəçevirdən (1, s. 121) və digər abidələrdən aşkar edilmişdir.

Naxçıvan diyarının Son Tunc dövrü Arxeoloji abidələrindən tapılan maddi mədəniyyət nümunələri içərisində gil qablar çoxluq təşkil etmişdir. Gil qabların çox olmasının başlıca səbəbi ondan ibarət olmuşdur ki, onlardan insanların məişət və təsərrüfat həyatında geniş istifadə edilmişdir. Gil qabların keyfiyyətcə yaxşı olması, zəngin naxışlanma motivlərinə malik olması bu dövrdə dulusçuluğun inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri olduğunu qeyd etməyə əsas verir. İstehsal edilmiş qablardan təkcə yemək hazırlamaq üçün deyil, süd və süd məhsullarının saxlanılmasında, daşınmasında da istifadə etmişlər. Qabların keyfiyyətli bişirilməsində, üzərlərinin müxtəlif ornamentlərlə naxışlanmasında dulusçuların bu sahədəki bacarıq və vərdişlərindən aslı olmuşdur. Qablar Orta Tunc dövründə olduğu kimi narın və ya iri qum qarışığı olan gildən hazırlanmış, boz və çəhrayı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Boz rəngli qablar əsasən sadə, çəhrayı rənglilər isə boyalı düzəldilmişdir.

Boz rəngli, boyasız qablar dağlıq və dağətəyi yerlərdəki arxeoloji abidələrdən (Kolanı, Sarıdərə, Haqqıxlıq və b.) keyli miqdarda tapılmışdır. Onların düzəldilməsində Orta Tunc dövrünün ənənələri nisbətən zəif saxlanılmışdır. Boyalı qablar başlıca olaraq Araz çayı və Naxçıvançay vadisində yerləşən I Kültəpə, II Kültəpə, Şahtaxtı, Qalacıq yaşayış yerləri və onlara aid nekropollardan əldə olunmuşdur. Araz vadisindəki arxeoloji abidələrdən tapılan Son Tunc dövrünə aid gil qabların istehsalında Orta Tunc dövrünün ənənələri daha çox saxlanılmış və inkişaf etdirilmişdir.

Boyalı qablar Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu və Urmiya hövzəsinin keramikası ilə oxşarlıq təşkil etsə də, bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənmişdir. Bu isə onunla bağlı olmuşdur ki, həmin ərazidə boyalı qablar yerli istehsal ocaqlarında düzəldilmişdir. Son Tunc dövründə polixrom (çoxrəngli) qablar daha geniş yayılmışdır. Onların rənglənməsində qırmızı, qara, sarı rənglərdən istifadə edilmişdir. Ağ inkrustasiyalı qablara çox az (I Kültəpə, Qazxan) təsadüf edilmişdir. Ağ inkrustasiyalı qabların az tapılmasının başlıca səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, Naxçıvan bu tip keramika istehsalının əsas mərkəzlərindən biri olmamışdır. Mərkəzi Avropadan və Kiçik Asiyadan Çinə qədər geniş bir ərazidə yayılmış ağ inkrustasiyalı keramikanın istehsalı Azərbaycanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarına aid olmuşdur.

Naxçıvanın Son Tunc dövrü dulusçuluq məsulları içərisində küpə, kasa, qədəh, çölməklər və s. yanaşı olaraq çaynik tipli qablar da geniş yayılmışdır (Şortəpə, Qızılburun, I Kültəpə, Şahtaxtı, Naxçıvan, Plovdağ və digər nekropollardan bu tip qablar aşkar edilmişdir). Onlar bir qayda olaraq qabarıq gövdəli, xaricə qatlanmış ağız kənarlı, lüləkli və qulplu düzəldilmişdir. Bəzilərinin lüləyinin əks tərəfində qulp əvəzinə dəşikli, qulaqcıqşəkilli çıxıntılar qoyulmuşdur. Onlar boyalı və boyasız olmuşdur. Boyasız çayniklər boz və qara rəngdə düzəldilmişdir. Üzərləri cızma və basma ornamentlə naxışlanmışdır. Bu dövr üçün xarakterik qablardan bir qrupunun üzərində göbələkşəkilli çıxıntı olmuşdur (I Kültəpə, Kükü, Qızılburun, Culfa və s. abidələrdən belə qablar tapılıbdır). Bu tip qablar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətində geniş yayılmışdır.

Son Tunc dövründə digər qablar kimi göbələkşəkilli çıxıntıya malik olan küpə, kasalar da boyalı və boyasız düzəldilmişdir. Onlar əsasən naxışsız olmuşdur. Bəzilərinin üzəri cızma xətlərlə müxtəlif həndəsi naxışlarla, konnellyur ornamentlə bəzədilmişdir. Küpə, kasa, çölmək tipli qablarla müqayisədə çayniklərdə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlərin müşahidə olunması Son Tunc dövründə bu ərazidə Yaxın Şərq mədəniyyətinin yerli mədəniyyətlərlə (Naxçıvan və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti) əlaqəsini göstərir. Çünki arxeoloji mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, çaynik tipli qabların əsas istehsal mərkəzi Naxçıvan və Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı Urmiya hövzəsi olmuşdur.

Tunc dövrünün bütün mərhələlərində olduğu kimi bu dövrdə də qabların naxışlanmasında həndəsi, zoomorf ornamentlərdən, sxematik xarakterli işarələrdən geniş istifadə edilmişdir. Onlar sadə və mürəkkəb süjetlili olmuşdur. Qabların üzərinin naxışlanmasında monoxrom və polixrom rənglilərdən istifadə edilmişdir. Lakin, onlar Orta Tunc dövrü keramikaları ilə müqayisədə bir qədər səliqəsiz çəkilmişdir. Orta Tunc dövründə olduğu kimi bu dövrdə də boyalı qabların üzəri fırça ilə

naxışlanmışdır. Boyasız qabların naxışlanmasında kəsmə, cızma, qazma, basma, oyma və digər üsullardan istifadə edilmişdir. Xörək bişirilən qablarda naxışlar nisbətən az olmuşdur. Hər iki tip qablarda naxışlar onların əsasən gövdə hissəsinə, bəzilərinə isə boğazına çəkilmişdir. Hər bir ornament təsadüfən çəkilməmişdir, müəyyən məntiqə əsaslanır. Qabların üzünün müxtəlif ornamentlərlə bəzədilməsində dulusçuların sənətkarlıq bacarığı ilə yanaşı bədii-estetik düşüncə tərz, zövqü, təxayülü, dini-ideoloji görüşləri mühüm yer tutmuşdur. Naxışlanmada istifadə olunmuş ornamentlərin həm yerli, həm də qonşu mədəniyyətlərlə oxşar xüsusiyyətləri var.

Həndəsi ornamentlərlə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, ən çox istifadə olunmuş həndəsi ornament əsasları yuxarıya və ya aşağıya doğru istiqamətlənmiş bucaqlardan ibarətdir. Onların bir çoxunun içərisi dalğalı, düz, qövsvarı xətlərlə, torlarla doldurulmuşdur. Eyni formalı naxışlanma motivi bəzən romb, dördbucaqlarda da istifadə edilmişdir. Naxışlar bəzən qabların yalnız gövdə və ya boğazına çəkilmişdir. Bir qrup qablarda isə qabların həm boğaz hissəsi, həm də gövdəsi müxtəlif formalı həndəsi ornamentlərlə naxışlanmışdır. Sadə həndəsi ornamentlər tək-tək çəkilmiş düz, dalğalı, çarpaz, sınıq, şüaşəkili, qövsvarı xətlərdən, üçbucaq, dördbucaq, bucaq, romb rəsmlərindən ibarətdir. Mürəkkəb həndəsi ornamentləri onların digər təsvirlərlə (heyvan, quş rəsmləri, sxematik xarakterli işarələr və s.) birlikdə çəkildiyi naxışlar təşkil edir. Naxışlanma motivi iki qrupa bölünür. Birinci qrupa Orta Tunc dövrü ənənələrini, motivini saxlanıldığı naxışlar daxildir. İkinci qrup ornamentlər Son Tunc dövrünə aiddir. Hər iki qrup ornamentlərin bir qrupunun simvol, damğa xüsusiyyətlərini daşması insanların dini-ideoloji görüşləri ilə yanaşı onların soy köklərini də müəyyən etməyə imkan vermişdir. Aparılan müqayisəli araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, simvol, damğa xüsusiyyətlərinə malik keramikalar prototürk mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlər daşmış, prototürk mədəniyyətində yayılmışdır.

Aparılan araşdırma nəticəsində sonda belə nəticəyə gəlmək olur ki, Naxçıvan diyarında Son Tunc dövrünə aid abidələr geniş yayılma arealına, zəngin maddi mədəniyyət nümunələrinə malikdir. Tarixin müxtəlif dövrlərində olduğu kimi, bu dövrdə də Naxçıvan diyarı insanların sıx məskunlaşdığı ərazilərdən olmuşdur. Bölgənin müxtəlif yerlərində yaşamış insanlar müxtəlif təsərrüfat və sənətkarlıq sahələri ilə məşğul olmuş, qonşu tayfalarla iqtisadi-mədəni əlaqələr yaratmışlar. Onların yaratdıqları maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında formalaşan Son Tunc dövrü mədəniyyəti nəinki Azərbaycan, həmçinin dünya arxeologiyasında özünəməxsus yer tutmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур, Баку, Издательство АН Азерб. ССР, 1959, 191 с.
2. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана, Баку, Элм, 1991, 256 с.
3. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, Bakı, Elm, 1999, 293 s.
4. Baxşəliyev V. B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti, Bakı, Elm, 2004, 320 s.
5. Bahşeliyev V. B. Nahçıvan arxeolojisi, Arxeoloji va Sanat yayınları, İstanbul, 1999, 140 s.
6. Cəfərov H.T. Azərbaycan e. ə. IV minilliyin sonu axırı- I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında), Bakı: Elm, 2000, 187 s.
7. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпохи бронзы и раннего железа, Баку, Элм, 1984, 106 с.
8. Əhmədov Q. M. Bu günə necə gəlib çıxmış, Bakı, Az SSR EA, 1989, 118 s
9. Xəlilov C. Ə. Qərbi Azərbaycanın Tunc dövrü və Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid abidələri, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 171 s.
10. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района, Баку, Агрыдаг, 1999, 179 с .
11. Qədilzadə H. Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr, Bakı, Elm, 2003, 368 s.
12. Müseyibli N. Ə. Qədim Azərbaycanda itlərdən istifadə və it kultu/ Azərbaycan, arxeologiyası və etnoqrafiyası, Bakı, Nafta-Press, 2008, s. 5-30.
13. Nərimarov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri, Bakı, Az. SSR EA, 1958, 142 s.

ABSTRACT

Togrul Khalilov

THE CHARACTERISTICS OF LATE BRONZE AGE MONUMENTS

In the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic there are many archeological monuments belonging to the Late Bronze Age. As a result of the study of archaeological materials obtained from them, it is possible to study the craftsmanship, agricultural fields, tribal economic and cultural relations, people's material and spiritual culture. This issue has been studied by us since it didn't study comprehensively. During the study, the range of monuments was identified, and the archaeological materials obtained from them were systematized. It has been known that the Late Bronze Age monuments in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic has a special place in the Azerbaijani archeology.

РЕЗЮМЕ

Тогрул Халилов

ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ В НАХЧЫВАНЕ

На территории Нахчыванской Автономной Республики существует значительное количество памятников эпохи поздней бронзы. В результате исследования полученных из них археологических материалов, возможно изучение ремесленничества, хозяйственных сфер, экономических и культурных связей племен, материальной и духовной культуры людей. Этот вопрос был исследован нами, так как он не был комплексно изучен. В ходе исследования были определены ареалы памятников, а археологические материалы, полученные из них, были систематизированы. Установлено, что памятники позднего бронзового века на территории Нахчыванской Автономной Республики занимают особое место в археологии Азербайджана.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir-Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev

SEVİNC BABAYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Sevinc.quliyeva@yahoo.com

UOT:94(479.242)

ORTA ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA SƏNƏTKARLIQ VƏ TİCARƏT SƏYYAHLARIN QEYDLƏRİNDƏ

Məqalədə orta əsrlərdə Naxçıvanda olmuş səyyahların sənətkarlıq və ticarətin inkişafı haqqında verdikləri məlumatlar tədqiq olunmuşdur. Sənətkarlığın misgərlik, toxuculuq, metalışləmə və digər sahələri araşdırılmışdır. Məlumatların araşdırılması bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bu dövrdə Naxçıvanda sənətkarlığın bir çox sahələri və ticarət inkişaf etmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, sənətkarlıq, dulmuşçuluq, səyyah, bazar

Key words: Nakhchivan, craftsmanship, pottery, traveler, market

Ключевые слова: Нахчыван, ремесло, керамика, путешественник, рынок

Yaşı minilliklərlə ölçülən Naxçıvan şəhəri orta əsrlər dövründə də yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqi mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanmışdır. Bir tərəfdən tranzit əhəmiyyəti daşıyan ticarət yolları üzərində yerləşməsi, digər tərəfdən ətrafda yerləşən ərazilərin xammalla bol olması şəhərin sürətlə böyüməsi, onun iqtisadi həyatının əsasını təşkil edən sənət istehsalının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı.

Azərbaycanın o cümlədən Naxçıvanın əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, heyvandarlıq, əkinçilik təsərrüfatının inkişafı və zəngin xammal ehtiyatları əvvəllərdə olduğu kimi, XVII yüzilliyin birinci yarısında da sənətkarlığın və ticarətin yüksəlişinə öz təsirini göstərmişdi. Digər tərəfdən sənətkarlığın və ticarətin inkişafında ölkəmizin zəngin daxili ehtiyatları, beynəlxalq bazarda Şərq ölkələrində istehsal olunan bir sıra mallara tələbat da az rol oynamırdı.

Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan çoxlu miqdarda metal əşyaları orta əsrlərdə Naxçıvanda metalışləmənin dəmirçilik, misgərlik və zərgərlik kimi sahələrin müstəqil fəaliyyət göstərdiyini və dövrün texniki tələbləri səviyyəsində inkişaf etdiyini söyləməyə əsas verir.

E.Çələbi Naxçıvan sənətkarları arasında məharətli ustaların olması haqqında bir çox dəfə məlumat verir (2, s. 237-238). Naxçıvanda müxtəlif peşələr üzrə sənətkarlara təsadüf etmək mümkün idi. Burada sənətkarların cəm olması və onların bazarlarla sıx əlaqələri orta əsr sənətkarlığının bir çox növünün inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Şəhərdə bacarıqlı memarlar, toxucular, dərzilər, misgərlər, və b. mövcud idi. İngilis səyyahı Artur Edvards yazır ki, XVI əsrin 60-cı illərində Culfa tacirləri Hələbə və Suriya limanlarına 500 yük ipək aparırdılar. Bu da 30 min batman ipək edir (1, s. 469). İpəkçilik çox qədimdən Naxçıvanda, xüsusilə Ordubad rayonunda əhalinin başlıca məşğuliyyətlərindən biri olmuşdu. İ. Şopen göstərir ki, Ordubad dairəsinin əhalisi bir vaxtlar yalnız ipəkçiliklə məşğul olmuşlar.

Naxçıvan şəhərinin sənətkarlıq həyatında parça toxuculuğu, ilk növbədə isə müxtəlif növ pambıq parça istehsalı daha geniş yayılmışdı. Naxçıvan diyarının tarixən xam pambıq istehsalının əsas mərkəzlərindən biri olması bu məsələdə mühüm rol oynamışdı. Müxtəlif dövrlərə aid mənbələrdə bölgədə pambıq istehsalına dair kifayət qədər məlumat rast gəlmək mümkündür. XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş Evliya Çələbi Naxçıvan diyarını xam pambıq və müxtəlif növ pambıq parça istehsalının əsas mərkəzlərindən biri kimi xarakterizə edir (2, s.118). Xammal ehtiyatlarının bolluğu bütün Naxçıvan diyarında, o cümlədən Naxçıvan şəhərində pambıq parça istehsalının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. XVIII əsrin 20- 30-cu illərində olmuş Osmanlı istilasından dövründə şəhərdə pambıq parça istehsalının geniş miqyas almasını bez parçaların satışı zamanı toplanması nəzərdə tutulan xüsusi “ bez damğası” adlı vergi maddəsinin təsis olunması da təsdiq

edir. Türk hakimiyət orqanları bu maddəni hər il 12 min ağçaya müqatiyə verirdilər (9, s. 30). Onu da göstərmək lazımdır ki, bez parçalar Naxçıvan diyarının yalnız Naxçıvan və Ordubad bölgələrində deyil, xammalın bol olduğu kəndlərində də geniş yayılmışdı. Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən pambıq parça toxucularının əksəriyyəti bez parça istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı. Onu da göstərmək lazımdır ki, bez parçalar Naxçıvan diyarının yalnız Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində deyil, xammalın bol olduğu kəndlərində də geniş yayılmışdı.

Səfəvilər dövründə müxtəlif növ parça və toxuculuq məmulatlarının istehsalında Azərbaycan şəhərləri arasında müəyyən dərəcədə ixtisaslaşma var idi. Bu zaman Azərbaycanı gəzmiş Şərq və Qərbin səyyah, tacir, alim və s. müxtəlif peşə sahibləri öz əsərlərində Təbrizin zərbaft, abyar, məxmərindən, Şamaxının darayı, qanovuz və cecimindən, Gəncənin zərif ipək baş örtüklərindən, Şuşanın alacasından, Şəkinin təkəlduz tikmələrindən, Naxçıvanın qələmkar və çitindən bəhs etmişlər. Hər hansı peşə üzrə ixtisaslaşma isə bazar rəqabətinə davam gətirən, yüksək keyfiyyətli məhsulun əldə olunmasından xəbər verir. Bu dövrdə əhəmiyyətli toxuculuq mərkəzləri sayılan Azərbaycan şəhərləri sırasında Naxçıvan və Ordubadın adları xüsusi vurğulanır. I Şah Abbas tərəfindən Ordubad vergilərdən azad edildikdən sonra şəhər mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrildi. Bu zaman Ordubadda bahalı parçalar istehsal olunurdu (9, s. 303).

Toxuculuğun inkişafı boyaqçılığın da inkişafına şərait yaradırdı. Boyaqçılıq sənəti hələ qədimdən Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da geniş yayılmışdı. Naxçıvanda bu sənət yüksək səviyyədə inkişaf etdiyindən XVII əsrdə Naxçıvanın "Azadciran" nahiyəsi Şərqin və Avropanın bir çox ölkələrini boyaqotu (marena) ilə təmin edirdi. S. Onullahi XVII əsrdə Naxçıvanda olmuş fransız səyyahı Jan Batist Tavernyenin məlumatlarına əsasən göstərir ki, bu elə bir bitki köküdür ki, torpaqda yayılır və şirin biyana bənzəyir. Həmin köklərdən əla keyfiyyətli, təbii qırmızı boya alırlar (5, s. 60). Bu dövrdə bölgədə yaşayan boyaqçı ustalar uzun illər ərzində qazandıqları təcrübə əsasında çeşidli boyalar almağı və onlardan istifadə etməyi mükəmməl bacarırdılar. Naxçıvan rəsmi parça istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı. Bu özü də basma üsulu ilə toxunan parçaların naxışlı bəzədilməsi, yəni boyanmasıdır. Naxçıvanda toxuculuğun bu cür çeşidi keyfiyyətli istehsalına görə digər bölgələrdən öndə dururdusa, bu həm də boyaqçılıq sənətinin inkişafından irəli gəlirdi (9, s. 304).

Naxçıvan şəhərində ən geniş yayılmış qədim sənət sahələrindən biri də dulusçuluq olmuşdur. Başlanğıcını neolit dövründən götürən bu sənət IX-XII əsrlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Bu dövrdə Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən çoxlu sayda dulusçuluq emalatxanalarında müxtəlif rənglərlə bəzədilmiş çıraq, boşqab, kasa, piyalə, dolça və s. istehsal edilirdi (7, s. 47-48). Saxsı məmulatı istehsalında hələ erkən orta əsrlər dövründən başlanmış ixtisaslaşma XV-XVI əsrlərdə daha da dərinləşmişdi. Bu dövrdə şəhərdə dulus ustalarının bir qismi əhalinin məişətində istifadə edilən saxsı məmulatları, digər qismi isə tikinti keramikası istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı. Naxçıvan şəhərində tikilmiş məscid və hamamların yerli istehsalın məhsulu olan yüksək keyfiyyətli kaşılarla bəzədilməsi haqqında türk səyyahı Evliya Çələbi məlumat verir (3, s.13).

Ticarətdə olduğu kimi sənətkarlığın da mərkəzi bazar idi. Məhz buna görə də sənətkar dükanlarının bir hissəsi bazarda cəmləşmişdi. XVII əsrdə Naxçıvanda olan 1000 dükandan 450-si və bir neçə gön emalatxanası bazarda idi. Sənətkarların bir qismi bazarlarda və sənətkarlıq məhəllələrində, bir hissəsi isə karvansaralarda toplaşmışdı. Karvansaralar xarici ticarətin mərkəzi rolunu oynayırdı. J. Şarden yazır: "Karvansaralar böyük binalardan ibarətdir ki, müşavirələrin və gəlib-gedənlərin qalması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümumiyyətlə, Avropanın yollarında olduğu kimi, Asiya şəhərlərində də adamlar və əcnəbi ölkə təbəələri görünür. Çünki, əvvəla Asiya şəhərləri Avropa şəhərləri kimi çoxlu əhaliyə malik deyildir. Digər tərəfdən, bilmək lazımdır ki, şərqililərin geniş və gözəl mənzilləri vardır. Orada gözəl, əlverişli ab- hava var. Halbuki, avropalılar belə nemətlərdən məhrumdurlar. Belə ki, Şərq ölkələrinin şəhər yollarında icarə etmək üçün təchiz olunmuş mehmanxana görünür. Digər tərəfdən, qadınların kişilərin bir yerdə toplanması qadağandır. Ailəli və ya xanımları özləri ilə olan müsafir kişilər qadınlarını özgə kişilərdən qoruyub üzüörtülü saxlayırlar. Bu yol ilə ümumiyyətlə hər bir müsafir özünü gündəlik yemək, istirahət və yataq vəsaitini özü ilə aparmalıdır (10, s. 266). J.Şarden fikrinə davam edərək yazır: Şərqililər yerdə yeyib yatdıqları üçün onların kürsüyə, taxta ehtiyacları yoxdur. Buna görə də bir şəhərdən digərinə

yola çıxdıqda çox asanlıqla öz işlərini idarə edə bilirlər. Belə ki, 2-3 nəfərin yaşayışı üçün lazım olan vəsaiti iki at rahatlıqla apara bilər. Yolda onlara üstüörtülü divar lazım olur ki, bu da karvansarlarda mövcuddur. Şəhərlər və yollarda olan karvansaralar bir-birinə oxşayır. Yalnız bir fərq var ki, şəhərdəki karvansaralar iki mərtəbəli olur. Karvansara dördkənc binadır. Adətən hündürlüyü təqribən 20 addımdan ibarət olur, otaqlar bir sırada yerləşir və kişilərin yataq otaqlarına bənzəyir. Mənzillərin tavanı 4-5 addım hündürlükdə bir künbəz təşkil edir. Ümumiyyətlə, hər bir otağın sahəsi 8 kvadrat metrədən artıq deyildir. Otaqların pəncərəsi yoxdur, işıq yalnız otağın içərisində olur. Hər bir otağın mənzilin eni qədər 4-5 addım uzunluğu olan dəhlizi vardır. Yanında bir soba da yerləşir. Burada bir növ üstüörtülü, hündür və enli şüşəbəndlər vardır. Bunlar otaqların dəhlizindən böyükdür və bir-birindən 10 addım məsafədə yerləşirlər. Onların hər birində divarda kiçik ocaqlar vardır. Bu yerlər xidmətçilərimizin istirahəti üçün hazırlanmışdır. Yağış, külək vaxtı bu ocaqlarda xörək hazırlayırlar. Atlar isə dəhlizdə saxlanılır. Hər kəs öz malını, öz mənzili qarşısında mıx ilə möhkəmlədir. Karvansaranın həyətinə su ilə dolu hovuzlar vardır. Bəzən həyətin ortasında daş döşənmiş kvadrat şəkilli yer olur ki, uzunluğu 20-30 addım, hündürlüyü 6-8 addımdır. Bu yerə səki deyirlər. Bu yerlərin əhalisi öz mənzilləri və bağlarında diqqəti cəlb edən belə səkilər düzəltməyə çalışırlar. Adətən həmin səkilərin ətrafında böyük və çox budaqları olan ağaclar əkilər ki, səkinin çevrəsini əhatə edir. Bunlar havanı təmizləyir, sərinlədir. Karvansaraların damlarının üstü adətən örtülü olur. Onların hər iki giriş yerində eyvanlar vardır ki, ərzaq satılan mağazalar kimi onlardan istifadə edilir. Bu binaların giriş qapısı binanın özünün hündürlüyü qədərdir. Bunlar böyük və hündür qapılardır ki, xüsusi taxta-şalbandan hazırlanmışdır” (10, s. 267-272).

XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin təşəkkül tapması ilə xarici ticarət sahəsində də əlaqələrin intensivləşməsinin şahidi oluruq. Digər Azərbaycan bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da bu dövrdə Şərqi və Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri qurulmuşdu.

XVII əsr fransız səyyahı J. Tavernyenin öz əsərində qeyd etdiyi Əsədabaddakı 4 karvansara, ümumiyyətlə karvansaraların böyük bir hissəsi sonrakı müharibə və təbii fəlakətlərin qurbanı olmuş, günümüzədək çox az hissələri qalıb çatmışdı. Bu karvansaralardan biri Azad kəndinin şərq tərəfində Minardibi adlı ərazidə olmuşdur. Ərazidə hazırda yaşayış evləri və əkin sahələri salınsa da orta əsrlər dövrünə aid olan minarənin qalıqları və yerli əhali tərəfindən karvansara yeri kimi tanınan ərazi bu günədək qalmaqdadır (6, s. 72).

XVII əsrdə tranzit ticarət yolları ayrıcında yerləşən həmin şəhərlərin ərazisindən bir sıra karvan yolları keçirdi. Bunlardan ən mühümləri Şamaxı- Qarabağ- Naxçıvan- İrəvandan Türkiyəyə gedən yol, Təbriz - Mərənd - Naxçıvan - İrəvan – Ərzurum - İstanbul yolu və Əylis – Naxçıvan-İrəvan – Qars – Ərzurum – Tokat - İzmir- İstanbul - Venesiya yolları idi. Tarixi mənbələrdə uzun illər, təxminən 1880-ci ilə qədər davam etmiş bir dövr ərzində keçdiyi ölkələrin mədəni- iqtisadi həyatında böyük önəm kəsb edən Böyük İpək yolu Naxçıvan üçün də mühüm olmuşdu. Vaxtilə Naxçıvan ərazisinin şərqini ilə qərbinə birləşdirən Uzaq Şərqi, Avropa və Azərbaycanın digər şəhərlərinə çıxışı üçün istifadə olunan əsas magistral yol üzərində bir çox şəhərlər salınmışdır. Hətta bölgədə orta əsrlər dövrünün ən möhtəşəm şəhərləri də məhz bu yolun yaxınlığında salınmış və həmin şəhərlər Naxçıvanın ən mühüm ticarət və sənətkarlıq şəhərləri olmuşlar. Ordubad, Azad, Əylis. Vənənd, Gilan, Culfa, Qarabağlar kimi şəhərlərin yerləşdiyi coğrafi mövqə bunu daha aydın təsdiq edir.

Şəhər əhalisinin bir kateqoriyasını da tacirlər təşkil edirdi. Tacirlər feodal istehsal üsulu və feodallarla sıx bağlı idilər. Naxçıvan tacirləri Yaxın və Orta Şərqi, həmçinin Avropanın bir sıra ölkələri ilə ticarət əlaqəsi saxlayırdılar. Tacir Əylisli Zəkəriyyə 1647-1664-cü illərdə getmiş olduğu ticarət səfərləri barədə gündəlik yazmışdır. Bu gündəlikdə o, getdiyi xarici ölkələrlə yanaşı Naxçıvan haqqında da dəyərli məlumatlar vermişdir.

Azərbaycan şəhərləri kimi, Naxçıvan da həm daxili həm də xarici ticarətdə fəal iştirak edirdi. Başqa şəhərlərdən gələn tacirlər, adətən karvansarlarda yaşayırdı. Onlardan gündəlik, yaxud ay hesabı karvansara haqqı alınır. Şəhər bazarında münasib yer olmadıqda gəlmə tacirlərə yer pulu vermək şərti ilə karvansarlarda ticarət etmək ixtiyarı verilir. Lakin, şəhər ticarəti başlıca olaraq bazarda aparılırdı. Bu da bazarda satış üçün gətirilən mallar üzərində yerli hakimlərin nəzarət etməsinə, satıcı və alıcılardan lazımi gömrük rüsumunu vaxtında toplamaq işinə kömək edirdi. F.

Əliyev tədqiqatında göstərir ki, bazar şəhərin ticarət mərkəzi olmaqla yanaşı eyni zamanda onun ictimai həyatının da mərkəzi idi. Ölkədə baş verən bir çox yeniliklər haqqında məlumat və son xəbərləri bazarda eşitmək olurdu. Bazar meydanında camaata carçılar vasitəsilə şəhər hakiminin, bəylərbəyinin və hətta şahın əmirləri belə çatdırılırdı (4, s. 48). XVII əsrin ortalarında Azərbaycan şəhərlərinin, o cümlədən Naxçıvanın sənətkarlıq istehsalını öyrənərkən məlum olur ki, həmin dövrdə Naxçıvan sənətkarlıq məhsullarının istehsalına görə Azərbaycanın Gəncə, Marağa, Ərəş, Xoy, Dehxarqan şəhərlərindən irəlində idi. Evliya Çələbinin göstərdiyinə görə bu zaman Naxçıvanda evlərin miqdarı 10200, dükanların sayı isə 1000 idi.

XVII-XVIII əsrlərdə Naxçıvan şəhərinin iqtisadi həyatında sənətkarlıq və ticarət mühüm rol oynamışdı. Lakin, uzun müddət baş vermiş müharibələr dövründə şəhərin əldən-ələ keçirilməsi nəticəsində şəhərdə sənətkarlıq və ticarətin zəiflədiyi müşahidə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, Bakı, Çıraq, 2005, 720 s.
2. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan, Nəşrə hazırlayan Mehmet Rıhtım, Bakı, Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı, 2012, 296 s.
3. Evliya Çələbi, Səyahətnamə, Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi S. Onullah, Bakı, 1997.
4. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan ticarət, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, 123 s.
5. Hacıyeva S. Naxçıvanda sənətkarlıq (XII-XIX əsrlər), Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 184s.
6. İsayev E. Böyük ipək yolu və Naxçıvan, Bakı, Elm və Təhsil, 2012, 214 s.
7. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki, Bakı, Elm, 1977, 160 s.
8. Naxçıvan tarixi, Üç cildə, I cild, Naxçıvan, Əcəmi, 2013, 452 s.
9. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllif Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, Elm, 2001
10. Jan Şarden. Səyahətnamə, Bakı: Elm, 1994

ABSTRACT

Sevinj Babayeva

CRAFTSMANSHIP AND TRADE IN THE TRAVELERS NOTES IN THE MIDDLE AGES IN NAKHCHIVAN

In the article information about the development of craft and trade which was given by the travelers who visited Nakhchivan in the Middle ages was investigated. Copper, weaving, metalworking and other areas of craftsmanship were investigated. Investigation of information allows us to come to this conclusion that many areas of craftsmanship had developed in this period in Nakhchivan

РЕЗЮМЕ

Севиндж Бабаева

РЕМЕСЛА И ТОРГОВЛИ В НАХЧЫВАНЕ В СРЕДНИХ ВЕКАХ В ЗАМЕТКАХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ

В статье рассматриваются сведения средневековых путешественников в Нахчыване о развитии ремесла и торговли. Исследовались вязальные, ткацкие, металлообрабатывающие и другие области ремесла. Исследование данных свидетельствует о том, что в этот период Нахчыван развивалось множество областей мастерства и торговли.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev

SƏBUHİ HƏSƏNOVAMEA Naxçıvan Bölməsi
sebuhi.hesenov.88@inbox.ru

UOT:94(479.242)

**NAXÇIVAN ƏRAZİSİNDƏ QƏDİM DƏFNƏTMƏ ADƏTLƏRİ
(arxeoloji-etnoqrafik materiallar əsasında)****Açar sözlər:** *Naxçıvan, dəfnətmə, qəbir, kult, ölüm***Key words:** *Nakhchivan, burial, grave, cult, death***Ключевые слова:** *Нахчыван, погребение, могила, культ, смерть*

Naxçıvan ərazisi yerləşdiyi təbii-coğrafi mövqeyinə görə tarix boyunca mədəni dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Gərək yerli gərəksə də, gəlmə etnosların təsirindən burada inanc sistemləri dəyişilmiş, mənəvi mədəniyyətdə bəzi dəyişikliklər olmuşdur. Maddi və mənəvi mədəniyyətin daima dəyişilməsi dəfnətmə adətlərinə də böyük təsir göstərmişdir. Biz bunu əsasən arxeoloji qazıntılardan, yazılı mənbələrdən müasir dövrü isə müşahidə edərək öyrənə bilirik.

Digər adət və inanclardan fərqli olaraq dəfnə bağlı adətlər üç mənbə əsasında araşdırılır: çöl materialları, qəbir abidələri və yazılı mənbələr (9, s. 181). Qədim dövrə aid abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi–mədəni tapıntılar nəticəsində o dövrün inancları haqqında müəyyən nəticələrə gəlmək olar. Qeyd edək ki, qəbir abidələrinin quruluşları tarixən dəyişilmişdir ki, biz bunu əsasən mədəniyyətin inkişafı eyni zamanda demoqrafik proseslərlə izah edə bilirik. Belə ki, zəngin təbiətə malik olan və coğrafi mövqeyinə görə tranzit yolların üzərində yerləşən Naxçıvan diyarında bu müxtəlifliklərin olması təbiidir. Etnosların aktiv yerdəyişmələri dəfnətmə adətlərinə də öz təsirini göstərmişdir.

Boyalı qablar mədəniyyətinin tədqiqatçılarından olan Vəli Əliyev belə qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycanda boyalı qablar mədəniyyətinə aid qəbir abidələri torpaq, daş qutu və kurqan tipli olmaqla 3 qrupa bölünürlər (4, s. 33). Torpaq qəbirlər ən çox rastlanılan qəbirlərdən sayılır. Xüsusi ilə səmavi dinlərin məzar mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Küp qəbirlər və daş qutu qəbirlər demək olar ki, uzun bir dövrü əhatə edir. Küp qəbirlərdə insan skeleti ilə yanaşı, maddi-mədəniyyət nümunələri, heyvan qalıqları tədqiq olunmuşdur.

Kurqan qəbirlər əsasən türk tayfalarında ən çox rast gəlinən məzarlardır ki, biz bunların ən qədim formalarını Qızılburun və Şahtaxtında görürük. Bu qəbirlərin quruluşlarına baxarkən aydın olur ki, müəyyən dövrlərdə nisbətən dəyişilsə də əsas görkəmini saxlamaqdadılar. Kurqan qəbirlər Neolit dövrünün sonlarında, qurbanlı kurqanlar isə e.ə IV minilliyin sonlarında meydana gəlmişdir (8, s. 96). Bəhlul İbrahimlinin tədqiq etdiyi Plovdağ yaşayış məskənindəki kurqanlardan maraqlı tapıntılar tapılmışdır. Belə ki, xırdabuynuzlu heyvan qalıqları aşkar edilmişdir. Qeyd edək ki, burada tədqiq olunan kurqanlar əsasən kurqan altı daş qutu və kurqan altı torpaq qəbirlərdən ibarətdir.

Dəfnətmə adətlərində digər maraqlı bir cəhət isə ölənlərin dəfnətmə xüsusiyyətləridir. Neolit dövründə ölümlər əsasən evlərin döşmələrində dəfn edilirdi. I Kültəpə yaşayış binalarında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aydın olur ki, bu adət Eneolit dövründə də davam etdirilmişdir. Eneolit dövründə qəbilə rəhbərlərinin evlərin döşməsində dəfn edilməsi atalar kultunun varlığını göstərir (3, s. 26). Sonrakı dövrlərdə isə yaşayış məskənlərindən kənarında dəfn edilməyə başlandı. Son Eneolit dövründə yaşlı sakinlər yaşayış məskənlərindən kənarında, körpə uşaqlar isə ənənəvi olaraq evlərin daxilində və ya onların arasında dəfn olunmuşdur. Erkən Tunc dövründə bütün qəbirlər yaşayış məkanlarından kənarında dəfn olunmuşdur (1, s. 18). Fikrimizcə, körpə uşaqların evlərin daxilində dəfn edilməsi onların ruhlarının himayə edilməsi ilə bağlı ola

bilər. Necə ki, körpə uşaqlar böyüyənə qədər valideynlərinin himayəsində olur, dünyasını dəyişən uşaqların da ruhlarının bəd ruhlardan qorunması üçün evlərin daxilində dəfn edilirdi. Qeyd edək ki, Erkən Tunc dövründən başlanaraq qəbirlər artıq yaşayış məskənlərinin kənarında müəyyən olunmuş yerlərdə qoyulmağa başlandı.

Arxeoloji və etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, qəbir abidələrini tədqiq edərkən skeletlərin çox hissəsinin bükülü vəziyyətdə üzü şərqə doğru qoyulduğunu görürük. Belə ki, bu günəş kultu, yəni işıq kultunun varlığını göstərir. Türklərin ən qədim inancı işığa olmuşdur. Işıq bütün varlıqların yaranma səbəbidir. Bu işığı ətrafı aydınlatan yox enerji kimi qəbul edirdilər. Bunun üçün də işıq ruh sözünə yaxın mənada işlənmişdir.

Kut əsasən Tanrı tərəfindən insana verilir. Bunun üçün də Tanrı kut vermək ifadəsi qədim türk mifologiyasında tez –tez işlənir. *Kuş uçarkən yitti, küçük geyik koşarken yitti, küçük yürürkən yitti, üç yıl sonra tenqrinin kutu sayesində hepsi sağ-salim bir-birinə kovuştu, bir-birlerini kutladılar sevindilər* (11, s. 38). Göründüyü kimi Tanrının kut verməsi insan üçün əsas enerji mənbəyidir. Əgər kut olmasa insan yaşaya bilməz. Kut bir neçə mənada işlənmişdir. Güc, ruh, müqəddəslik və.s. II Göytürk xaqanlığının banisi Kutluq xan da hakimiyyətini qəbul etdirmək üçün Tenqri tərəfindən müqəddəsləşdirilən, ululaşdırılan kimi qələmə verir. Əgər kut olmazsa insan dəyərsiz olar. *Bir adam sürünərək yola çıxdı, Tenqriylə qarşılaşdı. Kut için yakardı. Tenqridə ona kut verdi və dedi: otlağında gənc, sağlam hayvanlar olsun, ömrün uzun olsun* (11, s. 39).

Türklərin ölümlə bağlı inancı da məhz Tanrının kut almasına bağlıdır. Məsələn; *tanrı öl dedi, türk xalqı öldü*. Aparılan tədqiqatlardan sonra belə nəticəyə gəlinə bilər ki, Tenqri həm yaradan həm də yox edəndir. Bu inanc eyni zamanda başqa dinlərdə olsa da, orada yaşamın və ölümün allahları tamam başqa allahlardır. Bir növ dünyanın və insanların taleyində vəzifə bölgüsü aparmış allahlar vardır. Düzdür bütpərəstliyin səmavi dinlərin təsirindən sıradan çıxdığı bölgələrdə isə bunların bəzi xüsusiyyətləri hələ də yaşamaqdadır.

Qədim qəbir abidələrində ən maraqlı cəhətlərdən biri də mərhum ilə yanaşı həm də ev heyvanlarının dəfn edilməsidir. Bu adətlər uzun müddət saxlanmaqla yanaşı arxeoloji tədqiqatların nəticəsində zəngin dəfn etmə adətlərinin şahidi oluruq. Heyvanların dəfn edilmə adətləri digər qonşu ərazilərlə və türkdilli xalqların yaşadığı bölgələrdə daha çox rast gəlinir.

Şahtaxtı kurqanlarından çıxan at sümükləri xüsusi diqqətə layiqdir. Çünki, türk xalqlarını atsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Atlar türklərin həyatında xüsusi mövqeyə sahibdir ki, bu da öz növbəsində atı müqəddəsləşdirərək at kultunu yaratmışdır. Bilindiyi kimi ilk əhlilləşdirilən heyvanlardan biri atdır. Əliköməktəpədən çıxan at sümükləri tədqiq edilərkən belə qənaətə gəlinmişdir ki, e.ə V minillikdə artıq at əhlilləşdirilmişdir. Digər yandan atın minilərək döyüş meydanlarında ilk istifadəsi də sak-skif zamanında olmuşdur. Qeyd edək ki, şalvar, sapoq, üzəngi və başqa kəşflər də atla bağlı olmuş və türk icadlarının nümunəsi sayılır. At türk inancında ən müqəddəs heyvanlardan sayılır. Tanrıçılıqla bağlı olan bayramlarda ağ at qurban kəsilməmiş və eyni zamanda iki dövlət arasında sülh bağlanarkən də atı qurban edirdilər. Bu türklərdə atların önəmini göstərməkdədir. Türklər bütün heyvanlar arasında ən çox ata üstünlük veriblər. Qəbirlərdən də görünür ki, onu ilahiləşdiriblər. Türkə görə Yer üzündə atdan təmiz varlıq yoxdur, ondan ulu varlıq yoxdur (12, s. 83).

Türk inancında atların yaranması da müxtəlif əfsanələrlə bağlıdır. Belə ki, biz burada bir neçə əfsanələrlə qarşılaşırıq ki, bunlar tamamilə bir-birindən fərqlidirlər. Belə ki, Mərkəzi Asiyada yaşayan türklər atların işıqdan yarandığına inansalar da, buryatlar və türkmənlərə görə atlar sudan yaranmışdır. Xüsusən, Koroğlu dastanında müqəddəs atların sudan çıxan madyanlar olduğunu görürük ki, Mərkəzi Asiyadakı türk xalqları bu at növünə tulpar deyirlər.

Türk xalqlarının atla dəfn edilməsinin səbəblərindən biri böyük ehtimalla o biri dünya ilə bağlıdır. Buryat mifinə görə atlar şamanları yeni evlərinə gətirir (6, s 172). Atlar insanları bir yerdən başqa yerə insan yerinə nisbətə daha tez apardığına görə birlikdə dəfn edilmişlər ki, inanca görə o biri dünyada da sahibinin xidmətində dursun. Xüsusən də igid öldüyü zaman atını kəsərək aş verilməsi adəti Kitabı-Dədə Qorqud dastanında vardır. Etnoqrafik məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, atların dəfn edilməsi və kəsilərək aş verilməsi daha sonrakı dövrlərdə atların nisbətən

azalması, buna uyğun olaraq dəyərinin artması bu adəti dəyişərək sahibi ölmüş atın quyruğunun kəsilməsi ilə əvəzləndi.

Atın türklər üçün bu qədər dəyərli olması eyni zamanda müəyyən məsələlər də yaratmışdır ki, bunlardan “at muraddır”, “yuxuda atı görmək murada çatmaq deməkdir” kimi ifadələri misal çəkmək olar.

Qədim dəfn adətlərində, eləcə də orta əsr dəfn adətlərində qoç və qoyun kultuna rast gəlirik. Belə ki, tez-tez mifoloji nağıllarda da bu heyvanın müqəddəs sayılması kimi epizodlar vardır. Kültəpədə 7 № qəbirdə insan skeleti ilə yanaşı qaramal və qoyun sümüklərinə də rast gəlinib (4, s. 37). Qeyd edək ki, qoyunların dəfn edilməsi adəti Bəhlul İbrahimlinin Plovdağ nekropolu ərazisində apardığı arxeoloji tədqiqatlarda bilinir. Belə ki, kurqanlarda heyvan qalıntılarına rast gəlinmişdir. Tədqiq olunan 166 № kurqanda isə dəfn olunanla qoyun üz-üzə dəfn edilmişdir (7, s. 94). Biz Məlikməmməd nağılında da ağ qoç, qara qoç motivlərinə rastlaşdığımızda aydın olur ki, qoç da ölümdən sonrakı həyatla bağlıdır. Ağ qoç necə ki, nağılın qəhrəmanını işıqlı dünyaya aparmalı idi, eyni zamanda dəfn olunan qoyunun da ruhu mərhumu o biri dünyaya aparır. Qeyd edək ki, türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə qoç heykəlləri xüsusi diqqətə layiqdir. Məzarın üzərinə qoyulan qoç heykəllərinin üzərində ərəbcə yazılar və müəyyən təsvirlər vardır.

Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində qəbirlərdə it skeletinə rast gəlinmişdir. İt insan həyatında mühüm yerlərdən birini tutur. İnsanları, hətta onun evini, sürüsünü vəhşi heyvanlardan qoruyur. Bunun üçün də itlərin mühafizəçi funksiyası olmuşdur. Qəbirlərə öldürülmüş itlərin qoyulması da böyük ehtimalla mərhumun ruhunu qoruması kimi yozmaq olar. İt türk mifologiyasında daima mühafizəçi obrazında olmuşdur. Məhz bunun üçün də Naxçıvanda Kültəpə və Sarıdərə ərazisində aparılan qazıntılarda qəbirlərdə it sümüklərinə rast gəlinmişdir. Azərbaycanda da itlərdən ilk istifadə və itlərlə əlaqədar dini təsəvvürlərin meydana çıxması məhz bu mərhələyə-Eneolit dövrünə aiddir (10, s. 5).

İtin müqəddəs sayıldığı əsas yer isə Əshabi-Kəhf yolunun üzərindəki itin (Qitmirin) “qəbri” deyilən yerdir ki, bunun kökü də qədim Kültəpə və Gəmiqaya abidələri ilə bağlıdır (5, s. 47).

Naxçıvanda daxil olmaqla digər türk ellərində evləri bəd nəzərlərdən qorumaq üçün it kəllə sümüyü giriş hissələrdə və bar verən ağacların budaqlarına asılır. Beləliklə, deyə bilərik ki, itlərin qəbirlərə qoyulması adəti, həm də bəd ruhlardan qorunması üçün həyata keçirilən bir ayindir. Vəli Baxşəliyev Türkiyədə Yoncatəpədə qəbirlərin giriş hissəsində it skeletlərinin olduğunu qeyd etmişdir (2, s. 50)

Maraqlıdır ki, təsadüfi hallar nəzərə alınmazsa, Gəmiqayadakı it təsvirləri qulaqsız göstərilmişdir. Məlumdur ki, heyvandarlıqda istifadə edilən itlərin qulaqları hələ körpəyə kəsilirdi (10, s. 98). İtlərin qulaqlarının kəsilməsi adəti dövrümüzdə də davam etdirilir. Bunu ona görə edirlər ki, it canavarla və ya başqa yırtıcılarla boğuşduğu zaman həsas yeri olan qulaqdan tutula bilinməsin. Bunun bəzən itin daha yaxşı eşitməsi üçün də edildiği bilinir.

Göründüyü kimi Naxçıvanda qədim dəfn etmə adətlərinin tədqiqi bu ərazilərin qədimliyini eyni zamanda ulu türk yurdunun bir parçası olduğunun isbatıdır. Arxeoloji qazıntılarla yanaşı eyni zamanda çöl materiallarından da toplanan məlumatlar nəticəsində o dövr dəfn etmə adətləri haqqında biliklərə yiyələnirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S, Əliyev O. Naxçıvanın erkən maldar-əkinçi tayfalarının mədəniyyəti// Azərbaycan Arxeologiyası, Cild 13, Say:1, Bakı, 2010, s. 15-25.
2. Baxşəliyev V. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası, Bakı, Elm, 2002, 128 s.
3. Baxşəliyev V. Naxçıvan qədim əkinçi-maldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti (e.ə VI-I minilliklərə aid arxeoloji abidələr əsasında), Bakı, Elm, 2004, 320 s.
4. Əliyev V. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti, Bakı, Elm, 1977, 164 s.
5. Əliyev V. Gəmiqaya, Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 148 s.
6. Gökçimen A. Türkmən masallarında mitoloji heyvanlar və funksionları// Türkbiliğ, 2010/20, s. 165-178.

7. İbrahimli B. Gilançay vadisinin arxeoloji abidələri (E.ə I minillik-b.e. XIV əsri) // Azərbaycan Arxeologiyası, Cild13, Say:2, Bakı, 2010, s. 51-73.
8. İbrahimli B. Gilançay vadisinin arxeoloji abidələri (E.ə III-I minilliklər) // Azərbaycan Arxeologiyası, Cild13, Say:1, Bakı, 2010, s. 93-112.
9. Qədirzadə Q. Ailə və Məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr, Bakı, Elm, 2003, 368 s.
10. Müseyibli N. Qədim Azərbaycanda itlərdən istifadə və it kultu (etnoarxeoloji tədqiqat)// Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı, 2007, № 2, s. 5-30.
11. Roux T. Eskiçağ və Orta çağda Altay türklərində ölüm (tərcümə edən Aykut Kazancıgil), İstanbul, Kəbəlci yayınevi, 1999, 336 s.
12. Şükürov A. Mifologiya. 6-cı kitab, Qədim türk mifologiyası, Bakı, Elm, 1997, 232 s.

ABSTRACT

Sebuhi Hasanoff

ANCIENT FUNERAL RITES IN THE NAKHCHIVAN TERRITORY (Areoloji-etnoqrafik on the basis of materials)

Nakhchivan is part of Azerbaijan has a ancient history. In article have been touched to habit of ancient funeral rites being in the Nakhchivan territory. Since arose man, he has always thought about death . That's why, there were this purpose definite ideas about next life in the belief systems after from the death. Animals together people had been burial of in burial monument informs that here about existence of the animal cult. Finding the horse, sheep, and dog bones shows that these animals have a great importance in human life. Generally, the ancient funeral rites basis can be learn on the belief system.

РЕЗЮМЕ

Сабухи Гасанов

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБЫЧАИ НА ТЕРРИТОРИИ НАХЧЫВАНА (на основе археологически-этнографических материалов)

Нахчыван, неотъемлемая часть Азербайджана, имеет древнюю историю. В статье рассматриваются древние погребальные обычаи Нахчывана. Человек с момента рождения всегда думал о смерти. По этой причине в системе верований имелись определенные понятия о посмертной жизни. Погребение животных вместе с людьми в гробничных памятниках также сообщает о присутствии здесь культа животных. Обнаружение лошадиных, овечьих и собачьих костей, показывает, что эти животные владели большой значительностью в жизни человека. Как правило, на основе древних погребальных обычаев можно изучить систему верования той эпохи.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev

ZEYNƏB QULIYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
zeyneb_guliyeva@yahoo.com

UOT:94(479.242)

NAXÇIVANIN NEOLİT VƏ ENEOLİT ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *Naxçıvan, keramikalı neolit, eneolit, Qafqaz, Mesopotamiya*

Keywords: *Nakhchivan, akeramik Neolithic, calcolite, South Caucasus, Near East*

Ключевые слова: *Нахчыван, акерамик неолит, калколит, Южный Кавказ, Ближний Восток*

Qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin formalaşma prosesi arxeologiya elminin aktual məsələlərdəndir. İstehsal təsərrüfatı ilə birbaşa bağlı olan bu prosesin formalaşması qədim metal (paleometal) əsrində başa çatmışdır hansı ki, elmi ədəbiyyatlarda daha çox “yeni daş dövrü” (neolit) kimi tanınır. Akeramik və keramikalı neolit dövrlərinə bölünərək tədqiq edilən bu dövr Yaxın Şərqdə geniş öyrənilmişdir.

Birinci dövrün başlanması regionlara görə dəyişik tarixləndirilir. Ön və Orta Asiyada e.ə. VIII minillikdən-VI-V minilliklərin qovşağınadək davam edən neolit-paleometal əsri [6, 12] Qafqazda e.ə. VII-VI minilliklərin qovşağında başlanmışdır [7, 13]. Qafqazda bu prosesin gecikməsi tədqiqatçılar tərəfindən Aralıq dənizinin iqlim xüsusiyyətlərinin ön Asiya və Qafqaz regionlarına təsiri intensivliyinin fərqli dərəcədə olması ilə izah edilir. Təqribən 8 min il əvvəl Qafqazda isti və mülayim iqlim mövcud olması insanlara fauna və floradan səmərəli istifadə etməyə imkan vermişdir. İstehsal təsərrüfatına keçidin başa çatmasına stimül verən bu prosesin regionda ən yaxşı izləniləni abidə Dağıstan ərazisindəki Çox yaşayış yeridir hansı ki, Qafqazın neolitləşməsinə izləməyə imkan vermişdir [7, 14].

Keramikalı neolit adlandırılan ikinci dövrün özü də tədqiqatçılar tərəfindən 2 mərhələyə bölünmüşdür. Birinci mərhələ e.ə. 6000-5000-ci illərlə tarixləndirilir [10, 39]. Saman qarışıqlı keramika, kobud təsərrüfat qabları bu dövrün xarakterik cəhətlərindəndir. Bu dövrdə icmalar halında yaşayan insanların yaratdığı mədəniyyətlər müxtəlif adlarla elmi ədəbiyyatlara daxil olmuşdur. Qafqazda Şomutəpə-Şulaveri mədəniyyəti, Kültəpə mədəniyyətini yaradan son neolit dövrü icmaları Ön və Orta Asiyada Umm-Dabagiya, Tell-Sotto, Ceytun, Namazqa mədəniyyətlərini yaratmışlar [7, 14]. Son neolit ikinci mərhələsi kimi dəyərləndirilən (B) və e.ə. 5000-4300-cü illərlə tarixləndirilən dövr üçün isə daş təməl üzərindən dairəvi və dördkünc planlı kərpic tikililərlə, qab tiplərinin çoxalması, ornamentlərin zənginləşməsi xarakterik olmuşdur [10, 40]. Bu xüsusiyyətlərin və tarixləndirmənin eneolit dövrü ilə tamamilə üst-üstə düşməsinə nəzərə alaraq, hesab etmək olar ki, Məreperet son neolit ikinci (B) mərhələsi adı altında əslində eneolit dövrünü təhlil etmişdir. Çünki, uzun müddət neolit və eneolit birlikdə-daş dövrünün son mərhələsi olaraq, ümumi şəkildə xarakterizə edilmişdir.

Formal olaraq “eneolit” termininin işlədilməsi təşəbbüsü macar arxeoloqu F.Pulskiya məxsus olmuş, sonralar isə italyan arxeoloqları L.Piqorini, D.Kolini, P.Orsi tərəfindən geniş şəkildə işlədilmişdir [8, 1]. Eneolit dövrünün insanlıq tarixinin texnoloji inkişaf dövrü kimi ayrıca mərhələ olması fikri yalnız XIX əsrin sonlarında məhz arxeoloji materialların ilk kimyəvi analizi nəticələrinin elmi dövriyyəyə buraxılmasından sonra mütləq şəkildə qəbul edilmişdir. 1889-cu ildə fransız alimi M.Bertlo “Qədim və orta əsrlər kimyasının öyrənilməsinə giriş” adlı əsərində o vaxta qədərki əlkimyaçıların əsərlərinə və özünün apardığı kimyəvi analizlərə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, mis emalı dövrü tunc emalı dövründən əvvəlki mərhələ olmuşdur. Beləliklə,

mis alətlər dövrü (eneolit, xalkolit) ayrıca olaraq, “arxeoloji” əsr kimi X.Y.Tomson tərəfindən irəli sürülərək, Bertlo tərəfindən əsaslandırılmış, sonralar isə V.A.Qorodçsov [9, 16-17], B.S.Jukov, Arçixovski və digərləri tərəfindən müxtəlif aspektdən davam etdirilmişdir. Arçixovskiyə görə son neolit və eneolit xronoloji baxımdan deyil, mədəniyyətlərin inkişaf dərəcəsinə görə bir-birindən ayrılır [1, 68-69]. Lakin, son vaxtlarda aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu mərhələlərdən biri qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin formalaşdığı dövr olaraq, digəri isə inkişaf dövrü olaraq özünəməxsus xüsusiyyətlərlə fərqlənirlər.

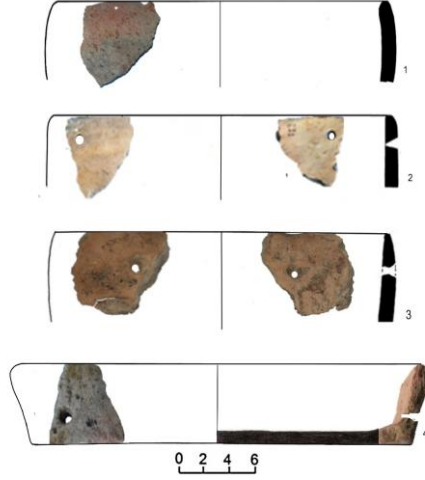
Qonşu regionlarda-Ön Asiyada və Şərqi Anadoluda neolit və eneolit abidələrinin ayrıca qrup halında öyrənilməsi, dövrləşdirilməsi ilə bağlı bir çox işlər görülmüşdür. Türkmənistan ərazisində Ceytun (e.ə. VI minillik), İran ərazisində Hacı Firuz (e.ə. 5500-5000), Tepe Sarab, Təpə Tülay kimi abidələr neolit son mərhələsinin, Anau (e.ə. V m əvv-IV m 3-cü rübü), Göksür (e.ə. IV m), Daşlıca, Namazqa I eneolit erkən mərhələsini, Yalanqaç, Namazqa II orta mərhələsini, Göksür, Namazqa III, Yılqınlı təpə, Qara təpə, Təpə Yəhya-(İranın cənubunda-e.ə. VI-III m) isə son mərhələsini əks etdirən abidələr qrupunda dövrləşdirilməklə [6, 11-17]. Mərkəzi və Ön Asiyada bu 2 dövrün hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərlə fərqləndiyi sübut edilmişdir. Anadoluda qeydə alınan çoxsaylı yaşayış yerləri dövrləşdirilərkən erkən eneolit abidələri Xalaf mədəniyyəti qrupunda, Orta eneolit abidələri isə Übeyd mədəniyyəti qrupunda xarakterizə edilmişdir.

Qafqazda bu dövrə aid çoxsaylı abidələr qeydə alınsa da, onların bir-biri ilə bağlılığı, bu səbəbdən də dəqiq dövrləşdirilməsi məsələsi hələ də açıq almaqdadır. Belə ki, Neolit dövrü ilə Eneolit dövrü arasındakı əlaqəni, həmçinin eneolit mədəniyyətinin mərhələlərini bu vaxta qədər tədqiq olunmuş abidələr kompleksinin heç birində ardıcıl şəkildə izləmək mümkün olmamışdır. Bununla yanaşı Qafqazda eneolit mədəniyyəti 4 tip üzrə qruplaşdırılmışdır. Mərkəz və şərq hissədəki-Kür-Araz vadisindəki abidələr Sioni adı altında (Sioni, Ovçulartəpə, Əliköməktəpəsi, Aknaşen-Xatunarx, Artaşen..), cənub-qərb hissədəki abidələrdən Kolxida düzənliyindəkilər Odişi, İmeretiya dağlıq ərazisindəkilər Darkveti mədəniyyəti, şimal-qərb və qismən mərkəzi Qafqazda olan abidələr isə Meşoko mədəniyyəti abidələr qrupunda xarakterizə edilmişdir. Çerlyonok bu mədəniyyətləri qərb (Darkveti, odişi, Meşoko) və şərq (Sioni) qruplarına ayıraraq Kür-Araz boyunda yerləşən abidələrin hamısını ikinci qrupa daxil etmişdir [5, 35]. Bu abidələrdən götürülən karbon analizlər onların tarixləndirilməsinə də müəyyən qədər imkan yaratmışdır: **Darkveti** mədəniyyəti abidələrindən (Qafqazın c-ş) Dzudzuana mağarasından götürülən analizə əsasən İmeretiya eneolitinin e.ə. V minilliklə [4, Tabl. 2; 5, 36], **Sioni** mədəniyyəti e.ə. V minilliyin əvvəlləri [13, Tabl. 3], **Odişi mədəniyyəti** Sioni tipli abidələrin (Qafqazın mərkəzi və şərq hissəsi) materialları ilə müqayisəli təhlilinə əsasən e.ə. V minilliklə tarixləndirilmişdir [5, 36].

Cənubi Qafqaz abidələri bu sahədə həlledici rola malik olmuşdur. Buradakı yaşayış yerlərindən **Sioni abidəsi** yerli dövrləşdirmədə eneolit erkən və orta mərhələsi kimi xarakterizə edilmiş, **Ovçulartəpəsi** e.ə. V minilliyin son rübünə [2, F.8], **Texutun və Xatunarx-Aknaşen** yaşayış yerlərinin üst təbəqələri e.ə. V minilliyə aid edilmişdir. Beləliklə, Cənubi Qafqazın eneolit mədəniyyəti abidələri blokunun son vaxtlara qədərki tarixləndirilməsi e.ə. V minilliyi əhatə etməklə Şimali Mesopotamiyada Übeyd mədəniyyətinin yayıldığı dövrə, Şərqi Avropada Tripoli və (stepnıx) çöl eneolit mədəniyyətinin inkişafının erkən mərhələsi ilə sinxronlaşdırılmışdır [5, 36]. Bu abidələrin diqqət çəkən cəhətlərindən biri də onların bir qrupunda eneolitlə yanaşı inkişaf etmiş neolit təbəqələrinin də qeydə alınmasıdır. Lakin, onların heç birində son neoliddən sonrakı mərhələni ardıcılıqla izləmək mümkün olmamışdır. I Kültəpədə son neoliddən sonra İlk Tunc, Artaşen, Xatunarx yaşayış yerlərində isə Neoliddən sonra son eneolit dövrünün gəlməsi qədim əkinçilik mədəniyyətinin formalaşması və inkişafını əks etdirən bu iki mədəniyyətin ardıcılıqda öyrənilməsində boşluq yaratmışdır. Bu boşluq-neolit erkən və orta mərhələsinin aşkar olunmaması 2 səbəblə izah oluna bilər. Birinci səbəb həmin dövrün iqlim şəraiti ilə əlaqədar e.ə. VI minilliyin sonunda son neolit dövrü tayfalarının məskunlaşdıqları əraziləri tərk etmələri ilə bağlıdır. I Kültəpənin yaxınlığında yerləşən Uzunoba yaşayış yerinin üzərində 2 m qədər lil qatının olması bu ərazidəki subasmanın uzun müddətli olmasından xəbər verir. Digər yaşayış yerlərində də müəyyən qədər belə təbəqə aşkar olunmuşdur. İkinci səbəb isə karbon analizlərin (C-14) yetərli qədər olmaması, həmçinin yeni abidələrin üzə çıxarılmaması ilə bağlı olmuşdur. Son eneolit

mədəniyyətinin Cənubi Qafqaza Übeyd tayfaları tərəfindən gətirilməsi fikri də [12, 67; 13, 154] bu amillə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində son vaxtlarda aparılan qazıntılar nəticəsində əvvəllər eneolit dövrünə aid edilən İlanlıtəpə, Çalağantəpə, Şomutəpə, I Kültəpə kimi yaşayış yerləri yeni karbon analizlərə əsasən artıq neolit dövrünə aid edilməkdədir (Şəkil 1).

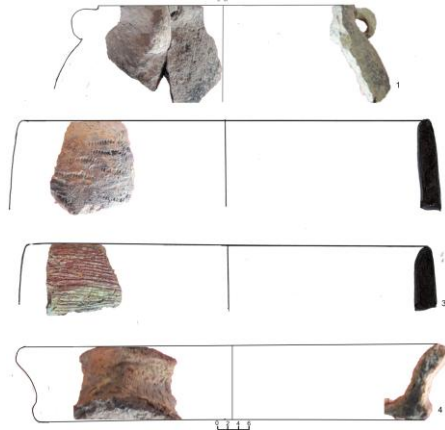

Şəkil 1. Neolit dövrü keramikası (I Kültəpə)

Leylatəpə, I Poylu, II Poylu, Böyük Kəsik və digər son eneolit dövrü abidələrinin fonunda eneolit erkən və orta mərhələsinə aid abidələrin aşkarlanmaması bu vaxtadək eneolit mədəniyyətinin sistemli şəkildə araşdırılmasına imkan vermirdi. Lakin, son vaxtlarda Naxçıvan ərazisində aşkar olunan abidələr bu problemin həllinə şərait yaratmışdır.

Mesopotamiya və Cənubi Qafqazın qovşağında yerləşən Naxçıvan ərazisində son illərdə geniş tədqiq olunan bu yaşayış düşərgələri neolit final mərhələsini, eyni zamanda eneolitə keçid mərhələsinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qədim əkinçilik mədəniyyətinin müxtəlif dövrlərinin ardıcılıqla əks olunduğu bu abidələr daimi və mövsümi xarakter daşıyan “qədim insan düşərgələri” kimi xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu dövrə aid tapıntılar Arpaçay vadisində yerləşən Ovçulartəpəsində, həmçinin Ərəbyengicə, Şortəpə, Sədərək, Xələc yaşayış yerlərinin alt qatlarında və Naxçıvançay və ona qovuşan Sirabçay, Qahabçay vadilərindəki çoxsaylı abidələrdən üzə çıxarılmışdır.

Aşkar olunan neolit-eneolit abidələrindən 6-sı geniş arxeoloji tədqiqatlarla öyrənilmişdir. Onlardan götürülən kömür analizləri Naxçıvan ərazisində Son neolit, Eneolit erkən, orta və son mərhələsini ardıcıl surətdə izləməyə imkan yaratmışdır. Beləliklə, son tədqiqatlar Naxçıvanda qədim əkinçilik mədəniyyətinin formalaşması-Son neolit (e.ə. 6200-5400) və inkişafını eneolit dövrünün 4 fazasında: erkən (e.ə. 5000-4600), orta (e.ə. 4600-4400), son (e.ə. 4400-4000) və final yaxud keçid mərhələsi (e.ə. 4000-3600) fonunda sistemli və bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrənmək üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan zəngin arxeoloji material vermişdir (Şəkil 2).

Şəkil 2. Eneolit dövrü qabları (Naxçıvan təpə)

Bu materiallar Naxçıvanda qədim əkinçilik mədəniyyətinin davamlı inkişafından xəbər verir. Belə ki, onların bir qismi hələlik yerüstü tapıntılarla təmsil olunsada Göy Xəndək, Uzunoba, Sürümçək, Yumru Sürümçək, At ağıl və digər abidələrin nisbi xronologiyasını müəyyənləşdirməyə imkan yaratmışdır. Artefaktların digər bölgələrdəki sinxronları ilə müqayisəli təhlili əsasında həyata keçirilən bu metod adı çəkilən abidələrin eneolit dövrünə aid olduğunu göstərmişdir. I Kültərə, Uçan ağıl, Naxçıvan təpə, Yeni yol, Zirincli, Ovçulartərəsi, Şorsu kimi abidələr isə fəal arxeoloji tədqiqatlara cəlb edilməklə, karbon (C 14) analizlərin köməyi ilə abidələrin mütləq xronologiyasını ortaya çıxarılmasına imkan vermişdir. Məhz onlardan götürülən kömür analizləri sayəsində I Kültərənin təmsalında Naxçıvanda son neolit mədəniyyətinin mövcudluğu, eneolit erkən mərhələsi (Naxçıvan təpə), ikinci mərhələsi (Naxçıvan təpə, Uçan ağıl), üçüncü mərhələsi (Ovçulartərəsi) və dördüncü-final mərhələsinin (Yeni yol) olduğu təsdiqlənmişdir (Baxşəliyev. Slavyan univ konf). Hər mərhələdə özündən əvvəlkinə məxsus elementlərlə yanaşı yeni əlamətlərin üzə çıxması təmsalında eneolit mədəniyyətinin lokal xarakteri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda eneoliddən erkən tunca keçid elementləri də üzə çıxarılmışdır. Bununla yanaşı Naxçıvan-Urmiya hövzəsi-Mil Qarabağ abidələri təmsalında eneolit mədəniyyətinin tarixi Azərbaycan əraziləri üçün eyni xüsusiyyəti daşmasına diqqət çəkilmişdir. Naxçıvanın neolit və eneolit abidələrinin öyrənilməsi Azərbaycan, bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunda mövcud olmuş qədim mədəniyyətlərin xarakterinin müəyyənləşdirilməsi, Anadolu və Ön Asiya ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrin üzə çıxarılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Арциховский А.Б. Основы археологии, М., 1954
2. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartərəsi (First Preliminary Report, The 2006-2008 seasons), Baku, Elm, 2010
3. Baxşəliyev V, Quliyeva Z, Həşimova T, Mehbalıyev K, Baxşəliyev E. Naxçıvan təpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar, Naxçıvan, Əcəmi NPB, 2018, 266 s.
4. Bar-Yosef O., Belfer-Cohen A., Mesheviliani T., Jakeli N., Bar-Oz G., Boaretto E., Goldberg P., Kvavadze E., Matskevich Z. Dzudzuana: An Upper Palaeolithic cave in the Caucasus foothills (Georgia) // *Antiquity*. Volume, 85 №. 328. 2011
5. Черлёнок Е. А. Археология Кавказа (мезолит, неолит, энеолит), Учебно-методическое пособие. — СПб., 2013. — 54 с.
6. Каспаров. А.К. Скотоводство и охота эпохи Неолита-Палеометалла в южном Туркменистане, Развитие и использование животных ресурсов, Европейский Дом, Санкт-Петербург, 2006, 178 с.
7. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. М; Л.: Наука, 1970. 190 с.
8. Гребенюков В.И. Энеолит как понятие археологической периодизации и систематизации в отечественной историографии (до конца 80-х гг. 20 века), Неолит-Энеолит Юга и неолит Севера восточной Европы (новые материалы, исследования, проблемы неолитизации регионов), -СПб: ИИМК РАН, 2003. 316 с. 277-297
9. Городцов М.А. Бытовая археология, Курс лекций, прочитанных Московском Археологическом институте, М., 1910
10. Мерперт Н.Я. Очерки археологии библейских стран, 148 с. pdf.
11. Museyibli N. Boyuk Kəsik eneolit yaşayış məskəni, Bakı, Nafta-Press, 2007. 228 s.
12. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана, (Эпоха энеолита VI–IV тысячелетия до н. э.), Баку, Элм, 1987. 260 с.
13. Palumbi G. A Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia) // *Les Cultures du Caucase (VI–IIIème millénaires avant notre ère), Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sous la direction Bertille Lyonnet*. P.: CNRS Editions, 2007. P. 63-76.

ABSTRACT

Zeyneb Guliyeva

THE IMPORTANCE OF THE STUDY OF NONLITHIC-CALCOLYTHIC MONUMENTS OF NAKHCHIVAN

In the article the importance of archaeological monuments of Nakhchivan for studying the Neolithic and Calcolithic cultures of the South Caucasus and the Near East was studied. It was noted that, so far, no monuments of the South Caucasus have revealed a direct link between the late Neolithic and Early Calcolithic. Because, in the Neolithic monuments of the South Caucasus as Kültepe 1, Shomutepe, Teghut, Khatunarh, Mentesh-tepe and others, late Calcolithic or Early Bronze layers were discovered after the Neolithic layer. And this hindered the consistent study of the Neolithic and Early Calcolithic. But, as a result of archaeological excavations of recent times, new monuments reflecting all periods of kalkolite were discovered in the territory of Nakhchivan. They allow filling the gap that appeared between the late Neolithic and late Calolithic. These monuments were represented by the settlements of Nakhchivan tepe, Yeni Yol, Uchan agil, Uzunoba, Zirinjli, etc. They are of great importance in studying the connection of the Neolithic and Calcolithic cultures of the South Caucasus, including Azerbaijan and the Near East.

РЕЗЮМЕ

Зейнеб Кулиева

ЗНАЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ НЕОЛИТИЧЕСКИХ-КАЛКОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НАХЧЫВАНА

В статье было исследовано значение археологических памятников Нахчывана для изучения неолитических и калколитических культур Южного Кавказа и Ближнего Востока. Было отмечено что, до сих пор в ни каких памятниках Южного Кавказа не выявлено непосредственная связь между поздним неолитом и ранним калколитом. Потому что, в таких неолитических памятниках Южного Кавказа как Кюльтепе 1, Шомутепе, Техут, Хатунарх, Ментештепе и др. после неолитического слоя были обнаружены поздние энеолитические или раннее бронзовые слои. А это припятствовало последовательному изучению неолита и раннего калколита. Но, в результате археологических раскопок последних времен, в территории Нахчывана были обнаружены новые памятники отражающие все периоды калколита. Они позволяют наполнить пробел, появленый между поздним неолитом и поздним калколитом. Эти памятники были представлены поселениями Нахчыван тепе, Йени йол, Учан агыл, Узуноба, Зиринджли и др. Они имеют важное значение в изучении связь неолитических и калколитических культур Южного Кавказа, в том числе Азербайджана и Ближнего Востока.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant №EİF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev

YAŞAR RƏHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi
yaarrahimov@yahoo.com.tr

UOT:94(479.242)

XIX ƏSRİN SONLARINDA NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATI

Açar sözlər: məhsuldarlıq, Ordubad, əkinçilik, maldarlıq, ipəkçilik, torpaqdan istifadə, üzümçülük, kənd təsərrüfatı məhsulları

Key words: Nakhchivan, farm, water-melon, grapes, Ordubad, fruit, in 19th century, the cattle-breeding

Ключевые слова: Нахчыван, хозяйства, садоводство, виноград, Ордубад, XIX век, скотоводство

Bəhs olunan dövrdə hökumətin mülkədarların, xanların, bəylərin və tacirlərin mənafeyinə uyğun siyasət yeritməsi nəticəsində bölgədə kəndlilərin əsas kütləsi torpaqdan məhrum idilər. Digər ərazilərdə olduğu kimi, Naxçıvan və Şərur qəzalarında (Şərur-Dərələyəz) torpaqlar mülkədarların və xəzinənin əlində idi.

Qəza inzibati idarələrindəki siyahılara görə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında (Dərələyəz daxil deyildir) olan 238 kənddən 130-u mülkədar kəndi idi ki, onlarda yaşayan kəndlilər mülkədarlara bəhrə (məhsulun onda bir hissəsi) verir, biyar işə gedirdilər, qalan kəndlər isə mülkədar-xəzinə və qismən icma mülkiyyəti sayılırdı.

Bölgə kəndlilərin əsas kütləsi torpaqdan məhrum olaraq mülkədar tabeliyində idilər. 1861-ci il və 1870-ci il kəndli islahatlarına baxmayaraq Rusiyada və Zaqafqaziyada, eləcə də Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsində kəndlilər yenə də mülkədardan asılı olub, ona bəhrə verir və biyar işə gedirdi ki, bu da feodal dövrünün qalıqları idi. Bu şəraitdə kəndlilər yarım təhkimçi həyat keçirirdi.

Naxçıvan bölgəsinin, o cümlədən Şərurun məhsuldar torpaqlarından səmərəli istifadə edilmirdi. Halbuki, Şərur və Naxçıvan torpaqları məhsuldarlıqda çox geniş yer tuturlar. İmperiyanın ayrı-ayrı yerlərində kapitalizmin inkişafına baxmayaraq Naxçıvanın kənd təsərrüfatında maşın-texnika tətbiq edilmirdi.

Naxçıvanın kənd təsərrüfatı XIX əsrin axırlarında çoxsahəli və rəngarəng olmuşdur. Bölgənin torpaqları ayrı-ayrı sahələr üçün yararlı olmaqla yanaşı, həm də çox bərəkətli idi. Ərazi ovalıq olduğuna görə taxıl, pambıq, çəltik, üzüm və bostan bitkiləri yetişdirilirdi.

Dərələyəz mahalında buğda, arpa, noxud və meyvə yetişdirilirdi. Bu mahalın əkinə yararlı torpaqları əsas etibarilə gilli və qara torpaqlar olmuşdur. Diyarın demək olar ki, bütün mahallarında taxıl əkirdilər. Yazlıq buğda mart ayının sonunda əkilir, iyul ayının sonu və ya avqust ayının əvvəllərində toplanırdı. Naxçıvanda taxılçılıq sahəsində 1870-1900-cu illər arasında ən yüksək istehsalat 1896-1900-cu illərdə nail olunmuşdur (5, s.40).

Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının kənd təsərrüfatı rayonları olmasına baxmayaraq öz taxılları ilə təmin olunmurdular. Əkinçilikdə aqrotexniki tədbirlərin tətbiq edilməməsinin nəticəsi olaraq taxılın məhsuldarlığı xeyli aşağı idi.

Naxçıvan şəhərinin ətrafında və bu mahalın kəndlərində əkilən dənli bitkilərdən biri də çəltik idi. Bol su və düzənlik tələb edən çəltiyin məhsuldarlığı yüksək olurdu. Çəltik Naxçıvan mahalında, Əlinəcə mahalının bir neçə kəndində, Şərurda və Dərələyəzin qərb hissəsində əkilirdi. Şərur torpağı çəltik bitkisi üçün daha məhsuldar idi. Onun məhsuldarlığına görə Şərurda belə deyirdilər: “Çəltik-su və günəş övladıdır”. Doğrudan da Şərurda boluca su və yandırıcı günəş vardı.

Bu xüsusiyyətə görə çəltik Şərurda özünə məskən tapmışdır. Şərurda Xanlıqlar, Daşarxlar və Şəngirey malikanəsindən başqa bütün kəndlərdə çəltik əkilirdi.

Xok mahalının torpaqları burada buğda, arpa və pambıq əkmək üçün yararlı olmuşdur. Bu mahalın Şahtaxtı kəndində taxıl, pambıq və arpa əkilirdi. Burada həmçinin tərəvəz məhsulları və bostan bitkiləri becərilə də, su çatışmazlığı əkilib-becərilən sahələrin qurumasına səbəb olurdu.

Naxçıvan bölgəsi əhalisinin məşğuliyyət sahələrindən biri də pambıqçılıq idi. Araşdırılan mənbələrə görə, pambıq əsasən Xok mahalında və Əlincə mahalının bir neçə kəndində əkilirdi. Dərələyəzdən başqa, pambıq Naxçıvan mahalında, Xok mahalının bütün kəndlərində, Əlincə mahalının kəndlərində əkilirdi.

Ərazisi 300 kv.verst olan Məvazixatun mahalının əhalisi əkinçilik, bağçılıq və maldarlıqla məşğul olurdu. XIX əsrin axırlarında Naxçıvan bölgəsində faydalı və gəlirli təsərrüfat sahələrindən biri bostançılıq idi. Əkilən bostan məhsullarından qarpız, yemiş, qovun və b. üstünlük təşkil edirdi. Əldə olan məlumata görə, buradan yarım milyon pud bostan məhsulları yığılırdı.

Naxçıvan diyarının tarixinə dair yazılı mənbələrdən biri olan “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası” (1882) adlı məqalədə bölgənin təsərrüfat sahələrinə aid sanballı faktlar vardır. Qəzada əkinəyararlı torpaqların 53.000 desyatin olduğunu göstərən rus müəllifi Konstantin Nikitin yazır: “Kənd təsərrüfatında əsas sahə bağçılıqdır. Qəzada aşağıdakı meyvə bağları vardır: ərik, alça, üzüm bağları. Naxçıvan qəzasında üzüm bağları daha geniş sahələri əhatə edir. Qafqazda çox az yer olar ki, Naxçıvanda olduğu qədər çoxlu və bol üzüm olsun. Burada özünün rənginə, böyüklüyünə, forma və keyfiyyətinə görə 60 növdə üzüm vardır” (9, s.134). Şirinliyinə və tamlığına görə Naxçıvan üzümü xüsusilə seçilirdi.

Həmin mənbənin təhlilindən aydın olur ki, müxtəlifliyinə görə bu növ üzümlər yerli adlarla adlandırılırdı. Məs: zeyni, xəlili, kişmiş, haça-baş, əsgəri, səbzi, xərci, misqalı, şir-şiri, təbərzə, kərim-kəndi, qulama və s. Ağ, qara, qırmızı, çəhrayı, yaşıl, göy, açıq sarı, sarı rəngli üzümlər bu qəbildəndir. Rus müəllifi yazır ki, bunların içərisində şirniyyat və ya çərəz üçün ən yaxşısı əsgəri üzümüdür, haça-baş adlı üzüm növünü isə qışadək saxlamaq mümkündür. Digər bir tarixi mənbə Xok mahalının iki kəndində 6 üzüm bağının olduğunu göstərir (11, s.334). Mənbələrin müqayisəli təhlili XIX əsrin axırlarında Naxçıvan bölgəsində üzümlük və üzüm sahələrinin yerləşdiyi ərazilərin artdığını söyləməyə əsas verir. Qafqazşünas R.N. İvanov yazırdı ki, 1840-cı ildə Naxçıvan şəhərində 50 desyatin, 1850-ci ildə 84 desyatin, 1866-cı ildə isə artıq 400 desyatin ərazidə üzüm bağı salınmışdır (7, s.222). XIX əsrin sonlarında Naxçıvan bölgəsində üzümçülüğün həm əkin sahəsi, həm də ona müvafiq olaraq məhsulu xeyli çoxalmışdı (5, s.42).

Ordubadın kənd təsərrüfatında da üzümçülük mühüm yer tutmuşdur. Ordubad üzümü öz təmminə və formasına görə bölgədən kənar da seçilir və tanınırdı. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Ordubadda becərilən üzüm iki hissəyə: yerli və idxal qruplarına bölünürdü (12, s.18). Ümumiyyətlə, Ordubad şirin və dadlı üzüm məkanı kimi Qafqazda tanınırdı.

Torpaqların xüsusiyyətinə görə Ordubad kəndliləri əsasən taxıl, pambıq, çəltik əkməklə yanaşı, bağçılıq və arıçılıqla da məşğul olurdular. Bu regionda böyük bir hissədə buğda əkilirdi. Əldə olan məlumata görə, Ordubad bölgəsinin torpaqlarının 250 xalvarında pambıq becərilirdi. Bu bölgənin torpaqları çox münbit və məhsuldar olduğuna görə, burada həm də kətan, bostan bitkiləri, tərəvəz və yonca da əkilirdi.

Arıçılıq qədim zamanlardan ordubadlıların təsərrüfat həyatında müəyyən yer tutmuşdur. Xüsusilə Ordubadın mülayim iqlimi, zəngin bitki aləmi burada arıçılığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Hər pətəkdən iki batman bal, bir batman mum alınırı. N.K. Nikiforov yazırdı ki, 1 pud bal 5 manata satılırdı (10, s.571).

Ordubad bölgəsi tarixən öz dadlı və ətirli meyvələri ilə tanınmış bölgələrdən biridir. XIX əsrin sonlarında Ordubadda bağçılıq özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır (12, s.13). Xüsusilə 80-ci illərin sonlarından başlayaraq burada bağların sayının artması deyilənləri təsdiqləyir. Əgər XIX əsrin ortalarında (40-50-ci illərdə) Ordubadda 335 bağ var idisə, 60-cı illərdən sonra onların sayı 470-i ötüb keçirdi (12, s.13). Göründüyü kimi, bağların sayının artması öz təsdiqini tapır.

Bağçılıq sahəsində alma bağlarının özünəməxsus yeri vardı. Ordubad bağlarında becərilən alma yetişmə vaxtına görə 2 yerə: payızlıq və qışlıq qruplarına bölünürdü. Aparılan iqtisadi və etnoqrafik materialların araşdırmalarının nəticələrinə görə bəhs olunan dövrdə Ordubadda almanın 60-dan artıq növünün becəriləndiyi məlum olmuşdur: rəcəbi, yay alması, cənnət alması, sultanı, girdə şirin, dolma alması, yer alması, daş alma, nefli alma, cəfər alması, güləbi, qarayarpaq, şəkəri, əkbəri və b. bu qəbildəndir (12, s.14). Armud, gilənar, gilə, şaftalı, albalı, badam və başqa meyvələr də Ordubad bağçılığında mühüm yer tuturdu.

Bu bölgənin meyvə qurusu müxtəlif ərazilərə-Tiflisə, İrana, Qaradağ xanlığına və s. aparılırdı. Məlumatla görə, XIX əsrin 90-cı illərində Ordubaddan hər il 15 min pud ərik qurusu ixrac edimişdi.

İpəkçilik kənd təsərrüfatının çox gəlirli sahəsi olduğu üçün bütün Ordubad bölgəsində xeyli tut ağacı var idi. Ərazidəki tut ağaclarının çoxluğu ona dəlalət edir ki, onlar vaxtilə daha çox ipək istehsal ediblər. “Qafqazda ipəkçiliyin inkişafına dair materiallar”da Cənubi Qafqazın mühüm ipəkçilik mərkəzləri içərisində İrəvan quberniyasının-Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz mahallarının da adı çəkilir (8, s.44). XIX əsrin 90-cı illərində tutdan araq çəkilməsini məhdudlaşdırmaq məqsədilə aksiz vergisinin tətbiqi də barama istehsalına təkən verdi. 1870-1900-cü illər üzrə ümumiləşdirilmə aparılarsa aydın olar ki, bu dövrdə hər il orta hesabla 14.226 pud barama istehsal edilirdi (5, s.42).

Bəhs olunan dövrdə Ordubad ərazisinin suvarma sistemi və ya su təsərrüfatı münasibətlərinin mənbələr əsasında tədqiqindən aydın olur ki, bu dövrdə sudan istifadə ictimai prinsiplərə əsaslanmırdı. Hovuz sularının mahallar üzrə bölünməsi müəyyən dərəcədə torpaqların suvarılmasına imkan yaradırdı. Ordubad mahalının suvarılması üçün dağlardan axan su ehtiyatlarından istifadə edilirdi. Əylis mahalı Nüvədi çayının, Dəstə mahalı Vənənd çayının, Cənnəb mahalı Urumis çayının suyu ilə suvarılırdı (13, c.61). Həmin çaylardan çəkilmiş arx və kanallar suvarmanın daha tez və asan olmasına şərait yaradırdı. XIX əsrin sonlarında nəşr edilmiş bir rus mənbəsində (9, c.129) Ordubad bölgəsindəki dörd çayın-Urumis çay, Vənənd çay, Nüvədi çay və Ordubad çayın o qədər də mühüm əhəmiyyətə malik olmadığı göstərilir. Bu çaylar az sulu idi. Ümumiyyətlə, ərazi kiçik Qafqaz sıra dağları ilə əhatə olunsada, su təhizatı işində çox çətinliklər olmuşdur. Suvarmada çayların, kəhrizlərin və çeşmələrin suyundan da istifadə edilirdi.

Baş verən təbii fəlakətlər suvarma quğularına və sistemlərinə- arx və kanallara zərər vururdu. Xüsusilə 80-ci illərdə baş vermiş daşqınlar zamanı bu özünü açıq şəkildə göstərmişdir. P.Yaqodinski yazırdı ki, 1884-cü ilin mayın 21-də güclü sel Əylis dərəsində 50-yə yaxın mal-heyvanın tələf olmasına səbəb olmuş və əhaliyə 500.000 manat dəyərində ciddi ziyan vurmuşdur (15, s.610). Bu cür faktların sayını xeyli artırmaq olar.

XIX əsrin sonlarında qəzanın kənd təsərrüfatına dair zəngin faktlarla diqqət çəkən mənbədə deyilirdi: “Son zamanlar burada tütün istehsalı da artırıldı; hazırda onun bir pudu 10-30 manatdır. Qəzada arıçılıq və balıqçılıq o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Araz çayında sazan və som, dağ çaylarında isə kiçik, ancaq dadlı forel balıqları olur. İndi burada barama qurdlarının xəstəliyinə görə ipəkçilik tənəzzül dövrünü keçirir. Qəzada Amerika pambıqçılığından da üstün olan pambıqçılıq inkişaf etdirilir” (9, s.135-136). XIX əsrin 80-90-cı illərində Naxçıvan bölgəsində pambıq əkin sahələri artmaqda davam etmişdi. Ümumi məhsulda Şərurun payı daha yüksək idi: 1896-1900-cü illərdə 72, 5% olmuşdu (5, s.43).

XIX əsrin sonlarında Naxçıvan diyarında kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də maldarlıq idi. Məlumatla görə kənd əhalisi qədim təsərrüfat sahəsi olan maldarlıqla iqlim şəraiti imkan verdiyinə görə, Naxçıvan diyarının, demək olar ki, bütün mahallarında məşğul olurdu. Maldarlıq əsas etibarilə geniş otlarla zəngin olan Dərələyəz mahalının şərqində yaşayan əhalinin başlıca məşğuliyyətinə çevrilmişdi. Bu da təsadüfi deyildi, çünki buradakı torpaq sahəsinin əksəriyyəti əkinçilik üçün yararsız olduğuna görə otların sahəsi daha çox idi.

Bəhs edilən dövrdə Naxçıvan bölgəsində qoyunçuluq inkişaf etmişdi. Heyvanların ümumi sayı ildən-ildə artırdı. Rusiyanın toxuculuq şirkətləri hər il Naxçıvandan 20.000 pud yun alırdı. 1892-ci ildə nəşr edilmiş “Qafqaz haqqında məlumatlar” toplusunun VII cildinin 230-cu səhifəsində yazılırdı ki, XIX əsrin 60-cı illərində burada 400.000 heyvan vardı. Bölgədə dövlət kəndlilərinin

iqtisadi məişətinin tədqiqatçısı P.Yaqodinski yazırdı ki, Ordubad qəzasında hər bir camış ildə 25-30 vedrə süd verirdi, hər baş kəl 50-100 manat civarında alınıb-satıla bilirdi (15., s.632).

Bölgədə heyvandarlığın inkişafına və artımına müxtəlif səbəblər mane olurdu. Bu səbəblərdən biri digər sahələrdən əraziyə gətirilən heyvanların Naxçıvanın iqlim şəraitinə (qızmar yay istilərinə) dözə bilməmələri və ilk ildə tələf olmaları idi (7, s.224). Bu və ya digər səbəblər bəhs edilən dövrdə maldarlığın, qoyunçuluğun və digər heyvandarlıq sahələrinin inkişafına mane olan səbəblər idi.

XIX əsrin sonlarında Naxçıvan bölgəsində də torpaqdan istifadə edilməsində icarə məsələləri mövcud idi. Torpaq ayrı-ayrı həyətlər tərəfindən və qrup halında isarəyə götürülürdü. Xüsusi sahibkar torpaqlarının icarəsi şifahi razılığa əsaslanır, xəzinə torpaqlarının icarəsi isə dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən rəsmiləşdirildi. İcarə müddəti müxtəlif idi. Bir, iki, üç ilə, hətta daha çox müddətə icarə var idi (5, s.45-46).

Kəndlilər torpağı sahibkardan “pay torpaq”, üstəlik iş, mal qüvvəsi, toxum, kənd təsərrüfatı alətləri alıb, əvəzində bəhrə verirdilər. “Pay” torpağı götürmək o qədər ağır idi ki, kəndlilər ondan imtina edirdilər. Məlumata görə, bu ağırlıq səbəbindən Şərur qəzasının Keşdaz (indiki Çəmənli-Y.R.), Vərməziyar və s. kəndlərin kəndliləri 34 il ərzində “pay”dan imtina etmişlər.

XIX əsrin sonunda Naxçıvan diyarında əkilib-becərilən kənd təsərrüfatı məhsullarının bir qismi satış üçün nəzərdə tutulurdu. Həmin məhsullar daxili bazarda müxtəlif qiymətlərə satılırdı. Ən ucuz dənlə bitki darı, ən bahalı kənd təsərrüfatı məhsulu isə pambıq idi. Əldə olan məlumata görə, 1884-cü ildə Şərur-Dərələyəzdə 1 pud çəltik 60 qəpiyə satılmış. Naxçıvan şəhər bazarında satılan kənd təsərrüfatı mallarının qiyməti bölgənin digər ərazilərində satılan malların qiymətindən fərqlənirdi. Tarixi və iqtisadi mənbələrin müqayisəli təhlili Ordubad bölgəsi ilə Naxçıvan bölgəsinin bazarlarında satılan kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətindəki fərqləri açıq şəkildə göstərir. Əhalinin tələbatını ödəmək üçün yerli bazarlara çıxarılan kənd təsərrüfatı məhsulları qonşu ölkə və ərazilərə də ixrac edilirdi. İxracatda və xarici ticarətdə Ordubad bölgəsi xüsusi rol oynamışdır.

Beləliklə, bəhs edilən dövrdə Naxçıvan bölgəsi əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik olsa da, onun inkişafına, təsərrüfatın maşınlaşdırılmasına, məhsuldarlığın artmasına az əhəmiyyət verildirdi. Kənd təsərrüfatında ancaq qədim ağac alətlərdən istifadə edilirdi. Elə bunun nəticəsi idi ki, məhsuldarlıq çox aşağı idi.

Əhalinin güzəranı heç də yaxşı keçmirdi. Naxçıvan və Şərur qəzalarında həyat tərzinin ağırlığı nəticəsində əhali arasında şəhərlərə, sənaye rayonlarına xeyli axın var idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, IV cild, (XIX əsr), Bakı, Elm, 2007, 504 səh.+48 səh. illüstrasiya
2. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində, Bakı, Elm və təhsil, 2014, 180 s.
3. Rəhimov Y. XIX əsrdə Naxçıvanın təsərrüfat həyatı (rus mənbələri əsasında) // AMEA Naxçıvan Bölməsi, Xəbərlər, Naxçıvan, Tusi, 2007, №1, s.49-54.
4. Şahverdiyev Z. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin kənd təsərrüfatı // Türk kultürünün araşdırma Enstitüsü, Mujgan Cunbur Ermağanı, Ankara, 2010, s.242-250.
5. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2008, 264 s.
6. Şahverdiyev Z. Naxçıvan: Tarixi yaddaş və müasir yüksəliş, Naxçıvan, Əcəmi NPB, 2017, 520 s.
7. Иванов Р.Н. Нашествие. Москва: Герои Отечества, 2009, 448 с., 39 илл. прил.
8. Материалы по шелководству и шелковой промышленности на Всероссийской художественно-промышленной выставке 1896. Кавказская шелководственная станция, Труды Кавказской шелковой станции, том XII, вып. I, Тифлис, 1904, 107 с.
9. Никитин К.Н. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд / Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып.2, Тифлис, 1882, с.109-142.
10. Никифоров Н.К. Экономический быт государственных крестьян западной части Нахичеванского уезда Эриванской губернии // Материалы для экономического быта государственных крестьян Закавказского края, том 1, вып. V, Тифлис, 1885, с.559-640.

11. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч.IV, СПб., 1836, 401 с.
12. Пашаев А.А. Город Ордубад в XIX-начале XX вв. (историко-этнографическое исследование), Баку, Элм, 1998, 200 с.
13. Смирнов К. Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края, Баку - «Озан», 1999, 156 с.
14. Шахвердиев З.А. Характер аграрных отношений в азербайджанской деревне в XIX-начале XX века (по материалам архивов), Международный научный журнал, Москва, 2009, №4, с.58-65.
15. Ягодынский П.Н. Экономический быт государственных крестьян в Ордубадском участке Нахичеванского уезда Эриванской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.I, вып.V, Тифлис, 1885, с.610.

ABSTRACT

Yashar Rahimov

THE CONDITION OF AGRICULTURE IN NAKHCHIVAN AT THE END OF 19TH CENTURY

At the end of the 19th century the condition of agriculture had been motley and many-branched area in Nakhchivan. The grain was planted in all the region of the country. One of the beneficial and profitable agricultural branches was water-melon in Nakhchivan in dealing period. During this period, it had been increased the vine-growing and the areas of grapes in the region.

The lands of the Ordubad region were very fertile and productive. The silkworm breeding was usefully and profitably here. In the 90th years of the 19th century, the production of cocoon was significantly increased in Ordubad. It is known that more than 60 varieties of apples have been cultivated in this region, which is well-known for its tasty and fragrant fruits.

At the end of the 19th century, the cattle-breeding was the most important area of agriculture after cropping in Nakhchivan.

РЕЗЮМЕ

Яшар Рагимов

СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В НАХЧЫВАНСКОМ РЕГИОНЕ В КОНЦЕ XIX ВЕКА

В конце XIX века сельское хозяйство в Нахчыване было многоогромным и многосторонним. Зерно сажались во всех магалах Нахчывана. Одним из полезных и прибыльных секторов экономики Нахчывана в этот период было садоводство. За этот период площадь виноградства и виноградных зон в регионе увеличилась.

Земли Ордубадского региона были очень плодородными и продуктивными. Шелководство здесь было важным и выгодным. В 90-х годах XIX века в Ордубаде было значительно увеличено производство барамы. Известно, что в этом регионе выращено более 60 сортов яблок, которые хорошо известны своими вкусными и ароматными плодами.

В конце XIX века в сельское хозяйства Нахчывана была важнейшая сфера скотоводство после земледелие.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev

SARA HACIYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi
haciyevasara@yahoo.com

UOT:94(479.242)

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANIN TƏSƏRRÜFAT HƏYATINDA
NƏQLİYYAT VASİTƏSİ KİMİ İSTİFADƏ OLUNAN HEYVANLAR HAQQINDA**Açar sözlər:** *Naxçıvan, kənd təsərrüfatı, ticarət, atçılıq, dəvəçilik***Key words:** *Nakhchivan, agriculture, trade, horse-breeding, camel-breeding***Ключевые слова:** *Нахчыван, сельское хозяйство, торговля, коневодство, верблюводство*

Naxçıvan diyarının təsərrüfat həyatında heyvandarlığın digər bir sahəsi olan dəvəçilik və atçılıq hələ qədim və orta əsrlər dövründən hər zaman müstəsna rolə malik sahələrdən biri olaraq əhalinin istər ticari, istərsə də təsərrüfat fəaliyyətində əvəzəlməz üstünlüyü ilə fərqlənmişdir. Bu bölgədə iri və xırdabuynuzlu maldarlıq təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli şərait olması haqqında məlumat verən Strabon yazır ki, Albaniya düzənlikləri daim zəngin otlaq görkəminə malik idi. İlin qızmar vaxtında mal-qara dağ yüksəkliklərində yerləşən çəmənliklərə qaldırılır, qışın soyuğunda isə düzənliklərə endirilirdi. Bu diyarda qoyun-keçi çox yayılmışdı. Burada atçılıq və dəvəçilik də inkişaf etmişdi. Klavdi Ellian yazır ki, Kaspianada dəvələr lap çoxdur, onların gözəl yunu vardır. Mal-qara əhalini süd məhsulları, ət, dəri və yun ilə təmin edirdi [Bax: 7, s. 68]. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın kənd təsərrüfatında xırdabuynuzlu heyvandarlıq ilə yanaşı, iribuynuzlu mal-qaranın kəllərin, öküzlərin, həmçinin atın, dəvənin, qatırın və ulağın da təsərrüfat həyatının inkişafında faydası çox idi. Torpağın şumlanması, təsərrüfat işlərinin görülməsində, yüklərin mənzil başına çatdırılmasında at və dəvənin rolu əvəzəlməz idi. Arabası olmayanlar və xüsusən araba işləməyən dağətəyi yerlərdə dərzləri sahələrdən at, dəvə və ulaq vasitəsilə daşıyırdılar [9, s. 37-44]. Dəvənin yunundan tutmuş əti və dərisinə kimi təsərrüfat və məişət həyatında istifadəsi, dəvəçiliyin xeyirli bir sahə olduğunu əhalinin nəzərindən qaçırmamışdır.

Məlumdur ki, erkən orta əsrlər dövrünün tranzit ticarətinin inkişafında dəvə karvanlarının xüsusi rolu var idi. Məhz arxeoloji qazıntılar zamanı Naxçıvan diyarının Püsyən kənd tipli yaşayış yerindən və Sədərək şəhər yerinin erkən orta əsrlərə aid mədəni təbəqələrindən aşkar olunan dəvə sümükləri də bunu deməyə əsas verir [5, s. 167-171].

Böyük İpək yolunun Azərbaycandan, o cümlədən də Naxçıvan diyarından keçməsi də ölkəmizdə dəvəçiliyin inkişafına mühüm təsir göstərən amillərdən biri olmuşdur. Azərbaycanda dəvəçilik sahəsindəki tənəzzül məşin və texnikanın inkişafı ilə başlanıb. Bu isə göstərir ki, texnikanın inkişafına qədərki dövrdə dəvə hər zaman əhalinin təsərrüfat həyatında önəmli rol oynamışdır.

Ölkəmizdə köçəri əhali yaylaqdan qışlağa, qışlaqdan isə yaylağa daşınarkən atlarla bərabər, dəvələrdən də geniş istifadə etmişlər. Naxçıvan diyarında olan bəzi məhəllə adları və digər bu tipli adlar sübut edir ki, burada dəvəçilik təsərrüfatından geniş istifadə edilib. Məlumdur ki, Naxçıvan şəhərində qədim məhəllələrdən birinin adı Sarbanlar məhəlləsi adlanır. Sarbanlar (sarban) sözü karvanbaşçı, dəvəçi mənasındandır. Məhəllə şimaldan Sallaqxana, cənubdan Gomayıl məhəlləsi ilə birləşmişdir. Məhəllə sakinləri şəhərdə iyirminci əsrin 40-50-ci illərində dəvəçiliklə və faytonçuluqla məşğul olmuşlar.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, XVIII-XIX əsrlərdə də əsasən ticarətdə önəm daşıyan dəvəçilik, atçılıq, qatırçılıq maldarlıq təsərrüfatında əhəmiyyətli yer tuturdu. Hələ orta əsrlər dövründən Culfa yaxınlığında Ziyəül-Mülk körpüsündən keçən dəvə karvanları Naxçıvandan Təbrizə barama, xam ipək, pambıq, qoz ləpəsi, quru meyvə, şəfəyi üzümü, növbənöv ləziz armudlar və s. aparır, Təbrizdən isə zərli ipək parçalar, şallar, qadın bəzək şeyləri, ayaqqabı, xalı-xalça, ədviyyat, cürbəcür büllur, çini, şüşə qablar, misgərlik məmulatı və s. gətirirdilər [3, s. 48]. İ.Tavernye yollarda təhlükəsizlikdən bəhs edərək yazırdı ki, ticarət mallarını açıb baxmadan hər dəvə yükü üçün 10 abbası alınır. Ölkənin müxtəlif yollarında müəyyən fərq ilə toplanmış bu vəsait yolların mühafizəsinə sərf

olunurdu [10, s. 62, 65]. Soyuq iqlim şəraitinə uyğunlaşmış Azərbaycan dövələri Osmanlı Türkiyəsində xüsusilə qiymətləndirilirdi. Osmanlılar Azərbaycan dövələrini öz dövələrindən üstün tuturdular. Onlar Azərbaycandan, o cümlədən də Naxçıvandan cins atlar və dövələr almağa çox maraqla göstərmişlər. Hətta Azərbaycandan Osmanlı imperiyasına hər il xeyli dövə ixrac edilirdi [13, s. 180]. Osmanlılar Naxçıvanı idarə etdiyi dövrdə də saxlanılan dövəyə görə vergi almışlar. Bunu Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərindəki qeydlər də bir daha təsdiq edir. Onlara həmin dövrdə dövə, at, qoyun və başqa heyvanlar üçün - ildə 4.500 (ağça) ödənilmişdir [6, s. 219].

Naxçıvan əyalətinin statistik təsvirində Ordubad bölgəsində nəqliyyat heyvanları kimi dövədən istifadə edilməsi barədə məlumat verilir. Lakin, dövənin hansı mahallarda olması haqqında isə heç bir məlumat verilmir. Güman etmək olar ki, dövədən əsas etibarilə ticarətlə məşğul olan yerlərdə istifadə olunmuş [4, s. 24]. Dövəçiliyin inkişafı, hər şeydən əvvəl, bir iş heyvanı kimi ağır yük götürməsi ilə əlaqədar dövəyə olan ehtiyacın artması ilə izah olunur. Naxçıvan diyarında dövədən ən çox nəqliyyat vasitəsi kimi geniş istifadə edilmişdir. Azərbaycanda dəmir yolu çəkilənə qədər at, qatır və uzunqulaqdan fərqli olaraq dövə əsas yük heyvanı sayılırdı. Çünki bir dövənin yükü 2-3 at yükünə bərabər idi. Yüklü dövə bir gündə fasiləsiz olaraq 30-35 km, fasilə ilə isə 50 km-ə qədər yol gedə bilirdi. Yüklü dövənin sürəti saatda 4-5 km-ə çatırdı. K.Nikitin yazırdı ki, “Arazın şərqində, Əlincəçayın arxasında yerləşən Culfa keçid məntəqəsi İrandan Qafqaza gedən əsas karvan yollarının üzərindədir. İndi bu yolla tərkibində 100-dən də artıq dövə, at olan 80-90 karvan gedir. Bu karvanlara yüklənmiş İran və türk malları 1.600.000 manat dəyərindədir. Bu ticarət Naxçıvan gömrüyü ilə keçirilir” [11, s.140]. Bu faktlar bəhs edilən dövrdə, xüsusilə XIX yüzilliyin sonlarında Naxçıvanın iqtisadi əlaqələri və buradakı ticarət münasibətləri barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa kömək göstərməklə yanaşı, həmçinin, bu yüklərin çoxunun da dövələr vasitəsilə daşınması faktını təsdiqləyir.

Dövədən yükdaşıma vasitəsi kimi hərbi yürüşlər zamanı da geniş istifadə edilmişdir. Bəhs olunan dövrdə lazım olan ərzaqla yanaşı, döyüş sursatını da dövə ilə daşımağa üstünlük verirdilər. Rus elçisi A.Volinski İrana səfər edərkən səyyar mağaza üçün iki min manatlıq, təxminən 28-34 baş dövə satın almışdı. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı çar hökuməti öz ordusunu yük heyvanları ilə təmin etmək üçün Azərbaycanda yerli əhalidən çoxlu miqdarda dövə, at və öküz aldığı haqda məlumatlar da vardır. Etnoqrafik məlumatlara görə hər dövənin yükü öz çəkisinin təxminən yarısına bərabər olmalı idi [1, s. 68]. AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. professor H.Səfərli yazır ki, 1865-ci ildə II Kəlbəli xanın himayəsi ilə Şahbuz rayonunun Kükü kənd ərazisində yerləşən Qanlıgöldə su anbarı tikilən zaman bu əraziyə tikinti materialları dövə, at, qatır, ulaq və s. ilə uzaqdan, keçilməz dağ yolları ilə tikinti sahəsinə daşınmışdır [8, s. 88].

XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında inkişaf etdirilmiş təsərrüfat sahələrindən biri də atçılıq idi. Hələ qədim qayaüstü at rəsmləri, atçılıqda istifadə olunmuş ləvazimatların qalıqları, metal və ağac əşyalar üzərində həkk olunmuş at fiqurları və s. də sübut edir ki, Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan diyarının təsərrüfat həyatında atçılıq mühüm rol oynamışdır. Bölgədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan at skletləri, qayaüstü, qəbirüstü abidələr və digər sənət əsərləri üzərindəki at təsvirləri də təsdiq edir ki, bu diyarda at həm təsərrüfat həyatında, həm də mifoloji dünyagörüşdə önəmli rol oynamışdır [5, s. 167-171].

Bu təsərrüfat, demək olar ki, zaman keçdikcə maldarlıqdan ayrılmış və özü xüsusi bir təsərrüfat sahəsinə çevirilmişdir. Tarixən atçılığın bir çox təsərrüfat və ordu quruculuğu sahələrində özünü köməkçi qüvvə kimi göstərməsi faktı tarixi qaynaqlardan və arxeoloji tədqiqatlardan da bəlli olur. Tranzit ticarətindən tutmuş ölkə daxili ticarətə kimi, minik və qoşqu vasitəsi kimi, müharibələrdə isə süvarinin əsas döyüş vasitəsi kimi bu heyvanın daha çox lazımlı olması atçılığın inkişafını hər zaman labüd etmişdir. Təsəvvür deyildir ki, Şahbuzun Keçili, Biçənək, Ağbulaq, Şərurun Havuş, Cağazir, Culfanın Ləkətağ, Bəyəhməd və s. kimi yaşayış məntəqələrində atçılığın hələ də təsərrüfatın ayrılmaz sahələrindən biri kimi gündəmdə qalması regionun təbii qanunauyğunluqlarından irəli gələn amillə əlaqədardır. Aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı çoxlu sayda at sümüklərinə Naxçıvan bölgəsinin əsasən dağlıq relyefə malik erkən orta əsr kənd tipli yaşayış yerlərində - Albantəpə, Qoşatəpə, Havuş, II Bəyəhməd, Külüs, Qızıltapılan, müdafiə tipli istehkam abidələrindən isə Şapurqala və Gavurqalada rast gəlinmişdir [5, s. 167-171].

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Azərbaycanda atdan yükdaşıma və minik vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Yük atı ticarət məhsulların daşınmasında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, aran kəndlərin əkinçilik və bağçılıq məhsullarını, dağ kəndlərinin ağacdən düzəldilmiş məişət avadanlıqlarını, heyvandarlıq məhsullarını, sənətkarlıq əşyalarını satış bazarlarına çıxarmaq və ya kəndbəkənd gəzdirmək üçün yük atı ən sərfəli nəqliyyat vasitəsi idi. At, həmçinin bir çox təsərrüfat işlərinin (ot, odun, dərz daşımaq, dəyirmanla dən aparmaq) icrasında əvəzsiz idi. XVIII-XIX əsrlər dövründə maldarlıq təsərrüfatının inkişafında atçılıq xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir İ.Şopen yazırdı ki, bu dövrdə atlardan və qatırlardan minik vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Həmçinin, müəllif, öz əsərində həmin qatırlardan Azərbaycanın digər bölgələrinə duz daşınması üçün istifadə edildiyini qeyd edir [14, s. 793-795].

Bölgədə ulaqların da təsərrüfat həyatında müstəsna rola malik olması həm qaynaqlardan, həm də texnikanın inkişafına baxmayaraq, günümüzdə belə bu heyvanın dağ kəndlərinin təsərrüfat həyatında önəm daşmasından bəllidir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsasən minik vasitəsi kimi istifadə olunan bu heyvanlar erkən orta əsrlər Naxçıvan təsərrüfatının ayrılmaz bir qolunu təşkil etmişdi. Naxçıvan diyarının Axura, Havuş, Albantəpə, Püsyən, Külüs, Kolasu, Qızıltapılan kənd tipli yaşayış məskənlərinin erkən orta əsrlərə aid mədəni təbəqələrinin müxtəlif dərinliklərində ulaq sümüklərinin qalıqlarına rast gəlinmişdir ki, bu da təsərrüfat həyatında ulağın bir minik və yükdaşıma vasitəsi kimi önəm daşdığını göstərir. [5, s. 167-171]. Arxeoloji tədqiqatlara və yazılı mənbələrə əsasən, Azərbaycanın çətin keçilən dağ yollarında uzunqulaq yeganə nəqliyyat vasitəsi olmuşdur. Etnoqrafik materiallardan da məlum olur ki, dəvə karvanının müşayiət edən sarbanlar və çarvadarlar həmişə karvanın qabağında uzunqulağa minib gedərmişlər. Çünki yaxşı yaddaşı olan uzunqulaq bir dəfə keçdiyi təhlükəli yoldan ikinci dəfə keçməzdi. XIII əsr coğrafiyaşünas-səyyah Zəkəriyyə Qəzvini yazırdı ki, əgər dumanlı havada çarvadar yolu itirərsə, onda qabağa uzunqulağı buraxardı [15]. Məşhur Venetsiyalı səyyah Marko Polo da öz məlumatlarında göstərir ki, Azərbaycanda sağlam, aclığa və susuzluğa davamlı uzunqulaq yetişdirilir ki, onların hər biri 30 markaya satılır. Yerli tacirlər uzaq səfərlərə belə uzunqulaqla gedirlər. Marko Polo, həmçinin Azərbaycanda ənənəvi təsərrüfat sahəsi olmuş atçılıqdan və atların xarici bazara çıxarılmasından da bəhs etmişdir [12, s. 27].

Ucu, dağ şəraitinə yaxşı bələd olan, heç bir qayğı tələb etməyən, aclığa dözümlü və təhlükəyə qarşı həssas olan uzunqulaqdan maldar elatları daha çox istifadə edirdilər. Uzunqulağı yükləmək üçün belinə palan vurulurdu. Bəzən nisbətən ağır yükləri uzaq məsafəyə aparmaq üçün palanın altından tərlik əvəzinə, köhnə palazı dairəvi formada tikərək içinə pambıq, yun və küləş doldurulmuş loru qoyulurdu [1, s. 76]. Qeyd edək ki, dəvədən fərqli olaraq, Naxçıvan diyarının təsərrüfat həyatında bu gün də atlardan və uzunqulaqlardan kənd təsərrüfatında minik vasitəsi kimi istifadə olunur.

Azərbaycanda, o cümlədən də Naxçıvan diyarında maldarlığın digər sahələri - atçılıq, dəvəçilik və s. ilə məşğul olunsada, bunların miqyası iribuynuzlu maldarlıq, qoyunçuluqla müqayisədə xeyli az idi. Lakin, bununla yanaşı XIX əsrin son onilliklərindən başlayaraq atçılıq təsərrüfatına diqqətin artması müşahidə olunurdu. Doğrudur, sahibkar kəndində kəndli təsərrüfatlarının çox az bir hissəsində minik, qoşqu və digər məişət-təsərrüfat məqsədləri üçün adi cins atların saxlandığına rast gəlinə də, kəndlilərin böyük bir hissəsi maldarlığın bu sahəsində bazara satış üçün əmtəlik məhsul çıxarmaq məqsədilə məşğul olmaq imkanından məhrum idilər. Əvəzində atçılıqla məşğul olmaq üçün zəruri olan bütün şəraitə malik mülkədarlar, hətta şəhərlərdə mal-mülk, mənəb sahibi olan varlı şəxslər müxtəlif bölgələrdə atçılıqla, daha doğrusu, xüsusi cins atların yetişdirilməsi və satılması ilə məşğul idilər [2, s. 52-56].

Lakin, bütün dövrlərdə olduğu kimi, XVIII-XIX əsrlərdə də bəzi səbəblər var idi ki, maldarlığın, qoyunçuluğun, dəvəçiliyin, atçılığın və digər heyvandarlıq sahələrinin inkişafına mane olurdu. Bu xüsusən hərbi-siyasi vəziyyətlə əlaqəli idi. Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, Türkmənçay müqaviləsinə qədər Naxçıvan xanlığının ərazisində ardı-arası kəsilməyən müharibələrin aparılması kənd təsərrüfatının bütün sahələrində olduğu kimi, maldarlıq təsərrüfatının inkişafına da mənfi təsir göstərmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan diyarında dəvəçiliyin, atçılığın, və s. inkişafı əsas etibarilə bölgənin təbii-coğrafi şəraiti ilə bağlı idi. Yerli əhali isə bölgədə olan coğrafi-iqlim şəraiti ilə bağlı olaraq iri və xırdabuynuzlu maldarlıq təsərrüfatına üstünlük vermiş və bu təsərrüfat sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün vacib olan yardımçı sahə kimi nəqliyyat heyvanlarının saxlanması da diqqət göstərmişlər

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası, 3 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Baxşəliyev F. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində maldarlıqda əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı, // Tarix və onun problemləri, 2013, № 3, s. 52-56.
3. Baxşiyev Ə. Ordubad Səfəvilər dövründə // Elm və həyat jurnalı, 1990, № 11-12, s. 48.
4. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin I qərinəsi), Bakı, Elm, 1995, 96 s.
5. Qasımlı V. İlk orta əsrlərdə Naxçıvanda maldarlıq təsərrüfatı // Bakı Universiteti Xəbərləri, 2010, № 4, s. 167-171
6. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi t.e.n. H.Məmmədov, Tərcümə edənlər akademik Z. Bünyadov və t.e.n. H. Məmmədov, Bakı: Elm, 2001, 376 s.
7. Rəcəbli Q. Azərbaycan tarixi, Bakı, Elm və təhsil, 2013, 544 səh.
8. Səfərli H. Naxçıvanın görkəmli şəxsiyyətlərindən general-mayor II Kəlbəli xan Kəngərli-Naxçıvanski. // Актуальные научные исследования в современном мире Выпуск 6(26). Часть 6, Июнь 2017 г. Переяслав-Хмельницкий, с. 85-92.
9. Zeynalov İ. XIX əsrin sonu-XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində əkinçilik təsərrüfatı (taxılçılıq). // Naxçıvan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər (İctimai Elmlər Seriyası), 2016, № 5, s. 37-44.
10. Tavernier J.B. XVII. asır ortalarında Türkiyə üzərindən İrana səyahət. Çeviren, Ertuğrul Gültekin, İstanbul, Kervan kitabçılıqbasın sənayi və ticarət A.Ş., 1980, 113 s.
11. Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд, / СМОМПК (сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа), Т. II, Тифлис: Издание Управления Кавказского Учебного Округа, 1882, с. 109-142.
12. Поло М. Книга Марко Поло, Перевод со старофранцузского текста И.П.Минаева, Москва, Географгиз, 1956, 376 с.
13. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы), Баку, Элм, 1981, 237
14. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1852, 1231 с.
15. <https://heyvanbazari.az/articles/meqaleler/faydali/ulaq-neqliyyat-vasitesi-kimi>

ABSTRACT

ABOUT ANIMALS WHICH USED IN NAKHCHIVAN'S TRANSPORT LIFE IN THE XVIII-XIX CENTURIES

In the article some animals are mentioned in the 18th-19th centuries, the horse, camel, cattle, etc., used mainly as a means of transportation in the economic life of Nakhchivan. It was noted that, despite the difficulties of the era, the population pay attention great importance to this area of agriculture. This was of particular importance the military and commercial needs of the region's population.

РЕЗЮМЕ

О ЖИВОТНЫХ, КОТОРЫЕ ИСПОЛЬЗУЛИСЬ В ЖИЗНИ ТРАНСПОРТА НАХЧЫВАНА В XVIII-XIX ВВ

В статье рассматриваются некоторые животные-лошадь, верблюды, крупный рогатый скот и т.д. используемый главным образом в качестве средства передвижения в экономической жизни Нахчывана XVIII-XIX вв. Было отмечено, что, несмотря на трудности эпохи, население придает большое значение этой области сельского хозяйства. Это означает, что население региона является военным, коммерческим и т. д. это было особенно важно для удовлетворения спроса.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiiyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev

İLHAMİ ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi
ilhamialiyev@yahoo.com.tr

UOT:94(479.242)

XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ SƏFƏVİ, OSMANLI VƏ RUSİYA
MÜHARİBƏLƏRİ VƏ NAXÇIVANDA SİYASİ VƏZİYYƏT**Açar sözlər:** *Naxçıvan, Səfəvilər dövləti, siyasi vəziyyət, müharibə, sülh müqaviləsi***Key words:** *Nakhchivan, the Safavids state, political situation, war, peace agreement***Ключевые слова:** *Нахчыван, государство Сефевидов, политическая ситуация, война, мирное соглашение*

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin xarici siyasətində vəziyyət sabit deyildi. Ölkədə baş verən çaxnaşmalar daxili gərginliyi artırdığı kimi, mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi də regionda geosiyasi marağı olan qonşu və Qərb dövlətlərinin Səfəvilər dövlətinə qarşı münasibətini mənfi istiqamətdə dəyişməkdə idi.

Qeyd edək ki, XVII əsrin sonlarında xarici siyasətdə Səfəvilər dövlətinin vəziyyəti pis deyildi. Baxmayaraq ki, Osmanlı dövlətinə qarşı Səfəvilərdən istifadə etmək siyasətini Qərb dövlətləri işə salmağa çalışırdı, amma bu istənilən nəticəni vermirdi. Belə ki, hələ XVII əsrin 80-ci illərində Avropa ölkələri öz nümayəndələrini İsfahana göndərərək, Səfəvi şahı Süleymanı (1666-1694) Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə təşviq edir, bu işdə onlarla ittifaqa girməyi, səfəvilərin əvvəllər itirdikləri Bağdad və digər torpaqları geri qaytarmağı təklif edirdilər. Avropa ölkələrinin belə canfəşanlıq etmələrinin əsas səbəbi isə osmanlıların Avropada apardıqları müharibələri dayandırmaq idi. Bu zaman Osmanlı ordusu "Müqəddəs birlik" adlanan xristian ittifaqının (1684) təşkil edilməsinədək Avropa cəbhəsində irəliləməkdə idi. 1683-cü ildə Vyana şəhəri osmanlıların mühasirəsində idi. Qərb dövlətləri Osmanlıya qarşı yenə də səfəvilərdən istifadə etməyə çalışırdı. Artıq neçənci dəfə idi ki, qərb dövlətləri öz məqsədlərinə nail olmaqdan ötrü, Avropanı lərzəyə salan Osmanlı təhlükəsini dəf etmək üçün Səfəvilər dövlətindən bir vasitə kimi istifadə etməyə - Osmanlı imperiyasının hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamağa cəhd edirdilər [3, s. 244].

Amma Qəsri-Şirin müqaviləsindən (1639-cu il) sonra Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində davam edən sülhü qoruyub saxlayan Şah Süleyman öz hakimiyyəti illərində Qərbin araqızışdıran siyasətinə aldanmır və sabitliyi saxlamağa çalışırdı. Şahın belə siyasəti davam etdirməsi Osmanlıya qarşı Səfəvi dövlətindən istifadə etməyə çalışan qüvvələri çox məyus edirdi. Bu haqda həmin vaxt Səfəvi torpaqlarında olmuş xristian səyyah T.Kruşinskinin xatirələri aydın fikir yürütməyə imkan verir. O qeyd etmişdir ki, Şah Süleymana Osmanlı tərəfindən gözlənilən təhlükənin qarşısını almaq üçün hücum etmək lazım olduğunu bildirəndə o, bu təhlükədən narahat olmadığını demiş, hətta İsfahanı belə istəsələr osmanlılara güzəştə getməyə hazır olduğunu bildirmişdir [26, s. 40].

Şah Süleymandan sonra hakimiyyətə keçən Şah Sultan Hüseyin (1694-1722) hakimiyyətinin əvvəllərində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərindəki bu sabitlik qorunmuşdur. Baxmayaraq ki, onun taxta çıxmasından az sonra, elə həmin ildə (1694) Osmanlıya tabe olan Bəsrənin səfəvilər tərəfdən Müntafiq tayfasının başçısı Şeyx Mani tərəfindən tutulması, osmanlıların növbəti ildə şəhəri geri qaytarması və bundan sonra Şeyx Maninin təkrar bu yeri ələ keçirməsi baş verdi və bu münasibətlərə soyuqluq gətirə bilərdi [3, s. 244]. Amma Bəsrə şəhərinin tutulması Səfəvi şahının istəyi ilə olmadığından tərəflər arasında münasibətlərə xələl gətirmədi. Belə ki, Ərəbistanın nüfuzlu Muşəşə tayfasından olan Seyyid Fərəculla Bağdad hakimi Həsən paşadan və Şah Sultan Hüseyindən Şeyx Manini Bəsrədən sıxışdırıb çıxarmaq barədə izin alıb, onu nəinki Bəsrədən, həmçinin Qurnadan qovub çıxardı [27, s. 53]. Bundan sonra Seyyid Fərəculla

şəhərin açarını şaha, o da öz növbəsində qiymətli hədiyyələrlə birlikdə Osmanlı sultanına göndərdi. Lokart yazır ki, Bəsrənin Səfəvilər tərəfindən işğalı Osmanlı dövləti ilə hərbi münaqişə səviyyəsinə qalxmadan sona çatdı [27, s. 54]. Bu zaman Səfəvilər dövləti daxili çəkişmələrdən, Osmanlı isə iqtisadi sahədə tənəzzülün dərinləşməsi ilə daxili gərginliyin artması və Avropada getdikcə zəifləməsindən dolayı bir-birinə qarşı müharibə etməkdən çox, sabit münasibətləri qorumağı üstün tuturdular.

Lakin, Səfəvilər dövləti ərazisində ayrı-ayrı yerlərdə baş verən üsyanlar zamanı ən təhlükəlisi əfqanların törətdiyi ixtişaşlar idi ki, bu Səfəvi taxtını silkələmiş oldu. Bu həm də daha çox qonşu Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin Səfəvi torpaqlarına təcavüzünü asanlaşdırırdı. Dağılmaqda olan Səfəvilər dövlətinin geniş sərhədləri daxilindəki torpaqlarını işğal etmək uğrunda Rusiya və Osmanlı dövlətləri mübarizəyə başlamış oldular. Əvvəlcə bu dövlətlər şah hakimiyyətinin iqtisadi və hərbi-siyasi gücü haqqında kəşfiyyat məlumatları əldə etmək üçün öz nümayəndələrini diplomatik missiya adı altında göndərməyə başladılar.

Bu zaman Osmanlı sultanı Səfəvilər dövlətində baş verən proseslər haqqında ətraflı məlumat toplamağa çalışırdı. 1718-ci ildə Osmanlı ilə Venesiya və Avstriya arasında Passaroviçdə bağlanmış sülh müqaviləsindən sonra tərəflər arasında ticarət və naviqasiya haqqında da rəsmi sənəd imzalanmışdır. Bu müqavilə ilə bağlı Avstriya səfiri Osmanlı hökumətindən xahiş etdi ki, həmin sənədin 19-cu bəndinin şərtlərini dəqiqləşdirməkdən ötrü səlahiyyətli türk rəsmisi Dürri Əfəndini Səfəvi sarayına göndərsin [27, s. 123; 3, s. 245]. Üzdə diplomatik nümayəndə kimi göndərilmiş Dürri Əfəndi əslində öz missiyasında Səfəvi dövləti ilə bağlı məlumatları da əldə etmək imkanı qazanmış oldu. Dürri Əfəndi ona verilən rəsmi tapşırığı – sərhəd məsələlərinin müzakirəsini başa çatdırdıqdan sonra, xüsusi missiyasını – Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyətinə dair məlumatları da toplayaraq 6 ay yarımliq səfərini başa vurdu, 1721-ci il dekabrın 5-də İstanbula gəldi və hazırladığı hesabatı sultan III Əhmədə təqdim etdi [17, s. 49]. O, bu hesabatında Səfəvilər dövlətində məmurların özbaşınalığı, ordunun zəifləməsi, cana doymuş əhəlinin artıq şah hakimiyyətinin sona çatdığını dediklərini və s. qeyd etmişdi. Təqdim edilən bu məlumatlar əsasında sədrəzəm Səfəvilər dövlətinə qarşı yeni siyasi planı müəyyənləşdirmiş oldu [17, s. 62]. Növbəti ildə Səfəvi tərəfi Murtadaqulu xanı Dürri Əfəndinin missiyasına cavab olaraq Osmanlı dövlətinə diplomatik nümayəndə kimi göndərdi [27, s. 125].

Osmanlı sultanı kimi, rus çarı da Səfəvilər dövlətində baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Bu məqsədlə o, müxtəlif yollarla öz nümayəndələrini bu dövlətin ərazisinə göndərərək ən son baş verənlər haqqında məlumatlar əldə edirdi. 1715-ci ildə çar podpolkovnik Artemi Volinskinin rəhbərliyi ilə nümayəndə heyətini İsfahana göndərmək üçün fərman imzaladı [21, s. 4]. Səfəvilər dövləti ilə Rusiya arasında ticarət müqaviləsi bağlamaq məqsədilə göndərilən A.Volinski I Pyotrun verdiyi gizli tapşırığı da – gedəcəyi ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı haqqında məlumatlar əldə etməyi də yerinə yetirməli idi [19, s. 86-90]. 71 nəfər nümayəndə heyəti ilə 1716-cı ilin 4 iyulunda Moskvadan yola düşən A.Volinski Həştərxandan dəniz yolu ilə Dərbəndə oradan isə Niyazabad, Şamaxı, Muğan düzü, Təbriz, Miyanə, Zəncan, Sultaniyə, Səba, Qum, Kaşan kimi yaşayış yerlərindən keçərək 1717-ci ilin əvvəllərində İsfahana çatmış, burada həmin il, iyulun 30-da Səfəvilər dövləti ilə 10 maddədən ibarət ticarət müqaviləsi bağlamışdır. Geri qayıdarkən yenidən Azərbaycan şəhərləri Şamaxı və Niyazabadda olmuş, 1718-ci ildə Rusiyaya qayıtmışdır [7, s. 21-22]. Göründüyü kimi, A.Volinski bu səfəri çərçivəsində Səfəvilərin strateji əhəmiyyətli şəhərlərini, quru və su yollarını ətraflı öyrənmək imkanı əldə etmişdir. Çar 1720-ci ilin martında Həştərxana qubernator təyin etdiyi A.Volinskiyə bu dəfə Səfəvi torpaqlarına yürüş üçün gizli hazırlıq işləri aparmaq tapşırığı verdi [21, s. 6]. A.Volinskinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında I Pyotrun Səfəvi dövlətindəki vəziyyət barədə təsəvvürü artıq formalaşmışdı. Hadisələrin sonrakı inkişafını izləmək məqsədilə I Pyotr Rəstdəki rus konsulu Semyon Avramovu İsfahana ezam etdi, ona tənəzzül prosesinin kulminasiya mərhələsinə çatdığı, Səfəvi rejiminin dağılması barədə ara-sıra gələn xəbərlərin həqiqiliyini öyrənib, bu haqda raport verməyi tapşırırdı [3, s. 246] və eyni zamanda kapitan Aleksey Baskakovu Şamaxı, Abşeron sonra Gilan istiqamətində quru yolların vəziyyəti haqqında məlumat əldə etmək üçün hərbi kəşfiyyat məqsədilə göndərdi [21, s. 6].

Digər bir missiyanı yerinə yetirmək üçün çar I Pyotr donanma zabiti F.İ.Soymonovdan istifadə etmişdir. Xəzər dənizinin qərb sahili əraziləri haqqında məlumat əldə etmək üçün çar bu missiyada F.İ.Soymonovla birlikdə kapitan-leytenant Karl Fon Verdeni də bu işə cəlb etmişdi. Hər iki şəxs onlara verilən tapşırığı yerinə yetirmək üçün 1719-cu ildə yola çıxmış, 1721-ci ildə Xəzər dənizinin qərb və cənub sahillərinin xəritəsini tərtib edib, çara təqdim etməklə öz işlərinin öhdəsindən uğurla gəlmişlər [7, s. 25].

Beləliklə, Səfəvi torpaqlarının ələ keçirilməsi uğrunda Səfəvilər dövləti ilə müharibədən əvvəl Osmanlı və Rusiya dövlətləri onlar üçün lazımı kəşfiyyat məlumatlarını əldə edərək işğal planlarını gerçəkləşdirmək üçün hazırlaşdılar. Rusiyanın regiondakı hərbi-strateji mövqelər haqqında məlumatlar əldə etmək üçün göndərdiyi kəşfiyyat qrupları daha çox idi. Bu onun Osmanlıya nisbətən bölgəyə az bələd olmasından irəli gəlirdi.

Qərb dövlətləri Osmanlı və Rusiyanın Səfəvilər dövlətinin ərazisini işğal etməsinə qətiyyətlə razı deyildilər [4, s. 94; 3, s. 247-248]. Çünki, bu zaman işğal edimiş yeni ərazilər hesabına bu dövlətlər öz sərhədlərini genişləndirəcək və güclənəcəkdilər. Məsələn; Xəzərsahili vilayətləri ələ keçirməklə Rusiya hərbi-strateji və iqtisadi baxımdan xeyli üstünlük əldə etmiş olurdu. Rusların şərqdə torpaqlarını genişləndirməsi İngiltərə və Fransanı bərk narahat edirdi. Xəzərsahili torpaqların Rusiya tərəfindən tutulması, xüsusilə İngiltərənin narahatlığına səbəb olurdu. Belə ki, öz müstəmləkəsi Hindistanın gələcək taleyi onu bərk narahat edirdi [3, s. 247]. Bu məsələ ilə bağlı C.Kerzonun fikirləri səciyyəvi olmuşdur. O, qeyd edirdi ki, heç bir ingilis naziri rusların Hind okeanında bərqərar olmalarına razı ola bilməz, necə ki, heç bir rus çarı ingilislərin Xəzər dənizində bərqərar olmalarına yol verməz [2, s. 135]. Buna görə qərb dövlətləri də bu iki dövlətin işğal planlarını dayandırmaq üçün onların bir-biri ilə müharibəyə başlamasına çalışdılar. Bütün bunlara baxmayaraq Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında 1720-ci ildə “əbədi dostluq” müqaviləsi imzalanmışdı [4, s. 123]. Əslində isə Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətini getdikcə itirdiyi bir məqamda onun dövlətinin ərazisini işğal etmək uğrunda gərgin mübarizə aparılsa da, bu işğalda Osmanlı və Rusiya hərbi qüvvələri real olaraq müharibəyə girmədilər. Hər iki dövlətin işğalçı qüvvələri tutduqları yerlərdə Səfəvi qoşunları ilə müharibə etmiş oldular.

Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən Səfəvilər dövlətinin torpaqlarının işğalı əfqanların şah hökumətini ələ keçirməsindən sonra başladı. Mahmudun rəhbərliyi ilə əfqanlarla Səfəvi ordusu arasında həlledici döyüş 1722-ci ilin 8 martında Gülnabadda oldu. Hərbi qüvvə sayı və döyüş texnikası baxımından üstün olmasına baxmayaraq, hərbi qüvvələr arasında vahid komandanlıq və birlik olmadığından şah tərəfi bu döyüşdə biabırcasına məğlub olaraq İsfahana geri çəkildi [3, s. 120]. Bundan sonra yenidən qüvvə toplayıb əfqanları geri oturtmaq mümkün olmadı [6, s. 62]. Qeyd edək ki, hələ İsfahan şəhəri mühasirəyə alınmamışdan əvvəl şah ayrı-ayrı vilayət hakimlərinə qoşun toplayıb və ya sərəncamlarında olan qoşunla köməyə gəlmələrini istədi, onlar yardım edəcəklərinə söz versələr də, heç bir əməli iş görmədilər [3, s. 121-122]. Hələ bu azmış kimi oğlu Təhmasib Mirzəni çətinliklə də olsa mühasirədən çıxartdırıb yeni hərbi qüvvələr gətirmək üçün göndərsə də, o da verilən tapşırığı yerinə yetirməyərək Qəzvinə gəlmiş və burada eys-irşətlə məşğul olmağa başlamışdı [6, s. 62]. Nəticədə paytaxt şəhəri və onun əhalisi çox ağır vəziyyətdə 6 ay əfqanlar tərəfindən mühasirədə saxlandıqdan sonra, xeyli şəhər əhalisi aclıqdan öldüyündən, çıxılmaz vəziyyətdə qalmış Şah Sultan Hüseyn əfqan tərəfinin əvvəllər razılaşmadığı şərtlərini qəbul edərək, özü 1722-ci ilin oktyabrında Fərəhabada (Mazandarandadır) Mahmudun hüzuruna getdi [24, s. 312] və şahlıq tacını ona təhvil verdi. Bundan sonra Mahmud İsfahana gəldi və Səfəvi taxtına əyləşdi [14, s. 45; 3, s. 132-133]. Təhmasib Mirzə isə atasının şahlıqdan imtina etməsini eşidib, 10 noyabr 1722-ci ildə özünü Qəzvinə şah elan etdi [3, s. 135].

Səfəvilər imperiyasında siyasi vəziyyətin belə ağır olduğu vaxtda, hakimiyyətin faktiki olaraq əfqanların əlinə keçdiyi bir məqamda Rusiya və Osmanlı dövlətləri Səfəvi torpaqlarına açıq müdaxilə etməyə başladılar [8, s. 40]. Elə həmin il iyulun 29-da böyük bir ordu ilə Rusiya çarı I Pyotrun Xəzəryanı vilayətlərə hücumu başladı. Şamaxıdakı üsyançıları cəzalandırmaq adı ilə yerli əhali və Osmanlı dövlətini inandırmağa çalışan çarın bu yürüş üçün planı növbəti ilə, yəni 1723-cü ilə nəzərdə tutulsa da, 1722-ci ilin əvvəllərində əfqan üsyançılarının Şah Sultan Hüseyni taxtan salması onu bu məsələni tezləşdirməyə məcbur etdi. Çünki mövcud vəziyyətdə əsas məqsəd Səfəvi torpaqlarını işğal

etməkdə Osmanlı dövlətini qabaqlamaq idi [10, s. 14-45]. Sentyabrın 3-də şəhər naibi İmamqulu bəy tərəfindən Dərbənd şəhəri ora yaxınlaşan rus qoşunlarına təhvil verildi. Sonra Bakı istiqamətində hücum davam etdirilsə də, həmin vaxt bu baş tutmadı. Ordu təchizatının çətinləşməsi, əsgərlər arasında xəstəlik hallarının artması, yürüş üçün əlverişli yay mövsümünün başa çatması, ən əsası Peterburqda saray əyanları arasında ixtilafın başlanması haqqında məlumatların çatması və İsveç tərəfindən yeni müharibə təhlükəsinin baş qaldırması çarın bu yürüşü dayandırmağa vadar etdi. Osmanlı imperiyası tərəfindən əks-təsir də I Pyotrun əsas ordu qüvvələrini Xəzəryanı regiondan çıxarmasının səbəblərindən biri oldu. Çar sentyabrın 18-də, polkovnik Yungerin rəisliyi ilə Dərbənddə qarnizon saxlayaraq, geriye - Rusiyaya döndü [10, s. 16]. Lakin, sonra növbəti illərdə yenidən həmin torpaqları zəbt etdi [22, s. 201]. Rusiyanın bu işğalçılıq siyasətini qəbul etməyən Osmanlılar isə öz növbəsində I Pyotrun Qafqazdan geri qayıtmasının ardınca Səfəvi torpaqlarına hücum etməyə başladılar. Sultan 1722-ci ilin oktyabrında Şirvanı öz protektorluğuna daxil etdi [18, s. 45]. Bununla yanaşı, Dərbənd xanlığının da Osmanlı imperiyasına birləşdirilməsi haqqında sultan fərmanı xarici ölkələrin səfirlərinə təqdim olundu [23, s. 110]. 1723-cü il iyunun 12-13-də Osmanlı qoşunları Tiflisi tutdular. İyul ayının 26-da isə 4 günlük mühasirədən sonra ruslar Bakı şəhərini tutdular. Əvəzində Osmanlı qoşunları hərbi-strateji baxımdan əhəmiyyətli olan Gəncə üzərinə hücum etdilər [4, s. 100-101]. Beləliklə, Səfəvi torpaqlarının bölüşdürülməsi sürətləndi. Lakin, bu torpaqların Rusiya tərəfindən işğalını Osmanlı dövləti heç bir vəchlə qəbul etmək istəmirdi. Səfəvilər dövlətinin artıq onun təbəəliyində olduğunu iddia edən Osmanlı hökuməti Rusiya imperatorunu müharibə ilə hədələyərək, öz qoşunlarını Səfəvi torpaqlarından çıxarmağı tələb edirdi [4, s. 103]. Həmin ilin sonuna doğru uzun çəkən danışıqlardan sonra Rusiya və Osmanlı tərəfi arasında hərbi əməliyyatları bütün istiqamətlərdə dayandırmasalar da, ilkin danışıqlar baş tutdu. Bu zaman Rusiya türklərlə müharibə etməkdənsə səfəvilərlə razılığa gəlməyi üstün tutaraq hələ 1723-cü il sentyabrında Səfəvi dövləti ilə separat sülh müqaviləsi bağladı [10, s. 26]. Bu müqavilə Rusiyaya göndərilmiş Səfəvi elçisi İsmayıl bəy tərəfindən onun öz dövlətinin razılığı olmadan bağlanmışdı. Belə ki, əfqan hücumları zamanı ölkənin şimalına nəzarət edən II Təhmasib Bakı istisna olmaqla, Xəzərin qərb sahilinin rus qoşunları tərəfindən tutulmasından xəbərsiz olaraq özünün yaxın adamlarından biri olan İsmayıl bəyi Rusiya ilə danışıqlar aparmaq üçün Peterburqa göndərmişdi ki, o, Səfəvi dövləti adından I Pyotrdan əfqanlarla mübarizə üçün hərbi kömək istəsin, əvəzində Xəzər boyunca yerləşən şəhərləri, o cümlədən Dərbənd və Bakını Rusiyaya verməyi vəd etsin [3, s. 281; 20, s. 55]. Qeyd edək ki, 12 sentyabr 1723-cü ildə İsmayıl bəy tərəfindən özbaşına imzalanmış bu müqaviləyə görə Rusiya Dərbənd, Bakı, Gilan, Mazandiran və Astrabadı alır [1, s. 504], əvəzində II Təhmasibin taxtını qorumağı və bu dövlətə ediləcək hər hansı hücum zamanı kömək edəcəyinə söz verirdi [16, s. 748]. Lakin II Təhmasib İsmayıl bəyi göndərdikdən sonra fikrini dəyişdiyindən onun rus hökuməti ilə bağladığı müqaviləni təsdiq etmədi [27, s. 248; 8, s. 86].

Bu separat sülh müqaviləsinin bağlanması Osmanlı tərəfindən bilinməsi sultan hökumətinin kəskin narazılığı ilə qarşılandı və danışıqlar pozuldu. Hətta gərginlik o həddə çatdı ki, 1724-cü il yanvarın 2-də Osmanlı imperiyası Rusiyaya müharibə elan etdi [25, s. 400]. Ancaq tezliklə vəzir İbrahim paşa və fransız səfir de-Bonakin səyi nəticəsində Osmanlı hökuməti bu qərarı ləğv etdi [4, s. 105]. 1724-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq Fransa tərəfinin dəstəyi ilə Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında Səfəvi torpaqlarının bölüşdürmək haqqında danışıqlar başlandı. Uzun çəkən razılışma prosesi iyunda sona çatdı.

Nəticədə II Şah Təhmasibin formal hakimiyyətinin mövcud olduğu az bir qisim Səfəvi torpaqları (Astarabad, Mazandaran və Gilanın bir hissəsi) istisna olmaqla yerdə qalan ərazilər Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında bölüşdürüldü. 1724-cü il, iyunun 12-də İstanbulda bağlanan sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə Azərbaycanın Xəzəryanı torpaqları Rusiyaya, qalan ərazisinin əksər hissəsi isə osmanlılara verildi [10, s. 29-30]. Osmanlı dövləti 1722-23-cü illərdə Rusiyanın zəbt etdiyi Xəzərsahili vilayətlərin onun ixtiyarında qalmasına etiraz etmədiyini bildirirdi. Rusiya da öz növbəsində Cənubi Qafqazın qalan hissəsinin və Azərbaycanın cənubunun Osmanlı tərəfindən işğal olunmasına mane olmayacağına söz verdi. Konkret olaraq müqavilənin III maddəsinə əsasən Azərbaycan torpaqlarının – Təbriz, Mərənd, Marağa, Urmiya, Xoy, Səlmas, İrəvan, Gəncə, Bərdə, Qarabağ, Naxçıvan və başqa yerlərin Osmanlı imperiyasına keçməsi təsdiqləndi [9, s. 83].

İstanbul müqaviləsindən sonra Osmanlı qoşunları tərəfindən bölgələrin əvvəlki illərdən başlanmış işğalı davam etdirildi. Belə ki, bu işğal nəticəsində sadalanan digər Azərbaycan bölgələri ilə yanaşı Naxçıvan da osmanlılar tərəfindən tutuldu. Hələ 1723-cü ilin oktyabrında Sultan III Əhmədin əmrilə Osmanlı qoşunu İbrahim paşa və digər üç paşanın rəhbərliyi ilə Tiflis istiqamətində Azərbaycan üzərinə hücum etdi. Bu zaman Gəncə şəhərini tutmaq istəyən Osmanlı qoşunu ağır məğlubiyyətə uğrayaraq geri çəkildi. Müvəffəqiyyətsizliyə görə İbrahim paşaya qəzəblənmiş sultan onun yerinə Arifi Əhməd paşanı sərsəgər təyin etdi, sonuncuya artıq başqa vəzifə - İrəvan şəhərini tutmaq tapşırığı verildi [10, s. 25]. Beləliklə, bu əmri yerinə yetirən Arifi Əhməd paşa öz qoşunu ilə 1724-cü il avqust ayının ortalarında hücum edərək İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Ancaq osmanlılar burada qala müdafiəçilərinin sərt müqaviməti ilə üzləşdilər. Yalnız avqust ayının sonlarında türklər İrəvanı tuta bildilər [10, s. 31]. Hələ qala uğrunda mübarizə gedən zaman Osmanlı qoşunları II Təhmasibin İrəvan müdafiəçilərinə köməyə göndərdiyi 10 min nəfərlik qoşunun (digər bir mənbədə 30 minlik qoşun [12, s. 12]) qarşısını almaq məqsədilə Naxçıvan istiqamətində hərəkət etdilər [11, s. 99]. Osmanlılar Naxçıvan tərəfindən İrəvana gələn bir qızılbaşı tutaraq sorğuya çəkmiş və bu xəbəri ondan almışlar ki, Şah II Təhmasibin əmri ilə 30 minlik bir ordu İrəvana köməyə göndərilmişdir [15, s. 51]. Həmin vaxt Arifi Əhməd paşa Bəyazid hakimi Mahmud paşaya, Ələşkert bəyi Xəlil bəyə və başqalarına cənuba, Naxçıvan ölkəsinə doğru hərəkət etməyi əmr etdi [24, s. 12]. Bu əmrdən aydın olur ki, Naxçıvan istiqamətində göndərilən Osmanlı hərbi qüvvələri İrəvan qalası uğrunda vuruşan türk qoşununun bir hissəsi idi və bu əməliyyatı yerinə yetirənlərin məqsədi isə köməyə gələn Səfəvi qoşununun qarşısını almaq olmuşdu [5, s. 66]. Beləliklə, osmanlılar Naxçıvan yaxınlığında kömək üçün göndərilən qızılbaşları məğlub etdikdən sonra [10, s. 32], 1724-cü il, sentyabrın əvvəllərində Naxçıvan şəhərini tutdular [12, s. 12]. Bu haqda C.Hanveyin fikirləri belədir ki, İrəvan şəhərini ələ keçirdikdən sonra Osmanlı qoşunu Naxçıvana və Ordubada da müdaxilə etdi. Naxçıvan əhalisi öncə danışıq aparmaq üçün nümayəndə heyəti göndərdi. Avqust ayının əvvəllərində Van paşası Naxçıvandan gəlmiş nümayəndə heyətinin qəbul etdi. Nümayəndələr Səfəvi sarayından kömək olmadığına və osmanlılardan qorxduğuna görə paşaya məsləhət gördülər ki, onları himayəyə götürsün. Belə olduqda paşanın əmrinə əsasən Osmanlı hərbi qüvvələri Naxçıvana hücum etdilər. Osmanlı qoşunu bu ərazidə görünən kimi əhali osmanlılara qarşı döyüşdü və onları qaçmağa məcbur etdi [8, s. 62]. C.Hanveyə istinadən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvanda əhali Osmanlı qoşununa münasibətdə iki dəstəyə bölünmüşdü. Əgər bir dəstə danışıqlar üçün nümayəndə göndərirdisə, digər dəstə Osmanlı qoşununa müqavimət göstərirdi. Naxçıvan şəhəri tutulduqdan sonra, sentyabrın 10-da osmanlılar Ordubad üzərinə hücumu keçdilər. Ordubad yaxınlığında, onlarla Naxçıvan hakimi Mənsur xanın 8 minlik qoşunu arasında bir saat davam edən döyüş baş verdi və burada da osmanlılar qələbə qazandılar [13, s. 44; 10, s. 32]. Ölkə hakiminin Ordubad yaxınlığında osmanlılarla mübarizəsi göstərir ki, Naxçıvan tutulan zaman yerli hakimiyyət orqanları müqavimət göstərməmiş, əvəzində hərbi qüvvə ilə birlikdə Ordubada doğru hərəkət etmiş, lakin onlar burada da, məğlubiyyətdən yaxa qurtara bilməmişdilər.

Beləliklə, Osmanlı və Rusiya dövlətlərinin Səfəvi torpaqlarını ələ keçirmək uğrunda mübarizəsi onların bu yerləri işğalı ilə başa çatdı. Osmanlı üsul-idarəsi qurulduqdan sonran Naxçıvanda müvəqqəti də olsa müəyyən sabitlik yarandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək), Ali məktəblər üçün dərslik / Z.M. Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə, Bakı, Azərnəşr, 1994, 680 s.
2. Bartold B.B. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri (Azərbaycan dilinə çevirənlər akademik Z.M.Bünyadov və tarix elmləri namizədi E.R.Ağayeva), Bakı, Elm, 1999, 160 s.
3. Dadaşova R.İ. Səfəvilərin son dövrü (İngilisdilli tarixşünaslıqda), Bakı, Nurlan, 2003, 439 s.
4. Əlizadə O.T. XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi münasibətləri, Bakı, Elm, 2009, 208 s.
5. Əliyev İ.N. Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövründə, Bakı, Elm və təhsil, 2014, 224 s.
6. Kruşinski Y.T. Xristian səyyahın tarixi, Farscadan tərcümə edəni və çapa hazırlayanı Şahin Fazil, Bakı, Azərnəşr, 1993, 105 s.

7. Qarayev E.T. Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində, Bakı, ADPU, 2005, 160 s.
8. Qarayev E.T. F.İ. Soymonovun Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, Bakı, ADPU, 2006, 141 s.
9. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi: dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları 1639-1828-ci illər, 4 cildə: I c., Bakı, 2009, 512 s.
10. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri, Bakı, Elm, 2002, 372 s.
11. Mustafazadə T.T. Naxçıvan diyarı XVIII–XIX yüzilliyin əvvəllərində / Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları), Bakı, Təhsil, 2006, s. 98-113
12. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov, Bakı, Sabah, 1997, 336 s.
13. Səfərli F.Y. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər, Bakı, Elm, 2003, 392 s.
14. Tiflisi J.Vaqiati-Mir Veys və Şah Hüseyn (Osmanlıcadan tərcümə edən və ön sözün müəllifi Şahin Fazil), Bakı, Azərənşr, 1992, 58 s.
15. Aktepe M. 1720-1724 Osmanlı-İran və Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-Namesi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1970, 458 s.
16. Uras E. Tarihde ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul: Belge Yayınları, 1987, 798 s.
17. Ürkündağ A. Ahmed Dürri Efendinin İran sefaretnamesi, Yüksek Lisans Tezi. Ayfon: 2006, 140 s. (PDF)
18. Абдурахманов А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в. Баку, Нагыл Еви, 2011, 136 с.
19. Алиев Ф.М. Миссия посланника русского государства А.П. Волынского в Азербайджане, Баку, Элм, 1979, 122 с.
20. Алиев. Ф.М. Анти иранские вступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века, Баку, Элм, 1975, 442 с.
21. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 годъ. Часть II, Санкт-Петербург, 1869, 602 с.
22. История Ирана, Москва, Издательство МГУ, 1977, 488 с.
23. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. Москва, Наука, 1966, 321 с.
24. Пигулевская Н.Б., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Ленинград: Из-во ЛГУ, 1958, 396 с.
25. Соловьев С.М. История России с древнейших времен, Книга IX, Т. 17-18. Москва, Изд-во Социально-экономической литературы, 1963, 701 с.
26. Krusinski T. The history of revolution of Persia taken from memories of Father Krusinski, Volume I. Dublin: 1729, 354 p.
27. Lockhart L. The fall of the Safavid dynasty and the Afghan occupation of Persia, Cambridge, University Press, 1958, 453 p.

ABSTRACT

AT THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY SAFAVID, OTTOMAN AND RUSSIAN WARS AND THE POLITICAL SITUATION IN NAKHCHIVAN

In the early of the 18th century the weakening of the central government in the Safavid state and the ongoing internal conflicts in the region were negatively changing the attitude of neighboring and Western states to the Safavid state.

At this time the Russian and Ottoman states have begun fighting for the occupation of the territories within the broader borders of the Safavid Empire, which went toward the collapse. After the occupation of the king government by the Afghans in 1722, the occupation of the lands of the Safavid states began by the Russia and Ottoman states.

From the beginning of 1724 year, negotiations with the support of France began between the Russian and Ottoman states on the distribution of the Safavid lands. After the long negotiations, the peace treaty concluded in Istanbul on June 12, 1724 year. According to the terms of the this treaty except a few type of the Safavid lands (Astarabad, Mazandaran and part of Gilan), which were part of the formal power of II Shah Tahmasib, remaining territories Azerbaijan's Caspian lands were given to Russia, and most of the rest of the territory was given to the Ottoman states.

After the Istanbul Treaty, the occupation of the Azerbaijani regions from the previous years by the Ottoman troops continued. As a result along with other regions of Azerbaijan, Nakhchivan was also captured by the Ottomans. After this the Ottomans applied their administrative rules in the region.

So the struggle of the Ottoman and Russian states to seize the Safavid lands ended with their occupation. After the establishment of the Ottoman rule method, there was some temporary stability in Nakhchivan.

РЕЗЮМЕ

СЕФЕВИДОВ, ОСМАНСКОЙ И РУССКОЙ ВОЙН В НАЧАЛЕ XVIII ВЕКА И ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В НАХЧЫВАНЕ

Ослабление центрального правительства в государстве Сефевидов в начале XVIII века и продолжающиеся внутренние конфликты в регионе отрицательно меняли отношение соседних и западных государств к Сефевидскому государству.

Россия и государства Османской империи начали борьбу за оккупацию территорий в более широких границах империи Сефевидов, которые пошли на крах. После оккупации афганским правительством афганцев в 1722 году оккупация земель государств Сефевидов началась со стороны России и Османской империи.

С начала 1724 года переговоры с поддержкой Франции начались между российским и османским государствами о распределении земель Сефевидов. После длительных переговоров оставшиеся территории, за исключением земель Сефевидов (Астарабад, Мазандаран и часть Гилана), были частью формальной власти II Шах-Тахмасиба в соответствии с условиями мирного договора, заключенного в Стамбуле 12 июня 1724 года - Азербайджанские Прикаспийские земли были переданы России, а большая часть остальной территории была предоставлена Османская империя.

После Стамбульского договора продолжалась оккупация азербайджанских территорий от предыдущих лет Оттоманскими войсками. Вместе с другими регионами Азербайджана Нахчыван также был захвачен османами. С этого момента жители региона применяли свое административное правило в регионе.

Таким образом, борьба Османской империи и русских государств за захват Сефевидских земель закончилась их оккупацией. После установления османского образ правления в Нахчыване была временная стабильность.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev

NURLANA ƏLİYEVƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
nurlana_aliyeva@yahoo.com

UOT:94(479.242)

NAXÇIVANIN İNZİBATI ƏRAZİ QURULUŞUNDA DƏYİŞİKLİKLƏR (1924-1940-CI İLLƏR)

Açar sözlər: *Naxçıvan, xəritə, kənd, dəyişiklik, inzibati ərazi*

Key words: *Nakhchivan, map, village, change, administrative territory*

Ключевые слова: *Нахчыван, карта, село, изменения, административная территория*

Naxçıvan qədim insanların ilk məskənlərindən biri, bəşər sivilizasiyasının mühüm ərazilərindən olub, əlverişli coğrafi şəraitdə yerləşən bir diyardır. Bu diyar tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində bir çox dövlətlərin diqqətini cəlb etmiş və hücumlara məruz qalmışdır. Bununla belə bəzən bir sıra dövlətlər tərəfindən işğal olunsa da həmişə mənsub olduğu dövlətlər və əhali tərəfindən müdafiə olunmuş, Azərbaycanın əzəli və əbədi ərazisi kimi qorunub saxlanılmışdır.

1921-ci il martın 16-dan başlayaraq Naxçıvan bölgəsi əvvəlcə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-cü il iyunun 16-dan Naxçıvan diyarı, 1924-cü il fevralın 9-dan Naxçıvan MSSR, 1990-cı ildən isə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmışdır. 1995-ci ildə qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Naxçıvan Muxtar Respublikasına Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlət statusu verilmişdir. Şimalda və şərqdə Ermənistan Respublikası (sərhəd xəttinin uzunluğu 246 km), qərbdə Türkiyə Cümhuriyyəti (sərhəd xəttinin uzunluğu 11 km), cənubda isə İran İslam Respublikası (sərhəd xəttinin uzunluğu 204 km) ilə həmsərhəddir. Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazasının yaradılması 1924-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR MİK tərəfindən təsdiq edilmiş Naxçıvan MSSR haqqında əsasnamənin qəbulu ilə başlanmışdır. Əsasnaməyə görə, Naxçıvan Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi ona muxtar respublika şəklində daxil olurdu. Naxçıvanın Azərbaycanla qarşılıqlı münasibətləri Azərbaycanın Konstitusiyası ilə müəyyənləşdirilirdi. Bu əsasnamə MR-in ictimai, siyasi, iqtisadi həyatını tənzimləyən əsas qanunverici akt olmuşdur. Bununla da, Naxçıvan özünün qanunverici orqanları, icra hakimiyyəti olan muxtar quruma çevirilmişdi.

Naxçıvan ölkəsinin 1924-cü ilə aid kartoqraf N.Rıbakov tərəfindən tərtib edilmiş xəritəsini əsas götürərək bu dövr haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Burada Naxçıvan ölkəsinin ərazisi və əsas yaşayış məntəqələri öz əksini tapmışdır. Xəritədə Naxçıvanla Ermənistan arasındakı “mübahisəli ərazilər” xüsusi olaraq göstərilmişdir. Bunlar indiki Şərur, Kəngərli, Babək, Şahbuz rayonları ilə Ermənistan SSR arasındakı 279 hektar ərazi və Ordubad rayonu ilə Zəngilan arasında qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun bir hissəsidir. Həmçinin Kilit və Qarçevan əraziləri də Naxçıvan ölkəsinin sərhədləri içərisində yer almışdır (4, s. 155).

Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana qarşı ermənilər torpaq iddiaları ilə çıxış etmiş və bu niyyətlərindən əl çəkməmişlər. Bir çox hallarda onlar məqsədlərinə nail olmuşlar. “Böyük Ermənistan” yaratmaq sevdası ilə yaşayan ermənilər hiylə ilə torpaqlarımızı işğal etmişlər. Ermənilər tərəfindən Zəngəzur mahalı, Göyçə torpaqları, Vedibasər ərazisi əlimizdən alınmışdır. Naxçıvan Şimali Azərbaycandan ayrı düşmüşdür. Kərki kəndi işğal olunmuşdur.

Məlumdur ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcudluğu zamanı onun ərazisi 114 min kvadrat kilometr idi. Bunun 97, 4 min kvadrat kilometr mübahisəsiz, 16, 6 min kvadrat kilometr “mübahisəli ərazilər” idi. (1, s. 422)

1920-ci ilə qədər ermənilər öz məqsədlərinə nail ola bilməmişlər. Ancaq onlar məkrli siyasətləri nəticəsində mərhələ-mərhələ arzularını gerçəkləşdirə bilməmişlər. Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyətinin qurulduğu dövrdə Azərbaycanın tarixən Naxçıvanla bağlı olan Zəngəzur, Dərələyəz, Qəmərlı, İrəvan və Göycə mahalları və b. bölgələri Rusiyanın havadarlığı ilə Ermənistan tərəfindən ələ keçirildi. Ermənistan Naxçıvanın müxtəlif ərazilərini gizli və aşkar şəkildə ələ keçirməyə cəhd göstərmişdir. 1920-ci ilin yayında Azərbaycanın Zəngəzur, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz kimi mübahisəsiz torpaqları uğrunda Sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasında hərbi əməliyyatlarla yanaşı, danışıqlar da davam etdirilmiş, Azərbaycanın iştirakı olmadan onun torpaqlarının Ermənistana verilməsi məsələsi müzakirə edilmişdi. N.Nərimanov V.İ.Leninə məktubunda yazırdı: “Dəhşətli vəziyyət yaranmışdı. Mərkəz Gürcüstan və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın isə istiqlalıyyətini tanımış, lakin eyni zamanda həmin mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistana verir...”

1921-ci ildə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyənin səlahiyyətli nümayəndələrinin RSFSR-in nümayəndəsinin iştirakı ilə imzalandıqları Qars müqaviləsi ilə öz üzərlərinə öhdəliklər götürmüşlər. Müqavilənin birinci maddəsində göstərilir ki, “razılığa gələn tərəflər ərazi məsələləri barədə əvvəlki müqavilələrin qüvvəsini itirmiş hesab edirlər. Zaqafqaziya Respublikaları bir-birinə qarşı ərazi iddiaları ilə tələb qaldırmamağı və üçüncü bir ölkəyə də bu imkanı verməməyi öhdəsinə götürürlər” (4, s. 159).

Qars müqaviləsinin 3-cü əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan ölkəsi Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edib.

“Naxçıvan ərazisi” başlığı altında verilən əlavədə Ermənistan SSR ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasındakı sərhəd xəttinin keçdiyi əsas nöqtələr aşağıdakı kimi göstərilir:

(Naxçıvan ərazisi) Urmiya kəndindən (başlayır), oradan düz xətt ilə Arazdəyən stansiyasına (bu stansiya Ermənistan SSR-ə qalacaq), sonra düz xətt ilə Qərbi Daşburun (3142) dağına, oradan Şərqi Daşburun (4108) dağına, Cəhənnəm dərəsi, Bağırsağ dağının (6607 və ya 6587) – su ayırıcı xətt üzrə Ravona (bulaq) cənubunda qurtarır. Oradan da keçmiş İrəvan Qafqazının və Şərur-Dərələyəz xəttini izləyərək 6629 yüksəkliyindən Kömürlü dağ (6839 və ya 6930), oradan 3080 yüksəkliyinə, Sayad dağ (7868), (Qurd qulaq) kəndi Gamasor dağ (8160)- 8022 rəqəmli təpə və Göy dağ (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının inzibati sərhəddinin şərq (6, s. 431).

Naxçıvanın sərhədləri dəqiq göstərilərsə də, ermənilər məqsədli surətdə sonrakı illərdə tərtib edilmiş xəritələrdə arzularını gerçəkləşdirmişlər. Belə ki, 1924, 1928, 1932-ci illərdəki xəritələrdə Naxçıvan ərazisi dəqiq göstərilərsə də, 1929, 1942-ci illər və daha sonrakı illərdə tərtib edilmiş xəritələrdə saxtakarlığa yol verilmiş və beləliklə Arazdəyən stansiyası bölgəsindən 400 hektar, Şahbuz rayonunun Kükü ərazisindən 450 hektar ərazi Ermənistan SSR ərazisinə qatılmışdır (4, s. 160).

1924-cü ildə Rıbakov tərəfindən tərtib edilmiş xəritə öz obyektivliyi, təknil və dəqiqliyi ilə seçilir. Bu xəritədə Sədərək kəndinin “Həsənqulu bağı” deyilən ərazi düzgün olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinə daxil edilmişdir. 1929-cu il xəritəsində isə, əksinə “Həsənqulu bağı” Ermənistan SSR ərazisi kimi göstərilmişdir.

1924-cü ildə Naxçıvan MSSR-də 3 qəza (Şərur, Naxçıvan, Ordubad) və 12 dairə təşkil olunmuşdur (7, s. 39; 9, s. 95). 1925-ci ildə qəzalar ləğv edilmiş, dairələrin sayı 10-a çatdırılmışdır: 1. Baş Noraşen rayonu (53 kənd), 2. Qıvraq rayonu (19 kənd), 3. Cəhri rayonu (14 kənd), 4. Tumbul rayonu (30 kənd), 5. Nərimanov rayonu (30 kənd), 6. Əbrəqunus rayonu (29 kənd), 7. Culfa rayonu (4 kənd), 8. Ordubad rayonu (20 kənd), 9. Parağa rayonu (15 kənd), 10. Aza rayonu (11 kənd) (2, s. 34).

1925-ci ildə Naxçıvan MSSR-in inzibati ərazisində təşkil olunan rayonlardan biri Aza rayonudur. Aza rayonu Yuxarı Aza, Aşağı Aza, Kələntər Dizə, Der, Baş Dizə, Sumbatan Dizə, Qoşadizə, Düylün, Düylün Dizə, Gilançay və Dəstə kəndlərini əhatə etmiş və 1930-cu ildə təşkil olunan Ordubad rayonunun tərkibinə daxil edilmişdir. Arxiv materiallarının verdiyi məlumata görə Cəhridə inzibati rayon mərkəzi 1925-ci ildə təşkil olunmuş, rayon Cəhri, Şeytanabad, Əznəbürd, Buzqov, Lizbirt və Kərməçətaq kəndlərini əhatə etmiş, 1930-cu ildə ləğv olunaraq Naxçıvan rayonunun (indiki Babək rayonu) tərkibinə daxil edilmişdir. Qıvraqda inzibati rayon mərkəzi 1925-ci ildə təşkil olunmuş və 1930-cu ildə Baş Noraşen rayonu ilə birləşdirilmişdir. 1925-ci ildə təşkil olunan Tumbul və Cəhri rayonları 1930-cu ildə Naxçıvan rayonunun tərkibinə daxil edilmiş və rayonun mərkəzi Naxçıvan şəhəri olmuşdur. Nərimanov inzibati rayon kimi 1925-ci ildə təşkil

edilmiş və Yuxarı Şahbuz adı Nəriman adı ilə əvəzlənmişdir. 1930-cu ilin əvvəllərində Şahbuzun əvvəlki adı bərpa edilmiş və ərazi Şahbuz rayonu adlandırılmışdır. 1925-ci ildə təşkil olunmuş Parağa rayonu 15 kəndə əhatə etmiş və 1930-cu ildə Ordubad rayonunun tərkibinə daxil edilmişdir. 1925-ci ildə təşkil olunmuş Tumbul rayonu 30 kəndi əhatə etmiş və 1930-cu ildə Naxçıvan rayonunun (indiki Babək rayonu) tərkibinə daxil edilmişdir. (3, s. 185-188).

1926-cı ildə Naxçıvan MSSR (Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası) 8 dairəyə: Baş Noraşen, Qıvraq, Tumbul, Nərimanov, Əbrəqunus, Culfa, Parağa və Ordubad dairələrinə bölünmüş və Şərur, Naxçıvan, Culfa və Ordubad rayonlarına ayrılmışdır. 1930-cu ilin avqust ayında bu rayonlara daha iki müstəqil rayon – Şahbuz və Əbrəqunus rayonları əlavə edilmiş, beləliklə, muxtar respublikada altı rayon olmuş və 1948-ci ildə Əbrəqunus rayonu Culfa rayonu ilə birləşdirildikdən sonra Naxçıvan MSSR inzibati cəhətdən beş rayona bölünmüşdür (2, s. 34).

1930-cu ildə respublikanın rayonlaşdırılması ilə əlaqədar Naxçıvan ərazisində əvvəllər təşkil edilmiş 8 dairə 5 rayona (Naxçıvan rayonu, Noraşen rayonu, Əbrəqunus rayonu, Ordubad rayonu və Şahbuz rayonu) bölünmüş və 242 yaşayış məntəqə adı qeydə alınmışdır. Ancaq müxtəlif səbəblər üzündən kəndlərin boşaldılması, ucqar ərazilərdə yerləşən kəndlərin münasib ərazilərə köçürülməsi və s. Nəticəsində bu günkü adlarla müqayisədə 77 kənd adı başqa adla əvəzlənmiş yaxud ləğv edilmişdir. Belə ki, Həsəncan, Məmməd həsənli, Naxış-Nərgiz, Ovçular, Parçı, Qaratağlar, Quşçulu, Sinidizə, Sürəmlik, Şurabad, Təzə-Hacıvar, Əskikənd və s. kimi adlar ancaq arxiv materialları və digər mənbələrdə yaşayır (2, s. 36-37).

Naxçıvanı “böyük Ermənistan” birləşdirə bilməyən ermənilər fürsət düşdükcə himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvan ərazisindən müəyyən torpaqları qopara bilmişlər. 18 fevral 1929-cu ildə Zaqafqaziya MİK-nin qərarı ilə 1921-ci ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələrinin şərtləri kobud sürətdə pozularaq Naxçıvanın 9 kəndi- Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzası Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Ağxəç, Almali, İtqıran, Sultanbəy kəndlərinin, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndinin, habelə Kilit kəndi torpaqlarının bir hissəsinin əkin sahələri və otlaqları ilə birlikdə Ermənistan SSR-ə verilməsi nəticəsində Naxçıvan MSSR-in ərazisi 657 kvadrat kilometr azaldı (10, s. 29).

1929-cu ildə Zaqafqaziya Federasiyası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının ən böyük yaşayış məskənlərindən biri olan Sədərəyin bir sıra yaylaq və yurd yerləri də zorla alınıb erməni daşnaklarına verilmişdir. Həmin yaylaq və yurd yerləri bunlardır: Ərmik, Havuş, Qaşqay, Camışbasan, Haçic, Əmoğlu, Qaraxəç (Sovetaşen adı qoyublar), Birəli, Şatırgünbəzi (Armaş adlandırılıblar), Çanaqçı, Günnüt, Baxçacıq, Yelpin, Qozulça, Palantökən, Asnı, Atdaşı, Kalafaağıl, Hortun, Dübəkli, Alpəyoqquşu, Sultanbulağı, Şamo, Danzik, Qədili, Arazdöyən, Gəfərli, Daşxırman, İtölən, İtoturan, Kərki, Yanıq, Gennişik, Ağbulaq, Qaraağac, Kabatağı oğlu və Həsənqulu bağları, Qaraçoban, Nadirin düzü, Qızıldaş (5, s. 106). Göründüyü kimi, heç bir hüquqi əsas olmayan bu qərarla, Türkiyə hökumətinin razılığı və xəbəri olmadan Qars müqaviləsinin şərtləri pozulmuş, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 10-a yaxın kəndi, əkin sahələri, otlaqları, biçənəkləri və sair ilə birlikdə əlimizdən alınmışdır.

1930-cu ildə isə Aldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri Ermənistanə verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır. Ermənistanın Naxçıvanla bağlı ərazi iddiaları sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Erməni millətçilərinin Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları ilə bağlı törətdiyi qanlı cinayətlər Kərki kəndindən də yan keçməmişdir. Hələ 1938-ci ildə Kərki torpaqlarının bir hissəsi Azərbaycan hökumətinin razılığı ilə Ermənistanə verilmişdi. Bu barədə protokola Azərbaycan MİK-in işçiləri- ermənilər Qadakçıyan və İsaakyan qol çəkmişdilər. Kənd ərazisinin digər bir hissəsi isə 1969-cu ilin mayında Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyinin “səxavəti” üzündən Ermənistanə “bağışlanmışdı”. Beləliklə Kərkinin bütünlüklə işğal edilməsinə əlverişli şərait yaranmışdı. 1990-cı il yanvarın 15-də Kərki ermənilər tərəfindən işğal edildi (8, s. 294).

Tarixin sonrakı mərhələlərində ermənilər daha da azğınlaşmış, artıq ayrı-ayrı əraziləri yox, bütövlükdə Naxçıvanın Ermənistanə verilməsini dövlət səviyyəsində qaldırılmışlar. Lakin, onların arzuları ürəklərində qalmış, məsələni öz xeyirlərinə həll edə bilməmişlər. Keçən əsrin 80-ci illərinin sonu-90-cı illərin əvvəllərində Ermənistan hərbi yolla Naxçıvan Muxtar Respublikasına təcavüz etsə də, məqsədinə nail ola bilməmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərməsi Naxçıvanı erməni işğalından xilas etmişdir (4, s. 162).

Bu gün də erməni xisləti, erməni təbliğatı öz işindədir. Onlar beynəlxalq ictimaiyyəti çaşdırmaq üçün saxta təbliğatlarını işə salmış, Naxçıvanla, onun tarixi və abidələri ilə bağlı heç bir

elmi əsası olmayan uydurmalar irəli sürür, kitablar çap etdirir, konfranslar keçirirlər. Respublika ziyalıları, elmi ictimaiyyət ermənilərin bu uydurma təbliğatlarını ifşa etməli, beynəlxalq ictimaiyyətə doğru-düzgün məlumat çatdırmalıdır. Bunun üçün bütün vasitələrdən istifadə etməlidirlər. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi, "... bütün bu iddiaların əsassız, uydurma olduğunu beynəlxalq aləmdə sübut etməliyik. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü nəinki indiki dövrdə, gələcək nəsillər üçün də qoruyub saxlamalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər), Bakı, Elm, 2001, 672 s.
2. Bağırov A. Naxçıvanın oykonimləri, Bakı, Nurlan, 2008, 336 s.
3. Bağırov A. Onomologiya problemləri, I cild, Bakı, Elm və təhsil, 2010, 436 s.
4. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri, Naxçıvan, Əcəmi, 2012, 191 s.
5. Hacı Seyidov. T. Bu zorakılıq, haqsızlıq xalqın qan yaddaşından heç vaxt silinməyəcək, (Naxçıvan MR-nın statusu), Bakı, 2009, 107 s.
6. İ.E.Atnur. Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921), Naxçıvan, Əcəmi, 2013, 496 s.
7. Naxçıvan Tarixi Atlası, Bakı, 2010, 55 s.
8. Naxçıvan Ensiklopediyası, I cild, Naxçıvan, 2005, 356 s.
9. Naxçıvan Ensiklopediyası, II cild, Naxçıvan, 2005, 376 s.
10. Səfərli F. Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyası haqqında qeydlər // Azərbaycan MEA Xəbərləri, İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, №1, s. 29

ABSTRACT

Aliyeva Nurlana

CHANGES IN THE SYSTEM OF ADMINISTRATIVE TERRITORY OF NAKHCHIVAN

The article was examined changes in the system of administrative territory of Nakhchivan the beginning of 1924 year until 1940 year. From beginning 16 of march in 1921 Nakhchivan region first was called Soviet Socialist Republic, from 1923 June 16 was called Nakhchivan land, from 1924 febral 9 was called MSSR and from 1990 was called Nakhchivan Autonomis Republic. The maps which compiled from 1924 till 1940 falsifications existed and large territory of Nakhchivan was given to Armenia. In 1929 according to decision of MIK the village of Nakhchivan Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz of Sherur district, Ogbin, Ağxəs, Almalı, Itqıran, Sultanbey villages of Shahbuz area of Nakhchivan region, Qorçevan village of Ordubad region and some part of Kilit village were given to Armenia. At the result the area of Nakhchivan 657 km² decreased.

РЕЗЮМЕ

Нурлана Алиева

ИЗМЕНЕНИЯ В АДМИНИСТРАТИВНОЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ НАХЧЫВАНА

В статье говорится об территориальных изменениях происшедших в Нахчыване в 1924-1940 гг. Начиная с 16 марта 1921 году Нахчыванский регион сначала назывался Нахчыванская Советская Социалистическая Республика, с 16 июня 1923 году Нахчыванский край, с 9 февраля 1924 году Нахчыванская АССР, а с 1990 году Нахчыванская Автономная Республика. В 1929 году по решению ЦИК Закавказского крайкома 9 сел Нахчывана: Гурдгулаг, Хачик, Горадиз, Шарурского уезда Охбин, Агхач, Алмалы, Итгыран, Султанбек, Шахбузского участка, Горчеван, а также часть пахатных земель село Килит Ордубадского участка были переданы Армении. В результате этого территория Нахчыванской АССР уменьшилась на 657 км².

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev

PƏRVİZ SƏFƏROV*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**parviz.safarov60@mail.ru*

UOT: 94(479)

**XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNİN I YARISINDA AZƏRBAYCAN
RUSİYANIN CƏNUBİ QAFQAZ STRATEGİYASINDA**

Açar sözlər: SSRİ-nin süqutu, Rusiya, maraqlar, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, rəqabət, münaqişələr

Key words: *the disintegration of the USSR, Russia, interests, southern Caucasus, Azerbaijan, competition, conflicts*

Ключевые слова: *распад СССР, Россия, интересы, Азербайджан, конкуренция, конфликты*

Soyuq müharibə dövrünün başa çatması və SSRİ-nin dağılması regionda tamamilə yeni şərait yaratdı. Qloballaşma prosesinin gücləndiyi bir vaxtda beynəlxalq – ABŞ və regional – Rusiya, İran və Türkiyənin maraqlarının mövcud olduğu bir region kimi Cənubi Qafqazı “geosiyasi məkan” adlandırmaq olar. Böyük dövlətlərin Cənubi Qafqazdakı strateji maraqları həmin dövlətlərin Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı dövlətləri ilə münasibətlərinin qurulması və inkişaf prosesində meydana gələn strateji maraqları birləşərək həmin dövlətlərin ümumregion maraqlarını formalaşdırır. Eyni zamanda bu münasibətlər regionu vahid bir məkan formasında tədqiq etməyə imkan verir. Dünyanın quru səthinin altında birini tutan imperiyanın çökməsindən sonra onun hüquqi varisinə çevirilən Rusiya ilə münasibətlərə Azərbaycan xüsusi önəm verirdi. Rusiya Azərbaycanı hər vasitə ilə öz təsiri orbitində saxlamağa çalışırdı. Moskva Azərbaycanda mərkəzdənqaçma qüvvəsini zəiflətmək üçün ənənəvi “parçala və hökm sür” siyasətindən daha geniş istifadə edir, milli münaqişələri qızışdırır, xalqlar arasında qanlı nifaq salırdı. Mərkəzi hakimiyyət Azərbaycanı, eləcə də bütün Zaqafqaziyanı əldə saxlamaq üçün uydurma “Dağlıq Qarabağ problemini” qızışdırırdı. Sovet imperiyasını dağıtmaq üçün milli münaqişələr törətməyi mühüm vasitə hesab edən Qərb dövlətləri də bu prosesdə fəal iştirak edirdilər.

Azərbaycan xalqının müstəqilliyi uğrunda mübarizəsindən narahat olan Moskva Qarabağ seperatçılarına hər cür yardım edirdi. Mərkəzin törətdiyi Sumqayıt hadisələri, qanlı yanvar qırğını və digər çox saylı təxribatlar ermənilərin mənafeyinə xidmət edir, xalqın iradəsini qırmaq məqsədi güdürdü. Demokratik qüvvələrin tələbi ilə 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Bəyannamə qəbul edildi. Azərbaycan xalqının tarixində yeni dövr başladı.

Sovet ittifaqını necə xilas etmək barədə Moskvada müxtəlif siyasi qruplar arasında gedən diskussiyalar bir nəticə vermirdi. Sovet ittifaqının milli respublikalara geniş səlahiyyətlər verməklə yeni federativ əsaslarla qurulması barədə Baltikyanı respublikaların təklifləri qulaq ardına vurulsa da, sonradan bu təkliflər əsasında yeni ittifaq müqaviləsi hazırlamaq cəhdi gecikdi. Yeni ittifaq müqaviləsini SSRİ-nin dağılması yolunda ilk mərhələ hesab edən mühafizəkar partiya nomenklaturasınının 1991-ci ilin 19-21 avqustunda M.Qorbaçovu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq məqsədilə həyata keçirmək istədikləri, lakin baş tutmayan dövlət çevrilişi cəhdi imperiyanın çökməsini daha da sürətləndirdi. 1991-ci ilin dekabrında Rusiya, Ukrayna və Belarusun rəhbərləri – B.Yeltsin, L.Kravçuk, S.Şuşkeviç SSRİ-nin süqutunu elan etdilər [1, 26].

SSRİ-nin dağılması və yeni müstəqil respublikaların yaranması o qədər sürətlə baş verdi ki, bir çox tədqiqatçı və analitiklər indiyədək bu fəvqəladə hadisənin səbəblərini izah etməyə çalışırlar.

Əksər tədqiqatçılar arasında belə bir fikir mövcuddur ki, sovet sosial-iqtisadi və siyasi modeli rəqabətə duruş gətirə bilmədi [2; 23-24]. XX əsrin 90-cı illərinin I yarısında Cənubi Qafqazın müstəqil regiona çevrilməsindən sonra bölgədə region ətrafı və regiondan kənar dövlətlərin strateji maraqları formalaşmağa başladı. Onların içərisində Rusiya özünəməxsus yer tuturdu. Bu dövrdə Rusiyaya münasibətdə Azərbaycanda formalaşan ictimai fikirdə yekdillik olmadığı kimi, Azərbaycana münasibətdə də Rusiyada yekdil fikir yox idi. Moskvada Azərbaycana müstəqil dövlət deyil, əyalət kimi baxanlar tağıldığı kimi, Azərbaycanda da Rusiyaya hələ də imperiya kimi baxıb ondan mümkün qədər sürətlə uzaqlaşmaq istəyənlər çox idi. Bu səbəbdən Azərbaycanda hakimiyyətin Rusiya siyasətində meydan əhval-ruhiyyəsinə tədrisən uzaqlaşaraq mehriban qonşuluğa üstünlük verməsi xarici siyasətimizin mühüm uğurlarından biri idi.

Rusiya isə Azərbaycana strateji mənafe zonası kimi baxdığını heç gizlətmirdi. Rusiya parlamentinin xarici işlər üzrə komitəsinin sədri G.Ambarsumov sübut etməyə çalışırdı ki, keçmiş sovet ərazisi birmənalı olaraq Rusiyanın geosiyasi təsir dairəsinə daxildir [1, 37]. RF xarici işlər naziri A.Kozırev isə bildirdi ki, Rusiya yüzillərlə onun maraq dairəsinə daxil olan regionlarda öz həyatı mövcudluğunu qoruyub saxlamalıdır. Bir qədər sonra Kozırev daha kəskin formada qeyd edirdi ki, Rusiya postsovet məkanında öz maraqlarını hətta hərbi qüvvə vasitəsi ilə də qoruyacaqdır [3].

Rusiyanın keçmiş vitse-prezidenti A.Rutskoyun fikrincə, ölkənin geosiyasi vəziyyətindən məlum olur ki, Rusiya Asiya ilə Avropa arasında yeganə körpüdür. Bu məkanın sahibi dünyanın sahibi olacaqdır [4]. Rusiya keçmiş SSRİ ərazisini əhatə edən nüfuz dairəsindən əl çəkmək istəmədiyi və Azərbaycanı Müstəqil Dövlətlər birliyinə daxil olmağa məcbur etmək niyyətində olduğu üçün, əlində ən təsirli təzyiq vasitəsi olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin qarşısını almaqda maraqlı deyildi. Daxili və xarici siyasətdə, xüsusilə MDB-yə münasibətdə obyektiv mövqe tuta bilməyən o dövriki, iqtidar respublikanın Ermənistan tərəfindən yeni hücumlara məruz qalmasına zəmin verən şəraiti daha gərginləşdirdi. Rusiyanın Azərbaycana özünün əyaləti, xammal bazası kimi baxmasını əsas götürən bir sıra hakimiyyət nümayəndələrinin populist çıxışlar da iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlərə xələl gətirirdi. Elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, Azərbaycan Rusiya münasibətlərini yaxşılaşdırmaq üçün nə qədər güclü addımlar atılsa idi belə, bunlar Moskva-Yerevan münasibətlərini zəiflətmək iqtidarında deyildi. Moskva artıq Qafqazda ənənəvi olaraq yeritdiyi siyasəti və strateji mütətəfiqlərini dəqiqləşdirmişdir. Bundan sonra Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasətdə Rusiya daha çox diplomatik manevrlərdən və taktiki addımlardan istifadə etməyə üstünlük verirdi.

Geosiyasi baxımdan SSRİ-nin iflası az qala inqilabla eyniləşdirilirdi. SSRİ ərazisinin artıq mövcud olmadığına baxmayaraq, hələ də “keçmiş SSRİ”, “keçmiş sovet respublikaları, “postsovet məkan” kimi ifadələrdən geniş istifadə edilirdi. Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan ölkələrin bir-biri ilə və Rusiya ilə iqtisadi əlaqələri bərpa etmək üçün göstərdikləri müəyyən cəhdlər belə onların siyasi cəhətdən bir araya gəlməsini mümkünsüz edirdi. Artıq yeni Şərqi Avropa yaranmaqda idi. Ukrayna, Belarus, Orta Asiya ölkələri özlərinin müstəqil mahiyyətini tam ciddiyyəti ilə anlamağa başlamışdılar. Cənubi Qafqaz regionunu isə artıq tam əsasla ayrıca region hesab etmək olardı. Bununla yanaşı, Rusiyanın mövcudluğu bütün yeni geopolitik kombinasiyalar üçün ümumi şərt idi. Təbii ki, Rusiyanın Avropa hissəsi Şərqi Avropanın bir parçası idi. Mərkəzi Asiyaya daxil olan Qazaxıstanın əhalisinin az qala yarısını ruslar təşkil edirdi. Bununla belə, Rusiyanın bəzi siyasi dairələrində on dörd keçmiş respublikaya öz periferiyası kimi baxırdılar.

1991-ci il Rusiyanın öz əhəmiyyətini, maraqlarını dərk etməsində dönüş ili oldu. İmperiya əhval-ruhiyyəsi, kommunist ideologiyası nüfuzdan düşdü. Rusiya siyasi elitesi şüurlu sürətdə SSRİ-nin süqutunu sürətləndirdi. Rusiyasının xarici işlər naziri A.Kozırev SSRİ dağıdılandan cəmi bir ay sonra öz ölkəsinin beynəlxalq aləmdə yeni rolunu belə izah etmişdir: «Biz messianlıqdan imtina edərək proqmatik inkişaf kursu seçmişik... Biz çox tez anladıq ki, geosiyasət ... ideologiyayı əvəz edir» [5; 120]. Hətta 1990-cı il noyabrın 19-da Kiyevdə çıxış edən B.Yeltsin demişdir: “Rusiya hər hansı yeni bir imperiyanın mərkəzi olmaq istəmir... Tarix bizi öyrədir ki, digər xalqları idarə edən xalq özü xoşbəxt ola bilməz” [5; 122].

Lakin, hadisələrin gedişi göstərdi ki, postkommunist Rusiyanın siyasətində belə bir kəskin dönüşün həyata keçirilməsi mümkün olmayan xəyal idi. Rusiyada demokratik islahatların taleyi getdikcə daha çox qeyri-müəyyən xarakter daşıyırdı. Gözlənilməli kimi, demokratik, qərbyönlü fəaliyyət proqramları tədricən aradan qalxaraq yerini sırf geosiyasətə verməyə başladı. 1993-cü ildə Rusiya XİN açıqladığı xarici siyasət konsepsiyasında hələ “sivil ailə” ruhlu yanaşma əlamətləri var idisə, son variantı Təhlükəsiz Şurası tərəfindən hazırlanmış yeni konsepsiyada və hərbi doktrində artıq russayağı “realizm” rüşeymləri nəzərə çarpır, keçmiş sovet respublikalarını əhatə edən “yaxın xaricə münasibətdə daha fəal siyasət yeridilməsi nəzərdə tutulurdu” [6]. Moskva üçün isə Azərbaycan bu “yaxın xaricə” tərkib hissəsi idi. Analitiklərin fikrincə, Cənubi Qafqazın məhz bu rayonunda Rusiyanın çox ciddi həyatı maraqları cəmləşmişdir. Moskvanın nöqtəyi nəzərinə isə, bu maraqlar onun regiona olan xüsusi hüquqlarını və məsuliyyətini əsaslandırır.

Adi geosiyasi terminlə ifadə etsək, Rusiya keçmiş sovet respublikalarının “dost” qüvvələr qurşağına çevrilməsində çox maraqlı idi. Burada hər şey “dost” anlayışının necə qavranmasından asılı idi. Məsələn; Dağlıq Qarabağda qondarma xüsusi idarə komitəsinin rəhbəri və mərkəzçi “vətəndaş ittifaqını” lideri A.Volski 1992-ci ilin payızında sübut etməyə çalışırdı ki, regiondakı geosiyasi reallıq” mahiyyətcə XIX əsrdə olduğu kimi qalmaqdadır və biz istəsək də Qarabağdan gedə bilmərik, bunu tələb etmək sadəlövlükdür [7]. Rusiya ehtiyat edirdi ki, ətrafdakı təhlükəsiz vakkum onun maraqları ziddinə olaraq regiona dövlətlər – Türkiyə, İran və ya qlobal dövlət olan ABŞ tərəfindən doldurula bilər.

Geosiyasi maraqlardan əlavə, Rusiyanın Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda çox böyük iqtisadi maraqları var idi. 90-cı illərin əvvəllərində Rusiya iqtisadiyyatı üçün zəruri olan qazma avadanlığının üçdə iki hissəsi Azərbaycanda istehsal olunurdu. Azərbaycanın Rusiyadakı keçmiş səfiri H.Hacızadənin bildirdiyinə görə hətta Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövründə də Azərbaycan hərbi sənaye kompleksi Moskvanın sifarişlərini yerinə yetirməkdə davam edirdi [8]. Neftdən əlavə müxtəlif təbii ehtiyatlar və xammalla zəngin olan rus sahibkarlarının yaxşı tanıdığı bu region şəxsi və dövlət kapitalının investisiyası üçün çox əlverişli idi. Qarabağ müharibəsinə baxmayaraq, sabit qalan tələbat Azərbaycana bir çox Rusiya mallarının ixracını təmin edirdi. Ümumiyyətlə, Rusiyanın bölgədəki maraqlarını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1) Cənubi Qafqaz ölkələri Rusiyanı öz ixrac məhsullarının satış bazarı kimi maraqlandırır. Bu regionda Rusiyanın maşınqayırma sənayesi üçün xammal, əlverişli texnoloji mədəniyyət var idi. Üstəlik, burada yaşayan əhəlinin Rusiya bazarlarına böyük ehtiyacı var idi və bunların itirilməsi eyni problem yarada bilərdi.

2) Rusiya üçün Cənubi Qafqaz çox vacib bir tranzit ərazidir və bu ərazidəki nəzarəti itirmək istəməzdi. Rusiya üçün Adlerdən Qara dənizin sahilləri ilə Abxaziyadan keçərək Gürcüstan və Ermənistana gedən yolun böyük əhəmiyyəti var idi. Ermənistandan bu yol Türkiyəyə, oradan isə Avropaya qədər uzanırdı. Azərbaycanın dəmir yolları Naxçıvanın Culfa stansiyasında İranın dəmir yolları ilə birləşirdi. Rusiya bu yolla Orta Şərqi və Fars körfəzinə qədər gedib çox bilərdi.

3) Rusiyanın Cənubi Qafqaz ölkələrindən idxal etdiyi ənənəvi ticarət mallarına müəyyən qədər marağı var idi. 90-cı illərin əvvəllərində onun Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan ilə texnoloji əməkdaşlığı hələ də davam edirdi.

4) Rusiyanın Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycanda hərbi bazaları var idi. Rus ordusu 1993-cü ilin mayında Azərbaycandan çıxarılsa da, Ermənistan və Gürcüstanda qalan hərbi bazalar Rusiyanın fikrincə, regiondakı sabitliyə xidmət edirdi.

Avropa və Asiyanın qovuşuğunda yerləşən Azərbaycan bütün kontinental ölkələrinin iştirakını və ya əməkdaşlığını mümkün edən iri miqyaslı layihələr üçün çox əlverişli region idi. Nəinki Azərbaycanın Xəzər sektorundan həm də Qazaxıstanın Tengiz yatağından çıxarılaçaq neftin və Türkmənistandan təbii qazın ötürülməsi üçün boru xəttinin marşrutunun müəyyənləşdirilməsi məsələsi artıq müxtəlif ölkələr arasında rəqabət doğurmuşdur. Rusiya borunun şimal marşrutu ilə Novorossiyskidən keçməsinə, Türkiyə mərkəz marşrutu ilə Azərbaycan Gürcüstan, İran isə cənub marşrutu ilə Azərbaycan-İran-Türkiyə variantına üstünlük verirdilər.

Rusiyanın Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasətin qeyri ardıcılığı onun özündə müxtəlif siyasi cərəyanların toqquşmasına, siyasi baxışların qütbləşməsinə

səbəb olmuşdur. Neoimperializm cərəyanının nümayəndələri nəyin bahasına olursa-olsun, Rusiyanın keçmiş SSRİ məkanında nüfuzunun bərpa edilməsini tələb edir və hətta hərbi qüvvələrdən istifadə olunmasını tələb edir, izolyasionizm (təcrid olunmas) cərəyanı tərəfdarları isə əksini, “yaxın xaricdə” meydana çıxmış böhran və konfliktlərdən mümkün qədər uzaqlaşmağı və əsas diqqəti ölkənin daxili problemlərinin həllinə yönəltməyi daha məqsəduyğun hesab edirdi. Rusiyanın xarici ilər naziri A.Kozırov mətbuata belə bir bəyanət vermişdi ki, Rusiya üçün keçmiş SSRİ problemlərinə həm “neoimperialist”, həm də “izolyasionist” yanaşma məqbuldur [9].

Sərhədləri ətrafında təhlükəsizlik qurşağı yaratmağa çalışan Rusiya öz hərbi qüvvələrini Azərbaycanda daimi əsasda yerləşdirməyə can atırdı. Rusiya ordusu 1993-cü ilin mayında Azərbaycandan çıxarılandan dərhal sonra Moskva Bakıya təzyiq göstərməyə, öz sərhədcilərinin Azərbaycan İran sərhədində yerləşdirilməsinə icazə verməsini tələb etməyə başladı.

Beləliklə, 90-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin dağılmasından sonra regionda Rusiyanın təsir imkanlarının nisbətən zəifləməsi ilə yaranmış yeni iqtisadi-siyasi şərait Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana münasibətdə əvvəllər dəyişməz görünən geosiyasi reallıqlara yenidən baxılması zərurətini gündəmə gətirdi. Böyük ölkələrin, qonşu dövlətlərin Azərbaycana kəskin marağı təkcə nəhəng neft-qaz ehtiyatlarının olması ilə deyil, həmçinin onun dünyanın rəqibət aparıcı qüvvələrinin geosiyasi nisbətində tutduğu geostrateji mövqe ilə bağlı idi.

Çox mühüm geostrateji mövqeyə malik olan Azərbaycan öz iradəsindən asılı olmayaraq, bu gərgin mübarizənin mərkəzinə düşdü. ABŞ prezidentinin milli təhlükəsizlik üzrə keçmiş köməkçisi Z.Bjerinski Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi barədə yazırdı: “Ərazisinin məhdud, əhalisinin isə az olmasına baxmayaraq, nəhəng enerji resursları ilə zəngin olan müstəqil Azərbaycan həm də geosiyasi baxımdan həlledici əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Xəzər dənizi hövzəsi və Orta Asiyanın sürətlərinin toplandığı qabın tıxacı rolunu oynayır” [5, 155].

Həm Qərb, həm də Rusiya, İran, Türkiyə və təbii ki, Cənubi Qafqaz dövlətləri üçün Xəzər dənizindən hasil ediləcək neft və qazın hansı marşrutla nəql olunması məsələsi ən kəskin geoiqtisadi problemlərdən biri idi. Z.Bjezinskinin göstərdiyi kimi, Rusiyanın nəzarət etdiyi ərazilərdən keçməyən neft boruları vasitəsi Qərb bazarlarına çıxan müstəqil Azərbaycan həm də qabaqcıl və böyük enerji sərfiyyatı olan ölkələrin Orta Asiyanın enerji resursları ilə zəngin olan respublikalarına aparıcı iri magistral yol funksiyasını həyata keçirən ölkə idi. Eyni zamanda Rusiyanın nəzarəti altında olan Azərbaycan Qərbin Orta Asiyaya yolunu bağlaya bilərdi [10, 4-9].

Müstəqil güclü, qərb yönümlü Azərbaycan Rusiyanı Orta Asiyaya çıxış üzərində innisardan və regionun yeni dövlətlərinin siyasətinə təsir göstərmək imkanlarından məhrum edə bilərdi. Eyni zamanda Rusiyanın nəzarəti altında olan Azərbaycan Qərbin Orta Asiyaya yolunu bağlamaqla yanaşı, region dövlətlərinin tam müstəqil siyasət yeritməsinə də maneçilik törədə bilərdi [5, 155]. Beləliklə, Türkiyə və ABŞ tərəfindən dəstəklənən Azərbaycan Respublikası Rusiyanın onun ərazisində hərbi bazalar yerləşdirilməsi təklifinə rədd cavabı verməklə yanaşı, vahid neft borusunun Qara dənizdəki Rusiya limanına çəkilməsi perspektivinə də diqqət yetirmədi.

1994-cü il mayın 4-də Qırğızistanın paytaxtı Bişkek şəhərində Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Dağlıq Qarabağda atəşkəsə nail olmaq məqsədi ilə münəqişə tərəflərinin görüşü oldu. Mayın 9-da yekun sənəd imzalandı. Atəşkə qüvvəyə mindi [11, 207]. Münəqişə zonasına MDB-nin sülhməramlı qüvvələri adı altında Rusiya hərbi kontingentinin yeridilməsi təklifinə Azərbaycan razılıq vermədi. Təzyiqləri davam etdirən Rusiya 1994-cü il mayın 16-17-də münəqişə tərəflərinin müdafiə nazirlərini Moskvada topladı. Azərbaycan Respublikasının müdafiə naziri M.Məmmədov ölkə rəhbərliyi ilə telefon məsləhətləşmələrindən sonra heç bir sənədi imzalamadan Bakıya qayıtdı [12]. 1993-cü ilin oktyabrında Azərbaycanda baş vermiş hakimiyyət dəyişikliyi, Heydər Əliyevin tarixi qayıdışı Azərbaycanın xarici siyasətində tarazlaşdırılmış diplomatiyanın əsasını qoydu. Azərbaycanın uğurlu diplomatik səyləri nəticəsində ölkə şimaldan və cənubdan gələn təzyiqlərə duruş gətirdi. Hadisələrin gedişi göstərirdi ki, rusiyanın ambisiyası onun demokratik imicli ölkələr arasında layiqli yer tutmasından daha uzaqlara gedirdi. Rusiyanın əsas keçmiş sovet məmurlarından ibarət xarici siyasət elitası arasında Avrasiyada xüsusi mövqələrini mühafizə etməklə, müstəqil postsovet dövlətlərini nəzarətdə saxlamaq arzusu çox güclü idi. Yalnız ağıllı vəsiyyəqanlı davranış və dəqiq düşünülmüş strategiya Rusiyanın təzyiqlərini neytrallaşdırırdı. Dağlıq Qarabağda

atəşkəsə nail olunması ilə başlanan və 1994-cü il sentyabr 20-də Bakıda Xəzərin milli sektorunda neft hasilatı ilə bağlı Qərbin aparıcı dövlətlərinin şirkətləri ilə Azərbaycanın imzaladığı “Əsrin kontraktı” ilə davam edən proseslər (Rusiyanın etirazlarına baxmayaraq) bu uğurlu siyasətin başlanğıcı idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Pərviz Səfərov. Azərbaycan Respublikası Rusiya, İran və Türkiyənin geosiyasi maraqlarında, Bakı, 2011, 264 s.
2. Султанов Ч.А. Последний удар империи, Баку, Нафта-Пресс, 2004, 626 с.
3. Azərbaycan XİN MDB idarəsinin materialları Rusiyanın yeni hərbi doktrinası və sülh yaratma, 11 noyabr 1993-cü il
4. Interview with Li Espresso (Rome), 1994 juli 15
5. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Москва. Международные отношения, 1999, 256 с.
6. Куртов А. Азербайджан – Иран: пока проблем в отношениях соседей больше, чем решений / Независимый Азербайджан, новые ориентиры, Москва, 2000, с.189-278
7. Московские новости, 1992, 4 октября
8. Известия, 1994, 9 июля
9. Российские вести, 1993, 9 февраля
10. Абасбейли А.Н., Дарабади И.Г. Геостратегические интересы НАТО на Кавказе на рубеже XX-XXI веков, Баку, Азернешр, 1999, 256 с.
11. Мəммədov N. Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırımı, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik), Bakı, Təhsil. 2009, 272 s.
12. Бакинский рабочий, 1994. 20 мая

ABSTRACT

AZERBAIJAN WAS IN THE SOUTH CAUCASUS STRATEGY OF RUSSIA IN THE FIRST HALF OF THE 90'S OF THE XX CENTURY

After the ranks of the USSR to protect their interests in the post-Soviet space, along with cooperation, Russia began to adopt a strategy if threats and pressure. Skillfully re using the heavy military-political crisis, the war and the deprivation in which Azerbaijan found itself in the early 90's if the XX century sought to preserve its pisutsvie. In the presented article the author tried to analyze the nature of natural interests of contradictions. The tendency to change their positive dynamics in the first half of the XX century.

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАН В ЮЖНОКАВКАЗСКОЙ СТРАТЕГИИ РОССИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 90-Х ГОДОВ XX ВЕКА

После распада СССР для защиты своих интересов на постсоветском пространстве Россия наряду с сотрудничеством стал применять здесь стратегию угроз и давление. Умело воспользовавшись с тяжелых военно-политических кризисом, войной и лишения в который оказался Азербайджан в первый половине 90-х годов XX века стремилась сохранить здесь свое присутствие. В представленной статье автор попытался проанализировать характер азербайджано-российских отношений, природу взаимных интересов и противоречии, тенденции изменения их к положительной динамике в первой половине 90-х годов XX века.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev

SOSIAL ELMLƏR VƏ HÜQUQ

MƏMMƏD RZAYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
mamedrazi@mail.ru

UOT:1(091)

FƏLSƏFƏDƏ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMİNİN TƏHLİLİ VƏ PRAKSİOLOGİYA

Şəxsiyyətin sistemli – struktur təhlilində “fəaliyyət” və “ünsiyyət” kateqoriyaları müstəsna dərəcədə böyük rol oynayır. Məhz onlar şəxsiyyətin mahiyyətini ifadə edən əsas struktur komponentləri kimi çıxış edirlər.

Şəxsiyyət sistemində fəaliyyətin həlledici rolu aşağıdakı ilə izah olunur. Subyekt kimi götürülən şəxsiyyət öz işi və əməlləri ilə yanaşı onlardan kənarında deyil, məhz onların özündə çıxış edir. Subyekt öz fəaliyyətini müəyyənləşdirməklə, həm də öz-özünü müəyyənləşdirir.

Şəxsiyyət ilə onun fəaliyyətinin yönəldiyi predmetlər həm praktiki, həm də mənəvi xarakterə malikdir. Yəni bir tərəfdən şəxsiyyətin fəaliyyətinin predmetləri idrakın obyektini kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə onlar obyektiv reallığın dərk olunması səviyyəsinin, insanın maddi və mənəvi qabiliyyətlərinin inkişaf göstəricisidir.

Şəxsiyyətin fəaliyyəti subyektiv ilə obyektiv tərəflərin ayrılmaz vəhdətini və özünəməxsus şəkildə çulğalaşmasını ifadə edir. Akademik T.Oyzerman göstərir ki, sosial reallığın spesifikliyi bundadır ki, o tək-cə obyektiv olmayıb, subyektiv ilə obyektivin vəhdətidir, başqa sözlə, subyekt-obyekt reallıqdır. Bu əksliklərin vəhdəti, onların qarşılıqlı sürətdə bir-birinə keçməsinə nəzərdə tutur (1, s. 4).

Ümumi mənada fəaliyyət dedikdə ictimai subyektlərin müxtəlif növləri tərəfindən öz mövcudluğu və inkişafını təmin edən şərait yaratmaq naminə sosial reallığı yeniləşdirməsi başa düşülür. Vaxtı çatmış ictimai tələbatları, müvafiq məqsəd və vəzifələri əks etdirən bu mürəkkəb proses ümumsosioloji qanunlar üzrə baş verir, insanın ictimai mahiyyətini, onun rəngarəng və çoxfunksiyalı təbiətini ifadə edir. Öz məzmununa görə yaradıcı xarakter daşıyan fəaliyyət cəmiyyətdəki bütün obyektiv və subyektiv amillər sisteminin, ictimai münasibətlərin və sosial institutların, onların iş mexanizminin, habelə şəxsiyyətin şüurunun və bütövlükdə təfəkkür tərzinin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi rolunu oynayır.

Elmi ədəbiyyatda fəaliyyətə müxtəlif təriflər verilir. Məsələn; psixologiyada aşağıdakı tərif geniş yayılmışdır. Fəaliyyət subyekt ilə dünyanın qarşılıqlı təsirinin elə bir dinamik, özüinkişaf edən iyerarxik sistemidir ki, bu prosesdə psixiki obraz yaranır və həmin psixiki obraz subyektin predmet gerçəkliyindəki münasibətlərinin yaranmasını, dəyişdirilməsini və təcəssümünü vasitələndirir (2, s.112).

Filosoflar arasında da fəaliyyətin müəyyənləşdirilməsində birmənalılıq, demək olar ki, yoxdur. Ayrı-ayrı müəlliflər fəaliyyətin bu və ya digər tərəfini ön plana çəkir və onu müəyyən-edicili amil kimi qiymətləndirirlər. Fəlsəfi ədəbiyyatda fəaliyyətin aşağıdakı tərifini geniş yer tutur. Fəaliyyət cəmiyyətin və insanın mövcudluğu və inkişaf üsulu olmaqla, onun tərəfindən təbii və sosial reallığın (özü də daxil olmaqla) öz tələbatları, məqsədi və vəzifələrinə müvafiq sürətdə ümumi dəyişdirilməsi prosesidir (3, s.63).

Deyilənlər sübut edir ki, şəxsiyyəti yalnız subyekt – dünya qarşılıqlı münasibətləri kontekstində düzgün anlamaq olar. Bu mövqedən hər cür kənara çıxmaq cəhdləri labüddən

uğursuzluğa məhkumdur və şəxsiyyətin təşəkkülü, fəaliyyəti və inkişafı proseslərinin mexanizmini və qanunauyğunluqlarını açmaqda acizdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətə fəaliyyət mövqeyindən yanaşılması, onun öyrənilməsinin digər metodoloji prinsiplərini bir kənara atmır, onlardakı müsbət cəhətləri götürüb inkişaf etdirir.

Öz məzmunu etibarilə son dərəcə mürəkkəb xarakter daşıyan şəxsiyyəti fəaliyyət mövqeyindən izah etmə metodologiyası bir sıra prinsipləri əhatə edir. Müasir psixoloji ədəbiyyatda, onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: fəaliyyətin obyektli və predmetli determinasiyası, onun reaktiv və aktiv təşkili prinsipi; adaptiv və qeyri-adaptiv tiplərin əlaqələndirilməsinin şəxsiyyətin fəaliyyətinin inkişafının zəruri şərti olması prinsipi; interiorizasiyanın (eksteriorizasiyanın) şəxsiyyət tərəfindən ictimai-tarixi təcrübənin mənimsənilməsi mexanizmi olması prinsipi; vasitələnmə və siqnifikasiyanın (işarələrin yaradılması və işlədilməsi) insanın davranışının idarə olunması və özünütənzimi mexanizmləri kimi götürülməsi prinsipi; psixiki obrazın fəaliyyət strukturunda inikas etdirilən obyektin yerindən asılılığı və motivlərlə bağlılığı; elementlər üzrə təhlilin vahidlər üzrə təhlil ilə əvəzlənməsi prinsipi (4, s.114-157).

Son dövrlərin fəlsəfi, psixoloji və sosioloji ədəbiyyatında bəzən belə bir fikrə rast gəlinir ki, sosial hadisələrin öyrənilməsinə fəaliyyət mövqeyindən yanaşılması metodoloji prinsipi artıq özünü doğrultmur. Əslində bu qəbildən olan cəhdlər marksizmin fəaliyyət nəzəriyyəsinə qarşı yönəlmişdir. Lakin, filosoflar və psixoloqlar arasında keçirilən elmi müzakirələrin (5, s.60) nəticələri sübut etdi ki, fəaliyyət mövqeyindən təhlil prinsipi bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Əsas məsələ bu anlayışdan birtərəfliq imtina etməkdə deyildir. Bundadır ki, fəaliyyətin marksist izahına xas olan birtərəfliq və nöqsanlar aradan qaldırılmalı, onun müsbət cəhətləri və üstünlüklərindən istifadə edilməlidir. Sosial hadisələrin araşdırılmasında fəaliyyət anlayışının yaratdığı belə müsbət cəhətlər və üstünlüklər isə kifayət qədərdir. Xüsusilə də cəmiyyətin əsaslı və hərtərəfli dəyişikliklərə uğradığı indiki şəraitdə sosial həyat hadisələrinin anlaşılmasında fəaliyyət anlayışı mühüm yer tutur. Söhbət şəxsiyyət kimi mürəkkəb fenomenin təhlilindən getdikdə isə fəaliyyət kateqoriyasının metodoloji əhəmiyyəti birə on qat artır.

Şəxsiyyətin fəaliyyətinin daxili məzmunu xeyli dərəcədə mürəkkəb olub, aşağıdakı əsas yarım sistemlərdən ibarətdir: a) fəaliyyətin konkret subyektli və obyektli; b) onun həyata keçirilməsinin üsulları və vasitələri; c) fəaliyyətin törətdiyi nəticələr; d) fəaliyyətin konkret məzmununu və istiqamətlərini, onun subyektlərinin əlaqəsi üsulunu şərtləndirən sosial mühit; e) ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinin məhsullarının qarşılıqlı mübadiləsi sistemi; f) fəaliyyətin idarəedilməsi mexanizmi, ictimai və fərdi şüurda onun sövqedici motivlərinin düzgün istiqamətdə formalaşdırılması və s.

Marksist fəlsəfənin hökmranlığı dövründə belə bir birtərəfliq təsəvvür formalaşmışdı ki, şəxsiyyətin maddi-istehsal fəaliyyəti həlledici əsasdır, qalan fəaliyyət növləri isə bununla müəyyən olunur və ona xidmət edir. Əslində isə insan fəaliyyətinin məzmunu təkcə əşya və maddi nemətlər istehsalı ilə məhdudlaşmır. O, geniş əhatə dairəsinə malik olub, sosial reallığın digər sahə və formalarını (ictimai münasibətləri və həyat fəaliyyəti formalarını, müxtəlif qəbildən olan təşkilatların və institutların fəaliyyətinin tənzim olunması mexanizmini, ictimai şüuru, bilikləri, əsas dəyərlər sistemini və s. də əhatə edir. Səciyyəvi cəhət həm də budur ki, müasir dövrdə fəaliyyətin subyektlərinin bütün səviyyələrində (ayrıca bir fərd, sosial birlik forması və bütövlükdə cəmiyyət və bəşəriyyət miqyasında) yuxarıda qeyd olunan tərəflərin xüsusi çəkisi və əhəmiyyəti artmaqdadır.

Məqsədyönlü xarakter daşıyan fəaliyyət prosesində təkcə şəxsiyyətin tələbatları ödənilir. O, həm də aşağıdakı mühüm sosial funksiyaları yerinə yetirir: özündə keçmiş nəsillərin praktikasının nəticələrini və gələcək nəsillərin görəcəyi işin əsas istiqamətlərini ifadə etməklə, sözün geniş mənasında götürülən sosial təcrübəni və vərdisləri nəsildən-nəslə ötürür, beləliklə də, nəsillərarası sosial varisliyi həyata keçirir.

Müasir fəlsəfi-sosioloji ədəbiyyatda şəxsiyyətin fəaliyyətinin təhlilinə müxtəlif aspektlərdən yanaşılır ki, bu həmin anlayışın son dərəcə geniş məzmununa və çoxpilləli səviyyələrə malik olması ilə şərtlənir: fəaliyyətin ictimai həyat sferalarına görə təsnifatı, cəmiyyətin sosial strukturunun əsas göstəriciləri baxımından fəaliyyətin bölgüsü; fəaliyyətin

ictimai münasibətlər sistemi və sosial institutların şəbəkəsi baxımından təsnifatı; insan nəslinin istehsalı və təkrar istehsalı göstəriciləri (doğum, əhali artımı, tələbatların ödənilməsi, elm, təhsil, tərbiyə, səhiyyə və s.) üzrə fəaliyyətin təsnif olunması və sair. Sözün məhdud mənasında götürülən sosial fəaliyyət dedikdə müxtəlif sosial qruplarda, milli-etniki birliklərdə, habelə, çoxnövlü siyasi təşkilatlarda və institutlarda təmsil olunmuş şəxsiyyətin öz müvafiq kollektivlərinin tələbat və mənafeələrini, məqsədlərini ödəməyə yönələn aktiv dəyişdirici və yeniləşdirici hərəkətlərinin və əməllərinin məcmusu başa düşülür. Şəxsiyyətin fəaliyyətinin effektivliyi, onun nəticələrinin miqyası və əhəmiyyəti bir sıra amillər kompleksi ilə müəyyən olunur. Onların sırasında konkret obyektiv şərait, fərdlərin professionallıq səviyyəsi və məharəti, onların şüurluluq göstəriciləri, öz maraq, məqsəd və vəzifələrini dərk etmə səviyyəsi xüsusi yer tutur. İnsanın çoxtərəfli sosial fəaliyyəti gedişində bir tərəfdən yeni sosial realıq yaranır, digər tərəfdən isə şüurun qabaqlayıcı funksiyası yerinə yetirilir, yəni bu gündü həyatda olmayan, gələcək, ideal ictimai formalar müəyyənləşdirilir. Bu prosesdə təkcə ictimai münasibətlər sistemi yeniləşmir, həm də yeni bircə yaşayış qaydaları, normalar və dəyərlər sistemi qərarlaşır, insanın özü şəxsiyyət kimi inkişaf edir.

Şəxsiyyəti sistem kimi öyrənərkən onun mahiyyətini ifadə edən bütün tərəflərə diqqət yetirmək tələb olunur. Əks halda natamamlıq və birtərəflilik özünü göstərə bilər. Bu mənada göstərməlidir ki, fəaliyyət onun mahiyyətini anlamaqda nə qədər böyük rol oynasa belə, şəxsiyyəti təkcə fəaliyyətdən ibarət hesab etmək olmaz. Müasir elmi ədəbiyyatda haqlı olaraq şəxsiyyətin fəaliyyəti və ünsiyyətinin sıx vəhdətdə və qarşılıqlı təsirdə olduğu göstərilir. Məsələn; V.Rozin qeyd edir ki, onların qarşılıqlı təsiri fəaliyyət vasitəsilə olur, ünsiyyət isə fəaliyyətə qovuşur, müəyyən hallarda hətta onun özü də fəaliyyətə çevrilir (6, s.97).

Şəxsiyyətin daimi cəlb olunduğu ünsiyyət prosesi bir növ ictimai münasibətlərin fərdləşmiş forması, şəxsi-psixoloji prizmada konkretləşməsi kimi çıxış edir. Buna görə də ictimai münasibətlərin ünsiyyət təzahürünün məzmunu bir çox cəhətdən şəxsiyyətin xarakteri, sosial təcrübəsi və xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Müxtəlif şəxsiyyətlərin öz sosial rolunu yerinə yetirməsi, onlar tərəfindən ictimai vəzifələrin düzgün başa düşülməsindən, onların həllində öz yeri və rolunu anlamasından, fərdi keyfiyyətlərə uyğun olaraq onların həllinə bəslədikləri münasibətdən, konkret situasiyadan, bir sözlə obyektiv və subyektiv amillərin bütöv bir kompleksindən asılıdır.

İstənilən sosial birlik götürülsə, götürülsün, onun tərkibi həmin birliyin ümumi mənafeələrini müxtəlif səviyyədə başa düşən ayrı-ayrı şəxsiyyətlərdən ibarətdir. Ayrıca bir şəxsiyyət tərəfindən və yaxud bütövlükdə birlik tərəfindən ictimai, sinfi, kollektiv xarakterli dəyərlərin, məqsədlərin, vəzifələrin və idealların başa düşülməsi səviyyəsi məhz real ünsiyyət prosesində təzahür edir. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, şəxsiyyət – cəmiyyət münasibətlərinin təhlilində həmin prosesin müxtəlif formalarında şəxsiyyətin, ayrı-ayrı müvafiq tərəfləri aktivləşdirilir və inkişaf etdirilir. Göstərməlidir ki, bu tərəflər cəmiyyət və şəxsiyyət baxımından eyni əhəmiyyət kəsb etməyə bilər. Bu münasibətdə şəxsiyyətin inkişafı üçün ən mühüm olanı müxtəlif fəaliyyət proseslərində, birinci növbədə əməkdə, həyata keçirilən ünsiyyət hesab olunmalıdır. Sözügedən vəziyyətdə ünsiyyətin zəruriliyi insanlar arasında funksional əlaqələrin yaranması vacibliyi ilə şərtlənir və şəxsiyyətin əsas mahiyyət keyfiyyətlərini (qabiliyyətini, biliyini, bacarıq və vərdislərini, fəaliyyət motivini, dəyərlər orientasiyasını ustanovkalarını və sair) maksimum şəkildə özündə əhatə edir.

Ünsiyyət öz məzmunu və strukturuna görə çox mürəkkəb kateqoriyalardan biridir. Onu psixologiya, sosial psixologiya, mədəniyyətşünaslıq və sair elmlər də öyrənir. Ünsiyyətin fəlsəfi anlamı onu bir subyekt ilə digər subyekt arasında qarşılıqlı təsirin və qarşılıqlı münasibətlərin çox mühüm forması kimi nəzərdən keçirir. Şəxsiyyətin ünsiyyətinin daxili məzmununda bir-birilə əlaqəli olan, eyni zamanda müəyyən özünəməxsusluğu ilə seçilən aşağıdakı əsas tiplərini göstərmək olar: maddi-praktiki ünsiyyət, mədəni-informasiya xarakterli ünsiyyət və mənəvi-praktiki ünsiyyət. Birinci tip, şəxsiyyətin həyat fəaliyyətində çox mühüm rol oynayır. Burada ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin ümumi məqsədi və fəaliyyəti ilə bağlı real hərəkətlər əhatə olunur. Lakin, ünsiyyətin bu tipi təkcə maddi tərəflə məhdudlaşmır, həm də mənəvi keyfiyyət daşıyır. Bu onda təzahür edir ki, heyvanlardan fərqli olaraq insanların bircə fəaliyyəti instiktiv

xarakterli proses deyil, şüurlu məqsədyönlü prosesdir. Maddi praktiki ünsiyyətin mənəvi təbəqəsi tələbatların müəyyən olunmasından başlayaraq, bir sıra psixoloji mexanizmləri əhatə edir (məqsəd, mənafe, ustanovkalar və s.).

Eynilə də mənəvi ünsiyyət daxilən çoxtərəflidir. Burada informasiya xarakterli təbəqə ilə psixoloji təbəqə çox sıx əlaqəlidir. Ünsiyyətin mənəvi-praktiki növü daha çox bədii və qini ünsiyyət formalarında təzahür edir.

Bəzən fəlsəfi və psixoloji ədəbiyyatda ünsiyyət və kommunikasiya anlayışları sinonim kimi işlənir. Bu, onların mənaça çox yaxın olmasından irəli gəlir. Belə ki, kommunikasiya sözü də latın mənşəli olub, «əlaqə» mənasını verir. Lakin, kommunikasiya və ünsiyyət anlayışları nə qədər yaxın olsalar da onlar arasında müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Hər şeydən əvvəl ünsiyyət daha geniş anlayış olub, praktiki, maddi, mənəvi, informasiya xarakterli səpkiləri əhatə edir. Kommunikasiya isə əsas etibarilə bu və ya digər məlumatların ötürülməsini ifadə edən xalis informasiya xarakterli proses kimi çıxış edir. O, subyektin bu və ya digər obyektlərlə (insan, maşın, heyvan və s.) informasiya əlaqəsidir. Bu əlaqənin məzmunu aşağıdakı kimidir: subyekt müəyyən informasiyanı (bilik, ideya, işgüzar məlumatlar, faktiki göstəricilər, əmrlər və sair) onu qəbul edən obyektə ötürür. Sonuncu bu halda bir növ passiv qəbuledici rolunu oynayır. Beləliklə, kommunikasiya biristiqamətli, birxətt üzrə gedən prosesdir. Ünsiyyət isə bundan fərqli olaraq subyektlər arasında çoxtərəfli, qarşılıqlı əlaqə və təsirləri ifadə edir. Başqa sözlə, ünsiyyət subyektlərarası qarşılıqlı təsirin simmetrliyinə əsaslanır. Buradan aydın olur ki, ünsiyyət burada iştirak edən insanlar üçün ümumi olan yeni informasiyanın işlənilməsi hazırlanması prosesidir (7, s.149).

Ünsiyyət çoxtərəfli və mürəkkəb xarakter daşımaqla, özündə aşağıdakı prosesləri ehtiva edir: fərdlərin qarşılıqlı təsiri prosesi; informasiya prosesi; insanların bir-birinə münasibəti; insanların bir-birini hiss etməsi və qarşılıqlı surətdə bir-birini anlaması prosesi (8, s.178).

Ünsiyyət prosesinin aşağıdakı tərkib hissələri vardır: ünsiyyətin predmeti; ünsiyyətə olan tələbat; ünsiyyətin kommunikativ motivləri; ünsiyyəti ifadə edən əməl və hərəkətlər; ünsiyyətin vəzifələri; ünsiyyətin həyata keçirilməsi vasitələri və ünsiyyətin nəticələri və məhsulları (9, s.13).

Fəaliyyət kimi ünsiyyət də həm cəmiyyətin, həm də şəxsiyyətin mövcudluğu və inkişafının ən ümumi və zəruri şərtidir. Hər cür fəaliyyət insanın müəyyən ünsiyyət formalarına daxil olmasını nəzərdə tutur. Öz daxili məzmunu baxımından ünsiyyət təkcə mənəvi proses olmayıb, həm də insanların fəaliyyət nəticələrinin, təcrübəsinin, vərdiş və bacarıqlarının mübadiləsini əhatə edən çoxtərəfli sosial prosesdir. Maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri hər cür ünsiyyət formalarının (özü də təkcə yetkin şəxsiyyətlərin deyil, habelə yetişməkdə olan gəncin) vasitəsi rolunu oynayır. Şəxsiyyətlərin ünsiyyəti mənəvi fəaliyyətin nəticələrini (ideyalar, rəylər, dəyərlər, ideallar) əhatə etməklə məhdudlaşmır, həm də maddi əşyalar (əmək alətlərini, predmetləri və vasitələri) əks etdirir.

Ünsiyyətin sosial-praktiki aspektinin çox mühüm tərəfini fəaliyyət subyekti kimi şəxsiyyətin formalaşmasında oynadığı böyük rol təşkil edir. Ünsiyyət prosesində şəxsiyyətlərin rəşional, emosional və iradi göstəricilərinin qarşılıqlı təsiri baş verir, onların əhvali-ruhiyyələrinin, fikir və baxışlarının ümumiliyi formalaşır, qarşılıqlı anlaşması və həmrəyliyi yaranır. Ünsiyyət həm də şəxsiyyətin davranışının sosial determinasiyası kimi mürəkkəb prosesin çox mühüm amilidir. Bundan əlavə o, şəxsiyyətin şüurunun və mənlilik şüurunun formalaşmasının ən mühüm şərtlərindən biri, bütövlükdə onun inkişafının stimulyatorudur.

Ünsiyyət, ictimai münasibətlərin bir növ fərdiləşmiş forması, onların şəxsi – psixoloji konkretləşməsi kimi çıxış etdiyindən, həm də müəyyən nisbi müstəqilliyə malikdir. Belə ki, ictimai münasibətlərin ünsiyyət dairəsində təzahürünün spesifikasiyi, şəxsiyyətin xarakteri, sosial təcrübəsi və xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Müxtəlif şəxsiyyətlərin öz sosial rollarını yerinə yetirməsi isə onlar tərəfindən öz ictimai vəzifələrini, cəmiyyətdə yerini anlamaları səviyyəsindən, onlara bəslədiyi şəxsi münasibətlərdən, konkret şəraitdən, obyektiv və subyektiv amillər məcmusundan asılıdır.

Beləliklə, ünsiyyətin sosial məzmunu şəxsiyyətin və kollektivin fəaliyyətinin sosial istiqamətliyi, predmet-funksional əlaqələri, dəyər orientasiyaları, onların münasibətlərini tənzim edən formalar ilə müəyyən olunur. Bu tamamilə təbiidir, çünki şəxsiyyəti onun hərəkət

və əməllərindən, fəaliyyətindən süni sürətdə təcrid etmək olmaz. Şəxsiyyət şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesində müxtəlif fəaliyyət formalarının əlaqələndirilməsi prosesində yetişir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ойзерман. Т.И. Материалистическое понимания истории: плюсы и минусы, Вопросы философии, 2001, № 2
2. Асмолов.А.С. Психология личности, М., 2002
3. Буева. Л.П.Человек: деятельность и общения, М., МГУ, 1988
4. Арсеньев.А.С. Философские основания полимания личности, М., 2001
5. Вопросы философии, 2001, №2
6. Пеньков.Е.М. Социальные нормы: управление, воспитание, поведение, М., «Высшая школа». 2001
7. Каган.Л.М. Мир общения, М., 1989
8. Парыгин В.Д. Основы социально-психологической теории, М., 1971
9. Лисина.М.И. Проблемы онтогенеза общения, Л., 1989я

ABSTRACT

Mammad Rzayev

ANALYZE THE PROBLEM OF INDIVIDUALITY AND PRECOCITY IN PHILOSOPHY

It is noteworthy to point out that the identity of the person with the definition of the other methodologic principles excludes them, and elevates them and strengthens them.

In the philosophical, psychological, and social literature, the latter, they say, is that the methodology is based on the findings of social excavations that are not indefinable. And even with the help of the teeth of the Marxism theory. Only a result of the research outcome of philosophers and psychologists was proved by the fact that the position of the analysis of the position did not change today 's significance. Кручевой вопрос - не отказаться от этого понятия раз и не всегда. There is one and only indifference to the Marxist interpretation of the deeds, but it is true that the friendships and friendships are real. In fact, the conception of the concept of social life has a special significance in modern times, when the society has come to terms with the fundamental and all - embodiment changes. When the question goes beyond the framework of the phenomenon of identity, the methodology of the category of images changes in the decades.

РЕЗЮМЕ

Мамед Рзаев

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ ЛИЧНОСТИ И ПРАКСИОЛОГИИ В ФИЛОСОФИИ

Следует отметить, что подход к идентичности с позиции человека не исключает других методологических принципов его изучения, он развивает и совершенствует их.

В философской, психологической и социологической литературе последнего времени иногда считают, что методологический принцип подхода к изучению социальных явлений с точки зрения сам по себе не остается незамеченным. На самом деле эти попытки направлены против теории марксизма. Однако результаты научных дискуссий между философами и психологами доказали, что принцип анализа с позиции действия сегодня не потерял своего значения. Ключевой вопрос - не отказаться от этого понятия раз и навсегда. То есть односторонность и недостатки, присущие марксистской интерпретации деятельности, должны быть устранены, а ее достоинства и преимущества достаточны. В частности, концепция действия в понимании событий общественной жизни имеет особое значение в современных условиях, когда общество претерпело фундаментальные и всеобъемлющие изменения. Когда вопрос выходит за рамки сложного феномена идентичности, методологическая значимость категории видов деятельности возрастает в десять раз.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

QƏHRƏMAN BEHBUDOV
TURAL HÜSEYNOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 342

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ: VARİSLİK VƏ MƏHKƏMƏ-HÜQUQ İSLAHATLARI

Açar sözlər: *Azərbaycan dövlətçiliyi, Səfəvi dövləri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, 1918-1920-ci illər, Hüquq-mühafizə, Daxili İşlər Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Heydər Əliyev, Məhkəmə, Erməni təcavüzü*

Key words: *The Azerbaijan statehood, The Safavids, The Azerbaijan Democratic Republic, 1918-1920 years, A guard of law, The Ministry of Interior, The Ministry of Justice, Heydar Aliyev, The Court, The Armenian aggression*

Ключевые слова: *Азербайджанская государственность, Сефевидское государство, Азербайджанская Народная Республика, 1918-1920-е годы, Правоохранительные органы, Министерство Внутренних Дел, Министерство Юстиции, Гейдар Алиев, Суд, Армянская посягаемость*

Qədim tarixə və dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixi çox zəngindir. Qədim dövrlərdən başlayan bu dövlətçilik ənənələri tarixin müxtəlif mərhələlərində inkişaf etmiş, formalaşmış və dünya tarixində olduqca əhəmiyyətli iz buraxmışdır.

XV-XVI əsrlər Azərbaycan dövlətçilik tarixinin intibah dövrüdür. Bu dövrü Azərbaycan tarixində dövlətçilik ənənələrinin bərpası, inkişafı və möhkəmlənməsi dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Azərbaycan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Şirvanşahlar və Səfəvi dövlətlərinin yaranması və fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizin Beynəlxalq münasibətlər sistemində siyasi, iqtisadi mövqeyi və rolu güclənmiş, onun Avropa və Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətləri daha da genişlənməmişdir.

Təəssüf ki, istər dünya tarixçiliyində, istərsə də müxtəlif dini və siyasi dünyagörüşə malik insanlar arasında Azərbaycan dövlətçilik tarixinə, xüsusən də bu tarixin ən parlaq dövrlərindən biri olan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə münasibət birmənalı olmamış, daha çox subyektiv xarakter daşmışdır. Əslində bu cür yanaşma Azərbaycan dövlətçilik tarixinə kölgə salmaq, müasir dövrə qədər gəlib çıxan dövlətçilik ənənələrini görməzdən gəlməkdir.

Unutmaq lazım deyil ki, tarixdə heç zaman qaliblər mühakimə olunmurlar. Azərbaycan dövlətçilik tarixində Səfəvilər sülaləsi qaliblər sırasında yer almaqdadır. Bu dövlətin qurucusu Şah İsmayıl Azərbaycan dövlətçiliyinə 3.5 milyon kv.km əraziyə malik bir siyasi miras qoymuş, bu siyasi mirasın 550 min kv.km-i tarixi Azərbaycan torpaqları olmuşdur (3; s.6).

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından yüz illər sonra-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) yaranması Azərbaycançılıq məfkurəsinin tarixi və siyasi bir dövlətçilik məfkurəsi olaraq yaşadığını, zaman-zaman bu məfkurə əsasında Azərbaycan dövlətçilik sisteminin qurulduğunu və siyasi varislik prinsipinə əsasən bir-birini əvəz etdiyini görürük.

Məhz bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Azərbaycan Səfəvi dövlətinin siyasi varisi, bu dövlətin siyasi və mənəvi təməlləri üzərində qurulan və Azərbaycan türklərinin dövlətçilik ənənələrini özündə ehtiva edən respublika olduğunu əminliklə deyə bilərik.

Qədim dövlətçilik ənənələrinə malik xalqımızın 23 aylıq şanlı tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi sistemini və hüquqi islahatlar sahəsində qazandığı təcrübənin öyrənilməsi mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının tarixində mühüm mərhələdir. "Məhz bu illərdə onun çoxəsrlik ənənələrə malik milli dövləti yenidən bərpa edilmiş, islam dünyasında ilk respublika - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olmuşdur.

Normal dövlət fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə AXC-də mərkəzi dövlət hakimiyyət orqanları yaradılmışdı. Ölkədə xarici siyasət, maliyyə, hərbi, ədliyyə, maarif, səhiyyə, sosial-təminat, əməyin mühafizəsi, nəzarət, nəqliyyat, gömrük, sərhəd mühafizəsi və digər sahələrdə müstəqil icra orqanları fəaliyyət göstərirdi.

Hər bir nazirliyin fəaliyyəti xüsusi əsasnamə ilə tənzimlənirdi.

Öz səlahiyyətləri çərçivəsində nazirliklər icbari qərarlar, əmrlər və aktlar qəbul edirdilər.

Azərbaycanda müstəqil dövlətin hüquq-mühafizə orqanlarının, o, cümlədən polis təsisatı da Xalq Cümhuriyyətinin ilk günlərinə təsadüf edir. Azərbaycan Milli Şurası və Müvəqqəti hökuməti Tiflis şəhərindən Gəncəyə köçdükdən sonra asayışın qorunması, ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi və cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılması sahəsində polis vahid mərkəzləşdirilmiş hüquq-mühafizə orqanı kimi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Daxili İşlər Nazirliyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Müvəqqəti hökumətinin təşkil edildiyi gün 28 may 1918-ci il tarixdə təsis ediləndə, onun aparıcı struktur qurumu olan polis orqanları bir qədər sonra Gəncədə yaradılmışdır.

1918-ci il iyunun 24-də Milli hökumət "Hökumət müəssisələrinin öz vəzifələrini tərk etmiş qulluqçuları haqqında" 178 nömrəli qərar vermişdir. Həmin qərarla yeni yaradılacaq polis orqanlarının tərkibinə daha çox azərbaycanlıların qəbul edilməsi nəzərdə tutulurdu. Daxili İşlər Nazirliyinin məruzəsi üzrə hökumətin 2 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə Gəncə quberniyası polisinin yeni ştatları təsdiq olunmuş və əmək haqqı da əvvəlki dövrlərlə müqayisədə artırılmışdır. Qərara əsasən, quberniyanın şəhər və qəzalarında polis rəisləri, onların böyük və kiçik köməkçiləri, sahə və şəhər polis pristavları və milis nəfərləri təsis olunmuş, yeni əsaslarla fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. Bundan 80 il sonra Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 24 may 1998-ci il tarixli fərmanı ilə müstəqil Azərbaycanda polis orqanlarının faktiki yaradılması tarixi olaraq məhz həmin gün - 2 iyul Azərbaycan Polisi Günü elan edilmişdir (*I*; s.27-28).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti ayrı-ayrı idarələrdə işləyən vəzifəli şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin və vəzifədən sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün 27 iyul 1919-cu ildə "Müxtəlif idarələrdə cinayətlərin və sui-istifadə hallarının istintaqının aparılması üçün xüsusi təftiş-istintaq komissiyasının yaradılması barədə" Qanun da qəbul etmişdi.

Hələ o zaman Avropa təcrübəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 11 avqust 1919-cu il tarixli qərarı ilə bütün türmələr Daxili İşlər Nazirliyindən alınıb Ədliyyə Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdi.

Azərbaycan hökuməti dövlətin sərhədlərinin və ərazi bütövlüyünün müdafiəsi məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu vəzifənin çətinliyi bir sıra amillərlə sıx bağlı idi. İlk növbədə Azərbaycan dövlətinin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi, qonşu dövlətlər, xüsusən də Ermənistanla ərazi münaqişələri, zəruri hərbi gücün olmaması, maliyyə və maddi vəsaitlərin çatışmaması qeyd edilməlidir. Sərhəd zonalarında quldurluq və qarətçilik geniş yayılmışdı. Bütün bunlara qarşı səmərəli mübarizə aparılırdı və artıq 1919-cu ilin əvvəllərində sərhəddə vəziyyət normallaşmağa başlamışdı.

Müxtəlif vergilərlə bağlı şikayətlərə baxılması üzrə ən yüksək instansiya olan Maliyyə Nazirinin Şurası haqqında 17 mart 1919-cu il tarixli qanuna görə Rusiya Hökumətinin Senatının I Departamenti ilə eyni tipli təsisatların yaradılmasına qədər Maliyyə Nazirliyinin Şurası müxtəlif vergiqoymalara dair şikayətlərin baxılması üzrə ali instansiya hesab olunurdu.

AXC-nın siyasi-hüquqi sisteminin mühüm fəaliyyət sferalarından biri də nəzarət orqanlarının təşkili idi. Hökumət bütün idarələrin, müəssisələrin, təşkilatların fəaliyyətinə, həmçinin maliyyə intizamına nəzarəti həyata keçirən mərkəzi orqana olan zərurəti nəzərə alaraq 1918-ci il 28 oktyabrda Dövlət Nəzarəti İdarəsini yaratmış və "Dövlət Nəzarətinin əsasları" haqqında Qaydalarını təsdiq etmişdi. Dövlət nəzarətinin tərkibinə dövlət nəzarətçisi (nazir), onun müavini, Dövlət Nəzarəti Şurası, dövlət nəzarətçisinin dəftərxanası və Dövlət Nəzarəti İdarəsi daxil idilər. Qaydalara uyğun olaraq, dövlət nəzarəti nəzarət və təftiş haqqında Rusiya qanunlarına əsasən fəaliyyət göstərirdi. Nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi ilə əlaqədar yaranan məsələlər Dövlət Nəzarəti Şurası,

zəruri hallarda isə ali hakimiyyət orqanları tərəfindən həll edilirdi. Ölkədə təftiş işini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə “ilkın və faktiki təftiş haqqında” Qaydalar təsdiq olunmuşdu ki, onlar Rusiya imperiyasının təftiş və nəzarət haqqında qanunlarına əlavə və dəyişiklikləri nəzərdə tuturdu.

Cumhuriyyətin qarşısında duran, həlli vacib problemlərdən ən mühümü Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, Qarabağa, Zəngəzura, Naxçıvana genişlənən erməni təcavüzünün qarşısını almaqdan ibarət idi. Yalnız bundan sonra adı çəkilən bölgələrdə sabit hakimiyyət strukturları yaratmaq mümkündür idi.

AXC hakimiyyəti İrəvan quberniyasının Azərbaycanın hüdudlarında olan hissəsində (Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, Yeni Bəyazid, Üçmüədzin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi) də müvafiq addımlar atmağa çalışırdı. Lakin bu bölgədə mürəkkəb şərait burada AXC-nin suverenliyinin tam təmin edilməsinə imkan vermədi. Belə şəraitdə bölgə əhalisi əldə silah, Ermənistanın təcavüzünə qarşı mübarizəyə qalxaraq həmin qəzaları əhatə edən milli dövlət qurumları (Araz-Türk hökuməti, Cənub-Qərb Qafqaz Cümhuriyyəti) yaratmağa cəhd göstərdi.

AXC dövründə Naxçıvanda məhkəmə orqanlarına gəlincə, hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, 1918-ci ilin ortalarında Naxçıvan Osmanlı ordusunun nəzarəti altında idi və həmin dövrdə Osmanlı ordusunun II alay komandiri Sürəyya bəy Naxçıvana məhəlləyi-rəisi (qəza rəisi) təyin edilmişdir. Buraya gələn Sürəyya bəy əhalinin nümayəndələri ilə keçirdiyi yığıncaqdakı çıxışında milli komitənin ləğv edildiyini, yerində jandarma, ədliyyə və bələdiyyə idarələrinin yaradıldığını bəyan etmişdir. Həmin vaxt Naxçıvanda mülki məhkəməyə Şeyx-Kərim Axundzadə, Cabbar Kələntərov, Vəli ağa Kəndlinski, Abbasqulu bəy Tahirov və İbrahim paşa Kəngərinski təyin edilmişdir (4, s.61, 5, s.81).

Naxçıvanda Araz-Türk Respublikası zamanında isə (18.11.1918-ci ildə) hökumətin rəisliyinə naxçıvanlı Əmir bəy Əkbərzadə gətirilmişdi. O dövrdə hökumətin tərkibi sədrdən və 6 üzvdən ibarət idi ki, onun tərkibinə ədliyyə naziri portfeli yaradılaraq bu sahədə nazir səlahiyyəti Məmməd bəy Bəyzadəyə həvalə olunmuşdur (6, s.98-99). Həmin dövrdə hökumətin tərkibinə Lütfi Xoca Ekid Əfəndinin şeyxülislam kimi üzv olması (7, s.238) ondən xəbər xerir ki, Naxçıvanda İslam hüququ böyük önəm daşımış, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində şəriət qaydalarına da istinad olunmuşdur. Lakin, qeyd etməliyə ki, həmin dövrdə ingilislərin Naxçıvana daxil olaraq Araz-Türk Respublikasına son qoymuş, region erməni-daşnak işğalına məruz qalmış və Naxçıvan qanlı müharibələr meydanına çevirilmiş, 1919-cu ildə bölgədə ABŞ general-qubernatorluğunun yaradılmasına cəhdlər göstərilmişdir. Bölgənin türk-müsəlman əhalisi əvvəlcə İngiltərənin, sonra isə Amerikanın bu əraziləri Ermənistanı vermək cəhdlərinə qarşı dirəniş göstərərək, Azərbaycanla qovuşmaq uğrunda inadlı mübarizə aparırdı. Belə bir vəziyyətdə Naxçıvanda məhkəmə-hüquq islahatlarının aparılması qeyri-mümkün idi.

AXC hökumətinin 1918-ci ilin iyununda Gəncəyə köçməsindən sonra məhkəmə-istintaq aparatının normal fəaliyyətini təmin etmək məsələsi ortaya çıxdı. Bu məqsədlə xüsusi orqan - Ədliyyə Nazirliyi yaradılmışdı. Bu sahədə vəziyyət çox ağır idi. Anarxiya və hakimiyyətsizliklə əlaqədar məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti tamamilə iflic olmuşdu. Hətta Gəncə dairə məhkəməsi öz fəaliyyətini dayandırmışdı. Yerlərdə sülh (barışdırıcı) məhkəmələri işləmirdi. Bu isə cinayətkarlığın artmasına şərait yaradırdı.

Məhkəmə və ədliyyə müəssisələrinin bərpa edilməsi üçün hökumət bir sıra təşkilati-hüquqi və maliyyə tədbirləri görürdü. Bakıya köçdükdən sonra hökumətin 1 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə Bakı XKS-nin təsis etdiyi bütün məhkəmə-istintaq orqanlarını ləğv etdi. Bakı Dairə Məhkəməsi və onun bölmələrinin fəaliyyəti bərpa edildi.

Nazirlər Şurasının 14 noyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə ali apellyasiya məhkəməsi statusu daşıyan Azərbaycan Məhkəmə Palatası haqqında Əsasnamə qəbul edildi. Palata mülki və cinayət departamentlərindən ibarət idi. Əsasnaməyə görə, Məhkəmə Palatasında prokuror nəzarətini palatanın prokuroru həyata keçirirdi. Azərbaycan Məhkəmə Palatası rəsmən 16 mart 1919-cu ildə açıldı.

Respublikanın digər bölgələrindən fərqli olaraq (Naxçıvan istisna olaraq) Zaqatala quberniyasında özünəməxsus məhkəmə sistemi fəaliyyət göstərirdi. Quberniyada Səfəvilər dövründə olduğu kimi şəriət məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Lakin, sonrakı dövrdə şəriət məhkəmələrinin mülki məhkəmələrlə əvəz edilməsi üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı. 1919-cu

ilin aprelinde Aslan bəy Səfikürdskinin ədliyyə naziri təyin edilməsi ilə ölkədə ədliyyə məhkəmə sistemində ciddi islahatlar həyata keçirilməyə başlandı. Əsas işlər sırasında Ali Məhkəmənin, yerli məhkəmələrin yaradılması, ictimaiyyətin məhkəmənin həyata keçirilməsinə cəlb edilməsi, cinayət hüququ və prosesi, mülki hüquq üzrə qanunvericilik sisteminin formalaşdırılması kimi məsələlər daxil idi. Əsas məqsədlərdən biri də respublikada hüquq - mühafizə, inzibati kassasiya, məhkəmə funksiyalarını yerinə yetirən orqanın - Senatın yaradılması idi. Lakin, AXC-nin süqutu bu işi həyata keçirməyə imkan vermədi.

Mühüm layihələrdən biri də Azərbaycanda Andlılar məhkəməsinin yaradılması idi. Bu məhkəmələr yerli şəraitə uyğun, Qərbi Avropada hüquqi fikrin son nailiyyətlərinə əsaslanan yeni məhkəmə sistemi olmalı idi. Yerlərdə xalq məhkəmələrinin və barışdırıcı məhkəmələrin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bununla yanaşı hərbi məhkəmələr, Arbitraj məhkəməsi və digər ədliyyə orqanları da yaradılmışdı.

Milli hökumət öz müstəqil məhkəmə sistemini yaratmağa çalışırdı. Məhkəmə sisteminin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, onun icra hakimiyyətindən ayrılması üçün tədbirlər görülürdü. Bu işə hakimiyyət bölgüsü prinsipinin əməli sürətdə həyata keçirilməsini göstərirdi.

Bütün bunlar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruluşu bir sıra çatışmazlıqlara baxmayaraq demokratik xarakter daşıyırdı. Milli dövlət quruculuğu istiqamətində ciddi addımlar atılırdı.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Həzrət Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti barədə belə demişdi: "Müsəlman Şərqində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan toprağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində - XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhval-ruhiyyəsi yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır" (2-cü əd., s.9).

Xalqımızın milli dövlətçiliyə nail olmaq arzularının gerçək ifadəsi olan və ömrü cəmi 23 ay çəkən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ürəklərdə elə bir məşəl alovlandırdı ki, təqribən, 70 il ərzində hökmranlıq etmiş totalitar kommunist rejiminin amansız cəza-repressiya məşını da bu məşəl söndürə bilmədi. XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından etibarən bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda baş qaldıran milli oyanış dalğası əzəmətli xalq hərəkatına çevrilərək, yeni dünya nizamının təməlini qoyanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideyaları xalqımız üçün mayaka döndü və özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edən Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə yenidən dövlət müstəqilliyinə qovuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Q.Behbudov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində hüquqi dövlət quruculuğu məsələləri və siyasi-hüquqi fikrin inkişafı, Naxçıvan, Qeyrət nəşriyyatı-2018
2. A.İsgəndərov. Xalq qəzeti, 9 may 2017. №98
3. M.Ağalarov. 525-ci qəzet, 8 noyabr 2016-№204
4. Naxçıvanın məhkəmə tarixi, Naxçıvan-2018, Əcəmi NPB
5. İ.Hacıyev. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan, Naxçıvan-2010*
6. A.E.Gökdemir. Cənubi-Qərbi Kafkas hökuməti, Ankara, 1998
7. Naxçıvan tarixi. II cild, Naxçıvan-2014, Əcəmi, NPB

ABSTRACT

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC: THE INHERITANCE AND JUDICIAL-LEGAL REFORMS

The existence of inheritanceline that connectingthe AzerbaijanGaragoyunlu, the Aggoyunlu, the Shirvanshahs, the Safavid States, the Azerbaijan DemocraticRepublicand the modern Azerbaijan Republic as well asthe analyzing ofbeing carried the progressive judicial-legal reforms, within a short period of timeof the Azerbaijan DemocraticRepublic.

The development and strengthening of the statehood traditions started in the XV-XVI centuries that was the renaissance of Azerbaijan statehood. As a result of the establishment and activity of Azerbaijan Garagoyunlu, Aggoyunlu, Shirvanshahs and Safavid states, the role of our country had strengthened in the system of the international relations.

Being continued the line of inheritance, the Azerbaijan Democratic Republic that is the first Democratic Republic in the East had been established, the legal-democratic statehood had been founded within a short period of time, the mutual political-legal relations with the European countries had been established, the progressive judicial-legal reforms had been carried out, the serious steps had been taken in the direction of national state building.

Common National Leader of the Azerbaijan people, Heydar Aliyev, said about the Azerbaijan Democratic Republic: "The establishment in Azerbaijan of the first democratic republic in the Muslim East was related to the fact that our people lived with the feelings of the national independence and freedom at that time and on the eve of those years - and at the beginning of the twentieth century at the end of the 19th century. In those years, the advanced personalities, the thinkers, the intellectuals of our people strengthened the feelings of the national independence and the national freedom of our people, the national revival, the mood of national awakening had spread and logically all of these had led to the creation of the Democratic Republic of Azerbaijan".

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАРОДНАЯ РЕСПУБЛИКА: НАСЛЕДОВАНИЕ И СУДЕБНО-ПРАВОВЫЕ РЕФОРМЫ

Азербайджанские Государства Кара-Коюнлу, Ак-Коюнлу, Ширваншах, Сефевиды, существование линии наследования, соединяющей Азербайджанскую Народную Республику и современную Азербайджанскую Республику, а также анализ прогрессивных судебно-правовых реформ в течении короткого периода времени АНР.

Восстановление, развитие и укрепление традиций государственности началось в XV-XVI веках, в период ренессанса Азербайджанской Государственности. В результате создания и деятельности государств Гарагоюнлу, Аггоюнлу, Ширваншахов и Сефевидов Азербайджан укрепляется роль нашей страны в международной системе отношений.

Продолжая линию наследования, на востоке была создана первая демократическая республика, Азербайджанская Народная Республика, за короткий период времени была создана право-демократическая государственность, созданы взаимно-политические отношения с европейскими странами, проведены прогрессивные судебные законодательные реформы, были предприняты серьезные шаги в направлении национального государственного строительства.

Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев сказал об Азербайджанской Демократической Республике: «Появление первой демократической республики на мусульманском Востоке было в то время и накануне нашей нации - в конце 19-го и в начале 20-го века с национальной независимостью и свободой чувств. В те годы передовые личности, мыслители и интеллектуалы нашего народа укрепили национальную свободу, национальное возрождение и всплеск духа национальной независимости привело к логической созданию Азербайджанской Народной Демократической Республики».

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

NOVRUZƏLİ RƏHİMOV*Naxçıvan Dövlət Universiteti**Novruzrehimov62@mail.ru***UOT:304.2****QLOBALLAŞMA VƏ MİLLİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUQ****Açar sözlər:** *Qloballaşma, mədəni müxtəliflik, milli dəyərlər, bəşəri dəyərlər***Key words:** *Globalization, cultural diversity, national values, human values***Ключевые слова:** *Глобализация, культурное разнообразие, национальные ценности, общечеловеческие ценности*

Qloballaşma problemi aktuallığına görə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar əsas mövzulardan biri olmuş, bəşəriyyətin, eləcə də ayrı-ayrı fərdlərin taleyini müəyyənləşdirən amilə çevrilmişdir. Bu hadisənin təbiətinə münasibət müxtəlif olsa da, tədqiqatçılar onu, ümumilikdə, məkan-zaman maneələrini aradan qaldıran kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, transmilli münasibətlərin və yeni beynəlxalq təsisatların formalaşması kimi səciyyələndirirlər.

Qloballaşma milli-iqtisadi, sosial- siyasi və digər sistemləri bir-biri ilə əlaqələndirən böyük bir prosesdir. Göstərilən əlaqələr getdikcə genişlənərək qlobal şəbəkədə birləşmişdir. Öz iqtisadi gücünə görə bir sıra transmilli şirkətlər ayrı-ayrı dövlətlərlə rəqabət aparmaq imkanına malikdirlər. Kapital investisiyası və yeni texnologiyalar üzərində nəzarət imkanları onlara, hətta, çox güclü dövlətlər üzərində xüsusi fəaliyyət imkanları verir. Qloballaşmanın müxtəlif mərhələlərdən keçdiyini bildirən Robertson vurğulamışdır ki, “bu prosesdə təzahür edən hər bir mərhələ özündən əvvəlkindən daha mürəkkəb və rəngarəng olmuşdur” (2, s.231).

Qloballaşma-dünya miqyasında iqtisadi, siyasi, mədəni və s. əlaqələrin daha da yaxınlaşması kimi xarakterizə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, əsasən cəmiyyətdə gedən elmi- texniki inkişaf əlaqədar olaraq dünya dövlətləri arasında əlaqələr getdikcə artır, müxtəlif xalqlar və ayrılıqda insanlar bir-birinin texniki nailiyyətlərindən, mədəniyyətlərindən bəhrələnirlər. Bu baxımdan, qloballaşma təbii-tarixi proses kimi qiymətləndirilə bilər. Bir çox siyasətçilər qloballaşmanı millətlər arasındakı fərqlərin azaldılması, ortaq dəyərlərin paylaşılması, bəşəriyyətin gəlib çıxdığı normal ünsiyyət mərhələsi və harmonizasiya proseslərini birləşdirən inteqrasiya kimi qiymətləndirirlər. Qloballaşma bəşəriyyətin tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarına əsasən formalaşan yeni obyektiv tarixi inkişaf mərhələsidir. O, ən yeni informasiya və telekommunikasiya vasitələri əsasında bəşəriyyətin böyük hissəsinin vahid iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr sisteminə qatılması prosesi olub, sivilizasiyalararası dialoq və qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsinə gətirib çıxarır.

Qloballaşma yalnız dünyadakı iqtisadi prosesləri deyil, eyni zamanda onun strukturunu dəyişir. Milli dövlətlərə böyük təsirlər edilir, qitələrarası və regionlararası proseslər gedir ki, bunlar da öz növbəsində miqyasına görə qlobal qarşılıqlı asılılıq münasibətini formalaşdırır. Hər bir texnoloji dəyişiklik insanların fərdi həyat tərzində dərin dəyişikliklərə səbəb olur. Qloballaşma müasir dünyanın siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm, texnologiya və s. sahələrində yeni keyfiyyət dəyişiklikləri ilə şərtlənən mürəkkəb proseslərdə özünü birləşdirir. Qloballaşmanın mərkəzində insan maraqları olduğundan onun ayrı - ayrı dövrlərdəki inkişaf meyilləri də həmin maraqların reallaşdırılmasından asılı olmuşdur” (1).

Müasir dövrdə qloballaşma prosesinə yanaşmalar müxtəlifdir. Onun tərəfdarları və əleyhdarları arasında kəskin fikir ayrılığı vardır. Fikir ayrılığının əsas səbəbi bu prosesin gedişində şəxsi, milli maraqların önə keçməsidir. Maddi maraqlar önə keçdikdə mənəvi dəyərlər ikinci planda qalır və inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələri istismar etməyə başlayır, onları özlərindən asılı vəziyyətə salırlar. Şəxsi maraqlar bəşəri hissləri üstələyir. Məhz ona görə də müasir

dövrə milli dəyərlərin, milli maraqların qorunması ideyası aktuallaşır. Bu da öz növbəsində qloballaşmaya müxtəlif yanaşmaların yaranmasına, qloballaşmanın tərəfdarlarının və əleyhdarlarının-antiqlobalistlərin formalaşmasına səbəb olur.

Qloballaşma prosesi formaca beynəlmiləçiliyə və beynəlxalq əməkdaşlıq səylərinə xeyli oxşasa da, mahiyyətcə onlardan ciddi fərqlənir. Dünyada hər bir xalq özünün milli-mədəni dəyərləri, mənəvi baxışları, milli ideologiyaları ilə fərqlənirlər. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, qloballaşma mənəvi dəyərlər sisteminin aşınmasına səbəb olur. Daha çox narahatçılıq yaradan odur ki, bu aşınma prosesi müxtəlif qüvvələr tərəfindən öz maraqlarına uyğun şəkildə idarə olunur. Qloballaşma getdikcə dünya miqyasında qlobal cinayətlərin artması, qlobal mənəvi aşınmaların getməsi üçün də şərait yaradır. Narkomaniya, beynəlxalq miqyasda mütəşəkkil cinayətkarlığın həyata keçirilməsi, böyük mafiyaların, beynəlxalq terrorun hərəkətə gəlməsi buna misal ola bilər. Bütün bunların hamısı qloballaşma məsələsinin birmənalı hadisə olmadığını göstərir.

Millətlər özünü tamamilə təcrid edib qala bilməzlər və ümumbəşəri dəyərlərdən nəyisə əxz etməlidirlər. Milli mədəni dəyərlər qarşılıqlı zənginləşməli, başqa millətlərin mədəni dəyərlərindən nəşə götürülməlidir. Bu qarşılıqlı zənginləşmə prosesi diqtə xarakteri daşımamalıdır. Yəni hakim güclərin milli dəyərləri bir növ diqtə şəklində kiçik xalqların, müstəqilliyini yenidən qazanmış xalqların mədəni həyatına bu və ya digər formada zorla daxil edilir və bu da mədəniyyətə təcavüzdür. Mədəniyyətə təcavüz millətin dilindən tutmuş ona aid olan komponentlərin hamısını ya sıradan çıxarır, ya da ona güclü təsir göstərir. Bu mənada qloballaşmanın mədəniyyətdə təzahürü çox ağırlı və ziyanlı proses kimi özünü göstərə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəni və mənəvi cəhətdən güclü olan xalqlar bu aşınmanın qarşısını ala bilər. Amma elə xalqlar var ki, bu aşınmadan heç cür xilas ola bilmirlər və nəticə etibarilə qloballaşmanın, daha dəqiq desək, böyük gücə malik qüvvələrin təsiri altına düşür, məcburiyyət qarşısında həmin dəyərləri qəbul etməli olurlar.

Müasir dövrdə qloballaşma prosesini xarakterizə edərkən, bu prosesə sistemli baxış zamanı müxtəlif metodoloji yanaşma formalaşmışdır. Bu metodoloji yanaşmaların hər biri qloballaşma prosesinin mahiyyətini müxtəlif mövqedən şərh edir. Birinci metodoloji yanaşma qlobal iqtisadi artım dövrü ilə bağlıdır. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarından olan R. Darendorf, F. Nuşeler, O. Lafonten, B. Geys, B. Klinton və başqalarının fikrincə, qloballaşma iqtisadi inkişafın intensivləşməsi və çiçəklənmənin yeni mərhələsidir. Bu yanaşmanın tərəfdarları qloballaşma prosesini nikbin bir mövqedən xarakterizə edirlər, qloballaşma prosesləri həddindən artıq nikbin və birtərəfli qiymətləndirilir. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə, bəşəriyyəti narahat edən qlobal problemləri aradan qaldırmaq mümkündür.

İkinci metodoloji yanaşma qlobal multimədəni cəmiyyət dövrü ilə bağlıdır. Bu metodoloji yanaşmanın ən parlaq nümayəndəsi S. Hantinqtondur. Onun fikrincə, qloballaşma dünyada münaqişə ocaqlarının artmasına səbəb olur. Yer üzərində 8 sivilisasiyanın olduğunu qeyd edən Hantinqtonun fikrincə, zaman keçdikcə dünya nisbətən kiçik sistemlərin-mədəni-etniki sivilizasiyaların münaqişə arenasına çevrilir. İqtisadi inkişaf qloballaşma prosesi zamanı geosiyasi mənzərəni dəyişdirir, bu da çoxlu sayda yeni münaqişələrə səbəb olur.

Üçüncü metodoloji yanaşma isə solumun sistemli transformasiya yanaşması ilə xarakterizə edilir. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə, qloballaşma milli-mədəni inteqrasiya prinsiplərinə söykənən ənənəvi siyasi qaydaların sona çatmasıdır. Bu yanaşmanın nümayəndələrini ənənəvi siyasi idarəetmə alətlərinin durmadan zəifləməsi və buradan əmələ gələn hakimiyyət vakuumu narahat edir. Bu metodoloji yanaşmanın nümayəndələri əsasən siyasi sahədə baş verən dəyişikliklərə diqqət yetirirlər.

Dördüncü metodoloji yanaşmanın tərəfdarları isə qloballaşma prosesinə çox bədbin münasibət bəsləyir, bu prosesi mədəniyyət və ənənələrin labüd sonu kimi səciyyələndirirlər. Bu yanaşmanın nümayəndələri antiqlobalist mövqedən çıxış edərək, qloballaşmanın gətirdiyi mənfi fəsadları qabarıq bir tərdə nümayiş etdirirlər. Müasir dövrdə ən aktual mövzularından biri olan qloballaşma prosesi əvvəllər yalnız bir iqtisadi proses kimi izah olunurdu. Lakin, vaxt ötdükcə qloballaşmanın təkcə iqtisadi bir mahiyyət kəsb etmədiyi ortaya çıxdı. İnsanlar nəinki iqtisadi, siyasi, sosial sərhədləri aşmaq istəyir, onlar həm də mədəni və mənəvi birliyə can atır. Əslində, bəşəriyyət tarix boyu birliyə, birləşməyə doğru meyli etmişdir. Cəmiyyətin təkamülünün son nöqtəsi

hesab edilən qloballaşma prosesi insanların birləşməsi prosesinin yekın mərhələsi sayıla bilər. Bir zamanlar ayrı-ayrı tayfalar birləşərək millət təşkil edirdilərsə, ayrı-ayrı millətlər birləşərək etnik, ya dini ittifaqlar, sivilizasiyalar qururdularsa, bu gün ayrı-ayrı sivilizasiyalar vahid bəşəriyyətdə birləşməyə doğru can atır. Amerka alimi R.Roberts qeyd edir ki, qloballaşma-müxtəlif beynəlxalq miqyaslı faktorların, ayrı-ayrı ölkələrin sosial həyatına artan təsiridir. Biz fəlsəfə tarixinə diqqətlə nəzər yetirsək, filosofların da qloballaşma prosesinə biganə qalmadığının şahidi olarıq. Klassik alman idealiziminin banisi olan İ. Kant hələ XVIII əsrdə dünyanın əbədiliyi və vahid təhsil barədə bir sıra maraqlı ideyalar irəli sürmüşdü. Biz bu fikirlərlə Kantın müasiri olmuş məşhur alman filosofu G.Hegelin fəlsəfi yardıqlılığında da rast gəlirik. "Hegel müasirləri arasında bəlkə də yeganə mütəfəkkir idi ki, Amerika dövlətinin gələcək fəvqəladə inkişafını əvvəlcədən görürdü. O, vurğulayırdı ki, gələcək inkişaf (biz indi inkişafın həmin həddini qloballaşma adlandırırıq- F.M.) bir çox dəyərlərin üstündən xətt çəkə bilər. Bizcə, Hegel bir çox məsələlərdə ziddiyyətli və mübahisəli hökm və proqnozlar söyləsə də, özünün gələcək dünya düzümü haqda düşüncələrində tamamilə haqlı idi. Təəssüf ki, bəzən inkişaf və tərəqqi adı altında həyata keçirilən "transmilli layihələr" nəticəsində nəinki mədəniyyətlər, hətta bəzən həmin mədəniyyətlərin daşıyıcıları-bütöv xalqlar belə, tarixin arxivinə gömülür" (4, 1). Fransız alimi F.Brodelin qloballaşma prosesi haqqında qeyd edirdi ki, bu günki qloballaşma prosesi birbaşa olaraq kapitalın beynəlmilləşməsi prosesinin davamıdır. Brendel həmin dövrü (Genuya, Hollandiya, İngiltərənin misalında) Avropa kapitalizminin formalaşması dövrü kimi izah edirdi.

Bir termin kimi "qloballaşma" ilk dəfə olaraq 1963-cü ildə kanadalı alim Marşal Mak Luhan tərəfindən işlədilib. O, bu qənaətə gəlmişdir ki, dünyanın böyük bir parçasında "qlobal kənd"nin formalaşması prosesləri gedir. Bir sıra tədqiqatçılar isə belə hesab edirlər ki, bu termin ilk dəfə olaraq 1980-ci illərdən başlayaraq ABŞ-ın Harvard, Stenford, Kolumbiya universitetlərində istifadə olunmuş və tez bir müddət ərzində elmi leksikona daxil olmuşdur. Bəzi araşdırmaçılar isə belə düşünülər ki, elmi ədəbiyyatlarda ilk dəfə qloballaşma terminindən 1983-cü ildə istifadə olunmuşdur.

Müxtəlif dövlətlərin alimləri tərəfindən 1968-ci ildə yaradılan "Roma Klubu"nun nümayəndələri də qloballaşmanın prosesinin zəruriliyindən dəfələrlə söz açırdılar. "Roma Klubu"unun nümayəndələri A.Kinq və B.Şnayder qeyd edirdilər ki, qlobal inqilabın baş verməsi nəticəsində bəşər cəmiyyətinin yeni bir mərhələsi başlayır. Bu qlobal inqilabın baş verməsinin nəticəsində də ictimai, iqtisadi, texniki, mədəni və etik münasibətlərin yeni bir nizamı ortaya atılmış olur. Qlobal iqtisadi problemləri həll etmək üçün 1968-ci ildə təsis edilən "Roma Klubu"na 30 ölkənin 100-dən artıq elmi-ictimai xadimi və işgüzar adamları daxildir. Bu klubun nümayəndələrinin fikrincə, qlobal problemlər insanın təbiətdən daha qəddarcasına istifadə etməsinin, ETT-nin daha çox mənfəət götürmək məqsədlərinə tabe edilməsinin, ekoloji tarazlığın pozulmasının, ictimai inkişafa kortəbiiyyət və təsərrüfat quruculuğunda pozğunluq, uzun zaman davam edən müstəmləkəçilik siyasətinin hərbişmənin və s. nəticəsidir. Başqa sözlə desək, müasir dövrün qlobal problemləri XX əsrin ikinci yarısındakı sosial-iqtisadi inkişafın və elmi-texniki tərəqqinin kortəbiiyyəti və qeyri bərabərliyinin təbii-tarixi nəticəsidir. "Roma Klubu" nun nümayəndələri fikrincə elmi-texniki tərəqqi indiki sürətlə gedərsə, təbii sərvətlərin mənimlənməsi, sürətli qlobal iqtisadi inkişaf indiki kimi davam edərsə, onda XXI əsrin birinci rübündə "qlobal ekoloji fəlakət" baş verəcək. Odur ki, onlar "inkişaf sürətini məhdudlaşdırmaq", "sıfırdan başlamaq" kimi təkliflər irəli sürürlər.

Qloballaşma haqqında geniş tədqiqat aparın filosof A. Şükürov qeyd edirdi ki, "soyuq müharibəni əvəz edən "qloballaşma" dünya iqtisadiyyatında yeni təsərrüfat sistemidir. Qloballaşmanın ideoloqları prosesin başa çatdığını qətiyyənlə təsdiq etmirlər. Onlar yalnız bunu təsdiq edirlər ki, qloballaşma prosesi qarşısalınmaz bir prosesdir. Onlar sevinə-sevinə qeyd edirlər ki, sosialist iqtisadiyyatı mənasızlığına görə məhv olmuşdu".

Getdikcə qloballaşma dünya miqyasında qlobal cinayətlərin artması, qlobal mənəvi aşınmalar üçün şərait yaradır. Narkomaniya, beynəlxalq miqyasda mütəşəkkil cinayətkarlığın həyata keçirilməsi, böyük mafiyaların, beynəlxalq terrorun hərəkətə gəlməsi buna misal ola bilər. Bütün bunların hamısı qloballaşma məsələsinin birmənalı hadisə olmadığını göstərir.

Millətlər özünü tamamilə təcrid edib qala bilməzlər və ümumbəşəri dəyərlərdən nəyisə əxz etməlidirlər. Milli-mədəni dəyərlər qarşılıqlı zənginləşməli, başqa millətlərin mədəni dəyərlərindən nəsə götürülməlidir. Bu qarşılıqlı zənginləşmə prosesi diqtə xarakteri daşımamalıdır. Yəni hakim güclərin milli dəyərləri bir növ diqtə şəklində kiçik xalqların, müstəqilliyini yenidən qazanmış xalqların mədəni həyatına bu və ya digər formada zorla daxil edilir və bu da mədəniyyətə təcavüzdür. Mədəniyyətə təcavüz millətin dilindən tutmuş, millətə aid olan komponentlərin hamısını ya sıradan çıxarır, ya da ona güclü təsir göstərir. Bu mənada qloballaşmanın mədəniyyətdə təzahürü çox ağırlı və ziyanlı bir proses kimi özünü göstərə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəni və mənəvi cəhətdən güclü olan xalqlar bu aşınmanın qarşısını ala bilər. Amma elə xalqlar var ki, bu aşınmadan heç cür xilas ola bilmir və nəticə etibarilə qloballaşmanın, daha dəqiq desək, böyük gücə malik qüvvələrin təsiri altına düşürlər. Məcburiyyət qarşısında həmin dəyərləri qəbul etməli olurlar.

Müasir dövrdə gender bərabərliyindən danışılır və geniş təbliğatlar aparılır. Heç kim insan hüquqlarının bərabərliyinin əleyhinə deyil. Lakin, hər bir xalqın əsrlərdən bəri formalaşdırdığı adət ənənələri var. Azərbaycanlı ailəsində kişinin və qadının mövqeləri dəqiq müəyyənləşmişdir. Qloballaşmanın təsirindən ailə dəyərlərində mənfi mənada dəyişikliklər baş verməkdədir. Bunun əsas səbəblərindən biri sosial şəbəkələr, teleekranlardır. Ekranlarımızda uşaqların asudə vaxtının təşkili ilə bağlı elmi-fəlsəfi proqramların yerini kimlərsə necə geyinməsi, necə oturmağı, hansı maşını minməsi və bu kimi heç kəsə lazım olmayan informasiyalar tutur. Belə vəziyyət bizim musiqi dünyamızı, zövqümüzü, mənəviyyatımızı korlayır. Təbii ki, bunlar kiminsə xoşuna gələ bilər. Çünki, zövqlər müxtəlifdir. Amma milli zövqdən və maraqlardan söhbət gedirsə, artıq musiqimiz bəlli dəyərlər içərisində bəslənməli, köklənməli və o dəyərlərin kölgəsində inkişaf etməlidir.

Qloballaşmanın əsas əlamətlərindən biri nəqliyyat şəbəkəsinin, kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələrinin sürətlə genişlənməsi və inkişaf etməsidir. Buna görə də dünyanın hər hansı bir yerində baş verən hadisə operativ şəkildə bütün dünyaya yayıla bilər. Bu, imkan verir ki, bəzi qurumlar yayımladıqları informasiya ilə bütün bəşəriyyəti anımdaca manipulyasiya edib, öz ideologiyalarını, düşüncə və davranış tərzlərini, musiqilərini, geyimlərini və başqa cəhətlərini təbliğ etsinlər. Beləliklə, eyni sual ortaya çıxır: Milli-mədəni dəyərləri və milli şüuru yad təbliğatdan necə qorumaq, ölkənin milli maraqlarını necə müdafiə etməli?

Tədqiqatçıların fikrincə, yalnız təhlükəsiz və bərabərliyə əsaslanan mühitdə əməkdaşlıqdan danışmaq mümkündür. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini üçün ilk növbədə, böyük dövlətlərin özləri beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə dəqiq və ardıcıl əməl etməli, sonra isə bunu digər subyektlərdən qərəzsiz və təkidlə tələb etməlidirlər. Azərbaycanın nəsil-dən-nəslə keçən, yaradıb yaşatdığı milli-mədəni dəyərlər milli mövcudluğumuzun qarantıdır. Onları hansısa kosmopolit ideyalara və yad təriqətlərə qurban vermək olmaz. Müasir dünya siyasətində qloballaşma prosesi global hegemonluq iddiasında olan məlum qüvvələr tərəfindən qəsdən ciddi şəkildə deformasiyaya uğradılmışdır. Hazırda o, heç də global maraqları əks etdirmir. Qloballaşma ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində milli özünəməxsusluğu, milli dəyərləri tədricən silməkdədir. Amma hər millət sosial özünüqoruma instinktinə malikdir. Bu instinkt isə onu miqrasiya axınını məhdudlaşdırmağa və digər tədbirlər həyata keçirməklə ölkənin milli maraqlarını qorumağa məcbur edir.

Qloballaşma Azərbaycana da xeyli təsir göstərmişdir. Lakin, Azərbaycan özünə aid olan mədəniyyət nümunələrini qoruyub saxlaya bilmişdir. Məsələn; muğam mədəniyyəti, aşıq musiqisi, mədəniyyətmizin Üzeyir Hacıbəyli ilə başlayan bir çox nümunələri, klassik musiqi nümunələri və sairənin qorunması ilə biz özünəməxsus mədəniyyət formalaşdırma bilmişik. Bununla yanaşı, kütləvi bazar mədəniyyəti, şou biznes kimi adlar altında həyatımıza daxil olur. Bu isə mədəniyyətin kommersiyalaşmasına və bir növ mənəvi tələbatı ödəməkdən daha çox gəlir mənbəyinə çevrilməsinə yol açır.

Öz iqtisadi gücünə görə bir sıra transmilli şirkətlər ayrı-ayrı dövlətlərlə rəqabət aparmaq imkanına malikdirlər. Kapi-tal investisiyası və yeni texnologiyalar üzərində nəzarət imkanları onlara hətta çox güclü dövlətlər üzərində xüsusi fəaliyyət imkanları verir. Mədəniyyət artıq insanın dünyagörüşünü, onda milli özünəməxsusluğu, milli keyfiyyətləri formalaşdırma amildən daha çox bir növ insanı kosmopolitləşdirən, öz milli mənəvi kimliyindən uzaqlaşdırma bir amil rolunu

oynayır. Kütləvi mədəniyyətin təsiri altında insan öz milli kimliyini itirir. Onun sözlərinə görə, qloballaşma cəmiyyətdə milli münasibətlər sisteminin bütün strukturuna təsir edir. Bu təsir bəzən dəyişdirici, bəzən dağıdıcı, bəzən də tənzimləyici olur. Hər üç halda baş verənlər millinin xeyrinə olmur. Kütləvi mədəniyyətin, güc mərkəzlərinin yaratdığı dəyərlərin xeyrinə olur. Bu məqamların milli dəyərlərimizdən olan ailəyə, ailədaxili münasibətlərə təsiri neqativ olur. Azərbaycanda ailə münasibətləri ənənəvi formasından çıxaraq fərqli bir forma almağa başlayır. Ona görə də hazırda yaşadığımız qloballaşma dövründə milli-mədəni dəyərlərin və adət-ənənələrin yad təsirlərdən qorunması zərurəti meydana çıxmışdır. Hazırda dövlət mədəniyyət siyasətimizin əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan mədəniyyətini dünyaya tanımaq, integrasiya prosesinə milli prioritetləri rəhbər tutaraq qoşulmaqdır.

Qloballaşma artıq sərhədləri də yox etməkdədir. Vaxtilə bu həqiqəti qəbul etməyənlər indi onun nə dərəcədə real olduğunu təsdiqləməkdədirlər. Bu tendensiya da bizi qorxutmamalıdır. Əgər biz bir dövlət və millət olaraq dəqiq konsepsiya əsasında milli şüura sahiblənsək, sərhədlərin mövcud olub-olmamasının əhəmiyyəti qalmayacaq. Çünki, dövlətimizin keçmiş və bugünkü sərhədləri bizim üzrələrimizə və beynimizə hopacaq. Yalnız milli şüura sahib olmaqla qloballaşma məsələsində “qızıl orta”nı tapmaq mümkündür. Milli şüuru-milləti bir arada saxlayan, onu təşkilatlandıran və vahid məqsədə doğru yönəldən bir vasitə saymaq olar.

Qloballaşma dövründə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ona görə zəruridir ki, milli mədəniyyətlər özünəməxsusluğunu itirir, milli adət-ənənələrin sıradan çıxması, milli-mədəni dəyərlərin yad ünsürlərin mənfi təsirinə məruz qalması ölkə daxilində seperatçılıq, etnik, dini ekstremizm meyillərinin güclənməsinə səbəb olur.

Müasir dövrdə qloballaşma prosesində milli-mənəvi dəyərlərimizə hörmətlə yanaşmalı, mənfi və mübət cəhətlərə diqqət yetirməliyik. "Bu gün milli mədəniyyətin və beynəlxalq mədəni əlaqələrin inkişaf konsepsiyası xalqımızın əsrlər boyu çətin, həm də təmkin və səbirlə əldə etdiyi mədəni-mənəvi sərvətlərin, habelə folklor inciləri, milli ənənələrin və mərasimlərin qorunması və təbliğini, millətlərarası mədəni əməkdaşlığı və xarici ölkələrlə qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrini nəzərdə tutur" (3, s.4).

Müasir dövrdə getdikcə genişlənməkdə olan qloballaşma qarşısızalmaz bir prosesə çevirilir. Maraqlıdır ki, bütün bunlara baxmayaraq, heç kəs özünü təcrid etmək, bəşəri inkişafdan geri qalmaq istəmir. Göründüyü kimi, indi qloballaşma prosesindən kənarda qalmaq qeyri mümkündür. Ona görə də qloballaşma şəraitində dünya ölkələri, o cümlədən Azərbaycanın qarşısında ölkə vətəndaşlarının davamlı sosial-iqtisadi inkişafını və təhlükəsizliyini təmin edə bilən rəqabətədavamlı qabaqcıl iqtisadiyyat qurmaq və milli- mənəvi dəyərləri qoruyub yaşatmaq kimi çox mühüm vəzifələr dayanır. Ölkəmiz əsrlər boyu ayrı-ayrı dövlətlərin işğalına məruz qalsa da, öz milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Hər bir xalqın milli- mənəvi dəyərləri həmin xalqın, həmin millətin kimliyini müəyyən edir. Müasir dövrdə qloballaşma prosesində milli - mənəvi dəyərlərimizə hörmətlə yanaşmalı, qloballaşmanın neqativ nəticələrindən özümüzü qorumalıyıq. Ona görə də qarşıda duran əsas vəzifə səmərəli fəaliyyət nəticəsində milli - mənəvi dəyərləri aşınmalardan qorumaqdır.

Biz qloballaşmanın göstərdiyi təsirlərə ölkəmizin milli mənafeyinə uyğun bir tərzdə cavab verməliyik. Qloballaşma prosesi zamanı biz milli təhlükəsizliyimizi və milli mənəviyyatımızı yad təsirlərdən mühafizə etməliyik. Bunun üçün milli ideologiya və milli sosial özünümüdafiə şüurunu formalaşdırmağı, milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətinə nail olmağı bacarmalıyıq.

Milli dövlətçiliyimiz də siyasi sahədə qloballaşma zamanı müəyyən problemlər ilə qarşılaşır. Milli özünüdərk, milli ləyaqət hissi siyasi qloballaşmada ön planda olmalıdır. Integrasiya prosesinin qaçılmaz olduğu bir zamanda milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərimizin qorunmasına qayğı və maraq daha da artmışdır.

Qloballaşma şəraitində ölkəmiz Qərbi və Şərqi mədəniyyətlərinin təsiri altında uzun əsrlər boyu qazandığı və yaratdığı milli-mənəvi dəyərləri, spesifik xüsusiyyətləri yeniləşmə ilə sıx uzlaşdırır. Bizim milli-mənəvi özünəməxsusluğumuz və mənəviyyatımız bizi dünya xalqlarından ayırmır, əksinə, onlarla birləşməkdə, inkişaf etməkdə əsas amillərdən biri olur. İndiki şəraitdə

özünəməxsusluğu saxlamaq üçün qapalı cəmiyyət olmaq ümumdünya prosesindən təcrid olunaraq inkişafdan geri qalma deməkdir.

Müasir dövrdə millilik və qloballaşma arasında mübarizə gedir. Qloballaşma ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı, milli kimliyi müəyyən edən milli-mənəvi dəyərlərə sirayət etdikdə ənənəçilik və müasirlik problemi ortaya çıxır. Millətin milli varlığını müəyyən edən, keçmişindən indiyə və gələcəyə, onun tərəqqisinə xidmət edən dəyərlər, meyarlar qorunub saxlanmalı, milli şüur səviyyəsində müasirliklə uzlaşdırılmalıdır. Qloballaşma sivilizasiyaya da təsir edərək onu dəyişdirir, yeni ideyalar gətirir. Hər bir dövlət öz ərazisində məskunlaşmış insanların əsrlər boyu yaratdıqları qayda-qanunlar və milli-mənəvi dəyərlərlə yaşayır. Bu, dövlətin, onun cəmiyyətinin, tarixinin, adət-ənənələri və dininin yaşarlığı həmin insanların baxışlarının, ideyalarının nə qədər humanist və demokratik olmasından asılıdır. Əgər dövləti idarə edənlər ənənəvi milli dəyərləri modernist dəyərlərlə birləşdirə bilirlərsə, dövlətin inkişaf perspektivlərini aydın görə bilirlərsə, qloballaşma zamanı o ölkə uğur əldə edə bilər. Bir çox tədqiqatçılar, xüsusən də A.Giddens müasir dünyanın dinamizmini, qloballaşmanı daha çox müasirliklə bağlayır. O, qloballaşmanın modernizasiya nəticəsində mümkün olduğunu hesab edir.

Milli-mənəvi dəyərlər azərbaycançılığın ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq, xalqımızın tarix boyu formalaşdırdığı milli psixologiyasını, milli xarakter və milli-mədəni dəyərlərini özündə birləşdirir. Milli-mənəvi dəyərlər dünya xalqlarının yaratdığı ümumbəşəri dəyərlərlə bağlı milli-mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, milli-mənəvi dəyərlər tarixilik və müasirliyin vəhdəti kimi zamanla bağlı olaraq, humanist və əxlaqi dəyərlərə əsaslanaraq daim zənginləşməkdə, inkişafda olmalıdır. Əks təqdirdə, müasirlik adı altında milli əxlaq yad təsirlərə məruz qala bilər. Milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq üçün ilk növbədə milli-mənəvi idealımızı düzgün dərk etməli, onu hər bir vətəndaşa anlatmalı, ona xidmət etməliyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Süleymanova E. Qloballaşan dünyada insan hüquqları, Qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin problemləri (elmi məqalələr toplusu), Bakı, 2011. 227 səh
2. Məmmədov H. B. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər, Bakı, 2010, 568 səh.
3. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. Xarici ölkələrdə mədəni fəaliyyətin təşkili, Bakı, 2008
4. <http://www.merkez.az> (F. Mustafa. Qloballaşma və mədəniyyət)

ABSTRACT

Novruzali Rakhimov

GLOBALIZATION AND NATIONAL IDENTITY

The problem of globalization, as one of the main topics related to the development of society, determines the character of humanity, as well as of individuals. Globalization is a great process that binds together national economic, socio-political and other systems. Globalization is changing not only the economic processes in the world, but also its structure. Intercontinental and interregional processes have a great influence on nation states, which, in turn, form global interdependence.

Many researchers argue that globalization is destroying a system of moral values. More disturbing is the fact that this corrosion process is controlled by various forces according to their interests. In modern times, gender equality is discussed and widespread propaganda is conducted. No one is against equality of human rights. However, there are traditions of every nation over the centuries. The position of the man and woman in the Azerbaijani family is clearly defined. There is a negative impact of globalization on family values.

РЕЗЮМЕ

Новрузали Рагимов

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Проблема глобализации, как одна из основных тем, связанных с развитием общества, определяет характер человечества, а также отдельных людей. Глобализация - это великий процесс, который связывает воедино национально-экономические, социально-политические и другие системы. Глобализация меняет не только экономические процессы в мире, но и его структуру. Большое влияние на национальные государства оказывают межконтинентальные и межрегиональные процессы, которые, в свою очередь, формируют глобальную взаимозависимость.

Многие исследователи утверждают, что глобализация разрушает систему моральных ценностей. Более тревожным является тот факт, что этот процесс коррозии управляется различными силами в соответствии с их интересами. В современную эпоху обсуждается гендерное равенство и проводится широкая пропаганда. Никто не против равенства прав человека. Однако существуют традиции каждого народа на протяжении веков. Положение мужчины и женщины в азербайджанской семье четко определено. Происходит негативное влияние глобализации на семейных ценностей.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

ABBAS ƏHMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

abbas-ahmadov@mail.ru

UOT:1(091)

MÜASİR FƏLSƏFƏDƏ DƏYƏR ANLAYIŞI

Açar sözlər: dəyər, şəxsiyyət, maddi, mənəvi, subyekt, əxlaq, elm**Keywords:** value, personality, material, spirituality, subject, morality, science**Ключевые слова:** ценность, личность, материал, духовность, субъект, мораль, наука

Əslində dəyərlər problemi bilavasitə insanın dünyanı dərk etməyə və dəyişdirməyə yönələn, onun humanist varlığa çevirməyə istiqamətlənən fəaliyyətindən irəli gəlir. Çünki dəyərləndirmə və qiymətləndirmə şəxsiyyətin daxili atributiv keyfiyyəti olmaqla, onun şüuru ilə real gerçəklik arasında əlaqələrin bütün tərəflərini əhatə edir.

Şəxsiyyətə dəyərlər baxımından yanaşma çox qədimlərdən başlayaraq özünü göstərmişdir. Belə ki, hələ qədim Şərq fəlsəfəsində, xüsusilə də Hind və Çin fəlsəfi təlimlərində bu problem irəli sürülmüş və ona cavab verilmişdir.

Şəxsiyyətin dəyərlər mövqeyindən mənalandırılması Sofist Protaqorun insanı hər şeyin ölçüsü kimi qiymətləndirməsində, Demokritin insani xeyirxahlıqlar haqqında ideya və müddəalarında, Sokratın praktiki fəlsəfəsində də ifadə olunmuşdur.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Y.Rüstəmovun fikrincə, “dəyər öz mahiyyətinə görə həm sosial, həm də fərdidir, o maddi və mənəvi dünya obyektlərinin ümumi cəhətdən müəyyənləşdirilməsi, onların insan və cəmiyyət üçün müsbət və mənfi tərəflərinin üzə çıxarılmasıdır. Öz-özlüyündə əşyaların, hadisələrin insanlara aidiyyəti yoxdursa, onlar dəyər anlayışına daxil olmurlar... Dəyər anlayışı “əhəmiyyət”, “fayda” və ya “ziyan” anlayışı ilə əlaqədər” (11, s.99).

Professor Niyazi Mehdi yazır: “Sözsüz maddi gerçəklərin necə və hansı pillədə olması, onların hansı çeşidli maddi dəyərlərlə ödənilməsi bunun üçün maddi dəyərlərin necə düzəldilməsi, cəmiyyətdə necə paylanması, mənəvi dəyərlərin necəliyinə bu və ya başqa güc təsir göstərir” (10, s.171).

Professor Z.Hacıyev isə dəyəri aşağıdakı kimi səciyyələndirir: “Dəyərlər şəxsiyyət, sosial qrup və bütövlükdə cəmiyyət üçün müsbət əhəmiyyət kəsb edən, onların tələbatları və mənafeələrini ödəyən vasitələr rolunu oynayan maddi və mənəvi hadisələrdir” (6, s.485).

“Fəlsəfə ensiklopediyası”nda isə dəyər anlayışı aşağıdakı kimi şərh olunur: 1) bu və ya digər obyektin ekzistensial və keyfiyyət xarakteristikasından fərqli olaraq onun müsbət və yaxud mənfi əhəmiyyətini ifadə edir (predmet dəyərləri); 2) ictimai şüur hadisələrin normativ, tələbedici-qiymətləndirici tərəfini (subyekt dəyərləri) ifadə edir (13, s.344).

Beləliklə, dəyərlər iki növə ayrılır: predmet dəyərləri və subyekt dəyərləri. Birincilər ətraf aləmdəki obyektləri xeyir və şər, həqiqət və yalan, gözəl və eybəcər, ədalətli və ədalətsiz kimi qiymətləndirir. İnsanların maddi və mənəvi fəaliyyətinin bütün predmetləri, ictimai münasibətlər və onlarla əlaqəli olan təbiət hadisələri bu qrupa aiddir. Burada əsas meyar həmin obyektlərin insan üçün müsbət əhəmiyyət kəsb etməsi və onun tələbatlarını ödəməsidir. Subyekt dəyərləri isə insanların fəaliyyəti və davranışının oriyentirləri və meyarları rolunu oynayır. Onlar bir qayda olaraq normalarda ifadə olunan ustanovkaları, qiymətləndirməni, tələbləri və qadağaları əks etdirirlər. İnsanın həyat planı ilə bağlı dəyəri ön planda vermək və maddi dəyərləri ikinci, törəmə hesab etmək daha doğru olardı. Bu məqam da göstərilməlidir ki, maddi nemətlər insanın əsl dəyərlərə doğru aparıcı yolda bir vasitə rolunu oynayır. Əsas insanı həyatı, onun xoşbəxtliyi, azadlıq, xeyirxahlıq və s. dəyərlərdir. İkimənəli surətdə maddi dəyərlər adlandırılan hər şey əslində aksioloji dəyərlər demək deyildir. Onlar yalnız sözün əsl mənasında götürülən dəyərlərin reallaşdırılması vasitəleridir. Lakin, tamamilə aydındır ki, onların insanlar tərəfindən qiymətləndirilməsi insanların yaşadığı əsl dəyərlərin xarakteri ilə müəyyən olunur.

Dəyərlərin predmet və subyekt növlərinə ayrılması ilə yanaşı, digər əlamətlər üzrə təsnifatlar da mövcuddur. Onlardan biri də aşağıdakı bölgüdür:

1. Ekzistensial (cari, gündəlik mövcudluq ilə bağlı olan) və essensial (insanın mahiyyətini ifadə edən) dəyərlər;
2. Mövcud olan (yəni artıq reallaşmış olan) və fikirdə tutulan, ideal dəyərlər;
3. Arzu olunan (məsələn, yüksək təhsil almaq, cəmiyyətdə yüksək mənəb sahibi olmaq) və normativ (qanuna hörmət, müxtəlif qaydalara əməl olunması).

Dəyərləri məqsəd dəyərlərinə (yüksək mütləq dəyərlər) və vasitə dəyərlərinə (ikinci dərəcəli, alət rolunu oynayan dəyərlər), habelə maddi və mənəvi növlərə bölən təsnifatlar da mövcuddur.

Məqsəd və vasitə dəyərlərini belə izah mümkündür ki, bəzi şeylərə sahib olmaq vacib və ya dəyərli deyildir. Lakin, onlar başqa hədəflərə çatmaq üçün bizə kömək etdiklərinə görə dəyərli və vacibdirlər. Lakin bəzi şeylər özü özlüyündə dəyərli və vacibdirlər. Aristotelin təbirincə desək, idman özü-özlüyündə dəyərli deyildir, o bizim sağlamlığımıza kömək etməsi, sağlam bədənə sahib olmağımıza səbəb olması baxımından dəyərlidir. Amma sağlamlıq özü-özlüyündə dəyərlidir. Beləliklə, burada sağlamlıq məqsəd, idman isə vasitə dəyərdir (1, s.176).

Dəyərlərin yuxarıda göstərilən tipolojiyası xeyli dərəcədə nisbi xarakter daşıyır. Çünki onlar müxtəlif meyar, əlamət üzrə aparılır. Odur ki, onları bir-birindən ayrılıqda deyil, sıx əlaqədə götürmək tələb olunur. Deyilənlərlə yanaşı, nisbi xarakter daşımayan, mütləq mahiyyət kəsb edən dəyər də vardır. İnsan və onun həyatı belə dəyərlərdəndir.

Müasir fəlsəfi ədəbiyyatda dəyərlərin mahiyyəti və məzmunu haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Onları əsasən aşağıdakı kimi üç cür qruplaşdırmaq olar:

1. Dəyəri müəyyən fayda verən və insanın hər hansı tələbatını ödəyə bilən predmet kimi götürənlər;
2. Dəyəre norma və ideal kimi yanaşanlar;
3. Dəyəre ümumillikdə insan və ya sosial qrup üçün əhəmiyyətlik kimi təsəvvür edənlər.

Qeyd olunmalıdır ki, bu baxışların hamısı dəyərlərin müəyyən bir tərəfini əsas götürür, buna görə də onlar bir-birini istisna etmir, əksinə, bir-birini tamamlayır. Ona görə də onların hamısını doğru hesab etmək olar.

İnsanın hərəkətləri və əxlaqi dəyərlərini öyrənən qismini etika, təbiətdəki və sənətdəki gözəllikləri, bu gözəlliklərin növlərini öyrənən qismini estetika əhatə edir. Əxlaq doğru hərəkətləri nəzərdə tutan dəyərləri, estetika isə təxəyyül və yaradıcılığa istinad edən sənət və təbiət gözəlliklərini öyrənir. Bu xüsusiyyətlərinə görə estetik dəyərlər subyektivdir və dəyərləndirilməsi ən çətin olan dəyərlərdir.

Əxlaqi dəyərlərin əsas mövzusunun yaxşı və pis təşkilidir. Ancaq bununla birlikdə onlarla əlaqəli bir sıra anlayışlar da araşdırılır və təhlil olunur. Filosofların mütləq əksəriyyəti haqlı olaraq bir insanın əxlaqi tərəfdən yaxşı davranışda olması üçün azadlığın əsas şərt olduğunu düşünürlər. Azadlıq insanın ağılından və iradəsindən istifadə edərək doğru olduğunu düşündüyü bir davranışı həyata keçirmək qabiliyyətini ifadə edir (3, s.160).

Əxlaqi dəyərləri öyrənərkən bir sıra suallara cavab axtarılmışdır. Bu suallar aşağıdakılardır: Yaxşı və pis varmı? Yaxşı bizə həzz verəndirmi? Yoxsa xeyrimizə olandırımı? Yoxsa xoşbəxtlik verəndirmi? Hansı dəyərlər həqiqətən əxlaqi dəyərlərdir? İnsanın vicdanı qarşısında bəşəri əxlaq qanunu vardır, yoxsa yoxdur? Bütün bu suallara cavabı isə qısaca belə vermək olar:

- Bütün əxlaq filosofları yaxşı və pisin var olması mövzusunda həmfikiridir. Amma bununla bərabər, yaxşı və pisin nə olduğu mövzusunda müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Bəziləri yaxşını həzzlə eyniləşdirirlər. Bu fikrə görə, ən yüksək nemət həzzdir. Bizə həzz verən şey yaxşı, iztirab verən şey isə pisdur. Bəzi filosoflar isə həzz yerinə daha geniş bir anlayışı qəbul edirlər. Bu fayda anlayışıdır. Bunlara görə, yaxşı olan şey bizə fayda verən şeydir. Bu görüşü Yeni dövr ingilis filosoflarından Hume, Bentam və Mill qəbul etmişlər. Bu fikrə görə, insanın əxlaqi həyatının əsasını fayda prinsipi təşkil edir. Fayda insan fəaliyyətinin əsası və məqsədidir. Millə görə, insanın ən yüksək məqsədi həzz və ya xoşbəxtlikdir. Ancaq həzzçilərdən fərqli olaraq o, həzzin də, xoşbəxtliyin də insanların yaxşılığı və rəfahı üçün olmasını düşünürdü. Bentam qəbul edirdi ki, insan təbiəti həzzin ardınca qaçır. Amma o da həzzçilərdən fərqli olaraq yaxşıya bir deyil, daha çox insana xoşbəxtlik gətirən məhfum kimi baxırdı. Ancaq həzzçilərdən fərqli olaraq o həzzin də, xoşbəxtliyin də insanların yaxşılığı və rəfahı üçün olmasını düşünürdü. Ona görə yaxşı, ən çox sayda insana, ən yüksək xoşbəxtliyi yaradandır (7, s.60).

Professor H. İmanovun fikrincə “nə fəzilət etikası, nə borc etikası, nə də sərvətlər etikası bir etalon kimi qəbul oluna bilməz. Bunların hər birinin həm müsbət, həm də çatışmayan cəhətləri vardır” (9, s.315).

Elmi dəyərlər də dini dəyərlər kimi həm əxlaqi dəyərlər sırasına daxil edilə bilər, həm də bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ayrıca əxlaqi dəyərlər, dini dəyərlər və elmi dəyərlər olaraq öyrənilir. Elmi dəyərlərə müvafiq bilik sahəsinə aid idraki informasiya, onun həqiqi məzmunu, dünyanın elmi mənzərəsi, elmi təfəkkür üslubu, eksperiment aparmağın metodları, metodikası və s. aiddir. Elmi dəyərlər həqiqət ilə birbaşa əlaqəlidir və elmlə məşğul olan bütün insanlar tərəfindən qəbul edilir. Elmi dəyərlər bu xüsusiyyətlərinə görə ümumbəşəridir. Amma, istər əxlaqi, istərsə dini dəyərlər həqiqətdən çox dəyərləndirmələrlə əlaqəlidir və ancaq onlar əxlaq və din sistemini qəbul edənlər üçün məqbuldur.

Elmi, dini və əxlaqi dəyərlər arasındakı ən böyük fərq budur. Dini dəyərlər o dinə inancla birbaşa əlaqəlidir. Yəni müəyyən dinə inanan insan, o dinə inanmaqla, o dinin dəyərlərini də mənimsəmək deməkdir. Əxlaqi dəyərlər insanın azad seçiminin məhsuludur. Yəni əxlaqda inanc deyil, iradə əvvəl gəlir. Elmi dəyərlərdə isə söhbət inancdan və ya iradədən deyil, elmdən gedir.

Elmi dəyərlərdən danışarkən onları üç qrupa ayırmaq lazımdır: a) elmin praktik dəyəri; b) elmin intellektual dəyəri; c) elmin əxlaqi dəyəri.

Elmin praktik dəyəri deyərkən istər subyektiv, istər obyektiv olaraq gündəlik həyatda bizə gətirdiyi faydalar nəzərdə tutulur.

Elmin intellektual dəyəri deyərkən nəzərdə tutulan insanın öyrənmə istəyinə cavab verməsidir.

Elmin əxlaqi dəyəri deyərkən isə onun insana verdiyi bir sıra xarakter və vərdiş xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur (2, s.20).

Elm bizə dünyada olub bitənlərlə əlaqəli məlumat verir. Amma əxlaq və din, bizim necə yaşamağımızın lazım olduğunu göstərən öyüdlər verir. Ancaq insanın ətraf mühitlə münasibəti yalnız bilmək istəyindən ibarət deyil. Məsələn; günəşin batışını, qışda qarla örtülmüş ağacları və s. seyr etmək xoşumuza gəlir, bizə sevinc və həyəcan verir. Bunlar bilmə arzumuzdan başqa bir duyğumuza cavab verirlər. Eyni zamanda, insan əlinin məhsulu olan bəzi şeylər məsələn; bir kino, bir mahnı, bir şeir də xoşumuza gəlir, bizə sevinc və səadət verir. Bunların hamısı sadəcə gözəl olduqları üçün bizdə xoş duyğular yaradır. Bunlar estetik dəyərlərə və ya sənət dəyərlərinə aid edilir. Estetik dəyərlər həm sənətdəki, həm də təbiətdəki gözəlliyi ələ alır. Xüsusi olaraq sənət əsərləri ilə əlaqəli olan sənət dəyərləri isə təbiətin estetik gözəlliyi ilə maraqlanmır. Buna görə də estetik dəyərlər sənət dəyərlərindən daha geniş sahəni əhatə edir. Estetik dəyərlər əxlaqi və idraki dəyərlərlə, sərvətlərlə vəhdətdədir.

Estetik dəyərləri öyrənərkən aşağıdakı suallara cavab axtarılır:

Gözəllik nədir? Gözəl ilə doğru, gözəl ilə yaxşı arasındakı münasibətlər nələrdir? Sənət nədir? Sənət sənət üçündürmü? Sənət əsərlərinin təbiətlə əlaqəsi nədir? Sənət əsərlərinin xüsusiyyətləri nələrdir ?

Estetikanın ən vacib problemi gözəlin və ya gözəlliyin nə olduğu problemdir. Gözəl və gözəlliyi fəlsəfənin mövzusu edən ilk filosof Platon olmuşdur. Gözəllik gerçəkliyin estetik mənimsənilməsinin əsas müsbət formasıdır. Gözəllik həyatda və incəsənətdə mənəvi sevinc bəxş etməklə cəmiyyətdə çox böyük və tərbiyəvi rol oynayır. Təbii gözəlliklə sənətdəki gözəllik arasındakı münasibətlər sənətçilər və filosoflar arasında hər zaman mübahisəli fikirlər yaratmışdır. Bəzi filosoflar təbii gözəlliyi, bəziləri sənət gözəlliyini üstün tuturlar. Təbii gözəlliyə dəyər verənlərə görə, bütün gözəlliklərin mənbəyi təbiətdir və hər bir sənət əsəri təbii gözəlliyi əks etdirdiyi ölçüdə gözəldir. Sənət gözəlliyinə üstünlük verənlərə görə isə təbii gözəlliyi qavramaq ancaq sənət gözəlliyi yoluyla və sənəti öyrəndikdən sonra mümkündür.

Estetikanın əsas suallarından biri də gözəl olanın doğru olub olmadığı sualıdır.

Sənət, insan tərəfindən meydana gətirilir və müəyyən bir estetik dəyəərə sahib olur. İncəsənətin məhsulu olan sənət əsərlərinin əsas xüsusiyyəti onlara estetik bir şəkildə baxılması və estetik olaraq dəyərləndirilmələrinin mümkün olmasıdır.

“Sənət sənət üçündür” idealist estetikanın prinsipidir. “Sənət sənət üçündür” müddəasının əsasında incəsənətin ictimai həyatdan ayrılması durur. “Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir” tendensiyasına sadıq qalan Hüseyn Cavid “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi ilə razılışır (8, s.106).

Sənət əsəri bir sənətçi tərəfindən yaradılır və estetik dəyərləndirmənin mövzusunı təşkil edir. Başqa sözlə desək, sənət əsərinin əsas xüsusiyyəti insanın yaradıcı xəyal gücünün nəticəsi

olaraq yaranmış, təbiətdə olmayan bir əsər olmasıdır. Bir sənət əsərinin bizə verə biləcəyi dəyərləri üç qrupa bölə bilərik:

a) Duyğu ilə əlaqəli dəyərlər: Burada bir sənət əsərinin meydana gəldiyi və ya yaradıldığı maddə yox, duyğularla əlaqəli dəyər olmasıdır. Rəsm boyalarla, heykəl mərmər, gil və ya dəmirlə düzəldilir. Şeir kəlmələrlə, sözlərlə yazılır. Musiqi səslərdən meydana gətirilir. Eyni zamanda bir sənət əsəri mütləq duyğularla hiss edilir. “Estetika” sözünün özü yunanca “aesthesis” kəlməsindən götürülüb, duymaq, duyğularla hiss edilə bilən, duyğu elmi deməkdir.

b) Ölçü ilə əlaqəli (ölçü, formadan irəli gələn) dəyərlər: Burada bir sənət əsərini sənət əsəri edən dəyərlərin ölçü, formadan irəli gələn dəyərlər olduğunu başa düşmək olar. Məsələn; fil dişindən düzəldilmiş bir sancağın görmə duyğumuza xoş gələn bir sıra xüsusiyyətləri olduğu mütləqdir. Amma onu gözəl olaraq dəyərləndirməyimizin səbəbi onun duyğularla yaradılmış olması və ya duyğulara xidmət etməsi deyil, həqiqi və təbii olan gözəl görüntüsüdür.

c) Həyat dəyərləri: Sənət əsərinin dəyərləndirilməsi ilə əlaqəli olaraq sənətin xaricindən, həyatdan gələn dəyərlər vardır. Məsələn; İsa peyğəmbərin çarxıya çəkilməsini mövzu götürən bir rəsm sənətdən başqa, həyatla əlaqəli biliyimiz olmasa, tam olaraq dəyərləndirilə bilməz.

Sənət əsərinin digər vacib xüsusiyyəti tək və nadir olmasıdır. Hər sənət əsəri yaradıcısının damğasını daşıyır. Sənət dəyərlərinin elmi dəyərlərdən ən böyük fərqi bundadır.

Bununla birlikdə insan əlindən çıxmış olan hər bir əsər sənət əsəri deyildir. Sənət əsərinin bir xüsusiyyəti də bizə estetik həyəcan və həzz verməsindən başqa bir məqsədinin olmamasıdır.

Hər cəmiyyətin özünə görə əsas bir dəyəri və ya dəyərləri vardır. Bunlar isə siyasətin əsas dəyərinin nə olduğu sualına verilən cavablara bağlıdır. Bu cavablar üç anlayışı əsas alır: azadlıq, bərabərlik və ədalət.

Siyasətin əsas dəyəri azadlıqdır: Liberal adlandırılan siyasət fəlsəfəsi ənənəsi və bu ənənə içində yer alan filosoflar (Hume, Mill, Adam Smit) siyasətin ən vacib dəyəri olaraq azadlığı görürlər. Bu azadlıq: iqtisadi azadlıq, siyasi azadlıq, dini-fikir azadlığı olaraq bir sıra qruplara ayrılır. Bu fikrə görə ideal bir siyasi sistem insanlara mümkün olan ən böyük azadlığı təmin etməlidir. Professor Z. Göyüşov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, azad olmayan xalqlar və millətlər arasında əxlaqi qəbahətlər artır. Həqiqi azadlıq olmayan yerdə şəxsiyyətin formalaşması çətinləşir (5, s.147).

Siyasətin əsas dəyəri ədalətdir: Müasir fəlsəfədə ədalət insanın və ya sosial qrupun cəmiyyətin həyatında praktiki rolu ilə sosial vəziyyətləri, hüquq və vəzifələri, əməli və payı, əmək və mükafatları, cinayət və cəzaları, adamların xidməti ilə onların ictimaiyyət tərəfindən bəyənilməsi arasında uyğunluq tələbini bildirir. Müasir dövlətlər nizam yaradarkən ədaləti əsas götürərək inkişaf edir. Həqiqi ədalət bütün adamlara bərabər, eyni münasibət bəslənməsini tələb edir.

Siyasi dəyərlərin nəzərdən keçirilməsi əxlaqın və siyasətin nisbətini aydınlaşdırmağı da tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, siyasi fəlsəfi fikir tarixində ən mübahisəli məsələlərdən olmuş və müxtəlif fikirlər doğurmuşdur. Tarixin ilkin dövrlərində əxlaq və siyasət eyni bir fəaliyyət və biliklər sisteminə aid edildiyindən onların nisbəti məsələsi çox da diqqəti cəlb etməzdi. İctimai əmək bölgüsünün inkişafı və elmin tərəqqisi gedişində əxlaq və siyasətin bir-birindən ayrılması o səviyyəyə çatdı ki, hətta insan fəaliyyətində əxlaqi qiymətləndirmənin mümkün olduğu və olmadığı sahələrin mövcudluğu haqqında təsəvvürlər getdikcə hakim mövqə tutmağa başladı. İctimai fikir tarixində bir qrup “əxlaqın siyasətə tabe etdirilməsi” fikrini irəli sürdü, bir qrup isə “siyasətin əxlaqa tabe etdirilməsin” tələbi ilə çıxış etdi. (12, s.76).

XX əsrdə baş vermiş qanlı müharibələr bəşəriyyəti əxlaq normalarına doğru qayıtmağa, bütövlükdə ictimai münasibətləri humanistləşdirməyə vadar etdi. İkinci dünya müharibəsi, Çernobl qəzası, kütləvi qırğın silahlarının istehsalı, ətraf mühitin çirklənməsi və s. bütöv xalqların bəşəriyyət qarşısında məsuliyyəti məsələsini qarşıya qoydu. Nəticədə, sosial və siyasi etika təşəkkül tapdı. Siyasi etika ədalətli sosial quruluş, rəhbərlərin və vətəndaşların qarşılıqlı hüquq və vəzifələri, insanın və vətəndaşın köklü hüququ, azadlıqların sağlam nisbəti, bərabərlik və ədalət, eləcə də bu kimi digər problemlərə toxunur (4, s.251).

Beləliklə, sübut olundu ki, əxlaq və siyasət heç də ictimai həyatın bir-birindən tamamilə təcrid olunmuş sferaları deyildir. Onlar qəbul olunmuş dəyərlər iyerarxiyası əsasında həyat hadisələrinə qiymət verir və beləliklə də, hər biri konkret məzmunla və konkret şəraitdə çıxış edirlər.

Müasir dövrdə şəxsiyyətin çox mühüm keyfiyyətini onun tərəfindən dəyərlərin yenidən mənalandırılması prosesinin həyata keçirilməsi təşkil edir. İnsan üçün ondan bir növ kənar olan reallığı öz daxili varlığının dünyasına çevirmək müstəsna dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsan tərəfindən dünyanın dəyərlər baxımından mənimsənilməsi və dəyişdirilərək öz dünyası

şəklinə salınması prosesinin məğzini təşkil edir. Dəyərlər sisteminin və dəyərlər oriyentasiyasındakı dəyişikliklərin böyük rolu bundadır ki, insanın daxili aləmi məhz onların vasitəsilə bütövlükdə cəmiyyətlə, habelə buradakı ayrı-ayrı sosial qruplar ilə əlaqələr yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abraham Maslou, İnsan, Dinlər, Değərler, İstanbul, Kuraldışı Yayınları, 1996
2. Ahmet Arslan, Felsefə, İstanbul, Kelebek matbaacılık, 2006, 200 s.
3. Alfred Weber, Felsefə Tarixi, (çevr. Vehbi Eralp), İstanbul, 1998, 454 s.
4. Əfəndiyev M, Səadət Məcid qızı, Şəxsiyyət-mədəniyyət sistemi, (Sosial fəlsəfi təhlil), Bakı, Elm, 2008, 384s.
5. Göyüşov Z. Səadət düşüncəsi, Bakı, Azər nəşr, 1983, 270 s.
6. Hacıyev Z. Fəlsəfə, Bakı, Adiloğlu, 2000, 640 s.
7. Hegel, Hüquq fəlsəfəsinin prinsipləri, (çevr. Cenap Karakaya), İstanbul, Sosial Yayınları, 2004, 284 s.
8. Hüseyn Cavid taleyi və sənəti, (Məqalələr), Bakı, Nurlan, 2007, 144 s.
9. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları, Bakı, Turan evi, 2007. 440 s.
10. Niyazi Mehdi, Dilarə Mehdi, Fəlsəfə tarixində Fəlsəfə, Bakı, Qanun, 2005, 276 s.
11. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları, mühazirə, Bakı, Azərbaycan Universiteti, 2004, 499 s.
12. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya, Bakı, Aristroff, 2014, 392 s.
13. Философская энциклопедия в 5 т. Т.4, М.: Сов. энцик. 1967, 512 с.

ABSTRACT

Abbas Ahmadov

THE CONCEPT OF VALUE IN MODERN PHILOSOPHY

There are groups of values among the groups that human groups are expanding to become stronger. These are the most attractive in R.B.Perr. Perry's values, human interests, interests, types of interests, quantity, density can be explained. This does not mean that you are interested in such things as pleasure, hostility, necessity, choice. D.H. Parker described this problem in more detail and called it a source of values, not an object of research.

Meaning means that the event is not important, but its positive value. In addition, the source of this value is the person, his purpose and ideals. It would be wrong to describe different things. Therefore, the value is a positive value or function of an event in the system of socio-historical human activity. This approach limits and specifies the scope of values and recognizes it as a form of importance. Events that have played a role in discrediting social development can be described as significant events. Everything that goes into the social service and serves it means it is worth it.

РЕЗЮМЕ

Аббас Ахмедов

КОНЦЕПЦИЯ СТОИМОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОСОФИИ

Есть группы ценностей среди групп, которые человеческие группы расширяются, чтобы стать сильнее. Это самые привлекательные в R.B.Perr. Ценности Перри, человеческие интересы, интересы, типы интересов, количество, плотность могут быть объяснены. Это не значит, что вас интересуют такие вещи, как удовольствие, неприязнь, необходимость, выбор. Д.Х. Паркер более подробно описал эту проблему и назвал ее источником ценностей, а не объектом исследования.

Значение означает, что событие не важно, но его положительная ценность. Кроме того, источником этого значения является человек, его цель и идеалы. Было бы неправильно описывать разные вещи. Следовательно, ценность является положительной ценностью или функцией того или иного события в системе общественно-исторической деятельности человека. Этот подход ограничивает и конкретизирует сферу ценностей и признает ее как форму важности. События, сыгравшие роль в дискредитации общественного развития, можно охарактеризовать как значительные события. Все, что идет в социальную службу и служит ей, значит стоит.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiiyə olunmuşdur. (protokol № 03).

ELMAN CƏFƏRLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ecaferli@mail.ru

UOT: 327.2

BÖYÜK BRİTANİYANIN MUXTAR ÖLKƏSİ – ŞOTLANDIYA

Açar sözlər: *Birləşmiş Krallıq, Şotlandiya, siyasi muxtariyyət, Akt, Parlament, səlahiyyətlərin ötürülməsi, referendum, Barnett formulu, separatizm*

Keywords: *United Kingdom, Scotland, political autonomy, Act, Parliament, devolution, referendum, the Barnett formula, separatism*

Ключевые слова: *Соединенное Королевство, Шотландия, политическая автономия, Акт, Парламент, деволюция, референдум, формула Барнетта, сепаратизм*

1707-ci il İngiltərə ilə Şotlandiya arasında İttifaq Aktı ilə əsas qoyulmuş Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı XIX əsrdə dünyada ən çox müstəmləkəyə sahib olan imperiya idi. Öz dövlət quruluşuna görə parlamentli monarxiya olan İngiltərənin ilk dominionu 1867-ci ildə qəbul edilmiş Britaniya Şimali Amerikasına haqqında Akta görə Kanada (latınca “dominium” – “hakimiyyət”, “mülkiyyət hüququ”) oldu. Kanadadan sonra Avstraliya İttifaqı (1901), Yeni Zelandiya (1907), Nyufaundlend (1907; 1949-cu ildən Kanadanın bir vilayətidir – E.C.), Cənubi Afrika Birliyi (1910) və İrlandiya Azad Dövləti (1921) dominion status aldılar.

11 dekabr 1931-ci il tarixli Vestminster Statutuna görə dominionlar Britaniya imperiyasının bərabərhüquqlu, öz daxili və xarici siyasi aspektlərinə görə bir-birindən asılı olmayan, amma taxt-tac qarşısında ümumi öhdəliklər daşıyan və Britaniya Millətlər Birliyi üzvlərinin azad assosiasiyasını təşkil edən muxtar icmalar idilər [22]. Bu baxımdan Böyük Britaniyanın muxtariyyət təcrübəsinin XIX əsrin ikinci yarısında başladığı aydındır.

II Dünya müharibəsi ərəfəsində Böyük Britaniya ingilis dilinin yeganə rəsmi dil, ingilis parlamentinin yeganə qanunverici orqan olduğu mərkəzləşdirilmiş dövlət idi. Lakin, müharibədən sonra keçmiş müstəmləkələrin bir qisminə milli azadlıq hərəkatları nəticəsində həmin ölkələr müstəqillik qazandılar. Digər tərəfdən “britaniyalı” məfhumunu daşıyanlar özlərini daha çox ingilis, şotland, irland və uelsli olaraq görməyə başladılar. Bu baxımdan İngiltərənin müstəmləkəsi olmuş və hazırda formal olaraq müstəqil olan 53 dövləti birləşdirən Britaniya (Millətlər) Birliyinin hazırkı təcrübəsində muxtariyyət anlayışı daha çox Şimali İrlandiya, Uels və Şotlandiyaya şamil edilir. Hər üç regionda siyasi muxtariyyət etnik identikliyə əsaslanır.

Muxtar regionlardan biri olan Şotlandiya İngiltərədə burjua inqilabının qələbəsindən sonra, 1652-ci ildə respublikanın lord-protektoru O.Kromvelin ordusu tərəfindən işğal edilərək İngiltərənin tərkibinə qatılmışdı. 1707-ci il Aktı ilə Şotlandiya Birləşmiş Krallığın özünəməxsus hüquq sistemi, beynəlxalq bankı, ölkə parlamentində sabit kvotası olan inzibati-ərazi vahidi oldu. Başqa sözlə, həmin ilədək daxildə müstəqil idarə olunan olan Şotlandiya İngiltərə və Uelslə birgə Böyük Britaniya Birləşmiş Krallığını təşkil etdi. Şotlandiyanın özünəməxsus kilsəsi, milli bankı, Britaniya Parlamentində sabit bir kvota ilə təmsilçiliyi var idi. Bundan başqa, yerli idarəetmədə, sosial siyasətdə və təhsildə müstəqilliyə malik olmaqla, Şotlandiyanın özünə məxsus olan bayraq və pul vahidi tətbiq etmək hüququ var idi. 1885-ci ildə Şotlandiya özünə aid dövlət katibliyi – Britaniya hökumətində bir növ nazir portfeli və 1926-cı ildə kabinədə rəsmi bir yer əldə etdi [3, s. 173, 175].

Yeni krallıqda taxt-tacın vərəsəlik qaydasında keçməsi 1701-ci il Vəliəhdlik haqqında Akta əsasən baş verirdi. Vahid parlamentə malik olan krallıqda ticarət, vergi, valyuta və iqtisadiyyatın digər sahələrində bərabərhüquqlu vahid qaydalar tətbiq edilirdi. Parlamenti ləğv edilmiş Şotlandiyanı ölkə Parlamentinin lordlar palatasında 16 per, icmalar palatasında isə 45 (1832-ci il

seçki islahatından sonra 53 – E.C.) nümayəndə təmsil edirdi. Bununla belə, Şotlandiyanın xüsusi hüquqi sistemi, vərəsəlik yolu ilə keçən dövlət və məhkəmə vəzifələri, kral şəhərlərinin hüquqları, Şotlandiyada presviterian kilsəsinin hakim mövqeyi saxlanılırdı. İttifaq Aktının müddəalarına zidd olan istənilən İngiltərə və Şotlandiya qanunlarının qüvvəsini itirdiyi elan edilirdi. Bundan başqa, Şotlandiyanın yerli idarəetmə, sosial siyasət və təhsildə müstəqillik hüququ saxlanılırdı [10]. Həmçinin Şotlandiyanın özünəməxsus bayrağına və pul vahidinə malik olmaq hüququ var idi. Lakin, region pul vahidinə malik olmaq hüququndan istifadə etmədi.

1707-ci ildə ittifaq yaradıldıqdan sonra Krallıqda Şotlandiya işləri üzrə Dövlət katibi vəzifəsi təsis edilmiş, 1745-ci ildə burada yakobinlərin qiyamından bir il sonra ləğv edilmişdi. Bundan sonra Şotlandiyanın işlərini vəkil-lord idarə etmiş, 1827-ci ildə regionun işləri üzrə cavabdehlik Daxili İşlər Nazirliyinə həvalə edilmişdi. 1885-ci ildə Şotlandiya üzrə dövlət katibliyi bərpa edildi və 1926-cı ildən o, ölkə hökumətində rəsmi şəkildə təmsil olundu. Bu məqsədlə mərkəzi Edinburq və Londonda olan bir hökumət ofisi (“Scottish Office” – “Şotlandiya Bölməsi” – Britaniya hökumətinin bir şöbəsi, 1885-1999-cu illərdə mövcud olub – E.C.) təsis edildi və getdikcə daha çox idarəçilik səlahiyyətləri aldı. Hökumət ofisinin vəzifəsi ölkə hökumətinin siyasətini Şotlandiyaya uyğunlaşdıraraq burada tətbiq etmək idi [2, s. 102; 5, s. 506]. Xarici siyasətdən iqtisadi siyasətədek bütün mühüm qərarların Londondan verilməsinə baxmayaraq, Şotlandiya Bölməsinin səlahiyyəti altında region mülki hüquq, özünəməxsus təhsil sistemi və radio-televiziya malik oldu [3, s. 176].

1970-1990-cı illərdə Böyük Britaniyada regionlaşma siyasəti xeyli fəallaşdı. Şotlandiya parlamentinin ləğvindən (1707) sonra şotlandların onun bərpası uğrunda mübarizəsi yalnız XX əsrdə uğur qazandı. Şotlandiyada 1960-cı illərdə baş verən güclü regional hərəkətin təzyiqi ilə 1969-cu ildə yaradılan hökumət komissiyası (Kilbrandonun hesabatı – E.C.) belə qənaətə gəldi ki, burada yerli parlament təşkil edilə bilər. 1978-ci ilin iyulunda ölkə Parlamenti Şotlandiya haqqında akt qəbul etdi. Bu akt Şotlandiya parlamentinə seçkilərin təşkilinə imkan verən referendumun keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin, 1979-cu il martın 1-də qanunun qüvvəyə minməsi üçün keçirilən referendumda Şotlandiya əhalisinin cəmi 33%-i onun lehinə səs verdi. Yerli parlamentin təsis edilməsi üçün seçicilərin ən azı 40%-inin səsi tələb olduğundan, həmin il Şotlandiyaya muxtariyyət verilməsi məsələsi həll edilmədi. Bu zaman devolyusiya prosesi Vestminster Parlamentinin deyil, daha çox mərkəzi London hökumətinin bir sıra idarəçilik səlahiyyətlərinin regiona verilməsini nəzərdə tuturdu [1, s. 302; 3, s. 176]. Beləliklə, 1970-ci illərdə yerli parlamentin yaradılması prosesi uğur qazanmadı.

Britaniyada devolyusiya prosesinin əsas məqsədlərindən biri hər üç regionun özünəməxsus mədəni-etnik xüsusiyyətlərini qorumaq idi. Regionların yeni statusu ilə dillərin qorunması və təşviq edilməsinə maliyyə və təcrübi dəstəyin verilməsi əvvəlkindən daha çox dərəcədə bölgələrin öz üzərinə qoyulurdu. 1984-cü ildə Şotlandiyada kelt dilinin və mədəniyyətinin təşviqi üçün yaradılmış Qaydliq Kommunası (Commun Na Gaidhlig) hökumət tərəfindən maliyyələşdirilən agentlik idi. Agentlik 1997-ci ildə kelt dilindən rəsmi idarəçilikdə, məhkəmələrdə və bəzi başqa sahələrdə ingilis dili ilə eyni hüquqda istifadə edilməsi haqqında tövsiyələrini vermişdi. Bu tövsiyələr indiyədək rəsmiləşdirilməsə də, şotland hökuməti kelt dilinin dövlət məktəblərində tədris dili statusunu möhkəmləndirə bildi. Belə ki, 2000-ci ildə şotland parlamentinin qəbul etdiyi Şotlandiya məktəbləri haqqında Akt keltcənin və digər az istifadə olunan dillərin təhsil sahəsində bərabər işlədilməsini beş əsas milli prioritetdən biri kimi təşviq edirdi [5, s. 520-521].

1987-ci ildə şotland və uelsli parlament üzvləri konstitusion islahatlara nail olmaq üçün koalisiya təşkil etdilər. Koalisiyanın əsas tələbi Şotlandiya üçün müstəqillik, Uels üçün isə muxtariyyət idi. 1990-cı ilin oktyabrında Krallıq daxilində şotland parlamentinin təsis edilməsinə dair konstitusiya yığıncağı keçirildi. Yığıncaq müdafiə, xarici siyasət, ictimai təhlükəsizlik, vergi və pul sistemində sərəlahiyyətləri olmayan Şotlandiya parlamentinin yaradılması məsələsini müzakirə etdi [3, s. 176]. Lakin, bu məsələ qəti olaraq 1990-cı illərin sonunda öz həllini tapdı.

1990-cı illərdə Krallıqda Şotlandiya, Şimali İrlandiya, Uels kimi nisbətən geridə qalmış regionların iqtisadi inkişafını stimullaşdırmaq siyasəti götürüldü. Bundan başqa, 1997-ci il sentyabrın 11-də Şotlandiyada yerli qanunverici məclisin təşkili ilə əlaqədar konstitusiya referendumu keçirildi. Referendumda iştirak edən 60, 4% seçicinin 74, 3%-i muxtariyyətin lehinə,

25%-i isə əleyhinə səs verdi. Həmçinin Şotlandiya parlamentinin vergilərə dair səlahiyyətinə seçicilərin 60, 2%-i müsbət cavab vermiş, 36, 5%-i isə bunun əleyhinə çıxmışdı. Bu nəticələri Krallığın baş naziri E.Bleyr sentyabrın 13-də aşağıdakı sözlərlə dəyərləndirmişdi: “Hər şey əladır. Bu gün Şotlandiya üçün yaxşı gündür, Böyük Britaniya və Birləşmiş Krallıq üçün yaxşı gündür. Böyük mərkəzləşdirilmiş hökumət dövrü başa çatmışdır. Bu dövr dəyişikliklər, yeniliklər və müasirləşmə dövrüdür. Bu irəliyə doğru yoldur. Hesab edirəm ki, indi bizim bütün Birləşmiş Krallıq üçün müasir konstitusiyaya yaratmaq imkanımız vardır” [15]. Bununla belə, o, 2000-ci il martın 28-dəki bir çıxışında qeyd edirdi ki, “Əsl Britaniya həyatı bizim dəyərlərimizdədir, dəyişilməz institutlarda deyil. Bu, parlament suverenliyi deyildir, Britaniya identikliyi üçün mərkəz rolunu oynayan parlament demokratiyasıdır. Devolyusiyaya gəldikdə, biz birlikdə güclüyük... Qoy, Şotlandiya və Uels yerli səviyyədə nəyi daha yaxşı edə bilirlərsə, etsinlər. Qoy, Böyük Britaniya nəyi birlikdə etmək düzgündürsə, onu etsin” [7, s. 102].

Beləliklə, 1998-ci il noyabrın 19-da Şotlandiya Aktı qüvvəyə mindi. Aktın giriş hissəsində göstərilirdi ki, “Bu Akt Şotlandiya parlamentinin və administrasiyasının təsis olunması və Şotlandiya hökumətində digər dəyişikliklərin edilməsi haqqında qanun olub: konstitusiyaya dəyişikliklərinə və bəzi dövlət orqanlarının funksiyalarına yenidən baxmaq; Şotlandiya parlamentinin qətnaməsi ilə şotland vergi ödəyicilərinin gəlirlərinə münasibətdə gəlir vergisinin baza hissəsinin dəyişdirilməsini təmin etmək; Şotlandiya parlamentinə seçkilər haqqında qanunu dəyişdirmək və göstərilənlərlə bağlı məqsədlər üçün qəbul edilmişdir” [17, s. 1]. Akt 6 bölmə, 26 başlıq, 132 maddədən ibarət olub aşağıdakı bölmələri əhatə edirdi: “Şotlandiya Parlamenti” (I bölmə), “Şotlandiya Administrasiyası” (II), “Maliyyə üzrə müddəalar” (III), “Vergi dəyişmə səlahiyyətləri” (IV), “Müxtəlif və ümumi müddəalar” (V), “Əlavə müddəalar” (VI).

Aktın mətninə sonralar, 1999-2009-cu illərdə dəfələrlə əlavə və dəyişikliklər olunmuşdur. Bundan başqa, əlavə üç akt qəbul edilmişdir. Bunlardan birincisi 2004-cü il iyulun 22-də verilən Şotlandiya Parlament (Seçki dairələri) Aktı idi. Bu qanunla 1998-ci il Aktının şotland parlamenti üçün seçki dairələri üzrə 1 saylı Siyahısına yenidən baxıldı. Akt cəmi 4 lakonik maddədən və 3 siyahıdan ibarət idi [21]. Akt Şotlandiya Parlamentinə seçkilər üzrə hər birindən 1 deputat seçilməklə, 73 dairə müəyyənləşdirir, Avropa Parlamentinə seçkilər üzrə regionların sayına uyğun olaraq, 8 seçki dairəsi (Avropa Parlamentinin 1996-cı ildə müəyyənləşdirdiyi kvotaya uyğun olaraq 8 deputat), və bu regionların hər birindən regional parlamentə 7 üzv seçilməsini təsbit edir, Vestminster Parlamentinə seçki dairələrinin sayını 72-dən 59-a endirirdi (Siyahı 1).

2007-ci ilin dekabrında Şotlandiya Parlamentində müxalifətdə olan Leyboristlər Partiyasının tələbi ilə yaradılan Kalman Komissiyasının yekun tövsiyələri əsasında 2012-ci il mayın 1-də elan edilən yeni Şotlandiya Aktı 4 bölmə (“Parlament və onun səlahiyyətləri”, “Nazirlər və onların səlahiyyətləri”, “Maliyyə”, “Müxtəlif və ümumi müddəalar”), 12 başlıq, 45 maddədən ibarət idi [23]. Giriş hissəsində göstərilirdi ki, “Akt 1998-ci il Şotlandiya Aktına düzəlişləri və Şotlandiya nazirlərinin vəzifələrinə yenidən baxmağı və bu məqsədlərlə bağlı məsələləri əhatə edir”. Bu aktda parlament üzvləri deputat adlandırılırdı. Akt Şotlandiyanın idarəetmə orqanlarına hər funt sterlinq vergi üçün vergiləri 10 penni azaltmaq və ya artırmaq, damğa və zibil vergisi tətbiq etmək, parlamentə 5 milyard funt sterlinq kredit ala bilmək, Şotlandiyanın gəlirlər və vergi üzrə orqanlarını (Şotlandiyaya verilməyən vergilər isə HMRC tərəfindən yığılmaqda davam edirdi) yaratmaq və s. kimi yeni səlahiyyətlər verdi.

Konstitusion tədbirlər görmək hüququ Vestminster Parlamentinə məxsus olsa da, Şotlandiya parlamentinin referendum haqqında qanun qəbul etmək səlahiyyəti vardır. Britaniya Baş naziri D.Kameronla Şotlandiyanın Birinci naziri A.Salmondun 2012-ci il oktyabrın 15-də imzaladıqları Referendum haqqında sazişə əsasən 2014-cü il sentyabrın 18-də Şotlandiyada regionun müstəqilliyinə dair referendum keçirildi. Qeydə alınmış seçicilərin 84, 59%-nin iştirak etdiyi referendumda “Şotlandiya müstəqil ölkə olmalıdırmi?” sualına seçicilərin 44, 7%-i “hə”, 55, 3%-i “yox” cavabını vermişdi [20].

Referendum məqsədinə nail olmasa da, ondan sonra yaradılmış Smit Komissiyası Şotlandiya muxtariyyəti ilə bağlı Vestminster Hökumətinə yeni tövsiyələr (2014, 27 noyabr) hazırladı [25]. Ardınca, 2015-ci il mayın 7-də Böyük Britaniyada Parlamentə keçiriləcək seçkilərdən əvvəl, aprelin

15-də Mühafizəkarlar Partiyasının lideri D.Kameronun elan etdiyi seçkiqabağı manifestdə ölkə parlamentinin deputatlarına yalnız İngiltərə ilə bağlı, o cümlədən gəlir vergisi məsələlərə veto hüququ veriləcəyi, Şotlandiyada parlamentin yaradılmasının düzgün addım olduğu bəyan edildi. Manifestdə bir tərəfdən daha güclü, vahid və stabil ittifaqın – Birləşmiş Krallığın, Vestminster Parlamentinin bütünlüyünün qorunacağı vurğulanır, digər tərəfdən Şotlandiyaya yeni daha geniş səlahiyyətlərin tanınacağı barədə öhdəliklərə əməl ediləcəyi vəd olunurdu [16; 24, s. 69-71].

Nəticədə, 2016-cı il martın 23-də Birləşmiş Krallığın parlament aktı kimi elan edilən sonuncu Şotlandiya Aktı 1998-ci il Şotlandiya Aktına düzəlişlər edir və regiona yeni səlahiyyətlərin verilməsini nəzərdə tuturdu. 7 bölmə, 12 başlıq, 73 maddədən ibarət olan 2016-cı il Şotlandiya Aktına “Konstitusion düzəlişlər”, “Vergi, kredit və maliyyə məlumatları”, “Sosial təminat və məşğulluğun dəstəklənməsi”, “Digər qanunvericilik səlahiyyətləri”, “Digər icra səlahiyyətləri”, “Müxtəlif müddəalar” və “Ümumi müddəalar” adlı bölmələr daxil edilmişdi. Giriş hissəsi 2012-ci il Aktının girişini təkrarlayırdı [18]. Yeni Akt həmçinin 2000-ci il Kommunal xidmətlər (2000-ci il), Müəssisələr (2002), Rabitə idarəsi (2002) və Gəlir vergisi (2007) haqqında və s. aktlara da dəyişikliklər edirdi.

Beləliklə, 129 parlament üzvündən ibarət tərkibdə (73-ü dairələr, 8 regionun hər birindən 7 üzv olmaqla, 56-sı regionlar üzrə seçilir – E.C.) 4 səlahiyyət ili üçün formalaşan və ilk tərkibi 1999-cu il mayın 6-da seçilən Şotlandiya parlamenti geniş səlahiyyətlər aldı, məsələn; o, regional qanunlar qəbul edə, vergi qoya və onu dəyişdirə bilər. Lakin, Şotlandiya parlamentinə qarışıq (majoritar və proporsional) sistem əsasında seçkilərdə leyboristlərin səsələri əksəriyyətini (56 mandat) qazanması Şotlandiyanın Krallıqdan ayrılması imkanını o zaman üçün heçə endirdi. Şotlandiya Milli partiyası yerli parlamentdə cəmi 28 yer aldı. Rəsmi açılışı 1999-cu il iyulun 1-də keçirilən şotland parlamenti 2002-ci ildən aktiv fəaliyyət göstərir [1, s. 302; 3, s. 177; 11, s. 18-19; 13, s. 3; 17, s. 86].

1998-ci il Aktının 37-ci maddəsində göstərilir ki, 1706-cı il Şotlandiya Aktı və 1707-ci il İngiltərə ilə İttifaq Aktı bu qanuna müvafiq olaraq qüvvədədir [6, s. 45-70]. Akt Şotlandiya Parlamentinin statusunu, ona keçirilən seçkiləri, parlament üzvlərinin statusunu, şotland cəza hüququnu, qanunvericilik prosesinin bütün mərhələlərini təsbit edir, Şotlandiyanın icra hakimiyyəti orqanını – Administrasiyasını, Şotlandiya Konsolidasiya Fondunu yaradır, Administarsiya üzvlərinin mülkiyyət və öhdəliklərini müəyyənləşdirir, Vəkil-lord, Baş auditor, Baş prokuror, Şotlandiya üçün Dövlət katibi vəzifələrini təsis edir, vergi sahəsində səlahiyyətləri sanksiyalaşdırır və s.

Şotlandiya parlamentinə seçkilər “əlavə üzvlük sistemi” (ingiliscə “Additional Member System”) adlanan qarışıq (majoritar və proporsional) sistem əsasında regionlardan və seçki dairələri üzrə seçilən üzvlərdən ibarət tərkibdə formalaşır. Bu sistemə görə hər bir seçici iki səsə malikdir: o, bir səsini seçki dairəsində konkret namizədə (majoritar sistem), ikinci səsini isə partiya (proporsional sistem) verir. Beləliklə, qanunverici orqanda yerlərin yarısını və ya yarıdan çoxunu nisbi çoxluğun majoritar sistemi (“birinci mandat qazanır” prinsipi) ilə seçilən namizədlər qazanır. Qalan yerlər isə partiya siyahıları üzrə partiyalar və müstəqil namizədlər arasında bölünür [8]. Bir partiya öz namizədlər siyahısına 12-dən artıq şəxsi daxil edə bilməz. Lakin, partiya siyahısına cəmi bir nəfərin adı daxil edilə bilər. Bir şəxsin adı yalnız bir siyahıda əks oluna bilər və bir sistem üzrə seçkidə iştirak edən namizəd eyni seçkidə digər sistem üzrə namizəd ola bilməz.

Parlament ilk iclas günü öz üzvləri sırasından sədrini və onun iki müavinini seçir. Parlament, həmçinin, özünün sədrindən və 4 üzvdən ibarət tərkibdə Şotlandiya Parlamentinin Korporativ Orqanını seçir. Korporativ Orqan Parlamenti onun fəaliyyəti və məqsədləri üçün zəruri olan əmlak, personal və xidmətlərlə təmin edir. Korporativ Orqan Parlamentin Klerkini (katibini) seçir. Parlamentin üzvləri öz səlahiyyətlərinin icrasına başlayarkən and içirlər. Parlament üzvü and içmədikdə qanunverici orqanın sonrakı iclaslarına buraxılmır və əgər parlamentin ilk iclas günündən etibarən iki ay müddətində and içmirsə, mandatını itirir və yeni üzvlə əvəz olunur. Nazirlər və nazir müavinləri də müvafiq şəkildə and içməklə öz vəzifələrinin icrasına başlamış olurlar. Əgər onlar parlamentin üzvü kimi əvvəlcədən and içiblərsə, o zaman nazir olduqda buna yenidən ehtiyac duyulmur.

Aşağıdakı məsələlər yalnız Krallığın səlahiyyətləri daxilindədir: konstitusiya; müdafiə və milli təhlükəsizlik; maliyyə, iqtisadi və pul sistemi; rəqabət və müştərilərin müdafiəsi daxil olmaqla, ticarət

və sənaye; dəmir yolları, nəqliyyat təhlükəsizliyi və tənzimlənməsi daxil olmaqla nəqliyyat (Şotlandiyaya şamil edilmir); sosial müdafiə; tibb etikasası – abort, insan mayalanması və embriologiya, genetika, ksenotransplantasiya və viviseksiya; yayım; xarici siyasət; dövlət qulluğu; immiqrasiya və vətəndaşlıq; enerji – elektroenergetika, kömür, neft, qaz, nüvə enerjisi; məşğulluq; bərabər imkanlar.

Şotlandiya parlamentinin qanunvericilik səlahiyyətlərinə isə aşağıdakı sahələr daxildir: sağlamlıq; təhsil və tədris; yerli idarəetmə; sosial iş; mənzil; planlaşdırma; turizm, iqtisadi inkişaf və sənayeyə maliyyə dəstəyi; Şotlandiyanın yol şəbəkəsinin, avtobus siyasəti, limanlar və stansiyalar daxil olmaqla, nəqliyyatın bəzi cəhətləri; cinayət və mülki hüququn bir çox məsələlərinin, məhkəmə istintaqı və məhkəmə sisteminin daxil olduğu hüquqi və daxili işlər; polis və yanğınsöndürmə xidmətləri; ətraf mühit; təbii və tikilmiş miras; kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq; idman və incəsənət; statistika, ictimai siyahılar və qeydiyyat [11, s. 20-21; 13, s. 4-5].

Şotlandiya parlamentində, adətən, ingilis dili rəsmi dil kimi işlədilir, lakin parlament üzvləri həmçinin kelt dilində də çıxış edə bilərlər. 2002-ci ilin iyulundan Şotlandiya Parlamentinin Korporativ Orqanı parlamentdə kelt dilində göstərilən xidmətlərin genişləndirilməsini təmin edir [5, s. 520-521].

Akta görə, İngiltərə kraliçası Şotlandiyanın dövlət başçısıdır. Parlamentin qəbul etdiyi aktlar Britaniya kralı tərəfindən razılıq verildikdə, qanun qüvvəsi daşıyır. Hər bir qanun məhkəmə nəzarətindən keçirilir.

Şotlandiya Administrasiyası – regionun icra hakimiyyəti orqanıdır. Administrasiyaya Birinci nazir, nazirlər, Vəkil-lord və Şotlandiyanın Baş prokuroru daxildir. Birinci nazir Britaniya kralı tərəfindən Şotlandiya Parlamentinin üzvləri sırasından təyin edilir və monarxın şərəfinə vəzifə daşıyır. Parlament hökumətə etimadsızlıq göstərdikdə, Birinci nazir öz istefası haqqında Britaniya monarxına ərizə təqdim edir. Birinci nazir yalnız Parlamentin razılığını aldıqdan sonra Britaniya monarxının razılığını almaqla, Parlamentin üzvləri sırasından nazirləri, eləcə də nazir müavinlərini təyin edir. Nazirlər və nazir müavinləri də kralın şərəfinə vəzifə tuturlar.

Birinci nazirin Vəkil-lordu və Baş prokuroru Britaniya kralının razılığı ilə vəzifəyə təyin və vəzifədən azad etməsinə Şotlandiya Parlamentinin razılığı tələb olunmur. Birinci nazir, nazirlər və Vəkil-lord öz qanuni vəzifələrini Britaniya kralının adından icra edirlər. Şotlandiyanın Dövlət katibi icra hakimiyyəti üzvlərinin həyata keçirdikləri tədbirlərin beynəlxalq hüquqa uyğun olub-olmamasına, Şotlandiya Konsolidasiya Fondunun vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarət edir. Şotlandiyanın Baş auditorunu Parlamentin təqdimatı ilə Britaniya kralı təyin edir. Şotlandiya məhkəməsinin sədrini və hakimlərini Birinci nazirin Britaniya Baş nazirinə təqdimatı və öz növbəsində onun təqdimatı ilə kral vəzifəyə təyin edir. Hakimlər Birinci nazirin təqdimatı və Parlamentin razılığı ilə Britaniya monarxi tərəfindən vəzifədən azad olunurlar. Birinci nazir belə təqdimat zamanı ədalət məhkəməsinin lord prezidenti və lord klerki ilə məsləhətləşir.

Şotlandiya hökuməti (nazir müavinləri istisna olmaqla) Birinci nazir və onun müavini də daxil olmaqla 11 üzvdən ibarətdir: ədliyyə; təhsil və gənclər; müəssisələr, nəqliyyat və ömür boyu təhsil; ətraf mühit və kəndin inkişafı; maliyyə və ictimai xidmətlər; sağlamlıq və sosial qayğı; parlament işi; sosial ədalət; turizm, mədəniyyət və idman departamentləri. Şotlandiya hökumətinin üzvləri Böyük Britaniyada hökumət vəzifələri tuta bilməzlər [11, s. 21-22].

Beləliklə, 1998-ci il Şotlandiya Aktı bir çox siyasi məsələlərdə qanunvericilik səlahiyyətlərinə malik şotland parlamentinin yaradılmasına imkan verdi. Qanunvericilik aktlarının icrasını Birinci nazirin başçılığı ilə Şotlandiya Administrasiyası təmin edir.

Muxtariyyətlərdən yalnız Şotlandiya gəlir vergisini maksimum həddə artırmaq və ya azaltmaq səlahiyyətinə malikdir. Bu hədd 1998-ci il Aktı ilə 3% müəyyən edilsə də, 2012-ci il Aktı onu 10%-dək artırdı.

Akt rəsmi qeydə alınmış və parlamentdə təmsil olunan müxalifət partiyalarına maddi yardım göstərilməsini də nəzərdə tutur (m. 97) [17, s. 61].

Beləliklə, Şotlandiyanın muxtariyyət səlahiyyətləri ona mərkəzi dövlət hakimiyyəti tərəfindən suverenlik hüququ istisna edilməklə verilmişdir. Hər hansı bir regional orqan ona verilmiş qanunvericilik səlahiyyətlərini aşarsa, o zaman regional parlamentin qəbul etdiyi qanun məhkəmələr tərəfindən ləğv edilə bilər. Şotlandiyanın 1998-ci il Aktında ona verilən bütün

səlahiyyətlər haqqında son sözün rəsmi Londona məxsus olduğu göstərilir. Belə ki, Akt mərkəzi hakimiyyətin normal şərtlər daxilində muxtariyyət səlahiyyətlərinə müdaxiləsinin qarşısını alsın da, mərkəz verilən səlahiyyətləri istisna hallarda yenidən öz əlinə ala bilər [3, s. 178]. Hazırda Böyük Britaniya Parlamentinin İcmalar palatasının 650 deputatından 59-u Şotlandiyadan seçilir.

Britaniya adasının şimal hissəsində 77933 km²-lik ərazidə yerləşən Şotlandiya ölkənin ən böyük siyasi muxtariyyətidir. Böyük hissəsi məskunlaşan 790 kiçik adanı da əhatə edən muxtariyyətin əhalisi 5, 4 milyon nəfərdən çox, paytaxtı isə Şotlandiyanın ikinci böyük şəhəri olan Edinburqdur. Şotlandiya üçün Yerli idarəetmə haqqında 1973-cü il Aktına görə Şotlandiya ərazisi tərkibində 53 inzibati dairəni və 3 ada ərazisini (Şotland, Orkney və Qebrid adaları) birləşdirən 9 regiona bölünmüşdü. Lakin, 1994-cü ildə qəbul edilmiş Şotlandiya üçün Yerli idarəetmə haqqında Akta görə, regionun ərazisi inzibati baxımdan yenidən təşkil edilərək, 32 yerli idarəetmə ərazi vahidi (ingiliscə □ “local government areas”) yaradılmış, lakin islahat icmalara toxunmamışdır [2, s. 103-104].

Böyük Britaniya öz dövlət büdcəsindən muxtar regionlara kifayət qədər yüksək vəsait ayırır və bu vəsaitlər ilbəl Barnett formulu üzrə artırılır. Bu formul Böyük Britaniyanın Maliyyə Nazirliyi (Xəzinədarlığı) tərəfindən muxtariyyət statusu almış üç regionun xərclərinin maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutur və üç faktoru əsas götürür: Böyük Britaniya hökumətinə daxil olan nazirliklərdə planlaşdırılmış xərclərin dəyişilmə həcmi; Böyük Britaniyanın müvafiq nazirliklərinin proqramlarının və muxtar regionların idarəçilik orqanlarının həyata keçirdikləri tədbirlərin müqayisə dərəcəsi; hər bir regionun əhalisinin İngiltərənin, İngiltərə və Uelsin və ya Böyük Britaniyanın əhalisinə nisbətən çəkisi (konkret hala görə) [4; 9; 11, s. 10-11]. Bütün bu faktorlar üzrə regionlarda adambaşına illik çəkilən xərclər hesablanır və alınan rəqəm müvafiq region əhalisinin sayına vurulur, bununla da ayrılacaq vəsait müəyyənləşir.

Uelslə Şimali İrlandiyanın muxtariyyət statusunda daha çox etnik identiklik özünü göstərdiyi halda, Şotlandiya özünün mədəni ənənələri ilə daha çox fərqlənir. Burada dil və dini amillə bağlı millətçilik müşahidə olunmur [5, s. 508]. Şotlandiyada ingilis dili geniş yayılsa da, burada uels dilində danışanlara nadir rast gəlinir. Lakin, əhali arasında müstəqil ölkəyə çevrilmək düşüncəsi geniş yayılıb [3, s. 177]. Xüsusən 2017-ci ilin oktyabr ayında İspaniyanın Kataloniya muxtariyyətindəki separatist referendumdan sonra Şotlandiyada Birləşmiş Krallıqdan ayrılaraq müstəqil dövlətə çevrilmək meyilləri və bu məqsədlə referendumun keçirilməsi çağırışları yenidən güclənmişdir. 2014-cü il referendumunda müstəqillik tərəfdarlarının kiçik fərqlə uduzması, ardınca 2016-cı il Aktı ilə Şotlandiyanın muxtariyyət səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi burada separatizmin daha da güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Şotlandiyanın müstəqilliyi ideyası ilə daha çox Şotlandiya Milli Partiyası (Scottish National Party – SNP) çıxış edir. SNP İngiltərə ilə fərdi ittifaq formasında monarxiyanın saxlanılmasının, lakin Şotlandiyanın Kanada və ya Avstraliya kimi müstəqillik əldə etmiş dövləti olmasını istəyir. Digər siyasi partiyalar – Yaşillər Partiyası (Green Party – GP), Sosialist Partiyası (Scottish Socialist Party – SSP) və Həmrəylik (Solidarity) də müstəqillik tərəfdarıdır. SSP və Həmrəylik isə Şotlandiyanın müstəqil respublika olması ideyasını müdafiə edir. SSP bu məqsədlə öz tərəfdarlarının etiraz nümayişini təşkil edərək, Şotlandiyanın müstəqil respublika olmasını tələb edən Kalton Hill Bəyannaməsini (2004, 9 oktyabr) qəbul etmişdi [12]. Parlamentə keçirilən son iki seçkidə (2011, 5 may və 2016, 5 may) SNP 129 yerdən müvafiq olaraq 69-nu və 63-nü qazandı (o cümlədən, 53 və 61 mandat proporsional qaydada). Son seçkilərdə Mühafizəkarlar Partiyası (Conservatives Party – CP) 31 mandatla ikinci, Leyboristlər Partiyası (Labour Party – LP) isə 24 mandatla üçüncü yeri tutdu. Qalan 11 mandatu GP (6 yer) ilə liberal demokratlar (Liberal Democrats Party – LDP; 5 yer) bölüşdürdülər [14, s. 3; 26]. Beləliklə, regional parlamentdə müstəqillik tərəfdarlarının 2011-ci ildə 71, 2016-cı ildə isə 69 mandat qazanması Şotlandiyada separatizm əhval-ruhiyyəsinin yüksək səviyyəsi haqqında təsəvvür yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayeva S.M . ABŞ və Böyük Britaniyanın ən yeni tarixi (1918-2007), Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2009, 350 s.
2. Xarici ölkələrin konstitusiyası (dövlət) hüququ, 4 cildə, 3-cü cild, Məsul redaktor B.A.Straşun.

- Tərcüməçi F.Ağazadə, Bakı, Qanun, 2007, 884 s.
3. Benedikter Thomas. Modern Özerklik Sistemleri, Dünya Özerklik Örnekleri, Nika Yayınevi, İstanbul, 2014, 512 s.
 4. Пузаков А.В. Перспективы реформирования формулы Барнетта как механизма финансирования деволюционных регионов Великобритании // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение, Вопросы теории и практики, Тамбов, Грамота, 2011, №6 (12): в 3-х ч. Ч. 1. с. 157-160
 5. Beyond a One-Dimensional State: An Emerging Right to Autonomy? Edited by Zelim A.Skurbaty, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston, 2005, lviii+579 pp.
 6. The History and Proceedings of the House of Commons: Volume 4, 1706-1713. London, Publisher Richard Chandler, 1742, 375 pp.
 7. Tongyun Shi. British National Identity in the 21st Century // The University of Rhode Islands, International Association for Intercultural Communication Studies, Intercultural Communication Studies XVII: 2008, vol. 17, no.1, pp. 102-114
 8. Об основных принципах организации избирательной системы и проведения выборов в Великобритании http://cikrf.ru/international/docs/vote_UK.php
 9. Пузаков А.В. Применение формулы Барнетта при определении объема финансирования деволюционных регионов Великобритании. Материалы II Международной научной конференции «Межкультурная коммуникация в современном обществе». Саранск, 26.09.-31.10.2011 г. (Язык. Культура. Общество). Выпуск 3, 2011 г. <http://yazik.info/2011-33.php>
 10. Articles of Union <https://www.parliament.uk/documents/heritage/articlesofunion.pdf>
 11. An introduction to devolution in the UK. Research Paper 03/84, 17 November 2003, RP03-84.pdf
 12. Declaration of Independence Calton Hill 9th October 2004 <https://www.indymedia.org.uk/en/2004/10/298867.html>
 13. Devolution in Scotland Standard Note: SN/PC/3000 Last updated: 5 April 2004 Author: Isobel White and Jessica Yonwin Parliament and Constitution Centre. 18 p. SN03000.pdf
 14. Election 2016, SPICe Briefing, 11 May 2016, 28 pp. http://www.parliament.scot/ResearchBriefingsAndFactsheets/S5/SB_16-34_Election_2016.pdf
 15. From the archive, 13 September 1997: Scots vote for their own parliament, <https://www.theguardian.com/theguardian/2013/sep/13/scotland-devolution-referendum-victory>
 16. General Election 2015: David Cameron declares the Tories the 'party of working people' as he unveils tax giveaways and goodies in manifesto <https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/generalelection/general-election-2015-david-cameron-declares-the-tories-the-party-of-working-people-as-he-unveils-10175346.html>
 17. Scotland Act 1998, 155 pp. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/46>
 18. Scotland Act 2016, 90 pp. http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2016/11/pdfs/ukpga_20160011_en.pdf
 19. Scotland Act 2012, 42 pp. http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2012/11/pdfs/ukpga_20120011_en.pdf
 20. Scottish independence referendum www.gov.uk/government/topical-events/scottish-independence-referendum/about
 21. Scottish Parliament (Constituencies) Act 2004, 11 pp. http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2004/13/pdfs/ukpga_20040013_en.pdf
 22. Statute of Westminster, 1931 https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1931/4/pdfs/ukpga_19310004_en.pdf
 23. The Commission on Scottish Devolution – the Calman Commission. 4 June 2010. Author: Helen Holden. Section Parliament and Constitution Centre, 60 pp. SN04744.pdf researchbriefings.files.parliament.uk
 24. The Conservative Party Manifesto 2015, 82 pp., <http://ucrel.lancs.ac.uk/wmatrix/ukmanifestos2015/localpdf/Conservatives.pdf>
 25. The Smith Commission Report – Overview, SPICe Briefing, 8 January 2015, 82 pp.

http://www.parliament.scot/ResearchBriefingsAndFactsheets/S4/SB_15-03_The_Smith_Commission_Report-Overview.pdf
26. 2011 Election results <http://www.parliament.scot>

ABSTRACT

Elman Jafarli

AUTONOMOUS COUNTRY OF GREAT BRITAIN – SCOTLAND

The Kingdom of Great Britain and Northern Ireland is a parliamentary monarchy and a unitary state. The British Union formally consists of 53 states. However, the UK does not have federation status. Currently, the United Kingdom has three autonomous regions - Scotland, Northern Ireland and Wales. Although the devolution process for these regions began in the 1970s, this process was successful in the late 1990s. Scotland, through the 1998 Act, gained political autonomy. Although the referendum on the independence of Scotland in 2014 did not succeed, but the powers of this country were expanded with the 2016 Act of Scotland. The Scottish Parliament is now the legislature with its legislative powers. Parliament is elected with 129 deputies. Scotland is represented by 59 members in the House of Commons of the Parliament of the United Kingdom and 8 members in the European Parliament. The executive power of the country is the Administration of Scotland. The Administration is headed by the First Minister of Scotland. The United Kingdom in an autonomous country is represented by the Secretary of State. The head of state of Scotland is the British Queen. Funds allocated from the state budget for autonomy are calculated using the Barnett formula. In recent years, separatism has intensified in Scotland.

РЕЗЮМЕ

Эльман Джафарли

АВТОНОМНАЯ СТРАНА ВЕЛИКОБРИТАНИИ – ШОТЛАНДИЯ

Королевство Великобритании и Северной Ирландии является парламентской монархией и унитарным государством. Британский Союз формально состоит из 53 государств. Однако Великобритания не имеет статуса федерации, так как эти государства не имеют статуса субъекта федерации. Соединенное Королевство в своем составе имеет четыре страны, из которых трое политические автономии – Шотландия, Северная Ирландия и Уэльс. Несмотря на то, что процесс деволюции для этих регионов началась в 1970-х годах, но этот процесс добивался успеха в конце 1990-х годов. Шотландия благодаря Акту 1998 году получила политическую автономию. Хотя референдум о независимости Шотландии в 2014 году не был удачным, но полномочия этой страны были расширены с Актом Шотландии 2016 года. Шотландский парламент теперь является законодательным органом с его законодательными полномочиями. В состав Парламента избирается 129 депутатов. Шотландию представляют 59 членов в Палате общин Парламента Соединенного Королевства и 8 членов в Европейском Парламенте. Исполнительной властью страны является Администрация Шотландии. Администрацию возглавляет Первый министр Шотландии. Правительство Соединенного Королевства в автономной стране представлено Государственным секретарем. Британская королева – глава государства в Шотландии. Средства, выделенные из государственного бюджета на автономию, рассчитываются по формуле Барнетта. В последние годы в Шотландии усиливаются тенденции сепаратизма.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çəra tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

NADİR HÜSEYİNBOYLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:94(479.242)

MOSKVA VƏ QARS MÜQAVİLƏLƏRİNİN NAXÇIVAN TARİXİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Açar sözlər: *Müqavilə, Qars, Moskva, Sovet Rusiyası, muxtar ərazi, sərhəd, Gərginlik, müharibə, sülh, himayə, ərazi bütövlüyü*

Key words: *Contract, Kars, Moscow, Soviet Russia, Autonomous Territory, Border, Tension, war, peace, patronage, territorial integrity*

Ключевые слова: *Контракт, Карс, Москва, Советская Россия, Автономная область, Граница, Напряженность, война, мир, покровительство, территориальная целостность*

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonar Bakının siyasi təsirindən kənarda qalan yeganə ərazi Naxçıvan bölgəsi idi. Ermənistanın silahlı qüvvələrinin təcavüzkar hərəkətləri nəticəsində Naxçıvan diyarında gərginlik davam edirdi.

İ.Hacıyevin qənaətinə görə «1918-1920-ci illərdə Naxçıvan diyarında baş verən ictimai və siyasi hadisələr dəhşətli, faciəli bir şəkil almışdı. Elə buna görə də Naxçıvan məsələsi Zaqafqaziya sərhədləri çərçivəsindən çıxaraq beynəlxalq aləmi düşündürən mühüm bir problemə çevrilmiş, təkcə ölkə daxilində deyil, həm də qonşu ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda müzakirə edilmişdi. Naxçıvanın gələcək tarixi taleyində, onun Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika kimi qalmasında 20-ci illər müqaviləsinin oynadığı çox böyük rol bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır».

Şübhəsiz ki, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasında daha böyük rolu Türkiyə oynadı. Türkiyənin Naxçıvana göndərdiyi hərbi qüvvələrin köməyi ilə daşnak təcavüzünün qarşısı alındı. Sovetləşmə dövründə isə məhz onların köməyi ilə Naxçıvan məsələsi beynəlxalq siyasi müstəviyə gətirilərək sərhədləri müəyyənləşdirildi və ən başlıcası isə onun Azərbaycanın tərkib hissəsində qalmasına nail olundu.

Türkiyənin azərbaycanlıları ciddi cəhdlə müdafiəsini və əhalinin müqavimətini görən ermənilər və ruslar da türklərlə müqavilə bağlamaqda meyilli idi. Bu, «Ermənistanın Qərbdən «üz döndərməsi» artıq ondan kifayət qədər himayə görə və yardım ala bilməməsi ilə bağlı idi».

Mövcud ictimai-siyasi vəziyyətin ermənilərin xeyrinə işləmədiyini görən daşnak Ermənistanı Rusiya və Türkiyə ilə müqavilə imzalamağa məcbur oldu. tarixə “Gümrü müqaviləsi” kimi daxil olan bu müqavilə 1920-ci il dekabrın 2-də Gümrüdə (Aleksandropolda) imzalandı. Akademik Araşdırmalar və arxiv materialları göstərir ki, Türkiyə Böyük Millət Məclisi ölkə daxilində ictimai-siyasi vəziyyətin gərgin olmasına baxmayaraq, Naxçıvanın ermənilərə verilməsinə qarşı çıxmış və ona hərtərəfli yardım göstərmişdir: «Belə bir vəziyyətdə Türkiyə Böyük Millət Məclisi öz nümayəndələrini Moskvaya göndərərək sülh yolu ilə həm Rusiya, həm də Ermənistanla münasibətləri tənzimləməyə çalışdı. Lakin, Ermənistan imperialist dövlətlərin Türkiyəni parçalamaq siyasətini fürsət sayaraq Türkiyənin bir sıra bölgələrini işğal etməyə cəhd göstərdi. 1920-ci il sentyabrın 24-də türk ordusu əks-hücum keçərək Sarıqamışı, Qarsı, Gümrünü (Aleksandropolu) və bir sıra başqa əraziləri geri qaytardı. 1920-ci il noyabrın 18-də türk komandanlığı daşnakların xahişini nəzərə alaraq atəşi dayandırdı. Türk tərəfinin irəli sürdüyü sülh şərtlərini qəbul etdikdən sonra noyabrın 25-də Gümrüdə türk və erməni nümayəndələri arasında sülh danışıqları başlandı. Kazım Qarabəkir paşanın başçılığı ilə türk heyəti Ərzurum millət vəkili Süleyman Nəcatidən və Ərzurum valisi Hamid bəydən, A.Xatisyanın başçılıq etdiyi erməni heyəti isə A.Gülxəndəryan və S.Qordanyandan ibarət idi» .

Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanmış sülh müqaviləsinin 2-ci maddəsində Naxçıvanla bağlı sərhəd məsələsinə də toxunulur və göstərilirdi ki, Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı sərhəd sxemdə göstərilirdi ki: Aşağı Qarasunun töküldüyü yerdən başlayaraq Araz çayı, Kekaçın şimalınadək Arpaçayı, daha sonra Qaraxan dərəsi, Tiynisin qərbi – Böyük Kınlının şərqi – Qızıldaş – Böyük Ağbaba dağı xətti üzərində müəyyən olunur. Sərhəd zolağını qəti şəkildə müəyyən etmək işi, müqavilə imzalandığı gündən iki həftə sonra, qarşılıqlı komissiya tərəfindən yerində həyata keçiriləcəkdir.

Kükü dağı, 10282-8022, Həməsür dağı 8160, Qurdqulaq kəndi, Sayat dağı 7868, Arpaçay evləri 3080, Kömürlü dağı 6930, Saraybulaq 8071, Ararat stansiyası, Araz çayı yaxınlığındakı Aşağı Qarasunun töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şaxtaxtı, Şəhur) əraziyə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara Ermənistan qarışmayacaq, həmin ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılacaqdır.

1920-ci il 2 dekabrda imzalanmış Türkiyə-Ermənistan sülh müqaviləsinin ən böyük tarixi əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, «Türkiyə nümayəndə heyəti Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilməmişdisə də, regionun türklərin əlində qalması təmin edilmiş, Naxçıvan Azərbaycanın himayəsinə verilmişdi».

Gümrü müqaviləsinə görə isə Türkiyə və Ermənistan aralarında mövcud olan müharibəni bitmiş hesab edirdilər və daimi sülh üçün danışıqlara başlayırdılar. İmperialist dövlətlərinin ictimai sakitliyi pozmaq üçün törətdikləri qızırdırıcılıq hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün İrəvan Respublikasına daxili qayda-qanunu qorumaq üçün yüngül silahlanmış polis dövlət sərhəddini qorumaq üçün 20 pleykot, 8 dağ və səhra silahı ilə silahlanmış 1500 nəfərlik müzdlü hərbi qüvvəyə saxlanmağa icazə verirdi. Ermənistan heç bir ordu saxlamayacağı təhüdüni öz üzərinə götürürdü və hərbi mükəlləfiyyət keçirə bilməzdi. Yuxarıda göstərilənlərə nəzarət etmək üçün Türkiyənin siyasi nümayəndəsi irəvanda yaşamalı idi. Ermənistan ərazisindən Türkiyə üçün təhlükə olardısı o, Ermənistana qoşun yeridə bilirdi. Tərəflə mədəni ölkələrdə olduğu kimi azlıqların bütün haqlarından istifadə etmələri, insanların öz doğma yerlərinə qayıtmaları barədə öhdəlik götürürdülər. Ermənistan hökuməti öz ərazisində yaşayan müsəlman əhalinin mədəni və dini inkişafı üçün şərait yaratmalı idilər.

Ermənistanda sovet hökuməti elan olunduğundan sovet Ermənistanı və Rusiya Gümrü müqaviləsinin şərtlərindən narazı qaldığından bu müqavilənin daşnaklarla bağlandığını bəhanə gətirərək Türkiyə hökuməti ilə diplomatik danışıqlar aparmağa başladılar. Eyni zamanda «Nərimanov bəyanatı»dan narazı qalan əhali Naxçıvanda mitinqlər keçirməyə başladı. Az müddətdən sonra bu mitinqlər Naxçıvanın bütün bölgələrini bürüdü. Naxçıvan əhalisinin fəallığı, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin və türk qoşunlarının dəstəyi Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan rəhbərliyini düşünməyə vadar etdi. Bunun nəticəsində Rusiya və Türkiyə arasında danışıqlar başlandı. Bu danışıqlar özünün məntiqi nəticəsini 16 mart 1921-ci ildə Moskvada imzalanmış «Türkiyə və Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası arasında 16 maddədən və 3 əlavədən ibarət olmaqla müddətsiz bağlanmış dostluq və qardaşlıq haqqında müqavilə»də tapdı. Həmin müqavilənin 3-cü maddəsində və müqaviləyə 1 (B) əlavədə Naxçıvanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi də öz əksini tapdı.

Bu müqaviləyə əsasən indiyə qədər hər iki dövlətə zorla qəbul etdirilən beynəlxalq müqavilələr qüvvədən salınmış və yeni hüquqi-normativ aktlar imzalanmışdır.

Bu müqavilədə tərəflər əvvəllər imzalanmış bütün qeyri bərabər hüquqlu müqavilələri, yeni həm çar Rusiyası və Osmanlı dövləti arasında müqavilələri, həm Osmanlı dövləti və Antanta ölkələri arasında imzalanmış Sevr müqaviləsinə, həm də Türkiyə və Ermənistan arasında imzalanmış Aleksandrapol (Gümrü) sülh müqavilələrini ləğv etdib ərazi-sərhəd məsələlərini tənziməyirdilər.

RSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi iyulun 20-də TBMM isə iyulun 31-də müqaviləni təsdiq ediblər. Ratifikasiya sənədləri Kars konfransı ərəfəsində, 1921-ci il sentyabrın 22-də mübadilə edilib.

Moskva müqaviləsinin maddələri əsasında 1921-ci il oktyabrın 13-də Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında RSFSR-in iştirakı ilə 20 maddədən və 3 əlavədən ibarət olan müddətsiz Kars müqaviləsi imzalanıb. Türkiyə ilə bu Respublikalar arasında ərazi-sərhəd məsələləri tənzimlənib, bütün əvvəlki müqavilələrdən, yəni Aleksandropol (Gümrü) sülh müqaviləsindən də imtina edilib. Bu müqaviləni 1922-ci il martın 3-də Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi martın 16-da isə Ümumrusiya Fəhlə, Kəndli, Qırmızı ordu və Kazak deputatları soveti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyyyəti (protokol № 21) martın 16-da Türkiyə Böyük Millət Məclisi, martın 20-də Ermənistan Mərkəzi icraiyyə Komitəsi, iyunun 14-də isə Gürcüstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi təsdiq ediblər.

Kars müqaviləsinin birinci maddəsinə görə, Türkiyə hökuməti, sovet Ermənistanı və sovet Azərbaycanı hökumətləri razılaşdırdılar ki, Naxçıvan vilayəti hazırki müqavilənin III əlavəsində göstəriləyi sərhədlərlə Azərbaycanın protektoratlığı altında muxtar ərazi təşkil edir.

Həm Moskva, həm də Kars müqaviləsində “təminatçı” ifadəsi yoxdur. Naxçıvan Azərbaycan torpağıdır və onun mənsubluğu indi və bundan sonra da heç bir zaman müzakirə obyektidir.

Müqavilənin ən önəmli cəhətlərindən biri nəzərdə tutulmuş sərhədləri ilə Azərbaycanın protektoratlığında Naxçıvanın muxtar ərazi olmasına razılıq verildilər və Azərbaycan onu üçüncü dövlətə güzəştə getməməli idi. Türkiyə prinsipial mövqedən çıxış edərək Naxçıvanın Azərbaycan tərkibində qalması və onun üzərindəki himayənin Azərbaycanın üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəyinə dair öhdəlik götürdüyü təqdirdə ona verməyə razı olurdu.

Moskva müqaviləsinin imzalanması ilə Gümrü müqaviləsi qüvvədən düşmüş hesab edildi və türk qoşunları Naxçıvanı tərk etdi.

Naxçıvanın statusunun beynəlxalq müqavilələrdə əks olunması istər o zaman, istərsə də indiki dövrdə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt kimi qiymətləndirilmişdir».

Lakin, Qars müqaviləsinin şərtləri həmişə öz pozulmazlığını qoruyub saxlaya bilmədi. Belə ki, müqavilədən bir müddət sonra Naxçıvanın bir çox əraziləri Ermənistan Respublikasına verildi: «Ermənistanın hakim dairələri Moskvadakı hakim dairələrin köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını qoparıb öz ərazisinə birləşdirməyə nail oldular. 1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İnqilab Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvanın 657 kvadratkilometr ərazisi – Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndi, habelə Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verildi. 1930-cu ildə isə Əldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri də Ermənistana verilmiş və həmin ərazilərdə Mehri rayonu yaradılmışdır».

Bu fakta əsasən demək olar ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası yarandıqda Naxçıvanın tarixi ərazisi 5988 kvadrat kilometr sahəni əhatə edirdi. 1929-cu ildən sonra Ermənistanın ərazi iddialarının qismən həyata keçirilməsi nəticəsində bu rəqəm azalmış, hazırda 5365 kvadratkilometr təşkil edir. Bu isə Azərbaycan Respublikası ərazisinin 6,2%-nə bərabərdir.

Biri-digərindən (657- 658,4 km²; və 5,365–5,329,6 km²) cüzi də olsa fərqli görünən bu fikirlər bu günə qədər tarixi ədəbiyyat və məqalələrdə Naxçıvan MR-nin ərazilərinin üst–üstə düşməməsi, hələ də bu ərazilərin tarixi ədəbiyyatlarda dəqiq rəsmiləşmədiyini və çap olunan əsər və məqalələrdə fərqli istinadların meydana gəlməsini əks etdirir. Azərbaycan tarixində bu cür hallar yaralı və zəif yerimiz olaraq hələ də qalmaqdadır.

Beləliklə, rus-erməni ittifaqı nəticəsində Naxçıvan MSSR-in 1926-cı ildə olan 5988 km² ərazisindən 658,4 km² əzəli torpaq sahəsi qoparılarq Ermənistana qatıldı və onun ərazisi azalarq 5,5 min kv.km-ə endirildi. Bu isə mərkəz tərəfindən siyasi və mənəvi cəhətdən Naxçıvan və naxçıvanlıların hüquqlarının tapdalanması demək idi.

Milli öndərimiz Heydər Əliyev 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Komissiyasının iclasındakı yekun nitqində bu barədə demişdir: «Əgər Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının – Zəngəzur mahalının vaxtilə Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də heç Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi. Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi. Naxçıvan Muxtar Respublikasınının 75 illiyinin keçirilməsi

haqqında Azərbaycan Respublika Prezidentinin 1999-cu il 4 fevral tarixli fərmanında qeyd olunduğu kimi Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının – Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri etdi».

1923-cü ilin fevralında keçirilən III Ümumnaxçıvan Sovetlər qurultayı Naxçıvanı hər hansı bir protektorat kimi deyil, muxtariyyət vahidi olaraq Azərbaycan SSR-ə daxil olmağı vacib bildi. 1924-cü il yanvarın 18-də Zaqafqaziya MİK-in və 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan SSR MİK-in dekreti ilə Naxçıvan Muxtar Vilayətinin Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi təsbit edildi. Milli öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq.

Azərbaycan SSR MİK-in dekretində deyilirdi: Naxçıvan ölkəsi Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilsin. Naxçıvan MSSR dövlət hakimiyyəti aparatı Azərbaycan SSR, ZSFSR və SSRİ Kostitusiyalarına əsasən yerli Sovetlərdən, onların qurultayından və icraiyyə komitələrindən, Xalq Komissarları Sovetindən və Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən təşkil edilsin.

Sadalanan faktlar bir də onu göstərir ki, istər daşnak Ermənistanın və istərsə də sovet Ermənistanının Azərbaycan ərazilərinin işğalına Rusiya həmişə havadar çıxmışdır. Çox təəssüf ki, sovet ideologiyasının təsiri altında Azərbaycan tarixşünaslığı əsil həqiqətləri göstərmək əvəzinə müəyyən təhriflərə və əyintilərə yol vermiş, bir çox fakt və materialların üzərinə «məxfi» və ya «tam məxfi» qrifi vurularaq onları da yasaq etmişdi.

Bəzi tarixçilər guya beynəlmiləçilik mövqeyindən çıxış edərək ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri faciələri, vəhşilikləri, qətləmləri, bəşər tarixində görünməmiş vəhşilikləri yalnız daşnakların adına yazmaqla sovet Ermənistanının rəhbərlərinin bu işlərdən kənərdə qaldığını və ümumiyyətlə, onların beynəlmiləl xarakterli olduqlarını ciddi cəhdlə sübuta yetirməyə çalışırdılar. Lakin, faktlar göstərir ki, istər sovet dövründə, istərsə də ondan əvvəlki illərdə (elə indinin özündə də) ermənilər Azərbaycana olan ərazi iddialarından əl çəkməmiş, və həm də bunu əsas gətirərək soyqırım siyasəti yeritmişlər.

Təəccüblüdür ki, Azərbaycan sovet tarixşünaslığı türklərlə daşnaklar, eləcə də müsavətçilər arasında bərabərlik işarəsi qoyurdular: Göründüyü kimi, sovet Azərbaycanında, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda baş verən hadisələrin əsas günahkarları kimi türkləri və müsavətçiləri ittiham edirdilər. Əslində isə nə Müsavat hökumətinin, nə müsavətçilərin, nə də türklərin daşnaklarla heç bir ittifaqı olmamış və ola da bilməzdi.

Bu cür faktların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Lakin, heç bir elmi əsası olmayan bu mülahizələri inkar edən minlərlə faktlar da gətirmək olar. Əvvəla, bu fikirlər ona görə əsassızdır ki, o illərdə daşnaklarla müsavətçilərin və türklərin heç bir ittifaqı ola bilməzdi. Ona görə ki, onları heç bir məram birləşdirə bilməzdi. İkincisi, daşnak Ermənistanı türkləri soyqırım siyasəti yeritməkdə ittiham edirdilər. Üçüncüsü, Ermənistan Azərbaycanla müharibə aparır və onun bir çox ərazilərini ələ keçirməyə çalışırdı. Dördüncüsü, türklərin Azərbaycana gəlməkdə əsas məqsədi də azərbaycanlıları daşnak təcavüzündən qorumaq olmuşdur. Beşincisi, erməni daşnaklarının 1915-ci ildə Türkiyədə, 1918-ci ildə Bakıda, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrində törətdiyi qətləmlərdən o qədər də böyük vaxt keçməmişdi.

Ermənistan tərəfi dəfələrlə həmçinin Türkiyə ilə Rusiya arasında məlum “təyyarə böhranı” ilə əlaqədar Rusiya Dövlət Dumasının deputatları 1921-ci il martın 16-da Türkiyə ilə Rusiya Sosialist Federativ Respublikası arasında imzalanan dostluq və qardaşlıq haqqında razılaşmanın ləğvi təşəbbüsü ilə çıxış ediblər. “İzvestiya” nəşrinin yaydığı xəbərə görə, Rusiya Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin sədr müavini Valeri Raşkinlə partiyanın katibi Sergey Obuxov bununla bağlı prezident Vladimir Putin və xarici işlər naziri Sergey Lavrova müraciət ünvanlayıblar.

Müqavilələrin ləğvi qeyri mümkündür, bu təkcə Rusiyadan və Ermənistandan asılı olan məsələ deyildir ona görə ki, müqavilənin ləğvinə Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan da razı olmalıdır. Müqavilənin ləğvinin Rusiya və Ermənistan üçün çox ağır nəticələri ola bilər. Qars müqaviləsi ləğv edilərsə Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanan bütün müqavilələr qüvvədən düşər,

Kırım Osmanlı imperiyasının keçmiş ərazisi olduğundan həmin əraziyə iddia edər, Türkiyə ordusu təzədən gəlib Gümrüdə oturur, Aleqsandropol sülh müqaviləsinin şərtləri yenidən müzakirə edilə və Batun Gürcüstandan ayrılıb yenidən Türkiyəyə qaytarıla bilər.

Digər tərəfdən, Rusiya təm də türk ölkəsidir. Burada 30 milyon türk yaşayır. Müharibə Rusiyada daxili milli ziddiyyətləri dərinləşdirər və ölkənin parçalanmasına gətirər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75-illiyinin keçirilməsi ilə bağlı Fərmanı, Azərbaycan qəz., Bakı, 1999, 19 fevral
2. Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi / Tərtib edəni: Hacıyev İ. Bakı, Elm, 1999, 36 s.
3. Qasımov C. Repressiyadan deportasiyaya doğru, Bakı, Mütərcim nəşriyyatı, 1998, 292 s.
4. Qədim Naxçıvanda bayram. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1999, 287 s.
5. Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili, Bakı, Azərənəşr, 1958, 164 s.
6. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2005, 486 s.
7. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 328 s.
8. Berio: koneü kərğeri. Moskva: İzdatelğstvo političeskoy literaturı, 1991, 416 c.

ABSTRACT

Nadir Huseynbeyli

HISTORICAL SIGNIFICANCE OF MOSCOW AND KARS TREATIES FOR THE NAKHCHIVAN REGION

After the creation of Soviet power in Azerbaijan, the only territory that remained outside the political influence of Baku was the Nakhchivan region, the stage games between Soviet Russia and Dagestan Armenia and the intensification of military aggression against Nakhchivan, with the help of Turkey the issue of Nakhchivan was moved to the international political level was his Moscow, and a fair decision was studied using archival materials.

РЕЗЮМЕ

Надир Гусейнбейли

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ МОСКОВСКИХ И КАРСКИХ ДОГОВОРОВ ДЛЯ НАХЧЫВАНСКОЙ ОБЛАСТИ

После создания Советской власти в Азербайджане единственной территорией, оставшейся вне политического влияния Баку, была Нахчыванская область, сценические игры между Советской Россией и Дагестанской Арменией и усиление военной агрессии против Нахчывана, с помощью Турции вопрос Нахчывана был перенесен на международный политический уровень, а его самой важной была его Москва, и справедливое решение было изучено с использованием архивных материалов.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

KAMRAN VƏLİZADƏ*Naxçıvan Dövlət Universiteti**kvelizadeh@yahoo.com***UOT: 1(091)****MÜASİR DEMOKRATİK PROSESLƏR ŞƏRAİTİNDƏ
SİYASİ ŞÜURUN FORMALAŞMASI****Açar sözlər:** *siyasi həyat, qloballaşma, dövlət, hakimiyyət, siyasilik, cəmiyyət***Key words:** *political life, globalization, state, power, politics, society***Ключевые слова:** *политическая жизнь, глобализация, государство, власть, политика, общество*

İctimai şüurun tərkib hissəsi və ali forması olan siyasi şüur sosial tərəqqiyə və inkişafa təsir edən qüdrətli bir amil kimi çıxış edir. “Siyasi şüur bir ənənə formasında mövcud olub qədim hakimiyyətlərin təbiətini əsaslandırmaq üçün bir vasitə rolunu oynamışdır. Müəyyən ideoloji qəliblərə və formalara salınmış siyasi şüur əslində hakim siniflərin, millət və xalqların, partiyaların mövqelərinin müdafiəçisi rolunda çıxış etmişdir. Siyasi şüur siyasi gerçəkliyin inikasidir. Siyasi gerçəkliyin bütün komponentləri: təsisatlar, ictimai-siyasi təşkilatlar ideya və baxışların formalaşmasına təsir edir və küll halında bunlar cəmiyyətin siyasi şüurunu təşkil edir. Siyasi şüurun elementləri konkret dünyagörüşlə sıx bağlı olur, adamların fəaliyyət və davranışının əsas tənzimçisinə çevrilir” (1, 102). Müəlliflər bildirirlər ki, cəmiyyətdə siyasi hadisələrin intensivliyi, siyasi qapalı çərçivədən çıxması siyasi şüurun formalaşmasına fəal təsir göstərir. Xüsusən bu, o zaman daha fəal sürətdə təzahür edir ki, siyasət ideoloji ştamlardan azad olur, hamının maraqlana biləcəyi, məşğul olacağı və təsir göstərə biləcəyi sahəyə çevrilir.

Müasir demokratiya prosesində siyasi şüurun ideologiyasızlaşdırılması və siyasi milli şüurun formalaşması baş verir. Burada ümumbəşəri qlobal və milli vəzifələr vəhdət təşkil edir. “Müstəqillik hərəkatı bir tərəfdən milli hərəkatlara yeni vüsət vermişdirsə, digər tərəfdən siyasi şüurun dolğunlaşmasına, onun milli çalarlarla zənginləşməsinə geniş imkanlar açmışdır. Siyasi şüurun konkret milli formaları özündə millətə aid spesifik cəhətlərin bir çox nümunələrini əks etdirdiyindən onun rəngarəngliyindən milli inkişafın əsas meyillərini və əlamətlərini izləmək mümkündür” (1, 102). Burada belə nəticə çıxır ki, siyasi şüur-siyasi münasibətlərlə əlaqədar olan prosesdir. Bu baxımdan onun formalaşması bir tərəfdən cəmiyyətin təbii-tarixi inkişafı ilə digər tərəfdən isə insanların şüurlu fəaliyyəti ilə bağlı inkişaf edir. Həm də diqqət çatdırılır ki, siyasi şüur ictimai şüurun digər növlərindən daha mütəhərrik olub xüsusi təkanverici qüvvəyə malikdir.

Ə. Tağıyev və M. Şükürov göstəririlər ki, cəmiyyətin siyasi şüuru dedikdə sinfi, milli, inqilabi, ictimai-siyasi və nəhayət ideoloji münasibətlərin tam bir sistemi nəzərdə tutulur. Siyasi şüur öz quruluşuna görə: 1) adi-praktiki; 2) ideya-nəzəri səviyyələrdə mövcud olur. Siyasi şüurdan bəhs edilərkən hökmən ictimai şüurun təməlinə də diqqət yetirməlidir. İctimai şüur cəmiyyətin mənəvi həyatıdır. Oraya ictimai, siyasi, hüquqi, dini-bədii və s. ideya və baxışlar daxildir. İctimai şüurun nəzəri və adi şüur adlanan səviyyəsinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, adi şüur gündəlik insanın həyat prosesində meydana gələn kütləvi şüurudur. Siyasi şüur (ideologiya) və yaxud adi şüurun siyasi forması da eyni səciyyəyə malikdir. Adi siyasi şüur kortəbii sürətdə əmələ gələn, insanların gündəlik həyat şəraitinin təsiri altında bilavasitə yaranan ictimai hisslərin, təsəvvürlərin, emosiyaların, əhval-ruhiyyələrin və s. məcmusudur. Adi siyasi şüur siyasi gerçəkliyi bəsit təsəvvürlər və yarım qənaətlər şəkilində ifadə etdirir. Siyasi şüurun nəzəri tərəfi adi şüurun bəsitlikdən, kortəbiiyyətdən vahid şəkildə salınmış adi siyasi şüur sonrakı mərhələnin açarıdır. Belə bir şüurun mənbəyini isə doğru-dürüst informasiya təşkil edir” (1, 103). Müəlliflər belə qənaətə gəlirlər ki,

cəmiyyətdə fərdin siyasi davranışı siyasi şüurun köməyi ilə tənzimlənir. Ona görə də onlar siyasi şüuru sosial gerçəkliyin cəmiyyət üzvləri tərəfindən bu və ya digər şəkildə qavranılması, yaxud cəmiyyət üzvlərinə onun təsiri dərəcəsinin məcmusu kimi təqdim edirlər. Onu siyasətlə bağlı hadisələrin subyekt tərəfindən qavranılması və onun siyasətə təsir göstərmək qabiliyyəti kimi səciyyələndirilir.

XX əsrdə aparılan çoxsaylı empirik tədqiqatlar subut etdi ki, insanlar əksər hallarda siyasi prosesdə kortəbii şəkildə iştirak edirlər. Onların hər birinin öz ağılı, dərk etmə qabiliyyəti, həyata baxışı, emosiyaları və s. vardır. Əvvəla bu, onu subut edir ki, siyasi proseslərdə sadəcə olaraq insanların özlərinə etibar edib onları başlı-başına buraxmaq olmaz. İkincisi, cəmiyyət gözləyə bilməz ki, hər bir insan özü siyasi cəhətdən yetkinləşsin. Bununla da siyasi şüurun həm də siyasi mədəniyyətlə bağlı olan bir proses olduğu aydınlaşır.

Liberal-demokratik sistemlərdə siyasi şüur açıqlığı ilə fərqlənir. Lakin, inkişafın gedişində üstün siyasi şüurlar bir-birini əvəz edir. Siyasi şüurun bazar transformasiyası da fərqləndirilir.

Tarixdə baş verən siyasi və mədəni çevrilişlər insanların ağıl və düşüncələrinə, siyasi şüurlarına ciddi təsir göstərir. Bu tip çevrilişlər dövlət və cəmiyyətdə rəşional dəyişikliyə də gətirib çıxara bilər. Belə ki, patriarxal və ənənəvi siyasi şüur rəşional siyasi şüurun hökmranlığı ilə əvəz oluna bilər. “Lakin, şüurda (o cümlədən siyasi şüurda-) inqilab bir çox səbəblərdən baş verir, ona görə ki, kommunist rəşional şüurunun özü patriarxal şüurun diqtəsi altında idi”(2, 54) . Siyasi şüurun transformasiyasının, modernləşməsinin müasir Azərbaycanda tam həll edilmədiyini göstərən İ.Məmmədzadə daha sonra yazır: “Bizə elə gəlir ki, şüurumuz mülkiyyətin müxtəlif anlaşılmasının differensiallaşmasının” (2, 55) əhəmiyyətini hələ də tam dərk edə bilmir. Buna görə də mülkiyyətin idarə olunması işində sərbəstlikdən imtina olunur.

Demokratik proseslər şəraitində siyasi şüurun formalaşmasından bəhs edərkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qərb tədqiqatçısı R.Dahl demokratiyanı səciyyələndirərkən onun “öz vətəndaşları üçün digər istənilən siyasi sistemin verə biləcəyindən daha geniş dairədə şəxsi azadlıqları təmin edən”, “insanlara öz təməl mənafeələrini müdafiə etmək imkanı verən”, “şəxsiyyətə öz müqəddəratını təyin etməsi, yəni onun özünün seçdiyi qanunlar üzrə yaşamaq üçün maksimum şərait yaradan, “mənaəvi məsuliyyəti üzrə çıxaran”, “insanın inkişafını”, “siyasi bərabərliyini yüksək səviyyəsinə təmin etməyə qabil olan”(3, 73-74). fenomen kimi təqdim edir. Şübhəsiz ki, vətəndaşların demokratik siyasi şüurunun formalaşması, onların fəal sərbəst siyasi davranış vərdişləri və təcrübəsinin qazanması tarixi yaddaşın mövcud fraqmentliyinin, kütlələrin totalitar psixologiyasının residivlərinin aradan qaldırılması və bu əsasda vətəndaş, demokratik siyasi mədəniyyətin təşəkkül demokratik dövlətin siyasi inkişafı üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, demokratikləşmə prosesində siyasi şüurun formalaşması vətəndaşların siyasi sosiallaşması, siyasi tərbiyəsi və siyasi təhlili ilə üzvi vəhdət şəklində baş verir. Bütün bunlar vətəndaşların demokratiyanın norma və dəyərlərinin yaradıcı mənimsənilməsinə bütün vətəndaşları şəxsiyyətin suverenliyi ideyalarını qəbul etməsinə, yeni siyasi vətəndaş imkanlarını, hüquq və azadlıqların dərk edilməsinə, demokratik qayda-qanunlara hörmətin formalaşmasına, qanunun aliliyinin vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülünə və inkişafına, cəmiyyəti üzvlərində siyasi fəallığın təzahürünün sivilizasiyalı formalarının tərbiyəsinə, insanlarda dözümlülük, loyallıq, siyasi tolerantlıq, kompromissə, konsensusa, həmrəylik və əməkdaşlığa hazır olmaq keyfiyyətlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Akademik R.Mehdiyev avtoritarizmdən demokratiyaya keçidin yollarından danışarkən prosesin bir sıra daimi amillərini sadalayır: “ Bu birincisi, bəyan olunmuş ideal və ictimai dəyişikliklərin məqsədi kimi elan olunan demokratiyaya normativ münasibətdir”(4, 434). Müəllif bütün sistemlər və şəraitlər üçün universal amillərdən bəhs edərkən “uğurlu demokratiya” prosesində cəmiyyətin demokratikləşməsində iki bir-birilə bağlı olan amilləri də qeyd edir: “Birincisi, demokratik qaydalar və təsisatlar onların stabilliyi və səmərəliliyinin təmin olunması. İkincisi, cəmiyyətdə çoxtərəfli demokratikləşmə prosesinin həyatiliyini təmin edən siyasi dəyərlərin və yönümlərin mövcudluğu(4, 436).Hörmətli akademik şübhəsiz ki, demokratik mühiti formalaşdırən siyasi dəyərlər sistemində siyasi şüura xüsusi önəm verir. Çünki o, demokratiyanın əsaslandığı struktur amillər arasında cəmiyyətdə “kütləvi şəkildə yayı”lan demokratik norma, dəyər və istiqamətlərə xüsusi əhəmiyyət verir.

Kütləvi siyasi şüurda demokratik meyillərin təzahürü Azərbaycanda müstəqillik əldə etdikdən sonra daha geniş reallaşmışdır. Müasir demokratikləşmə prosesində vətəndaşların siyasi şüurunun informasiya strategiyası da aktualıq kəsb edir. AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilov yazır: “Demokratikləşmə prosesi ilə yanaşı siyasi şüurun və siyasi mübarizə mədəniyyətinin də paralel sürətdə inkişafı lazımdır. Birinci ikincini qabaqladıqda, siyasi şüurluluq siyasi aktivlikdən geri qaldıqda anarxiya meyilləri əsl demokratiya meyillərini üstələyir. Son illərdə dövlət quruculuğunda demokratik prinsiplərin təcridən təmin olunması ilə yanaşı ölkədə siyasi biliklərin və siyasi mədəniyyətin inkişafı istiqamətində çox ardıcıl və məqsədyönlü iş aparılır”(5, 155). Müəllif haqlı olaraq demokratik proseslərin siyasi şüurluluqla mütənəsb inkişaf etdiyini, nəticədə yeni cəmiyyətin-vətəndaş cəmiyyətinin demokratiya yolu ilə getmək üçün kifayət etdiyini göstərir.

Bir müddət Qərbdən gələn təcridən qavranılan vətəndaş cəmiyyəti ideyası indi artıq Azərbaycanda siyasi şüur və siyasi mədəniyyət tərəfindən qəbul olunmuşdur. Belə bir şəraitdə dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və ictimaiyyətin siyasiləşməsi güclənir. Kütləvi siyasiləşmə və ifrat siyasi qarşıdurmalar cəmiyyəti parçalayır, ümummillə məqsəd və maraqlardan uzaqlaşma baş verir. S.Xəlilov göstərir ki, siyasiləşmiş cəmiyyət və qütbləşmiş siyasi təfəkkür şəraitində “siyasi düşüncənin özünü ümumbəşəri və milli dəyərlərin prioritetliyi konteksinə yönəlmək cəhdləri daha əhəmiyyətlidir”(5, 236). Müəllif demokratik proses gedişində bütün cəhdləri yalnız dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə yönəldilməsini israr edir.

Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət formalaşan cəmiyyətlərdə siyasi şüurun praktik problemlərinin həlli yollarını müəyyən etmək, bu ideyaları Azərbaycanın siyasi şüuru və reallığının tərkib hissəsinə çevrilmək olduqca vacibdir. Məlum olduğu kimi, vətəndaş cəmiyyəti və demokratik hüquqi dövlət təkcə nəzəri məsələ deyil, siyasi şüurun və siyasi mədəniyyətin yüksəlişi ilə müşayiət olunan praktik problemdir. Azərbaycan cəmiyyəti milli siyasi mədəniyyəti formalaşdırmaqla yanaşı, Qərbin siyasi dəyərlərini mənimsəyərək siyasi şüurda əks etdirir. Bu məqama xüsusi diqqət yetirən fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor İ.R.Məmmədzaadə yazır: “Düşüncələrimizdə konseptual hesab etdiyimiz və tədqiqatlarımızda xüsusi diqqət yetirdiyimiz üç istiqaməti qeyd edək: birinci, transformasiya və müasirləşdirmə dövründə dövlət və cəmiyyətin fərqləndirilməsi prosesi, yaxud müəyyən konsepsiya, dövlət layihələrinin konturlarının aydınlaşdırılması. İkincisi, müasirləşən Azərbaycan siyasi mədəniyyətinin imkan daxilində ölçülməsi. Nəhayət, üçüncüsü, ölkənin demokratikləşməsinə təkan verən ictimai və siyasi iştirakın xüsusiyyətlərinin qeyd edilməsi. Bu sualları cavablandırmaq üçün bir Qərb siyasi vətəndaş mədəniyyətini, siyasi və sosial etikasının xüsusiyyətlərini müasir Azərbaycanın mədəniyyəti və siyasi gerçəkliyində baş verən proseslərlə müqayisə edirik. Vətəndaş cəmiyyətinə dair Qərb nəzəriyyəsində Qərb dövlətlərində siyasi mədəniyyətin müxtəlif təcrübəsini əks etdirən iki meyil formalaşmışdır. Onlardan biri vətəndaş cəmiyyətinin liberalizm ideologiyası və nəzəriyyəsi ilə bağlı olmasından irəli gəlir və ilk növbədə, vətəndaş cəmiyyətinin dövlət üzərində nəzarətini, dəyərlərin cəmiyyətdən dövlətə keçməsinə nəzərdə tutur”(6, 83). Müəllif vətəndaş cəmiyyətini və hüquqi dövlətin elementlərinin siyasi şüur və siyasi mədəniyyətin tərkib hissəsi olması, postsovet ölkələrində, xüsusilə Azərbaycanda demokratiya prosesində siyasi şüurluğun formalaşmasında etatist-dövlətçilik meylinin üstünlük təşkil etdiyini xüsusi vurğulayır. Digər “Bir daha fəlsəfə haqqında” yeni əsərində İ.R.Məmmədzaadə fəlsəfə, situativ etika və hüququn demokratikləşmə prosesində, siyasi mühitin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini diqqətə çatdırır: “Biz fəlsəfə və ictimai elmləri bütövlükdə ictimai həyatın reallıqlarına, məsuliyyətli və konsensusa qabil vətəndaş şüurunun necə olması anlamına yaxınlaşdırmalıyıq. Təbii ki, ictimai şüur və milli mədəniyyət bütövlükdə yalnız elmdən, fəlsəfədən asılı deyildir. Lakin, məhz onlar şüurların zəruri rasionallıq səviyyəsini, istənilən ifratlardan yan qaçmanı təmin etmək iqtidarındadırlar”(7, 94). Bununla da aydın olur ki, demokratiya şəraitində siyasi şüurun formalaşmasının kompleks öyrənilməsi sosial-fəlsəfi biliyin aktual vəzifələrindən biridir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, siyasi şüurun fenomenial sosial-fəlsəfi təhlilin spesifik predmeti kimi konseptual şərhli müasir demokratikləşmə şəraitində, elmi yanaşmaların prinsipal pluralistliyi şəraitində xüsusilə aktualdır. Məlum olduğu kimi, siyasi şüur sosial-fəlsəfi tədqiqatın xüsusi predmet reallığı kimi sosial, iqtisadi və hüquqi reallığın qovşağında yerləşmişdir.

Beləliklə, siyasətin subyektlərinin siyasi şüuru ictimai şüur formalarından biri olub insanlarda siyasi təsəvvürlərin və qaydaların məcmusunu ifadə edir.

Siyasi şüurun məzmununa siyasi normalar, dəyərlər daxildir. Nəzəri, empirik adı səviyyələrdən ibarət siyasi şüurun fərqi, qrup və kütləvi növləri mövcuddur. Tənzimləyici, qiymətləndirici, integrativ, idraki, proqnostik, səfərbəredici funksiyaları yerinə yetirmək siyasi şüurun sol radikalizm, sağ radikalizm, liberalizm və mühafizəkarlıq tipləri vardır, onun strukturuna siyasi psixologiya (siyasi qaydalar, stereotiplər) və siyasi ideologiya daxildir (8, 126).

Siyasi şüurun məzmunu insanlarda siyasi yönüm və normativ təsəvvürü yaradır, burada məntiqi sürətdə siyasi dəyər və yönüm prioritet təşkil edir. Açıq siyasi şüur özgə sosial-siyasi təcrübənin, dəyər və ənənələrin qavranılmasını tələb edir, qapalı siyasi şüur isə ümumibəşəri dəyər yönümləri qəbul etmir, korporativ, lokal, qrup siyasi dəyər və məqsədlərə əsaslanır. Postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycanda demokratiya şəraitində siyasi şüurun liberal-demokratik tipi formalaşır. Siyasi şüur daim dəyişir sadə formadan mürəkkəbə doğru inkişaf edir.

Müasir dövrdə demokratik siyasətin inkişafı pluralist və postmodernist siyasi şüur formalarında ifadə olunur. Siyasi psixologiya siyasi yönümə təsir edən tarixi, sosioloji, manipulyativ, fərdi-psixoloji qolları bildirir.

Siyasi həyatın subyektiv tərəfini əks etdirən siyasi şüur cəmiyyətin həyati fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Siyasi varlığın inikası olan siyasi şüur ictimai-siyasi prosesləri proqnozlaşdırır bilər o, siyasi həyatın və siyasi mədəniyyətin dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməyə qabildir. Bundan başqa siyasi şüurun səviyyəsindən insanların və onların ictimai-siyasi birliklərinin siyasi davranışı və siyasi fəaliyyəti asılıdır.

Dövlətin meydana gəlməsi və cəmiyyətin siyasi təşkilatların inkişafı ilə siyasi şüur meydana gəlir və inkişaf edir. O, bilvasitə siyasi hadisə və proseslərə aid olan ictimai şüurun bir hissəsidir. Bilik, qiymətləndirmə, emosiyalara, qnoseologiya və sosioloji meyarlara malik olan siyasi şüur siyasi maraqların reallaşması ilə vətəndaşların, sosial qrupların qarşılıqlı əlaqəsinin inkişafının simvolu, qiymətləndiricisi və anlayışı kimi çıxış edir.

Demokratik proseslər şəraitində siyasi şüurun təşəkkülü və inkişafının sxematik olaraq aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

1. Siyasi tələbatlar sistemi və siyasi gözləntilərin formalaşması;
2. Siyasi tələbatların müəyyən rolu və aktualizasiyasının qəbul olunması;
3. Siyasi dəyər yönümlərinin formalaşması;
4. Sosial – siyasi sferada öz siyasi maraq və məqsədlərinin dərk olunması;
5. Siyasi fəaliyyətə təsir etmək imkanlarının qiymətləndirilməsi;
6. Siyasi cəhdləri formalaşdıran dəyər və qaydaların qəbul edilməsi.

Demokratik şəraitdə siyasi şüurun formalaşmasına maddi həyat şəraiti ilə yanaşı siyasi mədəniyyət, siyasi sistem, kütləvi informasiya və informasiya kommunikasiya texnologiyaları da ciddi təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Tağıyev Ə, Şükürov M. Etnopsixologiya, Bakı, Elm 2000, 165 s.
2. Мамедзаде И.Р. Опыт интерпретации морали, Баку, Муаллим, 2006, 168с.
3. Dahl R. Demokratiya haqqında, Bakı, Azərbaycan, 2004, 248 s.
4. Мехтиев Р. Азербайджан: вызовы глобализации, Баку, XIX YNF. 2004, 584 с.
5. Xəlilov S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət, Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 2001. 358s.
6. Məmmədzadə İ.R. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında, Bakı, Təknur, 2009, s.153.
7. Məmmədzadə İ.R. Bir daha fəlsəfə haqqında, Müasir yanaşmalar, Təmayüllər, Perspektivlər, Bakı, Təknur, 2012, 216s.
8. Rzayev M.H. Müasir şəxsiyyət (sosial –fəlsəfi təhlil) Bakı, 2015, 534 s .

ABSTRACT

K. Valizada

THE DEVELOPMENT OF POLITICAL CONSCIOUSNESS IN MODERN DEMOCRATIC CONDITIONS

The article analyzes how political consciousness is developing under the conditions of modern legal state and civil society. According to the study, in the context of modern democratic processes, it is essential to identify ways of solving practical problems of political consciousness and to make these ideas part of Azerbaijan's political consciousness and reality. The author goes on to emphasize that in democratic conditions the development of political consciousness is influenced not only by the standard of living but also by political culture, political system, mass information as well as information communication technologies.

РЕЗЮМЕ

К.Велизаде

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННЫХ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

В статье анализируется проблема формирования политического сознания в условиях современного правового государства и гражданского общества. В исследовании отмечается, что в контексте современных демократических процессов крайне важно определить пути решения практических проблем политического сознания и сделать эти идеи неотъемлемой частью политического сознания и реальности Азербайджана. Автор отметил, что в демократических условиях формирование политического сознания наряду с материально-бытовыми условиями жизни также оказывает значительное влияние на политическую культуру, политическую систему, массовую информацию и *информационно-коммуникационные технологии*.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

BAĞIR BABAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

baqirbabayev59@mail.ru

UOT:94(479.24)

**TÜRK XALQLARININ BİRLİYİNƏ QARŞI RUSİYANIN İMPERİYA SİYASƏTİ
VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ (1900-1920) AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK
POEZİYASINDA ÜMUMTÜRK BİRLİYİ İDEYASI**

Açar sözlər: *Rusiya imperiyası, türk-müsəlman dünyası, demokratik fikir, tarixi xidmətləri*

Key words: *Russian Empire, the Turkish-Muslim world, democratic idea, historical merit*

Ключевые слова: *Российская империя, турецко-мусульманский мир, демократическая мысль, исторические заслуги*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türkləri dünya tarixinə milli mentalitetimiz, dilimiz, dinimiz, mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizlə daxil oldu. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən yeniliklər ədəbiyyat, mətbuat kimi sahələrdə də görünür, onlar ideya-bədii cəhətdən zənginləşirdi. “XX əsrin əvvəllərindəki təxminən iyirmi illik ədəbiyyatımız necə böyük ideya-bədii vüsətə, qüdrətə malik olmuşdur və məhz bu illərin bədii ənənələrinin ədəbiyyatımızın bütün sonrakı inkişafında istiqamətverici təsiri də danılmazdır” (13). O, “milliyyətə, islama, bədii klassikaya münasibəti baxımından özünün ilk mərhələsindən fərqlənən çoxşəxslilikli ictimai-fəlsəfi, mədəni-siyasi və ədəbi-ideoloji hərəkət olmuşdur” (7). “XX yüzilliyin əvvəllərindən ədəbiyyatda kök salmış milli istiqlal məfkurəsi...tərənnüm” (2, s.400) olunurdu. Ziyalılarımız türkdilli qəzet və jurnalların səhifələrində çətinliklərlə də olsa, gerçək həyatın acılıqlarının təsvirini verirdilər.

XX əsrin əvvəlləri kimi çox mürəkkəb, çətin, keşməkeşli şəraitdə Azərbaycan cəmiyyətini işıqlı yola səsləyən demokratik fikir xadimləri oldular. Belə mütərəqqi baxışlı ziyalılar xalqa xidmət yolunu tutdular. Bu, onların ən böyük qiyməti və xidməti idi. Onların bu xidmətləri bu gün də heyramızdır. Onlar cəmiyyətin ağırlı problemlərini ortaya çəkirdilər. Lakin, sovet ideologiyası fonunda hər zaman onlara qeyri-obyektiv qiymət verilmiş, onların tarixi xidmətləri danılmışdır. Allaha şükürlər olsun ki, bu günün tədqiqatlarında, romantik poeziyanın nümunələrinin tədqiqində ideoloji yanaşma tamamilə bir kənara atılmış, onların milli, mənəvi-əxlaqi idealları çox böyük fəxr və qürurla tərənnüm edilməkdədir. Bu görkəmli romantiklərin ədəbi irsində bir vətəndaş olaraq əsas doğma millətə, vətən torpağına əvəzsiz sevgi, “sözün qüdrəti ilə ona əbədi heykəl yaratmaqdır” (8). Azərbaycanın milli azadlıq hərəkətində “M.Hadi, H.Cavid, A. Şaiq kimi məşhur romantiklər...Azərbaycan istiqlalını tərənnüm edirdilər” (2, s.400).

Xalqımızın kifayət qədər zəngin tarixi keçmişindən aydın görünür və faktlarla sübut olunur ki, Rusiya imperiyası xalqımızın möhtəşəm qüdrətini qıra bilmədi, ərazimizi işğal etsə də, xalqımızın ruhunu, fikrini tamamilə əsarət altında saxlaya bilmədi. Hətta o, ruslaşdırma, xristianlaşdırma zorakılığı ilə güc tapıb heç cür ona qarşı axıradək dayana bilmədi. Doğrudur, Rusiya işğal zamanı Azərbaycan türk xalqına qarşı olan şovinist siyasəti ilə orada möhkəmlənməyi çətinliklə həyata keçirirdi. Lakin, xalqımızın özünü türk-müsəlman dünyasının tərkib hissəsi hesab etməsi müsbət nəticələrini göstərməyə başladı. Bütün bunlar dövrün obyektiv mənzərəsindən doğurdu və heç bir şübhə yeri qalmırdı. İmperiya davamlı müqavimət görəcəyinə inanmırdı. Belə strateji əhəmiyyətli proses imperiya üçün XX əsrin əvvəllərində baş vermiş oldu. Bütün bunlar hamısı kompleks şəkildə milli dövlət qurulması ehtiyacını doğurur və ona təminat yaradırdı.

Xalqımızın müstəqilliyə qovuşmaq uğrunda apardığı mübarizədə, heç şübhəsiz ki, başlıca şərt onun oyanması və milli şüurun inkişafı idi. Xalqın milli məzmunu, milli kimliyi-Azərbaycan türkü olması məlum həqiqət kimi ortada idi və imperiya açıq-aşkar bunu görməkdə idi. O,

əsarətdəki türk-müsəlmanlar kimi, Azərbaycan türklərini də zorakı müdaxilələr qarşısında müdafiəsiz hesab edirdi. Rusiya işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında xalqın milli ideallarını şübhə altında saxlamaqda idi. O, xalqın milli-mənəvi iradəsini və mübariz ruhunu nəzərə almırdı. Xalqımızın təşəkkül tapıb formalaşan milli ideologiyası isə məhz bunlara söykənirdi. Yəni bütün bunlar hamısı bütövlükdə milli şüurun inkişafına güclü təkanverici amil sayılırdı. Çünki bu idealların daşıyıcısı xalq-millət özü idi. Xalqımıza qarşı işğal rejiminin davam etdirdiyi siyasət sona yetməli idi. Bütün hallarda qəbul edilmişdir ki, xalqın taleyini həll edəcək geri dönməz bir proses gedirdi. Xalqın birləşməsi, bütövləşməsi vacib idi. Bunun nəticəsində də birləşmədən sonrakı mənzərədə az və ya çox dərəcədə xalq, millət ideologiyasını formalaşdırıb yetişdirməklə mövcudluğunu qoruyub saxlayacaq və müstəqilliyinə qovuşmaqla milli varlığını sübuta yetirəcəkdi. Millətin mənafeyinə xidmət edən ideologiyanın sonda onun müstəqilliyinə qovuşduracağı da tamamilə təbii idi. Milli ideologiya millətin siyasi təşkilatlanma imkanlarına təminat demək idi.

Azərbaycanı ikiye bölən Rusiya və İran bu bölgədə sonradan başlanacaq bir çox dramatik faciələrdə tarix qarşısında günahkardılar. Lakin, Rusiya bu bölgədəki yadelli işğalçı fəaliyyətindən əl çəkmək fikrində olmayacaq, üstəlik də Qafqazı etibarlı bir məkan halından çıxaracaq, oranı XX yüzillikdə “qan ocağı”na çevirəcəkdi. Ona görə də tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, Azərbaycanın ikiye bölünməsindən sonrakı tarixlərdə Qafqazda baş verən bütün münaqişələrin, faciələrin və tökülən nahaq qanların əsl səbəbkarı Rusiya imperiyasıdır. Çünki məhz Rusiya bu bölgədəki güvənlik sistemini tamamilə çökdürdü. Hətta bu günümüzdəki bir çox münaqişə ocaqlarının-fəsadlarının törədilməsinin, onun müsbət bir sonluqla nəticələnəcəyinin nə qədər çətinliklər bahasına başa gələ biləcəyinin bir nömrəli məsuliyyət daşyanı yenə də Rusiyadır.

Halbuki Azərbaycan bu gün də Cənubi Qafqazda ən böyük müstəqil dövlətdir. Uzun əsrlər boyunca tarixdə Qafqazın ən böyük, çoxsaylı xalqı da Azərbaycan türkləri olmuşdur və bu gün də belədir. Amma çox gec də olsa, tarixi ədalət baxımından, Azərbaycan türklərinin torpaqlarının zaman-zaman ədalətsiz olaraq parçalanması baş vermişdir. Xüsusilə də, bu azmış kimi, Azərbaycanın Arazdan şimalda qalan torpaqlarının son iki yüz illik tarixdən (1813-cü il Güllüstan sülhündən) başlayaraq, zaman-zaman Rusiyanın yardımı ilə XX əsrin əvvəllərində Ermənistan və Gürcüstana pay kimi “bağışlanması” çox böyük tarixi ədalətsizlik hesab olunmalıdır. Əvvəlcə Rusiya imperatorluğu, sonralar isə Sovet rejimi yenidən sözügedən bölgədə qüvvələr nisbətində xristianların xeyrinə addımlar atdılar. Bütün bunlar isə “bölgədə tarixi baxımdan yaranmış etnodemoqrafik tarazlığı pozmağa və eyni zamanda “parşala və hökm et!” siyasətini rahat şəkildə gerçəkləşdirməyə yönəldilmişdi” (11).

Tarixdə çoxları üçün qəribə, paradoksal görünsə də, tədqiqatçılar üçün tamamilə aydın bir faktır ki, bu, mütləq şəkildə bir çox parametrlərdə onu yürüdən Rusiya dövlətinin qısa bir vaxt ərzində orada hakim olan türk xalqına qarşı onun hakimiyyətini parçalamağa-pozmağa yönələn bir siyasəti idi. Çünki əgər son iki yüz illik tarixə nəzər salınsa, bir çox hegemon güclərin böyük maraq dairəsində olan Qafqaz bölgəsində hakim gücün və hakim qüvvənin türk xalqı olması hamıya gün kimi aydın olmalıdır. Tarix boyunca bu coğrafiyaların hakim gücü olan türklər özlərinin qüdrətli, qüvvətli dövlətlərini yaratmışlar və yaxın-uzaq qonşu dövlətlərlə hər hansı formada uyğun görülürdüsə, o cür qarşılıqlı münasibətlər, əlaqələr qurmağa çalışmışlar. Yəni Osmanlı dövlətinin qurulması, sonra paytaxtının İstanbul elan edilməsi və sonrakı əsrlərdən isə Afrika, Avropa və Asiya olmaqla üç qitəyə yerləşməsindən sonra Qafqazdakı türk xalqının qurduğu dövlət də XVIII-XIX əsrlər boyunca Osmanlı dövlətini və türk xalqını özünün himayədarı bilir, özünə arxa-dayaq sayırdı.

Qafqazın şimalındakı ən böyük güc mənbəyi olan Rusiya imperatorluğu Qacarlar dövlətiylə imzaladığı Güllüstan sülhü ilə təkcə Azərbaycanı ikiye bölməklə kifayətlənib qalmaq fikrində deyildi. O, bununla, eləcə də, yüzilliklər boyunca Qafqazda hakim olan türk-müsəlman xalqının üstünlüyünə qarşı dayanacaq bir dayaq mənbəyi yaratmaq, onu başqa bir xalqla (o, mütləq xristian olmalıydı ki, oradakı müsəlmanlara, digər tərəfdən, eləcə də Osmanlı dövlətinin hakim müsəlman-türk xalqına qarşı dayanıb parçalayıcı gücdə ola bilsin) əvəzləmək istəyəcəkdi. Bu, xristian güc yalnız oraya köçürüləcək ermənilər ola bilərdi. Rusiya bu oyunda ən önəmli rola malik idi ki,

bundan sonrakı tarixlərdə bu bölgədə, bu coğrafiyada özünün müstəmləkə gücünü qoruyub, mühafizə edib saxlasın.

Azərbaycanda ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı yeritdiyi siyasət Rusiya imperatorluğu tərəfindən dəstəklənirdi. Azərbaycan türkləri hər zaman ermənilərin zülmünə qarşı özünü qorumağa çalışmışdır. Həmişə də bu cür özünümüdafiə zamanı Azərbaycan türklərinə qarşı ermənilər həm soyqırım törətmiş, həm də ərazilərimizi tarixlər boyunca qəsb edərək, özlərinə dövlət yaratmışdılar. Amma əvəzində isə Azərbaycan Vətən olaraq bölünmüş-parçalanmış halda qalmışdır. Onun şimalının müstəqillik əldə etməsinə (28 may 1918-ci il) baxmayaraq, bu günümüzdə belə, millət və vətən parçalanmış halda yaşamağa-var olmağa davam etməkdədir. Azərbaycan türklərinin milli şüurunda bu parçalanmanın çox mənfi cəhətləri göz qabağındadır. Çünki vətən tarixinə nəzər yetirdikdə, Azərbaycan torpaqlarının son iki yüz ildə itirilmiş əraziləri orada yaşayan millətin milli şüurunda çox ləngimələr, gerilmələr və əksliklər yaratmış oldu.

Ümumilikdə Qafqaz coğrafiyasında, ayrılıqda isə Azərbaycan ərazisində tarixən minilliklər boyunca türk xalqı məskən salıb yaşamış, zaman-zaman sonrakı dövənlərdə yeni-yeni türk boylarının gəlmələri ilə daha yeni güc almışdır. Müxtəlif dövənlərdə bu coğrafiyada yaşayan Qafqazdakı-Azərbaycan torpaqlarındakı türklərin Anadoludakı türklərlə-Osmanlı türkləri ilə hər cür əlaqələr qurmasına əngəl ola biləcək yeganə qüvvə Rusiya imperatorluğu idi. Türk xalqları arasında ciddi anlamda qurulacaq bütün əlaqələri birdəfəlik qırıb atmaq məqsədilə bu coğrafiyada bunlara əngəl ola biləcək yeganə qüvvə Rusiya imperatorluğu idi. Bu isə Rusiyanın vahid türk dünyasına qarşı düşmənçilikdən geri durmayacağına dair inkaredilməz bir gerçəklikdir.

Rusiya imperatorluğu Osmanlı ilə düşmənçilik əməllərindən çəkinməyərək, bu yolla Qafqazdakı Azərbaycan türkləri və onun vasitəsilə işğal altında saxladığı Türküstandakı türk xalqları ilə qurulacaq bütün əlaqələrə əngəl olmaq yolunu tutmuşdu. Qafqazdakı xristianlara arxalanmaqla Rusiya həm Türkiyəyə, həm də Azərbaycan türklərinə heç bir fayda verməyən əməlləri törətməyə hazır dayanmışdı. O, hər dövəndə əsarətində olan Qafqaz bölgəsindəki türk xalqları içərisində milli şüuru zəiflətmək yolunda onların milli birliyinə, Türkiyə ilə qurula biləcək bağlantılara əngəl ola biləcək erməni amilindən daha çox yararlana bilmişdir. Türklərin yüz illər boyunca hökmranlıqlarından sonra Osmanlının bir daha qüdrətinin artmasını istəməyən böyük güclər, xüsusilə də Rusiya imperatorluğu türklərin hakimiyyətinin qüdrətini kökündən sarsıtmaq üçün xristian (erməni) amilindən yetərincə faydalanmağa səy göstərdi. Burada türklərin hakimiyyətinə yol verməmək, Anadolu türklərinin Qafqazdakı türklərə-Azərbaycan türklərinə dəstək olmaqla ordan da bütün Türküstandakı türklər arasında əlaqələrin qurulmasına erməni amili böyük maneə-sədd yaratmalı idi. Bununla da dünənə qədər öz ərazilərində müstəqil olan və əzəmətini qoruyan hakim türk xalqı-Azərbaycan türkləri vətənlərinin parçalanması və şimalın Rusiya imperatorluğuna qatılması ilə neçə onilliklər boyunca hakimliyini əldən verdilər. Eləcə də, onlar milli şüurun-milli birliyin yaranmasındakı ləngimələrlə yanaşı, hakim xristian siyasətin ideoloji basqılarına, təzyiqlərinə qarşı dayana bilmək üçün çox böyük güc sərf etməli olmuşdur. Çünki sonralar Azərbaycan ikiye bölünənə qədərki gücə sahib deyildi.

Ona görə də Azərbaycan türkləri Qafqazda hegemon Rusiya imperatorluğunun hakim gücünə qarşı özünün müdafiəsi üçün hər an güc toplamağa çalışırdı. Bu tükənən güc isə həm vətənin parçalanması hesabına, həm də böyük imperiyaya qarşı yetərincə güc olmadığına görə mütləq şəkildə milli şüurun və milli birliyin varlığına zərərsiz ötüşə bilməyəcəkdi. Vahid Azərbaycanın olmaması üzündən Azərbaycan türklərinin də varlığının yox olmaması üçün qısa zamanın yox, uzun zamanların keçməsi lazım idi ki, onlar dilləri, dinləri, mənəvi-mədəni aləmləri eyni olan Türkiyə türkləri ilə hər cür əlaqələrin, bağlılıqların qurulmasına nail ola bilsinlər. Çünki Rusiya imperiyası Azərbaycan türkləri və işğalda saxladığı bütün türk xalqları üçün başqa bir yol da saxlamamışdı. Əgər Türkiyəyə yaxınlıq-bağlılıq əlaqələri milli aydınlarımızın yaxından iştirakı ilə vaxtında baş tutmasaydı və ya imperiya buna əngəl törətməkdə uğur qazana bilsəydi, onda Rusiya işğalı altındakı Azərbaycan türklərinin bunlara qarşı özlərini mühafizə edə biləcək gücləri yetməzdi.

Türkün genetik yaddaşına hakim kəsilən tükənməz, ülvi duyğular onun milli-mənəvi potensiyasında istinad nöqtəsi olub, onları daha qüvvətli və yenilməz bir güc-birlik ətrafında birləşdirməyə qadir oldu. Ona görə də Rusiya imperiyasının siyasətində türkləri bir-birindən ayrı

salıb, hərəsini qondarma bir ad altında özgüləşdirmək, yadlaşdırmaq istəyi qəhrəman türk millətinin nəzərlərində çox soyuq görünürdü. Çünki "türklərin hürr və azad yaşamaq eşqi" (16, s.408) olduğundan, onlar tarix boyunca orijinal-bənzərsiz "öz tarixlərini-türk tarixini yaratdıqlarından" (20), bütün dünyaya bəyan etdilər ki, "ya ölərlər, ya hicrət edərlər, fəqət qul olmazlar" (10, s.141). Digər tərəfdən "türk milləti olmasaydı, hazırkı halında İslam da mövcudluğunu qoruya bilməzdi" (1, s.328).

Belə olduqda, bu əsarətin ağırlığı bütün türk xalqlarının qəlbində, zehində onların maddi-mənəvi birliyinin, yaxınlaşmasının yaranmasına səbəb olurdu. Yəni Anadolu türklərinin dövlətinin bayraqdar olmaqla bütün türk xalqlarının dövlətlərini qurmağa yardım göstərmələri, mənəvi-siyasi birliyin yaranmasına çalışmaları bütün xristian dünyasını heyran qoyurdu. Çünki hər zaman olduğu kimi, XX əsrdə də türklərin oyanışı və mübarizəsi Yer üzərində əmin-amanlığın bərqərar olmasına, türk ellərində asayişin qorunacağına zəmanət olacaqdı. Əslində, soyuq Sibirdən, Sakit okeandan isti dənizlərdək olan nəhəng coğrafiyada utopik, romantik görünsə də, türk xalqlarının, türk dövlətlərinin milli birliyinin yaradılmasına nail olmaq milli-mənəvi bir ideya kimi əlçatmazdır, təqdirəlayiqdir və alqışlanmalıdır. Bu birliyə çağırış bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır. Çünki türk dünyası bütün sosial-siyasi, tarixi mübarizələr dövründə türk millətlərinin milli-mədəni birliyini yaratmaq üçün islamçılıq, türkcülük və çağdaşlıq-müasirlik kimi müqəddəs idealları özünün amalına çevirmişdir. Milləti də daim yenilməz edən və irəliyə aparən onun ülvi, saf, təmiz, İlahi, ideali-amalıdır. Bu ideal "şanlı Turan bayrağı" (19, IIc., s.52) idealıdır:

Haydı yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,

Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım! (19, IIc., s.52)

Hamımıza məlum olduğu kimi, uzun illər boyunca Azərbaycan romantiziminin-görkəmli romantiklərinin yaradıcılıq irsinə laiqincə və ləyaqətli qiymət verilməsinə ideologiya sistemin qadağaları, zorakı basqıları yol verməmişdir. Romantiklərin çoxunun yaradıcılığına uzun illər birmənalı şəkildə mənfi və birtərəfli münasibət hökmran olmuşdur. Halbuki "XX əsr Azərbaycan romantizmi...vətəndaş romantizmi idi"(6). XX əsr Azərbaycan demokratik fikrində, xüsusilə də romantik poeziyada vətən dedikdə yalnız Azərbaycan deyil, bütünlüklə türk dünyasının, Turan ellərinin narahat taleyi düşünülürdü. Çünki "xalqımızın milli varlığının təhlükəyə məruz qaldığı" (15) Birinci Dünya savaşının sonlarında Osmanlı dövlətinin məğlub olması türk dünyasına qarşı yadellilərin işğalçı zorakılığının daha da artmasına səbəb olmuşdu. Abdulla Şaiqin "Araz"dan "Turan"a (19, IIc., s.59-61) əsərində türk dünyasının, Turan ellərinin mübariz, xilaskar ərlər hesabına qurtulacağına dərin inam gizlənilməkdədir.

Nə qədər ki, belə şər qüvvələrin vicdanında bu xislət hakimdir, onlar İlahi ədalət qarşısında həmişə miskin olmaqdan qurtula bilməyəcəklər. Birinci Dünya müharibəsində türkün bu xislətin daşıyıcıları ilə təkbətək, üz-üzə qalmasına baxmayaraq o, yenə də digər türk xalqlarına xilaskarlıq missiyasından geri qalmadı. Türkiyə Qafqazdakı və Türkünstandakı türklərin vaxtında imdadına yetişməyə tələsdə, oranı soyqırım, qırğın və talanlardan vaxtı-zamanı, gücü yetəcəyi qədər xilas etməklə, qanı bahasına şəhidlər verməklə, qətiyyətlə düşmənlərə qarşı sinə gərdi və türk dünyasının iztirabına son qoyaraq, onu məhv olmaqdan qoruyub saxlamağa güc tapdı. Çünki türkün uca, ulu, ülvi milli-mənəvi ideali, İlahi sevgisi və kamil imanı ağır, keşməkeşli çarpışmalar dövründə belə onu qorxmadan, göz qırpmadan vətəninin istiqlalı və millətinin işıqlı sabahları, xoş gələcəyi yolunda daimi mübarizəyə səsləyirdi. Başda Anadolu türkləri olmaqla, Azərbaycan və Türkünstan türklərinin o dövrdəki düşükləri çıxılmaz vəziyyətində keçmişimizdən, ulu ata-babalarımızdan miras qalan, vətən və millət yolunda şəhidliyə and içən türkün qəhrəman nəsli yetişdirdiyi igid, məğrur, imanlı, etibarlı övladları ilə millətin, vətənin əmniyyəti üçün qanlı çarpışmalardan geri durmadı, vətəninin, millətinin xilaskarına çevrildi.

Tarixi etnik kökləri bir-birinə bağlı olan bütün türk xalqları kimi, Anadolu və Azərbaycan türklərinin qloballaşan çağdaş dünyamızda və gələcəkdə də köklərinin möhkəm, sağlam təməllərə söykəndiyinin canlı şahidi oluruq. Türkün bütün bəşər övladlarına-dinindən, irqindən, etnik mənşəyindən asılı olmayaraq sevgisi, imanı dünyada bütün dinlərin daşıyıcılarının hamısını təcəvbləndirməyə bilməz. Lakin, bu qədər sevgisi, İlahi eşqi aşır-daşan millətə, onun dininə, imanına qarşı azgın dinsiz-imansızların yeritdiyi hiyləgərliyə baxan bəşər övladı xəcalətindən bir

daha başını yuxarı qaldırmamalı olduğu halda, yenidən bunları görməzdən gəlməkdədir. Türkün İlahi ruhunun saf, ülvi duyğuları Şərqi də, Qərbi də heyrləndirəcək ucalarda durmaqda dayanmaqdadır. Bəşəriyyətə hər zaman könül rahatlığı gətirən türk milləti dünyanın ona qarşı tərsinə çevirilmiş münasibətindən acı təəssüf hissləri keçirməkdə nə qədər də haqlı görünməkdədir?! Onun dünya xalqlarına-dünya sivilizasiyasına mərhəmət, şəfqət və xeyirxahlıq dolu əməllərinin qarşılığında bəşəriyyətin gələcəyi üçün onun keçirdiyi narahatlıqların mahiyyəti yalnız iblis xislətlilər üçün anlaşılmaz görünə bilər. Çünki onların düşüncə və qənaətlərində əbədi İlahi sevgi haqqında təsəvvürlər heçlikdir.

Rusiya imperatorluğu Azərbaycanın Türkiyə-Osmanlı dövləti ilə coğrafi baxımdan bütün əlaqələrini birdəfəlik qırmaq məqsədilə ermənilərin onların arasındakı torpaqlara köçürülməsi layihəsini işləyib hazırladı və sürətlə həyata keçirməyə başladı. Bunda birbaşa maraqlı olan Rusiya imperiyası Osmanlı dövləti əleyhinə ermənilərlə hər cür əlaqələrə razı olmuşdu. Çünki onun ermənilərlə iş birliyindən əldə edəcəyi uğur Osmanlı türklərinin Azərbaycan türkləri ilə əlaqələr qurmasına qarşı tam bir “erməni səddi” yaradacaqdı. Belə güclü səddin-maneənin varlığı məqsədyönlü şəkildə dini, dili, milləti, mənəvi-əxlaqi dünyası tamamilə eyni olan Azərbaycan və Osmanlı türklərinin arasında qurulacaq bütün əlaqələrin baş tutmamasına qarşı imperiya siyasətindən qaynaqlanırdı. Rusiyanın atdığı belə diplomatik-strateji tədbirlər bütün dövrlərdə türk xalqlarının vahid birliyinin yaranmaması üçün iki yüz illik tarixdə istifadə olunmuş, demək olar ki, bu gün də yaddan çıxmamış, unudulmamışdır. Bu, Rusiyanın geosiyasi konsepsiyasının uzaq hədəflərindən biri kimi, Şərqi bütün türk xalqlarının birliyi əleyhinə yönəldilmişdir.

Bu dövrdə dünyanın böyük gücləri Osmanlı dövlətini zəiflətmək, asılı salmaq, ona şərtlərini diktə etmək istəyərək, bununla da onun Azərbaycan və Türküstan türkləriylə əlaqələr qura bilməməsinin başlıca səbəbkarına çevirildilər. Osmanlı dövləti zəif düşdükcə oradakı türklərlə əlaqələr qurmaq iqtidarında ola bilmədiyindən ki, oradakı türklər güclü Rusiya dövlətinin təsiri altında işğal rejimində qalmalı oldular. Halbuki Osmanlı dövləti Qafqaz və Türküstan türkləri ilə din, dil, etnik, milli, mənəvi-mədəni köklərlə tamamilə eyniyyət təşkil edirdi. Osmanlı dövləti başda olmaqla bu qədər geniş coğrafiyadakı türklər geostrateji baxımdan xristian millətlərin birliyinin qarşısında bütün sahələrdə geriyyəyə çəkilməli oldular. Osmanlı dövləti istisna olmaqla, bütün qalan türk xalqları Rusiyanın müstəmləkəsinə çevirilmiş oldular.

XIX əsrin sonlarından ermənilərin Anadolu türklərini məruz qoyduğu soyqırımlar XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan türklərinin də başına gətirildi. Yəni şimalı-cənublu Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin törətdikləri soyqırımlar bütün sonrakı tarixi dövrlərdə də türklərə qarşı erməni zülmünün nə demək olduğundan xəbər verməkdədir. Bunun kökündə nəyin dayandığını anlamaq üçün Rusiya imperiyasının yetirdiyi siyasətə bələd olmaq gərəklidir. Rusiyanın dəstək verdiyi ermənilər gətirilib yerləşdirildikləri torpaqlardan həm Azərbaycan, həm də Anadolunun türklərinə qarşı eyni siyasəti yeridir, eyni soyqırım törədirdilər. Bunlar heç də ayrı-ayrı şeylər deyildir. Türklərə qarşı olan qatı düşmənçilik siyasətinin mayasında dayanan erməni xisləti idi. Rusiyaya arxalanmaqla yönləndirilən bu siyasət ümumilikdə türk dünyasını özünə düşmən bilməkdən irəli gəlirdi ki, Rusiyanın qızısqırdığı ermənilər onun əlində bir alətə çevrilmişdilər. On minlərlə, yüz minlərlə türkü qətl edən ermənilərin Anadoludakı və Azərbaycandakı soyqırım siyasəti dünyanın kor olan gözlərinin görməməsinə baxmayaraq, bütün türk dünyasında açıq-aydın anlaşılındır: məqsəd bizləri-türkləri məhv etmək, onun torpaqlarını sahibsiz, vətəni viran qoyub, ona sonradan sahiblənmək istəyidir.

Milli şüurun, özünüdərk inkişafı bütün türklərin birliyinə nail olmağa zəmanət demək idi. Çünki “Turanda yüz milyonluq türk vardı” (19, II c., s.60). Vətənin, millətin və azad dövlətin taleyi milli dirçəlişdən, milli birlikdən asılı idi. Türk dünyasının birliyinə səslənmiş eşidilməkdəydi: “Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur” (19, II c., s.52). Səhhət millətini “türk oğlu, müsəlman balası” (18, s.64) adlandırır, şanlı şərəfli tariximizin keçmiş zəfərlərinin milli birlikdən keçdiyinə işarə edərək, onun millətin amalı olacağından xəbər verirdi. “Azərbaycan xalqının Türkiyə xalqına münasibəti siyasətin və zamanın ağır imtahanından uğurla çıxmışdır. Dünya siyasətinin indiki mürəkkəb durumunda belə türk dünyasının xilasını və gələcəyi dildə, fikirdə və əməldə birlikdə” (12, s.70) hesab edilməkdədir. “Başqasını istəməm də, ey türk, sən gəl, sən” (19, II c., s.53), - deyən

Şaiqin türk oğluna müraciətində vətəni, milləti xain əllərdən qurtarmağa bir çağırış gözlənilməkdədir:

Nerdə o türk... O qoç igid qəhrəmanım?
Yel atına binsin də, gəlsin bəni qurtarsın.
Sevmədiyim şu xain başları həp qoparsın (19, IIc., s.59).

Əsas ideya xalqın birliyinə dərin inamdır. Romantiklər xalqın birliyinə, gücünə arxalanmaqla onun azad, gözəl yaşamağa layiq olduğunu irəli sürürlər. Onun milli birliyinin vətənin azadlığına aparıb çıxaracağına inam nümayiş etdirildilər. Onlar “Mədfənim səndə, məqbərim səndə” (9, s.290), - deyib, “Qurani-Kərim”ə söykənərək, müqəddəs bildiyi vətəninə sevməyi “iman”dan bilirdilər:

Səni sevmək təbii imanım,
Ey mənim qibləgahi-viddanım! (9, s.291).

Azərbaycan romantik poeziyasında vətəndaş amalı ilə türk dünyasının azadlığına, xoş gələcəyinə dair inam görünməkdədir. “XX əsrin əvvəllərindəki romantik ədəbiyyatımız da sonralar bir daha M.Hadi, H.Cavid romantizmi səviyyəsinə yetmədi” (13). Bu poeziya bu dünyaya-real həyata möhkəm tellərlə bağlanmaqla həyatı mənalandırır, həqiqəti axtarır tapır, gecə-gündüz ona qovuşmaq üçün çalışırdı. Burada onların vətəndaş narahatlıqları açıq-aşkar görünməkdədir. Onlar belə çətinliklərlə dolu zamanda millətin sahsız qalmasından narahatdırlar: “Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid və Əhməd Cavad...Azərbaycan istiqlalını tərənnüm edirdilər” (2, s.400). O zaman “Əhməd Cavadın həyat və yaradıcılığının ən parlaq və ən məhsuldar dövrü XX əsrdə istiqlal bərqərar olduğu vaxta təsadüf edir” (3, s.81). Ə. Cavad cümhuriyyətin mücahid şairi idi. Onun vətənə, xalqa məhəbbətlə dolu ürəyi cümhuriyyət aləmində baş verən ictimai-siyasi hadisələrin nəbzi ilə birgə döyünürdü. Azərbaycanın milli istiqlalı, xalqın azadlıq uğrunda mübarizəsində onlar hamısı xalqı ruhlandırır: “Yeganə nöqtəyi-mətlub istiqlalı millətdir” (9, s.29), - deyirdilər. Onlar belə çətinliklərlə dolu zamanda millətin sahsız qalmasından narahat idilər:

Bilməm bu dağlar, bu məhabətli fırtına
Öksüz bu milləti çıxararmı o bir yana? (19, IIc., s, 13)

Azərbaycan romantizmini düşündürən milli ideyalarda vətənlərinin xoşbəxt gələcəyi arzu edilmişdir. Məhəmməd Hadinin “Bütün insanlar qardaşdır”, Abdulla Şaiqin “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” misralarında azadlığın ümumbəşəri prinsipləri irəli sürülür. Azadlıq, istiqlal uğrunda vətən övladlarını mübarizəyə, milləti birliyə səsləyərkən onların qəlbinin dərinliklərindən gələn bəyanatları belədir ki:

Beş dünyanın vəhşiləri toplansın
“Ölüm”-deyə, “Vətən”- deyə qoşarız (19, IIc., s, 1).

Romantiklərdən H.Cavid bu günün özündə belə, bu vaxta qədərki ədəbi-fəlsəfi tədqiqatlarda daha çox tədqiq olunan şairlərin sırasındadır. Tədqiqatçılar özlərinin tədqiq üsullarının xarakterinə və metodologiyasına uyğun şəkildə H.Cavidin fərdi-şəxsi və ya ümumilikdə geniş yaradıcılıq keyfiyyətlərinə əsaslanaraq, onu hərtərəfli tədqiqatə cəlb etməkdədirlər. “Hüseyn Cavid tək cə Azərbaycan türkləri üçün yazmırdı, bütün türk dünyası üçün yazırdı” (15). H.Cavid yaradıcılığına dörd bir tərəfdən yanaşılsa da belə, onun yaradıcılıq əzəməti millətimize, bütün türk dünyasına hərtərəfli tədqiq olunub çatdırılmaq istənilir. Zənnimizcə, qeyd etməyimiz yerinə düşər ki, bu baxımdan götürsək, Cavid şəxsiyyəti və yaradıcılığı bütün gələcək dövrlər üçün də tədqiqatçılar və tədqiqatlar üçün həmişə açıq olacaq bir dastandır, salnamədir” desək yerinə düşər. Xüsusilə də, onun çox geniş və nəhəng-əzəmətli yaradıcılıq yolu bütün mənəvi-əxlaqi dəyərlərin zənginliyi baxımından nə qədər rəngarəngdir, bənzərsizdir, təkrarsızdır. Bu yöndən hər bir tədqiqatçı ona olan sevgisindən qaynaqlanaraq, onu bir nümunə olaraq göstərmək istəyir və zənnimizcə, bu istək də gələcəyədək heç zaman bitib-tükənən olmayacaqdır. “Şərq və Qərb ədəbiyyatından bəhrələnen Cavid yeni bir bədii-fəlsəfi fikir dünyası yaradır” (15). O, millətini qurtuluşa səsləyirdi: “Çırpınıb çareyi-xilas ara, bul” (5, Ic., s.54).

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Əhməd bəy, Seçilmiş əsərləri, Ön sözü, izah və şərhlərin müəllifi Vilayət Quliyev, Bakı, Şərq-Qərb, 2007. 392 səh.
2. Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər), Bakı, Elm, 2008. 696 səh.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (iki cildə), Birinci cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2014.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Bakı, Lider, 2004. 466 səh.
5. Cavid Hüseyn. Əsərləri. Beş cildə. I cild, (Tərtib edən Turan Cavid, ön sözü müəllifi Yaşar Qarayev). Bakı, Lider, 2005. 256 səh.
6. Əliyeva-Kəngərli Gülşən. Türkçülük və romantizmin vəhdəti, 25.12. 2017 https://525.az/site/?name=xeber&news_id=91796
7. Əsgərli Zaman. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiliyi, 24 apr 2018 525-ci Qəzet - https://525.az/site/?name=xeber&news_id=98367
8. Hacıyeva Arzu. Abdulla Şaiqin nəsr yaradıcılığı - Ədəbiyyat qəzeti- 21 iyul 2018
9. Hadi Məhəmməd, Seçilmiş əsərləri (İzah və qeydlərin müəllifi Əziz Mirəhmədov), Bakı, Şərq-Qərb, 2005. 464 səh.
10. Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri, Transliterasiya və tərtib edən Ofelya Bayramlı, Bakı, Şərq-Qərb, 2007. 480 səh
11. İbrahimli Hələddin. Azərbaycan'ın misyonu və milli kimlik. I. Milletlərarası Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri sempozyumu (12-14 mayıs 2016). Tam metinlər, səh.1-8. Kastamonu-2016. 773 səh.
12. Kərimov Zakir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Türkiyə arasında humanitar əlaqələr. (səh.65-70). Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə həsr olunmuş II beynəlxalq elmi konfransın materialları (12-14 oktyabr 2017-ci il), Kastamonu-2018. 472 səh.
- 13 Mütəllibov Təhsin. XX əsr milli təkamül ədəbiyyatı. 18 apr 2018 ... [edebiyatqazeti, az/news/gundem/1654-xx-esr-milli-teka-mul-edebiyati](http://edebiyatqazeti.az/news/gundem/1654-xx-esr-milli-teka-mul-edebiyati)
14. Novruzov Vasif. Abdulla Şaiqin Cümhuriyyət dövrü yaradıcılığına bir baxış, 2011, Abdulla Şaiq-130 www.azyb.net/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=2184
15. Ömərov Vahid. Hüseyn Cavid və milli ideya: türkçülük və azərbaycançılığın vəhdəti, Səs –19 iyun 2012 səh 14.
16. Qəribli İslam. Məhəmməd Hadi və mətbuat (1905-1920-ci illər), Bakı, Nurlan, 2011. 444səh.
17. Rəsulzadə Məmməd Əmin. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı -Vikimənbə <https://az.wikisource.org/wiki/>
18. Səhhət Abbas, Seçilmiş əsərləri, Tərtib edən, ön söz və izahların müəllifi Kamal Talıbzadə). Bakı, Lider, 2005. 456 səh.
19. Şaiq Abdulla, Seçilmiş əsərləri, Üç cildə, II cild (Tərtib edən Kamal Talıbzadə, ön sözü müəllifi Alxan Bayramoğlu) Bakı, Avrasiya- Press, 2005. 568 səh.
20. Şəmsizadə Nizaməddin, Türkçülük və Turançılıq 21 fev 2018. www.tezadlar.az/ustm/32855-trklk-v-turanlq-nzamddn-mszad.html -

ABSTRACT

RUSSIA'S IMPERIAL POLICY WITH REGARD TO AGAINST THE UNION OF TURKIC PEOPLES AND THE IDEA OF THE COMMON-TURKISH UNITY OF AZERBAIJANI DEMOCRATIC POETRY AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY (1900-1920)

The Russian Empire occupied our territory, could not destroy the magnificent force of our people and completely capture the spirit of our people. He could not even resist the nations, even with Russification and Christianization. True, during the Russian occupation of Azerbaijan by the chauvinistic policies against the Turkish people there it was difficult to consolidate. However, the fact that our nation considered itself an integral part of the Turkish-Muslim world, began to give

positive results. All this gave rise to an objective picture of the period, and there was no doubt about that. The empire did not believe that it would continue to resist. Such a strategic process took place at the beginning of the 20th century for the empire. All this created the need for integrated national state construction.

At the beginning of the twentieth century, in a very difficult, difficult situation, democratic intellectuals called the Azerbaijani society to bright paths. Such progressive intellectuals took the path of service to people. It was their greatest value. Their services are amazing today. They revealed the painful problems of society. But against the background of the Soviet ideology they were not always given an objective assessment, their historical services were rejected.

РЕЗЮМЕ

ИМПЕРСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИИ В ОТНОШЕНИИ ПРОТИВ СОЮЗА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ И ИДЕЯ ОБЩЕТЮРКСКОГО ЕДИНСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА (1900–1920)

Российская империя оккупировала нашу территорию, не могла уничтожить величественную силу нашего народа и полностью захватить дух нашего народа. Он не мог даже противостоять народам, даже с русификацией и христианизации. Правда, во время Российской оккупации Азербайджана шовинистической политикой против турецкого народа там было трудно консолидироваться. Однако тот факт, что наша нация считала себя неотъемлемой частью турецко-мусульманского мира, начал давать положительные результаты. Все это породило объективную картину периода, и в этом не было никаких сомнений. Империя не верила, что будет продолжать сопротивление. Такой стратегический процесс произошел в начале 20 века для империи. Все это создало необходимость комплексном национальным государственным строительстве.

В начале двадцатого века в очень сложной, трудной обстановке демократические интеллектуалы азербайджанское общество вызывая к светлomu путей. Такие прогрессивные интеллектуалы встали на путь служения людям. Это была их самая большая ценность. Их услуги удивительны и сегодня. Они выявляли болезненные проблемы общества. Но на фоне советской идеологии им всегда не дали объективную оценку, были отклонены исторические услуги их.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

NURLAN İSMAYILOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:342

ULU ÖNDƏRİMİZ HEYDƏR ƏLİYEV MİLLİ KONSTITUSİYAMIZIN YARADICISIDIR

Açar sözlər: *konstitusiya, milli, zərurət, istiqlaliyyət, dövlət suverenliyi, bəyannamə, qanun, suverenlik, milli azadlıq.*

Key words : *constitution, national, economy, state sovereignty, law, sovereignty, national freedom.*

Ключевые слова: *национальная конституция, необходимость, независимость, государственный суверенитет, декларация, закон, суверенность, национальная свобода*

Məqalədə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin milli konstitusiyamızın yaradılmasında fəaliyyətinin bir anının elmi təhlili verilmişdir.

1995-ci il 12 noyabr günü ölkəmizin tarixinə müstəqil Azərbaycanın ilk milli konstitusiyası günü kimi daxil olmuşdur. Yeni konstitusiyanın yaradılması zərurəti SSRİ-nin dağılması, müstəqil milli respublikamızın, o cümlədən güclü milli azadlıq hərəkatı nəticəsində Azərbaycanımızın istiqlaliyyət qazanması ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycanda müstəqillik haqqında Bəyannamə qəbul edildikdən sonra iki dəfə Yeni konstitusyanın qəbulu haqqında komissiya yaradılmasına baxmayaraq keçmiş iqtidarlar dövründə həmin məsələyə lazımi diqqət verilmədiyindən bu elə təşəbbüs olaraq da qalmışdır. Düzdür, həmin dövrdə Dövlət suverenliyi haqqında Bəyannamə, "Dövlət müstəqilliyi haqqında konstitusiya aktı" qəbul edilmiş olsa da, onlar hələ konstitusiya deyildir. (3, s.17)

Müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının ilk milli konstitusiyasının həqiqi mənada yaranma prosesi yalnız Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin ölkənin prezidenti seçilməsindən sonra başlandı. Məhz onun sədirliyi ilə 35 nəfərdən ibarət yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiya yaradıldıqdan sonra əsil yaradıcılıq işi əsas qanunun hazırlanması üçün gərgin fəaliyyət başlanmış, bu sahədə böyük iş həyata keçirilmişdir.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev bu prosesə sadəcə rəhbərlik etməmiş, həm də hər maddənin üstünə diqqətlə, dönə-dönə qayıtmaqla bütün məsələlərdə vicdanlı və məsuliyyətli münasibətin, işçilərə qarşı tələbkarlığın və qayğıkeşliyin bariz nümunəsini göstərmişdir. Həmin dövrdə komissiyanın səkkiz dəfə iclası keçirilmişdir və bu iclaslarda hər dəfə ulu öndərimiz öz proqram çıxışları ilə komissiyanın işinin daha yüksək səviyyədə olmasına çalışmış, işin gedişinə yeni istiqamət vermişdir. Odur ki, xalqımız Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevi ilk milli Konstitusiyamızın yaradıcısı və banisi hesab edir.

Gərgin iş prosesi haqqında Ulu Öndərimiz H.Əliyev özü belə deyir: "Komissiya altı aydan çoxdur ki, fəaliyyət göstərir. Bu altı ay müddətində biz addımbaaddım, günbəgün çalışıb müstəqil Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasının layihəsini hazırlayıb xalqa təqdim edə bildimişik". O, daha sonra deyir: "konstitusiya komissiyasının sədri kimi şəxsən mən bu böyük tarixi sənədin hazırlanmasına xeyli vaxt sərf etmişəm. Haqqım var deyəm ki, çox zəhmət çəkmişəm. Hər bir kəlmənin, hər bir sözün mənasını dəfələrlə araşdırmışam, onun bu gün üçün, gələcək üçün nə qədər əsaslı olmasını dəfələrlə təhlil etmişəm. Mən çox rahatlıq hissi ilə bu layihənin altından imza atıram və bu layihəyə görə tam cavabdeh olduğumu bu gün bəyan edirəm. Hesab edirəm ki, biz Azərbaycanın bu günü, gələcəyi üçün çox böyük bir siyasi-hüquqi sənəd yaratmışıq"(2, s.225).

Yeni konstitusyanın hazırlanması prosesində Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev təkcə dünya şöhrətli siyasi xadim və müdrik bir dövlət başçısı kimi deyil, həm də elmin bütün sahələrində, o

cümlədən hüquq, tarix və fəlsəfə sahələrində də böyük elm adamlarının belə qibtə edəcəyi, dərs alacağı ensiklopedik bir bilik nümayiş etdirmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, qısa bir müddət ərzində dünyanın hər yerində rəğbətlə qarşılanan, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk milli konstitusiyası kimi əsl demokratik prinsipləri ilə dərin milli zəmin üzərində qurulmuş sanballı siyasi sənədin hazırlanaraq ümumxalq səsverməsinin-referendumun keçirilməsi mümkün olmuşdur.

Qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan Respublikasının hazırkı konstitusiyası əvvəlki konstitusiyalardan köklü sürətdə fərqlənir. Hazırkı konstitusiya Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünü qorumaq əzmi, Azərbaycan xalqının öz müqədaratını sərbəst, müstəqil olaraq həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək hüququnu təntənəli sürətdə bəyan edir. Burada göstərilir ki, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar respublika olmaqla, öz suveren hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi, referendum və ümumi, bərabər, birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli, şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vastəsilə həyata keçirir.

Konstitusiyanın 3-cü maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi və ona dəyişikliklər edilməsi, Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi məsələləri yalnız referendum yolu ilə həll edilə bilər. Yeni konstitusiyada birbaşa göstərilir ki, "İnsan və vətəndaş hüquqlarının, azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Bu cür normaya əvvəlki konstitusiyalarda rast gəlmək olmazdı. Konstitusiyada əsas diqqət verilən məsələlərdən birincisi elə insan və vətəndaşların azadlıqları və hüquqlarının hərtərəfli əhatə olunmasıdır (1, s.4).

Yeni konstitusiyada azadlıq hüququ, yaşamaq hüququ, təhlükəsiz yaşamaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq, mənzil toxunulmazlığı, sərbəst sürətdə özünə yaşayış yeri seçmək hüququ, xaricə getmiş vətəndaşlara maneəsiz olaraq respublikamıza qayıtmaq hüququ, tutulduğu, həbsə alındığı və cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan yüksək keyfiyyətli müdafiə hüququ olması və sair hüquqlar qanunvericilik yolu ilə təsbit olunmuşdur.

Yeni konstitusiyanın səciyyəvi cəhətlərindən biri də Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili kimi təsbit edilməsidir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında müstəsna xidmətlərindən biridir. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, 60-cı illərdən başlayaraq hər dəfə Azərbaycan dili böyük sınaqlar qarşısında qalanda və özünün xilaskarını axtaranda ulu tanrı onun harayına məhz müdirik siyasətçi Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevi çatdırmışdır. Belə bir vaxtda tariximiz qədər qədim olan ana dilimiz "olum ya ölüm" dilemması qarşısında son anlarını yaşayarkən ulu öndərimizin qətiyyətli, mətanəti və cəsarəti sayəsində Azərbaycan dili yenidən həyata vəsiqə aldı və Azərbaycan SSR konstitusiyasında rəsmi dövlət dili kimi öz əksini tapdı. Ukrayna kimi böyük bir respublikanın və başqalarının buna qəti etirazları səslənsə də, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev onlara çox kəskin və qəti cavab vermiş, beləliklə də ana dilimizi məhv olmaq təhlükəsindən xilas edə bilmişdir. Bu da danılmaz faktdır ki, o vaxtlar milli dilin konstitusiyada dövlət dili kimi saxlayan yeganə türk mənşəli müsəlman respublikası, keçmiş sovetlər ittifaqının üç müttəfiq respublikalarından biri Azərbaycan idi.

Lakin, dilimizin varlığı uğrunda Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin mübarizəsi bununla bitmir. Yeni və ilk milli konstitusiyann yazılması zərurəti və yenidən Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi konstitusiyada təsbit edilməsi mühüm bir problem kimi meydana çıxdı.

Prezident, Ulu Öndərimiz H.Əliyevin sədrliyi ilə hazırlanmış yeni konstitusiya layihəsi ümumxalq müzakirəsinə verilmişdir. Ölkənin bütün idarə və müəssisələrində, ayrı-ayrı təşkilatlarda, şirkətlərdə, hətta ayrı-ayrı elm adamları, peşəkar mütəxəssislər arasında konstitusiyanın bütün maddələri böyük ehtirasla, coşğunluqla müzakirə olunur, çoxlu təkliflər verilir və mülahizələr söylənilir. Televiziyada və radio dalğalarında bu barədə verilişlər gedirdi. Dövlət başçımız ana dilinə olduqca diqqətlə, həssaslıqla və xüsusi bir mövqedən yanaşdı. Şəxsən onun təklifi ilə konstitusiya layihəsinin ümumi müzakirəsindən əlavə, layihədə dövlət dili haqqında olan maddə ətrafında ayrıca müzakirə təşkil edilmişdir.

1995-ci il oktyabr ayının 14-də konstitusiya komissiyasının iclasında, sonra isə 31 oktyabr 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında alimlərin, ziyalıların, jurnalistlərin, yazıçıların, şairlərin və dil sahəsində çalışan bütün mütəxəssislərin iştirakı ilə bu

məsələ geniş müzakirə obyektinə çevirilmiş, orada iyirmi yeddi nəfər çıxış etmişdir. Konstitusiyaya komissiyası üzvlərindən əlavə müzakirələrə bu sahədə işləyən yüksək səriştəli mütəxəssislər, ona daimi maraq göstərən ziyalılar da dəvət olunmuşlar (4, s.25).

Beləliklə, bu məsələ tam aşkarlıq və demokratik bir şəraitdə yüksək dairələrdə, demək olar ki, bütün xalq tərəfindən müzakirə edildi. Respublika əhalisinin, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın əksəriyyəti bir səsle Azərbaycan dilinin tərəfdarı olduğunu təsdiq etdi. Bununla da konstitusiyada dövlət dili, xalqın adı, ölkənin adı məhz Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev duhasının qüdrəti ilə həmişəyaşarlıq statusu qazandı.

Yeni konstitusiyada hakimiyyət bölgüsü prinsiplərinə əsaslanaraq qanunvericiliyin Milli Məclisə, İcra Hakimiyyətinin respublika prezidentinə məxsus olması, məhkəmə hakimiyyətinin məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi geniş təsbit olunmuş və beləliklə respublikada digər məhkəmələrlə yanaşı konstitusiyaya məhkəməsinin təşkil edilməsi üçün qanuni zəmin yaradılmışdır. Artıq bir neçə ildən çoxdur ki, konstitusiyaya məhkəməsi səmərəli fəaliyyət göstərir.

Konstitusiyada həmçinin Azərbaycan dövlətçiliyinə dair digər müddələrin ölkəmizdə yaşayan xalqların, millətlərin, etnik qrupların tam bərabər hüquqlu olması, insan və vətəndaşların hüquqlarının ən demokratik prinsiplər əsasında əks olunması və nəhayət, ətrafa ölüm saçan işğalçı müharibələrin insan həyatından birdəfəlik yox olması kimi humanist ideyanın təsbit edilməsi də Prezidentimizin adı ilə bağlıdır.

Konstitusiyamızın qəbul edilməsindən 23 il keçir. Bu keçən dövr ərzində ölkəmizin tarixində ilk dəfə olaraq ən demokratik prinsiplər əsasında, çoxpartiyalılıq əsasında deputat seçkiləri keçirilərək milli məclis formalaşmışdır. Aqrar və məhkəmə-hüquq islahatlarının həyata keçirilməsi nəticəsində bir çox qanunlar qəbul edilmiş və bu iş davam etdirilir.

Yeni konstitusiyanın qəbul edilməsi həm də ölkəmizin xarici və daxili siyasətinin daha fəal və uğurla həyata keçirilməsinə böyük təkan vermişdir. Bütün bunlar Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin yorulmadan həyata keçirildiyi nəhəng fəaliyyətin nəticəsidir. Azərbaycan Respublikası konstitusiyasının 147-ci maddəsində göstərilir ki, bu konstitusiyaya ölkəmizdə ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olmaqla qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil etdiyindən qanunvericilik sisteminə daxil olan bütün hüquqi aktlar, o cümlədən qanunlar və digər notmativ aktlar konstitusiyadan doğmalı, onun müddələrini inkişaf etdirməlidir. Konstitusiyaya normaları ilə ziddiyət təşkil edən qanunların qəbulu yolverilməzdir.(1, s.56)

Respublikamızın son dövrdəki qanunvericilik fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, həmin sahədə görülən işin keyfiyyət səviyyəsi nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxşılaşmışdır. Məhkəmələr və hakimlər, konstitusiyaya məhkəməsi, prezident seçkiləri, ölüm cəzasının ləğvi, məlumat azadlığı, sərbəst toplaşmaq haqqında Qanunlar buna əyani misaldır. Sadalanan, habelə adı çəkilməyən bir çox başqa qanunlar varislik prinsiplərinə sadıq qalaraq konstitusiyon qanunları daha da inkişaf etdirmiş, nizamlamalı olduqları ictimai münasibətləri reallığa uyğun şəkildə əhatə etməyə müvəffəq olmuşdur. Hüquqi dövlətin təbiətinə uyğun olaraq, demokratik cəmiyyətə xas olan prinsipləri təsbit, təmin və müdafiə etmək yönündən yuxarıda sadalanan konstitusiyaya müddəaları daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Prezidenti ölkəmizin demokratik yolla inkişaf edəcəyini bəyan edəndən sonra onun proqramını da verdi.

Hələ yeni qanunlarımız yox idi. Yaranan uyğunsuzluqları, qarşıya çıxan problemləri prezidentimiz fərman ilə nizamlayırdı. Əsas Qanunumuzun hazırlanması ciddi məsuliyyət tələb edirdi . Nəhayət, bəşəri və milli dəyərlərlə zəngin, mükəmməl olan konstitusiyamız qəbul olundu. Bundan sonra digər sahələr üzrə yeni qanunların yaradıcılığına başlandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Yeni Redaksiyada, Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2017. 92 s.
2. Heydər Əliyev, Müstəqilliyimiz Əbədidir, Bakı, 1997, k.2 səh .604
3. Heydər Əliyev, Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında, XXI yeni nəşrlər evi, Bakı -2001, səh. 55
4. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik, Bakı, XXI yeni nəşrlər evi, 2003, səh .248

ABSTRACT

Nurlan İsmayılov

OUR NATIONAL LEADER HAYDAR ALIYEV IS A CREATOR OF OUR NATIONAL CONSTITUTION

In the article, the scientific research of Haydar Aliyev`s activity is given in the creation of our national constitution .

As they noted that, 12 th of november, 1995 was entered to our history as the first national constitutional day of independent Azerbaijan. The impotence of creation of a new constitution is related to gain independence of Azerbaijan as a result of collapcing of USSR, as well as the national revolution.

The creation process of the first national constitution of the Azerbaijan Republic steps in the independent way of the development after our national leader Haydar Aliyev was elected as the president of the country. Just with the chairman of him after 35 persons consisting of comission that prepares a project of the new constitution, the comission which its main work is making a new law began a hard activity, in this field, important work was implemented. Our national leader Haydar Aliyev, not only this process, but also he showed an example of humanism to the workers and he was responsible and honest in all fields, At that time, the meeting of the comission was held 8 times and in this meeting our national leader tried to be the commission`s work in a high level with his speech, he gave a new direction . Our people considers our national leader Haydar Aliyev as the creator and founder of our first national constitution .

РЕЗЮМЕ

Нурлан Исмаїлов

ВЕЛИКИЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ – СОЗДАТЕЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ КОНСТИТУЦИИ

В статье рассмотрен научный анализ одного мига деятельности великого лидера нашего народа Гейдара Алиева в создании национальной конституции.

Как известно, день 12 ноября 1995 года вошел в историю нашей страны как день конституции независимого Азербайджана. Необходимость создания новой конституции тесно связана с распадом СССР, приобретением Азербайджаном суверенности и независимости в результате упорного национально-освободительного движения.

Процесс создания первой национальной конституции Азербайджанской Республики, вступившей в путь суверенного развития, действительно начался только после избирания великого лидера нашего народа Гейдара Алиева президентом республики. Основная напряженная творческая работа по созданию проекта новой конституции началась именно после того, как была образована комиссия в составе 35 человек во главе с председательством Гейдара Алиева, когда была осуществлена огромная работа. Великий лидер Гейдар Алиев не просто руководствовал этим процессом, но и проявлял заботу и требовательность от членов комиссии совместно и ответственно относиться всем вопросам, неоднократно возвращаться к разработке каждой статьи основного закона. За время работы над новой конституцией было проведено 8 заседаний комиссии, и каждый раз Гейдар Алиев своими программными выступлениями способствовал к совершенству работы комиссии, давал ей новые направления. Поэтому наш народ по праву считает великого лидера Г.Алиева создателем и основоположником первой национальной конституции.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

ŞAHİN BAĞIROV

AMEA Fəlsəfə İnstitutu

shahin_bagirov17@mail.ru

UOT:328

**DEMOKRATİK NORMALAR VƏ SİYASİ ELİTANIN
TRANSFORMASIYA PROSESLƏRİ****Açar sözlər:** *elita, cəmiyyət, siyasi proses, elitizm, siyasi partiya, hakimiyyət, demokratiya***Keywords:** *elite, political processes, society, political party, power, elitism, democracy***Ключевые слова:** *элита, общество, политический процесс, власть, политических партий, элитизм, демократия*

Siyasi nəzəriyyə qədim zamanlardan bəri elita mövzusuna müraciət edir. Aristotel özünün, "Siyasət" əsərində, siyasi quruluşun tiplərini oliqarxiyanı, demokratiyanı və tiraniyanı müzakirə edərək onların neqativ tərəflərini hakimiyyətdə olanların xüsusiyyətləri və maraqları ilə bağlayırdı. Aristotel yazırdı ki, əgər, hakimiyyət mötəbər azlığın əllərində cəmlənmirsə, onda qalan vətəndaşların mülkiyyətini mənimsəyə bilər, mümkün nəticə isə kasıb əksəriyyətin hakimiyyətə gəlişi olacaq (1, s.222-223). XX əsrin 60-cı illərində siyasi partiyaların və ictimai rəyin öyrənilməsi sahəsində aparıcı mütəxəssislər olmuş, Harvard və Miçiqan universitet əməkdaşlarının böyük əksəriyyəti daha çox elitaları intensiv öyrənməyə başladılar. Onlar elitaların əvəzlənməsini öyrənmək məqsədi ilə geniş sosial sorğu və tədqiqatlar aparmışlar. ABŞ-ın Miçiqan Universitetinin professoru S.C.Eldersfeld nəinki liderləri, hakimiyyətin ən yüksək eşelonlarına aid olanları, həm də siyasətlə məşğul olan və bir şəhərin, dairənin və ya ştatın daxilində nüfuzundan istifadə edənləri də daxil etməklə, "siyasi elitalar" anlayışından geniş mənada istifadə edir. İddia edirdi ki, biz adətən siyasi elita, siyasi aktivistlər, liderlər adlandırılan bu kiçik qrup haqqında tamamilə az bilirik. O, yazırdı ki, biz nə qədər çox anlamağa çalışırıqsa, demokratik rejimlər də öz həyat qabiliyyətini bir o qədər saxlayır. Onsuz da ehtimal olaraq təsəvvür edilir ki, liderlər sırasına aid olanların izahının verilməsi, özləri tərəfindən qorunub saxlanılan dəyərlər sistemində və siyasi oyunun qaydalarında, onların davranışını müəyyən edən motivlərdə tapılmış ola bilər. O, həmçinin partiyaların fəaliyyətində iştirak edən aktivistləri və yerli hakimiyyət orqanlarının xadimlərini də siyasi elitaya aid olduğunu qeyd edir (5, s.173-196).

Hələ 1888-ci ildə ingilis alimi C.Brays "Amerika dövləti" adlı kitabının fəsilələrindən birini "Niyə ən ləyaqətli vətəndaşlar özü üçün siyasi karyera seçmirlər?" adlandırmışdı (6, s.122). Bunun üçün bu az əhəmiyyətli sual deyildi, çünki, o güman edirdi ki, ola bilər ki, idarə üsullarından biri kimi demokratiya görkəmli liderə belə heç ehtiyac duymur. Braysla birlikdə bir çox politoloqlar siyasi elitaların necə formalaşdırılması, kimlərin hakimiyyətə gəlməsi, siyasi xadimlər hakimiyyətdə olarkən hansı dividentlər əldə etməsi və s. öyrənilməsiylə məşğul olurdular.

Hərçənd müharibədən sonrakı illərdə siyasi liderliyə həsr edilmiş çox əsərlər meydana çıxdı, ancaq ABŞ-da müqayisəli empirik tədqiqatlar yalnız son illərdə müntəzəm aparılmağa başladı. Elitaya aid olan konqres üzvləri, hakimlər, siyasi kampaniyaların təşkilatçıları, milli qurultayların nümayəndələri və partiyaların aktivistləri, dövlət aparatı xidmətçiləri, maraqlar qruplarının liderləri, xarici siyasət şöbələrinin əməkdaşları və s. kimi qruplar araşdırılırdılar. Sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq elitaya aid tədqiqatlar, siyasi davranışın öyrənilməsi üzrə əsərlərlə, eyni zamanda siyasətşünaslığın nəzəri xarakterli tədqiqatları ilə müqayisədə çox az idi.

Politoloqların və sosioloqların arasında elita nəzəriyyəsinin özünün və onun tərəfdarlarının alınan nəticələrdən, eləcə də onun tətbiqinin praktik imkanlarının əhəmiyyəti haqqında kəskin fikir ayrılıqları hələ də mövcuddur. Təxminən 20 il əvvəl bu ideya tərəfdarlarının irəli sürdüyü elita

üzlərinin sosial mənşəyi və klassik demokratiya nəzəriyyəsinin hakim olduğu müasir demokratik dövlətlərdə siyasi iştirakın aşağı səviyyəsi haqqında məlumatlarla elita nəzəriyyəsinin nisbəti problemi ətrafında müzakirə aparılırdı.

Klassik nəzəriyyədə cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak nəinki ümumi rifahın həyata keçirilməsinin və ictimai maraqların reallaşdırmasının vasitəsi kimi, həm də intellektual qabiliyyətlərin və vətəndaşların əxlaqi üstünlüklərinin inkişafının vacib şərti kimi nəzərdən keçirilirdi. Sübut edilmişdi ki, “revizionist” elita nəzəriyyələrində, siyasətdə adi vətəndaşların funksiyaları minimuma endirilir, eyni zamanda pragmatik mövqelərin və hətta əxlaqi xarakterin arqumentlərinin köməyi ilə siyasi elitanın mövcudluğunun siyasi həyatda həlledici rol oynayan ehtiyaclarının əsaslandırılmasına həddindən artıq çox yer ayrılır. Y. Şumpeter təsdiq edirdi ki, demokratiya bir siyasi metoddur və deməli onları idarə edənləri insanlar nəinki qəbul etmək, həm də onları rədd etmək imkanına (seçkilər vaxtı) malikdirlər (7, s.14). Onun sözlərinə görə, təcrübədə “xalq (camaat) idarəsi” yox, amma seçkilər prosesində vaxtaşırı “xalq (camaat) tərəfindən bəyənən” idarə mövcud ola bilər (7, s.15). 1964-cü ildə R. Dal yazırdı ki, siyasət sahəsində, iqtisadiyyat və sosial həyatda əsas qərarlar insanların dar dairəsi tərəfindən qəbul edirlər, siyasi sistemlərin ölçüsünə görə əhəmiyyətli başqa nəyinsə ola biləcəyini təsəvvür etmək mümkün deyil, hətta çətin (8, s.208). Bu nəticə sınırlarında özlərinin “Demokratik elitizm nəzəriyyəsi” kitabında elita nəzəriyyəsinə öhdürücü tənqiddə məruz qoymuş P.Bakrak kimi politoloqda etirazlar doğurdu (8, s.38). Hal-hazırda politologiyada bu mövzu üzrə müzakirələr daha az kəskin xarakter alsa da ancaq əvvəlki kimi davam edir. Belə ki, onlardan bir qədər sonra E.Şilz və C.Sartori əvvəlkilərin fikrincə olan liderlərin rolunu vurğulayan istənilən konstruktiv, realist demokratiya nəzəriyyəsinin “elitist” adlandırılması tendensiyasına qarşı çıxış etdilər. Başqa bir misal isə Q. Fildin və C. Haylinin müəllifi olduqları “Elitizm” kitabı ola bilər. Onun müəllifləri münaqişələrin qətiyyətlə hərəkət edən elitaların razılığı əsasında həll edilən, öz siyasətində populizmin elementləri olmayan və bununla da cəmiyyətin sabitliyini təmin edən siyasi sistem modelini təklif etdilər. Q.Fild və C. Hayli belə modeli əxlaqlı və intellektual meyarlar nöqtəyi-nəzərindən tamamilə münasib hesab edərək, eyni zamanda xəbərdarlıq edirlər ki, o, cəmiyyətdə azadlıq və bərabərliyi tam ölçüdə həyata keçmək üçün prinsiplial olaraq uyşmazdır.

Əgər elita nəzəriyyəsinin mənbələrinə müraciət etsək, onda ilk növbədə üç görkəmli mütəfəkkirin adlarını çəkmək lazımdır: Qaetano Moska, Vilfredo Pareto və Robert Mihels. Onların konsepsiyaları çox oxşarlıqlara malik idi və siyasi elitanın klassik nəzəriyyəsi adlandırılı bilirlər. Bu nəzəriyyənin əsas mühakiməsi o idi ki, istənilən təşkil olunmuş cəmiyyətdə hakim sinif və ya elita, əhəmiyyətsiz dərəcədə azlıq təşkil edir o vaxt əhalinin əksəriyyəti idarəçilikdə iştirak etmir və elitanın hakimiyyətinə tabe olur. Elita nəzəriyyəsində politoloqların arasında ən kəskin fikir ayrılıqlarına səbəb olan dörd tezisi ayırmaq olar. Birincisi, sosial statusun və hakimiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında ehtimaldır ki, burada siyasi qərarları qəbul edən elitanın üzvləri əhalinin ən tutarlı, imtiyazlı təbəqələrinə aiddirlər. İkincisi, klassik nəzəriyyədir ki, burada isə öz xüsusi maraqlarını dərk edən və qruplara ayrılmış kütlələrə qarşı duran, bilavasitə təşkil olunmuş azsaylı qruplar elitanı təmsil edir. Üçüncüsü isə elitanın razılaşdırılmış ölçülü dəyərlərinə aid məsələdir ki, əsas sosial və siyasi problemlər üzrə onun üzvlərinin qayda kimi qəbul olunan ölçülü dərəcələrini, siyasi oyunun qaydalarını, onların özləri tərəfindən bölüşdürülən dəyər eyniliyini ehtiva edir. Nəhayət, son müddəə isə elitanın üzvlərində demokratik normalara sədaqətin güman edilən yoxluğuna aiddir. Əlbəttə, bu müddəələrdən hər biri özlüyündə imperativ kimi qəbul olunmur, şübhə doğurur. Odur ki, aparılan bütün tədqiqatlarda onların hər birinin faktlarla yoxlanılmasına ehtiyac duyulur və alınan nəticələr bilavasitə mövzunun aktuallığını da yeniləyir.

Məhz bu baxımdan, ABŞ-da “orta səviyyə elitanın üzvlərinə kimi aid etmək olar” mövzusunda aparılmış rayon və şəhərlərdə partiya fəallarına həsr edilmiş tədqiqatlar göstərir ki, bütün ölkə üzrə onların sayı 1 milyondan çox insan-yəni yaşlı əhalinin 1%-dən azını təşkil edir. 1956-cı ildən 1986-cı ilə qədər tələbə qruplarının köməyi ilə müəllif Detroytda respublikaçı və demokrat partiyaların yerli təşkilatları, onların aktivistlərinin fəaliyyətini tədqiq edərək siyasi iştirakın proseslərini öyrənmişdir. O zamanlar belə bir tədqiqat layihəsinin həyata keçirilməsinin başlanılması fəvqəladə nadir hadisə idi. Belə tədqiqatlardan biri 20-ci illərin sonlarında 30-cu illərin başlanğıcında H.Qosnello tərəfindən Çikaqoda keçirilmişdi - amma o bir qədər başqa xarakterə malik idi çünki, onun predmeti liderlər tərəfindən nəzarət edilən partiya maşını ilə həyata keçirilən xüsusi növ idarəetmə təşkilatları idi (9, s.39).

Qeyd edək ki, 50-ci illərdə siyasətin sosiologiyasının nəzəri bazası kifayət qədər deyildi, baxmayaraq ki, ABŞ-da siyasi partiyalar haqqında xeyli sayda əsərlər yazılmışdı. Braysdan başlayaraq, bu əsərlərin müəllifləri, partiyaların demokratik ölkələrin seçki prosesində və siyasi həyatdakı mərkəzi rolundan bəhs edirlər. Brays yazırdı ki, “Amerikada aparıcı hərəkətverici güclər siyasi partiyalardır”, bir çox politoloqlar isə sosial münaqişələrin siyasi həlli mexanizmini tədqiq edərək fərdin siyasi proseslərdə ideyalarını həyata keçirməyə imkan verən və müxtəlif sosial qrupların tələblərini ifadə edən bu tezisi detallara qədər işlədilər. Bruyndan yarım əsr sonra Şattşnayder deyirdi ki, “demokratiya partiyaların mövcudluğu şərti olmazsa başqa cür ağılaşmazdır” (10, s.22). Hantinqton un bu barədə fikri belə idi: “Partiya müasir dövlət quruluşunun fərqləndirici xüsusiyyətini təşkil edən bir instituttur” (11, s. 22-23). Hərçənd siyasi sistemdə partiyaların aparıcı rolu haqqında ümumi təsəvvür politoloqlarda artıq yaranmışdı lakin, partiyaların müasir vəziyyəti və xüsusilə onların yerli təşkilatları haqqında bilikləri kifayət qədər az idi. 1956-cı ildə başlanmış işin hədəflərindən biri elə bu boşluğun doldurulması idi. Sonra bir çox analoji layihə ABŞ-da Los-Ancelesdə, Nyu-York, Çikaqo və s. və digər xarici ölkələrdə həyata keçirilmişdi.

1956-cı ildə alınmış nəticələr əsasən aşağıdakı kimi idi. Demokratlar və Respublikaçılar partiyaları aparatının Detroytda aktivistlərinin və əməkdaşlarının arasında şəhərin əhalisinin praktik olaraq bütün təbəqələri təmsil edilmişdilər: zəncilər 20% təşkil edirdilər, “göy yaxalılıqlar” və həmkarlar ittifaqlarının üzvləri - 50%, orta təhsilli şəxslər - 50%-dən çox, qadınlar - 20%. İnsanları partiyaların fəaliyyətində iştirak etməyə həvəsləndirmiş motivlərin müxtəlif növlü olduğu aşkara çıxarılmış və rəyi soruşulan respondentlərin 65%-i qeyd etmişlər ki, onlar özü üçün hər hansı mənfəət qazanmağı gözləmədən ideologiya və ya başqa ümumi xarakterli səbəblərdən fəaliyyət göstərmişlər. Yalnız sorğunun 10% iştirakçısı əhəmiyyətli stimül kimi siyasi hakimiyyətin alınmasına cəhdi əsas göstərmişlər. Aktivistlərin 60%-i isə sonra partiyada işləmək və yuxarı çəkilməyə çalışmağı arzu edənlər olmuşlar. Bunlardan yalnız 15%-i “niyə onlar partiyanın yerli təşkilatında işləməyə davam edirlər” sualına cavab verərkən, bunu ideoloji fikirlərlə izah etmişlər, qalanları isə namizədlə şəxsi tanışlıq, yeni dostluq əlaqələrinin qurulmasının imkanı, siyasi fəaliyyətin şövqü və s. kimi əsas səbəbləri göstərirdilər (13, s.32).

Öz ideoloji oriyentasiyalarına görə Detroytda liberallara demokrat partiyasının 60%-dən 70%-ə qədər aktivisti aid edildisə, respublikaçıların aktivistləri arasında liberallar 30%-dən 40%-ə qədər təşkil edirdilər. 50%-dən az aktivist seçicilərin qeydiyyatında iştirak edirdilər, sakinlərin evlərinə gedirdilər, öz partiyasının namizədi üçün təşviqat apararaq, seçkilərdə səsəlin alınması üçün başqa əhəmiyyətli məsələləri yerinə yetirirdilər. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, 50-ci illərdə partiya strukturlarının effektivliyi nisbətən kiçik və zəif idi. Bu strukturlar özləri aydın ifadə edilmiş desentralizasiya olunmuş xarakteri ilə fərqləndirilirdilər. Onların daxili təşkili strukturu Mihelsin və başqa elitistlər tərəfindən yaradılan “oligarxiyanın dəmir qanunuyla” ümumi heç nəyə malik deyildi. Ayrı-ayrı həlqələr və ya statlar xeyli dərəcədə avtonom hərəkət edirdi, rəhbərlər son nəticədə seçicilərin səsələrinin artımında rolu olan fəalları və sıradı üzvlərin hərəkətlərinə geniş azadlıq verirdilər. Yalnız partiyaların 10% aktivistləri müxtəlif növ azlıqların hüquqlarını müdafiə etməyə, həmçinin qərarların qəbul olunması prosesində adi vətəndaşların iştirakı ideyasını dəstəkləməyə meyilli deyildilər. Nəhayət, göstərilmişdi ki, seçicilərlə söhbətlər, əhalini fəallaşdırmaq üçün seçkiqabağı təşviqatın başqa formaları, siyasətə laqeyd insanların seçkilərdə iştirak etməsinə stimül vermiş və səs verənlərin sayını təxminən 10% artırmışdır (10, s.39). Respublikaçılar və demokratlar partiyalarının yerli təşkilatları barədə tədqiqatın keçirilməsi nəticəsində alınmış məlumatlar isə klassik elitist nəzəriyyənin sübutu kimi çıxış edə bilmirdilər. Yerlərdə partiya elitələri açıq tipli idilər və sərt daxili struktura malik deyildilər. Elitalara daxil olan aktivistlər müxtəlif baxışlara malik idilər, amma onların böyük əksəriyyəti demokratik dəyərlərə sadıq idilər. İşin başlanğıcından sonra ötən keçmiş 30 il ərzində Detroytda altı dəfə təkrar sorğular keçirildi. Aşkar edildi ki, yerli partiya strukturları öz həyat qabiliyyətini tamamilə saxlayıblar. Detroytun partiya təşkilatlarında, xüsusilə demokratlar partiyasında, üstünlük təşkil edən zənci aktivistlərin seçkiqabağı kampaniyalarda daha fəal iştirakı seçicilərlə bilavasitə əlaqələrin qurulması təcrübəsi kimi bir çox məsələlərdə əhəmiyyətli dərəcədə geniş öyrənilirdi. Əsas olaraq birinci dərəcəli amil kimi bunun sayəsində demokratlar seçicilərin arasında öz mövqelərini möhkəmlətdilər və konqresdə 6 mümkün yerdən 5 yer aldılar, 1980-ci il prezident seçkilərində isə 78, 5% səs və 1984-cü il seçkilərində isə 81% səs topladılar (12, s.49).

Əvvəlki kimi partiyaların aktivistlərinin fəaliyyətinin motivləri müxtəlif idi. İlk növbədə ideoloji motivləri rəhbər tutan aktivistlərin sayının əhəmiyyətsiz artımı ilə yanaşı, loyallığı əks etdirən fikirləri özü üçün əsas hesab edən aktivistlərin partiyadakı sayı bir qədər azaldı. Demokratlar və respublikaçılar partiyalarının aktivistləri arasında ideoloji oriyentasiyalarının ayrılması daha da artdı. Həmin vaxtlar demokratların arasında özünü liberallara 60%, respublikaçıların arasında isə yalnız rəyi soruşulanların 14%-i aid edirdi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Detroytun əhalisinin irqi tərkibi 30 il ərzində nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişdi: birinci sorğunun keçirilməsi vaxtı bu şəhərin 30% sakini zəncilər təşkil edirdilər, amma onların sayı 1980-ci ilə 63%-ə qədər artdı. Yeni vəziyyətə uyğunlaşmağa iki partiyanın imkanları müxtəlif oldu. Həmin vaxt demokrat partiyasında dairələrdə qaradərili aktivistlərin sayı 1956-cı ildəki 23%-dən 1980-ci ildə 59%-ə qədər artdı, respublikaçılar partiyasında müvafiq rəqəmlər 16% və 36% idi. Partiya təşkilatlarının sosial strukturda dəyişikliyə tez reaksiya vermək qabiliyyəti partiyaların sabitliyini təmin edirdi.

Demokratların dəyişikliklərə böyük hazırlıq nümayiş etdirmək şərtləri Detroytun seçicilərinin arasında onların müvəffəqiyyəti qismən izah edir. Müxtəlif şəhərlərdə partiyaların fəaliyyəti haqqında materiallara əsaslanaraq keçirilmiş və yerinə yetirilmiş tədqiqatlar, Marvika, Xakşorna, Qibbsona, Kottera, Bibbi, Barrel, Marri və Tedina, Krotti, Miller və Cenninqza kimi ştatlarındakı işlər sənədlərlə təsdiq edirlər ki, yalnız yerlərdə partiya təşkilatlarının zəifləmələri müşahidə olunmurdu, ancaq, əksinə, əvvəlki illərlə müqayisədə onların fəallığı daha da artırdı. Potensial seçicilərin yalnız 54%-nin prezident seçkilərində, yerli idarəetmə orqanlarına seçkilərdə 25%-nin və konqressə seçkilərdə 29%-nin səs veridiyi şəraitdə, onların əlavə səslerini cəlb etmək çətinidir, ancaq bununla belə partiyaların təşkilatçı gücü də az deyil. Yerli bölmələr əvvəlki kimi partiya sisteminin əsas özəyi olaraq qalırlar (12, s.51).

Bununla birlikdə bir çox partiya təşkilatlarında son 30 il ərzində meydana gəlmiş bir xüsusiyyəti narahatlıq üçün əsas verir. Başqa müəlliflərin materialları kimi, Detroyt üzrə məlumatlarda da göstərilir ki, aktivistlərin bütün ən böyük sayını orta və ən yüksək orta sinfin nümayəndələri təşkil edirlər.

Hal-hazırda Detroytda yalnız 22% aktivisti “göy yaxalıqlara” aid etmək olar. Halbuki bunların ən azı 80% - bir neçə il müddətində kollec təhsili almışdır. Əgər Detroyt üzrə bu məlumatları orta rəqəmlərlə müqayisə etsək, onda görmək olar ki, hər iki partiyanın - demokrat və respublikaçıların təşkilatları əvvəlki dövrə nisbətən daha çox “elitar” xarakter əldə etmişlər. Deməli belə hesab etmək olar ki, partiyaların yerli bölmələrinə daha çox hazırlıqlı insanlar cəlb edilmişlər. Bununla belə müəyyən sosial qrupların nümayəndələrinin aktivistlərinin arasında üstünlüyü və aşağı təbəqələrin nümayəndəliyinin kifayət etməyən sayı haqlı həyəcana səbəb olur. Çünki bunun nəticəsində əsasən partiyaların aktivistləriylə əlaqələri dəstəkləyən dövlət xidmətçiləri cəmiyyətdə özünə siyasi əhval - ruhiyyələr haqqında səhv təsəvvür və insanların bir hissəsində siyasi həyatdan özgələşmə hissini yarada bilirlər.

Başqa siyasi sistemli və başqa siyasi mədəniyyətli ölkələrdə partiyaların aktivistlərinin motivasiyasında və onların fəaliyyətinin üstünlük təşkil edən formalarında əhəmiyyətli fərqlər müşahidə olunur. Məsələn; AFR-də XDS-in 28% aktivistləri öz dini inamlarını rəhbər tutaraq bu partiyanın təşkilatlarında fəaliyyət göstərirdilər. ABŞ-ın demokrat və respublikaçılar partiyasına nisbətən bir çox Avropa ölkələrində sol partiyaların aktivistlərində ideoloji motivasiya daha çox parlaq ifadə edilmişdir, nəinki mərkəz partiyalarının tərəfdarlarında. Bir sıra ölkələrdə, məsələn; Niderlandda, vətəndaşların evlərinə getmədən seçki kampaniyasını keçirmək qəbul edilməmişdir, lakin Yaponiyada belə növ təbliğat isə qanunla qadağan edilmişdir. Əksinə, İngiltərədə və Hindistanda aktivistlər praktik olaraq bütün seçicilərlə şəxsi əlaqələr qururlar. Hindistanda seçicilərin səsələrinin əvəzi olaraq partiyaların aktivistlərinin vətəndaşlara müxtəlif növ xidmət göstərməsi adi təcrübədir. ABŞ-dan fərqli olaraq Qərbi Avropada və Hindistanda partiya aktivistləri arasında “göy yaxalıqlar” və aşağı səviyyəli gəliri olan əhali qrupları (3, s. 165). daha çox geniş təmsil edilmişdir. Bütün ölkələrin partiya sistemləri üçün partiyaların yerli təşkilatlarına ideoloji motivlərin təsiri altında gəlmiş aktivistlərin nəticədə birgə işdən məmnunluğu birinci yerə qoyması, ətrafdakılar tərəfindən öz fəaliyyətinin tanınması, həmçinin, siyasi mübarizənin şövqü ümumi

xüsusiyyət kəsb edir.

Çox ölkələrdə partiya strukturlarının öyrənilməsinin nəticələri belə bir nəticə çıxartmağa imkan verir ki, çox zəif tərəflərə baxmayaraq, yerlərdə partiya təşkilatları bir çox hallarda partiyaların özlərinin həyat qabiliyyətini saxlamasını, həm də yeni sosial və iqtisadi şəraitə onların uyğunlaşmasını təmin edir. Orta səviyyə elitalarının tədqiqatında növbəti addım sosial problemlərlə bağlılığa, təhsil səviyyəsinin, onların gəlirləri və başqa xarakteristikalarının, o cümlədən, şəhər idarəsi orqanlarında məşğul olanların öyrənilməsiylə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aristotel. Siyasət, Böyük etika, Bakı, XXI YNE, 2006, 432 s. ps.
2. Piriyev A.M., Əfəndiyeva A.X., Sosiologiya və politologiya, Bakı, Təhsil NPM, 2009, 350 s.
3. Бакун Л.А. Группы в политике, К истории развития американских теорий // Полис, 1999. - № 1. - С. 162-167.
4. Барзилов С.И., Чернышев А.Г. Политическая структура современной российской политика, как факторы формирования элиты (Отечественный и зарубежный опыт), Ростов-на-Дону, Изд-во СКАГС, 2007. 211 с.
5. Eldersveld S.J. American interest group: Some thoughts for investigation investigations and teory and methods // interest groups of the four continents / author Ehrmann W. Pittsburgh, 1958, P.173-196.
6. American voting behaviour /. By Burdick E., Brodbeck A.J. Bums a. McEachem, Free vice, 1959. 475 ps. Bibliog., P.470-475.
7. Schumpeter J. Capitalism, socialism and democracy//— 2nd ed. — N.Y.; L.: Harper, 1942.-X, 381 p.
8. Dahl R. Who controls ruls /Trad, say P your Burma. Do (make) Birnbaum P. P.: Libr. Colin, 1971. -373 p. (Coll. «Analyse~polit»).
9. Bachrach P. Demookratic elitizm theory: Criticism. L.: Univ. of London press 1969-VII, 109 p
10. Schattschneider E.E. The semi-souverein people: A realists view of democracy in America || — N.Y.; Holt: Rinehart a. Winston, 1961. — IX, 147 p.
11. Schattschneider E.E. Party Government || — N.Y.: Farrar a. Rinehart, 1942. — XV, 219 p. — Bibliogr.: p.211-214.
12. Huntington so on. P.Democratic color //Publ. Interest. N.Y., 1975. N 41-P.9-38.

ABSTRACT

Shahin Bagirov

THE PROCESS OF TRANSFORMATION OF DEMOCRATIC NORMS AND POLITICAL ELITE

The article is dedicated to the transformation process in a democratic society, the political elite. Survey research methods and theoretical knowledge in the leading countries of the world based on progressive experience, and also thoughts and opinions brought well-known experts in the background.

РЕЗЮМЕ

Шахин Багиров

ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ НОРМЫ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

Статья посвящена процессу трансформации в демократических обществах политической элиты. Проведенные опросы и передовым опытом и теоретические знания на фоне известных специалистов привлечены к исследованию мнения и суждения, основанные на методе а также в ведущих государствах мира.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

ХОШГАДАМ ИСЛАМ*xoshgedem-islam@rambler.ru***СЕВИЛЬ ГЕЙДАРОВА***s_heydarova@mail.ru**Бакинский Государственный Университет*

UOT94(479.24)

МЮРИДИЗМ И АЗЕРБАЙДЖАН**Açar sözlər:** *Müridizm, Sufi, Qafqaz, Quba üsyanı, imam***Key words:** *Muridism, Sufi, Caucasian, Guba rebellion, imam***Ключевые слова:** *Мюридизм, суфи, Кавказ, Кубинское восстание, Имамы*

Мюридизм возник во второй половине XIV в. В Бухаре. Мюридизм по своему содержанию представляет собой не религиозное, а политическое движения. В конце XVIII в. Распространился на территории Азербайджана затем в Дагестане и Чечне. Последователи полностью подчинялись своим нас муршидам на пути постижения Бога.

С началом в 1817 Кавказской войны главным содержанием мюридизма стала идея священной войны за веру (газават). Основным характерным признаком мюридизма было сочетание суфийских идей с политическими мотивами выразившимися в призыве к священной войне с неверными. Суфизм существовал, продолжал свои многовековые традиции и в XVII-XVIII вв. Захват Северного Азербайджана в первые десятилетия XIX столетия со стороны России дал огромный толчок возрождению суфизма в регионе, на Кавказе. Планы христианизации русского правительства этого региона вызвали обратную реакцию (6). Возродились традиционные Исламские, суфийские учения. Главным очагом возрождения суфизма (мюридизма) в первые десятилетия XIX века был Азербайджан.

Из всего вышесказанного следует, что истоки мюридизма восходят к доисламским временам, Азербайджан в течение многих веков был очагом этого мировоззрения, течения, системы взглядов и воззрений. Преемники Шамиля, сам Шамиль, тысячи участников сопротивления, движения против русского колониализма были вооружены, в первую очередь, могучими идеями суфизма. Именно об этих объективных исторических реальностях Средневековья и нового времени писал М. Казем-Бек 150 лет тому назад (6). Многие его научные, исторические положения сохраняют свою актуальность донныне. Он как просветитель и ученый своими исследованиями по вопросам филологии, философии и истории занимает видное место в истории общественной, научной мысли Азербайджана и всех свободолюбивых народов Кавказа.

Мюридизм – идеологии национально-освободительного движения на Кавказе заложил выдающийся азербайджанский религиозный деятель Шейх Исмаил Сираджадин Ширвани (1, 98). В 1823 г. Бухарец Хасс-Мохаммед принес персидское суфийское учение на Кавказ, в дер. Яраглар, кюринского ханства (в прибрежном Дагестане) и обратил в суфизм Муллу-Мохаммед – Яраги (Магомеда Ярагского) (1, 109). Тот, посоветовавшись с другими духовными, пришёл к заключению, что только в суфийском тарикате лежит залог возрождения и оживления падающего ислама: благодаря тарикату, ислам возродится и нравственно, и политически, а тогда кавказцы свергнут с себя иноверное, русское иго. К концу 1829 г. Он распространил новое учение в значительной части Чечни и Дагестана, и мюридов в полном его распоряжении было до 15 тысяч (2, 79). Мечтая об основании

всемусульманского халифата, он провозгласил себя имамом и в 1829 г. Объявил против русских и их союзников священную войну, «газават»(2, 97).

После развала Советского союза и установления государственной независимости в Азербайджане. В 1826 г. В Джаро-Балокане был антироссийском выступлении. Один из последователей тарикатист Бейбулат Таймазов вместе со своими сподвижниками принимал активное участие в этом выступлении. В начале сентября 1826 г. В Джаро-Балокане прибыли и другие вожди дагестанского мюридизма –Гамзат бек и Махмут хан (внук Сурхай хана Казыкумыхскогою)(1, 81). Но в связи с вступлением в Джарскую область отряд Эритсова антироссийское движение затихло. В 1827 г. В Джаро-Балоканах побывал другой тарикатист Кафи муллы Гаджи Шафи бек. Он состоял в большой дружбе с муллой Ярагским (2, 121). Кафи муллы Гаджи Шафи бек с конца 20 –х годов XIX в действовал в северных провинциях Азербайджана. Однако в тот период мюридизм в Азербайджане еще не пустил глубокие корни (5, 63).

В 1830 г. Джаро-Балоканах произошло крупное восстание против царизма, тесно связанное с мюридизма. Вождь мюридов в юго-западном Дагестане Шейх Шабан призывал народ к борьбе с неверными. Успех мюридизм в Джаре в тот период выразились в проведенных здесь тайных собраниях и в ряде отправленных джарцами по многим загорным обществам призывах к общему выступлению против России.

Джаро-Балоканское восстание длилось около шести месяцев. После его подавления в декабре месяце 1830 г. Были арестованы и заключены в тюрьму 32 рукавадителя бунта (3, 46). Местные жители, спасаясь от преследования царских властей, бежали в горы и примкнули к мюридизму. В декабря 1830 г. Сподвижников Кази Муллы Аличуллы Магомы и Хала Магомы в Джаро-Балоканах все жители селения Цаблуани, находившегося в пяти верстах от Белокан и состоявшего из 60 дворов, во главе со старшиною Джан Велиние ушли в горы и большей частью примкнули к мюридам. Туда же последовали трое старшин из селения Джар со своими односельчанами и многие жители из Катехи и Белокан (3, 85).

Мюриды не были разбиты русскими в Джаро-Балоканах, а были вынуждены отступить из-за понесенных потерь и численного превосходства русских войск. Большинство джарских и белоканских беглецов, отступив вместе с мюридами, нашли себе приют в Дагестане. Впоследствии они, связав свою судьбу с делом мюридизма, сыграли довольно активную роль в предприятиях Кази Муллы. В 1832 г. (17 октября) барон Розен, после упорного штурма, взял Гимры; Кази-Муллу, с 15 избранными (в числе которых был Шамиль), заперся в башне, потом попытался прорваться и в схватке был убит. Его занял Гамзат бек. Новый имам Гамзат бек (1832—1834) был человек неэнергичный и неспособный; его имамство ознаменовалось только истреблением тех влиятельных горцев, которые не сочувствовали мюридизму, и в том числе — истреблением древнего владетельного дома ханов аварских. После убийства Гамзат бека в 1834 г. На смену ему пришел Шамиль (2, 82). Его мюриды действовали и в приграничных с Дагестаном территориях Азербайджана. Так, Кубинское восстание в 1837 г. Имело тесные связи с мюридизмом. Накануне этого восстания Шамиль воззванием, в котором говорилось: «возьмитесь за оружие, восстаньте против неприятеля веры, и обычаев наших, в том указываю вам выгоду. Русские не в состоянии от меня ничего требовать, ибо я сражаясь с ними день и ночь, убедился, что сила наша превосходна: не верьте пустым общением и бумагам молчание для вас пагубнее» (4, 167). Так успехи Шамиля в боях против русских в 1845 г. Подняли его в глазах мусульман Кавказа. Так, в 1844 г. Против русских восстал Илусуйский султан Даниял бек. К нему на помощь был послан Шамилем его наиб Башир бек. После нескольких боев близ селений Гюллуку и Агатай с отрядом генерал-майора Шварца, Даниял бек со своим семейством и верными ему людьми отступил в горы (4, 174). Впоследствии он стал одним из ближайших сподвижников Шамиля и был связан с ним родственными узами.

Под влиянием мюридизма в 1849 г. В Нухинском уезде произошло восстание. Во главе его стояли активные пропагандисты мюридизма в уезде –Демиркая Абдулла оглы и его мюриды Демир Исмаил оглы и Агабек Алиджан оглы. После подавления восстания они были

сосланы в Воронежскую губернию. Османские империи имеющимися средствами пытались поднять мусульман Кавказа. Оно через своих эмиссаров держало связь с предводителями горцев и влиятельными религиозными деятелями. Вожди азербайджанского мюридизма вместе с турецкими эмиссарами вели широкомасштабную агитацию среди местного населения и призвали его к вооруженной борьбе против царизма. Главным распространителем мюридизма в Шемахинская уезде был житель Кюллили Гаджи Ахмед Эфенди. Он родился в сел Кюрдамир и был халифом Шейха Исмаила Сираджаддина (4, 121). Он активно распространял идеи мюридизма, призвал людей строго следовать предписаниям шариата, имел многочисленных последователей. Царское правительство старалось держать религиозных деятелей участвовавших в восстаниях под надзором полиции. Имея огромный авторитет в уезде, Гаджи Ахмед смог даже склонить на свою сторону помощника командира конно-мусульманского полка подполковника русской службы Омар бека Касымханова, по распространению мюридизма, вооруженному выступлению против царизма в Шемахинского военного губернатора генерал-майора Чельева за содействие мюридизму 30 сентября 1855 г. Был арестован и отправлен в город Тамбов, а оттуда – в Петербург (5, 62).

Главный идеолог движения мюридизма в Шемахинском уезде Гаджи Ахмед Эфенди в 1856 г. сразу же после окончания Крымской войны был сослан в Тамбовскую губернию, где вскоре и скончался (5, 62). Активные члены этого движения Караман бек, Гаджи Салман бек оглы в 1856 г. Также были сосланы в Астраханскую губернию. Монгие сосланы, находясь в преклонном возрасте, не сумев перенести смены климата, умерли на чужбине.

Мюридизм в то время был широко распространен даже среди азербайджанцев, которые являлись чиновниками государственных учреждений, офицерами, о чем свидетельствуют источники. Например, Керим бек Сулутский и Баба бек Сулутский в документах, указанные в списке и главных лиц содействовавших в распространении в 1854 и 1855 годах мюридизма в Шамахинском уезде.

Многие последователи мюридизма были сосланы в отделенные регионы царской России. В 1850 г. Кубинского уезда в Воронеж было выслано еще 28 человек во главе с жителем села Гендаб Джебраилом Мустафа оглы, уличенных в распространении мюридизма (4, 98).

В 60-е годы XIX в. В Азербайджане все еще продолжали существовать организации мюридизма. Из рапорта Бакинского военного губрнатора от 2 ноября 1863 г. Выясняется, что главными распространителями мюридизма в Кубинскому уезде были жители Шемахинского уезда Гаджи Абдурахман Эфенди, Гаджи Махмуд Эфенди, Гаджи Азиз, Гаджи Шейда Баба, Хан Кулу Баба и д (4, 105).

В источниках того времени указываются самые влиятельные лица азербайджанского мюридизма в начале 60-х годов XIX века. Шейх Гаджи Абди Эфенди, по утверждению источников, был главой и душой мюридизма в Азербайджане (5, 62). В его распоряжении был огромный сбор «духовной» подати. Главным помошником Шейха Гаджи Абди Эфенди был житель селения Кюрдамир Баргушатского участка Шемахинского уезда Шейж Гаджи Махмуд Баба, который имел до 500 мюридов. Житель Кабалинского участка Нухинского уезда Шейх Гаджи Алибаба Эфенди считался вторым человеком в иерархии мюридизма после Шейха Гаджи Абди Эфенди. После побега наставник и тесть имама Шамиля Джамаладдин Казыкумышский, Шейха Гаджи Абди Эфенди публично принял звание мюрида. В его распоряжении было около 400 мюридов (4, 93). Житель города Нухи Ага Абдулкерим Гаджи оглы считался третьим человеком в этой иерархии. У него 300 мюридов (4, 96). Антиколониальное движение местного населения приобрело здесь особую форму-мюридизм. По учению мюридизма, истинный последователь этого движения имел право называться тот, кто боролся за теократию. Тот, кто признавал над собой господство какого-либо адама и закона русского самодержавия, переставал быть мусульманином. Лозунг борьбы с российскими оккупантами способствовал превращению мюридизма в массовое движение и привлек ему многочисленных сторонников. Широкое распространение мюридизма, а также

деятельность его последователей на территории Азербайджана, показала наличие крепких религиозных, идеологических связей в народно-освободительном движении народов Кавказа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., в 2-х ч., Спб., 1869, ч.
2. Даниялов Г.А. Имамы Дагестана, Махачкала, Юпитер, 1996.
3. Петрушевский И.П. Джаро-белоканские вольные общества в первой половине XIX в. Махачкала, ДНЦ, 1993.
4. Сумбатзаде А.С. Кубинское восстание, 1837. Баку, 1961.
5. Имамвердиева К. Мюридизм как форма идеологической борьбы в северном Азербайджане, *Tarix və onun problemləri*, 1-2, Баку, 2008
6. Хейирбек Гасымов, Дилавар Азимли, Труд Мюридизм и Шамиль М.Казем-Бека как источник по истории народов Кавказа, http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_turk-xalqlari-tarix/

XÜLASƏ

**Xoşqədam İslam
Sevil Heydərova**

MÜRİDİZM VƏ AZƏRBAYCAN

Müridizmin əsas məzmunu din və siyasi hərəkətlər deyil. Müridizm kafirlərə qarşı müqəddəs müharibəyə çağıran ifadədir və onun siyasi motivləri Sufiliklə birləşir. Məqalədə sufizm və onun kökləri, tarixi aspektləri, həmçinin XIX əsrdə Şimali Qafqazda yaranan dini-ideoloji hərəkətin əsas meyarları açıqlanır. Çar Rusiyasına qarşı aparılan bu hərəkətin Azərbaycanla sıx əlaqədə olması, yeri əhali tərəfindən müridlərin himayə edilməsi məsələləri faktlarla verilmişdir.

ABSTRACT

**Xoshgedem Islam
Sevil Heydarova**

MURIDISM AND AZERBAIJAN

The main content of Muridism is not religion and political movements. Muridism is a testimony to the holy war against the infidels and its political motives unite with Sufism. The article draws attention to the basic principles of Sufism and its roots, its historical aspects, and the religious-ideological movement in the North Caucasus in the 19th century. The fact that this movement against Tsarist Russia is inextricably linked with Azerbaijan, and the place where the people support the murids have been given facts.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ş.Məmmədov

RƏŞAD ƏSGƏROV
AMEA Fəlsəfə İnstitutu
reshad_asgarov@mail.ru

UOT: 1(091)

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ MİLLİ AZADLIQ VƏ HƏMRƏYLİK PROBLEMİ

Açar sözlər: *milli dil, azadlıq, milli oyanış, mənəvi azadlıq, milli məsələ*

Key words: *national language, freedom, national awakening, moral freedom, national issue*

Ключевые слова: *национальный язык, свобода, национальное пробуждение, нравственная свобода, национальный вопрос*

Ömər Faiq Nemanzadə azərbaycançılıq ideyalarının təbliğində xidməti olan alovlu publisist və vətənpərvər ziyalı olmuşdur. Bizim mübarizə tariximizdə, xalqımızın ictimai və milli şüurunun oyanması və formalaşmasında onun xüsusi yeri vardır. O, XX əsrin ilk günlərindən başlayaraq, Azərbaycan xalqının milli dirçəlişi, azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda cəsarətlə mübarizə aparan ziyalılarımızdandır

Dərin biliyə, elmi dünyagörüşə, bütöv xarakterə malik olan Ö.F.Nemanzadə vətəni və xalqının xoşbəxtliyi üçün heç vaxt öz qüvvə və bacarığını əsirgəməmişdir. Buna görə də, dövrün demokratik ziyalıları arasında böyük hörmət və nüfuz qazanmışdı.

Ömər Faiq Nemanzadə XX əsrin əvvəllərində türk dilli xalqlar və dövlətlər arasındakı parçalanma meyillərini heç cür anlaya bilmir və bu xalqlar arasında əlaqələrin yeni əsaslarda qurulmasının zəruriliyini dərk edirdi. Buna görə də o, müxtəlif məqalələrində bu məsələlərin həlli üçün yollar arayır və türk xalqları arasında mədəni əlaqələri yenidən dirçəltmək istəyirdi. Bu məqsədlə də o yazılarında bu və ya digər türkdilli xalqların vahid əlifbasının olmasını, vahid mədəniyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi məsələlərini gündəmə gətirir, onların qarşılaşdığı problemlərin, xüsusilə də çar despotizminin bu yolda yaratdığı maneələri aradan qaldırılmaq istiqamətində öz təklif və ideyalarını bildirirdi.

XX əsrin əvvəllərində vüsət alan Azərbaycan türklərinin milli oyanış hərəkatında əsas ideya müəlliflərindən olmaqla millətin görünən gözünün, düşünən beyninin yad ünsürlərin zəhərlənmiş fikirləri ilə doldurulmasından ehtiyatlanaraq bu istiqamətdə yorulmadan fəaliyyət göstərən, xalqı uçuruma aparanlara qarşı nifrət hissi ilə alışıb-yanan Ö.F.Nemanzadə 1906-cı ildə yazmış olduğu məqalələrinin birində bu olaylar zamanı aldandığını təəssüf hissi ilə etiraf edirdi: “Yadımıza belə gətirməzdik ki, ermənilər çox-çox əvvəllər hazırladıqları hədsiz-hesabsız bombaların hamısını bizim başımızda partladacaqmış... Bu söylədiyimiz səbəbilə cümləmiz yenə ermənilərlə qədim sayaq üzrə sülhanə rəftar edib rahat və arxayın olmağı vəd və bəyan edirdik və bu sürətlə millətimizin gözünü bağlayıb uçuruma sarı hazırlayırdıq. İndi lazımdır ki, bunlardan ibrət alıb gələcəkdə aldanmamağa çalışaq”. Sözsüz, burada əlavə şərhə, eləcə də izahata ehtiyac yoxdur. Tarixin ibrət dərslərindən vaxtında bəhrələnməməyimiz, hər xırda məsələyə belə barmaqarası baxmağımız bizləri bu cür dəhşətli fəlakətlərə sövq etmişdir. Bu bir xalq, qövm üçün olduqca təhlükəli məsələdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 1878-ci il Berlin konqresinə qədər Qərbi Avropanın aparıcı dövlətlərinin yağlı vədlərinə uymaqla Anadolu torpaqlarında müstəqil erməni dövlətinin yaradılacağına ümid etmiş erməni kilsəsi və onun ətrafında sıx-sıx birləşmiş diaspor təşkilatlarının bu və ya digər yollarla apardığı həmin kampaniya ümumi erməni işinin ikinci fazasını təşkil etdi. Bütün bu sadalanan məsələləri dərinlən öyrənmək və nəticə çıxarmaq baxımından tədqiqatçılarımız üçün olduqca dəyərlidir (3).

O, 1906-cı ildə yazdığı “Millətpərəstlik zamanıdır” məqaləsində göstərirdi ki, türk milləti arasında oyanışa nail olmaq üçün onun aparıcı ziyalıları “tək vücud, tək rəy, tək cəhət - yol altında birləşməli, yəni türklüyünü dərinəndən dərk edib millətə təmənnəsiz yardım etməli, onu irəli aparmalıdır” (9, 133). Bu baxımdan Qafqaz müsəlmanlarının etnik kimliyinin və milli dilinin türk olduğunu bəyan edən Nemanzadə yazırdı ki, min illərdən bəri təqlid etdiyimiz ərəb və fars imlasından da imtina edib türk sözlərimizin və türk adlarımızın bərpasına çalışmalıyıq. O, zəmanəsinin bütün insanlarını - şeyxülislamı, müftüləri, qazıları, mollaları, axundları, müəllimləri, qulluqçuları “geri qalan camaatın dərdinə qalmağa”, onların istiqlalı uğrunda mübarizəyə çağırırdı: “...Zaman dəyişir, dünya dəyişir, hər zərrə dəyişir. İnsaf və mürvət midir ki, bizlər hər şeydən də dıışıarı olaq? Dəyişməli, biz də mütləq dünyəvi əməllərimizi, göz görə təhlükələrə, səfəllətlərə sürükləyən köhnə adətlərimizi, cahilanə fikirlərimizi, əməllərimizi dəyişməliyik”. Faiqin fikrincə, bizim insanlarımızın düşüncəsində dinamik dəyişikliklər baş verməsə biz dünyanın inkişaf etmiş müxtəlif ölkələrinin xalqları kimi tərəqqi edə bilmərik. Məhz bu məqsədlə də o öz məqalələrində öz milli identikliyinə, öz milli kimliyinə qayıdışı ən vacib amillərdən sayır və öz xalqını bu yolda yorulmadan daima mübarizə aparmağa səsleyirdi (9, 130-134).

Ömər Faiq “Molla Nəsrəddin” jurnalında yalançı hüriyyətpərəstlərə qarşı yazdığı məqaləsində deyirdi: “Əgər hürr yaşamaq istəyiriksə, dəliqanlı cavanlarımızı qurban verməliyik. Qurban verdikdən sonra isə onları ağlamaqla, uzun yas saxlamaqla özümüzü taqətdən salmamalıyıq. Dübarə qurban verməməliyik, tək, hüriyyət xalqın qanı ilə qazandığı halal malı olsun. Əgər oturub gözləsək və başımızı boş danışıqlarla qarışdırsaq, dilimizdə hüriyyət sözü bitsə də, onun bəhrəsi olmayacaq” (7).

O, başqa bir məqaləsində isə belə yazırdı: “Sən ey türk! Nə əqidədə, nə məsləkdə olursan-ol, həmişə türksən! Sən gərək biləsən ki, dünyada hələ şiə, sünni, babı, şeyxi adları yox ikən sən var idin... Ey özündən xəbərsiz türk! Mədəniyyət əsrləri, nizam, idarə və asayiş üsulu "yasaq" qanunları hənz Bağıdad, Şam, Paris və Londonda yox ikən, sən yurdunda var idi. Sənin öz dadlı dilini cığırından çıxarıb bugünkü acınacaq hala salan ərəb əlifba və yazısından əvvəl sən göyçək əlifba və yazın var idi. Bəsdir, bəsdir, ey türk! Bir az ayıl... Əl-ayağını bir az tərptət! Vücudunu, varlıq ağacını soran, korlayan tikanları, sarmaşıqları, yad ağacların yarpaqlarını, budaqlarını qır at, qurtul. Vücuduna günəş, hava dəysin! Başını bir az yuxarı qaldır, öz varlığının, öz vücudunun qiymətini bil! İndiyə qədər yadlar üçün, özgə varlıqlar, özgə vücudlar üçün özünü həlak etmişən. Barı bundan sonra da olsa, ayıl, özünə gəl, öz gününə çalış!” (9, 239).

Ömər Faiq Nemanzadə tarixin son dərəcə ziddiyyətli şəraitində fəaliyyət göstərmişdir. O zaman ictimai inkişafın mürəkkəb proseslərindən doğan ziddiyyətlərdən tamamilə yaxa qurtarmaq çətin idi. Buna görə Ömər Faiqin mühərriklik fəaliyyətində rast gəldiyimiz bəzi ziddiyyətli cəhətlər təbiidir. Çünki bunlar onun şəxsi ziddiyyətləri deyil, zamanın mürəkkəb ictimai inkişafının ziddiyyətləri idi. Bu mənada Ömər Faiqin zəngin ictimai və mühərriklik fəaliyyətinin ümumi pafosu ideyaca sağlamdır (13, 201).

Çarizmin müstəmləkə siyasətinin ifşası, siyasi və mənəvi azadlığın mahiyyətini və onu əldə etməyin yollarını zəhmətkeşlərə izah edib onları mübarizəyə ruhlandırmaq Ömər Faiqin ən çox qələmə aldığı motivlər idi. Bütün bunları o, zamanın qabaqcıl ideyalarından ilham alıb, mütərəqqi dünyagörüşü cəbhəsindən işıqlandırır. Bu baxımdan Ömər Faiqin yalançı hüriyyətpərəstlərə cavab olaraq yazdığı məqalələrinin birində biz oxuyuruq: “İndi yerindən duran hüriyyətdən dəm vurur. Hüriyyətin nə demək olduğunu, onu necə qazanmağın yollarını bilənlər də bu barədə danışır, bilməyənlər də bu barədə danışır. Belə danışıqların xeyri olmur. Çünki avam camaat hüriyyətin nə olduğunu hələ də başa düşmür... Biz qələm sahibləri gərək camaatı başa salaq ki, hüriyyət gündəlik ruzi deyildir ki, gedib, qazanıb, gətirib tökəsən külfətin qabağına, yeyib, sənə “ömrün uzun olsun” desin. Tarixdə hələ hüriyyət heç bir xalqın qapısını döyüb, onun evinə daxil olmamışdır. Əgər hürr yaşamaq istəyiriksə, dəliqanlı cavanlarımızı qurban verməliyik. Qurban verdikdən sonra isə onlara ağlamaqla, uzun yas tutmaqla özümüzü taqətdən salmamalıyıq. Dübarə qurban verməliyik, ta ki hüriyyət xalqın, qanı ilə qazandığı halal malı olsun. əgər oturub gözləsək və başımızı boş danışıqlara qarışdırsaq, dilimizdə hüriyyət sözü bitsə də, bəhrəsi olmayacaqdır” (13, 200).

Ömər Faiq bəzən həmvətənlərinin geriliyindən, hümmətsizliyindən dəhşətə gəlir və zamanın siyasi inkişafı ilə ayaqlaşma bilməyən vətəndaşlarına qəzəblə müraciət edərək deyirdi: “Bəsdir, bəsdir ey türk! Bir az ayıl, ayıl da toz-torpaqlarla dolan, ağırlaşan dini əqidə pərdəsini gözlərinin üstündən qaldır! Əl ayağını bir az tərپət! Vücudunu, varlıq ağacını saran, korlayan tikanları, sarmaşıqları, yad ağacların yarpaqlarını, budaqlarını qır, at, qurtul! Vücuduna günəş, hava dəysin! Başını bir az yuxarı qaldır, öz varlığının, öz vücudunun qiymətini bil! İndiyə qədər yadlar üçün, özgə varlıqlar, özgə vücudlar üçün özünü həlak etmişsən. Barı bundan sonra da olsa, ayıl, özünə gəl, öz gününə çalış!” (9, 239).

Ömər Faiq Nemanzadənin 1917-ci ildə “Qardaş köməyi” məcmuəsində qələmə aldığı ən dəyərli yazılardan biri də “Mən kiməm?!” məqaləsi idi. O, burada dövrün aktual və maraqlı məsələlərinə toxunaraq yazırdı ki, “ey türk, zamanımız özgə zamandır. Əgər bundan sonra özümüzü tanımayıb qalırısaq, qorxuram ki, gec ayıldığımız vaxt sağalıb sakitcə yaşamaya vücudumuzda qüvvət və taqət qalmamış ola. Ey türk, keçmişlərdən ibrət al, hələ vücudun sağlam ikən, yaşamağa istedadın var ikən, fürsət əldə ikən əsl vücudunu tanı, qədrini anla” (9, 240).

“Molla Nəsrəddin”çilərin ideya rəhbərlərindən biri, C.Məmmədquluzadənin yaxın dostu və məsləkdaşı Ömər Faiq Nemanzadə fəal ziyalı kimi ölkədə baş verən ictimai-siyasi və mədəni hadisələrin fəal iştirakçısı olmuşdur. Xalqın maariflənməsi və azadlığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparan Ömər Faiq cəmiyyətdə gördüyü nadanlığı, savadsızlığı və ədalətsizlikləri qələmə alaraq müxtəlif ədəbi məcmuələrdə dərc etdirirdi. 1905-ci ildə isə Ö.F.Nemanzadə Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsi açmağa nail olur. Adından göründüyü kimi, müəllif əqidəli, Vətən, millət təəssübü çəkən yurddaşlarını milli dirçəliş və milli birlik uğrunda qeyrət göstərməyə çağırırdı.

Ömər Faiq Nemanzadə cəsarətli bir publisist kimi 1906-cı ildən 1917-ci ilə qədər “Molla Nəsrəddin” jurnalının məsul katibi olur. Faiq gördüyü işin böyük əhəmiyyətini dərinləndirərək etdiyi üçün bütün varlığını, bacarıq və qüvvəsini bu işə verməkdən yorulmurdu.

Ö.F.Nemanzadənin yaradıcılığında millət və dil məsələlərinə həsr etdiyi məqalələr xüsusi yer tutur. Ömər Faiqin “Dil yoxdur, millət yoxdur”, “Mən inanmıram ki, dilini sevməyən xalqını sevsin”, “Məhəbbətimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq” və s. fikirləri onun ana dilinə olan sevgisinin ifadəsi idi. O, “Yazımız, dilimiz, İkinci ilimiz”, “Dərdimiz və dərmanımız”, “Dilimiz-implamız”, “Dil məsələsi”, “Eşq və məhəbbət” məqalələrində doğma dilimizi ərəb-fars qəlibinə salmaq istəyənlərə tutarlı cavab verirdi. Dilimizdə öz sözlərimiz olduğu halda alınma sözlərin işlədilməsinə etirazını bildirirdi.

1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzetində çıxan “Milliləşmək” məqaləsində isə ədib yenə də azərbaycançılığın əsas atributları olan milli dil və ədəbiyyata yüksək dəyər verirdi: “...Bir millətin ədəbiyyata malik dili o millətin ruhu, nişaneyi-mövcudatıdır. Ondan məhrum olduğu gün məhrum olmuş, ondan uzaqlaşdığı gün qəbrinə yaxınlaşmış deməkdir... Dili kəsilməyən millətin vücudu kəsilməz, ədəbiyyatı yaşayan millət heç vaxt ölməz” (9, 246).

Nemanzadə dili mədəniyyətin əsası hesab edir, ona istisna əhəmiyyət verirdi. Dil məsələsi onun üçün ən vacib və birinci məsələlərdən idi. Bu məsələ bağlı o daim narahatlıq keçirirdi. Dil o qədər vacib ünsürdür ki, onsuz nəinki milli mədəniyyət, hətta millət belə mövcud ola bilməz. Əgər bir milləti məhv etmək lazım gələrsə onun dilini əlindən almaq onun üçün ən böyük qəsdədir. Dili xalq yaradır və xalq da təkmilləşdirir.

Ana dilinə olan məhəbbətin ifadəsidir ki, Ömər Faiq yazırdı: “Dil yoxluğu millət yoxluğudur”, “Mən inanmıram ki, dilini sevməyən xalqını sevsin”, “Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq”, “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” adlı məqalələrində müəllif dilimizin ahəng qanununu inkar edib, onu ərəb-fars qəlibinə salmaq istəyənlərə tutarlı cavab verir. O, mübariz bir vətənpərvər ziyalı kimi daim Azərbaycan dilinin təmizliyi keşiyində dayanmış və bu sahəyə aid bir sıra məqalələr yazıb çap etdirmişdir. Ömər Faiqə görə milləti sevməyin birinci əlaməti onun dilini sevməkdir. Milli dil problemi onun yaradıcılığında başlıca yer tuturdu. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki XX əsrin Azərbaycan ziyalıların əsas mübarizə hədəflərindən biri də milli dilə xor baxan, ona biganə olanlar idi. Dilimizdə əsl öz sözlərimiz olduğu halda alınma sözlərin işlədilməsinə öz etirazını bildirirdi: “...Biz deyirik: çox heyflər olsun ki, dilimizin yarısını ərəb və fars sözləri ilə doldurub bizi

dilsiz və bədbəxt etmişlər. Elm və mərifətin camaat arasında yayılmağına böyük əngəl olmuşlar. Dilimizi genişləndirərkən, qaşımızı qayırarkən gözümüzü çıxarmışlar” (9, 62).

“Eşq və məhəbbət” məqaləsində Ömər Faiq dilimiz dünyadakı asan və gözəl dillərdən biri adlandırır. Ana dilimizə həqarətlə baxanları və bu dildə danışmağı şəninə kəsir bilənləri kəskin tənqid edərək deyirdi: “Bizim bəzi ağalar dilimizin çətinliyini bəhanə edib evdə arvad-uşaq ilə də özgə dil ilə danışmaq xəyalında bulunurlar. Tiflisdə beş ziyalı bir araya gələndə görməzsiniz ki, öz dili ilə danışsın. Buranın qonaqlarında, yığıncaqlarında milli dil, milli adət, milli süfrə, milli sadəlik bulmazsınız. Hələ xanımlar deyəsən ki, milli dilə düşməndirlər. Bunların adları özgə, dilləri özgə, adətləri özgə, diləkləri özgə, tərbiyələri özgə, gələcəkləri özgə, məhəbbətləri özgə! Bilmirəm bunların millilikdən payları nədir? Bilmirəm bu gedişlə hara gedirik?” (9, 203).

Faiqin yaradıcılığında xalqa məhəbbət anlayışı ilə dilə məhəbbət anlayışı bir-birindən ayrılmazdır. Nemanzadənin ana dilinə olan məhəbbətini onun milli təəssübkeşliyi ilə əlaqələndirən tədqiqatçılar öz fikirlərini ümumilikdə belə yekunlaşdırır. Faiq üçün Azərbaycan dilinin təmizliyi və inkişafı uğrundakı mübarizə bilavasitə milli azadlıq və inkişaf uğrundakı mübarizənin əsas mərhələlərindən biri idi və bu son dərəcə aktual problem onun yaradıcılığında bir ana xətt təşkil edirdi. Nemanzadə öz əsərləri ilə Azərbaycan dilinin qarşısına çəkilən sədləri dəf etməyə, dili alçaldanların, ona yuxarıdan aşağı baxanların əsl simasını açıb xalqa göstərməyə çalışırdı və onun yaradıcılığının həyatiliyi, istedadı, hərarəti bu istəyə nail olurdu.

Dil problemi Ömər Faiq yaradıcılığının əsas təməlini təşkil edirdi. Publisistik fəaliyyətinin bütün mərhələlərində dil məsələsini diqqətdə saxlayan Ö.F.Nemanzadə bu problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşmış, onu kompleks halda dəyərləndirmişdir. “Bədbəxt o millətdir ki, özgə millətin silahından ziyada dil və ədəbiyyatına əsir olaraq yaşamaqdadır” - söyləyən Ömər Faiq bu problemin nə qədər ciddi olduğunu vurğulayır. Bəli, xalqın mariflənməsi yolunda o, çox işlər görüb və bunu kimsə dana bilməz, cahillik, cəhalət girdabından xilas olmaq üçün çox çalışıb, zəhmət çəkib.

Ömər Faiqin həyat mübarizəsində əsas yeri milli kimlik tuturdu. Azərbaycan xalqının özünü türk kimi deyil, müsəlman kimi adlandırması digər ziyalılar kimi Ömər Faiqi də hiddətləndirirdi: “Ey qafqazlı türk, sən çoxdan islamın qeyrətini çəkirsən və bu qeyrətlə hətta öz varlığını, öz adını da itirmişdin. Sən islam uğrunda o qədər çalışmış, əqidə qovğalarında o qədər zərər çəkmiş, o mərtəbə yorulmuşsan ki, axırda bu gün onların adlarını çəkmək istəməyib, təkcə müsəlman olmaq xəyalına düşmüşsən” (9, 237).

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə “Yanan ürək” məqaləsində Ömər Faiqin əsərlərini yüksək qiymətləndirmiş, onu milli ideyalar carçısı hesab etmişdir: “Sətirlər arasında vətən və xalq üçün, onun taleyi üçün alışıb-yanan bir ürək gördüm. Bu ürək Mirzə Cəlillərin, Sabirlərin, Hadilərin, ürəyi ilə bir vurur” (11).

Bəxtiyar Vahabzadənin fikrincə, Ömər Faiq “öz vətən sevgisindən doğulmuş bir mücahiddir, bir qəhrəmandır. Buna görə də bu sevgi onu zəmanəsinin fəvqünə qaldırmış, o, ucaldığı məhəbbət zirvəsindən mühitinə baxıb hər şeyi boyasız, olduğu kimi görmüş, onun öz ölçüsünə gəlməyən eybəcərlikləri inkar etmiş, özəllik naminə qələm çalmışdır” (11).

Ömər Faiq xalqın azadlığı və müstəqilliyi məsələsinə ən birinci dərəcəli məsələ kimi baxırdı. Bunun üçün o, xalqın birləşərək bu mücadilədə həmrəy və birlik göstərməsini zəruri hesab edirdi. Əgər xalq və millət bu məsələdə yekdil olmayacaqsas, heç kəs bu azadlığı hazır şəkildə gətirib millətimize bəxş etməyəcəkdir. Bu barədə o, yazırdı: “Eyib deyilmi ki, Rusiyanın qeyri tayfaları hürriyyət üçün mal və canlarını fəda etdikləri halda bizlər “bıçaq ağzı qədər açılan hürriyyət qapılarına şükr və sənə ilə vaxt keçirək? Hürriyyət üçün “Dəccal”ların zuhirini”, “çaqqal”ların evlərimizə qədər girməsini gözləyək! Məgər bəs deyilmi bu qədər səbr? Bəs deyilmi bu qədər döyülmək? Aldanmaq, özgələrinin keflərinə heyvanlar tək xidmət etmək. Nə demək istəyirsiniz, biz yata-yata, kef çəkə-çəkəmi özgələr bizim üçün çalışıb hürriyyət loxmasını ağzımıza versinlər. Nədən ötrü öz hürriyyətimiz, öz xeyrimiz üçün özümüz çalışmayaq? (5).

Ömər Faiq Nemanzadə çarizmin milli ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı milli azlıqların mənafeyi əleyhinə yönəldilmiş böyük dövlətçilik siyasətinə qarşı özünün haqq səsinə ucaldırdı. O, “Milli məsələlərimizin vaxtımı?” adlı silsilə məqalələrində xalqı üçün, milləti üçün vacib məsələləri bütün

kəskinliyi ilə qaldırırdı. Ziyalıları, xalqın elmi-bilikli şəxslərini haqq işi uğrunda mübarizədən çəkinməməyə çağırırdı, mövcud çətinlikləri, müşkülləri ört basdır etmək əvəzinə aşkarlaşdırmağa dəvət edirdi.

Siyasi, milli məsələlərin arasında dil bəhsi kiçik görünürsə də məni onlar qədər rahatsız edib dururdu. Çünki istər siyasi və milli, istərsə də maarif və mədəniyyət məsələlərindən danışan, onların lüzumunu bildirən dildir. Dil nə qədər açıq, sadə, anlayışlı olarsa bildirdiyi fikirlər də o qədər tez mənimsənib işə keçər. Buna görə də "...həmd olsun, camaatımız dil və mənası açıq olan kitabları oxumağa başlamışlardır... Yazılan kitabların rəvac və məğbuliyyəti-intişarı, mütləq və mütləq dilin məzmununun açıqlığında, asan anlaşılacaq dərəcədə olmağındadır. Çətin mənalı ibarətli kitablar, təbii çətin anlaşılır. Çətin anlaşılan kitabları isə ümumiyyətlə əksər oxuyan sevməz. Yeni oxumağa başlayanlar isə əsla oxumaq istəməz. Camaat üçün yazılacaq kitablar əlbət və əlbət camaat dilinə yaxın olmalıdır. Əks halda heç gözləməyək ki, avam dediyimiz əksər camaatımız ibarətli yazılıb asan anlaşılmayan kitablara pul verib alarlar. Bu səbəblə deyə bilərəm ki, kitabın oxunmasını, rəvacını istəyən mühərrirlər əldən gəldiyi mərtəbə açıq dil ilə, açıq, mənalı yazmağa himmət buyurmalıdırlar. Həqiqətdə də hamımız çalışmalıyıq ki, çətin mənalı ərəb, fars sözlərinin yerinə türkcə sözlər yazaq. Yazı yazmaqda hünər və mərifəti ərəbi və fars sözlərin çoxluğunda bilməyək. Bəlkə mümkün mərtəbə sadə yazmağı özümüdə adət edib, özgələrə də nümunə, örnək olaq (8, 86).

"Millət hüriyyətin və istiqlalın ləzzətini yalnız öz milli dilində anlama bilər" deyən Ömər Faiq sanki bu sözləri fəaliyyət məramı kimi qəbul etmişdi. O, qələmə sarıaraq işlədiyi, müəlliflik etdiyi mətbuat orqanları vasitəsilə fikirlərini, ideyalarını xalqa öz doğma dilində çatdırmağa çalışırdı. Təsadüfi deyil ki, onun haqqında danışılarda mütləq molla-nəsrəddinçi olduğu xüsusi vurğulanırdı.

Hər zamanın bir təqazası, hər təqazanın bir təsiri vardır. Zamanın təqazasına uymayan, ümuminin getdiyi nicat yolu ilə getməyən bir kişi və ya bir millət dünya, məişət və həyatca özlərindən geri qalar, geri qaldıqca qonşularının mərifətli, mərifətli olduğu nisbətdə qüvvətli olan ayaqlarının altında əzilib qalar, bəlkə də bir vaxt yox olar, gedər. Buna incədən-incəyə dəlillər axtarmaq lazım deyil. Tarixi-ələm bu təbii qaydaya misal olacaq vicudat ilə doludur. Tarixi-düvali buraxıb, tarixi-müqəddəsə, əksəriyyətlə istədiyimiz ilahi və şəri üsullara baxalım... Zəmanəyə görə dəyişmək hər zaman icab edirdi. Buna görə də beş, on, yüz deyil, "zəmanəyə" görə minlərlə peyğəmbər gəldi (9, 55-56).

Bütün yaradıcılığında konkret hal və vəziyyətdən çıxış edən Ömər Faiq bir kəlmə də boş söz demir, fikirlərini həyatı misallarla sübuta yetirir. O, göstərir ki, bir şəxs soyuqda paltó geyməyin zərurət olduğunu bildiyi kimi, xalq da azadlığı zərurət hesab etdiyi zaman özünü, öz haqqını dərk edib, onun uğrunda mübarizəyə qalxır. Xalq nə qədər ki, azadlığı zərurət kimi dərk etmir, onun uğrunda mübarizəyə də hazır deyil. Buna görə də o, bütün yazılarında xalqı azadlığı zərurət kimi dərk etməyə hazırlayırdı (10, 47).

Bütün varlığı ilə xalqa bağlı olan, xalqın ciyərləri ilə nəfəs alan Ömər Faiqın vətən sevgisini sevginin ən yüksək qatı hesab etsək, yanılmırıq. O, öz vətən sevgisindən doğulmuş bir mücahiddir, bir qəhrəmandır. Bu sevgi isə bütün nəsilələr üçün bir nümunədir.

Zəmanəmiz özgə zəmanədir. Zəmanəmizdə bir az görünməyə başlayan hüriyyət, ədalət, insaniyyət günəşi hərçənd bizim üstümüzdə, bizim üfükümüzdə də doğulacaqdır. Lakin, o günün işığından vaxtında istifadə etmək üçün indidən hazırlanmağımız, fürsəti itirməyib dərdləşməyimiz lazımdır. Dərdləşmək, görüşmək, xəbərləşmək, ərzi-hal etməyimiz üçün də əlbəttə, işə yarar, sözə keçər, qədri bilinər ümumi dilimiz olmalıdır. Bu ümumi nüfuzlu dil dəxi millətlərdə olduğu kimi şəksiz mətbəə və mətbuatdır. Zira mətbəə və mətbuatı olmayan millətin dili yox hökmündədir. Dili olmayanın da mövcudiyyəti yox deməkdir. Dünyaya, ətrafa baxınız: hansı millətin mətbuatı çoxsa, o millətin sərvət, qüvvət və rahatı da çox deməkdir. Əks halda mətbuatı, yeni mənəvi dili olmayan millətin digər millətlər arasında nəinki etibar və nüfuzu, bəlkə adı-sanı da yoxdur. Çünki hər millət öz sağlamlığını, öz varlığını ancaq mətbuat ilə mühafizə edir. Sevgili millətimiz istiqbalına, qüdrətialiyəsinə mənim ümidim pək çoxdur. "Şərqi-Rus" idarəsində ola-ola özgə bir məsləkdə məlum olan xidmətim müddətində çap edilmək üzrə hər tərəfdən gələn yüzlərcə məktublar, məqalələr, əsərlər mənə də şadlı ümidlər, həyatbəxş fikirlər oyadırdı. Camaatımız bundan sonra da olsa, qonşu-

larımızdan ibrət alıb təzə kitabları, təzə əsərləri oxuyacağına, yəqin hasil etdim. Bu, yəqin ümidlə hər dürlü cismani, ruhani zəhməti qəbul edib bu halda müsəlmanlarımız arasında gəliri-qazancı az, amma mənə xidməti böyük, gələcəkdə şəni, qüdrəti artıq olan müntəzəm bir “mətbəə” güşadı fikrinə düşdük. “Cənab haqq şərikinə olanlarla – ittifaq edənərlə bərabərdir” hökmünə əməl edib mən əziz yoldaşlarım: əhli qələmdən Məmmədquluzadə, tuncardan Şeyx Ələsgər Bağırzadə bu üçümüz ittihad edib Allahın tofiqi ilə Tiflisdə bir müsəlman mətbəəsi açdıq, adını “Qeyrət” təsmiyyə etdik. “Qeyrət” mətbəəsinin ən birinci qəsd-i məsləki türkcə, farsca, ərəbcə kitablar təb və nəşr etməkdir. Ümidvarıq ki, millətin ən böyük ehtiyacı olan təzə kitablar və əsərlərin millətimiz arasında rəvacından ötrü bu xoş məsləki, xidməti buraxıb, təmini-məişət üçün yalnız ticarət kağızları çap etməyə məcbur olarıq. Bu mətbəənin rəvac və tərəqqisini hərflərin gözəlliyində, edilən sifarişlərin doğru və xoş çap edilməyində, vaxtında hazır olmasında bilib, Allahın tofiqinə və bundan sonra yatmayacaq millətimizin həmiyyət və müavinətinə arxa verib heç bir dürlü məsrəf və xərcdən geri durmayacağıq. Az bir vaxtda mətbəəmizdə Misir və İstanbulun ən yaxşı və gözəl hərflərindən iki növ hərflər hazır etdik və bundan sonra ehtiyaca və mühərriklərin xahişinə görə Misirdən, İstanbuldan yenə lazım olacaq gözəl hərflər gətirmək niyyətindəyik. Hər cür səy ilə “Qeyrət” mətbəəsinə elə bir hala gətirmək niyyətindəyik ki, həmiyyətli mühərriklərimiz, yazıçılarımız, sövdəkarlarımız əsla zəhmət və çətinliyə düşər olmasınlar (10, 71-72).

Ömər Faiq istibdad cəhənnəmini söndürüb yerinə azadlıq baxçası, dünya cənnəti qurmaq nə qədər çətin işə alınan azadlığı saxlayıb davam etdirmək də bir o qədər, bəlkə ondan daha artıq çətinidir. Ondən ötrü çətinidir ki, müstəbidlər öz istibdad və hökmdarlıqlarını bərqərar etmək üçün zülm və şiddətə həmişə nə cür möhtac isələr, hürriyyət mücahidləri də müstəbidlər bərəsində zülm və ədalətsizlik göstərməyə eyni sürətdə məcburdular.

Halbuki hürriyyət mücahidləri çox vaxt öz qanları bahasına aldıkları cüzi azadlıqdan sonra istibdada köməkçi olan xırda müstəbidləri öz başlarına buraxıb onların qol-qanadlarını sındırmaq, mənsəb və dövlətlərindən məhrum etmək ədalətin təxir etdiklərindən və ya lazım bilmədiklərindən həmin müstəbidlər axırda hürriyyətin başına ən böyük bəla və dərd olurlar. Çünki idareyi-məşrutə bunların nüfuzi-hakimanələrinə, dövləti-qanunilərinə zərər vurduqlarından hürriyyət mücahidlərindən intiqam almağa bir an fikirlərindən çıxarmazlar və hər fitnə və alçaqlıqla mücahidləri gücdən salıb köhnə idareyi-məlinanələrini qurmağa gecə-gündüz çalışırlar. Çox vaxt məramlarına nail də olurlar (10, 128).

Həqiqət, çox az filosof və insana dost həkim vardır ki, məhz ümumun, ümumi növi-bəşərinnəfini nəzərdə tutub ona görə çalışsın. Zəmanəmizdə, hələ ki, insanların əksəriyyəti, bəlkə ümumi xüdpərəst, qərəzkar, mənfəətpərvər, nəfislik qeydlərindən qurtarmamışdır. Dünyanın ən mədəni yerlərindən və vəhşi yerlərinə qədər baxınız:cümləsi ortada şiddətlə axan “mənfəət” selinə uyub getməkdədir. Kimi səy edir ki, öz millətinin uşaqları təhsili-elm edib öz millətinə xeyir versin. Kimi qeyrət edir ki, öz vətəninin öz yerinin malı rəvac tapıb kəsbi qüvvət etsin. Kimi iqdəm edir ki, öz hökumətinə canisüparanə xidmət edib öz məqamını ucaltsın. Xülasə, hər kəs yaxşı yaman çalışır ki özünə, öz millətinə, öz vətəninə mənfəəti dəysin (10, 137).

Tərəqqi etmək istəyən millətlərin özlərindən daha mədəni millətlərdən bir çox sözlər alıb dillərini genişləndirdiklərini bu dünyada təbii bir qanun olduğunu indiki məktəb uşaqlarımız da bilirlər. Biz nəinki ərəb və farslardan, firəng, yunan və italyan sözlərindən bir çox sözlər almışıq. Bizim kimi hər millət də bir-birindən yüz minlərlə sözlər alıb dillərini genişləndirmişlər. Lakin, dərd bundadır ki, bizim almağımız ilə başqalarının almağı arasında dağlar qədər fərq var. Biz özgülərdən söz almaqla öz dilimizi həqir və bərbad etmişik. Amma özgülər dillərini məntiq dairəsində genişlətməmişlər. Özgədən söz almaq bizə böyük bəla olmuş, amma başqalara səfa. Özgələr ehtiyac gördüklərini, özlərində olmayan sözləri almışlar. Özlərində olan bəzi sözləri almışlarsa da, çox az. Özgələr aldıkları yad sözlərini özlərinə mal edib öz ləhcələrinə uydurmuşlar. Öz səflərinə, öz qaydalarına tabe etmişlər. Lakin, öz dillərinin qanununa zidd olan yad sərf qaydalarını heç vaxt qəbul edib, öz dillərini bərbad etməmişlər. Öz səflərini Bakının Quba meydanı, Tiflisin Şeytanbazarı halına qoymamışlar... Amma biz, bizə lazım olan elm, fənn istilahlərini qəbul etməklə bərabər, min illərlə işlətdiyimiz sadə türk sözlərimizi, beşikdəki nənnilərimizi də buraxıb yerinə

ərəb və fars sözləri almışdır. Onları böyük bir həvəslə yazımızda, ədəbiyyatımızda işlədib avamlardan ayrılmaq, “alim” görünmək bədbəxtliyinə düşmüşük.

Beləliklə, bütün həyatı boyu xalqımızın azadlığı, inkişafı və həmrəyliyi yolunda mübarizə aparan Ömər Faiq Nemanzadənin fəaliyyəti ondan sonrakı tədqiqatçılar üçün bir məktəb rolunu oynamış və onun həyata keçirə bilmədiyi ideyalar müstəqil Azərbaycan dövlətinin milli ruhlu ziyalıları tərəfindən artıq reallığa çevrilmişdir. Sadalananlar Ömər Faiq irsinin xalqımızın sosial-siyasi fikir tarixində nə qədər mühüm rola malik olduğunu bir daha aydın şəkildə göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Açıq söz qəzeti, 1915-1918- ci illər
2. Cəfərov N. Milli ictimai fikir tariximizdən, Bakı, Azərnəşr 1993
3. Cəfərov T. Ömər Faiq Nemanzadə və azərbaycançılıq ideyası, Xalq qəzeti, - 2010 - 14 mart
4. İrşad qəzeti 13 aprel 1906, N: 88
5. İrşad qəzeti 21 noyabr 1906
6. Qurbanov Şamil, Ömər Faiq Nemanzadə, Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 1969, 3 fevral
7. Məmmədquluzadə Cəlil, Əsərləri, Dörd cildə, IV cild, Bakı, Öndər, 2004
8. Nemanzadə Ömər Faiq, Xatirələr, Bakı, Gənclik, 1985. 128 s.
9. Nemanzadə Ömər Faiq, Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2006. 286 səh.
10. Vahabzadə Bəxtiyar. Dərin qatlara işıq. Bakı, “Yazıçı”, 1986.
11. Vahabzadə Bəxtiyar, Yanar ürək, Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 1983, 11 dekabr
12. Yeni iqbal qəzeti 2 iyul 1915, N:57.
13. Zamanov Abbas, Əməl dostları, Bakı, Yazıçı, 1979.

ABSTRACT

Omar Faig Nemanzadeh is one of the intellectuals who played a special role in the national awakening of the Azerbaijani people at the beginning of the twentieth century. He could not comprehend the tendencies of disintegration among the Turkic peoples and states, and understood the necessity of establishing relations between these peoples on new bases. Therefore, he sought ways to solve these issues in his various articles and wanted to revive the cultural relations among Turkic peoples. To this end, Omar Faig puts forward the issue of the existence of a single alphabet of this or that Turkic-speaking peoples and further development of a single culture, and expressed their suggestions and ideas in addressing the obstacles that they face, especially the tsarist despotism.

РЕЗЮМЕ

Омар Фаик Неманзаде - один из интеллектуалов, игравших особую роль в народном пробуждении азербайджанского народа в начале двадцатого века. Он не мог понять тенденции дезинтеграции тюркских народов и государств и понимал необходимость установления отношений между этими народами на новых основаниях. Поэтому он искал пути решения этих вопросов в своих различных статьях и хотел возродить культурные отношения между тюркскими народами. С этой целью Омар Фаик выдвигает вопрос о существовании единого алфавита тех или иных тюркоязычных народов и дальнейшего развития единой культуры и высказывает свои предложения и идеи для устранения тех препятствий, с которыми они сталкиваются, особенно с царским деспотизмом.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

ŞƏHRİYAR MƏMMƏDOV

Xəzər Universiteti

sehriyarmammadov@gmail.com

UOT -341.24.047

ABŞ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNƏ SİYASİ BAXIŞ

Açar sözlər: ABŞ, Azərbaycan, demokratiya, siyasi münasibətlər, vətəndaş cəmiyyəti, söz azadlığı, insan hüquqları, sosial ədalət, neft şirkətləri, iqtisadiyyat, siyasət, balanslaşmamış münasibətlər, çoxtərəfli əməkdaşlıq

Keywords: *US, Azerbaijan, democracy, political relations, civil society, freedom of speech, human rights, social justice, the oil companies, economy and politics. Unstable relations, multilateral cooperation*

Ключевые слова: *США, Азербайджан, демократия, политические отношения, гражданское общество, свобода слова, права человека, социальная справедливость, нефтяные компании, экономика и политика. Несбалансированные отношения, многостороннего сотрудничества*

ABŞ – Azərbaycan münasibətləri regionda gedən proseslərin nizamlanmasında xüsusi önəmli əhəmiyyətə malikdir. 1991 – ci ildən müstəqillik əldə edən ölkəmiz demokratiya, söz azadlığı, insan hüquqları, sosial ədalət prinsiplərinin yerinə yetirilməsi sahəsində önəmli addımlar atmışdır. Ölkəmiz tolerant və multikultural ölkə olaraq insan azadlıqlarının qorunması sahəsində kompleks proseslərin ratifikasiya mərhələsindən icra edilməsi, nümunəvi azərbaycan modelinin şərtləndirilməsi mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Azərbaycanın nəinki Avropa, eyni zamanda dünyanın aparıcı dövləti olan ABŞ-la 2000-ci illərin əvvəllərindən, 11 sentyabr terror hücumlarından sonra genişlənən strateji tərəfdaşlıq münasibətlərində də önəmli nəticələr əldə edilib. Belə ki, Azərbaycan ABŞ-ın terrora qarşı global mübarizədə ən mühüm tərəfdaşlarından biri olaraq qalıb. Sülhməramlı əməliyyatlara dəstək verib. Birləşmiş Ştatlar Azərbaycana Amerikanın maraqlarını və xarici siyasətini müəyyən edəcək üç regionun – Yaxın Şərq, Avropa və Asiya regionlarının kəsişdiyi yerdə yerləşən strateji tərəfdaş kimi baxır[3]. Müqayisəli və tarixi metodların köməyi ilə ABŞ –Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf mərhələsini müasir dövrdə beş dövrə bölmək olar:

1.1991-1993 - Rusiya coğrafiyasından Azərbaycana baxış və ya yenidən formalaşan münasibətlər mərhələsi

2.1993-1998-Formalaşmış, ancaq tam balanslaşmamış münasibətlər dövrü

3.1998 – 2003-ABŞ –Azərbaycan münasibətləri aktiv, həm də balanslaşmış siyasətə hesablanmış siyasi-fəal dövrü

4.2003 – 2013-Münasibətlərin çoxtərəfli əməkdaşlıq vektoruna daxil olduğu, siyasi nəzəriyyədən daha çox “siyasi praktikaya” istiqamətlənmiş dövr

5.2013 – 2016-Azərbaycanın ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində vacib aktorlar sırasına daxil olan ölkə kimi əhəmiyyətli yerinin formalaşdığı dövr.

Bu münasibətlərdə birinci mərhələnin özəlliyi odur ki, bu mərhələdə yenidən dağılmış post sovet məkanı olan Azərbaycana adı çəkilən ölkənin daha çox ekspansiv maraqları daxil olmağa başlayır. Bu maraqlar daha çox regiondakı iri neft şirkətlərinin maraqları ilə uzlaşdırılması istiqamətində təşkil edilirdi. Bu dövrdə həm də Azərbaycan Dağlıq Qarabağ problemi, Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin yaranması kimi mühüm məsələləri həll etməli idi.

1993 – cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı bir çox sahələrdə

olduğu kimi Azərbaycanın ən yeni münasibətlər tarixində yeni bir dönüşün əsasını qoydu. ABƏŞ – in yaranması istiqamətində böyük dövlətlərin maraqları həm də regiona beynəlxalq və yerli miqyaslı bir sıra təşkilatların və digər vətəndaş cəmiyyəti strukturlarının fəaliyyətinə gətirdi. Bazar iqtisadiyyatı siyasətinə keçid ABŞ – Azərbaycan münasibətlərində II mərhələnin digər qanunauyğunluqlarını şərtləndirmiş oldu. Bakı şəhərində yeni siyasi partiyalar, ictimai birliklər təşəkkül tapıb formalaşdı, həm də demokratiya ideyası və vətəndaş cəmiyyəti prinsipləri hər iki ölkənin geopolitik maraqlar sisteminin konturlarını müəyyənləşdirir. ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin III mərhələsində iqtisadi amillərlə bərabər vətəndaş cəmiyyəti və pluralizm siyasi münasibətlər dinamikasının daha yüksək sıçrayışı ilə yadda qalır. Eyni zamanda, bir çox hallarda insan hüquq və azadlıqlarının pozulması iddiası ilə bu ölkədə siyasi partiyalar tərəfindən müxtəlif səpgili müxtəlif sayılı nümayişlərin keçirilməsi ilə yadda qalır. ABŞ – in üçüncü dünya ölkələrinə “demokratiya ixracı” proseslərini sürətləndirmə cəhdləri tədricən ABŞ – in bu məkanda “demokratik imiclərini” artırsa da həmin ölkənin Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal altında olan Dağlıq Qarabağ ərazisinə maliyyə yardımı haqqında qərarları Azərbaycan dövlətinin və xalqının ictimai fikrində birmənalı qarşılanmadı. Nəticədə, Rusiya ilə ikitərəfli yaxınlaşmalar sürətləndi. 2003 - cü ildə Azərbaycanda İlham Əliyevin prezident seçilməsi hər iki ölkə münasibətlərinin yeni xətt taktikasının konturlarını müəyyən etməyə başlayır. Bu dövrdə Azərbaycan dövlətinin daha çox ölkənin inkişafında insan amilini və sosial ədalət prinsiplərini önə çəkməsi bu ölkənin investisiya imkanlarını sürətləndirdi. ABŞ tərəfindən siyasətə qoyulan investisiyalar tədricən iqtisadiyyatla yatırılan investisiya siyasəti ilə əvəz edilməyə başlandı. Azərbaycan iqtisadiyyatının daha çox sürətləndiyi bu dövrdə hər iki ölkə münasibətləri nisbətən sabit meyillərlə müşahidə edilərək “yumşaq münasibətlər” prinsipinə əsaslanmışdır. “Vaşinqton Post” qəzeti yazır: “Azərbaycan Qafqazın ən tolerant ölkəsidir.” Artıq adı çəkilən dövrdə hər iki ölkənin münasibətlərində strateji hədəflərin aydınlaşma mərhələsinin şahidi oluruq. ABŞ-in milli maraqlarına uyğun olaraq yeni prezident Azərbaycanın siyasətini dəstəkləməlidir: "Bu, bölgədə, həm də bütövlükdə ölkələr arasındakı münasibətlərin inkişafına yardım edərdi. Çünki Azərbaycan iqtisadiyyatı, siyasət, mədəniyyət və digər sahələrdə ən doğru siyasəti həyata keçirir. Ölkələr arasında yaxşı münasibətlər qurmaq istəyən dövlət Azərbaycanın bu siyasətini dəstəkləməlidir"[4].

Regionda gedən iqtisadi, siyasi, mədəni proseslərdə ABŞ – in təsirləri böyükdür. Regionun cənubdan Türkiyə və İranla, Qafqazdan Gürcüstan və Ermənistanla həmsərhəd olan Azərbaycan Respublikası yeni demokratik cəmiyyətə keçid prosesində ABŞ – in bütün demokratik təsisatlarının diqqəti mərkəzində olmuşdur. Eləcə də, postsovet ölkələri içərisində Azərbaycan qərbləşmə - modernləşmə taktikası ilə vətəndaş cəmiyyətinin pluralist ssenarisini qura bilmişdir. Sözsüz ki, modernizasiyanı siyasi sistemin bütün aspektlərinə tətbiq etmək Azərbaycan üçün siyasi risklərlə üzləşmə ehtimalını da artırırdı. Şimaldan Rusiya, cənubdan İran siyasi dairələrin maraqlarını və məqsədlərini ziddiyyətsiz məqama yönəltmək yolu ilə ABŞ – la ikitərəfli münasibətlər qurmaq gənc, eyni zamanda coğrafi siyasətin episentrində yerləşən Azərbaycan üçün elə də asan deyildi. Azərbaycan həqiqətən də, müstəqillik əldə etdikdən sonra xüsusən Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin yeni əhəmiyyətli mərhələsi başlayır. Cənubi Qafqaz xarici fəvqə qüvvələrin maraq obyektində olduğu üçün, region dövlətləri isə nisbətən daha yeni müstəqilliklərini elan etdiklərinə, ərazi resurslarının məhdudluğuna, texnoloji baxımdan daha geridə qaldığına görə azad şəkildə fəaliyyətlərini həyata keçirtməkdə çətinlik çəkirdilər. Ona görə onlar xarici qüvvələrə qarşı balanslaşdırılmış siyasət yürütməyə üstünlük verildi. Ermənistanın işğalçı mövqeyi onu regionun irimiqyaslı layihələrindən kənar qoydu. Ancaq DQ-da məsələlərin dondurulmuş olaraq saxlanması Rusiyanın istənilən zaman regiona müdaxilə etmək imkanını da şərtləndirir. ABŞ – in Cənubi Qafqaz maraqlarının möhkəmlənməsində Dağlıq Qarabağ probleminin ədalətli həllinin variantının mühümlülüyünü vacib amildir.

Çoxpartiyalı demokratiya, pluralist inkişaf, bazar iqtisadiyyatı və hüquqi dövlət istiqamətində atılan addımlar bu dövrdə Avropa birliyi və BMT – nin 200 - ə yaxın siyasi və hüquqi qanunvericilik formalarının Azərbaycanda ratifikasiya olunmasını sürətləndirdi. Qlaballaşma dövrü bu ölkəyə olan maraq və münasibətləri bir qədər də çoxvektorlu etdi. ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin siyasi yükünü hər an sabit çəkiddə saxlayan bir mühüm səbəb də neft amilidir. Müasir dövrdə bu müstəvidə neftin qiymətlərinin ucuzlaşması tendensiyasına baxmayaraq hər iki ölkə arasında münasibətlər öz

məcərasında davam edir. Müasir dövrdə ABŞ və Azərbaycan münasibətləri strateji əməkdaşlığın elementləri ilə müşahidə edilir. Regionun qaz və neft layihələrinin reallaşması ətrafında gedən danışıqlarda Azərbaycanın iştirakı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ölkəmiz həm də Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənilməsi və istismarı ətrafında gedən siyasi - iqtisadi proseslərin oazisində yerləşir. Əlamətdar haldır ki, ABŞ – in aparıcı politoloqlarından olan S.Hantinqton belə bir etiraf etməyə məcbur olmuşdur: Bütün dünyada, xüsusən də ABŞ – da, iqtisadi qlobalizasiya demillətləşmiş elita və millətçi ictimaiyyət arasında uçurumu dərinləşdirir. Biznesmenlərdən, məmurlardan, alim və jurnalistlərdən ibarət beynəlxalq sinif yaranmışdır ki, daim səyahət edirlər, bir – biri ilə ünsiyyətdə olurlar; onlar ticarətin, investisiyaların, gəlirlərin genişlənməsi siyasətini müdafiə etməklə, liberal demokratiyaya və bazar iqtisadiyyatına yardımçı olurlar [1, 144]. Qlobal çağırışlar belə münasibətləri bir qədər də dərəcələşdiririci konsepsiya axtarışlarına yaxınlaşdırır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bütün çıxışlarında ABŞ – in önəmli partnyor olduğunu bütün çıxışlarında ilk növbədə vurğulayır. ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin formalaşmağa başladığı ilk illərdə önəmli prioritet daşıyan məsələlərin: demokratiya, pluralizm, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu dəyərlərinə Azərbaycan uğurlu daxili sosial əhəmiyyətli tədbirləri ilə nail olmuşdur. ABŞ-Azərbaycan maraqları kontekstində təhlükəsizlik məsələləri xüsusi prioritet məsələlərdəndir. O.Vever hesab edir ki, dövlətin təhlükəsizlik siyasətinin başlıca funksiyası təhdid mənbələrinin zərərsizləşdirilməsidir. Təhdidlər hər an real təhlükəyə çevrilə bilər. Əgər, dövlət bu sahədə heç bir qərar qəbul etməsə, qalan tədbirlər də əhəmiyyətini itirmiş olur. Təhlükəsizlik istənilən dövlətin siyasi kursunun həyata keçirilməsinin əsaslandırılmasında həlledici rol oynayır o cümlədən ABŞ-in [2, 86]. Azərbaycan həm daxili və regional, həm də beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərində ABŞ-la aydın və davamlı münasibətlər kursunu davam etdirmişdir.

ABŞ ilə münasibətlər Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri olmaqla ölkənin həm də dünya birliyində tutduğu mövqeyinin nəticəsi hesab edilə bilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev deyirdi: “ABŞ – la ikitərəfli münasibətlər Azərbaycan üçün prioritet xarakter daşıyır. Ölkəmizin mövqeyi çox açıq və səmimidir. Bu mövqeyə hər hansı bir təsir göstərmək və ya onu dəyişdirmək mümkün deyildir... ABŞ ilə Azərbaycan arasında mövcud olan strateji tərəfdaşlıq yalnız xalqımıza deyil, bütün regiona fayda gətirəcəkdir. Region daha təhlükəsiz, daha sabit olacaq, nəhayət, ölkəmizdə və bütövlükdə regionda sülh bərqərar ediləcəkdir” [6, 268]. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının prezidentinin bu fikri ikitərəfli münasibətlərin nəinki taktiki, strateji, həmçinin ideoloji konturlarını aydınlaşdırır.

Amerikalı politoloq Zbiqnev Bjezinski yazır: “ABŞ – in qlobal hegemonluğu Amerika demokratiyası tərəfindən idarə olunur: heç vaxt əvvəllər qlobal hegemonluq hal – hazırki demokratik və pluralist xarakterdə olmamışdır” [8, 251]. Məhz belə plüralist xətt yeni müstəqil Azərbaycanın pluralist demokratiya quruculuğuna cavab verirdi.

Hələ 2004 – cü ildən etibarən ABŞ Sülh korpusunun bir neçə nəfərlik könüllüsü ölkəmizdə ingilis dili müəllimi fəaliyyətinə başlamışdır. Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi ilə ABŞ Dövlət Agentliyinin Sülh Korpusu Azərbaycan gənclərinin inkişafı, onların ehtiyaclarını ödəmək, amerikalı və azərbaycanlı gənclərin bir – birilərini daha yaxından tanıması və ölkələrarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə 2007 – ci il sentyabrın 6 – da Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi və ABŞ – in Sülh Korpusu arasında gənclərin inkişafı layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə əməkdaşlıq haqqında anlaşma memorandumu imzalanmışdır. ABŞ və Azərbaycan arasında çoxtərəfli əlaqələr də qarşılıqlı münasibətlərin vacib istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Bu da Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu və ölkədə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən sosial-siyasi islahatların nəticəsində baş vermişdir. ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin müsbət və strateji tərəfdaşlıqla müşahidə edilməsi ilk növbədə Azərbaycan üçün önəmlidir. Bu önəm ölkənin sabit təhlükəsiz inkişafı ilə bərabər, həm də regionda təhlükəsizliyin əldə edilməsi maraqlarına uyğundur. Hal – hazırda belə siyasi inkişaf xətti hər iki ölkənin maraqlarına cavab verir. Geosiyasi baxımdan, eləcə də sosial – mədəni və geopolitik imkanların və resursların zəngin olduğu Azərbaycan daha çox siyasi, mədəni və geopolitik resurslara malik ölkədir. XX əsrin əvvəllərində, həm də sonunda siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərin bu regionda ən geniş və uzunmüddətli oazisi Azərbaycan olmuşdur. Azərbaycan postsovet ölkələri içərisində öz müstəqilliyi yolunda bütün xalqın ayağa qalxdığı - geniş ümumxalq hərəkatının çanlandığı ilk ölkələrdəndir. Azərbaycan xalqı və dövləti siyasi müstəqillik ideallarına möhkəm bağlılığı ilə digər postsovet ölkələrindən əsaslı sürətdə fərqlənir. Ümumiyyətlə, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ölkə sosial mədəni dəyişikliklər baxımından uğurlu yoldadır. Son illər Azərbaycan əhalisinin sosial həyat tərzində baş verən dəyişikliklər də əhalinin siyasi mədəniyyətinə müsbət təsirlərini göstərmişdir. Azərbaycan

seçicisi populist radikalizmin deyil islahatların və sabitliyin yolunda radikaldir. Sosioloji sorğular göstərir ki, ölkə əhalisi siyasi sistemə münasibətdə olduqca informativ və aktivdir. Siyasi sistemin sabitliyinə və davamlığına xalqın rəyi dəyişilməzdir. Hər-hansı məmurun korrupsiya fəaliyyətindən əziyyət çəkdiyini bildiren respondent Azərbaycan prezidentinin bu halları yoluna qoyacağına qətiyyətlə inanır. Azərbaycanda siyasi mədəniyyətin formalaşması həm də siyasi cəhətdən yeniləşməsinə səviyyəsi ilə ölçülməlidir. Müasir Azərbaycanın sosial siyasi həyatında əsaslı islahatlar həyata keçirilməkdə və ölkə müasirlik yolunda böyük uğurlar əldə etməkdədir. Nəticə, etibarilə bu gənc müstəqil ölkədə yeni siyasi mədəniyyət formalaşmışdır [9, 30]. Azərbaycanda sabit siyasi mədəniyyətin müasir forması hər iki dövlət arasındakı münasibətlərdə bu gün önəmli faktordur.

Məqalənin aktüallığı. Beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanın ABŞ-la əlaqələrinin inkişafı və daha da möhkəmləndirilməsi ölkəmizin milli təhlükəsizliyinin təmin olunması, siyasi və iqtisadi tərəqqisi baxımından aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin yeniliyi. Azərbaycanın ABŞ - la qarşılıqlı münasibətlərinin siyasi təhlili, bu münasibətlərin yüksək mərhələyə qədəm qoymasının araşdırılması yeniliylə diqqətli cəlb edir.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti. Məqalə mütəxəssislər, tələbələr, magistr və doktorantlar üçün gərəklidir olduğundan praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. М., 2004, 346 с.
2. Strateji Təhlil, SAM, Bakı, 2008ç 191 s.
3. http://www.azerbaijans.com/content_1595_az.html
4. <http://sizinxeber.az/politics/2811-ab-n-maraqlarna-uygun-olaraq-tramp-azərbaycanın-siyasətini-dəstəkləməlidir.html>
5. AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq institutu, Cəmiyyət və Din: Tarix və Müasirlik B., 2013 523 s.
6. Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir, çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, müraciətlər, fərmanlar, XVI kitab, Bakı, Azərbaycan, 2014, 296 s.
7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. XXV kitab. Bakı: Azərbaycan, 2008, 620 s..
8. Бжезинский З. Выбор, мировое господство или глобальное лидерство, Москва, 2004, s.251.
9. İbrahimov H. Q. Azərbaycanda siyasi mədəniyyətin formalaşması prosesi.// Milli Məclis, Analitik informasiya jurnalı, sentyabr-oktyabr 2011 s.26-34

ABSTRACT

Shahriyar Mammadov

POLITICAL VIEW TO THE DEVELOPMENT STAGES OF THE US AZERBAIJANI RELATIONS

In the article, US - Azerbaijan relations, civil society and pluralism paradigms are investigated in the context of the South Caucasus region. Comparative analyzes are carried out throughout this research. At the same time, the stages of development of US-Azerbaijani relations, the new formations, imbalanced relations, relations in the political dynamic period, multilateral cooperation, the US policy in the South Caucasus, particularly on Azerbaijan are involved in political analysis.

РЕЗЮМЕ

Шахрияр Маммедов

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР РАЗВИТИЯ ОТНОШЕНИЙ США И АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье исследуются отношения США-Азербайджан, а также регион Южного Кавказа, гражданское общество и парадигмы плюрализма в контексте этих отношений. Проводятся сравнительные анализы. Также исследованы ступени развития отношения США-Азербайджан, формирование, несбалансированные отношения, политико-активный период связей, многостороннее сотрудничество, формирование важной позиции Азербайджана в политике США на Южном Кавказе.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ş.Məmmədov

BƏHRUZ GÜLMALIYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:1(091)

İDRAKI FORMALAŞDIRAN AMİLLƏR

Açar sözlər: *Dərk etmə, Praktika, Məntiq, Qavrayış, Təsəvvür*

Key words: *Consciousness, Practice, Logic, Perception, Concept*

Ключевые слова: *Понимание, Практика, Логика, Восприятие, Представление*

İnsanın maddi və mənəvi aləmi dərk etməsi üçün idraki formalaşdıran duyğu, qavrayış, təsəvvür, məntiq, praktika və.s kimi amillərə ehtiyacı vardır. Buların vasitəsilə insan obyektiv aləmi dərk edir və ətraf-mühit formalaşır.

Duyğular maddi obyektlərin hiss üzvlərinə bilavasitə təsiri nəticəsində meydana gəlir. Duyğu şüurun xarici aləmlə bilavasitə əlaqəsidir, xarici qıcıq enerjisinin şüur faktına çevrilməsidir [9, s, 44].

Hiss üzvlərinə varlığın ən müxtəlif xassələri təsir göstərə bilir. Məsələn; biz hər hansı bir predmetin bərkliyini duya bilirik, səsləri, rəngləri qavraya bilirik və s. Belə halda hiss üzvləri predmetlərlə bilavasitə təmasa keçir və şirinlik, şorluq, elastiklik, hamarlıq və s duyğular əmələ gəlir.

Duyğular bütün biliklərimizin mənbəyidir. V.İ.Lenin yazırdı: “Biz maddənin və hərəkətin heç bir forması haqqında məlumatı duyğulardan başqa yolla bilə bilmərik; duyğular hərəkət edən materiyanın hiss üzvlərinə təsirindən törəyir” [9, s. 316]. Əgər müxtəlif duyğuları bir-biri ilə tutuşdurub müqayisə etsək obyektlərin oxşar xassələrini müəyyən edib, onların quruluşu haqqında lazımı məlumat ala bilərik.

Duyğular obyektiv gerçəkliyin subyektiv obrazıdır, predmetin xassələrinin hissələrlə alınan əksətdirilməsidir, formasına görə isə subyektivdir çünki, onların əmələ gəlməsi subyektiv hiss üzvlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Bununla bərabər, duyğular öz məzmununa görə obyektivdir, çünki bunlarda cismlərin obyektiv xassələri əks olunur. Məsələn; şirinlik, rəng, forma və predmetlərin bu cür başqa xassələri və keyfiyyətləri hər bir insan tərəfindən fərdi sürətdə, subyektiv sürətdə qavranılır. Lakin, bu subyektiv obraz cismlərin obyektiv təbiətinə uyğundur. Məsələn; dad duyğusu olan şirinlik şəkarin və ya başqa bir şirin məhsulun obyektiv xassəsini əks etdirir.

Duyğular obyektiv sürətdə mövcud olan gerçəkliyi düzgün əks etdirir, xarici aləm hadisələri haqqında bizə düzgün məlumat verir. Doğrudur, insanın həyatında heç də duyğuların bütün növləri eyni əhəmiyyətə malik deyildir. Bunların bir qismi insanın əməli və idrak fəaliyyəti üçün daha qiymətli məlumat versə də, digərləri daha az qiymətli məlumat verir. Məsələn; adi həyatda insana ən çox məlumatı görmə duyğusu verir. Sonra eşitmə, toxunub bilmə, dad və iy bilmə və s. [2, s. 142, 142].

Həqiqətən, bizə məlum olmayan hər hansı predmeti dərk etmək üçün əvvəl ona baxmalıyıq, onun rəngini, formasını, bərkliyini müəyyən etməliyik, mümkün olsa, onun dadını, iyini öyrənməliyik və s. Bunun nəticəsində alınan empirik material sonra onun fikri tədqiqi üçün əsas verir [6, s. 167].

İnsan görmə, eşitmə, iy bilmə, dad bilmə, toxunma hissi vasitəsi ilə xarici obyektlər haqqında məlumat əldə edir. Ətraf aləmin zənginlikləri – səs və rəng, iy və temperatur və bir sıra başqa şeylər haqqında məlumatlara yiyələnir.

Hiss üzvləri məlumatları qəbul edir, seçir, toplayır və hər saniyə onun çox böyük və tükənməz axını qəbul edən və işləyən beyinə verir. Nəticədə, ətraf aləmin və orqanizmin öz vəziyyətinin adekvat inikası baş verir. Bunun əsasında icraedici üzvlərə daxil olan, bədənin hərəkətini və hərəkət üzvlərinin, daxili sekresiya vəzilərinin işini təmin edən sinir impulsları formalaşır. Saniyədə minlərlə əməliyyatın icrasından ibarət olan bütün bu fəvqəladə dərəcədə mürəkkəb iş fasiləsiz olaraq baş verir.

Hiss üzvləri xarici aləmin insan şüuruna nüfuz etdiyi yeganə kanaldır. Biz maddənin və hərəkətin hər hansı forması haqqında duyğulardan başqa ayrı yolla heç bir məlumat əldə edə bilmərik. Hiss üzvləri insana ətraf aləmi dərk etmək imkanı verir. Əgər insan bütün hiss üzvlərindən məhrum olsaydı, o özünün ətrafında nələrin baş verdiyini bilməzdi, onu əhatə edən adamlarla ünsiyyətə girməyə müvəffəq olmazdı, qida tapmağı, təhlükədən yayınmağı bacarmazdı [1, s. 241].

Ümumi olaraq deyə bilərik ki, sosial həyatda baş verən bütün proseslərin zehnimizdə dərk olunması bilavasitə hiss üzvləri ilə bağlıdır. Havanın soyuq və ya isti olmasını və yaxud toxunduğumuz hər hansı bir cismin sərtliyini və rəngini duyğularımız müəyyən edir. Qısaca, duyğular obyektiv aləmin dərk edilməsinin ilk ünsürüdür.

Duyğu hissi idrakın ilkidir. Onun başlıca funksiyası ətraf aləmdə, eləcə də bədəndə baş verən hadisələr barədə subyektə məlumat verməkdir. Bütün idrak proseslərinin bünövrəsini duyğular təşkil edir. O, orqanizmlə mühit arasında ilkin əlaqədir. Duyğular varlığın ən sadə, ən bəsit xassələri barədə bilavasitə məlumat verir. İşığın, səsin, təzyiğin, istinin, soyuğun və s əks etdirilməsi duyğudur. O, xarici aləm haqqında biliklərimizin mənbəyidir.

Duyğu dedikdə ən bəsit idrak prosesi nəzərdə tutulur, insan onun köməyi ilə varlığı əks etdirir, başqa sözlə, varlığın dərk olunması duyğulardan başlayır. O, həmişə müəyyən emosional boyaya malik olur. Məsələn; yaşıl rəng insanı sakitləşdirir, qırmızı rəng coşdurur və s. Yaxud, iki eyni həcmli yeşilin biri ağ, digəri qara rənglənmişsə, ağ qaraya nisbətən adama yüngül gəlir.

Duyğular həm xarici aləm hadisələri, həm də orqanizmin daxilində baş verən proseslər barədə informasiya verir. Bunun sayəsində orqanizmin ətraf aləmə bələdləşməsi mümkün olur. Onun vasitəsilə biz cismin həcmi, forması, rəngi, temperaturu, səsi, qoxusu və s. haqqında məlumat alırıq. Bununla da duyğular bizim ətraf aləm haqqında biliklərimizin mənbəyini təşkil edir. Bizim duyğularımız obyektiv aləmin subyektiv sürətidir. Həmçinin duyğular varlığın adekvat sürətdə əks etdirməsidir. Onlar varlığın ayrı-ayrı keyfiyyət və xassələri barədə zəngin material toplayaraq daha mürəkkəb idrak proseslərinin fəaliyyəti üçün zəmin yaradır [3, s. 217, 218].

Qavrayış hissi idrakın mühüm mərhələsini təşkil edir və cism və hadisələri bütün əlamət və xüsusiyyətləri ilə birlikdə, yəni bütövlükdə əks etdirir. Məsələn; “stolun üstündəki kitabı qavramaq”, bu o deməkdir ki, qavrayış onun rəngini, formasını, ölçüsünü, həmçinin, məkanda tutduğu yeri (yəni stolun hansı hissəsində, hansı əşyaların əhatəsində olmasını) tam formada əks etdirir. Kitabın tam sürəti alınır. Yəni qavrayış bilavasitə hiss üzvlərinə təsir edən cism və hadisələrin əyani sürətləridir. Lakin, bu, hissi idrakın nisbətən mürəkkəb mərhələsidir. Elə buna görə də qavrayış duyğudan fərqlənir. Hər ikisi üçün ümumi cəhət odur ki, cism və hadisə bilavasitə hiss üzvlərinə təsir edir, hər ikisi real gerçəkliyin subyektiv sürətidir. Bunlar mexanizm etibarilə də bir-birinə tamamilə yaxındır. Belə ki, istər duyğu, istərsə də qavrayış prosesində analizatorun (duyğunun əmələ gəlməsi üçün zəruri olan anatomik-fizioloji cihazın) fəaliyyət halına gəlməsi zəruridir. Əks təqdirdə nə xarici, nə də daxili aləmdən gələn qıcıqlayıcılar əks etdirilə bilməz. Lakin, qavrayış daha mürəkkəb idrak prosesidir. Onun tərkibinə duyğularla yanaşı insanın keçmiş təcrübəsi də daxildir. Məsələn; sinif lövhəsini qavrayarkən yalnız onun qara rəngini deyil, həmçinin onun formasını, hazırlanma üsulunu və hazırlanma məqsədini birlikdə qavrayırıq. Bu halda qavrayış sadəcə olaraq duyğuların mexaniki məcmusu kimi çıxış etmir, predmeti bütövlükdə, tam halda əks etdirir. Qavrayışın tamlığı obyektiv gerçəklikdə olan cismlərin özlərinin tamlıq xüsusiyyətilə təyin edilir. Odur ki, hətta qavrama şəraiti dəyişilsə də qavrayış sürəti özünün tamlığını, sabitliyini itirmir. Məsələn; cism insandan uzaqlaşdıqca onun gözün torlu qişasında təsviri kiçilir lakin, buna baxmayaraq biz həmin cismi malik olduğu böyüklükdə qavrayırıq. Bu qavrayış sabitliyidir ki, onun da çox böyük idrak əhəmiyyəti vardır. Sabitlik olmasaydı, eyni cismi müxtəlif şəraitdə müxtəlif cür qavrayardıq. Çünki, qavrama şəraiti dəyişən kimi cismin sürəti də dəyişikliyə uğramış olardı [3, s. 219, 220, 221].

Təsəvvür hissi idrakın yüksək formalarından birini təşkil edir. İnsan bir zamanlar qavradığını öz hafizəsində saxlaya bilir və predmetlər olmadıqda, bu predmetlərin obrazlarını xəyalında canladır bilir. Hazırda hiss üzvlərinə təsir göstərməyən predmetin xəyalda canlandırılan obrazı təsəvvür adlanır [2, s. 145].

Təsəvvür keçmişdə və indiki zamanda qavradığımız cism və hadisələrdəki müəyyən cəhətlərin, tərəflərin beynimizdə hissi obrazıdır. Əgər qavrayış cismin bizim hiss orqanlarımıza

bilavasitə təsiri nəticəsində yaranırsa, təsəvvür belə təsirdən kənarda meydana gəlir. Məsələn; uşaqlıqda dost olduğun adamın təsəvvürü, yaxud səyahət zamanı müşahidə etdiyin gölün, meşənin hafizəndə canlandırılması və s. Unutmamaq lazımdır ki, bir cism, hadisə haqqında yaranan təsəvvür hər bir adamda eyni olmur, bu təsəvvür hər bir şəxsin dünyagörüşündən, biliyindən və mədəni inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq səciyyə daşıyır. Bəzən deyirlər ki, təsəvvür də qavrayışdır, lakin cismisiz qavrayışdır [8, s. 13].

İdrak prosesinin digər bir yüksək və mürəkkəb pilləsi məntiqi idraktır. Məntiqi idrak hissi idrakın vermiş olduğu materialları yenidən işləyir, götür-qoy edir, süzgəcdən keçirir və nəticədə obyektiv aləm haqqında daha doğru, düzgün biliklər əldə etməyə imkan verir.

Məntiqi idrak, insan beyninin ən yüksək məhsuludur və onun maddi fəaliyyəti ilə qırılmaz sürətdə bağlıdır. Məntiqi idrakın təşəkkülü materiya ilə, bütövlükdə obyektiv aləm ilə bilavasitə əlaqəlidir. Əgər insanın baş beyni zədələnmişsə, onun psixi fəaliyyəti, həmçinin məntiqi idrakı, şüuru tamamilə və ya qismən pozulur. Baş beyindəki zədələnmənin aradan qaldırılması, eləcə də bu və ya digər xəstəliyin ləğv edilməsi məntiqi idrakın yenidən normal fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur.

Yüksək inikas forması olan məntiqi idrak obyektiv aləmi dəyişdirməyin mühüm bir amilidir. Məntiqi idrak prosesinin köməyi ilə insan xarici şəraiti hərtərəfli dərk etmək və dəyişdirmək imkanı əldə edir. O, həm də xarici aləmin insanlar tərəfindən dərk olunmasında nəzarətəddici rol oynayır.

Məntiqi idrak, gerçək aləmdəki cism və hadisələrin mahiyyətinə abstrakt təfəkkürün nüfuz etməsindən ibarət mürəkkəb dialektik prosesdir. Məntiqi idrak obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaqla yanaşı, onu dəyişdirmək yollarını da göstərir. Məntiqi idrak tarixi xarakter daşıyır, onun inkişafı insanın inkişafından – təfəkkür orqanı olan baş beynin inkişafından asılıdır. Məntiqi idrakın inkişafında ictimai praktika həlledici rol oynayır.

Məntiqi idrak aləm haqqında ən dərin və geniş məzmunla malik bilikləri özündə əks etdirir. Məntiqi idrakın üstün cəhətlərindən biri odur ki, o, predmet və hadisələrdə müəyyən bir cəhəti deyil, müxtəlif və ən mühüm cəhətləri əlaqədar şəkildə əks etdirir və öyrənir. Bunu da demək lazımdır ki, məntiqi idrak prosesi hissi idrak prosesinin fəaliyyətinin nəticəsidir, təfəkkürün bərpa etdiyi konkret idrakın məhsuludur [7, s. 45, 46, 48, 50].

İdrak nəzəriyyəsi üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də praktika problemdir. İdrak nəzəriyyəsində praktikanın həlledici rolu fəlsəfi kateqoriyanın xüsusi və diqqətli təhlilini tələb edir.

Praktika insanların müəyyən məqsədə yönəldilmiş təbiəti və cəmiyyəti dəyişdirən maddi ictimai fəaliyyətidir. Praktika maddi istehsal prosesini, siniflərin, xalq kütlələrinin ictimai-siyasi, inqilabi-dəyişdirici fəaliyyətini, elmi müşahidələri və sınaqları əhatə edir.

İnsanların əməli ictimai fəaliyyəti idrakın başlanğıc nöqtəsini və mühüm əsasını təşkil edir. Əsil elmi idrak yalnız xarici aləmlə əməli qarşılıqlı təsir prosesində mümkündür, praktikadan kənarda və ondan asılı olmadan mümkün deyildir.

Praktika idrakın hərəkətverici qüvvəsidir. Praktikanın tələbatı və istehsalın tələbatı nəzəriyyəni, elmi irəlilədir, onun qarşısına müvafiq vəzifələr qoyur, onun inkişafının əsas xəttini göstərir. Bu mənada praktika idrakın məqsədini müəyyən edir.

Bəzən elə görünə bilər ki, elm insanın zəkasının ixtirasıdır, onu irəliyə doğru hərəkət etməyə sövq edən səbəb, bilik əldə etmək arzusu, həvəs, maraqdır. Əlbəttə, arası kəsilməyən yaradıcı axtarışlar olmadan elm mümkün deyildir. Lakin, hər bir elm praktikanın tələbləri, həyatın tələbatı sayəsində meydana gəlib inkişaf edir. Həyatı problemlər yetişmişsə, elm bunlara cavab verməlidir və cavab verir. Bunu hər bir elmin inkişafı timsalında göstərmək olar [2, s. 158, 159].

Təbiət cismləri və sosial proseslərin insana təsiri idrakın zəruri şərtidir, lakin bu prosesin əsasını insanın obyektiv reallığa təsiri təşkil edir. İdrak onun sayəsində inkişaf edir ki, insan obyektiv hadisələrin təsirinə məruz qalaraq, öz fəaliyyəti ilə onlara müdaxilə edir, onları dəyişdirir. İnsan idrakının təbiətini yalnız subyektlə obyektin həmin praktiki qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərindən çıxış etmək yolu ilə başa düşmək olar.

Bəşəriyyət və təbiət keyfiyyətə müxtəlif olan iki maddi sistemlərdir. İnsan sosial varlıqdır və predmet üsulu ilə fəaliyyət göstərir. Onun şüura və iradəyə malik olması bu qarşılıqlı əlaqəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, lakin bu zaman sonuncu öz maddi təbiətini heç də itirmir. İnsan

özünün bütün vasitələri, təbii və süni alətləri ilə təbiətdəki hadisələrə və cismlərə təsir göstərir, onları və bununla yanaşı özünü də dəyişdirmiş olur. İnsanların həmin maddi-predmet fəaliyyəti praktika sahəsidir [5, s. 145].

Fəlsəfə tarixində müxtəlif cərəyanların nümayəndələri “praktika” anlayışının məzmununu müxtəlif cür anlamışlar. Obyektiv idealist və böyük dialekt Olaf Hegel praktika dedikdə “mütləq” ideyanın, daha sonra isə insan şüurunun “iradə fəaliyyətini” başa düşürdü. Subyektiv idealizmə görə isə praktika insanların zəka, iradə, intuisiya ilə şərtlənən psixi fəaliyyətidir. Bununla da subyektiv idealizmdə insan fəaliyyətinin maddi tərəfi onun psixi fəaliyyətinin funksiyasının nəticəsi kimi başa düşülərək bir növ onun içərisində əridilirdi. Halbuki idrakın mənbəyi insanların fəal, maddi-praktiki fəaliyyətində, onun dünyanı dəyişdirən ictimai-tarixi praktikasında və birinci növbədə, istehsal-əmək fəaliyyətində axtarılmalıdır.

Praktika insanların təbiət və cəmiyyəti dəyişdirməyə yönəldilən maddi, hissi-predmetli, məqsədyönlü fəaliyyətidir. Praktikanın məzmununu təbii və sosial obyektlərin dərk edilməsi, mənimsənilməsi və dəyişdirilməsi təşkil edir. Praktika insan cəmiyyətinin və idrakın inkişafının hərəkətverici qüvvəsini, əsasını təşkil edir. İstər öz məzmununa, istərsə də həyata keçirilməsi üsullarına görə praktika ictimai xarakter daşıyır. Müasir praktika öz strukturu etibarilə mürəkkəb sistem olub, insanların real tələbatlarını, məqsədlərini, ayrı-ayrı fəaliyyət formalarını, hərəkətlərini, onların motivlərini, məqsədə çatmağın üsul və vasitələrini və nəhayət, fəaliyyətin nəticələrini ehtiva edir [4, s. 230].

İdrakın ictimai təbiətindən belə bir nəticə çıxır ki, onun inkişafının mənbəyini insanın predmet fəaliyyətində, sosial tələbatında baş verən dəyişikliklər təşkil edir və bu dəyişikliklər idrakın məqsədini, onun obyektini müəyyən edir, obyektə getdikcə nəzəri sürətdə daha dərindən yiyələnmək üçün insanlara stimül verir.

İdrakın nisbi müstəqilliyi ona praktikanın bilavasitə ehtiyaclarını qabaqlamaq, yeni hadisələri qabaqcadan görmək, insanların həyatının istehsal sahəsinə və digər sahələrə fəal təsir göstərmək imkanı verir. Məsələn; atomun mürəkkəb quruluşuna dair elmi təsəvvür hələ cəmiyyət şüurlu sürətdə öz qarşısında atomun daxili enerjisindən praktiki şəkildə istifadə etmək məqsədini qoymamışdan əvvəl yaranmışdır.

İdrakın praktikanı qabaqlaması, bir tərəfdən, ictimai praktikanın inkişafı ilə, digər tərəfdən isə, idrakın spesifik qanunuyğunluqları ilə şərtlənir. Həmçinin insanın və bütünlükdə bəşəriyyətin öz qarşısına qoyduğu praktiki vəzifələrlə idrakın əlaqəsi çox halda mürəkkəb, vasitəli xarakter daşıyır. Məsələn; müasir riyazi tədqiqatların nəticələri, əvvəlcə elmin digər sahələrində - fizika, kimya və s. sahələrdə, sonra isə istehsal texnikası və texnologiyasında tətbiq olunur.

Əlbəttə, nəzəri fəaliyyətin praktik fəaliyyətdən ayrı düşməsi imkanı mövcuddur. Bu imkan idrakı, öz daxilində insanların praktikasında yol açma bilməyən qapalı bir sistemə çevirilməsinə gətirib çıxara bilər. Odur ki, idrakın müntəzəm şəkildə praktikaya müraciət etməsi idrakın obyektivliyi üçün təminatdır [5, s. 146].

Praktika idrakın mənbəyi, əsası və hərəkətverici qüvvəsi olub, ona ümumiləşdirmək və nəzəri cəhətdən işləmək üçün zəruri olan faktiki materiallar verir. Bununla da praktika idrakı durmadan yeni-yeni materiallarla qidalandıraraq onu real həyatdan ayrı düşməyə qoymur. İdraka göstərilən cəhd insanın praktiki fəaliyyəti ilə birlikdə yaranır. İnsanın həyat mənafeyi onun praktiki fəaliyyətinin gedişində daim dəyişdirəndi gerçəkliyin bütün sahələrinin dərk edilməsini tələb edir. Tarix göstərir ki, elmi idrak, edilən elmi kəşflər insanların həyatı, praktiki tələbləri ilə şərtlənib bilavasitə bəşər praktikasının inkişafından irəli gəlir.

Praktika biliyin tətbiq üsulu olub, bu mənada idrakın məqsədidir. Biliklər yalnız o halda praktiki məna kəsb edirlər ki, onlar bilavasitə həyata keçmiş olsunlar. Praktika sanki biliyin gücünü nümayiş etdirən sınaq meydanıdır. Öz-özlüyündə idrakın son məqsədi bilik əldə edilməsi deyil, cəmiyyətin maddi və mənəvi tələbatını ödəmək məqsədilə gerçəkliyin praktiki dəyişdirilməsidir. Praktikanın sınağından keçən bilik obyektivlik, səhihlik, həqiqilik satatusu qazana bilər.

Nəticə etibarilə insan dünyanı ona təsir etdiyi və onun təsirinə məruz qaldığı dərəcədə dərk edə bilər. Elmi nəzəriyyə və praktika insan fəaliyyətinin vəhdətdə olan elə tərəfləridir ki, burada həlledici rol həmişə praktikaya məxsus olur. İstər empirik, istərsə də nəzəri səviyyədə idrakın

xüsusiyyətləri praktika ilə determinə olunur. İdrak bəşəriyyətin spesifik, mənəvi fəaliyyət forması olsa da, öz təbiəti etibarilə praktikidir, belə ki, maddi-praktiki fəaliyyət idrakın yalnız başlanğıc nöqtəsi, əsası və məqsədi olmayıb, həm də onun nəticəsinin göstəricisidir [4, s. 231].

ƏDƏBİYYAT

1. A.V.Petrovski, Ümumi Psixologiya, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1982
2. D.İ.Danilenko, B.İ.Syusykalov, A.S.Vişnyakov, P.K.Qaldyayev, İbtidai Fəlsəfə Kursu, Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1969
3. Ə.S.Bayramov, Psixologiya Bakı, Maarif, nəşriyyatı, 1989
4. F.F.Ramazanov, M.B.Zaynalov, Ə.B.Məmmədov, V.M.Kərimov, H.F.İmanov, Z.C.Məmmədov, Ə.M.Tağıyev, X.H.Dadaşov, A.T.Fətəliyev, N.M.İsyaev, M.Ə.Teymurlu, E.G.Zeynalov, Fəlsəfə, Bakı, Azərbaycan Texniki Universitetinin nəşriyyatı, 2001
5. F.V.Konstantinov, A.S.Boqomolov, Q.M.Qak, Q.Y.Qlezerman, V.J.Kelle, P.V.Kopnin, İ.V.Kuznetsov, S.T.Melyuxin, V.S.Semyonov, A.Q.Sipirkin, M.M.Rozental, M.N.Rutkeviç, A.F.Şişkin, D.İ.Çesnokov, Marksizm-Leninizm Fəlsəfəsinin Əsasları, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1980
6. Maqsud Fərhadoglu. Fəlsəfənin Əsasları. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1996.
7. Məhəbbət Nəcəfov, Məntiqi idrak prosesi və onun təbii elmi əsasları, Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1967
8. M.M.İsrafilov, Məntiq, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1987
9. V.İ.Lenin, Əsərlərinin tam külliyyatı, Bakı, Azərnəşr, 1978

ABSTRACT

Bahruz Gulmaliyev

FACTORS WHICH FROM COGNITION

The main stages of cognition – emotions, feelings and perception are the initial forms of perception of the objective world around them. They are just as important for understanding logical perception. The basis of mutual activity between the stages of cognition and logical cognition is the socio- historical and financially productive practice of human. Practice is the driving force of knowledge. And the content of practice is comprehension, mastering and changing of natural and social objects.

РЕЗЮМЕ

Бахруз Гюльмалиев

ФАКТОРЫ ФОРМИРУЮЩИЕ ПОЗНАНИЯ

Важные этапы познания – чувствительность, чувство, восприятие являются первоначальными формами понимания объективного мира. Эти условия в то же время необходимы для умственного ума. За основой взаимной деятельности формами познания и умственного ума стоят общественно - историческое и материально производственное практики людей. Практика является движущей силой познания. Содержание практики состоит из понимания натуральных и социальных объектов, их усвоении и изменении.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

AZAD BAYRAMOV
ELGÜN ASLANOV

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
e.aslanov85@mail.ru

UOT: 1(091)

AZƏRBAYCANDA TÜRKÇÜLÜK İDEOLOGİYASININ YARANMASININ TARİXİ HAQQINDA

Açar sözlər: *türkçülük, ziyalılar, mətbuat, həmrəylik, milli burjaziya, xalq*

Keywords: *Turkism, intellectuals, media, solidarity, ideology, nation*

Ключевые слова: *тюркизм, представители интеллигенции, пресса, солидарность, национальная буржуазия, народ*

Azərbaycanda ictimai hərəkətin yaranması və formalaşmasında mühüm rol oynamış islamçılıq və türkçülük kimi ictimai-siyasi fikir cərəyanlarının obyektiv sürətdə tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur. XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı milli-demokratik fikrin formalaşmasına geniş imkanlar açdı. Milli mətbuatın yaranması- “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” və sair mətbuat orqanları milli-demokratik fikrin oyanmasında böyük rol oynadılar. XX-əsrin əvvəllərində isə Türk xalqları içərisində böyük oyanışın meydana çıxması ilə türkçülük ideologiyası yarandı.

Türkçülük ideologiyasının mərkəzi XX-əsrin əvvəllərində Rusiya idisə, 1905-1907-ci illər inqilabından sonra ictimai güclənməsi nəticəsində türkçülük ideologiyasının mərkəzi Türkiyəyə keçmişdir. Öz tarixi keçmişinə qayıdan türk xalqları azadlıqları uğrunda mübarizəyə qalxdılar.

Tarixə söykənsək görərik ki, türk mənşəli xalqlar dünyanın ən qədim xalqlarındandır. Əli Bəy Hüseynzadə yazırdı ki, “Türklər səhnəyi-tarixiyəyə miladi-İsadan 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxtdan bəri cinsən və lisanən müxtəlif və mütəəddid təsirata məruz qalmışlardır: Asiya qitəsinin şərqində mancu, moğul və çinlilərlə, qərbində isə irqi-qafqazidən olan aqvam ariya və samiya ilə, yəni hindi, irani, islay, çərkəz, kürd, ərəb və s. nəsillərlə qarışmış olduqlarından bu gün hər tərəfdə şəklən, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qövmdür” [1.s 45-46]

Çin tarixçiləri miladdan öncə 2000-1000-ci illər arasında ilk türk hökumdarlarından bəhs edirlər. Deməli, türklərin bizə məlum olan tarixi 4000-illik bir tarixi əhatə edir [2. s-11].

Onlar şimali-şərqi Çindən tutmuş Şərqi Avropaya qədər olan geniş ərazilərdə yaşamışlar. Orta Asiya, Sayan-Altay dağlarının şimal-qərb bölgəsi, Yenisey və İrtis çayları boyu, Ural, Volqa boyu, Balxaş gölü, Xəzər dənizinin bütün ətraf bölgələri türk mənşəli xalqların daim yaşadığı ərazilər olmuşdur [3.s-192]. Tarixin müxtəlif vaxtlarında 115-ə qədər türk dövlətləri yaranmış, onlardan 15-i imperatorluq-xaqanlıq, 38-i imperatorluq olmayan dövlət, 34-ü bəylik, 4-ü atabəylik, 18-i xanlıq, 6-sı isə respublika olmuşdur. Lakin, sonralar 600-ildən çox yaşayan, Asiyada Anadolu, Suriyan, Fələstin, İraq, Misir, Avropada Bolqarıstan, Macarıstan, Serbiya, Makedoniya, Albaniya və başqa əraziləri özündə birləşdirən Osmanlı imperiyası istisna olmaqla türk xalqlarının tarixin müxtəlif zamanlarında mövcud olmuş dövlət və dövlət qurumları parçalanıb dağılmış və iri dövlətlərin- Rusiya, Çin, İran, Avstriya-Macarıstanın qəsbkar siyasətlərinin qurbanı olmuş, onların əsarəti altına düşmüşlər.

Dünya mədəniyyətinə Məhəmməd Xarəzmi, Fərabî, Biruni, İbn-Sina, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Füzuli, Nəsimi və başqaları kimi elm və mədəniyyət korifeyləri, Attila, Mete, Babək, Əmir Teymur, Fateh Mehmet, Sah İsmayıl kimi fəth və sərkərdələr və yüksək əxlaqi-mənəvi dəyərlər bəxş etmiş Turan dünyası pərənpərən edilərək iri dövlətlərin tabeliyinə və müstəmləkəsinə

düşmüşdür. XIX-əsrin əvvəllərində Azərbaycan ikiye bölünərək İran və Rusiyanın, 80-ci illərdə Orta Asiya əmirlikləri Rusiyanın, çox milyonluq uyğur xalqı isə Çinin ucqarlarına çevirilmişlər.

Türk mənşəli xalqların parçalanmasının iqtisadi və siyasi səbəblərinə aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar.

a) Tarixən kök salmış feodal pərakəndəliyi;

b) Silah gücü ilə yaradılmış türk dövlətlərinin iqtisadi cəhətdən zəif olması;

c) İri təcavüzkar dövlətlərə qarşı birgə müqavimətin zəif olması;

d) Bu dövlətlərin zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olmaları və bunlara qarşı iqtisadi, siyasi və hərbi maraqların güclü olması;

e) Müxtəlif dinə və təriqətlərə parçalanma mövcudluğu;

Tarixin bütün dövrlərində türk xalqlarına qarşı iftiralər söylənmiş, onların köçəri, barbar, qeyri-mədəni xalq olmalarını iddia etmişlər. Türk xalqının böyük oğlu Mustafa Kamal Atatürk deyirdi: “Türk xalqı böyük tarix yaratmışdır, lakin onların tarixi haqqında başqaları yazmışdır”[4]

XX-əsrin əvvəllərində məşhur Türkiyə tarixçisi Basim Atalay yazırdı: “Bəşər tarixində nə qədər ləkə varsa, onu türklərin adına yazmağa çalışıblar. Türk sərkərdələrini qan içən, barbar kimi qələmə verənlər öz tarixlərindəki vəhşiliklərindən sükutla keçiblər... Tarixdə türklər qədər hakim olmuş, xanlıqlar yaratmış, şan-şöhrət qazanmış bir xalq olmamışdır”[5].

Qeyd etdiyimiz kimi XX-əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk xalqları içərisində özünü dərk və özünə qayıtma meyilləri geclənməyə başlayır. Bu oyanış özünü daha çox Rusiyada göstərirdi. O dövrün siyahıya almasına görə Rusiyada 100-dən çox türk dilli xalq yaşayırdı. Ona görə də türkçülük ideologiyasının mərkəzi Rusiya sayılırdı.

Türkçülük ideologiyaları və ictimai fikrin intibah XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən hadisələrlə bağlı idi. Eyni zamanda türkçülük ideologiyasının formalaşması hər şeydən əvvəl Rusiyanın milli ucqarlarında və türkdilli xalqlarda milli burjuaziyanın meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlı idi. Burada H.B.Zərdabinin nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzetində, sonra isə Baxçasarayda (Kırım) İsmayıl bəy Qaspiralının “Tərcüman” qəzetində geniş inkişaf edən türkçülük ideyaları Rusiyadakı türk xalqlarının milli şüurun formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Türkdilli mətbuat turançılıq idealarının cücərməsi üçün zəmin yaratmış oldu.

M.Şaxtaxtinskiyin Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Şərqi Rus”, Ə. Topçubaşovun Bakıda nəşr etdiyi “Həyat”, Ə. Ağaoğlunun nəşr etdirdiyi “İrşad”, Əli Bəy Hüseynzadənin “Fiyuzat” və s. mətbuat orqanlarında türklərin özünüdərk və özünəqayıtməsi, onların tarixi dövlətçilik ənənələri ilə bağlı məqalələr diqqəti cəlb edirdi. Azərbaycanda türkçülük hərəkatının əsas ideoloqlarından biri Əli Bəy Hüseynzadə olmuşdur. “Fiyuzat” məcmuəsində Əli Bəy Hüseynzadə türk xalqlarının qüdrəti, böyüklüyü, mədəniyyəti haqqında yazmaqla bərabər, ruslaşdırma və farslaşdırma siyasətinə qarşı çıxaraq tənqid edirdi[6, s-22].

Fiyuzatın” tutduğu yol türkçülük, islamçılıq və avropalılıq olmuşdur. Əli Bəy Hüseynzadə türk qanlı, islam əqidəli, avropa düşüncəli fədailər yetişdirməyi irəli sürürdü [7, s-33].

Yuxarıda adı çəkilən mətbuat orqanlarında daha çox türkçülük və turançılıq ideyalarının genişlənməsinə diqqət yetirilirdi. Yəni bütün türk xalqlarının vahid Turan dövlətində birləşməsi ideyası irəli sürülürdü. Türkçülük və Turançılıq ideyalarının yarandığı ilk mərhələni M.Ə. Rəsulzadə “Romantik Panturkizm” dövrü adlandırılmışdır. Lakin, əhəmiyyətinə baxmayaraq milli şüurun formalaşdığı şəraitdə bu ideologiya milli qüvvələrin tələbatına cavab vermir.

Birinci Rus inqilabından sonra (1905-1907-ci illər) Rusiyada yaşayan türkçülük ideyasını yayan bir sıra ziyalılar siyasi şəraitlə əlaqədar Türkiyəyə müraciət etməyə məcbur oldular. Yusif Akçura oğlu (milliyətçə tatar idi), Əli Bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağa oğlu, İsmayıl Bəy Qaspirol və başqa aydınlar öz fəaliyyətlərini Türkiyədə davam etdirdilər. Onların təsiri altında Ziya Göy Alp, Mustafa Kamal Atatürk, Əli Kamal (Qahirədə “Türk” adlı qəzet nəşr etdirirdi) Zəki Toğan və başqa türkçü ideoloqlar yetişmişdilər.

Ziya Göy Alp özünün mənəvi cəhətdən yetişməsi və formalaşmasında Əli Bəy Hüseynzadəni özünün mənəvi atası hesab edirdi. Öz növbəsində Mustafa Kamal Atatürk də Ziya Göy Alpin varlığına yüksək qiymət verərək yazmışdır “Ətimin və sümüyümün atası Əli Rza Əfəndidirsə, fikrimin atası Ziya Göy Alpdır”[4].

Ziya Göy Alpin türkçülüğün gerçəkləşməsi uğrunda mübarizədə, onun türk xalqlarına açılmasında böyük rolu olmuşdur. O, türkçülük ideyasını böyüklüyünə görə üç dərəcəyə bölür: - türkçülük, oğuzçuluq və ya türkmənçilik, turançılıq. Onun fikrincə milli Türk dövlətinin-respublikasının yaranması birinci ideyanın gerçəkləşməsi demək idi. Yaxın və uzaq ideya və məqsəd kimi oğuzçuluq və turançılıq nəzərdə tutulurdu. Milli duyğuların yaxınlığı baxımından birləşə bilənlər Ziya Göy Alpin fikrincə məhz oğuzlar ola bilərdilər. Bura Türkiyə, Azərbaycan, İran, Türkmənistan türk soyları daxil idilər. Lakin, Ziya Göy Alpa görə bu xalqların siyasi birləşməsindən danışmaq hələ tezdir, yalnız onların mədəniyyət baxımından birləşməsindən söhbət gedə bilərdi.

Türkçülük ideologiyası tərəfdarlarının əksəriyyəti belə hesab edirdi ki, türk millətçisi olmaq eyni zamanda islamçı olmaq deməkdir, belə ki, din dildən sonra millətin ən mühüm göstəricisidir. Əhməd Ağa oğlu göstərirdi ki, islam türk üçün sadəcə din deyil, o “milli və irqi” dindir. Odur ki, türkçülük hərəkətinə qoşulan hər bir kəs islamı qəbul etməlidir. Ziya Göy Alp yazırdı ki, “türkçülüğün qayəsi müasir bir islamın türkçülüğüdür” [8, s-53]

XX-əsrin əvvəllərində mətbuat orqanlarında daha çox türkçülük və turançılıq ideyalarının genişlənməsinə diqqət yetirilirdi. Yəni bütün türk xalqlarının vahid Turan dövlətində birləşməsi ideyası gündəmdə idi. Türkçülük və Turançılıq ideyalarının yarandığı ilk mərhələni Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Romantik Panturkiz” dövrü adlandırılmışdır [9, s- 34].

Türkiyənin rəhbərliyi altında Böyük Turan dövlətinin yaranması ideyası Qərb və Rus mətbuatında daha çox rast gəlinirdi. Bu mənada Mustafa Kamal Atatürkün panturkizm və panislamizmə münasibəti xüsusilə maraqlıdır. 1921-ci ilin dekabrında Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxışında qeyd etmişdir ki, “Türklər müsəlman olmaq etibarını öz din qardaşlarının taleyi ilə həmişə maraqlanacaq, lakin türklər heç bir vaxt bütün bu xalqları Türkiyənin başçılığı altında vahid imperiyada birləşdirmək fikrinə düşməməlidirlər. Keçmişdə türklər bu cür xülyaları irəli sürməklə bütün dünyanın nifrət və qəzəbini qazanmışlar. Biz həyatımızı ancaq müstəqil yaşamağa həsr etməliyik” [4].

Turançılıq və Türkiyənin rəhbərliyi altında birləşmək ideyaları 1918-ci ildə Azərbaycanda da geniş yer tuturdu. Xüsusilə, Gəncədə bu ideyanı müdafiə edən müxalif qüvvələr daha çox idi. Lakin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi Azərbaycanın müstəqillik ideyalarını müdafiə edirdilər və buna nail oldular. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də islamıyyətin və müsəlmançılığın milliyət deyil, “ümmətçilik” ifadə etdiyini, milliyətin isə din üzərində deyil, dil və mədəniyyət birliyi əsasında qurulduğunu önə çəkirdi. O zamana qədər “Türk birliyi” ideyası irəli sürülsə də bəzi ziyalılar özlərini “müsəlman”, “müsəlman millətləri” adlandırırlardı.

Bir çox mənbələrdə, əsasən çar Rusiyasında Azərbaycan türklərini “tatar” deyə adlandırmışlar. M.Ə.Rəsulzadə ilk dəfə “Açıq söz” qəzetində “müsəlman” və “tatar” kəlməsi yerinə “türk” kəlməsi işlətməmişdir. Beləliklə “ümmət” və “ümmətçilik” dönəmi rəsmən bağlanmış oldu və onun yerini “milliyət” və “türk” millətçiliyi adını alan yeni bir dönmə başlanmışdır [10, s-34]

Türkçülük ideoloqları bir qayda olaraq türk aləminin hüdudlarını müəyyən etməyə çalışaraq bu işdə ərazi amilinə tez-tez müraciət edirdilər. Əhməd Ağa oğlunun “Türk yurdu” jurnalında nəşr etdiyi “Türk aləmi” məqaləsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, yazırdı: “Asiyanın üzərində ucalan Altay dağlarından axıb gələn türklər şimal və cənuba, şərq və qərbə yayılmışlar. Türklər Çinin ən ucqar bucaqlarından Finlandiya, Polşa, Macarıstan və Şimali Afrikayadək müxtəlif ərazilərdə səpələnmişlər” [11].

Əhməd Ağa oğlunun fikrincə türk aləminin ərazisi təxminən Avropa və Amerikanın birgə ərazisinə bərabərdir və bu ərazidə təxminən 70 milyon türk əhalisi yaşayır. Göstərmək lazımdır ki, bu rəqəm müasir dövrdə 250 milyonu keçmişdir. Türk dünyasının sərhədlərini müəyyən etməyə səy göstərən Yusif Akçura oğlu türk ruhunu Qafqazda, Sibirdə, Şərqi Türkiyədə-Turan çöllərində axtarırdı. O, “Türk aləmində” məqaləsində Türk dünyasının üç hissədən ibarət olduğunu qeyd edirdi:

- a) Müstəqil Osmanlı imperiyası;
- b) Çar Rusiyası və Çinin tabeliyində olan ərazilər;
- c) İranın şimalı-şərqi;

Türk xalqlarının coğrafi ərazisi hazırda Qərbdə Aralıq dənizi sahillərindən şərqdə Edzin-Qol çayına- Çin səddinə, Şimalda Şimal Buzlu Okean sahillərində, Cənubda Kunlük dağlarına qədər geniş bir sahəni tutur. Sahəsi 10, 5 milyon kvadrat kilometrəndən çoxdur ki, bu da Avroasiya materikinə təxminən beşdən birini təşkil edir.

XX-əsrin əvvəllərinə nisbətən türklərin sayı üç dəfədən çox azalmışdır. Türk xalqlarının bədxahlarını sevməyənləri də elə qorxudan budur. Dünyada demokratik dəyişikliklər açıq-aydın türk, eyni zamanda müsəlman inancılı xalqların xeyrinə dəyişir. XXI əsr türk əsri kimi tarixə düşəcəkdir. XX əsrin sonlarına aid statistikaya görə azərbaycanlıların orta illik artımı 2, 7 faiz, özbəklərin 3 faiz, türkmənlərin 3 faiz, qırğızların 2, 9 faiz təşkil etdiyi halda İngiltərədə bu artım 1 faiz, Yaponiyada 0, 9 faiz, İsveçrədə 0, 3 faiz, Pribaltika, Almaniya kimi ölkələrdə əhalinin artımı 0, 1 faiz təşkil etmişdir.

Müxtəlif ölkələrin belə əhali artımı ciddi demografik dəyişikliklər gətirib çıxaracağından xəbər verir. Eyni zamanda dünya müsəlmanlarının say artımında da türklərin payı az deyil. Ümumiyyətlə türk xalqlarının 80 faizdən çoxu müsəlman, 20 faizi isə qeyri müsəlmanlardan-şamanizm, buddizm, xristian və iudaizm dininə inanclardan ibarətdir.

BMT-nin statistik məlumatlarına görə, dünya dilləri arasında türk dili beşinci yerdədir. Türkdilli xalqların təmsil etdikləri müstəqil dövlətlər və muxtar qurumlar böyük əraziyə və olduqca müxtəlif təbii sərvətlərin zəngin ehtiyatlarına malikdirlər. Həmin ölkələr nəinki iqtisadi, həm hərbi və siyasi potensiala malikdirlər. Türk dünyasının güclü iqtisadi və hərbi potensiala malik olmaları onların getdikcə dünya siyasətinə təsir etmək imkanlarını çoxaldır. Hətta getdikcə bir sıra inkişaf etmiş ölkələr türkdilli ölkələrdən enerji asılılığına düşürlər.

XX əsrin sonlarından başlayaraq türkdilli ölkələr və muxtar qurumlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni yaxınlaşmalar baş verdi. Bu siyasətin həyata keçirilməsində Ulu Öndər H.Ə.Əliyevin gördüyü işlər əvəzsizdir. Onun təşəbbüsü ilə Traseka layihəsi olan Böyük ipək yolunun bərpa olunması türk respublikaları arasında yaxınlaşmanın əsasını qoydu. 1993-cü ildə ilk dəfə olaraq türkdilli dövlət başçılarının İstanbulda toplantısının keçirilməsi də bu ölkələrin iqtisadi və mədəni cəhətdən yaxınlaşmasında böyük rol oynadı.

Qlobal dünyada xalqların yaxınlaşması, millətçiliyin aradan qaldırıldığı bir dövrdə Azərbaycanda türkçülük siyasəti ilə yanaşı azərbaycançılıq siyasəti də gündəmə gətirilmişdir. Ulu Öndər H.Ə.Əliyev göstərirdi ki, biz türk mənşəli millətlik və türkdilli xalqlarının dilinə məxsus olan dilimiz Azərbaycan dilimiz vardır. Bu gün dünyada azərbaycanlıların sayı 50 milyondan çoxdur. Onların hamısının ürəyi Azərbaycanda döyünür, Azərbaycan üçün çalışır, onun çiçəklənməsinə öz töhvələrini verirlər. Eyni zamanda Azərbaycanda yaşayan digər etnik azlıqlar da özlərini bu vətənin bir parçası hesab edərək azad və sərbəst yaşayırlar.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əli Bəy Hüseynzadə seçilmiş əsərləri, Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı, 2017. 447 səh.
- 2.Erol Güngör: Tarixdə Türklər, Ötükən nəşriyyatı, İstanbul, 1999. 425 səh.
- 3.Dr. Afqan Veliyev, Azərbaycanda Yeniləşmə və Milliyyətçilik Hərəkatı, İstanbul 2015. 304 səh.
- 4.www.neguzelsozler.com/unlu-sozleri/ataturk-sozleri.html
- 5.azkurs.org/eya-ya-ch-fq-andamj.html
- 6.Rəfiq Zəka Xəndan, Unudulmuş dahi, Qorqud yayım evi Bakı, 1994. 329 səh.
- 7.Əli Heydar Bayat, Əli Bəy Hüseynzadə, İstanbul, 1992. 417 səh.
- 8.Ziya Göy Alp. Türkçülüğün əsasları, Kamer yayınları, İstanbul, 1996. 53 səh.
- 9.M.Ə.Rəsulzadə, Qafqaz türkləri (çapa hazırlayan Y. Akpınar) İstanbul, 1993.səh 34.
10. XX-əsrin siyasi tarixi, I hissə, Şur nəşriyyatı, Bakı, 1995
11. azerbaycanli.org/az/.html
- 12.Əliyev H.Ə. Azərbaycan bütün azərbaycanlıların vətənidir, Bakı, 2000, 548 səh.

ABSTRACT

ABOUT THE HISTORY OF CREATION TURKISM IDEOLOGY IN AZERBAIJAN

The development of capitalist relations in the second half of the nineteenth century, new opportunities opened up the national democratic opinion. During this period, the Turkish people, with the emergence of the revival was the ideology of Turkism. The article deals with a wide range of Turkish people's struggle for their independence. In the article is talking about the role of Azerbaijani and Turkish intellectuals developing national democratic idea, also talked about the development of the national press widely at the end of the twentieth century. At the end of the article has been marked to be solidarity among the Turkish people

РЕЗЮМЕ

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ТЮРКСКОЙ ИДЕОЛОГИИ В НАЧАЛЕ XX-ВЕКА

Со II половины XIX-века развитие капиталистических отношений открыло широкие возможности для формирования национально-демократической мысли. Именно в этот период с возникновением зарождения среди Тюркских народов, образовалась тюркская идеология. В статье подробно говорится о борьбе тюркских народов за свою независимость. Есть обширная информация о заслугах Азербайджанских и Тюркских представителей интеллигенции в возникновении и развитии национальной демократической мысли, о развитии национальной прессы. В статье отмечается необходимость проявления солидарности тюркскими народами.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

IŞIK ÖMÜR KERİM
omurkerim@hotmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

UOT:327

TÜRKİYƏ RESPUBLİKASINDA ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *Türkiyə Respublikası, Azərbaycan Respublikası, milli təhlükəsizlik, iqtisadi, neft, qaz, enerji təhlükəsizliyi, enerji ehtiyatları*

Key words: *The Republic of Turkey, the Republic of Azerbaijan, national security, economic, oil, gas, energy security, energy resources*

Ключевые слова: *Турецкая Республика, Азербайджанская Республика, национальная безопасность, экономика, нефть, газ, энергетическая безопасность, энергетические ресурсы*

Bu gün dünya iqtisadiyyatı enerji tutumludur və onun perspektivini də bu qaynaqdan kənarında təsəvvür etmək çətindir. Qeyd etmək lazımdır ki, global iqtisadi artım hər il yüksələn enerji resurslarının mənimlənməsi ilə təmin olunur. 2030-cu ilə qədərki dövr ərzində dünya üzrə əsas enerji tələbatının 40% həcmində artacağı, neftin enerji istehlakında dominant yerini qoruyacağı, təbii qaz istehlakının dünya enerji istehlakının ikinci sırasında yer alacağı proqnozlaşdırılır, neft və təbii qazın ümumi enerji istehlakında payının 60% səviyyəsində qalması nəzərdə tutulur [14]. Mütəxəssislərin fikrinə görə yer kürəsindəki neft ehtiyatları 50-100 il, qaz ehtiyatları isə 100-150 il insanların ehtiyacını tam ödəmək iqtidarındadır [4, s.657].

Qeyd edilən faktlar müasir dünyada enerji amilinin nə qədər güclü və əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir. Buna görə də siyasi ədəbiyyatda “iqtisadi təhlükəsizlik”lə yanaşı, “enerji diplomatiyası”, “enerji təhlükəsizliyi” kimi anlayışlar gündəmə gəlmiş və xarici siyasətdə “yumşaq güc” (“soft power”) faktoruna çevrilmişdir. M.Kazancının qeyd etdiyi kimi, bu vəziyyət beynəlxalq siyasətdə aktorların hərəkət sahəsini genişləndirmiş, enerji mənbələri və enerjinin tranzit yolları üzərində nəzarət uğrunda rəqabət regional və beynəlxalq siyasətin aktual və “əhəmiyyətli məsələlərindən birinə” çevrilmişdir [5, s.66].

Dövlətlərin enerji siyasətinin əsas hədəfi olaraq karbohidrogen ehtiyatlarının mümkün olan qədər ən aşağı xərclə və fasiləsiz axınının təmin edilməsi, mənbə müxtəlifliyinin artırılması və enerji mənbələri üçün alternativ tranzit yollarının yaradılması və s. qeyd edilir [10, s.25].

Geosiyasi ədəbiyyatda hər bir ölkənin enerji təhlükəsizliyi onun milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi dəyərləndirilir. Enerji təhlükəsizliyi dedikdə, bütün ölkənin, onun vətəndaşlarının, cəmiyyətin, iqtisadiyyatın yanacaq və enerji təchizatı vasitəsi ilə xarici və daxili təhdidlərdən müdafiəsi nəzərdə tutulur. Xarici təhdidlərə geosiyasi, xaricdən qaynaqlanan makroiqtisadi xarakterli problemləri, daxili təhlükəsizliyə isə ölkənin milli enerji sektoru ilə birbaşa bağlı olan məsələləri aid edirlər [3, s.920].

Beləliklə, enerji təhlükəsizliyi siyasəti - ölkənin enerji resursları ilə təmin edilməsi, onun enerji maraqlarının daxili və xarici təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsidir. Əhalinin və iqtisadiyyatın davamlı olaraq enerji resursları ilə təchiz edilməsi ölkənin enerji təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edərək, dövlətin inkişaf səviyyəsinin mühüm göstəricilərindən biri hesab olunur. Təsədüfi deyildir ki, hal-hazırda enerji təhlükəsizliyi dünyanın aparıcı dövlətlərinin milli təhlükəsizlik strategiyasının həlledici elementi statusunda çıxış edir. Bu baxımdan bir sıra nüfuzlu ekspertlərin “müasir dünyanın

siyasi mənzərəsi daha hərbi bloklara mənsubiyyətlə yox, enerji ehtiyatlarına malik olub-olmamaq bölgüsü ilə müəyyən ediləcək”, – fikri təsadüfi sayılmamalıdır [7].

Bəs Türkiyə Respublikasında enerji təhlükəsizliyi necə təmin olunur? Məqalədə bu suala cavab verməyə çalışacağıq.

Hər şeydən əvvəl qey etmək lazımdır ki, Türkiyədə enerji istehlakında neftin payı 33 %, təbii qazın payı isə 30 %-dir. Yaxın və Orta Şərq regionunda dünyadakı ümumi neft ehtiyatının 65 %-nin tapıldığı, ümumdünya neftinin isə 41%-nin istehsal edildiyi halda Türkiyədə İran, Suriya və İraqda olduğu kimi böyük miqyası əhatə edən zəngin neft ehtiyatları yoxdur. Son on il ərzində Türkiyə təbii qazın və elektrik enerjisinin istehlak olunmasına görə Çindən sonra 2-ci yerdədir. Bosfor ətrafında, Adana çökəkliyi və Hatay zonasında, Antalya körfəzi rayonunda və ölkənin şərq rayonlarında neft ehtiyatları çoxdan məlumdur. Yeri gəlmişkən, Osmanlı dövründə İsgəndərun ərazisində neft hasilatı üçün ilk imtiyaz 1887-ci ildə sultan II Əbdülhəmid tərəfindən Əhməd Necati Əfəndiyə verilmişdi. Neft kəşfiyyatı işləri ingilis, fransız və alman şirkətləri tərəfindən aparılırdı [8, s.217;6, s.10]. Qeyd etmək lazımdır ki, neft ehtiyatlarının axtarışı kifayət qədər olmamışdır.

1926-cı ildən etibarən xaricdən mütəxəssislər cəlb edilməsinə baxmayaraq, neft kəşfiyyatı və işlənməsi hökumətin ixtiyarına verildi. Belə ki, 1926-cı ildə 792 sayılı Neft Aktı çıxarıldı, dövlətə neft axtarış səlahiyyəti verilmişdi. 1933-cü ildə isə hökumət tərəfindən neft axtarışı və istehsalı əməliyyatlarının aparılması məqsədi ilə 2189 sayılı “Qızıl və Neft Axtarışı və Hasilatı İdarələrinin təşkilinə dair Qanun” verildi, neft sektorunda ilk müəssisə olan Neft Axtarışı və Hasilatı Şöbəsi yaradıldı[12]. 1935-ci ildə Mədəni Tədqiq və Axtarış İnstitutunun (MTAİ) yaradılması neft axtarışlarına güclü təkan verdi. Lakin, güclü mütəxəssislərin, maliyyə vəsaiti və lazımı avadanlıqların çatışmaması səbəbindən irəliləyiş baş vermirdi. Nəhayət 1946-cı ildə cənub-şərqi Anadoluda Ramandağ adlı ərazidə sənaye əhəmiyyətli neft yatağı aşkar edildi. 1951-ci ildə isə Ramandağ - Diyarbəkir rayonunda Qarzan adlı ikinci böyük neft yatağı kəşf edildi [6, s.10].

1940-ci ildə çıxarılan Milli Qorunma Qanununa əsasən, 1941-ci ildə neftin paylanması sahəsində işləri həyata keçirmək üçün Neft Ofisi quruldu. 1954-cü il isə ölkədə neft sektorunun inkişafı baxımından dönüş nöqtəsi oldu. 6326 sayılı qanuna əsasən yaradılan “Türkiyə Neftləri Anonim Ortaqlığı” - (“Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı” -TPAO) dövlət neft şirkəti xam neftin çıxarılması, daşıma, marketinq, neft-kimya və gübrə sənaye sahələrində fəaliyyət göstərməyə başladı.

Həmin qanuna əsasən, Türkiyə şirkətləri ilə yanaşı və bərabər şəkildə xarici şirkətlərə neft kəşfiyyatı və hasilatı ilə, istehsal olunmuş neftin nəqli ilə məşğul olmaq və s. hüquqlar verilmişdi. 6326 sayılı qanun qüvvəyə mindikdən sonra TPAO ilə yanaşı ABŞ, alman, holland və qarışıq (amerikan-türk) olmaqla 19 xarici neft şirkəti 200-dən çox lisenziya alaraq Diyarbəkir, Mardin, Urfa, Ankara, Konya, Niqde, Qaziantep və başqa vilayətlərdə neft kəşfiyyatı aparmışdılar [15, s.177].

İndiyədək Türkiyədə ehtiyatı 50 mln. barell olan cəmi 6 neft yatağı kəşf edilmişdir. Bunlar Raman (1948, MTAİ), Qərbi Raman(1961, TPAO), Kurkan(1963, Şell), Beykan (1964, Şell), Şelmo (1964, Mobil) və Qaraquş (1988, TPAO) yataqlarıdır. Türkiyənin neft tələbatı əsasən idxal, qismən isə daxili hasilat hesabına ödənilir. Daxili hasilatın həcmi 1955-ci ildə 200 min ton, 1988-ci ildə 2, 7 mln. ton, 2003-cü ildə 2, 4 mln.ton olmuşdur. Əgər 1955-ci ildə daxili hasilat ölkə tələbatının 15 %-ni ödəyirdisə, 2003-cü ildə cəmi 8 %-ni təmin etmişdir [6, s.11]. 1955-ci ildə 1, 1.mln.ton, 1990-cı ildə 19 mln.ton, 2000-ci ildə 27 mln.ton [, s.11], 2010-cu ildə 16, 8 milyon ton neft idxal edilib. Həmin ildə neft və təbii qaz üçün ümumi 35, 2 milyard dollar ödənilmişdir [12].

1973-cü ilin aprelində Türkiyədə qəbul edilən 1702 sayılı Neft islahatı adlı qanunla TPAO dövlət neft şirkətinə xüsusi istisnalar və üstünlüklər verildi, yerli və xarici özəl şirkətlərə verilmiş güzəştlər isə məhdudlaşdırıldı. Belə ki, neft hasilatı üçün verilmiş lisenziyaların müddəti 40 ildən 20 ilə endirildi və s. 1983-cü il martın 30-da qüvvəyə minmiş 2808 və 1994-cü il noyabrın 27-də qüvvəyə minmiş 4046 sayılı qanunlara əsasən, Türkiyədə dövlət neft şirkətləri özəlləşdirilməyə başlandı [6, s.13].

1973-cü ildə İraq öz neftinin bir hissəsini Aralıq dənizi vasitəsi ilə ixrac etmək üçün Türkiyə ilə imzalanmış xam neft boru kəməri haqqında müqaviləyə uyğun olaraq layihə işlərini həyata

keçirmək məqsədilə Türkiyədə BOTAS (Boru xətilə neftdaşıma AŞ) şirkəti yaradıldı. 1995-ci ilə qədər TPAO-nun qapalı səhmdar cəmiyyəti kimi fəaliyyət göstərən BOTAS, həmin ilin fevralında müstəqil şirkətə çevrildi.

Türkiyə sənayesinin xam neftlə təmin edilməsində neft kəmərləri (Batman-Dördyol, Şelmo-Batman, Ceyhan-Kırıkkala, BTC və s.) müstəsna rol oynayır. Türkiyənin emal zavodlarının xam neft ehtiyacı Rusiya, İran, Liviya, Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, Suriya kimi ölkələrdən alınan xam neftin hesabına təmin edilirdi. Digər ölkələrdən fərqli olaraq Rusiya və İrandan neft idxalı ildən-ilə artmaqdadır. Bütün bunlar qeyd edilən dövlətlərin Türkiyəyə iqtisadi təzyiq imkanlarını xeyli dərəcədə artırmışdır. Bu səbəbdən ölkənin alternativ xam neft mənbələri ilə təmin edilməsi Türkiyənin enerji təhlükəsizliyinin ən mühüm məsələsinə çevirilmişdir. XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanla neft sektorunda yaradılan əlaqələrin xüsusi əhəmiyyəti bununla izah edilir. Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikası Türkiyənin enerji təhlükəsizliyində əhəmiyyətli yer tutdu.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaz regionunda maraqları cəmlənmiş güc mərkəzləri sırasında Türkiyənin özünəməxsus yeri və rolu vardır. İqtisadi, siyasi, hərbi-təhlükəsizlik, habelə tarixi, mədəni və etnopsixoloji parametrləri baxımından cəlbedicilik rəsmi Ankaranın region siyasətinin səmərəliliyini artıran amillərdəndir.

16 avqust 2010-ci ildə Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün Bakıya rəsmi səfəri zamanı imzalanan "Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə" böyük hərbi-siyasi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, müqavilə imzalanandan dərhal sonra, 15 sentyabr 2010-cu ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının X zirvə toplantısında iştirak etmək üçün Türkiyəyə səfəri zamanı "Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının qurulması haqqında Birgə Bəyannamə" imzalanmışdır [1, s.10]. Burada tərəflər arasındakı bütün əlaqələri, o cümlədən enerji sahəsində əməkdaşlığı daha sağlam zəmində inkişaf etdirmək üçün mexanizm ortaya qoyulmuşdur: "Enerji təminatı, nəqli və təhlükəsizliyi sahəsində birgə layihələrin işlənilib - hazırlanması və tətbiq olunması məqsədilə iki ölkənin əlaqədar orqan və təşkilat nümayəndələrinin iştirakı ilə təsis ediləcək Birgə Energetika Komissiyası energetika sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi məsələsində əsas mexanizm rolunu oynayacaqdır. Komissiya il ərzində ən azı bir dəfə yığılacaq və fəaliyyətinin nəticələrini Şuraya təqdim edəcəkdir"[2]. Bu fakt Türkiyənin enerji təhlükəsizliyi sahəsində Azərbaycanın yaxın strateji tərəfdaşı olduğunu bir daha təsdiqləmişdir.

2011-ci il 21 may tarixində qəbul olunmuş Türkiyənin Enerji Strategiyasına əsasən ölkə enerji resurslarının əsas hasilatçıları və istehlakçıları arasında enerji körpüsü rolunu oynamalıdır. Təbii qazın Avropaya çatdırılmasında Türkiyə Rusiya, Norveç və Əlcəzairdən sonra 4-cü enerji arteryası olmaq niyyətindədir. ABŞ Enerji İnformasiya İdarəsinin hesabatına görə, Türkiyə Təbriz-Ankara boru xətilə İrandan orta hesabla ildə 10 milyard, Bakı-Tiflis-Ərzurum boru xətilə Azərbaycandan ildə 6, 6 milyard, Rusiyanın Qərb Xətti ilə 14 milyard, Mavi Axın ilə ildə 16 milyard kubmetr qaz alır. Trans Anadolu Təbii Qaz Boru Xətti Layihəsi 2018-ci ildə bitdikdən sonra Azərbaycandan 16 milyard kubmetrlik qaz həm Türkiyəyə, həm də Türkiyə üzərindən Avropaya ixrac ediləcək. Bu boru xəttinin həcmi 2023-cü ildə 23, 2026-cı ildə isə 31 milyard kubmetrə çatması planlaşdırılır. Türk Axını layihəsi ilə də Rusiyadan ildə 63 milyard kubmetr qazın Türkiyənin daxili bazarına və Avropa bazarlarına çatdırılması nəzərdə tutulur.

ABŞ Enerji İnformasiya İdarəsinin hesabatında Türkiyənin İstanbul və Çanaqqala boğazlarının da əhəmiyyətinə toxunulub, 2013-cü ildə bu boğazlardan keçən ümumi xam neft miqdarının gündəlik 2, 9 milyon barrel olduğu qeyd edilib. Bu baxımdan Türkiyə boğazları dəniz yolu ilə neft daşıyan və dünyanın ən çox xam neftinin keçdiyi altıncı böyük keçid bölgəsi sayılır. 2013-cü ildən bəri dəniz yolu ilə ötürülən ümumi xam neftin 5, 1 faizi Türkiyə boğazlarından keçir. Şimali İraqın Kərkük və Erbil bölgələrindən boru xətləri və yük maşınlarıyla daşınan xam neft Türkiyənin cənubundakı Ceyhan limanından dünya bazarlarına açılır. Təkcə may ayında gündəlik 550 min barel bu limandan qlobal bazarlara çatdırılıb. Azərbaycandan Türkiyəyə gələn 1, 2 milyon barrelik gündəlik xam neft də Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti üzərindən Ceyhana yetişir. Yaxın Şərq, Qafqaz və Orta Asiya neftinin beynəlxalq bazarlara çıxmasında Ceyhan limanı xüsusi

əhəmiyyətə malikdir. ABŞ Enerji İnformasiya İdarəsinin hesabatında yazılır: “Türkiyə mühüm bir təbii qaz mərkəzi olmağa hazırlaşır”. Bu sözlər təbii qazın ötürülməsində Türkiyənin strateji mövqeyinin artdığını bir daha diqqətə çatdırır. Bu baxımdan Türkiyə özünün və bölgəsinin enerji təhlükəsizliyini artırmağa istiqamətli enerji diplomatiyası həyata keçirir [13].

TR Energetika və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin rəsmi məlumatında göstərilir ki, “Qafqaz energetika sahəsində diplomatik fəaliyyətimizi müvəffəqiyyətlə aparan bölgələrin önündədir... Qafqaz ölkələri bölgəmizin enerji ehtiyaclarını və dünya enerji bazarlarını təmin etmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Bu çərçivədə, 2006-cı ildən etibarən Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru Kəməri üzərindən dünya bazarlarına ərz edilən neftdən sonra, TANAP layihəsi çərçivəsində Türkiyəyə ilk qaz nəqlinin 2018-ci ildə başlayaraq Avropa bazarlarına çatdırılması əvvəlcə ölkəmizin, daha sonra isə bölgənin təhlükəsizliyinə yardım göstərilməsini nəzərdə tutur [11].

2018-ci il 9-13 iyul tarixlərində İstanbulda keçirilən 22-ci Ümumdünya Neft Konqresində enerji təhlükəsizliyinin siyasi problemlərinin həllinə, sülhün təmin olunmasına xidmət etməsinin vacibliyini bildirən Baş nazir Binəli Yıldıırım Türkiyənin Azərbaycan və Gürcüstan ilə birgə həyata keçirdiyi Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz layihələrinin önəmini vurğulayaraq dedi: “Regional əməkdaşlığın nə dərəcədə önəmli olduğunu Azərbaycan və Gürcüstanla birgə həyata keçirdiyimiz Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz kəmərləri layihələri ilə regiona və dünyaya nümayiş etdirdik. Bu əməkdaşlığı hazırda “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi çərçivəsində həyata keçirdiyimiz Trans-Anadolu qaz boru kəməri (TANAP) layihəsi ilə də davam etdiririk. TANAP-ın gələn il istifadəyə verilməsi nəticəsində Türkiyə hər il Azərbaycandan əlavə olaraq 6 milyard kubmetr təbii qaz alacaq. Bundan başqa, 2020-ci ildən etibarən bu xətt vasitəsilə Avropaya 10 milyard kubmetr qaz ixracı məsələsi gündəmdə olacaq”. Konqresdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev çıxışında bildirdi ki, “Bizim əməkdaşlığımız çoxşaxəlidir və bütün sahələri əhatə edir. O cümlədən, enerji sahəsində Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığı, işbirliyi bir çox önəmli strateji layihələrin icrasına imkan verdi. Onların arasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinə və TANAP layihəsinə xüsusi qeyd etmək istərdim. Bu layihələr nəinki regionumuzun, dünyanın enerji xəritəsini yenidən tərtib etdi” [9].

Araşdırmalardan belə qənaət hasil olur ki, neft və qaz Türkiyə Respublikasının qarşısında duran və enerji təhlükəsizliyində mühüm rol malik problemlərdəndir. Türkiyə neft-qaz problemini mövcud olduğu dövrdə ilk dəfə olaraq məhz 1994-cü ildən sonra Azərbaycanla enerji əməkdaşlığı çərçivəsində əlverişli şərtlərlə daha etibarlı şəkildə həll etmək imkanı əldə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adigözəlova G.Ş. Müasir dövrdə Cənubi Qafqazda Azərbaycan-Türkiyə strateji əməkdaşlığı: Siy. elm. üzrə fəl.dok.... disser, Avtoreferatı, 2014, 24 s.
2. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında yüksək səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Birgə Bəyannamə/ http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/21/f_21161.htm
3. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın geosiyasəti, Bakı, Zərdab LTD MMC, 2015, 1056 s.
4. Həsənov Ə.M.. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Dərslik, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005. 631 s.
5. Kazancı M. Enerji Güvenliğine Ortak Çözüm Arayışları Uluslararası Sempozyumu, 2009, s. 65-81. Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü SAREN. Stratejik Araştırmalar Enstitüsü: <http://www.harpak.edu.tr/saren/default.asp?dil=tr>.
6. Məmmədov N.E. Müasir Türkiyənin neft problemi. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoreferatı, Bakı, 2008, 27 s.
7. Nəsirov E. Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi siyasəti yeni mərhələdə//<http://www.azadinform.az/news/a-153312.html>
8. Özbil M. Osmanlı arşivlərinə görə Türkiyə petrolleri // Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Haziran 1980, cilt 1, sayı 6

9. Prezident İlham Əliyev 22-ci Dünya Neft Konqresində prezidentlərin tədbirində iştirak edib // https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_22_ci_Dunya_Neft_Konqresinde_prezidentlerin_tedbirinde_istirak_edib_1076894
10. Saygın H. Enerji politik: Enerji ve Geopolitik. Enerji Dergisi. Yıl: 2005, Sayı: 5, s.23-29
11. T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. Enerji diplomasisi // <http://www.enerji.gov.tr/TR/Sayfalar/Enerji-Diplomasisi>
12. Torun M. Ülkemiz için petrolün önemi ve mevcut durum// http://www.maden.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=7469&tipi=23&sube=0?argwqgdXuojzfbza
13. Türkiyənin iqtisadi mövqeyi // <http://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2015/08/04/turkiyenin-iqtisadi-movqeyi-31-2015-1-387083>
14. U.S. Energy Consumption by Energy Source 2010. U.S. Energy Information Administration EIA: <http://www.eia.gov/energyexplained/index.cfm?page=>
15. Вишняков М.Х. К вопросу о нефтяной промышленности Турции /Проблемы современной Турции. М.:Изд-во Восточной литературы, 1963, с.171-185

ABSTRACT

PROBLEMS OF ENSURING ENERGY SECURITY IN THE REPUBLIC OF TURKEY

The article explains the essence of energy security, explains the role and place of energy security in the national security of the country, explores the energy resources of Turkey and the energy diplomacy of the Turkish government. It is especially emphasized that for the first time in the period of Turkey's existence of oil and gas problems, within the framework of energy cooperation with Azerbaijan have the opportunity to more securely resolve on favorable terms.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ИШЫК ОМУР КЕРИМ МЕХМЕТШАХ ОГЛЫ

В статье объясняется суть энергетической безопасности, объясняется роль и место энергетической безопасности в национальной безопасности страны, исследуются энергетические ресурсы Турции и энергетическая дипломатия турецкого правительства. Особо подчеркивается, что впервые в период существования Турции нефтегазовых проблем в рамках энергетического сотрудничества с Азербайджаном имеют возможность более безопасно решать на благоприятных условиях.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

AFƏT FƏRZULLAYEVA

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu*

UOT:342

AZƏRBAYCANIN İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN HÜQUQİ BAXIMDAN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN HÜDUDLARI VƏ KONSTITUSIYA ƏSASLARI

Açar sözlər: *aktual məsələlər, perspektivlər, hüquqi tənzimləmə, informasiya təhlükəsizliyi, global inkişaf.*

Keywords: *current issues, prospects, legal regulation, information security, global development.*

Ключевые слова: *актуальные вопросы, перспективы, правовое регулирование, информационная безопасность, глобальное развитие.*

Bəşəriyyətin qlobal inkişafının müasir mərhələsi dövlətin milli təhlükəsizliyinin bütün sahələrinin vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən informasiya – kommunikasiya texnologiyalarının gücləndirici amili ilə fərqlənir. Beynəlxalq və milli təhlükəsizliyin bütün istiamətləri üçün informasiya meyarı xüsusi vacib rol oynayır [14, s. 33]. Son iyirmi il ərzində dinamik ümumsünya tendensiyası qeyd olunur ki, o da, informasiya fəaliyyətinin hüquqi baxımdan tərtib olunmasından beynəlxalq və milli aspektdə informasiya təhlükəsizliyinin imperativi kimi çıxış edən insannın və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının konstitusiya – hüquqi əsaslarının dərin refleksiyasına kimi aparılan hüquqi tədqiqatların vektorunun dəyişikliklərini xarakterizə edir.

İnformasiya təhlükəsizliyinin və burada təşəkkül tapan hüquqi münasibətlərin spesifik xüsusiyyətləri informasiyanın işlənməsi və ötürülməsi texnologiyalarının dəyişdirilməsinin xarakterində hüquqi baxımdan proqnozlaşmaq üçün dinamik və həddən artıq mürəkkəb şəkildə təzahür olunur. Milli təhlükəsizlik üçün yaranan təhlükələrin xarakterinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərən informasiya – kommunikasiya texnologiyaları hüquqi anlamda «telekommunikasiya vasitələrinin və hesablama texnikası vasitələrinin tətbiq olunması ilə həyata keçirilən informasiya ilə iş metodlarını və informasiya proseslərini» nəzərdə tutur [12].

BMT nəzdində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təhlükəsizlik kontekstində məlumatlandırma və telekommunikasiya sahəsində nailiyyətlər üzrə hökumət ekspert Qrupu tərəfindən təklif olunan tövsiyələrdə (BMT Baş Assambleyasının Yetmişinci sessiyasının məruzəsinin 13b, 22 iyul 2015-ci il, A/70/174) informasiya təhlükəsizliyinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsinin predmetinin müxtəlif mənşəli olması və onun obyektinin qurulmasının müxtəlifliyi informasiya təhlükəsizliyinin çağırılmasl kimi işarə olunmuşdur. «İKT mühitində fəaliyyətin subyektləri, bir qayda olaraq, yalnız istifadə olunan qurğuların şəbəkə ünvanları və ya nömrələri şəklində təqdim olunmuşdur ki (İnternetin anonimliyi), bu da, öz növbəsində, subyektin şəxsiyyətinin hüquqi baxımdan əhəmiyyətli identifikasiyasını və onun bu və ya digər dövlətə mənsubiyyətinin müəyyən olunmasını subyekt üçün çətinləşdirir» [15]. İKT səciyyəvi xüsusiyyəti hüquqi faktların və rəqəmsal informasiya mühitində tərkiblərin kəskin fiksasiyası üçün maneələr açır.

Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin dövlət siyasətinin formalaşması konstitusiya – hüquqi əsaslar ilə qurulur, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olan normativ – hüquqi tənzimlənmənin qanunverici bazasının, təsisat mühitinin yaradılması ilə əlaqədar olan konseptual tədbirlərdən ibarətdir. Azərbaycanın konstitusiyaya hüququnda informasiya təhlükəsizliyi məsələlərinin tədqiq olunması cəmiyyətdə informasiya münasibətlərinə hüquqi təsirin xarakterinin dəyişdirilməsi və kommunikasiya vasitələri ilə yeni informasiya texnologiyalarının praktiki olaraq yerli yerində yayılması ilə əlaqədardır. İnformasiya təhlükəsizliyinin normativ – hüquqi dəstəyi 12

maddədə “dövlətin ali məqsədi” kimi Azərbaycanın Konstitusiyası tərəfindən tanınan insanın və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını nizama salan konstitusiya normaları əsasında qurulur [1].

Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanununun 50 maddəsi informasiyanın azadlığı hüququna zəmanət verir. İnformasiya hüququnun təbii hüdudları Azərbaycanın Konstitusiyası tərəfindən müdafiə olunan digər hüquqların hüdudlarının başlandığı yerdə bitir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd edir ki, «hərtərəfli informasiyaya çıxış hər bir vətəndaşın ayrılmaz hüququdur. Belə hesab edirəm ki, Azərbaycan siyasəti bu istiqamətdə ölkəmizdə baş verən proseslərin mahiyyətini əks etdirir, eləcə də, müasir dünya tendensiyalarına təmamilə uyğundur» [4]. İnformasiya hüquqlarının qrupunun realizə olunması mexanizminin təsbit olunması zamanı Azərbaycanın Əsas Qanunu birbaşa və yollayıcı tənzimləmə metodlarını idarə edir və dövlətin ümumi və konkret vəzifələrini müəyyən edir. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasının konstitusiya – hüquqi əsasları fərdi və kollektiv (hüquq subyektləri) subyekt tərkibinin “super təsisatından” ibarət olub: o cümlədən də, dövlət respublikada sosial qaydanı möhkəmləndirən super təsisat təşkilatı kimi çıxış edir.

Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasının konstitusiya – hüquqi əsasları ölkənin informasiya ehtiyatlarının istifadə olunmasına və formalaşmasına, informasiya xidmətlərinin və informasiya istehsalı vasitələrinin genişlənməsinə, informasiya ehtiyatlarının mülkiyyətçilərinin maraqlarının müdafiə olunması şərtilə bütün subyektlərin informasiya ilə bağlı hüquqlarının realizə olunmasına yardım edir. İnformasiya hüquqlarını müəyyən edən və onların konstitusiya əsaslarını təsbit edən Azərbaycan Konstitusiyasının normaları: əsas (milli hüquq sistemi vasitəsilə təmin olunan real, informasiya hüquqlarına malik olmağa icazə verən); ümumi (informasiya hüquqi münasibətlərinin subyektləri üçün ümumi hüquq və vəzifələri müəyyən edən); xüsusi (informasiya hüquqlarının realizə olunması mexanizminin konkret elementlərini təsbit edən) normalara bölünür. Beləliklə, informasiya təhlükəsizliyinin konstitusiya – hüquqi əsaslarının təhlili nəinki konstitusiya hüququ nəzəriyyəsinin aktual problemi kimi çıxış edir, eləcə də, Azərbaycan dövlətinin milli təhlükəsizliyinə daimi oraktik informasiya təsirinin obyektiv reallığı ilə sıx şəkildə əlaqədar olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd edir ki: “İnformasiya təhlükəsizliyi məsələsi aktual şəkil alır, çünki informasiya ilə birlikdə təxribatın, eləcə də, zərirlə və düşmən informasiyasının yayılması riski də artır. İslam fobiyası prizmasından Azərbaycana nəzər salan qüvvələr vardır və gənc müstəqil dövlətin uğurları heç də onları sevindirmir» [6].

Konstitusiya – hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı dövlət siyasətinin təmin olunması vasitələrindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109 maddəsinin 32 bəndini rəhbər tutaraq bu sahədə təhlükələrin qarşısının alınması, təhlili və xəbərdar olunması, kiber təhlükəsizliyi sahəsində risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması üçün ölkədə gedən informasiya proseslərinin müdafiə olunması, stabilliyi və fasiləsizliyi, dövlət orqanlarının informasiya ehtiyatlarının mühafizə olunması, dövlət və qeyri – dövlət informasiya infrastrukturunun subyektlərinin və onların istifadəçilərinin fəaliyyətlərinin koorsinasiyası «Azərbaycan Respublikasında xüsusi dövlət mühafizə xidmətinin Dövlət xüsusi rabitə və informasiya təhlükəsizliyi agentliyinin yaradılması haqqında» Fərman imalamışdır [7]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən 2018 – ci ilin iyun ayında Respublikada informasiya təhlükəsizliyi üzrə Koordinasiya Komissiyası yaradılmışdır [5].

Qlobal kiber məkanı sahəsində insan fəaliyyəti müasir hüquq elmi üçün mürəkkəb çağırışdır, çünki, virtual aləmdə insanın hüquqlarının təmin olunmasının məhz hüquq sahəsində adekvat qaydada əks olunması nəinki hüquqi tarixi təcrübəyə malik deyildir, eləcə də, o, azadlığın hüquqi şərhilə mürəkkəb şəkildə koppeliasiya olunur. Dövlətin və şəxsiyyətin hüquqi münasibətlərinin normalarını təyin edən və onun hüquqi statusunu müəyyən edən müasir konstitusiya hüququnun vacib institutu insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları ilə təmsil olunur. Şəxsiyyətin informasiya təhlükəsizliyinin imperativini təşkil edən informasiya hüquqları insanın konstitusiya hüquqlarının və azadlıqlarının strukturuna daxildir. İnformasiya-kommunikativ texnologiyalar dövlətin sabit inkişafının resursu, onun milli təhlükəsizliyinin amili hesab olunur. Beynəlxalq ekspert mütəxəssislər qeyd edirlər ki, «Azərbaycan beynəlxalq kiber təhlükəsizliyin təmin olunmasına öz

töhfəsini verir, regionda informasiya – kommunikativ strategiya baxımından aparıcı ölkə olmağa can atır» [13].

Uzunmüddətli beynəlxalq münasibətlər ərzində informasiya məkanının dövlət yurisdiksiyası dövlətin sərhəddi ilə təyin olunmuşdur. Lakin qlobal informasiya şəbəkəsinin inkişafı ilə İnternet hüdudu dövlətin inzibati – coğrafi əlamət kimi informasiya təsirini məhdudlaşdıran funksiyanı yerinə yetirməyi dayandırmışdır. İnformasiyanın təsirinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi proseslərinin səciyyəvi xüsusiyyəti: «ilkın və törəmə informasiyanın yaradılmasına və yayılmasına; informasiya resurslarının formalaşmasına və informasiya məhsullarının işlənilib hazırlanmasına, informasiya xidmətlərinin təqdim olunmasına; informasiyanın istehlakına; informasiya sistemlərinin, informasiya texnologiyalarının və onların təminatı vasitələrinin yaradılmasına və tətbiq olunmasına, informasiya təhlükəsizliyi vasitələrinin və mexanizmlərinin yaradılmasına və tətbiqinə» şamil olunur [8, s.4].

İnformasiya sahəsində insanın hüquq və azadlıqlarının konstitusiyaya – hüquqi əsasları informasiya proseslərinə dövlət nəzarətinin səlahiyyətlərini təyin edir, müasir informasiya texnologiyalarının inkişafına yardım edir və müvafiq qanunverici aktların qəbul olunması yolu ilə informasiya təhlükəsizliyini pozanlara və pozuculara qarşı münasibətdə tədbirlər kompleksini müəyyən edir. Beləliklə, konstitusiyaya-hüquqi əsaslar informasiya təhlükəsizliyinin hüquqi sahəsində istiqamətləndirici və əlaqələndirici tədbirləri təyin edir və informasiya təhlükəsizliyini tənzimləyən qanunların və qanuni normativ aktların işlənilib hazırlanmasına yardım edir. «Bu istiqamətdə həyata keçirilən Azərbaycan siyasəti ölkədə baş verən proseslərin mahiyyətini əks etdirir, eləcə də, müasir dünya tendensiyalarına təmamilə uyğun olur, - deyər Prezident İlham Əliyev qeyd edir.- İnformasiya – kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Dövlət proqramının nəticəsində, - bu proqram dövlətin hesabına bütünlüklə maliyyələşdirilir, sərbəst internet mövcuddur, və artıq Azərbaycanın 70 faizdən artıq əhalisi internetin istifadəçiləridir» [2].

İnformasiya təhlükəsizliyinin hüquqi səciyyəvi xüsusiyyəti «informasiyanı nizama salan digər hüquqlar ilə tənzimlənməyən sahələrdə informasiya proseslərinin tənzimlənməsi ilə» müəyyən olunur [16]. Hüquqlar informasiyadan faydanın əldə olunması imkanına zəmanət verir, azadlıq isə dövlət tərəfindən məhdudiyətlərdən yayınmaq imkanı haqqında şahidlik edir. İnformasiya təhlükəsizliyinin konstitusiyaya – hüquqi əsasları insanın informasiya azadlığı ilə bağlı zəmanət olunan prinsiplərə riayət olunması ilə informasiya proseslərinə dövlət nəzarətinin hüquqi mexanizmini formalaşdırır. «İnformasiya azadlığı olmadan informasiyaya çıxış, informasiya hasilatı və yayılması, informasiyanın müdafiə olunması, məxfiliyi və qorunması ilə bağlı informasiya hüquqlarının realizə olunması qeyri – mümkündür» [9, s.23]

Beynəlxalq hüquq normaları informasiya azadlığının məhdudlaşdırılmasının ümumi çərçivələrini təyin edir. «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiə olunması haqqında Roma Konvensiyası» 10 maddədə informasiya azadlığının növbəti qaydada məhdudlaşdırılması üçün əsasları müəyyən edir: «Məsuliyyət və vəzifələri yükləyən bu azadlıqların həyata keçirilməsi ədalət məhkəməsinin qərəzsizliyinin və nüfuzun təmin olunması və ya məxfi qaydada alınan informasiyanın yayılmasının qarşısının alınması, digər şəxslərin hüquqlarının və ya nüfuzunun müdafiə olunması, mənəviyyətin və sağlamlığın mühafizə olunması üçün cinayətlərin və iğtişaların qarşısının alınması məqsədilə ictimai qayda – qanunun və ya ərazi bütövlüyünün, milli təhlükəsizliyinin maraqları naminə demokratik cəmiyyətdə zəruri olan və qanunla nəzərdə tutulan müəyyən rəsmiyyət, şərtlər, məhdudiyətlər və ya sanksiyalar ilə əlaqədardır» [10].

1966-cı ilin dekabr ayında BMT – nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş mülki və siyasi hüquqlar haqqında Benəlxalq pakt Roma konvensiyasını məhdudiyətlər ilə tamamlayır:

«a) digər şəxslərin hüquq və nüfuzuna hörmət və ehtiram;

b) dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhəlinin sağlamlığının və ya mənəviyyətinin mühafizə olunması üçün» [11].

Bir sıra tədqiqatçılar informasiya təhlükəsizliyinin konstitusiyaya – hüquqi əsaslarını təhlil edərək əsasən diqqətlərini informasiyaya çıxış, onun işlədilməsi və yayılması ilə əlaqədar olan səlahiyyətlərə yönəldərək informasiya – kommunikasiya sahəsində dövlətin, solumun və şəxsiyyətin maraqlarını müdafiə edən rejimi hüquqi vasitələr ilə dəstəkləyən məhsusiyyətlər

problemlərini praktiki olaraq tədqiq etməmişdirlər. 2002-ci ilin dekabr ayında qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının “Azərbaycan Respublikasında insanın hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Konstitusiyaya Qanunu “İnsanın hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiə olunması haqqında” Konvensiyaya müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasında insanın hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi məqsədilə I maddənin 1 bəndində məhdudiyyətlərin hüdudlarını müəyyən edir. «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının və hazırkı Konstitusiyaya Qanununun heç bir müddəası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hazırkı Konstitusiyaya Qanunu ilə nəzərdə tutulmasından da artıq dərəcədə insanın hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından və ya ləğv olunmasına yönəlmiş fəaliyyət və ya hərəkətlər üçün hüquqi əsas yaradan müddəa kimi dövlət orqanları, təşkilatları və ya ayrıca şəxslər tərəfindən şərh oluna bilməz və ya anlaşıla bilməz» [3].

Azadlığın optimal qarşılıqlı nisbəti və onun məhdudiyyətləri, eləcə də, 1.2. maddədə təsbit olunan müddəanın informasiya sahəsində daha fəal şəkildə tətbiq olunması zərurəti bəyan edir: «Heç kim öz hüquq və azadlıqlarından sui – istifadə etməməlidir» [3]. Azərbaycan dövlətinin təhlükəsizliyinin səviyyəsini, onun ərazi bütövlüyünü və suverenliyini təmin edən milli informasiya potensialının sonradan möhkəmləndirilməsi yalnız Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyinin konstitusiyaya – hüquqi əsaslarının sonradan təkmilləşdirilməsi şərti ilə mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası <https://static2.president.az/media/>
2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev MDB Dövlət İnformasiya Agentlikləri Rəhbərləri Şurasının XVI iclasının iştirakçılarını qəbul etmişdir. <https://az.president.az/articles/7431/>
3. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya № 404-IIKQ Qanunu [./www.meclis.gov.az/404](http://www.meclis.gov.az/404)
4. İlham Əliyev MDB Dövlət İnformasiya Agentlikləri Rəhbərləri Şurasının XVI iclasının iştirakçılarını qəbul etmişdir. <https://president.az/articles/7431/images/page/142>
5. İnformasiya Təhlükəsizliyi üzrə Koordinasiya Komissiyasının yaradılması haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. <http://e-qanun.gov.az/framework/38481>
6. Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında İlham Əliyevin yekun nitqi. <https://president.az/articles/4740>
7. “Hökumət və xüsusi dövlət rabitəsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 7 fevral tarixli 583 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <https://president.az/articles/23147>
8. Азизов Р.Ф. Правовое регулирование:информационный аспект. Автореф. дис. . канд. юрид. наук. СПб.2007.
9. Зульфугарзаде. Т.З Правовые основы информационной безопасности - М: РНУ.2007, с.25.
10. Конвенция о защите прав человека и основных свобод (измененная и дополненная Протоколом № 11 в сопровождении текстов Протоколов №№ 1, 4). 4.XI.1950 г. http://www.irs.in.ua/_content
11. Международный пакт о гражданских и политических правах. <https://www.coe.int/tu/web/compass/the-international>
12. Модельный Закон «Об использовании информационно-коммуникационных технологий», принятый 9 ноября 2016г. Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ. w.rcc.org.ru/uploads/20161109/3_1.mz_ikt_
13. Секута. Р. Информационная революция сильно повлияла на нашу жизнь <http://vzglyad.az/news/>
14. Chad Whelan. Networks and National Security: Dynamics, Effectiveness and Organisation. Routledge, 2016. 182

15. Developments in the field of information and telecommunications in the context of international security. www.un.org/disarmament/topics/information
16. The General Data Protection Regulation Explained <https://er.educause.edu/articles/2017/8/the-general-data-protection-regulation-explained>

ABSTRACT

Afat Farzullayeva

CONSTITUTIONAL BASIS AND LIMITS OF LEGAL REGULATIONS OF INFORMATION SECURITY OF AZERBAIJAN

This article analysis conceptual measures in establishing institutional environment and legislative framework of legal normative regulating information security. Researcher explores the diversity of the subject and its regulations as well as the complexity of structuring its basis. The specifics of Information and communication technologies (ICT) raises barriers for rigid interference of legal facts and compositions in fields of digital information. Information law is viewed as imperative for information security of an individual. The basis of constitutional law determine coordinative measures in provision of information technology.

РЕЗЮМЕ

Афат Фарзуллаева

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ И ПРЕДЕЛЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье рассматриваются концептуальные меры создания институциональной среды и законодательной базы нормативно-правового регулирования информационной безопасности. Автор исследует неоднородность предмета правового регулирования информационной безопасности и сложность структурирования ее объекта. Специфика ИКТ выдвигает барьеры для жесткой фиксации юридических фактов и составов в цифровой информационной среде. Информационные права рассматриваются как императив информационной безопасности личности. Конституционно-правовые основы определяют координирующие меры в обеспечении информационной безопасности.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

GÜNAY CƏFƏRLİ

ceferligunay0808@gmail.com

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

UOT:347

VERGİ CİNAYƏTLƏRİNƏ QARŞI EFFEKTİV MÜBARİZƏNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: vergi öhdəliyi, nominal və faktiki vergi yükü, vergi mədəniyyəti, vergi intizamı, vergi ödəməkdən yayınma, vergi cinayətləri ilə effektiv mübarizə, cinayət məsuliyyətindən azadolma

Key words: tax liability, formal and effective incidence of tax, tax culture, tax discipline, tax evasion, effective fight against tax crimes, exemption from criminal liability

Ключевые слова: налоговое обязательство, номинальная и фактическая налоговая нагрузка, налоговая культура, налоговая дисциплина, уклонение от уплаты налогов, эффективная борьба с налоговыми преступлениями, освобождение от уголовной ответственности

Vergi hər bir dövlət üçün onun iqtisadi qüdrəti, əsas gəlir mənbəyi və büdcəsinin varlığı deməkdir. Dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edən dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında vergi daxilolmaları mühüm rol oynayır. Vergilərin büdcəyə tam və vaxtında səfərbər edilməsi, təkmil vergi inzibatçılığının, səmərəli vergi nəzarətinin təmin edilməsi və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin tənzimlənməsi düzgün və mütərəqqi vergi siyasətinin həyata keçirilməsini şərtləndirir.

Dövlətimizin Ali Qanununun 73-cü maddəsində göstərilir ki, qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər bir kəsin borcudur. Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunda göstərilmiş həcmdən əlavə vergiləri və başqa dövlət ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz (1).

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 11-ci maddəsində vergiyə verilən anlayışa görə, vergi – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə, köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir (2).

Həmin Məcəllənin 77-ci maddəsində isə göstərilir ki, vergi öhdəliyi – vergi ödəyicisinin Vergi Məcəlləsində göstərilən hallarda və qaydada müəyyən edilən vergini (o cümlədən cari vergi ödəmələrini), hesablanmış faizləri və tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarını ödəmək vəzifəsidir. Vergi ödəyicisi vergi qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq verginin ödənilməsinə nəzərdə tutan şəraitin yarandığı andan vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün cavabdehdir (2).

Deməli, vergi məcburi, fərdi, əvəzsiz ödəniş olmaqla, vergini ödəmək vəzifəsi daşıyan şəxsin öhdəliyidir.

Beynəlxalq təcrübədə vergi öhdəliyinin yaranması və yerinə yetirilməsi məsələləri araşdırılarkən:

- vergi öhdəliyinə mülki-hüquqi öhdəliklər nəzərə alınmaqla qurulan, lakin bu öhdəliklərdən asılı olmayaraq iqtisadi münasibət kimi baxılır;
- vergi öhdəlikəri icbari vergi hüquq normaları ilə tənzimlənilir;
- vergi öhdəliklərinə vergi qanunvericiliyi ilə bağlı meydana çıxan xüsusi öhdəlik kimi baxılır, bununla yanaşı mülki hüququn öhdəliklərə dair normaları vergi öhdəliklərinə də şamil edilir;
- vergi öhdəliklərinə vergi ödəyicisinin əmlak və prosedur vəzifələrini birləşdirən fəvqəladə mürəkkəb münasibət kimi baxılır (4, səh. 83-84).

Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə əsasən (VM, maddə 78) vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ödənilməli olan vergi məbləğinin müəyyən edilmiş müddətlərdə və qaydada ödənilməsidir. Vergi ödəyicisinin hesablarında və ya kassasında vəsaitin, habelə onun əmlakının olub-olmamasından asılı olmayaraq vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məcburidir. Vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmuş ardıcılıqla həyata keçirilir. Vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi Vergi Məcəlləsində başqa hallar nəzərdə tutulmamışdırsa, bilavasitə vergi ödəyicisi tərəfindən həyata keçirilir. Vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi digər şəxsin üzərinə qoyula bilməz (2).

Vergi öhdəliklərinin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsi qanunvericilikdən irəli gələn vəzifə və öhdəlik olduğu üçün bu sahədə pozuntu hüquqi məsuliyyət yaradır.

Vergi Məcəlləsinin 53.1-ci maddəsinə əsasən, məcəllə ilə müəyyən edilmiş vergi ödəyiciləri, vergi agentləri və onların nümayəndələri, habelə vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının digər qanunları ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar (2).

Vergi qanunvericiliyinin pozulması ictimai təhlükəli xarakter aldığı təqdirdə, onların qəsd etdiyi ictimai münasibətlər cinayət qanunvericiliyi ilə mühafizə altına alınaraq, qeyri-hüquqi, qeyri-əxlaqi, təqsirli və cəzalanmalı olan əməllərin – vergi cinayətlərinin tərkibini və onlara görə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulan cinayət məsuliyyətini yaradır.

Vergi cinayətləri iqtisadi cinayətlər içərisində ən çox təsadüf edilən cinayətlərdir. Bu cinayətlər vergi ödəyicisinin büdcəyə vergi ödəmək öhdəliyinin icra edilməməsi və ya lazımınca icra edilməməsindən ibarət olan, fərqli tərkiblərdə təsbit olunsa da, mahiyyət etibarilə bu məqsədi daşıyan, maddi zərərlə nəticələnən əməllərdir. Vergi cinayətləri ümumi əlamətləri malikdir: a) bu cinayətlər iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilir; b) oxşar qanunazidd üsullardan istifadə etməklə törədilir; c) şəxsi məqsədləri üçün bilərəkdən tamah məqsədilə törədilir; d) dövlət maraqlarına qəsd etməklə törədilir; e) fiziki və hüquqi şəxslər, həmçinin mütəşəkkil qruplar tərəfindən törədilir (5, səh. 36).

B.V.Voljenkin iqtisadi cinayətlər (vergi cinayətləri) sistemini:

- bu əməllərin iqtisadi fəaliyyət sahəsində, yəni maddi dəyər və xidmətin istehsalı, mübadiləsi, bölgüsü və istehlakı ilə bağlı fəaliyyət sahəsində törədilməsi;

- vətəndaşların, təsərrüfat subyüklərinin və dövlətin qanunla qorunan iqtisadi maraqların zərər yetirilməsi;

- bu cür cinayətlərin iqtisadi münasibətlər sistemində daxil edilən şəxslər tərəfindən törədilməsi;

- cinayətlərin bir qayda olaraq, qəsdən və tamah motivi ilə törədilməsi əlamətləri ilə xarakterizə edirdi (7, səh. 234). Müəllifin iqtisadi cinayətlər üçün xarakterik hesab etdiyi əlamətləri eyni ilə vergi cinayətləri üçün də səciyyəvi əlamətlər hesab etmək olar.

İqtisadi cinayətlər kateqoriyasına daxil olan vergi cinayətlərinə şərait yaradan halları, onların törədilmə səbəblərini təhlil edək və vergi cinayətləri ilə effektiv mübarizənin aktual problemlərini nəzərdən keçirək.

İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayətlər arasında xüsusi çəkisi olan vergidən yayınma əməllərinin törədilməsi həm dövlət büdcəsi üçün vacib olan vergi daxilolmalarının aşağı düşməsi, həm də dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyə qəsd edən cinayətlərinin sayının artması deməkdir. Bu baxımdan vergi cinayətləri kifayət qədər ictimai təhlükəli əməllərdir və bu əməllərlə mübarizə dövlətin iqtisadi əsaslarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığı nöqteyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi ödəyicisində vergidən yayınma əməllərinə meyillilik yaradan və ya vergi ödəyicisini vergidən yayınmaya təhrik edən ən vacib amil vergi yükünün ağırlığıdır. Vergi yükünün ağırlığı vergi ödəyicilərinin vergiləri tam və vaxtında ödəyə bilməmələri və vergi öhdəliklərindən yayınmağa meyil göstərmələri ilə birbaşa əlaqəlidir.

Vergi yükü dedikdə, nominal və faktiki vergi yükü başa düşülür. Nominal vergi yükü – mövcud qanunvericiliyə əsasən, vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilərin tam şəkildə ödənilməsi halda

əldə edilən daxilolmalardır. Faktiki vergi yükü – vergi ödəyicisinin faktiki olaraq ödədiyi vergilər üzrə daxilolmalardır. Nominal vergi yükü ilə faktiki vergi yükü arasındakı fərqlər vergidən yayınma dərəcəsini göstərir. Nominal vergi yükü nə qədər yüksəkdirsə, vergidən yayınma ehtimalı da bir o qədər çoxdur. Vergi yükünün həddən artıq qaldırılması vergidən yayınmanın kütləvi hala çevrilməsinə səbəb olur (6, səh.146-147)

Nominal vergi yükünün ağırlığı vergidən yayınma hallarının artmasına xüsusilə o hallarda səbəb olur ki, vergi qanunpozuntusuna görə tətbiq edilən sanksiyalar, habelə vergi cinayətlərinə görə nəzərdə tutulan cəza tədbirləri yüngül olur, eyni zamanda, qanun yayındırılan vergi məbləğini məsuliyyətə cəlb etmənin istənilən mərhələsində ödəməklə məsuliyyətdən azad olmanı nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, vergi qanunpozuntusuna görə tətbiq edilən sanksiya və cərimə nominal vergi yükündən daha az iqtisadi nəticə yaradırsa, vergi ödəyicisi yüngül sanksiyadan çəkinməyir və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb ediləcəyi təqdirdə yayındırdığı vergini ödəməklə məsuliyyətdən azad olma halının mövcudluğuna əmin olur, ağır vergi yükündən xilas olmanın çarəsini vergidən yayınmada axtarır və bunu ən səmərəli çıxış yolu hesab edir. Əgər vergi ödəyicisinin vergi yükü, vergi qanunpozuntusuna görə nəzərdə tutulan sanksiyadan (cərimədən) qat-qat ağırdırsa, bu sanksiyanı ödəmək, gizlədilibiləcək vergi məbləğini ödəməkdən daha rahatdırsa, bu halda vergi ödəyicisi, təbii olaraq, daha az sanksiya ödəməklə daha çox vergi gizlətməyə maraqlı olacaqdır. Bu halların qarşısının alınması üçün, yuxarıda izahını verdikimiz, nominal vergi yükü optimal olmalı, vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi vergi ödəyiciləri üçün “ağır yükə” çevrilməməlidir.

Nominal vergi yükü optimal, vergi ödəməkdən yayınma əməllərinə görə sanksiyalar isə daha ağır olarsa vergi ödəyicisi nominal vergi yükü üzrə öhdəliyini rahatlıqla ödəyə bildiyi, sərt və ciddi sanksiyalardan çəkiniyi üçün onun marağı vergidən yayınmaq olmayacaq və bu halda faktiki vergi yükü (ödənilən vergi) ilə nominal vergi yükü (ödənilməli vergi) arasında fərq, demək olar ki, yaranmayacaq və nəticə etibarilə, vergidən yayınma cinayətlərinin törədilməsi ehtimalı minimuma enəcəkdir. Vergidən yayınmaya meyil yaradan digər bir amil vergi qanunvericiliyinin təkmil olmaması, natamamlığı, dolaşlıqlığı, anlaşılmazlığı və qeyri-sabitliyidir. Həqiqətən də, vergi qanunvericiliyinin natamamlığı və qarışıqlığı, qeyri-sabitliyi, vergi dərəcələrinin yüksəkliyi və vergitutma bazalarının genişləndirilməsi vergi cinayətlərinə əsas verən, vergi ödəmələrindən yayınmaya meyillilik yaradan səbəblərdəndir. Təkmil, sabit və anlaşılınan vergi qanunvericiliyi vergilərin ödənilməsində konüllük və vergi partnyorluğu prinsiplərinin uğurla tətbiqini təmin etməklə, vergilərin hesablanması, ödənilməsi və onlara nəzarətin həyata keçirilməsi məsələləri üzrə vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında etibara, şəffaflığa və qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan vergi hüquq münasibətlərinin qurulmasına imkan verir.

İ.İ.Kuçerov vergilərin ödənilməməsinin, vergi cinayətlərinin artmasının hüquqi səbəblərindən birini vergi qanunvericiliyinin təkmil şəkildə olmaması ilə izah edirdi (8, səh.90).

Vergi qanunvericiliyində müxtəlif vergi növləri üzrə güzəşt və azadolmaların çoxluğu da vergidən yayınma hallarına şərait yaradan amillərdən biridir. Belə ki, ilk növbədə, vergi güzəştlərinin çox olması vergitutma bazasının azaldılması ilə nəticələnir, ikinci növbədə, gəlirlərin vergiyə cəlb olunmasında ayrı-seçkilik və bu baxımdan müəyyən mənada narazılıq yaranır, eyni zamanda, vergidən yayınmaya meyilli olan vergi ödəyiciləri öz gəlirləri barədə həqiqəti əks etdirməyən sənədləşmələrin aparılması, iqtisadi göstəricilərin təhrif edilməsi kimi vasitələrlə güzəşt və azadolmaların onlara şamil olunmasına nail olur və ödəməli olduqları vergi yükündən güzəştlərdən istifadə etməklə, “qanuni üsulla” azad olur və vergidən yayınmaq imkanı əldə edirlər. Bu halda vergi yükünün yeganə daşıyıcısı güzəşt və azadolmaların şamil olunmadığı, öz vergi öhdəliklərini vaxtında və tam həcmdə ödəyən, vicdanlı və intizamlı vergi ödəyiciləri olur ki, bunun nəticəsində vergi qanunvericiliyinin əsas prinsipi olan vergitutmanın bərabərliyi və ədalətli olması prinsipi pozulur. Vergi yükünün vergi ödəyiciləri arasında bərabər və ədalətli bölüşdürülməsi, tətbiq edilən vergi növlərinin və dərəcələrinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış olması vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılmasında olduqca prinsiplial əhəmiyyət daşıyır.

Əslində vergi qanunvericiliyində vergiqoyma nə qədər sadə, vergi dərəcələri sabit və bütövlükdə vergitutma az differensasiya edilmiş olsa, güzəşt və azadolmalar minimuma endirilsə, vergi yükü optimallaşdırılsa, vergitutma bazası genişləndirilmiş, vergi qanunvericiliyi həm tətbiq,

həm də nəzarət baxımından daha rahat və əlverişli olar. Eyni zamanda, qanunvericilikdə boşluqların yaranması, bu boşluqlardan vergidən yayınma məqsədilə istifadə ehtimalları minimuma enər. Vergiqoyma ilə bağlı qeyd edilənlərlə yanaşı, vergi hüquqpozuntularına görə sanksiyaların və cəza tədbirlərinin ciddiləşdirilməsi cəzanın xəbərdar etmə və çəkəndirmə funksiyasını gücləndirməklə vergi cinaytləri ilə effektiv mübarizəyə zəmin yaratmış olar. Nəticədə, vergi qanunvericiliyinin tələblərinin pozulmasına görə ciddi cəza və məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqindən, ağır cərimələri ödəməkdən çəkinən vergi ödəyicisi sadə, anlaşıqlı, sabit, güzəşt və azadolma imkanları məhdud olan vergi qanunvericiliyinə əməl etməyə, sanksiya və cərimələrlə müqayisədə qat-qat yüngül olan vergini ödəməyə meyilli olacaqdır.

Vergidən yayınma əməllərinə şərait yaradan amillərdən biri də vergi inzibatçılığının və vergi nəzarətinin lazımı səviyyədə, təkmil və səmərəli olmamasıdır. Vergi nəzarəti dedikdə, vergi ödəməli olan şəxslərin, vergitutma obyektlərinin uçotunun aparılması, vergi qanunvericiliyinə əməl etmənin yoxlanılması, vergilərin tam ödənilməməsi səbəblərinin müəyyən olunması və büdcəyə vergi daxilolmalarının təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulur.

Aparılan təhlillər göstərir ki, vergidən yayınması faktlarının əsas hissəsi vergi ödəyiciləri tərəfindən mühasibat uçotunun aparılmaması və ya onun qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydalara uyğun aparılmaması ilə bağlıdır. Vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi qanunvericiliyinin tələblərinə əməl olunmasına nəzarətin səmərəliliyinin artırılması, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi vergilərin düzgün hesablanmasının, dövlət büdcəsinə vaxtında və tam ödənilməsinin təmin edilməsi və vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması baxımından vacib məsələlərdən biridir.

Vergi nəzarətinin səmərəliliyi üçün yoxlama tədbirləri zamanı vergi ödəyicilərinin düzgün seçilməsi, yəni yoxlama ilə əhatə olunması üçün maliyyə vəziyyətləri tez-tez dəyişən müəssisələrin, əvvəllər keçirilmiş yoxlamalar zamanı daha çox pozuntu hallarına yol vermiş vergi ödəyicilərinin, vergi bəyannamələrini vaxtında verməyən və vergiləri müəyyən olunmuş müddətdə ödəməyən, habelə bir neçə bank hesabından istifadə edən ödəyicilərin seçilməsi kimi amillərin nəzərə alınması zəruridir. Vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə nəzarətin həyata keçirilməsi prosedurunun təkmilləşdirilməsi, o cümlədən bu istiqamətdə görülməsi vacib olan tədbirlərə vergi orqanlarının fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi sisteminin qurulması, vergi nəzarətinin qabaqcıl və müasir metodlarının tətbiqi, nəzarətin səmərəliliyinin artırılmasının yeni istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsidir (4, səh.284-287).

Vergidən yayınma əməllərinə səbəb olan digər bir amil vergi və hüquq mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olmasıdır. Vergi mədəniyyəti vergi intizamını, vergiləri könüllü ödəmək vərdişini, vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında əməkdaşlıq və partnyorluq münasibətlərini yaratmaqla vergilərin vaxtında və tam həcmdə ödənilməsinə, vergidən yayınma hallarına yol verilməməsinə əsas verən meyardır. Vergi mədəniyyəti cəmiyyətdə ictimai şüurun təkmilləşdirilməsi və vergi biliklərinin dərinləşdirilməsi yolu ilə vergi öhdəliyinə könüllü əmələtməni təmin edir.

Qədim Çin fiolosofu Konfutsi yazırdı ki, “Könüllülük xoş duyğuların, məcburilik isə kin və qəzəbin mənbəyidir” (9). Qanun pozuntuları, xüsusilə də cinayət tərkibli qanunpozuntuları heç bir halda xoş duyğuların təsiri altında törədilmir, bu əməllərin motivini məcburilikdən doğan kin, qəzəb, qisas, tamah kimi duyğular təşkil etdiyindən vergilərin ödənilməsində də könüllülüyn təmin edilməsi, bu məqsədlə vergi və hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsi kifayət qədər önəmlidir.

Vergi cinayətləri ilə effektiv mübarizənin aktual məsələləri kimi yuxarıda nəzərdən keçirilən və vergi hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı olan amilləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- vergi yükünün optimallaşdırılması;
- vergi güzəştlərinin və azadolmaların azaldılması;
- vergi yükünün vergi ödəyiciləri arasında bərabər və ədalətli bölüşdürülməsi;
- vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- vergi dərəcələrinin sabitliyinin təmin edilməsi;
- vergi inzibatçılığının və vergi nəzarətinin təmilləşdirilməsi;
- vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi.

Vergi-hüquq münasibətlərinin iqtisadi fəaliyyət sahəsində yaranan münasibətlər kimi cinayət hüquqi mühafizə altına alınması, vergi cinayətləri ilə mübarizənin həm də cinayət hüquqi tənzimləmənin ünsürü kimi nəzərdən keçirilməsini və vergi cinayətləri ilə mübarizə effektivliyi məsələsinin cinayət qanunvericiliyi nöqtəyi-nəzərindən təhlilini zəruri edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli qanunla təsdiq edilmiş, 1 sentyabr 2000-ci il tarixdən qüvvəyə minmiş Cinayət Məcəlləsinin “İqtisadi sahədə cinayətlər” adı ilə verilmiş IX bölməsinin 24-cü fəslində törədilməsinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulan aşağıdakı əməllər vergi cinayətləri hesab edilir (3):

- *Qanunsuz sahibkarlıq (CM, maddə 192);*
- *Qanunsuz olaraq lotereyaların və idman mərc oyunlarının təşkili və keçirilməsi (CM, maddə 192-1)*
- *Yalançı sahibkarlıq (CM, maddə 193);*
- *Saxta aksiz markalarını hazırlama, əldə etmə və ya satma (CM, maddə 205-1);*
- *Nəzarət markalarının qəsdən məhv edilməsi, saxtalaşdırılması, qeyri-qanuni yolla hazırlanması, istifadəsi və satışı (CM, maddə 205-2);*
- *Vergiləri, işsizlikdən sığorta və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını ödəməkdən yayınma (CM, maddə 213);*
- *Aksiz markası ilə markalanmalı olan məhsulları (malları) belə marka olmadan satma, satış məqsədilə saxlama, istehsal binasının hüduqlarından kənara çıxarma və ya idxal etmə, belə məhsulların (malların) nağd qaydada alqı-satqısı (CM, maddə 213-1).*

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətindən azad etmənin əsaslarını nəzərdə tutan 73-2-ci maddəsinə əsasən:

- *Məcəllənin 213-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş əməli (əməlləri) törətmiş şəxs cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanı tamamilə ödədikdə cinayət məsuliyyətindən azad edilir (maddə 73-2.1);*
- *Məcəllənin 192, 192-1, 193 və 205-2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməli (əməlləri) törətmiş və cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanı tamamilə ödəmiş və ya cinayət nəticəsində əldə edilmiş gəliri tamamilə dövlət büdcəsinə köçürmüş şəxs, bundan əlavə vurulmuş ziyanın (əldə edilmiş gəlirin) bir misli miqdarında dövlət büdcəsinə ödəniş etdikdə cinayət məsuliyyətindən azad edilir (maddə 73-2.2).*

Cinayət Məcəlləsinin 73-2.1 və 73-2.2-ci maddələrindən görünür ki, qanunverici vergi cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyətindən azadolmanın iki fərqli əsasını müəyyən etmişdir.

Birinci əsasla, Vergiləri, işsizlikdən sığorta və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını ödəməkdən yayınma (CM, maddə 213) əməlinə görə cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın tamamilə ödənilməsi təqdirdə cinayət məsuliyyətindən azad edildiyi halda, ikinci əsasla, Qanunsuz sahibkarlıq (CM, maddə 192), Qanunsuz olaraq lotereyaların və idman mərc oyunlarının təşkili və keçirilməsi (CM, maddə 192-1), Yalançı sahibkarlıq (CM, maddə 193) və Nəzarət markalarının qəsdən məhv edilməsi, saxtalaşdırılması, qeyri-qanuni yolla hazırlanması, istifadəsi və satışı (CM, maddə 205-2) əməllərinə görə cinayət törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi üçün cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın və ya əldə edilmiş gəlirin tamamilə dövlət büdcəsinə ödənilməsi ilə yanaşı, vurulmuş ziyanın (əldə edilmiş gəlirin) bir misli miqdarında dövlət büdcəsinə ödəniş edilməsi də tələb olunur.

Hesab edirik ki, vergi cinayətləri ilə effektiv mübarizə aparılması və vergi cinayətlərinin qarşısının alınması üçün bu əməllərdən çəkilmə funksiyası nöqtəyi-nəzərindən ikinci əsas daha uğurludur. Çünki, əslində stimullaşdırıcı normaları müəyyən edən Cinayət Məcəlləsinin 73-2.1 və 73-2.2-ci maddələri məsuliyyətdə azad etmə vədi ilə dövlət büdcəsindən gizlədilmiş vergilərin ödənilməsinə təmin etmək məqsədi ilə yanaşı, gələcəkdə vergidən yayınma əməllərinə yol verilməməsi üçün çəkilmə məqsədini də güdməli, vergidən yayınmaya meyillənən şəxs bu əməli törətdiyi təqdirdə təkcə ödəməli olduğu vergi məbləğini deyil, həm də əlavə məbləğ ödəməli olduğunu dərk edərək cinayətdən çəkinməlidir.

Əks təqdirdə, vergi cinayəti törədən və ya törətməyə meyilli olan vergi ödəyicisi, nəzarət fəaliyyətini həyata keçirən vergi orqanlarından və cinayət-hüquqi mühafizə fəaliyyətini həyata keçirən istintaq orqanlarından yayına biləcəyinə, yayına bilmədiyini halda isə onsuz da ödəməli olub

ödəmədiyi vergi məbləğini ödəməklə cinayət məsuliyyətindən azad olunacağına ümid bəsləyir (birinci əsas), cinayət məsuliyyətindən çəkinmir, stimullaşdırıcı normanın mövcudluğundan sui-istifadə edir, nəticədə cinayət məsuliyyətinin və cəzanın çəkindirmə (xəbərdarlıq) funksiyası pozulur və vergi cinayətləri ilə mübarizənin effekti azalır.

Bununla yanaşı, bir məsələ mütləq qeyd edilməlidir ki, qanunverici Vergiləri, işsizlikdən sığorta və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını ödəməkdən yayınma (CM, maddə 213) cinayətinə görə cinayət məsuliyyətindən cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın tamamilə ödənilməsi əsası ilə azad etmə müəyyən edərkən, vergidən yayınmanı aşkara çıxaran vergi yoxlamaları (səyyar və kameral vergi yoxlamaları) nəticəsində vergi orqanları tərəfindən tətbiq edilən maliyyə sanksiyalarını və hesablanan faizləri nəzərə almış və cinayət məsuliyyətindən cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın tamamilə ödənilməsi dedikdə, sanksiya və faizlər də daxil olmaqla, yayındırılmış vergi məbləğinin ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Təhlil edilən halları nəzərə alaraq hesab edirik ki, Vergiləri, işsizlikdən sığorta və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını ödəməkdən yayınma (CM, maddə 213) cinayətinə görə cinayət məsuliyyətindən azad etmə birinci əsasla (CM, maddə 73-2.1) bu cinayəti ilk dəfə törətmiş şəxs barəsində tətbiq edilməli, cinayəti təkrar törədən şəxslər barəsində isə ikinci əsasla (CM, maddə 73-2.2) tətbiq edilməli və Cinayət Məcəlləsinin 73-2.1 və 72-2.2-ci maddələri aşağıdakı redaksiyada verilməlidir:

- 73-2.1. Məcəllənin 213-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş əməli (əməlləri) ilk dəfə törətmiş şəxs cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanı tamamilə ödədikdə cinayət məsuliyyətindən azad edilir;

- 73-2.2. Məcəllənin 192, 192-1, 193 və 205-2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməli (əməlləri) törətmiş, Məcəllənin 213-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş əməli (əməlləri) təkrar törətmiş və cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanı tamamilə ödəmiş və ya cinayət nəticəsində əldə edilmiş gəliri tamamilə dövlət büdcəsinə köçürmüş şəxs, bundan əlavə vurulmuş ziyanın (əldə edilmiş gəlirin) bir misli miqdarında dövlət büdcəsinə ödəniş etdikdə cinayət məsuliyyətindən azad edilir.

Eyni zamanda, hesab edirik ki, bu təklifin tamamlanması, əlaqəli maddədə boşluq yaranmaması və çəkindirmə funksiyasının lazımi effekt verməsi üçün Vergiləri, işsizlikdən sığorta və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını ödəməkdən yayınma (CM, maddə 213) cinayətinin tövsifedici əlamətlərinə təkrarlıq əlamətini də daxil etmək və Cinayət Məcəlləsinə aşağıdakı redaksiyada 213.2.3-cü maddə əlavə etmək məqsədə müvafiq olardı:

213.2. Eyni əməllər:

213.2.1. Mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədildikdə;

213.2.2. Külli miqdarda törədildikdə;

213.2.3. Təkrar törədildikdə

Verilən təkliflər vergi ödəyicisinin Vergiləri, işsizlikdən sığorta və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını ödəməkdən yayınmayanın təkrar törədilməsinə görə cəzanın ciddiliyindən çəkinməsinə, məsuliyyətdən azad edilmə üçün vergi öhdəliyinin iqiqat ödənilməsi (həm vurulmuş zərəri, həm də zərərin (gəlirin) bir mislini) qorxusunu yaratmaqla Cinayət Məcəlləsinin 213-cü maddəsində nəzərdə tutulan vergi cinayəti ilə effektiv mübarizə aparılmasını təmin edəcəkdir.

Göründüyü kimi, vergi cinayətləri ilə mübarizənin effektivliyinin aktual məsələləri özündə həm vergi qanunvericiliyi ilə, həm də cinayət qanunvericiliyi ilə əhatə olunun tənzimləmə ünsürlərini, iqtisadi-hüquqi kateqoriyaları ehtiva edir. Vergi cinayətləri ilə mübarizənin effektivliyinin artırılması, bu cinayətlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, ilk növbədə düzgün və ədalətli vergi siyasətinin müəyyənləşdirilməsini, səmərəli vergi nəzarətinin, təkmil vergi inzibatçılığının həyata keçirilməsini, vergi öhdəliklərinə könüllü əmələtməni şərtləndirən vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Biznes xəbərləri, 2016, s. 68
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, Digesta nəşr., 2016, s. 323
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Bakı, Hüquq yayın evi, 2018, s. 728

4. Akif Musayev, Vergilər haqqında etüdlər, İkinci kitab, Azərbaycan Universiteti, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, 2017
5. Məmmədov V.Q. Vergi cinayətləri, Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2014
6. Akif Musayev., Vergilər haqqında etüdlər, Bakı, 2013
7. Волженкин Б.В. Преступления в сфере экономической деятельности (экономические преступления). СПб.: Юридический центр Пресс, 2002
8. Кучеров И.И. Налоговое право зарубежных стран. Курс лекций. М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003
9. Ян Хин Шун (1972-1973) Древнекитайская философия. М.: Мысль.
 10. <http://www.taxes.gov/az>
 11. <http://www.e-qanun.az>

ABSTRACT

TOPICAL ISSUES OF EFFECTIVELY FIGHTING TAX CRIMES

The article provides a brief overview of the regulatory framework of taxes and tax liabilities and evidences of tax evasion; sets out such economic and legal categories as: circumstances that create conditions for tax crimes fall into the category of economic crimes; reasons for commissions of tax crimes; factors determining the effectiveness of the fight against tax crimes; optimization of the tax burden covered by both tax and criminal legislation; reduction of tax privileges and exemptions; equal and fair distribution of tax burden among taxpayers; improvement of tax legislation; ensuring the stability of tax rates; improvement of tax administration and tax control; building up tax culture; moreover, the circumstances determining the effectiveness of the fight against tax crimes were analyzed from the point of view of criminal law; the importance of the preventive punishment function was analyzed and recommendations were made on the basis of articles 73-2.1, 72-2.2 and 213 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЭФФЕКТИВНОЙ БОРЬБЫ С НАЛОГОВЫМИ ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ

В статье проведен краткий обзор нормативных основ налогов и налоговых обязательств и признаков уклонений от уплаты налогов; изложены такие экономические и правовые категории, как: обстоятельства, создающие условия для налоговых преступлений, входящих в категорию экономических преступлений; причины совершения налоговых преступлений; факторы, определяющие эффективность борьбы с налоговыми преступлениями; оптимизация налоговой нагрузки, охватываемой как налоговым, так и уголовным законодательством; уменьшение налоговых льгот и освобождений; равное и справедливое распределение налоговой нагрузки среди налогоплательщиков; совершенствование налогового законодательства; обеспечение стабильности налоговых ставок; совершенствование налогового администрирования и налогового контроля; повышение налоговой культуры; а также, с точки зрения уголовного законодательства, проанализированы обстоятельства, обуславливающие эффективность борьбы с налоговыми преступлениями; проведен анализ важности превентивной (предупредительной) функции наказания и на основе статей 73-2.1, 72-2.2 и 213 Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики даны рекомендации.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

ХАТИРА ТАГИЕВА*Академия Наук Азербайджанской Республики,
Институт права и прав человека, диссертант*

UOT:341

СУЩНОСТЬ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ДИПЛОМАТИИ**Açar sözlər:** *enerji, xarici siyasət, iqtisadiyyat, təhlükəsizlik, maraqlar, dövlətlər***Keywords:** *energy, foreign policy, economy, safety, interests, states***Ключевые слова:** *энергия, внешняя политика, экономика, безопасность, интересы, государства*

На современном этапе энергетическая дипломатия приобретает все более большую актуальность. Так как, энергетическая дипломатия превратилась в стратегическое направление общей внешней политики и политики безопасности, можно сказать, любого современного государства. Соответственно, термин «энергетическая политика» определяет один из важных элементов внешней политики государств-импортеров и экспортеров энергетических ресурсов. После известных кризисов в энергетической области, энергетическая дипломатия рассматривается в качестве приоритетного направления внешнеполитической стратегии стран мира. Прежде всего, надо отметить, что на современном этапе энергетическая дипломатия служит не только непрерывному и безопасному обеспечению энергетическими ресурсами экономику государства. То есть, это направление далеко не всегда имеет экономический характер. Геополитический, даже военно-политический характер этого феномена все более открыто наблюдается. На самом деле, энергетический фактор определяют характер и направление глобальных геополитических и геоэкономических процессов, которые в той или иной степени затрагивают интересы практически всех государств мира. Энергетический кризис 70-80-х годов прошлого века запомнился как сильно воздействующий фактор на политические и экономические реалии в глобальных масштабах. Исследования доказывают, что именно этот кризис способствовал высокую актуальность вопроса энергетической дипломатии. Энергетический потенциал государства определяет его общую позицию в системе современных международных отношений. Соответственно, уровень обеспечения национальной безопасности также зависит от топливно-энергетического комплекса страны. Усиление энергетической взаимозависимости государств определило энергетическую дипломатию как важную и самостоятельную область деятельности субъектов международного права.

Для того, чтобы иметь более четкое представление об энергетической дипломатии, важно понимать природу дипломатию в целом. Прежде всего, отметим, что Слово «дипломат» происходит от древнегреческого слова «диплома» и означает официальные документы. Буквально оно означало «удваиваю», от способа, которым они складывались. В Древней Греции послы, направлявшиеся на переговоры, получали инструкции, грамоты, удостоверяющие их полномочия. Последние предъявлялись должностному лицу города, ведавшему дипломатическими делами. Они представляли собой дощечки, сложенные вместе. Их называли «диплома». Отсюда происходит и сам термин «дипломатия».

В работах по международным отношениям долгое время господствовали представления, согласно которым они рассматривались в значительной степени как некая совокупность событий. Это означает, что основное внимание уделялось результатам внешнеполитической деятельности, меньшее - внешней политике и совсем мало внимания -

конкретной деятельности, направленной на достижение поставленных целей, т.е. дипломатии. Однако в последнее время исследований по внешней политике и дипломатии появляется все больше и больше. И это не случайно. Акцент на активность в международной жизни, и процессе «построения» и регулирования международных отношений позволяет не только анализировать прошлое или выявить будущие тенденции, но и позволяет заранее «планировать сценарий будущего развития».[6, с.211]

Сегодня дипломатия становится универсальной. Возрастает число государств, которые оказывают свое влияние на политической и экономической аренах исключительно благодаря динамизму и высокому профессионализму дипломатии. Известно, что на международных форумах опытные дипломаты обеспечивали своим странам значимость, которая выходила далеко за пределы того, чего можно было бы объективно ожидать, исходя из критериев экономической или военной мощи.[7, с.27]

Среди прочего, дипломатия является инструментом для образования коалиций, создания тактических или стратегических альянсов и налаживания партнерства, развития сотрудничества в политической, экономической, торговой, научной, культурной и других областях. Сотрудничество, координация совместной деятельности, формирование структур в энергетической области рассматривается как стратегическое направление дипломатии в эпоху глобализации. Некоторые исследователи обосновывают, что дипломатия на современном этапе направлена в основном на обеспечение энергетических интересов участников международных отношений.[5]

Современная дипломатия, действующая в условиях глобализации, охватывает всю внешнеполитическую деятельность глав государств и правительств, ведомств иностранных дел и дипломатических представительств за рубежом. Главными средствами и методами современной дипломатии являются переговоры, а также поиск компромиссов в решении различных проблем, позволяющих при уступке в частном добиваться успеха в целом. Классические определения и роль дипломатии и по сей день остаются без изменений. Дипломатия включает в себя набор приемов и методов, которые то или иное государство может использовать для того, чтобы найти себе достойное место в мире, наладить сотрудничество с другими членами международного сообщества, извлекая для себя пользу из такого сотрудничества и обогащая других своим опытом и знаниями.

Известно, что на современном этапе идет процесс глобализации и интернационализации энергетики. В таких условиях каждое государство стремится сохранить свое влияние и контроль в энергетической области. Так как, реализация национальной стратегии в разных направлениях и эффективность внешнеполитической деятельности зависит именно от этих факторов.[4] Глобализация, как уже было отмечено, усиливает энергетическую взаимозависимость государств. Так как, обеспечение национальной энергетической безопасности напрямую зависит от внешних факторов. При слабой системе международной энергетической безопасности невозможно добиться успеха в области обеспечения национальной энергетической безопасности. Известный российский исследователь С.Жизнин также обосновывает, что обеспечение национальной энергетической безопасности не возможно без решения глобальных или международных энергетических проблем.[4] Надо обратить внимание на факторы, серьезно влияющие на мировой энергетики. Прежде всего, наблюдается ожесточение конкуренция на мировом энергетическом рынке. Это также говорит о том, что политические и экономические отношения между государствами обретают более сложный характер. То есть, характер внешней политики или тренды внешнеполитической деятельности государств определяются уже энергетическим фактором. Субъекты международного права при определении направления и реализации внешнеполитической деятельности исходят из реалии в области глобальной энергетики. Проблемы международной энергетической безопасности обуславливают более тесное сотрудничество между государствами. Это важно, прежде всего, для эффективного решения вопросов глобальной энергетической безопасности. Таким образом, мы видим, что энергетический фактор выступает в роли определяющего элемента

характера отношений между государствами. Тесное сотрудничество в области энергетики дает возможность избегать от хаотичности или нецивилизованной конкуренции в данной области. Поэтому, даже мировые лидеры заинтересованы в углублении сотрудничества в вопросах обеспечения международной энергетической безопасности. Но, при этом они стараются сохранить свою лидирующую позицию и добиваются тому, чтобы энергетическая политика более слабых акторов соответствовала их политическим и экономическим интересам. Расширение взаимодействия государств, способствует формированию и развитию центров региональной и международной энергетической политики. Соответственно, государства обогащают свою энергетическую дипломатию новыми элементами, которые отвечает реалиям нынешней международной энергетической политики. Таким образом, наш элементарный анализ свидетельствует о том, что, энергетическая дипломатия служит обеспечению энергетической безопасности как отдельных государств, так и на планетарном масштабе.

Важно отметить, что энергетическая безопасность на современном этапе предусматривает не только долгосрочное и надежное обеспечение энергоресурсами экономики страны. Довольно остро стоит также вопрос защиты окружающей среды. При обеспечении энергетической безопасности вопрос минимизации ущерба для окружающей среды имеет важное значение для экспортеров и импортеров. Особенно важно подчеркнуть, что именно этот вопрос превращается в один из главных элементов обеспечения энергетической безопасности. Так как, странами энергетического взаимодействия разрабатывается и реализуется специальные совместные программы для защиты окружающей среды. Таким образом, появляется новая, не менее важная платформа сотрудничества.

Система энергетической безопасности охватывает также вопрос спроса на энергоресурсы. Стабильный спрос на энергоресурсы обеспечивает финансовый поток в экономику страны. Экспортеры заинтересованы в том, чтобы постоянно держалась высокая цена на энергоресурсы. Вопрос цены всегда бурно обсуждается между экспортерами и импортерами. В этом случае соответственно, приоритеты энергетической безопасности для экспортеров и импортеров различаются. Так как, для импортеров добиться низкой цены на энергоресурсы является одним из главных вопросов энергетической безопасности. Соответственно, определяются направления энергетической дипломатии. А экспортеры стремятся получить максимальную прибыль от продажи энергоресурсов.

Известно, что в наши дни в основные нефтедобывающие страны характеризуются высоким конфликтным потенциалом. Такая ситуация обуславливает повышению внимания на энергетическую дипломатию. Так как, энергетическая дипломатия направляется на нахождение новых источников поставки энергоресурсов. Также, при определении транзитных путей учитывается комплекс факторов.

XXI веке глобализация и развитие экономики в отдельных регионах мира, также увеличение численности населения повышает потребность на энергоресурсы в развитых и развивающихся странах. Неравномерное распределение энергетических ресурсов по миру на фоне повышенной потребности ужесточает борьбу за эти ресурсы. Обладающие большими запасами энергоресурсов или контролирующие их страны используют энергетический фактор не только для проведения экономической политики, но и для реализации геополитической стратегии. В основном эта стратегия носит долгосрочный характер. Важно отметить, что государства более активно используют энергетический фактор в процессе реализации своих политических приоритетов. Наблюдения свидетельствуют о том, что государства, которые контролируют запасы энергоресурсов, пытаются направить не только внешнюю политику государств-импортеров, но и вмешиваются в их внутренние дела. Жесткая борьба за мировые энергоресурсы требует контролировать также топливно-энергетических комплексов. Ожесточение глобального соперничества усиливает нестабильность в системе современных международных отношений. Таким образом, глобальные и региональные угрозы более явно дают о себе знать. Основная угроза относится

как раз именно к системе энергетической безопасности. Без исключения для всех стран мира главным условием улучшения социального благополучия и расширения возможностей, является энергия. Сегодня энергетический фактор влияет на все направления деятельности государства. Надежное и эффективное энергоснабжение является важным условием безопасности всего мира. Как мы уже отметили, энергетический фактор определяет характер ситуации в системе международных отношений. По мнению исследователей области международных отношений, энергетический, особенно нефтяной фактор остается самым решающим элементом в системе международных отношений. В определении приоритетов и направлений внешней политики государства крупные нефтяные компании играют довольно серьезную роль. Как высоко развитые, так и развивающихся страны реализуют свою внешнюю политику под сильным воздействием энергетического фактора.[2, с.159]

Решающее влияние энергетического фактора на международную жизнь обуславливает жестокую борьбу между влиятельных мировых держав. Ограниченное количество энергоресурсов и неравномерное распределение по планету реально усложняет ситуацию. Несмотря на то, что вкладывается огромный труд в направлении нахождения новых нефтяных залежей, результаты не отвечают ожиданиям. Есть реальное подозрение, что некоторые страны умышленно повышают показатели своих нефтегазовых запасов. Это также, вступает в своем роде в роли действенного инструмента внешней политики или энергетической дипломатии. Так как, таким образом, эти государства имеют дополнительные рычаги влияния на другие государства. Сегодняшние реалии заключаются в том, что энергетические ресурсы в общемировом масштабе довольно сильно ограничены.[1, с.130] Некоторые известные исследователи обосновывают тот факт, что нефтяная эра стремительно приближается к концу. Несмотря на это, есть сильно заинтересованные стороны, которые желают и дальше использовать нефтегазовый фактор в качестве дипломатического орудия. Поэтому, не смотря на ограниченность энергоресурсов мира, все же конкуренция на мировом энергетическом рынке динамично усиливается. Как уже было отмечено, многие государства мира можно охарактеризовать как энергозависимые. То есть, многие государства просто вынуждены импортировать носителей энергии. А это неизбежно активизируют дипломатические контакты между экспортерами и импортерами. [3, с.58] Не случайно, что в XX веке энергетическая дипломатия сформировалась как независимое направление внешней деятельности государства. Также отметим, что энергетическая дипломатия отдельных государств служит не только их собственным интересам. Она, в целом активизируя межгосударственные взаимосвязи, уменьшает напряженность на энергетическом рынке и способствует обеспечению энергетической безопасности помимо отдельных стран регионов и мира. Отсюда можно сделать вывод о том, что энергетическая дипломатия отдельных стран является составной частью общей мировой системы безопасности.

ИСТОЧНИКИ

1. Денчев К. Нефтегазовый фактор в международных отношениях // Политика. 1999, №3 (13), с.130-140
2. Жильцов С.С., Пархомчик Л.А. Роль углеводородных ресурсов в развитии Каспийского региона// PolitBook. 2017, № 3, с. 159-171
3. Жизнин С. Энергетическая дипломатия России: экономика, политика, практика. – М.: ООО Ист Брук, 2005, 638 с.
4. Жизнин С. 3. Энергетика в современном мире и международная энергетическая политика (электронный ресурс)// <http://m.intellika.info/upload/iblock/085/ufbcrrglbyef.pdf> (дата обращения: 21.12.2017)
5. Концептуальный подход к новой правовой базе международного сотрудничества в сфере энергетики (цели и принципы), 21.04.2009. URL: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2009/04/215303.shtml> (дата обращения: 26.11.2017).

6. Кондратов А.И. Концептуальная модель внешнеполитической деятельности государства в теории международных отношений // Дисс. д.полит.н. М., 2012, 337 с.
7. Скороходова О.Н. Европа и энергетический кризис 1979-1980 гг.: поучительные уроки // Современная Европа. - 2015. -№ 1. -С. 104-115 Цыганков А.П. Всесильно, ибо верно? «Мягкая сила» и теория международных отношений // Россия в глобальной политике. 2013, №6, с. 26-36

XÜLASƏ

Xatirə Tağiyeva

ENERJİ DIPLOMATİYASININ MAHİYYƏTİ

Elmi məqalədə enerji diplomatiyasının təbiəti nəzərdən keçirilir. Əsaslandırılır ki, müasir mərhələdə enerji diplomatiyası getdikcə daha böyük aktualıq kəsb etməyə başlayır. Belə ki, demək olar ki, enerji diplomatiyası istənilən dövlətin ümumi xarici siyasətinin və təhlükəsizlik siyasətinin strateji istiqamətinə çevrilmişdir. Müvafiq olaraq, “enerji siyasəti” anlayışı enerji resurslarının idxalçısı və ixracatçısı olan dövlətlərin xarici siyasətinin vacib elementlərindən birini ifadə edir. Məlum global enerji böhranlarından sonra enerji diplomatiyası dünya dövlətlərinin xarici siyasətlərinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi nəzərdən keçirilməyə başlamışdır. Enerji diplomatiyası anlayışı enerji daşıyıcılarının idxalçıları ilə ixracatçıları arasında xüsusi münasibətlər sistemini ifadə edir. Beləliklə, məqalədə bu və digər məqamlara diqqət yetirilmişdir.

ABSTRACT

Khatira Taghiyeva

ENTITY OF ENERGETIC DIPLOMACY

In the scientific article the nature of energetic diplomacy is considered. It is justified that at the present stage energetic diplomacy acquires more and more big relevance. As, energetic diplomacy turned into the strategic direction of the general foreign policy and a trust relationships policy, one may say, of any modern state. Respectively, the term "energetic policy" defines one of important elements of foreign policy of the import states and exporters of energy resources. After the known crises in energetic area, energetic diplomacy is considered as the priority direction of foreign policy strategy of the countries of the world. Concept power diplomacy reflects the special relations between importers and exporters of carriers of energy. Thus, these and other moments are considered in article.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

İQTİSADİYYAT

AĞARZA RÜSTƏMOV
KÖNÜL ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:332

AZƏRBAYCANDA İQTİSADI ARTIM: ŞƏRAİT VƏ AMİLLƏR

Açar sözlər: *iqtisadi artım, meyarlar, amillər, texnoloji dəyişikliklər, işçi qüvvəsi, səhmdar kapitalı*

Keywords: *economic growth, criteria, factors, technological changes, labor, share capital*

Ключевые слова: *экономический рост, критерии, факторы, технологические изменения, рабочая сила, акционерный капитал*

Giriş

Tədqiq edilən mövzu indiki dövrdə həddindən artıq aktual mövzudur, çünki, iqtisadi artım cəmiyyəti narahat edən məsələlər içərisində xüsusi yer tutur. İqtisadi artım müəssisə və təşkilatlarda istehsalın keyfiyyətinin yaxşılaşması, inkişafda yeni imkanların qazanılmasına şərait yaradır. Ayrıca olaraq müəssisələr üçün iqtisadi artım onların inkişafı və çiçəklənməsinə, müsbət xüsusiyyətlər əldə etmələrinə də səbəb olur.

İqtisadi artım kateqoriyası ictimai istehsalın əsas əlamətidir. Eyni zamanda iqtisadi artım istehlakın və nağd resursların artmasına, yeni, əlavə investisiyaların cəlb edilməsinə və gələcəyin istehsalının formalaşmasına münbit zəmin yaradır.

Milli iqtisadiyyatda baş verən struktur prosesləri, inkişaf dinamikası və səviyyəsində baş verən dəyişikliklər əhəmiyyətli dərəcədə iqtisadi artıma təsir göstərir, bütün bunlar isə müvafiq olaraq ölkə həyatında, gələcək perspektivlərində əks olunur.

Azərbaycanda iqtisadi artım 2000-ci ildən başlayaraq daimi və davamlı xarakter daşıyır, lakin, son illərdə, dünya iqtisadi böhranından sonra, xüsusən də 2015-ci ildə onun templəri əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüşdür və ÜDM-in artımı ildə 1-3% arasında tərəddüd edir. 2018-ci ilin yanvar ayında ölkədə ümumi daxili məhsul istehsalı əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 2, 0 faiz artaraq 6049, 5 milyon manat təşkil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu problem mürəkkəb şəraitdə bizim ölkəmiz üçün daha kəskin problemə çevirilmişdir. Problemin kəskinləşməsi geosiyasət sahəsində beynəlxalq münasibətlərin və transmilli enerji dəhlizləri ilə bağlı danışıqlar prosesinin gərginləşməsi ilə bağlıdır. Yaranmış yeni şəraitə uyğun yeni çağırışlar formalaşır və yeni amillərin axtarışı, Azərbaycanda iqtisadi artıma əlavə imkanların yaradılması ilə əlaqədar diskussiyaların aktuallaşmasına səbəb olur.

İqtisadi artım anlayışının məzmununa müasir baxışlar

Bir yanaşmada iqtisadi artım müəyyən dövr ərzində (adətən il ərzində) ölkədə istehsal edilən məhsul və xidmətlərin həcmnin daimi olaraq artması kimi təqdim edilir [11, s.11.].

Eyni zamanda iqtisadi artım məhsul buraxılışı artımı və ya əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əhalinin gəlirlərinin artması kimi də dərk olunur.

İqtisadi artım (*economic growth*) — real ÜDM-in uzun müddətli artım təmayülüdür [1, s. 102]. İqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi artım iqtisadi sistemin inkişafı etməsi ilə iqtisadiyyatda real gəlirin artması kimi də başa düşülür [2].

İqtisadi artım – uzunmüddətli zaman intervalında məhsuldar qüvvələrin həcmi ilə bağlı milli istehsalın real həcmində uzun müddətli dəyişikliklər kimi də izah olunur [8, s.67].

İqtisadi artım kateqoriyasının məzmun və mahiyyəti ilə bağlı səslənən fikirlərin nəzərdən keçirilməsi zamanı məlum oldu ki, həmin fikirlərdə iqtisadi artım əsasən kəmiyyət meyarları baxımından nəzərdən keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə yanaşmalarda əhəmiyyətli dərəcədə məhdudiyətlər vardır və həmin anlayışın məzmununun tam olaraq şərh qeyri mümkündür. İqtisadi artım əsas iqtisadi göstəricidir. Bu göstəricidə milli iqtisadiyyatın əhali tələbatlarını və əhlini zəruri nemətlərlə təmin edə bilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi imkanları öz əksini tapır. Bu səbəbdən də iqtisadi artımla bağlı əsas tərfi şərh etmək olar- iqtisadi artım müəyyən zaman ərzində maddi və qeyri maddi nemətlərin real həcmələri və hüdudlarının böyüməsi, milli iqtisadiyyatın maliyyə imkanlarının və onun dünya iqtisadiyyatındakı mövqeyinin yüksək keyfiyyətli meyarlara uyğun böyüməsi deməkdir.

Ümumiyyətlə iqtisadi artımın özü dünya iqtisadiyyatına nisbətən nemətlərin kəmiyyətinin artması deməkdir, bu isə öz növbəsində iqtisadi və qeyri iqtisadi amillərin təsiri altında nemətlərin hazırlanması texnologiyasının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə mümkündür [4, s.15].

Hesab edirik ki, iqtisadi artımı milli istehsalın uzun müddətli perspektivdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə bağlı real həcmənin artması, müəyyən zaman intervalında əhalinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, istehlak tələbinin ödəniş qabiliyyətinin, işçi qüvvəsinin təhsil və ixtisas hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi, əhalinin mənzil şəraitinin, ölkədə sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması, əhali gəlirlərindəki differensiallığın azaldılması başa düşülür.

İqtisadi artım tipləri: müqayisəli təhlil

İqtisadiyyata hansı amillərin təsirindən asılı olaraq iqtisadi artımın iki tipini xüsusi olaraq göstəririk: ekstensiv və intensiv.

İqtisadi artımın bu iki tipi arasındakı fərqlərin daha aşkar görünməsi üçün aşağıdakı kriteriyalar seçilmişdir: iqtisadi artımın əsas amili, əməyin xüsusiyyətləri, kapitalın istifadə edilməsi istiqamətləri, təbii resursların istifadə edilməsi xüsusiyyətləri, məhsulun differensiallaşdırılması və diversifikasiyası (şaxələndirilməsi), iqtisadi vəziyyət.

Müqayisəli təhlillərin nəticələri cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Meyarlar üzrə iqtisadi artım tiplərinin müqayisəsi [7, s.81-88].

Meyar kriteriyası	Ekstensiv iqtisadi artım	İntensiv iqtisadi artım
1. Əsas artım faktoru	Texnologiyanın mövcud səviyyəsi saxlanılmaqla investisiyaların həcmənin artması	Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi: yeni texnologiyaların tətbiqi, əsas fondlarının yenilənməsi.
2. Əməyin xüsusiyyətləri	Məşğul əhalinin kəmiyyətinin artması	İşçilərin ixtisas hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi
3. Kapitalın istifadə edilməsi istiqamətləri	İstehlak edilən xam malın, yanacaq, material və kapitalın digər elementlərinin həcmənin artması	Dövriyyə fondlarının istifadə edilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi
4. Təbii resurslardan istifadə edilməsi xüsusiyyətləri	Təbii resursların qeyri rəasional istifadəsi	Təbii resursların rəasional istifadəsi
5. Məhsulun differensiallaşması və diversifikasiyası	Məhsulun daimi strukturu	Təklif edilən çeşidlərin artması, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşması
6. İqtisadi vəziyyət	İqtisadiyyatın ləng inkişaf etməsi, iqtisadi böhranların labüdlüyü	İstehsal amillərindən istifadə edilməsi səmərəliyi səviyyəsinin yüksəlməsi, onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması

Bütün bunlar xüsusi maraq doğuran belə bir mənzərəni müşahidə etməyə gətirib çıxarır. İqtisadiyyatda böhranların labüdlüyü və qaçınılmazlığı istehsal amillərindən daha səmərəli istifadə edilməsi və onların keyfiyyətinin yüksəldilməsini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi artımın bu iki tipinə dünyada xalis formada rast gəlmək qeyri mümkündür, ancaq onlardan biri digərindən hər zaman üstün olur.

İqtisadi artımın hansı tipə aid olmasının təsbit olunması üçün hər şeydən öncə təsbit olunmalıdır ki, hansı amillər hesabına –kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir-istehsalın artmasına hansı amillər təsir göstərmişdir. Sözügedən bu iki tip bir-birində təcrid edilmiş halda ancaq ideal təsəvvürdə mövcuddurlar. Əslində isə real həyatda ancaq qarışıq tiplərə rast gəlmək mümkündür. İqtisadi artımın qarışıq tipi dedikdə istehsalın artmasına istifadə edilən xam mal və əməyin kəmiyyətinin artırılması və eyni zamanda istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi ilə iqtisadi artımın əldə edilməsi başa düşülür.

İqtisadi artımın şəraiti və onların yaradılmasında dövlətin rolu

İqtisadi artımın üç əsas şərtini xüsusi olaraq qeyd etmək olar: işçi qüvvəsinin kəmiyyəti və keyfiyyətinin dəyişməsi; səhmdar kapitalın artması; texnoloji irəliləyişlər.

Onların Azərbaycanda formalaşması xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

1. İşçi qüvvəsi. Azərbaycan Respublikasında texnologiyaların və iş qüvvəsinin inkişaf etdirilməsi problemləri özünü yüksək ixtisaslı kadrlara olan tələbin olmasında, biznes nümayəndələrinin onun inkişafına kapital yatırmaq istəyinin olmamasında büruzə verir [2].

Belə ki, siyasi iqtisadın klassiki K.Marks hələ XIX əsrdə xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvəsi insanın özüdür, onun yaradıcı qabiliyyətlərinin toplanması isə - əsas sərvətdir:–“ ...istehsalın və sərvətin ən başlıca mənbəyi (əsas) ictimai fərdin inkişafıdır” [3]. O, “insan istehsalını” ictimai istehsalın ikinci növü kimi nəzərdən keçirirdi [3]: insanın əqli qabiliyyətlərinin inkişafı hesabına əməyin istehsal qüvvəsinin toplanılması.

K.Marks yazırdı ki, insanın ümumi təbiətinin dəyişdirilməsi üçün onun müəyyən əmək fəaliyyəti sahəsində hazırlıq görməsi və vərdişlər qazanması tələb olunur. Bununla insan inkişaf etmiş və spesifik işçi qüvvəsinə çevrilir, bunun üçün təhsil və tərbiyə tələb olunur, qeyd edilənlərə nail olmaq üçün isə az və ya çox dərəcədə əmtəə ekvivalentləri tələb olunur. Təhsilin bu məsrəfləri işçi qüvvəsinin ixtisasından asılı olaraq müxtəlifdir [3].

Bu ziddiyyətin həll edilməsi zamanı dövlətin rolu artır. Ümumiyyətlə dövlət insan kapitalının inkişaf etdirilməsi üçün biznes-strukturlarının fəaliyyətini stimullaşdıraraq əlverişli şərait yaratmalıdır.

2.Səhmdar kapitalı. Ən yaxşı iş yerləri istehsalın ən yaxşı resursları hesabına reallaşdırılır. Ən yüksək iqtisadi artıma o, ölkə nail olur ki, həmin ölkədə ÜDM-in mühüm hissəsi yeni şirkətlərə, onların yeni avadanlıqlara təmin edilməsinə yönəldilir [10, s.78].

3. Texnoloji dəyişikliklər. Sonuncu şərt məcmu təklifə-yeni texnologiyanın istismara verilməsi sürətinə təsir göstərir. Elmi araşdırmalar xüsusi və ictimai müstəvidə həyata keçirilir, gələcək mənfəətlər baxımından dövlət müxtəlif dəstək formalarından istifadə edir

İqtisadi artım amilləri

İqtisadi artım amilləri- təzahür, şərait və proseslər kimi milli istehsalın uzun müddətli perspektivlərdə tempi və hüdudlarını müəyyənləşdirməyə imkan yaradır [3].

İqtisadi artım amilləri iqtisadi artım tiplərinə uyğun olaraq tez-tez qruplaşdırılır.

Ekstensiv amillərə kapital və əmək məsrəflərinin artması, intensiv amillərə-texnoloji tərəqqi, geniş hüdudlarda qənaəti, işçilərin təhsil və peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsini, resursların bölgüsünün yığcamlığı və yaxşılaşmasını, müvafiq qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini aid edirlər.

İndiki dövrdə davamlı iqtisadi artımın əsas amili rəqabətqabiliyyətlilik hesab olunur. Rəqabətqabiliyyətlilik biznesin innovasiyalı fəallığına əsaslanır [4].

Deyilənlərlə yanaşı iqtisadi artım amilləri qismində aşağıdakı amilləri də xüsusi olaraq qeyd etmək olar: təbii resurslar, cəmiyyətin əmək potensialı, kapital, sahibkarlıq qabiliyyəti, elmi-texniki tərəqqi, məcmu tələb.

Təbii resurslar iqtisadi artım amili kimi, təbiətdə məhdud ölçülərdədir, onlar təbiətdə getdikcə azalmaqdadırlar.

Kəmiyyət meyarları baxımından təbii resurslar istehsalın həcmının artmasının mənbəyidir. Keyfiyyət meyarları baxımından mənbə rolunu onlardan istifadə edilməsi üçün tətbiq edilən üsulların məcmusu oynayır [12, s.15].

Əmək resursları dedikdə elə bir iqtisadi artım amili başa düşülür ki, həmin amillər işçi qüvvəsinin bilavasitə keyfiyyəti ilə bağlıdır. Buraya eyni zamanda kəmiyyət və təhsilin səviyyəsi, nizam-intizam, maliyyə təfəkkürü və yüksək keyfiyyətli hazırlıq da daxildir.

Kapitala əsas istehsal fondu aid edilir, məsələn; sənaye bina və qurğuları, dəzgah parkı, avadanlıqlar.

Məcmu tələb amilinə istehsal resurslarının qiymətlərinin aşağı düşməsi, inflyasiya, kredit sisteminin inkişafı, məhz kreditlərin alınması imkanlarının genişlənməsi, bazarın inhisarlaşdırılması səviyyəsinin aşağı düşməsi, həmçinin mənfəət vergisinin aşağı düşməsi aid edilir [9, s.67].

Sahibkarlıq qabiliyyəti - əhalinin müəyyən hissəsində biznes üçün zəruri sahibkarlıq keyfiyyətlərinin olması, təşəbbüskarlıq, zəhmətsevərlik, dövlət maraqları və öz işinə sədaqət.

Müasir dövrdə innovasiya təfəkkürünün formalaşdırılması və sahibkarların innovasiya fəallıqlarının stimullaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Elmi texniki tərəqqi-iqtisadi artımın ən mühüm elementidir. ETT vasitəsi ilə yeni, daha mütərəqqi üsullarla məhsulun istehsalı təşkil edilir, iqtisadi artımın əsas amilidir.

Müasir dövrdə iqtisadi artımın şərtləri və amillərinin araşdırılması

Məlum həqiqətdir ki, artıq uzun bir dövr ərzində Azərbaycan Respublikasında davamlı iqtisadi artım müşahidə edilir. İqtisadi artıma nail olunmasının başlanğıcı və onun ölkə iqtisadiyyatına təsirini 2000-ci illərin əvvəllərində müşahidə edilmişdir, həmin illəri iqtisadiyyatın yenidən yaradılması və yeni üsullarla maliyyə problemlərinin həlli dövrü kimi xarakterizə etmək olar.

Hesab edirik ki, iqtisadi artımla bərabər ölkənin potensialı da artmalıdır: əsas və dövriyyə kapitalı, iş qüvvəsi göstəriciləri də yüksəlməlidir.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi artıma nail olmaq üçün aşağıdakı şərtlərə əməl olmalıdır: təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməlidir, çünki təbii resurslar ölkənin gələcək inkişafının əsasını təşkil edir, təbii resursların ehtiyatları ilbəl azalır; xarici iqtisadi inteqrasiyanın imkanlarından istifadə edilməsi, dünya satış bazarlarında marketinq təhlillərinin nəticələri nəzərə alınmaqla qazanılmış mövqelərin gücləndirilməsi və arealının genişləndirilməsi; ölkənin inkişaf etdirilməsinin sosial-iqtisadi inkişaf elementinin innovasiya komponentinin gücləndirilməsi, bəzi ənənəvi iqtisadi artım amillərinin ləğvi; elmtutumlu məhsullara olan tələbi öyrənərək onun istehsalının təşkili; dövlətin bazar subyekti kimi ölkənin milli təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün siyasətinin fəallaşdırılması [6, s.5-16].

İqtisadi artım təkcə orta və uzunmüddətli sikllərlə əsaslanan ümumi təmayüllərdən asılı deyildir, bu asılılıq özünü ölkənin xalq təsərrüfatının inkişafında, siyasi sistemin formasında, iqtisadi siyasətin xarakterində, həmçinin dünya iqtisadiyyatının vəziyyətində, xüsusən də qloballaşma dövründə daha aydın büruzə verir. Bu səbəbdən də Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı iqtisadi artım amillərini xüsusi olaraq qeyd etmək olar: torpaq resurslarının mövcudluğu və onların yüksək keyfiyyətli vəziyyətdə olması; keyfiyyətli əmək resurslarının kəmiyyəti; aparıcı istehsal fondularının həcmi və onların sənaye vəziyyəti; keyfiyyətli dövriyyə fondularının həcmi; torpaq mülkiyyəti formaları və digər resurslar; işin təşkili və idarəetmənin səviyyəsi; təsərrüfat daxili və qarşılıqlı maliyyə əlaqələrinin mövcud vəziyyəti; ərəzi üzrə yerləşməsi; aqrar təsərrüfatlarda sahibkarlığın inkişafı.

Nəticə

Baxmayaraq ki, Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi göstəricilərində müsbət dinamika müşahidə edilir, respublika iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində, iqtisadi artımın davam etdirməsi üçün yüngül və asan amillər qalmamışdır.

Artımın davam etdirilməsi ancaq çox böyük maliyyə yatırımları, yeni istehsal sahələrinin formalaşdırılması və köhnə istehsal güclərinin modernləşdirilməsi, şübhəsiz insan kapitalının inkişaf etdirilməsi ilə mümkündür [5, s.32-54].

Hal-hazırda Azərbaycanda sabit iqtisadi artımı təmin edən əsas və aparıcı amillərdən biri innovasiyalı inkişaf üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Belə bir amilin təsiri altında həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycan iqtisadiyyatının xam maldan asılılığını zəiflədəcək, milli iqtisadiyyatın strukturunun modernləşdirilməsi, ölkənin çiçəklənməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin

yüksəldilməsi, cəmiyyətdə gəlirlər arasındakı diferensiallaşma, kəskin fərqlərin yumşaldılması və tədricən aradan qaldırılması mümkün olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Введение в макроэкономику // Матвеева Т. Ю.: учеб. пособие; Гос. ун-т — Высшая школа экономики, — 5-е изд., испр. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2010
2. Влияние государственного вмешательства в экономику и социального неравенства на экономический рост // Цирель С. // Вопросы экономики, 2007. № 5
3. Маркс К. Соч. [Текст]. / К.Маркс, Ф. Энгельс. – Т.26 (Ч. III.), Т. 46 (Ч. I.)
4. Национальная экономика Конспект лекций // А.Н. Кошелев Эффективность труда и экономический рост в России// Самойлов В.В. / Российский экономический журнал. - 2009. - № 5
5. Об использовании в России опыта новых индустриальных стран в формировании «институтов развития» и стимулировании инновационного экономического роста // ГУ-ВШЭ, МАЦ – Вопросы экономики, 2004, № 10
6. Проблемы экономического роста в России в современных условиях // Антонова З.Г., Комаревцева Л.В., Лившиц В.И. / Вестник Томского государственного университета. Экономика, 2012. №1
7. Рикунова А.В. Условия и факторы экономического роста в России современном этапе развития. // Научные труды ВЭО России. – 2015. – Т. 194.
8. Эволюционные модели в теории экономического роста // Красильников А. // Вопросы экономики. 2007. № 1.
9. Экономика // Архипова А.И., Нестеренко А.Н., Большакова А.К. / под ред. А.И.Архипова, А.Н. Нестеренко, А.К. Большакова, -М.: "ПРОСПЕКТ", 2009
10. Экономическая теория // Бродская Т.Г, Видяпин В.И, Добрынин А.И. - Учебное пособие / Т.Г. Бродская, В.И. Видяпин, А.И. Добрынин.- М.:РИОР.- с.78
11. Экономическое развитие современной России/ Под ред. Н.В. Яремчука. М., 2005
12. Эффективность труда и экономический рост в России// Самойлов В.В. / Российский экономический журнал, - 2009. - № 5

ABSTRACT

Konul Aliyeva

ECONOMIC GROWTH IN AZERBAIJAN: CONDITIONS AND FACTORS

In article it is told about the main factors of economic growth in modern conditions. The author pays special attention to theoretical and methodological approaches to economic growth. It is possible to distinguish such as maintenance of the concept "economic growth", its types, criteria, a role of the state in regulation of economic growth from the studied questions, etc. On the basis of the conducted research the author at the end of article gave his scientific offers.

РЕЗЮМЕ

Конуль Алиева

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: УСЛОВИЯ И ФАКТОРЫ

В статье говорится о главных факторах экономического роста в современных условиях. Автор уделяет особое внимание теоретическим и методологическим подходам к экономическому росту. Среди исследуемых вопросов можно выделить такие как содержание понятия «экономический рост», его типы, критерии, роль государства в регулировании экономического роста и т.д. На основе проведенного исследования автором в конце статьи даны его научные предложения.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

MEHDİ BAĞIROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:332

AQRAR SAHƏDƏ MƏŞĞULLUQ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Açar sözlər: *aqrar sahə, məşğulluq, işsizlik, məşğulluq təsnifatları, məşğul əhali*

Key words: *agrarian sector, employment, unemployment, employment classifications, employed population*

Ключевые слова: *аграрная отрасль, занятость, безработность, классификации занятости, занятое население*

Hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, mədəni-məişət həyatı yerinə yetirilən məqsədyönlü fəaliyyətdən, aparılan islahatlardan, qanunvericilik çərçivəsində icra olunan işlərdən, qeyri-dövlət sferası üzrə sahibkarlar ordusunun formalaşdırılmasından və onların yaradıcı fəaliyyətindən geniş istifadə olunması, əmək və maliyyə resurslarından məhsuldar, səmərəli şəkildə istifadə olunmasından, asudə vaxtın optimal təşkilindən və digər zəruri fəaliyyət istiqamətlərinin vahid məcmuda qənaətbəxş şəkildə birləşdirilməsindən asılıdır. Sadalanan işlərin mütəşəkkil qaydada həyata keçirilməsi özünün müstəqil kursunu müəyyən etmiş, onu ardıcıl sürətdə həyata keçirən Azərbaycan Respublikası üçün də istisna deyil.

Yuxarıda bəhs olunan məsələlər öz növbəsində bir çox təşkilati mexanizmlərin, hüquqi-normativ bazanın, idarəetmə üsullarının təkmilləşdirilməsini, onların daha mütərəqqi təməllər üzərində qurulmasını tələb edir ki, bu da son nəticədə digər məsələlərlə yanaşı əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsində özünü biruzə verir.

Ölkənin iqtisadi inkişafının məqsədyönlü şəkildə planlaşdırılması və real təşkili bir sıra Dövlət Proqramlarının, ümumi və ixtisaslaşdırılmış sahəvi təyinatlı normativ sənədlərin qəbulunu diktə edir. Bu baxımdan işgüzar mühitin yaradılmasını təmin edəcək sistemli fəaliyyətin hər bir həlqəsinin müəyyən problemlərin qaynaqlanmasından irəli gəldiyini, zərurətə söykəndiyini göstərmək zəruridir. Bu sırada öz əhəmiyyətini qoruyan məsələlərdən biri də məşğulluq problemi-nin həlli və sayı daim artmaqda olan əhalinin iş yerləri ilə təmin olunmasıdır. Eyni zamanda nəzərdən yayınmamalıdır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası bu sahədə özünün spesifikliyi ilə seçilən ölkənin tərkib regionlarından biridir.

Ümumiyyətlə, məşğulluq – sivil insan cəmiyyətini daim düşündürən, fərdlərin bilik və bacarığundan məhsuldar, səmərəli istifadəni nəzərdə tutan, məhsul bolluğunun və iqtisadi sahələrin tammənəli fəaliyyətinin təmin edilməsində əhəmiyyətli komponent rolunda çıxış edən, ölkə iqtisadiyyatının məqsədyönlü təkamülünə təsir edən amildir. Milli iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin kateqoriyalar üzrə bölgüsü çoxsaylı qrupları özündə birləşdirir ki, onlardan mühüm olanlarına aiddir:

1. Müəssisələrin, firmaların, idarə və təşkilatların işçiləri;
2. Fərd və xüsusi sahibkarlıq sferasında məşğul olan şəxslər;
3. Kəndli təsərrüfatlarının işçiləri;
4. Kənd əhalisinin şəxsi (yardımçı) təsərrüfatlarında çalışan ailə üzvləri və s.

Məşğulluq vasitəsilə insanların işlə təminatı səviyyəsinə, onların maddi təminatına və digər analoji məsələlərə aydınlıq gətirilməkdədir. Digər tərəfdən, aqrar sahə məşğulluq istiqamətində kifayət qədər geniş imkanları ilə seçilən fəaliyyəti özündə əks etdirir. Hüquqi və fiziki şəxslərin yaradılması, ailə təsərrüfatı formasında işlərin icrası, müxtəlif konfigurasiyalı aqrar subyektlərin təşəkkülü bu sfera üzrə mövcud olan böyük ehtiyatların cəmləndiyini ehtiva etməkdədir.

Fərdi yanaşma kənd təsərrüfatı və onunla əlaqəli sürətdə fəaliyyət göstərən sahələrin hər birinin insanların işlə təminatında tutduğu yerdən bəhs etməyə imkan verir. Bu məsələdə Naxçıvan MR-də elmi yanaşmanın təmin edilməsi bir çox amillərlə şərtlənir ki, bunlardan mühüm olanlarını aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür:

1. Əhalinin 2/3 hissəsinin kənd ərazilərində məskunlaşması;
2. Fərdi sahibkarlıq üçün münbit şəraitin olması;
3. Yeni təsərrüfatçılıq formalarının yaradılmasına dövlət qayğısının mövcudluğu;
4. Aqrar təyinatlı yeni qurumların (aqrroparkların, sahəyə xidməti ilə seçilən texnoparkların və s.) yaradılması;
5. Regionun əhalisinin və deməli, aqrar məhsullara olan tələbatın artması;
6. Kənd təsərrüfatına xidməti ilə seçilən infrastruktur elementlərinin kənddə formalaşdırılması və s.

Sadalanın amillərin hər biri məşğulluğun səviyyəsinə müxtəlif təsir dərəcələri seçilməkdədir.

İlk növbədə ifadə etmək yerinə düşər ki, Naxçıvan regionu onun inzibati rayonları üzrə əhalinin yerləşməsi və sıxlıq göstəricisi baxımından kifayət qədər böyük fərqlərlə seçilən məskunlaşma "mərkəzidir". Əgər muxtar respublikanın paytaxtında əhalinin hər km²-nə düşən say 700 nəfərə yaxınlaşırsa, Şahbuz rayonunda bu göstərici 30-a bərabərdir. Digər tərəfdən, muxtar respublikada əhali sayı 300-400 nəfər olan kəndlərlə yanaşı 15000 və daha çox olan kəndlər (Nehrəm, Cəhri və s.) də mövcuddur.

1992-ci ildən Naxçıvan Muxtar Respublikasında torpaq islahatının aparılması, ilk xüsusi təsərrüfatların yaradılması, əhaliyə payların təsis olunması, zərərlə işləyən dövlət müəssisələrinin heyvan və texnikasının həmin ərazinin əhalisi arasında bölüşdürülməsi bu ərazidə müstəqilliyin əldə olunmasından sonra məşğulluğun müsbət yöndə həllinə təsir edəcək müsbət addımlardan olmuşdur.

Görülən müvafiq işlər illər üzrə öz məntiqi davamını gətirmişdir ki, bu sırada səkkiz vergi növündən azad olunma, torpaq mülkiyyətçiləri tərəfindən imtiyazlı şərtlərlə yanacaqın və sürtkü materiallarının, suvarma sistemlərinin, cins malqaranın və s. əldə olunması, hər hektar əkin sahəsinə görə onlara dövlət tərəfindən ödənişlərin verilməsi nümunə olaraq göstərilə bilər. Bəhs olunan işlərin hər biri aqrar sahədə irəliləyişlərə təsir etmiş və həliyədə də həmin proses davam etməkdədir.

Digər tərəfdən, kənd ərazilərində aqrroparkların, sahəyə xidmət edəcək texnoparkların, onların məhsullarının uzunmüddətli qorunmasını təmin edəcək soyuducu komplekslərin və digər infrastruktur elementlərinin istifadəyə verilməsi, sənaye fəaliyyətini də özündə birləşdirən aqrar quruluşların bərqərar olması da bu istiqamətdə öz sözünü deməkdədir.

Məşğulluğun xarakterizə edilməsində onun bir sıra iqtisadi kateqoriya və göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqə və asılılıq şəklində xarakterizə edilməsi zəruridir. Bu sırada işsizlik, ölkədə aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində yeni iş yerlərinin açılması, iş yerlərinin avtomatlaşdırılması, elm və texnikanın nailiyyətlərindən istifadə dərəcəsi və onun yüksəldilməsi, əmək ödənişi səviyyəsinin dövrü olaraq artırılması və onun formalarının təkmilləşdirilməsi, məqbul iş rejiminin təmin olunması, əl əməyinin səviyyəsinin texniki vasitələrin tətbiqi nəticəsində azaldılması və s. bu kimi elementləri göstərmək olar.

Yeni texniki nailiyyətlərin aqrar istehsalat kütləvi tətbiqi sahəsində ölkə hökumətinin atdığı məqsədyönlü addımlardan biri də Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərkibində yardımçı qurumun - "Aqrrolizing" MMC-nin yaradılması hesab olunmalıdır. Ölkənin bir çox regionunda, o cümlədən muxtar respublikada özünün filiallarına malik bu subyekti 2006-cı ildən özünün çoxsaylı və müxtəlif tərkibli xidmətlərini göstərməkdədir. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, yarandığı gündən bu günədək "Aqrrolizing - Naxçıvan" MMC tərəfindən muxtar respublikada fəaliyyət göstərən aqrar sahibkarlara verilən kənd təsərrüfatı texnikası və texniki vasitələrinin sayı 2000-ə yaxınlaşmaqdadır. Onlar tərkib etibarilə kənd təsərrüfatı texnikası ilə yanaşı bu sahədə istifadə olunan müxtəlif texniki vasitələrdən də ibarətdir. İfadə edilən göstərici müstəqilliyin ilk illərində, demək olar ki, tamamilə yararsız vəziyyətdə olan texnika bazasının formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

Aqrar sahənin tammənəli inkişafında zəruri infrastrukturun yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamət özündə yolların çəkilməsini, enerji və su ehtiyatları ilə, nəqliyyat vasitələri

ilə təmin olunma kimi məsələləri əhatə edən “manqalardan” ibarətdir. Bəhs olunan məcmunun tərkibindəki hər bir bənd özünün spesifikliyi ilə fərqlənməklə yanaşı aqrar sahənin ümumi inkişafında, o cümlədən bu sahə üzrə məşğulluq probleminin tədricən aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu təsirlər eyni zamanda əks-təsirlərlə də müşayiət olunmaqdadır. Belə ki, kənddə məşğulluğu təmin olunmuş əhali miqrasiya proseslərinin obyektinə olmaqdan çıxır və öz yaşadığı yerə “bağlanır”. Deyilən faktor özünün çoxsaylı müsbət cəhətləri ilə təzahür etməkdədir. İnsan özünün uzun müddət vərdiş etdiyi mühitindən ayrı düşür, öncəki nəsillərdən yiyələndiyi əmək vərdişlərini itirmir və hətta artırmış olur, iştirak etdiyi istehsal və sonrakı reallaşdırma prosesləri üzrə yeniliklərə yiyələnərək təkmilləşir, özünün və ailəsinin tələbatını ödəmə prosesində daha az məsrəflərlə rastlaşır və s.

Əks-təsir istiqamətində bəhs olunan fikir və düşüncələrin sistemləşdirilməsi çoxsaylı məsələlərə aydınlıq gətirmiş olur. Bu sırada nümunəvi qaydada aşağıdakılar göstərilə bilər:

1. İstehsal əhəmələrinin nəsil-dən-nəsilə ötürülərək itirilməməsi, onların zamanla daha da təkmilləşdirilməsi;
2. Kənd əhalisinin tələbatının öz istehsalı hesabına ödənilməsi və müəyyən maliyyə resurslarına sahib olması;
3. Yeni texniki vasitələrin əldə olunması yolu ilə çalışanların müasir texniki vərdişlərə yiyələnməsi;
4. Əldə olunmuş maliyyə resursları hesabına istehsalın genişləndirilməsi, zəruri istiqamətlər üzrə əlavə ixtisaslı kadrların cəlb olunması və ya vəsaitlərin aqrar sahənin inkişafına, o cümlədən yeni iş yerlərinin açılmasına yönələn digər istiqamətlərə yatırılması;
5. Elmi-texniki fəaliyyətin, bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların son nəticələrinin izlənilməsi və öyrənilməsi hesabına yeni istehsal üsulları və vasitələrinin tətbiqi və s.

Göründüyü kimi, təsnifat özündə kifayət qədər rəngarəngliyi ilə seçilən işlərin məcmusu kimi təcəssüm etməkdədir.

İlk növbədə diqqəti çəkən məqam aqrar sferada mövcud olan istehsal əhəmələri və onların geniş şəkildə təşəkkülünün təmin edilməsidir. Hər bir məhsul özünün istehsal prosesində spesifik əhəmələrlə müşayiət olunan fəaliyyət məcmusunu ifadə etməkdədir. Bu əhəmələr tarixi, coğrafi və digər təsir amillərinin təsiri altında formalaşmış, zamanla gerçəkliklərin tələbləri əsasında transformasiya olunmuş, təkmilləşmişdir. Bəhs olunan məcrada ümumilikdə məhsuldar qüvvələrin daxili, tərkib və təzahür şəkillərində də dəyişmələr baş vermişdir ki, bu da həmin dövrlərin obyektiv zərurətlərindən irəli gəlmişdir. Daha mütərəqqi texnologiyalara yiyələnmə, tədricən istehsal bilik və bacarıqlarının ictimailəşdirilməsi yolu ilə nəsil-dən-nəsilə aşılınması və bu sahədə peşə yönümlü tədris ocaqlarının fəal iştirakı kimi addımlar da bu sahədə öz sözünü demiş, müsbət təsirini göstərmişdir. Müvafiq proseslər həliyədə də davam etməkdədir.

İri məskunlaşma məkanlarına çevrilən şəhərlərdə istehsalın əsasən qeyri-aqrar təməllər əsasında təmərküzləşməsi, daha kiçik zaman ifadələrində gəlirlərə malik olma urbanizasiya, əhalinin mexaniki və onu davam etdirən təbii hərəkətinin bünövrəsini hazırlamaqdadır. Bununla belə hər bir fərdin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi problemi də öz aktuallığını qorumaqdadır. Bu baxımdan kənd ərazilərində məqsədyönlü dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, istehsal resursları ilə insanların “vəhdətinə” nail olunması, fəaliyyətin təmin olunması komponentləri üzrə çatışmazlıqların səviyyəsinin minimallaşdırılması və ya tamamilə ləğvi ilk növbədə üç mühüm istiqamət üzrə irəliləmələrə səbəb olacaqdır. Bunlardan birincisi, kəndli öz əməyindən düşünülüb, məqsədyönlü istifadə nəticəsində özünün qida tələbatının ödənilməsində aparıcı rola malik olacaqdır. Belə ki, fərdin, onun ailəsinin müxtəlif aqrar məhsullara olan tələbatının müəyyənləşdirilməsi və reallıqda ödənilməsi onun fəaliyyət planının əsasını təşkil edir. Əsasən kortəbii qaydada formalaşan planlaşdırma fəaliyyəti istehsalın zəruri və ümumi həcmi haqda ibtidai təsəvvürləri də özündə cəmləyəcəkdir.

İkinci istiqamət – izafi, xüsusi tələbatdan artıq həcmdə istehsal olunan aqrar məhsulların istehsalçı tərəfindən mübadilə prosesinə yönəldilməsi yolu ilə maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunması prosesidir. Bu proses özündə kənd istehsalçısının natura şəklində olanlarla yanaşı pul gəlirlərinin

formalaşmasına da zəmin yaradır ki, bu da öz növbəsində istehsalat-təsərrüfat ehtiyacları ilə yanaşı digər yönlər üzrə formalaşan ehtiyacların da qarşılınmasına istiqamətləndirilə bilər.

Üçüncü məqam – bu proseslərin baş verməsi məhsul fərdlərin hər hansı məqsədyönlü istehsal prosesinə cəlb olunması əsasında mümkündür ki, bu da “məşğulluq” kateqoriyasının həcm və tərkib elementlərinə təsirsiz ötürür. Haliyədə ölkəmizdə yaradılması və sonrakı fəaliyyəti qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmamış ailə təsərrüfatları və bu miqyasa uyğun subyektlər öz növbəsində məşğulluq probleminin həllində özünəməxsus rol oynamaqdadır. Bu baxımdan zəruri tənzimləmə və həvəsləndirmə mexanizmlərinin bəhs olunan təsərrüfatçılıq formalarının fəaliyyətinə daha geniş sərəf etməsi, onların əhatəlilik dərəcəsinin artırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Aqrar sahədə məşğulluq probleminin müsbət yöndə irəliləməsinə təsir edən amillərdən biri də ölkənin, regionun aktiv beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin iştirakçısına çevrilməsidir. Belə ki, istehsal olunan məhsulların ölkədənkənar mühitdə öz alıcısını tapması məhsul istehsalı həcmünün həmin məskunlaşma məkanından xaricə ixracı üçün şərait yaradır. Digər tərəfdən, ölkə, region daxilində təbii və mexaniki əhali artımının müsbət yöndə dəyişməsi də hasilat-reallaşdırma həcmələrinin artımına öz təsirini göstərməkdədir. Yaranan vəziyyət daha mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan intensiv inkişafa üstünlük verilməsi ilə yanaşı müasir texniki vərdişlərə malik işçi heyətinin cəlbini diktə edir.

Məsələnin kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməsi “məaliyyə resurslarının artımı – yeni istehsal sahə və istiqamətlərinin mənimsənilməsi - əlavə işçi qüvvəsinə ehtiyac” müstəvisinə müraciəti zəruriləşdirir. Bu baxımdan aqrar məhsullar sahəsində regiondaxili, ölkədaxili və ölkədənkənar tələbatın ödənilməsi problemi digər məsələlərlə yanaşı peşəkar məhsuldar qüvvələrin işə cəlb edilmə məsələsini də aktuallaşdırır.

Digər tərəfdən, təsərrüfat subyektlərinin ixtisaslaşma istiqamətlərinin nəzərə alınması şərti ilə elmi-nəzəri və təcrübi fəaliyyətin qarşılaşdırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni, müasir şəraitdə daha məhsulda mühitə keçidin şərtlərindən biri kimi elmi-texniki fəaliyyətin, bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların son nəticələrinin izlənilməsi və öyrənilməsi hesabına yeni istehsal üsulları və vasitələrinin tətbiqi kimi məsələlər kənar qalmamalı, onların tətbiqi xüsusiyyətləri və mümkünlüyü öyrənilməli, bu sahədə mövcud olan imkan və resurslar sistemli təhlilə məruz qalmalıdır.

Məqalədə bəhs olunan məsələlər regionda məşğulluq probleminin həllinə yönələn bir sıra spesifik məqamları da əhatə etməlidir. Bəhs olunan obyektiv və subyektiv məqamlar sırasında yerli şərait imkanlarından daha məhsuldar istifadə olunması, coğrafi yerləşmə və digərləri sadalana bilər ki, bu da yaranmış situasiyadan asılı olaraq məşğulluq probleminin həllinə birbaşa və dolaylı yolla təsir etmiş olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov M.S., Mahmudov C.İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sahənin inkişafı, problemlər və həlli yolları (monoqrafiya), Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 257s.
2. Bağirov M.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının aqrar sektoru: hasilat-reallaşdırma sistemi və marketing prinsipləri (dərs vəsaiti), Naxçıvan, Əcəmi, 2016, 344s.
3. Bağirov M.S. Kənd təsərrüfatında istehsal vəsatış münasibətlərinin formalaşmasının müasir vəziyyəti və xüsusiyyətləri (monoqrafiya), Naxçıvan, Qeyrət, 2014, 107s.
4. Bağirov M.S. Aqrar sahənin inkişafı və marketing prinsiplərindən istifadə (monoqrafiya), Naxçıvan, Qeyrət, 2014, 102s.
5. Bağirov M.S. Aqrar sahədə resurs potensialı, onun istehsal və satış sisteminin formalaşmasında rolu (monoqrafiya), Naxçıvan, Qeyrət, 2014, 130s.
6. www.stat.gov.az
7. www/statistika.nmr.az

ABSTRACT

Mehdi Bagirov

THE EMPLOYMENT PROBLEM IN THE AGRARIAN SFERE AND THE WAYS OF SOLUTION THIS PROBLEM

In the article, the agrarian sector was selected as the main research object. The demand of the population of the country and the region for food, the demand of a part of the processing industry for raw materials requires constantly to keep in focus the real situation in agriculture.

In the article the main attention directed to employment problem, which selected from actuality and always keep them importance.

Employment is a key element in the elimination of many problems, along with the combination of internal and external relations issues. Professionalism, which is an important component of organizing production-economic activity, the level of professionalism that promotes the use of cutting-edge technologies and modern technical tools, the acquisition of traditionally formed tradition and other similar issues are considered to be important research directions in employment characterization.

The article provides a comprehensive approach to the study of employment. Thus, employment was considered interconnected with the category of self-sustaining unemployment, its internal constituent elements were classified in terms of factors affecting different situations in the regional context.

РЕЗЮМЕ

Мехти Багиров

ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТОСТИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

В статье основным объектом изучения выбрана аграрная отрасль. Этот сектор заслуживает к себе постоянное вдумательное внимание за счет обеспечения им продовольствием населения как региона, так и страны, а также сырьем предприятия перерабатывающей промышленности.

В работе основное внимание уделяется изучению отличающейся своей актуальностью и вечно сохраняющей свою значимость проблеме занятости.

Наряду с воплощением в себе внутреннего состава и вопросов внешних взаимоотношений категория занятость считается важным элементом воздействия при устранении многочисленных проблем. При характеризовании категории занятости можно перечислить такие вопросы как обеспечение считающегося важным компонентом при организации производственно-хозяйственной деятельности рабочей силой, уровень профессиональности, обуславливающий применение передовых технологий и использование современных технических средств, усвоение исторически формировавшихся традиций деятельности и т.д.

В статье при изучении категории занятости обеспечен комплексный подход. Так как, занятость рассмотрена во взаимосвязи со своим балансирующим компонентом – безработностью, выражены в классификационной форме его внутренние составные элементы, повествовано в региональном масштабе об факторах влияния на него по различным ситуациям.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

TEYMUR ABBASOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
teymurabbasov56@mail.ru

UOT:332

NAXÇIVAN MR-NİN AQRAR BAZARIN İNKİŞAFINDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Açar sözlər: *aqrar sektor, sahibkarlıq, tənzimləmə, bazar münasibətləri, dövlət büdcəsi, maliyyə-vergi, iqtisadi artım, aqrar islahatlar, sosial məqsədlər, məqsədli proqramlar*

Key words: *the agrarian sector, entrepreneurship, adjustment, market relations, the state budget, finance-tax, economic growth, agrarian reforms, social aims, targeted programmers*

Ключевые слова: *аграрный сектор, предпринимательство, регулирование, рыночные отношения, государственный бюджет, экономический рост, аграрные реформы, социальные цели, целевые программы*

Yaxın müddətdə aqrar islahatların əsas məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalının həcmnin artırılmasına səbəb olmaq və əhalinin kənd təsərrüfatı məhsuluna olan tələbatının ödənilməsidir. Aqrar sektorun daha səmərəli təşkili yolu ilə iqtisadi artımda onun rolu artmalı, tələbatın ödənilməsində yerli istehsalın rolu xeyli dərəcədə yüksəlməlidir.

Bazar münasibətləri şəraitində aqrar sahədə konsepsiyanın məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- aqrar bölməni iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxarmaq, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalını artırmaqla əhalinin tələbatının ödənilməsi dərəcəsində respublika aqrar sektorunun payını daima artırmaq, aqrar sektorun ayrı-ayrı sahələrini və inteqral effektivini artırmaq;

- kəndin sosial inkişafını və kənd əhalisinin həyat səviyyəsini yüksəltmək.

Azərbaycanın öz daxili tələbatının ödənilməsinə xidmət edən kənd təsərrüfatı və emal sənaye sahələri zəif inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən də əhalinin istehlak mallarına olan tələbatının ödənilməsində ciddi çətinliklər yaranmış, respublika xarici ölkələrdən asılı vəziyyətə düşmüşdür. Yaxın dövrdə Azərbaycanın ərzaq məhsullarına olan tələbatı, onun istehsal potensialından çox olub.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi və bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın quruluşu, ixtisaslaşması istiqamətləri və ərazi təşkili formalarında əsaslı dəyişikliklər baş verir. Bunun əsas amili kənd təsərrüfatının quruluşunun yeni istiqamətdə təkmilləşməsinin mühüm vasitəsi aqrar islahatın özəlləşdirmə proqramının tələblərinə müvafiq olaraq həyata keçirilməsi və müxtəlif mülkiyyətçiliyə söykənən təsərrüfatçılıq formalarının qarşılıqlı inkişafıdır. Ancaq kənddə təsərrüfat cəhətdən müstəqil olan və əmtəə-pul münasibətləri əsasında fəaliyyət göstərən və idarə olunan müxtəlif kollektiv və fermer təsərrüfatlarının, briqada, manqa, ailə, qrup, icarə sisteminin geniş inkişafı və kənd təsərrüfatı xammalını emal edən kiçik və orta müəssisələrin yaradılması və fəaliyyəti yeni təsərrüfat sisteminin məzmununu təşkil edir. Əsaslı aqrar islahatının həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatının dirçəlməsinin təmin edilməsinin və bu əsasda ölkənin ərzaq təminatında xarici bazardan güclü asılılığın aradan qaldırılmasına imkan yaradılmasının başlıca şərti olmuşdur. Belə bir şəraitdə əsas istiqamətlər üzrə aqrar islahatlara sürət verilməsi, qarşıya çıxan problemlərin həllində xüsusi aktualıq kəsb edir.

Aqrar islahatın başlıca istiqamətlərindən biri də torpaqdan istifadə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsidir. Artıq formalaşmaqda olan aqrar qanunvericiliyi iqtisadi və təbii iqlim

potensialından dolğun istifadəyə təminat verən torpağa sahiblik və torpaqdan istifadə sisteminin meydana gəlməsi üçün hüquqi baza yaradır. Torpaq üzərində dövlət inhisarının ləğv edilməsinə və bununla da kənddə səmərəli təsərrüfatçılığın təşəkkül tapmasına yol açmışdır. Tezliklə aqrar münasibətlərin əsaslı şəkildə yenidən qurulması üçün torpaqların özəlləşdirməsinin miqyasının genişləndirilməsi ilə yanaşı sivil torpaq bazarının yaradılması üçün əməli addımlar atılmalıdır. İlk növbədə real bazar münasibətləri şəraitində torpağa sahiblik və torpaqdan istifadənin səmərəli tənzimlənməsi üçün hüquqi əsas ola biləcək torpaq məəcəlləsi, dəyişkən şəraitə uyğun yenidən işlənilərək, torpaq bazarının formalaşmasına imkan yaralmalıdır.

Aqrar islahatının mərkəzi məsələlərindən biri istehsalçının azad yaradıcı fəaliyyətini təmin edən təsərrüfat formalarının təşəkkülüdür. Bu proses aşağıdakı istiqamətlər üzrə fermer təsərrüfatlarının yaradılması, özəl kollektiv təsərrüfatlarının formalaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. İslahatın göstərilən istiqamətdə dərinləşdirilməsi kollektiv müəsisələrin daxili strukturlarının aqrar sferada səmərəli təsərrüfatçılığın həyata keçirilməsi tələblərinə müvafiq qurulması, eyni zamanda özəl kollektiv təsərrüfatların daha səmərəli formalarının təşkili bütövlükdə aqrar bölmənin inkişafına təminat yaradır.

Aqrar islahatların uğurları, əhəmiyyətli dərəcədə onun gedişində yaranan, maddi-texniki bazaya malik olan və könüllü formalaşan təsərrüfatların real bazar subyektlərinə çevrilməsinin təmin edilməsi şərtlərindən asılıdır. Aqrar sənaye sahəsində qiymətlərin liberallaşması həmin istiqamətdə həyata keçirilən əsaslı tədbirlərdən biri kimi qeyd edilməlidir. Bununla belə qiyamət məsələsinə yenidən baxmaq zərurəti duyulmaqdadır. Belə ki, əsas istiqamətlər üzrə islahatın keçirilməsində ardıcılığa, tədriciliyə əməl olunmaması nəticəsində liberallaşdırılmış qiymətlər aqrar islahatçıları səmərəli təsərrüfatçılığa istiqamətləndirə bilməmişdir. Bunun bir səbəbi də kənd təsərrüfatının bazar strukturunun hələ də ləng formalaşmasıdır.

Problemlərin vacibliyi aqrar sənaye sferasında təmin edən bazarların yaranmasını sürətləndirməyi vacib vəzifə olaraq ön sıraya çəkir. Torpaq münasibətlərinin və istehsalın təşkili formalarının yeniləşdirilməsi eyni zamanda sosialyönlü bazar infrastrukturunun formalaşdırılmasını, aqrar sferada azad sahibkarlıq sisteminin təşəkkülü və inkişafı tələblərinə cavab verə bilən maliyyə, kredit və qiymət siyasətinin həyata keçirilməsini tələb edir. Bununla yanaşı kənd təsərrüfatı məhsullarının çoxkanallı satış sisteminin, sağlam rəqabət mühitinin, stimül doğuran dövlət sifariş sistemi işə salınması da kənd təsərrüfatı istehsalının və onun üçün lazım olan istehsal vasitələri göndərən və istehsal-texniki xidmətlər göstərən sahələrin inhisarçılığın aradan qaldırılması zərurətini doğurur.

Aqrar islahatların sonrakı inkişafı 2 mərhələdə nəzərdə tutula bilər: birinci mərhələdə cari tədbirlər, ikinci mərhələdə perspektiv tədbirlər reallaşır. Cari tədbirlər:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı təşkilində qarantıya prinsipi, emal sənayesi və istehsal arasında əlaqələrin təkmilləşdirilməsi, istifadə olunan avadanlıqlara lizinq xidməti, kənd təsərrüfatına güzəştli kredit vergi və maliyyə qoyuluşunun sığorta sisteminin təşkili, ayrı-ayrı səmərəli məqsədli proqram üsulu ilə idarə olunması;
- differensial kreditləşmə və vergi siyasətinin tətbiqi;
- kənd təsərrüfatında təkrar istehsal üçün ekvivalent bölgü və stimullar sistemi yaratmaq, təkrar istehsalı təmin edən gəlirlər səviyyəsi əldə etmək. Yeri gəldikdə bazar qiymətləri ilə təminatlı qiymət arasında əlaqənin tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatında məqsədli proqramların yerinə yetirilməsi üçün xüsusi fondların yaradılması və beş ildən az olmayaraq uzun müddətli kreditlərin verilməsidir.

Uzun müddətli tədbirlər olaraq rəqabətqabiliyyətli əmtəə istehsalçılarının formalaşdırılması və struktur siyasət tədbirləridir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimləmə obyektini, nəzəri və praktiki müzakirələr, mübadilə və araşdırmalar kəsb edir. Dövlət tənzimlənməsi sosial məqsədlər güdür. Əhalinin təminat səviyyəsini təşkil etmək, ayrı-ayrı sahələrin kompleks inkişaf məqsədi naminə stimullaşdırmaq və regionların tarazlı inkişaf dinamikasını yaratmaq üçün dövlətin himayəçilik siyasəti onun tənzimləmə obyektini olaraq ayrı-ayrı sahələrin prioritetliyini təmin etmək funksiyası fəal iqtisadi rol oynayır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə edilməsi ümumi idarə etmə prinsipləri ilə yanaşı, mövcud bazar iqtisadiyyatının qanunauyğunluqları və əsas prinsiplərini qəbul edərək operativ məqsədlər resurslar və qiymətləndirmə proqnozlar və qərarlar layihələri ilə tamamlanır. Cəmiyyətdə və iqtisadi islahatların ideal idarəetmə resepti və yaxud konkret təcrübə ilə artıq əsaslanmış idarəetmə strukturası yox kimidir. Bütövlükdə hər hansı real iqtisadi proses məqsədləri nəzərə almaqla alternativ qərar və yollar axtarmaqla optimal səviyyəyə qalxmaq yollarını əhətə edir.

Sahibkarlığın təhlili və onun fəaliyyətinin ümumi iqtisadi inkişafın tərkib amili kimi qəbul etməklə, onun idarə edilməsi hər hansı planlı təsərrüfat sistemindən fərqli olaraq bazar tipli tədbirlər və qərarlar qəbul etmək, alternativ variantlar və ən əlverişli seçim etmək vəzifələrini ümumiləşmiş struktur, institusional və elmi-proqmatik təsviri kimi başa düşülür. Ona görə də idarəetmə məhz əməli, marketinq və menecment tələblərinə uyğun proses kimi başa düşülür. Bu prosesin formalaşması xüsusiyyətləri, təsviri və amilləri məhz idarəetmə obyektini kimi qəbul olunur.

Sahibkarlığın idarə olunması metodologiyası iki əsas mərhələdə baxılır. Birincisi, makrosəviyyədə dövlət tənzimlənməsi və dövlətin iqtisadi idarəetmə şəraiti, onun siyasəti və mexanizmlərinin səmərəli təşkili və tətbiqi siyasəti vasitəsi ilə, ikincisi, hər bir sahibkarın yaranmış şəraitdən istifadə etmək, eləcə də lokal meyar və resursların manevr edilməsi ilə özünü təmin edən maraqlar və məqsədlərə nail olmaq yolu ilə.

Makro və mikro səviyyəli idarəçilik vahid respublika səviyyəli maraqlara və konseptual inkişaf meyillərinə xidmət edib, onun reallaşmasına yönəldilsə də, vahid halda bir-birini tamamlayan ierarxiya tabeçiliyinə uyğun düz və əks əlaqə ardıcılığı və prinsipləri ilə işləmə qaydasına malik olur.

Sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi, yeni iş yerləri, iqtisadi artım, ixracatı artırmaq kimi qlobal məqsədlər problemlərini həll etmək baxımından formalaşdırılır və reallaşdırılması üçün mexanizmlər yaradılır, yaxud mövcud mexanizmlər, lokal tətbiqi cəhətdən təkmilləşdirilir. Dövlət büdcəsi, maliyyə-vergi, dotasiya, subsidiya güzəştlər və mərkəzləşdirilmiş xidmət növləri vasitəsi ilə tənzimləmə siyasətini həyata keçirir. Sahələrarası proporsiyaları, investisiya strukturunu və perspektiv struktur siyasətin təşkilatı, maliyyə-iqtisadi və institusional aspektlərini strateji planda müəyyən edir və onun reallaşmasına nəzarət funksiyasını həyata keçirir. Cəmiyyətin idarə edilməsinin əsas qolu olan parlament səviyyəsində ayrı-ayrı sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi və təşkilatı baza yaradılır. Əsas dövlət vəzifələri, ardıcılıqlar və konkret məhsul, yaxud fəaliyyət üzrə kompleks proqramların yaradılmasının ümumi cəhətləri və spesifik xüsusiyyətləri üçün müvafiq icra orqanlarının vəzifələri müəyyənləşir. Bu inkişafında subyektlər və obyektlər üzrə prinsipial vəzifələr ayrı-ayrı sahibkarlıq üzrə və ayrı-ayrı məhsulların ehtiyacları üzrə tərtib olunub istifadə olunur. Məhz bu araşdırmalar həmin sahənin iqtisadi səmərəsi və bazarda satış nəticəsində əldə olunan gəlirlərlə ölçülür. Əgər hər hansı məhsulun istehsalı zamanı əldə olunan gəlir sahibkarın xərclərini və onun təkrar istehsalı üçün kapital artımını təmin edərsə idarəetmə vəzifəsi həmin məhsulun istehsalı üçün zəruri olan şəraitin yaradılmasına yönəldilir.

Sahibkarlığın idarə edilməsi onun mövcud rəqabət mühiti və bazar tələbatı şəraitində davamlı inkişafını təmin edən inkişaf variantının seçilməsidir. Bu variantların əsaslandırılmasının resurs təminatı, təbii sərvətlər, iqtisadi durum və investisiya imkanları, həmçinin əmək ehtiyatları məhdudlaşdırıcı və stimullaşdırıcı rol oynayır. Bu resursların təchizatı, texnoloji uyğunluğa gətirilməsi, istifadəsi və təkrar istehsalı menecment və icraçılar tərəfindən həyata keçirilir. Sahibkarlıq və iş adamları mütəxəssis kimi formalaşır. Sahibkarlığın dövlət səviyyəsində idarə olunması onun konseptual inkişaf istiqamətləri ilə əlaqələndirilir, onun inkişafına stimulyar yaradılır. Bir sıra siyasi, hüquqi və inzibati tədbirlər hazırlanır. Sahibkarlığın dövlət siyasəti, onun stimullaşdırılması sosial və iqtisadi nəticələrin əldə edilməsi məqsədi ilə tənzimlənilir. Sahibkarlıqda azad rəqabət mənafeələrinin təmin olunması, təşəbbüskarlığa şərait və demokratik idarəçilik metodlarının tətbiqi və səmərəli təşkili üçün ərazi və sahə mənafeələrinin dövlət mənafeələri ilə uzlaşmasına şərait yaradılır.

Mülkiyyət münasibətləri və sahə idarəçiliyi arasında uyğun və ziddiyyətli aspektlər mövcud olub, ümumi inkişafın müxtəlif amilləri kimi çıxış edirlər. Dövlətin əsas vəzifəsi həmin xüsusi maraqların qorunmasına demokratik və aşkarlıq prinsipləri ilə şərait yaratmaqla, bütövlükdə ölkənin və əhalinin ümumi mənafeyinə şərait yaratmaqla, inkişaf meyillərini tənzimləmək olmalıdır. Mülkiyyət plyuarizmi və təsərrüfat formaları hüquqi şəxslərin sahibkarlıq müstəvisində dövlətlə münasibətlərinin müxtəlif aspektlərini yaradır. Ancaq bu spektrin formalaşmasında ümumi prinsiplər və məhdudluqlar, öhdəliklər və azadlıqlar dövlətin ümumi iqtisadi siyasəti dövlətçilik və müstəqil təminat siyasəti ilə müəyyən olunur. Sahibkarlar dövlətin mərkəzləşdirilmiş fondlarını, ehtiyaclarını ödəmək üçün müəyyən öhdəliklər üçün cavabdeh olmalıdırlar.

Dövlətin əsas vəzifəsi antiinhisar tədbirlərini həyata keçirmək üçün rəqabət mühiti, tender və özəlləşdirmə, aksion və portfel investisiyaların şəraiti, sahələrin açıq satışı, gəlirlərin aşkarlığı və mənafehlərin qorunmasında hüquqi bazanın təşkil edilməsidir.

Bu vəzifələrin hər birinin təşkili və idarə edilməsində aşkarlıq və normativ-hüquqi sektor ümumi bazar prinsipləri ilə yanaşı ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslərin mənafehinə də qorunmalıdır. İstehsalçı kimi hüquqi şəxslər və dövlətdə çıxış edir. Amma istehsalçı kimi dövlət rəqabət mühitində inhisar rolu oynamamalıdır. Dövlət əlində olan rıçaqlar ilə mənafehlərinin təmin olunmasında üstünlük qazanmamalıdır. Hökumət xidməti dedikdə, öz işçilərindən istifadə etməklə, dövlət təşkilatının göstərdiyi xidmət başa düşülür. Bu zaman dövlət həm təşkilatçı, həm də istehsalçı olur.

Dövlət özəlləşdirmə, restruksizasiya tədbirləri göstərməklə ümumi inkişafın fond və maliyyə tələbatını ödəmək səlahiyyətlərini saxlamaqla və onun müəyyən mənafehlər üzrə reallaşdırmaqla ayrı-seçkiliyə, yaxud öz maraqlarına uyğun deyil, ümumi dövlət prinsiplərinə uyğun hərəkət etməlidir. Dövlətin bir sıra komponentləri kimi çıxış edən sahələrlə əhali və sahibkarlar arasında münasibətlər ümumi prinsiplər ilə tənzimlənir.

Özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi dövlətin funksiyasıdır. Dövlət iqtisadi potensialın sahə, ərazi və gücünü qiymətləndirməklə perspektiv inkişaf və mövcud potensialın səmərəli istifadəsi üçün özəlləşdirməyə gedir. İlk anda daha çox bazarı olan və çevik iqtisadi dönüş yarada bilən sahələr və marketinq quruluşları özəlləşdirilir. Ərzaq tələbatını, onun resurslarının özəlləşdirməsi kompleks proqram xarakterini alır. Özəlləşdirmə istehsal, emal, satış və təchizat sahələrinin proporsional həcmələri çərçivəsində olmalıdır ki, tarazlı inkişaf və sağlamlaşdırma mərhələsi az və səmərəli olsun. Dünya təcrübəsində dövlətin özəlləşdirmə proqramı, onun məzmunu və əsas ardıcılıqları iqtisadi və sosial inkişafının quruluşu ilə müəyyənləşir. Özəlləşdirmədə məqsədlər hər bir ölkənin xarakterik cəhətləri ilə müəyyənləşir, müəyyən proseduraları əhatə edir və aqrar-sənaye strukturu üçün digər sahələrin vəzifələrini müəyyənləşdirir. Dünya təcrübəsində aşağıdakı məqsədlər dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir:

- hökumət xərclərinin azaldılması;
- əmlakın satılması yolu ilə dövlət büdcəsinin mədaxilinin əldə edilməsi;
- təchizat və infrastrukturunun təmin edilməsi;
- texnoloji proseslərin və əmək vərdişlərinin dünya ölkələri səviyyəsində beynəlxalq bazar tələbatına uyğun inkişaf etdirilməsi;
- xidmət sferasının genişlənməsi, onun funksional və marketinq strukturunun istehsal çeşidinə uyğunlaşması;
- iqtisadiyyata hakimiyyət orqanlarının mədaxiləsinin azaldılması;
- cəmiyyətdə hakimiyyət orqanlarının rolunun azaldılması, mülki cəmiyyətin qurulması;
- iqtisadi inkişafın sürətlənməsi;
- iqtisadiyyatın mərkəzdən idarə edilməsi və iqtisadi vəsaitlər üzərində əmlak hüququnun genişləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, biznes sahəsində özünəinamın artırılması;
- kapital bazarında səhmlərin rolunun artırılması;
- yeni xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsi və kapitalın xaricə axının qarşısının alınması;

- xarici kreditorların təmin edilməsi;
- maddi rifahın yüksəldilməsi;
- xalqın dəstəyinin təmin edilməsi;
- siyasi müttəfiqlərin artırılması və siyasi opponetlərin zəiflədilməsi.

Bu məqsədlərlə yanaşı onların bir-biri ilə əlaqə mexanizmlərinin yaradılması və təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədi ilə uyğunlaşması vacib şərt olaraq qalır.

İdarəetmə aqrar-sənaye və aqrar bazar münasibətlərinin sistem və kompleks təsviri, planlaşması və tənzimlənməsi ilə baş verir. Sistemin təsviri bir-biri ilə bağlı olan əsas istiqamətlərin və istehsal baxımından eyniliyi və səmərəliliyi ilə ölçülür. Səmərəlilik göstəricisi kimi həmin kompleksin ümumiləşmiş göstəricilərinin davamlı artımı, tələbatın ödənilməsində kompleksin rolu və ərazidə əhalinin iş yerləri ilə təmin olunmasında xüsusi çəkisi ilə müəyyən xüsusi çəkisi ilə müəyyən olur. Aqrar-sənaye kompleksin idarə edilməsi, məcmuu baxımından qərar qəbulunun ayrı-ayrı təsərrüfat fəaliyyətlərinin maraqları ilə uyğunluğu baxımından müəyyənləşir. Sistemin struktur elementlərinin hər birinin mənafeyi onun xərc strukturu ilə müəyyənləşməlidir. Bu məqsədlə kompleksin gətirilmiş məsrəflərinə uyğun əldə olunan səmərə ölçülür və sonradan hər bir struktur təsərrüfat obyektinin özünün xərc strukturundan asılı olaraq ümumi səmərənin bölünməsi prosesi həyata keçirilir.

Sahibkarlığın ərazi və təsərrüfat fəaliyyətləri üzrə idarə edilməsi resursla, məqsədlər və xüsusi resurslar daxilində əsaslandırılır. Hər bir sahibkarın fəaliyyəti yeni texnologiyaların əsas istiqamətlərini tətbiq etmək və məhsulun çeşidini dəyişmək üçün onun biznes planı baş verir. Biznes planda sahibkarın uzunmüddətli strateji plan əsasında təkmilləşən və daima çevik dəyişən müəssisə planı tərtib olunur. Hesablamalar göstərir ki, biznes planı bazar istehlak strukturunda baş verən dəyişmələri nəzərə almaqla çevik olmalıdır. Sahibkarın cari marketinq planlaşdırması, onun cari idarəetmə funksiyasını və vəzifələrini, resurs təminatını və onun xərc strukturunu müəyyən edir. Sahibkarlıqda menecment vəzifəsi və onun əsas fəaliyyət dairəsi nəzarət mexanizminə düşür. Mövcud məhsulun istehsalı və emalı üçün təsərrüfat əlaqələri qurulur, təchizat və maliyyə təminatı üçün sxemlər və variantlar hazırlanır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu əməliyyatlar «prosedur» planlaşması və texnoloji tskilin ahəngdarlığı üzrə həyata keçirilir. Dövlətin rolu mikrosəviyyəli istehsal texnologiyaları, yerli və mərkəzi bazarlar, təsərrüfat əlaqələri üçün əlaqələr yaratmaqdan ibarət olmalıdır. Mikrosəviyyəli idarəetmə strukturu ilə makrosəviyyəli dövlət tənzimlənməs, dövlətin yaratdığı mexanizmlər vasitəsi ilə reallaşır. Belə sahələrin bir-biri qarşısında öhdəlikləri və vəzifələri, gəlirləri və resurslarının bölgüsündəki maraqlarının uzlaşması və həmçinin maliyyə-kredit və təşkilatı yardımlarının texnologiyası və əməli fəaliyyətlərinin normativ, hüquqi, maddi bazasının təşkilatı strukturu yaradılır.

Sahibkarlığın inkişafının ərazi xüsusiyyətləri mülkiyyət münasibətləri və ayrı sahibkarlıq növünün ilkin şəraiti və kommersiya mənfəəti gətirmək qabiliyyəti ilə ölçülür. Ona görə də hər hansı ərazidə sahibkarlığın inkişafı üçün dövlətin stimullaşdırıcı amilləri və həmçinin yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətindən xeyli asılıdır. Regionlarda sahibkarlıq dinamikası və onun əsas marketinq strukturu bazarların kompleks inkişafı və yerləşməsi xüsusiyyətləri ilə ölçülür. Əmtəə və xidmət bazarının yerləşməsi dinamikası və xüsusiyyətləri daha çox şəhərlərin və Bakı-Abşeron iqtisadi zonasında intensiv artımın baş verməsini göstərir. Regionlarda sahibkarlığın inkişafı üçün investisiyanın təşviqi və stimullaşdırılması tədbirləri fəal rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasov İ.D. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Bakı, Elm və təhsil, 2010, 592s.
2. Abbasov T. A. Kənd təsərrüfatının resurs potensialı və ondan səmərəli istifadənin regional problemləri, Bakı, Elm, s.185.
3. Abbasov T.A. Naxçıvan MR-da aqrar bazar : konseptual əsaslar və inkişaf istiqamətləri
4. Abdullayev A. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət, Bakı, Asiya nəşriyyatı, 2003, 205 s.
5. Əlirzayev Ə.Q. Sahibkarlığın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, Bakı, 2000, s.114.

6. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar, Bakı, Elm, 2002, 465 s.
7. Əlirzayev Ə.Q., Əliyev K.Q. Sahibkarlığın inkişafının təminatı, /İqtisadiyyat və audit, 2002, №2, 33-34 s.
8. Əliyev K.Q. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın inkişaf problemləri, İqtisadiyyat və audit jurnalı 2003, №10, 24-25 s.
9. Verdiyev Ə.Ç., Qarayev İ.Ş. Aqrar bazarın formalaşmasının iqtisadi problemləri, Bakı, Şirvanəşr, 2000, 256 s.
10. Cəbiyev R.M. Azərbaycanca bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı, Bakı, Adiloğlu, 2002, 231 s.

ABSTRACT

Teymur Abbasov

THE ADJUSTMENT OF ENTREPRENEURSHIP ACTIVITY BY THE STATE IN THE DEVELOPMENT OF AGRARIAN MARKET OF THE NAKHEHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article deals with the state adjustment of the entrepreneurship activity in the agrarian sector of Autonomous Republic. It is noted that the regulation of the entrepreneurship activity forms in order to solve the problems of global goals, such as new work places, economic growth, to increase export and the mechanisms are created to realize them. The adjustment policy is carried out by means of the state budget, finance-tax, dotation and subsidy.

РЕЗЮМЕ

Teymur Abbasov

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ АГРАРНОГО РЫНКА НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье обсуждается государственное регулирование предпринимательской деятельности в аграрном секторе автономной республики. Отмечается, что регулирование предпринимательской деятельности формируется с точки зрения решения таких проблем глобальных целей как создание новых рабочих мест, экономический рост, увеличение экспорта и создаются механизмы для их реализации. Политика регулирования претворяется в жизнь посредством государственного бюджета, финансов, налога, дотации, субсидии.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

DİLSUZ QASIMOV

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
dilsuzqasimov1949@gmail.com*

UOT: 332.2.021

AQRAR SAHƏDƏ MODERNLƏŞMƏNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *modernləşmə, innovasiya, kənd təsərrüfatı texnologiyası, kənd təsərrüfatı kooperasiyası, dövlət dəstəyi*

Key words: *modernization, innovation, technology agriculture, cooperative of agriculture, government support*

Ключевые слова: *модернизация, инновации, технологии сельское хозяйство, кооперация сельского хозяйства, государственная поддержка*

Modernləşdirmə prosesi innovasiyaların kənd təsərrüfatı istehsalının tətbiqinə elm - texnologiya - istehsal – istehlak mərhələlərini özündə ehtiva edir. Modernləşdirmə vahid torpaq sahəsi hesabı ilə daha modern fondlara və daha ixtisaslı əmək sərfinə investisiya qoyuluşunun daim artması ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının da artımını təmin etməklə kənd təsərrüfatının inkişafını intensivləşdirir. Modernləşdirməyə regional, sahəvi, funksional, texnoloji və təşkilati xüsusiyyətlər təsir göstərir.

Modernləşdirmə əsasən yeni aqrotexnologiyaların tətbiqi, məhsuldar toxum və cins mal-qara, habelə kimyəvi gübrələr və pestisidlərdən istifadə, aqrotexniki xidmət sahəsində təkmilləşdirilməni əhatə edir. Bu gün dünyada elə texnologiyalar var ki, məhsuldarlığı bir neçə dəfə artırır. Aqrotexniki tədbirlərlə bağlı, su ilə təminatı ilə bağlı innovasiyalı texnologiyalardan istifadə etməklə hər bir qarış torpaqdan maksimum səmərə ilə istifadə etmək mümkündür.

Bu gün müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində modernləşdirmə kooperativ sektorun, xüsusən də aqrar kooperasiyanın yeni dövrün tələblərinə uyğun inkişafı istiqamətində ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən düzgün müəyyən edilmiş yeni strateji xətt uğurla həyata keçirilir. Burada önəmli olan cəhət odur ki, kooperasiya yönümlü modern fermer təsərrüfatlarının, həmçinin aqroemal qurumlarının böyük hissəsinin ölkənin regionlarında yaradılmasında əsas məqsəd-məhz kənd ərazilərinin infrastruktur səviyyəsini daha da yaxşılaşdırmaq, eləcə də şəhərlə kənd arasındakı fərqləri tədricən aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Kənd təsərrüfatı istehsalında modernləşməyə təsir göstərən şərt və amilləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Neqativ (ərzaq məhsullarına tələbatın azalması, dövlətin xüsusilə modernləşdirmə istiqamətində həyata keçirdiyi dəstək siyasətinin məhdudlaşması, innovasiya infrastrukturunun zəifliyi, maliyyə vəsaitlərinə əlçatarlığın azalması, innovativ menecerlərin çatışmazlığı və s.)

2. Pozitiv amillər (dövlətin vergi, kredit, qiymət və s. siyasət üsulları ilə modernləşdirməni dəstəkləməsi, xarici investisiya axınlarının güclənməsi, innovativ menecmentin inkişafı və s.)

Aqrar sahədə modernləşdirmənin sürətini müəyyənləşdirən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. İnnovativ potensial (intellektual, təşkilati, material-texniki, əmək və informasiya resursları);
2. Biznes mühitin innovasiyaları qəbul etmə qabiliyyəti;
3. İntegrasiya səviyyəsi (innovativ infrastruktur müəssisələrinin sayı, onların qarşılıqlı əlaqəsi və s.) (1)

Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi bu sahədə ümumi amil məhsuldarlığının artmasına gətirib çıxarır. Əgər ümumi amil məhsuldarlığının artımı istehsal amillərinin azalma tempini kompensasiya edir və hətta üstələyirsə, onda aqrar istehsalın artımı müşahidə ediləcəkdir. Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafı üçün əmək və torpaq kimi istehsal amillərindən istifadə

imkanları tükəndikcə ümumi amil məhsuldarlığının artması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusən modernləşdirilmənin ilk mərhələsində daha böyük investisiya həcmələrinə ehtiyac yaranır. Modernləşdirmə təkcə məhsuldarlığın artması deyil, həm də aqrar sahənin iqlim şoklarına daha davamlı olmasını təmin edir.

Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi bir proses olaraq geniş təkrar istehsalın həm ekstensiv, həm də intensiv yollarla inkişafını əhatə edir. Əgər kənd təsərrüfatı sahəsində istehsalın artımı əsas fondların böyüməsi (bina, avadanlıq, qurğular və s.) hesabına aparılırsa geniş təkrar istehsalın bu forması ekstensiv inkişaf yolu, əgər istehsalın inkişafına məhsuldarlığın yüksəldilməsilə nail olunursa, məhsul istehsalının belə artım istiqaməti intensiv inkişaf yolu adlanır.

Aqrar sahənin modernləşdirilməsi ölkənin tədiyə balansına təsir göstərir. Belə ki, idxalda aqrar sahə üçün lazım olan əsas və dövriyyə vəsaitlərinin (aqrar texnika, toxum, gübrə, pestisidlər və s.) xüsusi çəkisi artdığı halda, ixracda modernləşdirmə nəticəsində rəqabət qabiliyyəti artır, kənd təsərrüfatı məhsullarının çəkisi yüksəlir. Digər tərəfdən araşdırmalar göstərir ki, aqrar sahənin modernləşdirilməsi hesabına idxal ərzaqdan asılılığı azaldır və idxalın əvəzlənməsi prosesini sürətləndirir.(1) Aqrar modernləşdirmənin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun klasterial xarakteri ilə bağlıdır. Porterin təbirincə desək, əsas o deyil ki, ölkə və ya region nə istehsal edir, əsas necə daha yaxşısını istehsal etmək sualına cavab tapmaqdır.

Azərbaycanda aqrar-sənaye klasterlərinin inkişafı zamanı dünya təcrübəsi diqqətlə öyrənilməli və ən uyğun variantlar seçilməlidir. Məsələn; Rusiyanın və Qazaxıstanın təcrübəsində görmək olur ki, dövlət klasterlərinin təşəkkül tapmasında və inkişafında dominant mövqeyə malikdir. Hər iki ölkədə klasterlərin inkişaf etdirilməsi üçün dövlət proqramları qəbul edilib. Belə ki, klasterial inkişaf daha çox regional balanslaşma və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına xidmət edir. Belə bir motivasiya isə daha çox dövlət siyasətinə uyğun gəlir. Aqrar sahələrinin yaradılması ilə böyük fermer təsərrüfatlarının qurulması bu sahədə dönüş yarada bilər. Azərbaycanda 2018- ci ilin sonuna qədər on dörd aqrar sahənin istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlardan 4-ü 2018- ci ilin yarısına qədər istifadəyə verilmişdir. Misal üçün 2017 ci ildə bitkiçiliklə məşğul olan bu aqrar sahələrdə məhsuldarlıq ən yüksək səviyyədə – taxılçılıqda minimum 50 sentner olmuşdur.

Azərbaycan respublikası prezidentinin kənd təsərrüfatının səmərəli inkişafı ilə bağlı regionlarda etdiyi çıxışlarda, aqrar sahənin modernləşməsi və mütərəqqi təsərrüfatçılıq formalarının tətbiqinin zəruriliyi məsələləri daim ön plana çəkilir. Təbii ki, bu və digər kənd təsərrüfatı sahələrinin modernləşmə yönümlü dayanıqlı inkişafında aqrar kooperasiya münasibətləri də mühüm rol oynayır. “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 14 iyun 2016-cı il tarixli Qanunu qəbul edildikdən sonra iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, xüsusən də qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı ilə bağlı, ölkəmizdə artıq başlanmış müsbət tendensiyalar, yuxarıda qeyd edilən prosesləri daha da sürətləndirmişdir. Qəbul edilmiş bu Qanunun əsas məqsədi aşağıdakı kimi təsbit edilmişdir: “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının könüllü birləşməsi əsasında iri kənd təsərrüfatı müəssisələri yaratmaq, onların istehsal potensialından səmərəli istifadə etməklə rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək və məhsuldarlığı artırmaq, kənd təsərrüfatı kooperasiyasının formalaşmasına və inkişafına təkan vermək, kooperasiya iştirakçılarının iqtisadi, sosial və digər maraqlarını qorumaqdır”. Yeni qanuna əsasən, dövlət kooperativlərin bütün növlərinə və fəaliyyətinə şərait yaradır, iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmlənməsini dəstəkləyir, təsərrüfat fəaliyyətinin və təşəbbüslərinin məhdudlaşdırılmasının qarşısını almaqla yanaşı, onların xidmətlər bazarında sərbəst iştiraklarını təmin edir, xüsusən də güzəştli kreditlər ayırmaqla stimullaşdırır. Ən başlıcası isə budur ki, onların hüquqlarının qorunmasına təminat verir. Həmçinin burada kooperativ sektorda fəaliyyət öz xarakterinə görə üç növdə təsnifatlaşdırılır ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir: istehsal kooperativləri, istehlak kooperativləri, istehsal-istehlak (qarışıq) kooperativlər. Qanunun 6-cı maddəsinə görə, “istehsal kooperativlərində görülən işlərin ən azı 70%-i kooperativ üzvləri tərəfindən yerinə yetirilməlidir. İstehsal kooperativlərində muzdlu işləyən işçilərin əməyindən istifadə olunmaqla yanaşı, bu işçilərin sayı (mövsümi işlərə cəlb olunanlar istisna olmaqla) kooperativin üzvlərinin sayının 30 faizindən çox olmamalıdır.”(6)

Bununla yanaşı, 14 iyul 2017-ci il tarixdə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd

təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda da kənd təsərrüfatı kooperasiyası sahəsində mövcud vəziyyət, qlobal meyillər, onun mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri, rolu və üstün cəhətləri, həmçinin, Dövlət Proqramının məqsəd və vəzifələri göstərilmiş, gözlənilən nəticələr əks olunmuşdur. Proqramda göstəriləni kimi, “...kənd təsərrüfatında mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, eyni zamanda kooperativ təsərrüfatlarda becərilən bitkilərin məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, məhsul vahidinin maya dəyərinin azaldılmasına, istehsalın genişləndirilməsi və daxili investisiya qoyuluşu üçün sərbəst maliyyə ehtiyatının yaranmasına və təsərrüfatın rentabelliyyətinin artmasına imkan verəcək. Buna görə də xırda təsərrüfatların birləşməsi, aqrar istehsalat kooperativlərinin, birliklərin və ittifaqların yaradılması əsas məsələlərdən biridir”.(6)

Tam əminliklə qeyd edə bilərik ki, kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında Qanun və Dövlət Proqramının qəbul edilməsi aqrar kooperativlərin, eiacə də digər kooperativ növlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi prosesinə çox güclü təkan verəcəkdir. Azərbaycan yenidən Qafqazda ipəkçilik, pambıqçılıq, taxılçılıq, tütünçülük, heyvadarlıq, üzümçülük, şərabçılıq, zəfəran, qoz-fındıq, badam və zeytun yetişdirmə, balıqçılıq və digər sahələrdə özünün əvvəlki şöhrətini tam bərpa edərək, həmin məhsulların nəhəng ixracatçısına çevriləcəkdir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılıq amilini yox dərəcəsinə endirəcəkdir.(5)

Qeyd etmək yerinə düşər ki, kənd təsərrüfatı istehsal kooperativləri dünyanın bütün qabaqcıl ölkələrində iqtisadiyyatın davamlı inkişafında və tamamilə yeni tipli kəndli təsərrüfatlarının formalaşmasında müstəsna rol oynamış və oynamaqdadır. Kənd təsərrüfatı kooperasiyası yeni növ ictimai idarə oluna bilən bir təşkilata çevrilməyi bacarır. Kooperasiya kənd əməkçisini (kəndli) özfəaliyyətə və bir birilərinə köməyə alışdırır, onlarda olan ictimai hissi daha da inkişaf etdirir, ən başlıcası isə, onlarda əqli mədəniyyət və iqtisadi tərəkür formalaşdırır. Kəndli təsərrüfatlarında kooperasiyanın köməyi ilə onlarda əvvəlki pərakəndəlik əvəzinə, güclü ictimai əlaqələr qurulur, bu əlaqələr isə, tədricən genişənir və təkcə bir kəndin təsərrüfatları arasında deyil, həmin kooperasiya ittifaqları vasitəsi ilə, əhali arasında da yaranır. Kənd təsərrüfatı kooperasiyası kəndli təsərrüfatlarında əmək məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməklə onların rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsini də xeyli artırır.

Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatı kooperasiyasının modern təşkili və inkişafında Hollandiya təcrübəsinin geniş öyrənilməsi diqqətəlayiqdir. Belə ki, ölkə ərazisinin ancaq üçdə iki hissəsi kənd təsərrüfatına yararlıdır. Onun da 32%-i otlarla, 27%-i əkinçilik (bitkiçilik), 9%-i isə meşə massivlərindən ibarətdir. Düzdür, urbanizasiyanın təsiri nəticəsində otlaq sahələri getdikcə azalır. Heyvandarlığın intensiv üsullarla, xüsusən də oturaq qaydada düzgün inkişafı nəticəsində, il ərzində hər baş inəkdən orta hesabla 9 min litrdən çox süd əldə olunur. Bu göstəriciyə görə, dünya miqyasında İsraildən sonra ikinci yeri saxlayır. Kooperasiya sahəsində beynəlxalq təcrübəyə görə, kooperativlərin fəaliyyəti o zaman daha səmərəli olur ki, insanlar ayrı-ayrılıqda (təklidə) həll edə bilmədikləri və onlar üçün çətin olan bir sıra problemləri, birlikdə çox asanlıqla həll edə bilirlər. Belə kooperativlərin inkişafı, həqiqətən də, cəmiyyətdə iqtisadi və sosial əməkdaşlığa münbit şərait yaradır. Onların yaradılması və inkişafının mühüm amillərindən digəri isə ölkə əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin əmək haqları səviyyələri arasındakı fərqlərin minimuma endirilməsidir. Ölkədə kooperativlərin aqrar və qeyri-aqrar növləri və təşkilati-hüquqi formaları eyni zamanda, bir-birləri ilə əlaqəli şəkildə, həm də paralel olaraq inkişaf etdirilməlidir. Təcrübə göstərir ki, dövlətin kooperativləri özünə tabe etdirdiyi ölkələrdə kooperativ hərəkət normal inkişaf edə bilmir. Çünki, kooperasiya hərəkətinin inkişafı və yüksəlişi, bir qayda olaraq “yuxarıdan” deyil, “aşağıdan” başlamalıdır.

Aqrar kooperasiya hərəkətinin modern inkişafı ilə bağlı beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir qloballaşma şəraitində artıq bütün dünyada kooperativlər, əhalinin ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarına, eləcə də müxtəlif xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsinin ən vacib amilinə çevrilmişlər.

Göstərilənləri nəzərə alaraq, hesab edirik ki, qabaqcıl ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da kooperativ sektorun sürətli və modern inkişafının təmin edilməsinin vacibliyi artıq birmənalı olaraq, zamanın tələbinə çevrilmişdir. Tam əminliklə vurğulaya bilərik ki, ölkəmizdə dayanıqlı iqtisadi inkişaf tempinin yüksəldilməsi üçün, digər sahibkarlıq subyektləri ilə

yanaşı, kooperativ sektorun potensial imkanlarından da istifadə edilməlidir. Lakin, bu yalnız o zaman mümkün olar ki, kooperativ sektora təcili sürətdə və lazımı dövlət dəstəyi göstərilsin. Belə bir cəhəti də xüsusi vurğulamaq istərdik ki, Azərbaycanda modern kooperasiya fəaliyyəti—kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və satışı ilə yanaşı, iqtisadiyyatın digər sektorlarında, o cümlədən istehlak kooperasiyası, ticarət, mənzil tikintisi, nəqliyyat, təhsil, bank işi, sığorta, kreditləşmə, turizm, təchizat, müxtəlif növ xidmətlər, vəcür maliyyəsi və s. daha çox innovativ xarakter daşıyan sahələrdə də canlandırılmalıdır.

Azərbaycanda kooperasiya sektorunda həyata keçirilən fəaliyyət, ölkə əhalisini istehsal, ticarət xidmət, nəqliyyat, kommunal, tikinti, turizm, təhsil, informasiya texnologiləri, ekosistemin qurulması və digər bu kimi sahələrin mülkiyyətçisi etməklə yanaşı, eyni zamanda onların yaradıcılıq imkanlarını da aşkara çıxarır və daha da genişləndirir. Təsadüfi deyil ki, dünyanın əksər ölkələrində, məhz kooperativ təsisatların çoxu ölkədə əsaslı dərəcədə sosial-iqtisadi inkişafa təkan verməklə, iqtisadi həyatla bağlı bir sıra problemlərin, o cümlədən yoxsulluq, işsizlik, korrupsiya, gizli iqtisadiyyatın canlanması və s. kimi neqativ halların qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

Biz də hesab edirik ki, kənd təsərrüfatı kooperasiyasının modern inkişafı – kiçik həcmli və ailə-fermer təsərrüfatlarının inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında bölgələr üzrə ixtisaslaşmanın dərinləşməsinə, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və bunun əsasən daxili istehsal hesabına təmin edilməsinə, fermerlərin “Aqrolizinq” servislərinin xidmətlərindən səmərəli istifadə etməklə, müasir kənd təsərrüfatı üçün lazımı texnika ilə, daha sərfəli qiymətlərlə təchiz edilməsinə və həyata keçiriləcək digər islahat yönümlü tədbirlər nəticəsində, daxili bazarın qorunması və xarici bazara sərbəst çıxışının təmin edilməsinə tam şərait yaradılacaqdır.

Qeyd edildiyi kimi bu gün Azərbaycanda kənd təsərrüfatı kooperasiya fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi və modernləşməsi istiqamətində bir sıra məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir ki, onlar arasında ən mühümlərindən biri də—aqroparkların təşkili və inkişafıdır. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” ndə göstəriləndiyi kimi, “... aqroparklar yerli və xarici investorları cəlb edən biznes mühitinin yaradılması üçün bir sıra məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Aqropark modeli kompleks müəssisələrlə müqayisədə daha yüksək səviyyədə mərkəzləşmiş və geniş miqyasda fəaliyyət göstərən emal mərkəzlərinin yaradılmasına xidmət edərək klaster (qruplaşdırma) yanaşması əsasında qurulur. Aqroparklar logistika infrastrukturuna yaxın yerləşməklə yerli və xarici bazarlara çıxış imkanlarını artırır, ixracın lazımı səviyyədə reallaşmasına və beynəlxalq investorların cəlb edilməsinə şərait yaradır”. Sözsüz ki, bu fəaliyyət aqrar sahibkarlıq potensialının yüksəlməsi, kooperasiya yönümlü yeni fəaliyyət növlərinin inkişafına münbit şəraiti formalaşdırmaqla yanaşı, modern texnologiyaların tətbiqi və mənimsənilməsi tədbirlərinin gücləndirilməsi, habelə digər tədbirləri də əhatə edir.(3)

Hesab edirik ki, müasir dövrdə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin səmərəli və dayanıqlı fəaliyyətini təmin etmək üçün həlli vacib aşağıdakı məsələlərin reallaşdırılması zəruridir:

- ✓ aqrar kooperasiya prosesinin modernləşməsi yönümlü zəruri fəaliyyət istiqamətlərinin, o cümlədən dövlət dəstəyi tədbirlərinin davam etdirilməsi;
- ✓ daxili bazarın səmərəli qorunması, eyni zamanda fermerlər, xüsusən də kiçik və orta istehsalçılar üçün əlverişli daxili və xarici bazar mühitinin yaradılması;
- ✓ bu istiqamətlərə uyğun olaraq, səmərəli kooperasiya əlaqələrinə əsaslanan təsərrüfatçılıq strukturlarının, o cümlədən aqroparklar və digər aqrobiznes strukturlarının yaradılması təcrübəsinin daha da genişləndirilməsi;
- ✓ inkişaf etmiş ölkələrin qabqacıl təcrübəsindən yararlanmaqla, aqrar sahədə kooperativ hərəkətinə dair təbliğat-təşviqat işlərinin gücləndirilməsi;
- ✓ aqrar kooperasiyanın institusional bazasını təkmilləşdirən və fəaliyyətin səmərəliliyini stimullaşdıran daha əlverişli iqtisadi mühitin formalaşdırılması;
- ✓ —kooperativ sektorda çalışanlar, eləcə də özəl qurumlar üçün kənd təsərrüfatı və kooperasiya ilə bağlı tədris-təbliğat-təşviqat xarakterli müxtəlif kitab, broşür və müxtəlif əyani vəsaitlərin hazırlanması, bu sahə üzrə dövrü mətbuatda silsilə yazıların dərc edilməsi,

televiziya, radio, müxtəlif saytlar və s. kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etməklə bu vacib sahədə əldə edilmiş nailiyyətlərin təşviq edilməsi, yol verilmiş nöqsanların isə aradan qaldırılması yollarının göstərilməsi və s.(2)

Sonda belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda aqrar sahənin modernləşdirilməsi aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir:

- 1.Modernləşmə nəticəsində aqrar sferada kapitalın məhsuldarlığı artır;
- 2.Modernləşmə daha yüksək ixtisaslı əmək qüvvəsinə tələbat yaradır;
- 3.Modernləşmə aqrar istehsalın rəqabətqabiliyyətini yüksəldir;
- 4.Modernləşmə aqrar sferada yeni təşkilati və idarəetmə mexanizminin yaradılmasına təkan verir;
- 5.Modernləşmə Azərbaycanda elmin müəyyən sahələrinə praktik tələbat yaradır və elmin kommersiyalaşdırılmasına töhfə verir;
- 6.Modernləşmə təhsil sahəsində daha praktik əhəmiyyətli ixtisaslar üzrə kadrların yetişdirilməsi üçün əsaslar yaradır və təhsil-biznes əlaqələrinin kompleks xarakter almasına stimül verir;
- 7.Modernləşmə zəncirvari reaksiya şəklində aqrar sahəyə xidmət edəcək iqtisadiyyatın sektorlarının inkişafını təmin edir;
- 8.Modernləşmə aqrar sahənin ixrac imkanlarını genişləndirir;
- 9.Aqrar sahənin modernləşməsi regionların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirir;
- 10.Modernləşmə xarici investisiyaların aqrar sahəyə axını üçün zəmin yaradır;
11. Modernləşmə aqrar sahədə işçi qüvvəsinə olan tələbatı azaldır və beləliklə, urbanizasiya üçün şərait yaradır.(4)

Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafı şəraitində aqrar sahənin modernləşdirilməsi aşağıdakı infrastrukturun inkişafını zəruri edir:

1. İnnovasiyaların transferi mərkəzləri (Qazaxıstan təcrübəsində sınaqdan keçirilib) və biznes inkubatorların yaradılması (Rusiyanın müxtəlif regionlarında yaradılıb) və inkişafı;
2. Aqrar innovasiyaların transferi şəbəkəsinin inkişafı və milli və qlobal səviyyədə inteqrasiyası;
3. ABŞ təcrübəsindən istifadə edərək aqrar sahədə vençur fondların yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
4. Aqrar-innovativ klasterlərin yaradılması üçün apstrim (upstream) və dounstrim (downstream) istiqamətlərin kompleks inkişafı;
5. Aqrar innovasiyalara dövlət dəstəyi mexanizminin formalaşması və vahid informasiya sisteminin yaradılması;
6. Elektron kənd təsərrüfatı infrastrukturunun yaradılması və inkişaf etdirilməsi.(2)

Azərbaycanda böyük meliorasiya tədbirləri görülməkdədir. Suvarılmayan daha böyük torpaqlara su ilə təmin edilməli, yeni torpaqlar əkin dövrüyyəsinə qatılmalıdır. Bu isə istehsalın ekstensiv üsullarla inkişafını nəzərdə tutur. Lakin, Azərbaycanın ərazisi o qədər də geniş deyil, müəyyən dövrdən sonra ancaq istehsal intensiv yollarla inkişaf edə bilər. Ona görə, ancaq səmərəli kənd təsərrüfatının inkişafı və yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində biz istədiyimizə nail ola bilərik.

Azərbaycanda elektron kənd təsərrüfatı sistemi də istənilən formada mövcud deyil. Elektron kənd təsərrüfatı sistemini nəhayət ki, tətbiq edilməlidir.

Qanunun 6-cı maddəsinə görə, “istehsal kooperativlərində görülən işlərin ən azı 70%-i kooperativ üzvləri tərəfindən yerinə yetirilməli, istehsal kooperativlərində muzdla işləyən işçilərin sayı (mövsümi işlərə cəlb olunanlar istisna olmaqla) kooperativin üzvlərinin sayının 30 faizindən çox olmamalıdır” fikri bizə elə gəlir ki, sahibkarların fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxara bilər

Modernləşmə siyasəti kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, həm də komplekslik, alternativlik və mümkün risklərdən sığortlanma kimi baza prinsiplərinin üzərində dayanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Qasımlı . V.* - İqtisadi modernizasiya, Bakı-2014.s. 311
2. Quliyev E., Etibarlı ərzaq təminatı sistemi, Kooperasiya və integrasiya problemləri, Elm, Bakı, 2013, s.210.
3. İsrailov. H., Aqrar kooperasiyanın modern inkişaf yolları, məqalə, ADİU, 2016
4. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə
5. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı 14 iyul 2017-ci il

ABSTRACT

D.Gasimov

THE MAIN FEATURES OF AGRITIAN MODERNIZATION

This article reviews the main features of the modernization of agriculture. Modernization implies the application agricultural cooperative, of productive seeds and cattle, as well as the use of chemical fertilizers and pesticides, the improvement innovation, technology, of agricultural service.

РЕЗЮМЕ

Д.Гасымов

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МОДЕРНИЗАЦИИ АГРАРНОГО СЕКТОРА

В статье рассматриваются основные особенности модернизации сельского хозяйства. Модернизация- развития аграрной кооперация, использованию новый агротехнологии, продуктивного скота и семена, а также использование химических удобрений и пестицидов, усовершенствованию сервиса.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

İLHAM HÜSEYNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 332.2.021

AQRAR İSTEHSAL VƏ REAL İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, aqrar istehsal, investisiya mühiti, investisiya prosesləri, qiymətləndirmə*

Keywords: *agriculture, agricultural production, investment environment, investment processes, evaluation*

Ключевые слова: *сельское хозяйство, аграрное производство, инвестиционная среда, инвестиционные процессы, оценивание*

Ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi, mədəni-məişət həyatı onun kompleks inkişaf mühitinin formalaşdırılması halında mümkün olur. İqtisadi sahələrin vahid sistemin qarşılıqlı əlaqədə olan, ahəngdar fəaliyyəti təmin olunan mənzilləri şəklində təzahür etməsi, hüquqi-normativ bazanın dövrlərin tələblərinə uyğun mütəmadi təkmilləşdirilməsi, zəruri infrastruktur sisteminin yaradılması, çoxsaylı iqtisadi alətlərin sahələr üzrə istifadəyə əlçataan olması və digər bu kimi addımlar respublikada, onun tərkib hissələri olan iqtisadi və inzibati rayonlarda maddi istehsalın səviyyəsini daim yüksəltməklə yanaşı, idxaldan asılılığın azalmasına, istehlak (o cümlədən ərzaq) məhsulları bolluğunun yaradılmasına şərait yaratmaqla mükəlləfdir.

Həç də sirr deyil ki, ölkə və ya onun regionları üzrə məhsul bolluğunun yaradılması mənbələrindən biri daxili istehsal hesab olunur. Onun əsas sahəvi istiqamətlərindən biri kimi təzahür edən aqrar sahə bu fəaliyyəti əhalinin ərzaq məhsullarına, emal sənayesi subyektlərinin işə xammala olan tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynamaqdadır. Digər tərəfdən, inkişafın iqtisadi alətlərindən hesab olunan investisiyalaşma prosesləri maddi istehsalın çatışmayan komponentlərinin maliyyə mənbəyi rolunda çıxış etməklə yanaşı stimullaşdırıcı rola da malikdir. Deyilənlər məqalənin işlənilmə istiqamətini müəyyənləşdirməklə yanaşı “aqrar istehsal – real investisiya mühiti” tandeminin müasir dövrün tələbləri ilə nə dərəcədə uyğunlaşması haqda təsəvvür yaratmaq məqsədini güdür.

Aqrar sahə özündə kifayət qədər geniş istehsal və məhsul tərkibini birləşdirən məcmunu ifadə etməkdədir. Heyvandarlıq və bitkiçilik istiqamətlərinin hər biri özündə əhali istehlakını birbaşa və dolayı yolla ödəyə biləcək onlarla mühüm məhsul növlərini birləşdirməkdədir.

Aqrar istehsalın kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməsi və regionda real vəziyyətin qiymətləndirilməsi, bu əsasda işə sonrakı məqsədyönlü addımların atılması məsələyə vahid sistem halında yanaşmadan xəbər verməkdədir. Bu baxımdan ilk araşdırma mərhələsi kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2010-2016-cı illərdə kənd təsərrüfatı istehsalını özündə ifadə edən cədvəl məlumatlarına nəzər salmaq yerinə düşərdi.

Cədvəldə ifadə olunan və 2010-2016-cı illəri əks etdirən dinamika sırası ilk növbədə alınan mənfi nisbi kəmiyyətlərin vəziyyətindəki səbəblərinə diqqətin yönəldilməsini tələb edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında qanunauyğun azalmanın ancaq bostan bitkiləri üzrə müşahidə olunması ilə rastlaşırıq. Belə ki, burada bir tərəfdən əkin sahələrinin (-1, 88%), digər tərəfdən işə məhsuldarlıq ifadələrinin (-2, 82%) vəziyyətində qeyd olunan azalma özünü son nəticədə məhsul istehsalı həcmində geriləməsində (-4, 55%) biruzə vermişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, 2000-ci ildən 2012-ci ilədək olan dövrdə bostan bitkiləri üzrə daimi artım müşahidə olunsada, məhsulların reallaşdırılmasında yaranan problemlər, məhsulların istehlakçıya çatdırılmadan xarab olması (orta hesabla 11, 8%) kimi çətinliklər onlar üzrə aqrar istehsal fəaliyyətinə olan marağın azalması ilə nəticələnmişdir.

Sxem 1. 2010-2016-cı illərdə Naxçıvan MR-in kənd təsərrüfatı istehsalının əsas göstəriciləri

	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2010-cu ilə nisbətən 2016-cı ildə kənarlaşma, %-lə (±)
<i>Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), ha</i>							
Dənli və dənli paxlalılar	36734	37911	38399	38909	39435	35466	-3, 45
o cümlədən buğda	25274	25861	25869	26274	26746	26795	+6, 02
Dən üçün günəbaxan	241	256	260	264	269	277	+14, 94
Kartof	2741	2831	2957	2962	2967	3053	+11, 38
Tərəvəz	6006	6094	6116	6126	6131	6149	+2, 38
Bostan bitkiləri	2819	2938	2743	2744	2753	2766	-1, 88
Meyvə və giləmeyvə	3955	4235	4328	4382	4654	4736	+19, 75
Üzüm	1031	1090	1120	1133	1156	1269	+23, 08
<i>Əsas bitkiçilik məhsullarının istehsalı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), ton</i>							
Dənli və dənli paxlalılar	105045	111691	113351	113850	117352	111228	+5, 89
o cümlədən buğda	73246	77107	77218	77288	79140	80248	+9, 56
Dən üçün günəbaxan	632	678	695	663	690	726	+14, 87
Kartof	37902	39441	41297	41405	45043	46409	+22, 45
Tərəvəz	64782	65809	66497	66731	82016	83142	+28, 34
Bostan məhsulları	40024	41791	39038	34339	38003	38202	-4, 55
Meyvə və giləmeyvə	38225	41996	43276	36196	51111	51980	+35, 98
Üzüm	13912	14724	15113	14395	15354	17512	+12, 0
<i>Məhsuldarlıq (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), sentner/ha</i>							
Taxıl	28, 6	29, 5	29, 5	29, 3	29, 8	31, 4	+9, 79
o cümlədən buğda	29, 0	29, 8	29, 8	29, 4	29, 6	29, 9	+3, 1
Dən üçün günəbaxan	26, 2	26, 5	26, 7	25, 1	25, 7	26, 2	-
Kartof	138	139	140	140	147	150	+8, 7
Tərəvəz	104	104	105	104	126	128	+23, 08
Bostan bitkiləri	142	142	142	125	138	138	-2, 82
Meyvə və giləmeyvə	131, 9	133, 6	135, 4	101, 7	127, 3	128, 0	-2, 94
Üzüm	141, 2	141, 9	142, 3	132, 6	137, 9	138, 0	-2, 27
<i>Mal-qaranın sayı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), baş</i>							
İri buynuzlu mal-qara	101160	104710	106215	107632	109436	110806	+9, 54
o cümlədən inək və camışlar	58408	60125	60759	61423	62262	62984	+7, 84
Qoyunlar və keçilər	603018	625670	635464	646344	662842	672014	+11, 44
Donuzlar	-	-	-	-	84	128	+100
Quşlar	9017330	1056602	1076386	1112046	1153345	1256641	+39, 36
Arı ailələri, vahid	52685	65185	68705	69432	70396	70537	+33, 88
<i>Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, ton^{x)}</i>							
Ət (kəsilmiş çəkiddə)	9771	10320	10825	10951	13812	14069	+43, 99
Süd	75965	78417	78613	78929	80244	81372	+7, 12
Yumurta, min ədəd	64158	69545	69645	70261	73486	80422	+25, 35
Yun (fiziki çəkiddə)	944	969	983	996	1010	1022	+8, 26

Mənbə: stat.gov.az elektron ünvanı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Digər tərəfdən meyvə və giləmeyvə, üzüm istehsalları üzrə ümumi həcmdə artım müşahidə olunsa da, məhsuldarlıq ifadələrində baş verən geriləmələr (müvafiq olaraq -2, 94% və -2, 27%) məhsul istehsalı həcmərinə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, bəhs olunan qruplar üzrə dinamika sırasında ən yüksək kəmiyyətə malik ifadə (2013-cü ildə) əsasında hesablama apardıqda görürük ki:

1. Meyvə və giləmeyvə üzrə:
(4736 × 135, 4) – 51980 = 12145, 4 ton
2. Üzüm üzrə:
(1269 × 142, 3) – 17512 = 545, 9 ton

həcmində daha çox məhsul istehsal oluna bilərdi. Düzdür, burada təbii-iqlim şəraitində olan dəyişikliklər və su ehtiyatlarının çatışmaması da müəyyən rol oynasa da, bəhs olunan amillərin təsir dərəcəsi bir o qədər də böyük deyildir.

Digər tərəfdən, tərtib olunmuş dinamika sırasında, nəzərdən keçirilən maddələr üzrə ən aşağı göstəricilər 2014-cü ilə qeydə alınmışdır ki, bu da sonrakı dövrlərin artımlarına öz təsirini göstərmişdir. Yuxarıda bəhs olunan torpaq həcmələrinin 2014-cü ilin məhsuldarlıq göstəricilərinə əsasən hesablanması zaman aşağıdakı kənarlaşmalar əldə edilmişdir:

1. Meyvə və giləmeyvə üzrə:
(4736 × 101, 7) – 51980 = - 3818, 9 ton
2. Üzüm üzrə:
(1269 × 132, 6) – 17512 = - 685, 1 ton

Hesablamalardan görüldüyü kimi, 2010-2016-cı illəri əhatə edən dinamika sırası üzrə hesablanan göstəricilərdə (sabit torpaq sahəsi və məhsuldarlıq göstəricisinin ən yüksək və aşağı kəmiyyətləri üzrə kənarlaşma) olan fərqlər tonlar səviyyəsində ifadə edilə bilər.

İfadə etdiyimiz situasiya digər məsələlərlə yanaşı istehsalın təşkilində olan çoxsaylı amillərin təsir dərəcələrinin incələnməsini, ehtiyac duyulduqda isə digər iqtisadi alətlərlə yanaşı investisiya fəaliyyətinə də müraciət olunmasını diktə edir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, torpaq islahatı həyata keçirilmiş regionumuzda aqrar sahə sahibkarları fərdi qaydada investisiyalaşma proseslərinə yönəlməni seçməkdə sərbəstdirlər.

İnvestisiya fəaliyyət istənilən sivil ölkənin öz iqtisadiyyatının səviyyəsini yüksəltmək yolunda istifadə etdiyi mexanizmlərdən biridir. Bununla belə, həmin işlərin icrası aqrar sahədə bir çox şərtlərlə müşayiət olunur ki, onların sırasında da mühüm bəndləri aşağıdakı kimi ifadə etmək mümkündür:

1. İnvestisiya fəaliyyətinə olan tələbat və onun məqsədyönlülüyü;
2. İnvestisiyalaşma fəaliyyətində konkret layihələrin mövcudluğu;
3. İnvestisiya fəaliyyətini həyata keçirən tərəf və onun forması;
4. İnvestisiya proseslərinin hüquqi bazası və s.

Bəllidir ki, investisiya fəaliyyəti adı altında bəlli məqsəd (və ya məqsədlər) daxilində maliyyə vəsaitlərinin hər hansı obyekt üzrə istifadəsi başa düşülməlidir. Bu proses məzmunundan, tətbiq obyektindən, müddətindən və digər şərtlərdən asılı olaraq bir sıra təsnifləşdirmə əməliyyatlarına məruz qala bilər.

Qeyd olunduğu kimi aqrar sahədə yaranmış situasiyalardan asılı olaraq fərdi, kollektiv (birgə) və ya dövlət səviyyəsində region yaxud ölkə üzrə aparıla bilər. Bəhs olunan məsələdə investisiya fəaliyyətinə olan tələbatın mövcudluğu və onun nə kimi məqsədlərə nail olunacağı ilə bağlı həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkədə aqrar sahənin ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə müxtəlif Dövlət Proqramlarının qəbulu və bunun nəticəsində həmin komponentlərin inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı investisiyaların yönəldilməsi son illərdə qanunauyğun hal almışdır. Belə ki, taxılçılığın, pambıqçılığın, çəltikçiliyin, kartofçuluğun və digər analogi istiqamətlərin inkişafına yönəldilmiş xüsusi investisiya proqramları bəhs olunan sahələrin birbaşa və dolaylı yolla tərəqqisinə nail olmaq məqsədi güdür.

Digər tərəfdən investisiya proseslərinə fərdi tələbatın olması halları da istisna deyil. Bəhs olunan məsələ özünü böyük təsərrüfatlardan daha əyani sürətdə biruzə verməkdədir.

Adətən aqrar sahədə investisiya fəaliyyəti haqqında bəhs etdikdə birbaşa istehsal və ya onu əhatə edən infrastrukturun yaradılması və ya təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olan hər hansı istiqamətin maliyyələşdirilməsi prosesləri başa düşülür. Burada iki məqama diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı. Birinci, istənilən sahibkarlıq subyekti öz işində uğurlara imza atmaq niyyəti ilə istehsalın genişləndirilməsinə, gəlirlərin artmasına, daha məhsuldar və keyfiyyətli sortların istehsalına tətbiqinə nail olmaqdan ibarətdir.

İkincisi, özündə vahid işgüzar istehsal sistemini yaratmaqla istehsal innovasiyalarının (texniki, texnoloji və s.) mənimsənilməsi əsasında kadr potensialının peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsal fəaliyyətindən istehlakçıya yönələn yolda daha çox “mərhələyə” sahibolma kimi məsələlərdə irəliləyişlərin əldə olunması. Məsələn; sahibkar öz məhsulunun itki səviyyəsini azaltmaq məqsədilə “tarladan - istehlakçıya” layihəsinə investisiya yönəltməklə özünün daimi alıcı şəbəkəsini formalaşdırma bilər ki, bu da bir sonrakı məsələlərin (qarşılıqlı inam və etibar, məhsulların keyfiyyəti ilə bağlı məlumatlandırma, müxtəlif satış formalarının istifadəsi və s.) gələcəkdə zəminini formalaşdıracaqdır.

Hər iki məqamın mahiyyəti konkret investisiya layihələrinin mövcudluğunu mühüm şərt kimi sərgiləməkdir. Konkret investisiya layihəsi özündə müvafiq prosesə aydınlıq gətirə biləcək məlumatları birləşdirməkdə, onları vahid sistem şəklində tətbiq “süfrəsinə” çıxarmaqdadır. Bu zaman bir sıra məqamlara diqqətin yetirilməsi məqsədəuyğun olardı ki, onlardan da mühüm olanlarını aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür:

- investisiyanın ümumi məbləği;
- onun zaman ifadəsi baxımından tətbiqi şəkli;
- investor tərəfin məqsəd və maraqları;
- investisiyanın obyektinə və s.

Layihələrin təsnifat şəklində verilən əsas komponentləri onların məzmunu və tətbiq xüsusiyyətləri haqda fikirləri ümumiləşdirməlidir. Belə ki, investisiya obyektinə və ona uyğun məbləğ özündə çoxsaylı cəhətləri ifadə edir. Yəni, obyektin nədən ibarət olması onun işgüzar xarakteristikalarını, məhsuldarlıq, keyfiyyət, gəlirlilik kimi kateqoriyalara təsirləri müəyyənləşdirir. Bu rolda torpaq sahələri, texniki vasitələr, infrastruktur elementləri və digər obyektlər çıxış edə bilər.

Aqrar sahədə tətbiqi mümkün olan investisiyaların zaman ifadəsi baxımından təsnifləndirilməsi özündə bir sıra elementləri birləşdirə bilər ki, bunlardan mühüm olanlarını aşağıdakı kimi ifadə etmək mümkündür:

- istehsal mövsümü öncəki investisiyalar;
- birdəfəlik və ya mərhələli (hissələr şəklində) həyata keçirilən investisiyalar;
- bəlli zaman kəsikləri üzrə təkrarlanan investisiyalar və s.

Deyilənlərlə yanaşı investisiya proseslərinin qanunamüvafiq şəkildə həyata keçirilməsi də əhəmiyyətini qorumaqdadır. Belə ki, özünün müvafiq istifadə, tətbiq mexanizmləri ilə təzahür edən investisiya fəaliyyəti müəyyən tənzimləmə proseslərinə də məruz qalır ki, bu da müvafiq sahə üzrə hüquqi bazanın mövcudluğundan xəbər verir.

Məqalədə sadalanan məqamlar aqrar sahədə istehsalın investisiyalar vasitəsilə tarazlanması və inkişafına yönələn addımların xarakterizə edilməsi, bu əsasda məşğulluq, ərzaq bolluğunun yaradılması kimi istiqamətlərdə irəliləyişlərin əldə olunması məqsədini güdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.P. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət, Bakı, Asiya, 2003, 216 s.
2. Allahverdiyev H.A. Milli İqtisadiyyatın Dövlət tənzimlənməsi, Bakı, ADİU-nun mətbəəsi, 2007, 792 s.
3. Ağayev S.T. Sahibkarlıq fəaliyyətində maliyyə menecmentinin təşkili, Bakı, Elm, 2003, 200 s.
4. Bağirov M.S. Kənd təsərrüfatında istehsal və satış münasibətlərinin formalaşmasının müasir vəziyyəti və xüsusiyyətləri, Naxçıvan, Qeyrət, 2014, 107s.
5. Bağirov M.S. Aqrar sahədə resurs potensialı, onun istehsal və satış sisteminin formalaşmasında rolu, Naxçıvan, Qeyrət, 2013, 130 s.
6. Rüstəmov A.A., Qasımov D.Q. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi, Bakı, Avropa, 2013, 406s.
7. İbrahimova N.H. Müasirləşən iqtisadiyyat və təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili. Naxçıvan, Əcəmi, 2015, 184s.
8. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, İqtisadiyyat və həyat jurnalı, 2002, № 10-12, s.22-31.

9. Azərbaycan Respublikası DSK-nın rəsmi elektron ünvanı: www.stat.gov.az

10. İnvestisiyalar, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi
<http://www.economy.gov.az/index.php?lang=az>.

ABSTRACT

İlham Hüseynov

AGRARIAN PRODUCTION AND EVALUATION REAL INVESTMENT ENVIRONMENT

In the article, the main research object selected production processes and stages that exist in the agricultural sector. Agriculture, which is an advanced sector of the country's economy, along with the redemption of a part of the population's need indicators, is involved in providing raw materials for other industries.

Combining the production of crop and livestock products of the agrarian industry has the ability to use investment resources to improve production processes and on this basis in the field of increasing the quantitative and qualitative volumes of the output of products.

The work tells about the sectoral features of the investment environment, clarifies its nature and main features. Conducting research and comparative calculations on the main production indicators in the agricultural sector of the Nakhchivan Autonomous Republic for the years 2010-2016 gives the opportunity to express convictions on the compliance of the real situation and the use of investment processes.

Investments occupying an important place among economic instruments are subjected in the article to various classifications based on various factors. Along with their general characteristics, information about the possibilities of sectoral use, objects and forms, ways of their implementation, and their meaning is expressed in a complex form.

РЕЗЮМЕ

Ильхам Гусейнов

АГРАРНОЕ ПРОИЗВОДСТВО И ОЦЕНИВАНИЕ РЕАЛЬНОЙ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СРЕДЫ

В статье основным исследовательским объектом выбраны производственные процессы и стадии, существующие в аграрной сфере. Являющаяся передовой отраслью экономики страны сельское хозяйство наряду с погашением части потребностных показателей населения участвует путем обеспечения сырья в деятельности других отраслей.

Объединяющая в себе производства продукции растениеводства и животноводства аграрная отрасль обладает возможностью использования инвестиционных ресурсов для усовершенствования производственных процессов и на этой основе в сфере увеличения количественных и качественных объемов производимой продукции.

В работе повествуется об отраслевых особенностях инвестиционной среды, приводится ясность на его характер и основные признаки. Проведение исследований и сопоставительных расчетов по основным производственным показателям в аграрной отрасли Нахчыванской Автономной Республики за 2010-2016-ые годы дает возможность высказывания убеждений по соответствию реального положения и использованию инвестиционных процессов.

Занимающие важное место среди экономических инструментариев инвестиции подвергаются в статье различным классификациям на основе различных факторов. Наряду с их общей характеристикой повествуется в комплексной форме информация о возможностях отраслевого применения, объектах и формах, способах претворения в жизнь, выражаются мысли об их значимости.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

CEYHUN MAHMUDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
ceyhun.ilhamoglu@gmail.com

UOT: 334.72

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ

Açar sözlər: *sahibkarlıq fəaliyyəti, milli iqtisadiyyat, dövlət tənzimlənməsi, proteksionist siyasət, sosial-iqtisadi inkişaf*

Keywords: *entrepreneurial activity, national economy, state regulation, protectionist policy, socio-economic development*

Ключевые слова: *предпринимательская деятельность, национальная экономика, государственное регулирование, протекционистская политика, социально-экономическое развитие*

Dünyanın istənilən ölkəsinin yüksək inkişafı cəmiyyətin bütün üzvlərinin daimi, ardıcıl və müəyyən məqsədə doğru yönəldilmiş səylərini tələb edir. Belə ki, istənilən ölkənin istehsal gücləri kifayət qədər geniş spektr tamamilə zidd maraqlar daşıyır ki, bu maraqlar iqtisadiyyatın bütün səviyyəsində məqsədyönlü, dəqiq və daimi fəaliyyət göstərən tənzimləmə sistemi olmadan resursların səmərəli istifadəsinə imkan vermir. Bunun əsas səbəbi müxtəlif mülkiyyət formalarının yaranması, bazar subyektlərinin xüsusiləşdirilməsi ilə birbaşa bağlı olan, bəşər sivilizasiyasının ən mühüm nailiyyətlərindən biri hesab olunan bazar iqtisadiyyatının bütün cəmiyyətin və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin maraqları baxımından sosial-iqtisadi prosesləri avtomatik olaraq tənzimləmək iqtidarında olmamasıdır.

Digər tərəfdən inkişaf etmiş bazar sistemli ölkələrin təcrübəsinə istinad edərək nəzərə alınması vacib olan bir sıra faktorlar mövcuddur ki, bu faktorlar müxtəlif istiqamətlər üzrə “bazar azadlığı” məhdudlaşdırmağı zəruri edir. Bu aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

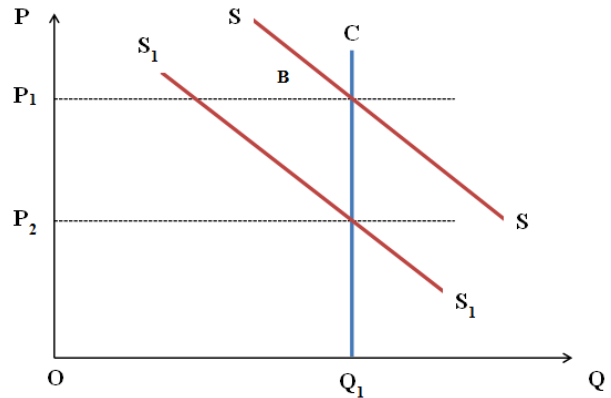
1. Bazar qanunlarının kortəbii fəaliyyəti iqtisadiyyatın dəyişkənliyini, disproporsionallığın müxtəlif formalarını doğurur və son nəticədə iqtisadi tənəzzülə aparıb çıxarır;
2. Nəzarətsiz bazar mühitində rəqabətin inkişafına mane olan inhisarçı strukturlar meydana gəlir;
3. İqtisadiyyatın kortəbii inkişafı ətraf təbii mühitə qeyri-rasional münasibətlə müşayiət edilir;
4. Bazar münasibətlərinin inkişafı dövlətin sosial cəhətdən müdafiə olunmayan əhali təbəqəsi üzərində nəzarətinin zəifləməsi ilə nəticələnir;
5. Korporativ maraqlar kölgə strukturlarının yaranmasına səbəb olur.

Məhz yuxarıda sadaladığımız amillərdən irəli gələrək onu qeyd etmək olar ki, müasir bazar iqtisadi sistemi dövlət tənzimlənməsinin vacibliyini inkar etmir. Bu nöqteyi-nəzərdən görkəmli ingilis sosioloq alimi Karl Popper yazır: “... bazar münasibətlərinə əsaslanan və əhəmiyyətli azad seçmə təklif edən sənaye cəmiyyəti hüquqi sistem və qanuni hakimiyyət olmadan ağılagəlməzdir. Belə ki, hüquqi baza olmadan iqtisadiyyat və bütövlükdə cəmiyyət inkişaf edə bilməz” [1, s.14]. Karl Popperin yazdıqlarından belə bir məntiqi nəticəyə gələ bilərik ki, dövlət ictimai sistemin ağırlıq mərkəzini özündə birləşdirməklə hakimiyyət sistemini təmərküzləşdirir, ölkədə mövcud olan çoxsaylı qeyri-dövlət institutlarının fəaliyyətinə təsir göstərə və cəmiyyətin ictimai-siyasi fəaliyyət prinsiplərini müəyyənləşdirə bilər.

Digər tərəfdən istər bazar münasibətlərinin, istərsə də bazar iqtisadi sisteminin atributlarından biri olan xüsusi mülkiyyətin, onun təcəssüm forması olan sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin zəruriliyini nəzəri cəhətdən, fikrimizcə, Keyns təlimi ilə – yüksək işsizlik səviyyəsində bazar sisteminin uzun müddət durğunluq halında ola bilməsi ilə klassik nəzəriyyənin ümumi müddəalarını – bazar sisteminin özünü tənzimləmə xüsusiyyətini müqayisə etməklə əsaslandırmaq olar. [2, 4]

1929-1933-cü illər böhranına qədər uzun müddət iqtisadiyyatda hakim mövqə tutan klassik istiqamət “Sey qanunu”na əsaslanaraq göstərirdi ki, bazar münasibətlərinin tərkib elementi olan rəqabət tələb və təklifin tarazlığını öz-özlüyündə tənzim edir və məhz bu baxımdan iqtisadiyyatda böhranın baş verməsi mümkün deyildir. İqtisadi proseslərə dövlət müdaxiləsini məqsədəuyğun saymayan klassik iqtisadçı A.Smit qeyd edirdi ki, sahibkarların mənfəət götürməyə yönəldilən fərdi fəaliyyətləri hərc-mərcliyə deyil, bazar ünsürləri ilə cəmiyyətdə qayda-qanun yaradılmasına səbəb olur və sahibkarların fərdi mənafeyi “görünməyən əl” vasitəsilə ictimai mənafeyə uyğunlaşdırılır. A.Smit təliminin tərəfdarları olan L.Valras, E.Bem-Baverk, F.Vizer, U.Cevons, A.Marşal hesab edirdilər ki, dövlət istehsal həcmi və məşğulluq səviyyəsinin tənzimlənməsinə qarışmamalı, dövlət tənzimlənməsi yalnız qiymətlərin səviyyəsinin müəyyənəndirilməsini əhatə etməlidir.

Klassiklər öz yanaşmalarında qiymət, əmək haqqı, faiz dərəcəsinin çevikliyi qeyd edir və göstərirdilər ki, məcmu təklif şaquli xəttə yerləşərək ümumi milli məhsulun (ÜMM) həcmi əks etdirir. Başqa sözlə desək, qiymət və əmək haqqı yuxarı-aşağı doğru hərəkət edərək tələblə təklif arasındakı tarazlılığı ifadə edə bilər. Klassiklərin fikrincə, qiymətin aşağı salınmasının əmək haqqının azalmasına səbəb olduğu halda belə, tam məşğulluğu təmin etmək olar. Belə ki, tələbin azalmasına görə qiymət səviyyəsinin aşağı düşməsi ümumi milli məhsulun azalması demək deyildir, yəni istehsal olunan əmtəə və xidmətlər başqa qiymətlə olsa da satılacaqdır. (şəkil 1)

Şəkil 1. Məcmu tələb və təklifin arasındakı tarazlıq halının klassik konsepsiya baxımından qrafik təsviri

Burada, SQ_1 – məcmu təklif; SS – məcmu tələb; S_1S_1 – yeni məcmu tələb; P – qiymət.

Beləliklə, məcmu tələbin azalması məşğulluğun və ÜMM azalmasına yox, ancaq və ancaq qiymətin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Makroiqtisadi sahədə dövlətin iqtisadi siyasətini yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkildə şərh edən klassiklər makroiqtisadi inkişafın ancaq qiymət səviyyəsinə təsir göstərdiyi fikrini irəli sürürdülər.

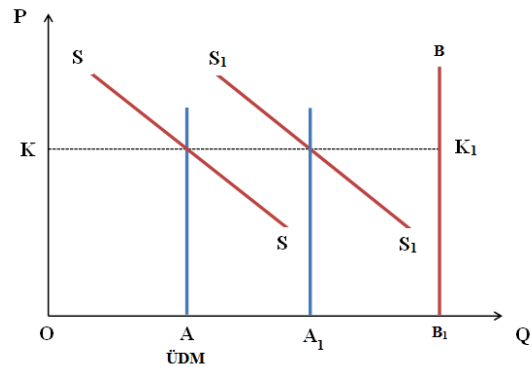
Klassik məktəbin nümayəndələrindən fərqli olaraq C.M.Keyns tərəfdarları qiymət, əmək haqqı və faiz dərəcəsinin nəinki qısa müddətdə, hətta orta müddətdə də dəyişməzliyini göstərirdilər. C.M.Keyns klassik yanaşmanın əsas çatışmazlıqlarını qeyd edərək göstərirdi ki, klassiklər işsizliyin hansı yolla azaldılacağını izah edə bilmirlər. XX əsrin 30-cu illərinin sosial-iqtisadi reallıqlarından meydana gələn C.M.Keyns nəzəriyyəsində ilk dəfə olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin iqtisadi həyatına dövlət müdaxiləsinin konseptual əsasları işlənib hazırlandı. C.M.Keyns makroiqtisadi tənzimlənmənin məğzini qiymət və əmək haqqına nisbətən çevik olan gəlirlərin dəyişilməsi şəraitində xərclərin idarə edilməsinin dövlət tənzimlənməsində görürdü. Qiymət və əmək haqqının qeyri-çevikliyi C.M.Keyns bu şəkildə izah edirdi: “Həmkarlar Təşkilatı ilə müəssisələr arasında bağlanan 3 illik kollektiv müqavilələr əsasında həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar əmək haqqı dərəcəsinin dəyişilməsi razılaşdırılır. Bu prosesə dövlət müdaxilə edərək yaşayış minimumunu müəyyən edir, gəlirlərin indeksləşdirilməsini həyata keçirir. Bəzi qiymət növlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi də onların çevikliyi azaldır. Müəssisələr də bir-biri ilə uzunmüddətli müqavilələri ilə bağlıdırlar və bazar situasiyasının dəyişilməsi ilə qiymət səviyyəsinin çevikliyi üst-üstə düşür. Bəzi müəssisələr isə dövlət güzəştlərinə malik olduqları üçün bazar situasiyasının dəyişilməsi onlarda da qiymətin çevikliyinə səbəb olmur. Bütün bunların hamısı qiymətlərin çevikliyi gecikdirirlər.”

C.M.Keynsin 1936-cı ildə çapdan çıxmış “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” əsərində klassik və neoklassik nəzəriyyələrdən əsaslı sürətdə fərqlənən yanaşmasının araşdırılmasına əsaslanaraq qeyd edə bilər ki, dövlət məcmu tələbə təsir edərək bütövlükdə iqtisadiyyatı tənzimləyə bilər. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin Keynes modeli tələbin idarə olunmasında dövlət tənzimlənməsi ilə bazar mexanizmlərinin vəhdətinə əsaslanır. Bu nəzəriyyəyə görə, dövlətin iqtisadiyyata,

o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyətinə müdaxiləsində başlıca məqsəd böhran hallarını aradan qaldırmaq, maksimum məşğulluq və iqtisadi artımı təmin etmək üçün sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini məqsəduyğun şəkildə idarə etməkdən ibarətdir. Fikrimizcə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin Keynes modeli aşağıdakı aspektlərə nəzərən dəyərlidir:

- dövlət büdcəsi vasitəsi ilə milli gəlirin yüklü bir hissəsinin yenidən bölüşdürülməsinə nail olunması;
- dövlət və qarışıq müəssisələrin formalaşdırılması hesabına sahibkarlığın dövlət bölməsinin yaradılması;
- iqtisadi mühiti stabilləşdirmək, milli məhsulun yüksək artım sürətinə nail olmaq, iqtisadiyyatdakı dövrü oynamaları yumşaltmaq və səmərəli məşğulluq səviyyəsini təmin etmək məqsədi ilə büdcə-vergi və maliyyə-kredit tənzimlənmə metodlarından istifadə edilməsi.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin Keynes modelində məcmu təklif absis oxuna (x oxuna) paralel götürülür ki, bu da qiymət və əmək haqqının qısa müddətdə qeyri-çevikliyi və işsizliyin mövcudluğunu əks etdirir. SS xətti D nöqtəsində KK_1 xəttini kəsir ki, ÜMM həcmi OA bərabərdir. Əgər tələb S_1S_1 qədər artsa bu qiymətin yüksəlməsinə yox, ümumi milli məhsulun AA_1 qədər artmasına səbəb olacaqdır (şəkil 2).

Şəkil 2. Keynes konsepsiyasına əsasında məcmu tələb və təklifin arasındakı tarazlıq halının qrafik təsviri

Burada, KK_1 – qısa dövrdə məcmu tələb; BB_1 – uzun dövrdə məcmu tələb; SS – məcmu tələb; S_1S_1 – yeni məcmu tələb; P – qiymət.

Keynes modelindən gələn məntiqə əsasən deyə bilərik ki, bazarın tənzimlənməsinə məcmu tələbə təsir etməklə nail olmaq mümkündür və bazarda böhran vəziyyətinin yaranmasının səbəbi «effektli» tələbin çatışmazlığındadır. Belə ki, əgər SS xətti KK_1 xəttini ordinat oxuna (y oxuna) yaxın vəziyyətdə kəsərdisə, bu zaman işsizliyin uzun müddət saxlanılacağı gözlənilir. C.M. Keynes qeyd edirdi ki, ÜMM artımına avtomatik təsir göstərən iqtisadi alət yoxdur. Buna görə də o, yazmışdır ki, son nəticədə biz elə dəyişənlər seçə bilərik ki, yaşadığımız cəmiyyəti idarə edən mərkəzi hakimiyyətin nəzarətinə uyumlu olsun.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini qəbul edən keynsçilər dövlət xərclərinin artırılması nəticəsində tələbin S_1S_1 xəttindən keçdiyini və ÜMM-un AA_1 qədər artdığını göstərirdilər. ÜMM-un artımı isə məşğulluğun qismən təmin olunması deməkdir.

Bu yanaşmaların hər ikisinin müsbət və mənfi cəhətləri olduğunu söyləyən iqtisadçılar məhz bu səbəbdən bu konsepsiyaların hansının düzgün olduğunu qəti söyləməyin mümkünsüzlüyü fikrini irəli sürürlər. Lakin, fikrimizcə XX əsrdə dünyada gedən iqtisadi proseslər iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin zəruriliyini bir daha sübut etdi. Belə ki, XX əsrin sonlarında inhisarçı kapitalın meydana gəlməsi, inhisarçı kapitalın təbii proseslərə təsiri nəticəsində makroiqtisadi tarazlığın pozulması, yeni fəaliyyətə başlamış sahibkarlıq subyektlərinin bazara daxil olma zamanı çətinliklərlə qarşılaşması, inhisarçı qruplar tərəfindən bazarda qiymətlərin diktə olunması dövlətin qiymətəmələgəlmə prosesinə təsirini zəruriləşdirdi.

XX əsrin sonlarında iqtisadiyyatda baş verən hadisələr klassik yanaşmanın – tələbin təklifə uyğun gəlməsi fikrinin cəfəngiyat olduğunu sübut etdi. Bunu belə bir fikir ilə əsaslandırmaq olar: “Cəmiyyət həmişə iqtisadi artıma can atır və o daim yığıma meyillidir.” Bu fikri C.M.Keynsin “iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi” ideyasına əsaslanaraq bu şəkildə izah etmək olar: cəmiyyətin yığıma meyilli olması onun istehsal etdiyi və ya yaratdığı maddi dəyərin müəyyən hissəsinin əmanət formasında yığıma yönəldilməsinə səbəb olur. Bu meyillilik istehlak dövriyyəsindən pulun çıxmasına və son nəticədə tələb səviyyəsinin azalmasına aparıb çıxarır. Tələb həcmının azalma-

sı təklif artıqlığına, başqa sözlə desək, iqtisadiyyatda böhranın yaranmasının başlıca səbəbi olan ifrat istehsalı meydana gətirir. Məhz bu baxımdan iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul olunan C.M.Keynsin “ümumi tələbin tənzimlənməsi” tezisi öz düzgünlüyünü və iqtisadi proseslərə dövlət müdaxiləsinin vacibliyini sübut edir.

C.M.Keyns təlimini nəzərdən keçirdikdə, bu təlimin əmanətlə investisiyanın və faiz normasının qarşılıqlı əlaqəsini, qiymətin rolunu əks etdirdiyini görürük. Belə ki, tələblə təklifin üst-üstə düşmədiyi halda, qiymətin aşağı və yuxarı olması alıcının gözləmə mövqeyi tutmasına (səmərəli gözləmə konsepsiyası), pulunu əmanət şəklində dəyərələndirməsinə səbəb olur. Alıcının bu davranışı investisiya resursunu artıraraq faiz normasını azaldır (və yaxud əksinə). Faiz normasının aşağı olması təklifi artırmağa çalışan istehsalçıların investisiyaya müraciət etməsinə, istehsalı genişləndirərək təklifi artırmasına, nəticə etibarilə, qiymətlərin aşağı düşməsi və alıcıların əmanətlərini geri alaraq bazara üz tutmasına səbəb olacaqdır. Fikrimizcə, bu prosesin tsiklik olaraq davam etməsi və nizamlı olması üçün dövlət tənzimlənməsi zəruridir.

Dövlət tənzimlənməsinin zərurliyi məsələsinin müzakirəsinə digər bir kontekstdən də yanaşmaq olar. Belə ki, bazarda təklifin artması halının tələblə uzlaşmaması neqativ haldır. Çünki bazarın qəbul etdiyi, reallaşdırılmış məhsul maddi nemət kimi qəbul edilir. Deməli, dövlət tənzimlənməsi zəruri haldır və bazarı tənzimləmək üçün dövlət “təshihedici” funksiyasını yerinə yetirməlidir.

Psixoloji prinsiplərə əsaslanan C.M.Keyns nəzəriyyəsinə dayanaraq qeyd edə bilər ki, əhali gəlirlərinin artması istehlak səviyyəsinin artması demək deyildir. Belə ki, əhalinin müəyyən qisminin yığıma meylli olması investisiya resurslarının həcmi artırır. Bu halda dövlətin üzərinə düşən başlıca vəzifə istehlakla əlavə istehlakın və ya istehsalın genişləndirilməsini tənzimləməkdir. Başqa sözlə desək, makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsi baxımından investisiya həcmi və əmanətlər arasındakı bağlılığı, qarşılıqlı əlaqəni nizamlamaqdır.

C.M.Keyns istehlaka obyektiv və subyektiv tərəflərdən yanaşaraq, psixoloji faktorlardan istifadə edərək hər bir fərdin bu və ya digər situasiyada hərəkətinin obyektiv reallığa yaxınlaşdığını qeyd edir və obyektiv-subyektiv qanunauyğunluqların vahid nəzəriyyənin tərkib hissələri olduğunu göstərirdi. Öz nəzəri müddəalarında makroiqtisadi təhlilə - milli gəlir, məşğulluq, tələb və təklif, investisiya kimi iqtisadi kateqoriyaların təhlilinə əsaslanan C.M.Keyns “görünməz əl” anlayışına tənqidi yanaşır və göstərirdi ki, ayrı-ayrı fərdlərin, xüsusən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fərdlərin varlanması hələ cəmiyyətin varlanması demək deyildir. Əksinə sahibkarlar arasında müxtəlif səpkidə ziddiyyətlər meydana gələ bilər ki, bu da iqtisadiyyatda böhran vəziyyəti yarada bilər. Digər tərəfdən iqtisadiyyatın kortəbii inkişafı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin ətraf təbii mühitə qeyri-rasional münasibəti ilə müşayiət edilir ki, bu hal iqtisadiyyatın, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin zərurliyini bir daha sübut edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bazar iqtisadi sistemində iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin mühüm istiqamətlərindən biri də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. Həm də bu rol daha çox kiçik və orta sahibkarlığın qorunması və həvəsləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilir. Bazar ölkələrinin təcrübəsi burada milli sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasının geniş bir sisteminin mövcud olduğunu göstərir. Bu sistemə təşkilati, qanunvericilik, inzibati-hüquq, büdcə, vergi, gömrük və s. sahələr üzrə həyata keçirilən kompleks tədbirlər daxildir. Həmin tədbirlər əsasən milli sahibkarlığı cəmiyyət qarşısında duran problemlərin həllinə cəlb etmək, iqtisadiyyatda özəl bölmənin formalaşması və yüksək inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətlərinin xüsusilə ilkin dövrlərində rəqabət mübarizəsinə davam gətirə bilməsi və möhkəmlənməsi üçün zəruri iqtisadi mühitəni təmin etmək, bir sosial təbəqə kimi milli sahibkarların öz qüvvələrini və imkanlarını dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə yönəltmək zərurətindən irəli gəlir.

Respublikamızda tənzimləmə obyektini kimi sahibkarlığın inkişafı aparılan iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir. Belə ki, dövlət tənzimləmə obyektini olaraq sahibkarlığın inkişafı münasibətlər sistemi ilə müəyyən olunur. Başqa sözlə desək, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi özündə iqtisadi, sosial, təşkilati, hüquqi və siyasi təminatlar sistemini ehtiva edir. Belə bir şəraitdə dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi prosesində aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. Sağlam rəqabət mühitinin yaradılması. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazar münasibətləri üçün səciyyəvi olan liberallaşdırma, istehsalın inkişafı, ilk növbədə, sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasından asılıdır. Rəqabət mühitinin yaradılması və təmini probleminin həlli sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətlərində inhisarçılıq meyillərinin hüquqi yolla qarşısının alınması ilə, yanaşı əhəmiyyətli dərəcədə kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafından və bu fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsindən asılıdır.

Burada qarşımıza belə bir sual çıxır: dövlət rəqabət mühitinin yaradılmasında nədən bu qədər maraqlıdır? Dünya ölkələrinin təcrübəsinə nəzər yetirdikdə, dövlətlərin kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı baxımından rəqabət mühitinin mövcudluğunda maraqlı olduğunu görürük. Belə ki, dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsini bazarda rəqabət mühiti yaradaraq həyata keçirir. Çünki, kəskin rəqabət şəraitində kiçik və orta sahibkarlar bazardakı boşluqları tutmaqla, başqa sözlə desək, yetərli maliyyə vəsaitləri olmasına baxmayaraq iri sahibkarlıq subyektlərinin kütləvi istehsalını həyata keçirə bilmədikləri məhsulları istehsal etməklə rəqabətə davam gətirir və bazarı əhalinin tələbat strukturunda yer alan, lakin iri müəssisələrdə istehsal olunmayan nadir məhsullarla təmin edir. Fikrimizcə, məhz bu baxımdan rus iqtisadçısı N.Q.Zyablyukun “ABŞ-da dövlət və kiçik biznes” adlı əsərindəki yanaşması - “dövlət kiçik və orta sahibkarlığa yardım etməli, onun mənafeyini güdməlidir. Çünki kiçik və orta sahibkarların mövcud və potensial imkanlarının stimullaşdırılması və inkişafını təmin etmədən iqtisadi təhlükəsizlikdən və maddi rifahdan danışmaq olmaz.” – düzgündür. [5, səh.26]

2. Sahibkarlar təbəqəsinin və sahibkarlıq subyektlərinin formalaşdırılması. Dövlətin bu istiqamətdə istifadə edəcəyi kifayət qədər müxtəlif imkan və vasitələri vardır. Dövlət vergi qoyma, kredit, sığorta və s. elmi əsaslandırılmış tənzimləmə vasitələrindən istifadə etməklə, iqtisadi məkanda hamı üçün eyni “oyun qaydaları”nı tətbiq etməklə sahibkarlığın formalaşdırılması və inkişafı üçün stimullar yaradır. Qeyd edək ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün dövlət iki əsas funksiyaları yerinə yetirir:

1) Kadr hazırlığı. Bu funksiya özünü iki istiqamətdə - sahibkarlar təbəqəsinin yetişdirilməsi və sahibkarlar üçün zəruri kadrların hazırlanması istiqamətlərində təcəssüm etdirir. Sahibkarlar təbəqəsinin yetişdirilməsi zamanı həlli vacib məsələlərdən biri sahibkarların hüquqi savadlılığının artırılmasıdır. Əgər gələcəyin sahibkarları kimi yetişən təbəqə öz hüquqlarını və öhdəliklərini bilsələr, bu Azərbaycanın işgüzar mühitində sağlam vəziyyətin saxlanılmasına kömək edəcək, o cümlədən iş adamlarının təhlükəsizlik hissələrini yüksəldəcəkdir.

2) Sahibkarlığa dövlət dəstəyi. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına dövlət dəstəyindən bəhs edərkən, qeyd etdiyimiz kimi, söhbət adətən kiçik və orta sahibkarlığa əlverişli şərait yaratmaqdan gedir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət dəstəyinin səmərəli sistemi mülkiyyət formasından və onun böyük-kiçikliyindən asılı olmayaraq, ümumiyyətlə, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında, onların hüquqi bərabərliyinin təmin olunmasında, heç birinin mənafeyinə toxunmadan bu və ya digər sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında ifadə olunur.

Sahibkarlığa dövlət dəstəyinin bu və ya digər variantının seçilməsi ölkənin inkişaf səviyyəsinə, sosial-iqtisadi şəraitindən və s. kimi amillərin təsirindən asılıdır. Bu amillərin təsiri nəzərə alınmaqla sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət dəstəyi iki istiqamətdə həyata keçirilir:

- sahibkarlığa maliyyə yardımı;
- qeyri-maliyyə xarakterli müdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

Dövlət güzəştli kredit və həvəsləndirici vergi siyasəti vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına böyük təkan verə bilər. Dövlət maliyyə köməyi ilə yanaşı, biznes infrastrukturunun yaradılması vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyətindəki riskləri azalda və cəmiyyətdə sahibkarlar ordusunun formalaşmasına şərait yarada bilər.

3. Yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalına, təklif səviyyəsinin artırılmasına xidmət edən və şərait yaradan innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi. Bu şəraitə sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və stimullaşdırıcı yardımların vasitəsi ilə nail olunur. Rəqabət qabiliyyətli yeni məhsul təklifinin formalaşması dövlət tərəfindən həyata keçirilən vergi, maliyyə-kredit, sığorta, amortizasiya və s. siyasəti vasitəsilə stimullaşdırılır. Fikrimizcə, dövlətin bu istiqamətdə həyata keçirəcəyi innovasiya siyasəti sahibkarlıq strategiyasının istiqamətləri ilə əlaqələndirilməlidir.

4. İnnovativ məhsullara birbaşa tələbatın formalaşdırılması və stimullaşdırılması. Fikrimizcə, bu zaman ilk əvvəl elm tutumlu məhsullara dövlət sifariş sistemi hazırlanmalı, dövlət sifarişləri cəmiyyətin tələbatı üçün zəruri olan elm tutumlu məhsulların istehsalı proqramı çərçivəsində formalaşdırılmalıdır.

5. Sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial səmərəsinin təmin edilməsi. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün sahibkarlıq strukturlarının diqqəti nəinki iqtisadi səmərənin, habelə sosial səmərənin alınmasına yönəldilməlidir. Başqa sözlə desək, dövlətin iqtisadi siyasətində azad sahibkarlığın dəstəklənməsi yalnız iqtisadi məqsədlərlə deyil, sosial amillərlə əsaslandırılmalıdır. Çünki sahibkarlar tərəfindən sosial səmərənin təmin olunması əhalinin yaşayış səviyyəsinin əsasını təşkil edir. Fikrimizcə, burada əsas istiqamət milli sərvətin artırılması və əhali rifahının yüksəldilməsi imkanlarının genişləndirilməsi olmalıdır.

6. Risk faktorunun aradan qaldırılması və minimumlaşdırılması. Klassik iqtisadçılar sahibkarlıq anlayışını risk və gəlirlə bağlı olaraq dəyərləndirirlər. Bu yanaşmada sahibkarlar istehsal prosesindəki risk amilinə qarşılıq gəlir əldə etmək məqsədilə istehsal amillərindən istifadə edirlər. Qeyd edək ki, ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafı səviyyəsinə görə rəqabət güclənir, kəskinləşir. Kəskin rəqabət şəraitində yaşamaq üçün yenilik axtarışına getmək lazımdır ki, bu da riski qaçınılmaq olaraq gücləndirir. Bu zaman sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı baxımından riski yol verilən həddə endirmək üçün mövcud hadisələri proqnozlaşdıraraq və qiymətləndirərək dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi zəruridir. Çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi risksiz mümkün deyildir. Əgər sahibkar riskə getmirsə, son nəticədə, o iflasa uğrayır. Qeyd edək ki, risk amillərinin mövcudluğu, eyni zamanda, sahibkarların vəsait və resurslara qənaət etməsi üçün güclü stimuldur.

Digər bir tərəfdən riskin yol verilən həddə endirilməsi, başqa sözlə desək minimalizə edilməsi məqsədilə sahibkarlığın qorunması və həvəsləndirilməsinin zəruri ilkin şərtlərindən biri onun səmərəli fəaliyyəti üçün bazar modelinə uyğun hüquqi mexanizmin yaradılmasıdır. Burada məqsəd ilk növbədə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan özəl sektor üçün dəqiq və geniş qanunvericilik bazasının formalaşması, təsərrüfat subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün hüquqi təminatın yaradılması, habelə sahibkarlığın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin hüquqi zəmininin tərtib olunmasıdır.

Sahibkarlığın hüquqi bazasının təmin edilməsi işgüzar fəaliyyətin bir çox sahələrini, cəhətlərini və tərəflərini əhatə edən müxtəlif iqtisadi qanunlar və müvafiq qanunvericilik sənədləri vasitəsilə mümkün olur. Müasir inkişaf etmiş bazar ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlət tərəfindən xüsusi mülkiyyət hüququnun müdafiəsi və bağlanmış sazişlərin icrasının təmin edilməsi normal sahibkarlıq fəaliyyətinin ən zəruri ilkin şərtləridir və bu sahədə dövlətin vacib funksiyalarından biridir.

Müasir bazar münasibətləri sistemini qurmaq və ya formalaşdırmaq vəzifəsini qarşısına başlıca məqsəd kimi qoymuş ölkələrdə, o cümlədən respublikamızda sahibkarlığın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin hüquqi bazasının formalaşdırılması sahəsində dünya təcrübəsinə və ölkəmizin spesifik şəraitinə əsaslanaraq Milli Məclis tərəfindən iqtisadi islahatlarla bağlı 100-dən yuxarı qanun, müvafiq qanunvericilik sənədləri qəbul edilmişdir ki, bunların da xeyli hissəsi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bu və ya digər formada əlaqədardır.

Ölkəmizdə işgüzar fəaliyyətlə bağlı baza xarakterli qanunlardan biri “Sahibkarlıq fəaliyyəti” haqqında qanundur. Bu hüquqi sənəd Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın prinsiplərini, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, həmçinin onların məsuliyyətlərini müəyyən edir, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsinin və həvəsləndirilməsinin forma və üsullarını açıqlayır, sahibkarların dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir. Bu qanun, həmçinin bütün mülkiyyət formalarının bərabərliyi, müstəqil olaraq işgüzar fəaliyyət sahəsinin seçilməsi və iqtisadi qərarlar qəbul edilməsi əsasında işgüzar fəaliyyətin genişlənməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir. Qanunda qeyd edilir ki, dövlət sahibkarlıq fəaliyyətini qanunvericilik, inzibati hüquq, büdcə, vergi və pul-kredit sistemləri vasitəsilə tənzimləyir, sahibkarlığa kömək məqsədilə informasiya, məsləhət, elm və tədris mərkəzləri, maliyyə fondları yaradır, həmçinin bir sıra bu tipli tədbirlər həyata keçirir.

Fikrimizcə, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zamanı iqtisadi qanunçuluğu bərqərar etmək məqsədilə aşağıdakı prinsiplər əsas götürülməlidir:

✓ Dövlətin iqtisadi qanunları, hüquqi normaları ümumi, dəqiq və daimi xarakter daşımali, dövlətin istədiyi vaxt bu qanunları dəyişmək imkanı olmamalıdır;

✓ Müvafiq iqtisadi qanunlar sahibkarlıq subyektlərinə münasibətdə ayrıseçkilik yaratmamalı, eyni işgüzar fəaliyyəti həyata keçirən bütün təsərrüfat subyektlərinə şamil edilməlidir;

✓ Dövlətin iqtisadi qanunlar sistemində bir-birinə zidd olan, bir-birini inkar edən sənədlər olmamalı, mövcud olan və yeni dərc edilən qanunlar bir-birini tamamlamalı və şərtləndirməli, sahibkarlığın hüquqi bazasının daha da genişləndirilməsinə və yaxşılaşdırılmasına xidmət etməlidir;

✓ Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi bazası möhkəm sosial təminatla malik olmalıdır. Bu o deməkdir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri qanunlarda öz əksini tapmış müddəalara etimad göstərməli, sahibkarlığı əhatə edən hüquqi mühitin daimiliyinə və səmərəsinə inanmalıdırlar. Əgər qanunla öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə əməl etməzsə, yaxud bu qanundan doğan tələbləri reallaşdırmaqda öz səlahiyyətlərindən axıradək istifadə etməzsə, bu halda insanlar da digərlərinin mülkiyyət hüququna hörmət etməyəcək, sahibkarlar bağladıkları sazişləri yerinə yetirməyəcək və bir-birinə münasibətdə haqsız rəqabətə baş vuracaqlardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin başlıca məqsədi dövlətin, cəmiyyətin və əhalinin mənafeyini müdafiə etməkdir. Bazar münasibətləri şəraitində istehsalçı və istehlakçının hüquqlarının qorunması, ölkədə qayda-qanun və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi kimi ciddi vəzifələr dövlətə həvalə olunur. Bu isə milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və azad sahibkarlığın inkişafı üçün əsasdır. Mülkiyyət formalarından və sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dövlət öz rol və funksiyalarından iqtisadiyyatda istifadə etməli, milli iqtisadiyyatın formalaşması üçün müvafiq şərait yaratmalıdır. Həmçinin sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir edən hər cür bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması, onların fəaliyyətinə təsirlərin sıfıra endirilməsi bu sahədə dövlət tənzimlənməsinin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı bazar iqtisadi sisteminin mexanizmlərinin tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Belə vasitələrin formalaşması və inkişafında sahibkarlıq subyektlərinin də rolu danılmazdır. İlk növbədə sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə etik-hüquqi normaların formalaşması azad bazar rəqabəti formalarının inkişafına, haqsız rəqabət meyillərinin aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərir. Qeyd edək ki, bazar münasibətlərinin daha müasir üsullarla tənzimlənməsində bu amil xüsusi aktuallığı ilə səciyyələnir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində müxtəlif formalara üstünlük verilə bilər. Hüquqi tənzimləmə forması sahənin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə hüquqi tənzimləmənin müxtəlif istiqamətlərindən istifadə edilə bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif hüquqi tənzimləmə formaları bazar mexanizminin məhdudlaşdırılmasına deyil, əksinə onun daha səmərəli şəkildə inkişafına şərait yaratmaqla, son nəticədə iqtisadi inkişaf prosesinə əsaslı surətdə təkan verməlidir. Məhz bu baxımdan müasir dövrün tələbləri nəzərə alınmaqla hüquqi tənzimləmə formalarının təkmilləşdirilməsi ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün xüsusilə zəruridir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi zamanı normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin bir-biri ilə bağlılığına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sahibkarlığın təşkilati-hüquqi əsaslarının təmin edilməsi və tədricən genişləndirilməsi bu istiqamətdə atılan ilkin addımlardan sayıla bilər. Fikrimizcə, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin hüquqi və qanunvericilik əsaslarının təmin edilməsi və genişləndirilməsi ilə bağlı aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- təsərrüfat subyektlərinin təşkili və qeydiyyatı prosesinin təkmilləşdirilməsi;
- müəssisələrin ləğv edilmə və ya müflisləşmə prosedurlarının bazar tələbləri ilə uyğunlaşdırılması;
- təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində istifadə olunan uçot-hesabat sisteminin beynəlxalq uçot və hesabat standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin normativ əsasını sahibkarlıq haqqında qanunlar və digər iqtisadi idarəetmə mexanizmlərinin normativ bazasının sahibkarlıqda reallaşma xüsusiyyətləri kəsb edir. O cümlədən dövlət büdcəsinin təsdiqi, vergi məəcəlləsi, idxal və ixrac qanunları, müəssisələr haqqında, məhdud məsuliyyətli müəssisələr haqqında, kiçik sahibkarlığa kömək, kredit ittifaqları haqqında qanunların əsas müddəaları normativ bazanı təşkil edir. Bu qanunlar sisteminin hər biri ayrı-ayrılıqda konkret məqsəd və mexanizmləri özündə birləşdirdiyi kimi, hər bir mexanizmin

fəaliyyət dairəsinin ümumi prinsipləri və reallaşma xüsusiyyətləri icra orqanlarının qəbul etdiyi işlək mexanizmlərdən və metodiki təlimatlardan xeyli asılıdır. Fikrimizcə, qanunların tənzimləmə funksiyası, onların normativ parametrlərinin və qaydalarının real, başqa sözlə desək, mövcud vəziyyəti ilə bağlı olan və həmin vəziyyətin dəyişməsinə səbəb olan əməli funksiyalara malik olmalıdır.

Dövlətin uzunmüddətli iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətləri və prinsipləri əsasında sahibkarlığın inkişafı keyfiyyətcə yeni təsərrüfatçılıq münasibətləri sisteminin formalaşmasına əsaslanır. Göstərilən prinsiplər dövlətin sahibkarlığın inkişafında üzərinə götürdüyü öhdəlikləri və sahibkarın cəmiyyətə münasibətdə məsuliyyətinin əsas müddəalarını formalaşdırmışdır. Bu meyarlar dövlətin xüsusi mülkiyyətin və şəxsiyyət azadlığının toxunulmazlığının əsas dəyərlərə çevrilməsinə şərait yaradan sosial-iqtisadi mühitin yaradılmasına təminatı, eyni zamanda sahibkarın dövlətə münasibətdə özünün sosial və hüquqi məsuliyyətini dərk edərək onlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

Ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafının təmin edilməsi bu məqsədlə dövlətlə sahibkarlar arasında tərəfdaşlığın institusional təşkilini zərurətə çevirmişdir. Sahibkarlar artıq mövcud problemlərin həllində iştirak edir. Bu baxımdan yaradılmış mexanizmlər (Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu, Sahibkarlar Şurası, Biznes Tədris Mərkəzləri və s.) dövlət-sahibkar münasibətlərinin sivil müstəvidə inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Heydər Əliyevin sahibkarlığın inkişafı modelinin mühüm səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri həmin model çərçivəsində davamlı inkişaf üçün əsaslı zəminin formalaşmasıdır.

Dövlət və sahibkarlar arasındakı münasibətlər sistemi istehsal olunmuş məhsul və xidmətin reallaşması istiqamətlərində yaranır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri, müəssisələrin ixtisaslaşma səviyyəsi, istehsal olunmuş məhsulun marketinq quruluşu, sahibkarların idxal-ixrac prosesindəki rolu müəssisələrin tənzimləmə dairəsini və mexanizmlərinin əhatə seqmentini müəyyən edir.

Müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında sahibkarlığın rolu və onun stimullaşdırılması tədbirləri tənzimləmə mexanizmlərinin seçilməsini və onların əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Bu zaman dövlət tənzimlənməsi vasitələrinin seçilməsi, tənzimlənmənin xarakteri və fəaliyyət mexanizminin aydınlaşdırılması, tənzimlənmənin məqsəd və vəzifələrinin, onun uzunmüddətli və qısamüddətliyyətinin, prioritetlərinin, forma və metodlarının müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu baxımdan sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin effektivliyini artırmaq, tənzimləmə vasitələrinin təsir dairəsini gücləndirmək üçün beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi məqsəduyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov C.İ. Biznes, əsasları, təşkili və idarəedilməsi, dərs vəsaiti, Naxçıvan, İdeya, 2011, 272 səh.
2. Adam Smit. Xalqların sərvəti, Bakı, 2010, 827 səh.
3. Məmmədova Ş.S., Əmiraslanova N.T. Müasir iqtisadi nəzəriyyələr, Dərs vəsaiti. Sumqayıt, 2016, 164 səh.
4. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег, Москва, Гелиос, 2002, 352 стр.
5. Зяблук Н.Г. Государство и малый бизнес США: Социально-политический аспект. Москва, Наука, 1987
6. Дегтярев А.Н., Лузина И.А. Государственная поддержка предпринимательского сектора: мировой и российский опыт, Москва, 2000
7. Гайнутдинов Э.М. Основы предпринимательства, Минск, Высшая школа, 2003, 45 стр.

ABSTRACT

Jeyhun Mahmudov

THE NECESSITY OF STATE REGULATION OF ENTREPRENEURSHIP ACTIVITY

In the article is theoretically justified the necessity of regulating entrepreneurial activity, one of the embodiments of market relations and are compared the general provisions of the theory of the Keynes with the general provisions of the classical theory.

In the scientific article also selected the tools for regulating entrepreneurial activity, clarified the nature of the regulation, is based on the country`s historical and national characteristics and socioeconomic status states that state regulating entrepreneurial activity, shown the state regulation mechanisms.

РЕЗЮМЕ

Джейхун Махмудов

НЕОБХОДИМОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье обоснована с теоретической точки зрения необходимость регулирования предпринимательской деятельности, как одной из форм предоставления рыночных отношений, проводится сопоставление общих положений классической теории с общими положениями теории Кейнса.

В научной статье также выбраны инструменты регулирования предпринимательской деятельности, разъяснен характер регулирования, обосновано претворение в жизнь государственного регулирования предпринимательской деятельности в соответствии с историческими и национальными особенностями страны, его социально-экономическим положением, показаны механизмы государственного регулирования.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

ƏŞRƏF ƏLƏKBƏROV*Naxçıvan Dövlət Universiteti**a.ashraf@mail.ru*

UOT:338

İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ İNVESTİSİYA AMİLİ**Açar sözlər:** *bazar iqtisadiyyatı, qloballaşma, kapital, iqtisadi təhlükəsizlik, iqtisadi inkişaf***Key words:** market economy, globalization, capital, economic security, economic development**Ключевые слова:** *рыночная экономика, глобализация, капитал, экономическая безопасность, экономическое развитие*

İqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsi kapitalın hərəkəti, o cümlədən beynəlxalq hərəkəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Dünya iqtisadi sisteminin formalaşmasında kapital axınının mühüm rolu, milli iqtisadiyyatlar çərçivəsində investisiya mühitinə artan diqqət qloballaşma dövrünün xarakterik cəhətlərindəndir. Milli iqtisadi sistemin dünya təsərrüfatına inteqrasiyası, xeyli dərəcədə xarici investisiyaların həcmi, strukturu, investorların məqsədi və üstünlük verdikləri vasitələrdən asılıdır. Açıq iqtisadi inkişaf sistemində investisiya proseslərinin xarakteri və tənzimlənməsi imkanları iqtisadi təhlükəsizliyin təminatında həlledici rola malikdir. Bu və digər səbəblərdən iqtisadi təhlükəsizliyin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərinin tədqiqində investisiya aspektlərinin önə çəkilməsi obyektiv zərurətdir.

İnvestisiya dedikdə, mənfəət və ya sosial effekt əldə edilməsi məqsədi ilə sahibkarlıq obyektləri və digər növ fəaliyyətlərə qoyulmuş maliyyə vəsaiti, eləcə də maddi və intellektual qiymətlilər nəzərdə tutulur. İnvestisiya mühiti və onun idarə edilməsində başlıca vasitə olan investisiya siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm atributudur. Struktur əmələ gətirən investisiya mühitində baş verən dəyişikliklərin iqtisadi təhlükəsizlik meyarları üzrə qiymətləndirilməsi investisiya fəaliyyətinin əsas obyektlərini əhatə etməlidir. Həmin obyektlərə qiymətli kağızlar (səhmlər, istiqrazlar və s.), iqtisadiyyatın bütün sahələrində yeni yaradılan və modernləşdirilən əsas fondlar və dövriyyə vəsaitləri, məqsədli pul əmanətləri, elmi-texniki məhsul və mülkiyyətin digər obyektləri, əmlak hüququ və intellektual mülkiyyət hüququ aid edilir. Göründüyü kimi, iqtisadi təhlükəsizliyin investisiya aspektləri kifayət qədər geniş spektrlidir.

İnvestisiya fəaliyyəti subyektləri (investorlar) hasilat, tikinti, innovasiya və maliyyə kapitalı dövriyyəsi sferasına daha çox diqqət yetirirlər. İnvestisiya proseslərinin iqtisadi təhlükəsizlik müstəvisində araşdırılması zamanı investisiyalaşmanın əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıların fərqləndirilməsi məqsədəuyğundur: istehsalın genişləndirilməsinə, istehsal infrastrukturunun inkişafına, modernləşdirməyə, material ehtiyatlarının artırılmasına, sosial infrastrukturun inkişafına, elmə, kadr hazırlığına investisiyalar.

İnvestisiya prosesləri əsas kapitalın artırılması və yeniləşdirilməsi, innovasiyalı inkişafın, struktur təkmilləşmələrinin həyata keçirilməsinə və istehsalın səmərəliliyini yüksəldən digər bu kimi vəzifələrin icrasına yönəldilir. Həmin vəzifələrin müqabilində investorların öhdəlikləri, onların təmin edilmiş hüquqları fəaliyyət mühitini formalaşdırmaqla bərabər, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə mühüm təsir imkanına malikdir.

Xarici investisiyalar milli iqtisadiyyatın inkişaf strukturuna və tempinə, texnoloji proseslərin inteqrasiyasının iqtisadi-ekoloji xarakterinə, resurslardan istifadənin səmərəliliyinə, gəlirlərin bölüşdürülməsi rejiminə, bir sözlə, ölkədə iqtisadi fəallıq mühitinə həlledici təsir göstərməklə maksimum mənfəət əldə etməyə yönəldilir. Odur ki, xarici investorların maraqları, onların fəaliyyət

kursu dövlətin inkişaf strategiyası baxımından hərtərəfli qiymətləndirilməli, milli mənafeələrə prioritetlik verilməlidir.

Xarici qurumlar ölkəyə investisiya yönəldənə qədər əsasən aşağıdakı amilləri araşdırır: yerli bazarın xarakteristikası, işçi qüvvəsi, təbii ehtiyatlar, valyuta riski, kapitalın qayıtması, intellektual qabiliyyətin hüquqlarının müdafiəsi, ticarət siyasəti, dövlət tənzimlənməsi, vergi dərəcələri, siyasi sabitlik, makroiqtisadi siyasət, infraqurum və xidmət.

Dövlətin xarici investisiyalar üçün yaratdığı fəaliyyət mühiti beynəlxalq standartlara uyğun olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında xarici investorların fəaliyyəti “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” (1992- ci il) və bir sıra digər qanunlar və normativ-hüquqi aktlar vasitəsilə tənzimlənir.

Milli iqtisadiyyata cəlb edilən xarici investisiyaların yuxarı və aşağı həddi, inkişafın konkret mərhələsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. Əksər ölkələrin təcrübəsi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, investisiyanın zəruri minimumdan aşağı olması deflyasiya proseslərinə, yolverilən həddən artıqlığı isə inflyasiyaya rəvac verə bilər.

Artıq qeyd edildiyi kimi, xarici investorların başlıca məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Odur ki, iqtisadiyyatın istənilən sahəsinə investisiya qoyuluşlarının yönəldilməsinin əlverişliyi, ilk növbədə rentabellik səviyyəsi ilə müəyyən olunur. İstehsalda rentabelliğin aşağı olması isə, əsasən kreditlərin bahalıqı, vergilərin ağırlığı, riskin böyüklüyü ilə izah olunur.

Milli iqtisadi inkişaf strategiyası ilə xarici investorların fəaliyyət məqsədi arasında prinsipial fərqlərin başlıca səbəbi budur. Məsələn ondadır ki, həmin strategiya makroiqtisadi göstəricilərin optimal səviyyəsinin əldə edilməsini, yəni inkişafda makroiqtisadi dayanıqlığı, regionların dinamik və tarazlı sosial-iqtisadi inkişafını, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəlməsini və quruluşunun yaxşılaşdırılmasını, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin və ümumiyyətlə həyat səviyyəsinin yüksəlməsini nəzərdə tutur. Odur ki, milli iqtisadi mənafeələr baxımından investisiya prioritetlərinin əsaslandırılmasında sahənin rentabelliğinin yeganə meyar sayılması yolverilməzdir.

Qapalı istehsal sahələrinə xarici investisiyanın daxil olmasını məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə milli investisiyanı formalaşdırmaq iqtisadi təhlükəsizlik baxımından zəruridir. Bu isə öz növbəsində maliyyə-kredit sisteminin möhkəmləndirilməsi istiqamətində tədbirlər görülməsini nəzərdə tutur.

İnvestisiya siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi aşağıdakı prinsiplərin reallaşmasından asılıdır:

- inflyasiyasız yığım mənbələrinin rolunun artırılması;
- investisiya layihələrinin dövlət-kommersiya birgə maliyyələşdirilməsinin genişləndirilməsi;
- qaytarılmayan büdcə maliyyələşdirilməsinin tədricən qaytarılan kreditləşmə ilə əvəz olunması;
- maliyyə resurslarının yüksək effektiv investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi;
- mülkiyyət formasından və istehsal sahəsindən asılı olmayaraq kiçik və orta biznesə yardım göstərilməsi;
- xarici investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması.

Qeyd edək ki, bu zaman iqtisadi təhlükəsizliyin prinsipləri təmin edilməlidir.

Səmərəli struktur siyasəti istehsalın strukturunun bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması şəraitində mümkündür. Bu da öz növbəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin saxlanması məqsəd uyğunluğunun əsaslandırılmasını, “qızıl səhmi” dövlətə məxsus olmayan müəssisələrin qəbul etdiyi qərarlara dövlətin təsir imkanlarının gücləndirilməsini, əlverişli strukturun formalaşmasına şərait yaradan sahələrə xarici kapitalın cəlb edilməsini; optimal iqtisadi strukturu inkişaf etdirən lokomotiv sahələrin və istehsal sferasının qanunvericiliklə müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

İstehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi investisiya, o cümlədən, xüsusi investisiya qoyuluşlarının həcmindən birbaşa asılıdır. Xüsusi investisiya dedikdə, fiziki şəxsin mənfəət əldə etmək məqsədilə öz vəsaitini maliyyə aktivlərində yerləşdirməsidir. Xüsusi investorların maliyyə vəsaitlərinin xarici və daxili təhlükələrdən qorunması üçün dövlət səviyyəsində tədbirlər mühityaradan amillərin hərtərəfli xarakteristikasına əsaslanmalıdır. Xüsusi investisiya üçün təhlükə yarada biləcək amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- bank sisteminin qeyri-sabitliyi;

- fiziki şəxslərin və kommertiya banklarının vəsaitlərinin sığortalanmaması;
- fond bazarının fəaliyyətindəki qeyri – sabitlik;
- qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara müvafiq olmaması və s.

Dövlət investisiyaları iqtisadiyyatın tənzimləməsi vasitələri sırasında xüsusi mövqeyə malikdir. Dövlət ayrı-ayrı sahələrə xüsusi bölmənin investisiya qoyuluşlarını həvəsləndirməklə yanaşı, iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirmək, infrastrukturu inkişaf etdirmək məqsədilə müəyyən sahələrə özü də investisiya qoyuluşu həyata keçirir. Bu zaman dövlət bazarın meyil göstərmədiyi, investisiya qoymağı və səmərəli hesab etmədiyi sahələrdə fəaliyyət göstərir.

İslahatlar dövrünün problemləri daxili investisiya potensialına neqativ təsir edir. Oudur ki, potensial daxili investorların vəsaitləri diqqət mərkəzində olmalıdır. Həllədiçi amil həmin investorların fəallıq səviyyəsidir. Təhlillər göstərir ki, son illər bəzi daxili potensial investorların fəallığı qənaətbəxş hesab oluna bilər. Artıq daxili kapitalın əhəmiyyətli hissəsi ticarət-vasitəçilik sferasından istehsala axmaqdadır. Bu isə dövlət büdcəsi gəlirlərində daxili kapitalın payının artmasına rəvac verən səbəblərdən biridir.

Postsovet ölkələrində investisiya-innovasiya fəallığının aşağı düşməsi, elmi-texniki potensialın dağılmasının əsas səbəbi əsaslı tikinti məhsullarının həcmi azalması, alt sahələr arasındakı iqtisadi əlaqələrin pozulması, investisiya sferasında strateji istiqamətlərin düzgün müəyyənəndirilməməsi olmuşdur. İvetisiya fəllığının aşağı düşməsinə postsovet ölkənin istehsal potensialının köhnəlməsi də güclü təsir etmişdir.

Araşdırmalar və xarici təcrübənin təhlili göstərir ki, investisiya – innovasiya fəallığının təmin edilməsi məqsədi ilə vençur kapitalından istifadə edilməsi, müəyyən hallarda özünü doğruldur. Vençur kapitalının əsas xüsusiyyəti onun mütləq geri qaytarılması tələbinin olmamasıdır. Keçən əsrin 50-ci illərində ilk dəfə ABŞ-da meydana gəlmiş vençur işgüzarlığının yaranması aşağıdakı amillərlə izah olunur:

- investisiya proseslərinin gərginliyinin zəifləməsi şəraitində böyük məbləğdə kapitalın yığılması;
- böyük cəsarət tələb edən elm tutumlu sahələrə vəsait qoyulması arzusu;
- ölkədəki güclü elmi kəşf və ixtiraların, təcrübə konstruktor işləmələrinin istehsala daxil olmaq üçün öz növbəsini gözləməsi və s.

ABŞ-da 400-ə yaxın vençur kapitalının ixtisaslaşdırılmış şirkətləri vardır ki, onlar da öz aktivlərini yaradırlar, yəni əsas və dövriyyə fondları müxtəlif fəaliyyət növləri hesabına, təqaüd fondları və əhalinin şəxsi əmanətləri hesabına formalaşırlar. Məhz ABŞ və Şərqi Avropanın bəzi ölkələrinin təcrübəsinin hərtərəfli təhlili XXI əsrdə vençur işgüzarlığının aşağıdakı problemlərin həllindən asılı olduğunu söyləməyə əsas verir:

- vençur biznesinin əsas iqtisadi şərti olan bazar münasibətlərinin inkişafını təmin edən özəlləşdirmənin sürətləndirilməsi;
- dövlət mülkiyyətini inhisarsızlaşdırmaq və özəlləşdirmək, bunun vasitəsilə vençurların marağını artırmaq;
- fərdi, xüsusi və büdcə vəsaitləri büdcə vəsaitləri hesabına vençur biznesinə kömək məqsədilə ictimai fondların yaradılması. Buna vençur biznesinin infrastukturunun mərkəzləşdirilmiş şəkildə yaradılmasını aid etmək olar: qiymətli kağızlar bazarı, intellekt birjalrı, elmi-texniki bazarı, kommertiya- vasitəçilik və idarəçilik formaları və s.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının investisiyaya olan tələbatı artmışdır. Bu tələbatı məlum olduğu kimi, daxili və xarici mənbələr hesabına ödəmək mümkündür. Əksər yerli müəssisələrin öz vəsaitlərinin azlığı, onların və investisiya bazarına ciddi təsir etmək iqtidarında olmaması islahatların ilkin mərhələsinin səciyyəvi cəhətləridir. Bu mərhələyə xas olan sərt maliyyə-kredit siyasəti dövlət büdcəsindən dövlət müəssisələrinin dəstəklənməsi imkanını məhdudlaşdırır. Qeyd olunanlar həmin dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişafına xarici kapitalın cəlb edilməsini tələb edir.

Azərbaycan şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin investisiya aspektləri neft amilindən, onun kommertiya istehsalından ayrılıqda nəzərdən keçirilə bilməz. Dünyada neftin kommertiya istehsalı təxminən 1850-ci ildə, məhz Bakıda başlamışdır. Azərbaycanın neft potensialı XIX əsrin sonunda daha da artmışdı. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində yer kürəsində hasil edilən 20 milyon ton neftin 50%-dən

çoxu Azərbaycanın payına düşürdü. 1881-ci ildə Bakıda 9, 2 milyon manatlıq, 1890-cı ildə isə 87, 9 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da bütün Qafqaz sənaye məhsulu dəyərini 1/3-ni təşkil edirdi. XX əsrin 30-cu illərinin sonuna qədər dünyada neft hasilatının adambaşı və ərazi vahidi üzrə təsnifat göstəricisində, tam mənada Azərbaycan lider bir ölkə olmuşdur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasına xarici investorların cəlb olunması prosesi, əsasən, 1994-cü ildən başlanmışdır. Bu ölkədə yaranan sabitliyin, təbii sərvətlərin sivil istifadəsi üçün şəraitin təşəkkül tapmasının, hüquqi bazanın formalaşmasında lazımı səviyyənin əldə olunmasının nəticəsi idi. İnvestorlar bu və ya digər ölkəyə sərmayə qoymaq istəyərkən öz strateji maraqlarından çıxış edərək, ilk növbədə, həmin ölkədəki investisiya mühitinin əlverişliliyi ilə maraqlanırlar. Investisiya mühitinin əlverişliliyi isə ölkədəki cəlbedici resurs potensialının mövcudluğu, investisiya qoyuluşlarının risk dərəcəsinin minimum olması və qanunvericiliyin təşkil olunması kimi amillərdən asılıdır.

Xarici investisiyaların ölkəmizə cəlb olunması tarixinin məhz 1994-cü ildən başlanmasının digər bir səbəbi həmin ildə Azərbaycanda birgə müəssisələrin yaradılması olmuşdur. 1994-cü ildə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının təqdim etdikləri kreditlərlə birlikdə xarici investisiyaların həcmi 173, 3 milyon dollar olmuşdur. Bunun isə 16%-i birgə müəssisələrin payına düşürdü.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların axını “Əsrin müqaviləsi” bağlandıqdan sonra gücləndi. Azərbaycan neft sənayesinin inkişafına yönəldilən bu müqavilədə müxtəlif ölkələrin aparıcı neft şirkətləri iştirak edirlər. Onların arasında ABŞ-ın “AMOKO”, “Yunokal Xəzər” LTD, “Ekson Azərbaycan Limitd”, “Penizoyl” şirkətləri əsas yer tuturdu.

1995-ci ildə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditləri də daxil olmaqla Azərbaycan iqtisadiyyatına 375, 1 milyon dollar investisiya yönəldilmişdir.

1995-ci ildə birbaşa xarici investisiyaların məbləği 154, 7 milyon dollar olmuşdur ki, bu da xarici investisiyaların ümumi məbləğinin 41, 2%-ni təşkil edirdi. 1996-cı ildə bu göstərici 83, 6 %-ə çatmışdır. Birbaşa xarici investisiyaların 1995-ci ildə 90%-i, 1996-cı ildə isə 80, 2%-i ABŞ-ın payına düşürdü.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin Neft Strategiyasının reallaşmasına, o cümlədən əsas ixrac boru kəmərinin keçəcəyi marşrutun seçilməsinə bir çox daxili və xarici qüvvələr tərəfindən ciddi maneçilik törədilirdi. Ancaq biz Azərbaycan olaraq öz dostlarımızla Türkiyə Cümhuriyyətilə, Gürcüstanla və təbiidir ki, bu layihədə iştirak edən şirkətlərlə birlikdə gələcəkdə hasil olanacaq nefti “Bakı – Tbilisi – Ceyhan” boru xətti ilə Türkiyənin Aralıq dənizindəki Ceyhan limanına çatdırmağı qərara aldıq.

Son illər ərzində investorların Azərbaycandakı fəaliyyəti və ümumilikdə ölkədə xarici investisiyaların yatırılması tendensiyaları investorların bir çox sahələrə maraq göstərdiklərini deməyə əsas verir. Müstəqilliyimizin ilk dövrlərində enerji sənayesinin inkişaf etdirilməsi və bu məqsədlə xarici investisiyaların neft-qaz sektoruna cəlb edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün təməl rolunu oynayıb. Qeyri-neft sektorunda torpaq vergisindən başqa bütün vergilərdən azad olunmuş kənd təsərrüfatı sektoru əlverişli təbii şəraitin fonunda biznesin qurulması üçün ən maraqlı sahələrdən biri kimi qiymətləndirilir.

Zəngin xammal bazasına malik qida sənayesi sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün istehsalda istifadə olunmaq məqsədilə idxal edilən bir sıra mal və avadanlıqlara Azərbaycanda gömrük rüsumları tətbiq olunmur. Bu da xarici şirkətlər üçün əlavə stimullaşdırıcı faktor kimi qəbul edilir. Gəlirlərin artım tempinə görə sürətlə inkişaf edən informasiya texnologiyaları sahəsini də xüsusi vurğulamaq istərdim. Bu sektor ölkəmizin qeyri-neft iqtisadiyyatında yüksək inkişaf templərinə malik və investisiya qoyuluşu üçün prioritet sahələrdəndir.

Bunlardan əlavə, ölkənin emal sənayesi də cəlbedici sahələrdəndir. Son on ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi, sənayenin inkişafında da böyük uğurlar qazanılmış, sənaye məhsulları istehsalının həcmi 2, 7 dəfə artmışdır. Bu müddət ərzində rəqabətqabiliyyətli müasir sənaye sahələrinin yaradılması, sənayenin infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində çoxsaylı layihələr icra edilmiş, yeni iş yerləri açılmış, ölkə sənayesi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Sənaye sahəsində görülmüş işlərdən biri də Azərbaycanda investorlara güzəştli şərtlərin tətbiq edildiyi sənaye parklarının yaradılmasıdır. Kimya sənayesinin inkişafı üçün hərəkətverici amil kimi qiymətləndirilən Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının və tullantıların təkrar emalı sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Balaxanı Sənaye Parkının təşkili uğurla həyata keçirilən sənayeləşmə siyasətinin göstəricilərindəndir. Qeyd olunan parklarda fəaliyyət göstərən rezidentlər üçün 7 il

müddətinə tətbiq olunan vergi və gömrük güzəştləri xarici investisiyalar üçün Azərbaycanda yeni imkanlar açır. Parklarla bağlı aparılan təşviqat işlərinin nəticəsi olaraq, kimya və tullantıların emalı sənayesində ixtisaslaşmış potensial xarici investorlar artıq ölkəmizə müraciət etməyə başlamışlar.

Azərbaycana xarici investisiyaların yatırılması dünyada birbaşa xarici investisiyaların axınının tendensiyalarını əks etdirir. Ölkəmizə ən çox investisiya qoyan xarici şirkətlərin əksəriyyəti dünyanın 20 ən böyük ölkəsindən gəlir. Onların arasında Böyük Britaniya, ABŞ, Yaponiya, Rusiya Federasiyası, Almaniya və digər ölkələr var. Türkiyə şirkətləri Azərbaycan bazarında daha fəaldırlar. Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Son 20 il ərzində cəlb olunmuş investisiyaların ümumi həcmi 190 mlrd. ABŞ dollarından çoxdur və bunun təxminən yarısını müxtəlif sahələrin inkişafına yönəldilmiş xarici investisiyalar təşkil edir. Xarici investorların Azərbaycanda fəallığını ölkədə cəlbədicə investisiya mühitinin mövcudluğu ilə əsaslandırmaq olar. İqtisadiyyatımızın müqayisəli üstünlükləri xarici investorların nəzərindən qaçmır.

İlk növbədə ölkə iqtisadiyyatının sabitliyini qeyd etmək lazımdır. Bu göstərici üzrə ölkəmiz dünya miqyasında seçilir. Dünya İqtisadi Forumunun “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”na əsasən, makroiqtisadi mühitin sabitliyi üzrə Azərbaycan dünyada 9-cu yerdədir. İqtisadiyyatın qlobal rəqabət qabiliyyəti üzrə Azərbaycan 144 ölkə arasında 38-ci, MDB məkanında isə artıq 6-cı ildir ki, 1-ci yeri tutur. Bununla yanaşı, ölkədə sürətli iqtisadi inkişaf, iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun rolunun davamlı genişlənməsi və istehlakın artması xarici investorlar üçün yeni imkanlar açır. Son 10 ildə iqtisadiyyatımız 3 dəfədən çox artıb. Ayrı-ayrı sahələr üzrə də inkişaf templəri yüksəkdir: rabitə - 8, 2 dəfə, turizm - 10, 6 dəfə, xarici ticarət - 6, 6 dəfə, sənaye - 2, 7 dəfə, tikinti - 4, 7 dəfə. İqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun payı 60%-ə yaxınlaşır. Hər sahədə yeni layihələrə start verilir, iş adamları üçün geniş imkanlar yaradılır.

Xarici investorlar üçün əsas üstünlüklərdən biri də Azərbaycanda yüksək ixtisaslı kadr potensialının olmasıdır. Ölkəmizdə “qara qızıl”ın “insan kapitalı”na çevrilməsi siyasəti çərçivəsində formalaşmış yüksək ixtisaslı kadrlar bazası xarici investisiyalı layihələrin uğurla reallaşdırılmasını şərtləndirir və xaricdən mütəxəssislərin cəlb olunması investorların xərclərinin kəskin azalmasına səbəb olur. Əlverişli biznes mühiti üzrə Azərbaycan dünyada liderlər sırasındadır. Ölkəmizdə dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin göstərilməsi geniş vüsət almışdır. Sahibkarlıq sahəsində icazələr sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi mexanizmlərinin avtomatlaşdırılması, vergitutma proseslərinin sadələşdirilməsi, əmlakın qeydiyyatı, yoxlamaların tənzimlənməsi sahələrində görülmüş işlər və əldə olunmuş nailiyyətlər bunu deməyə əsas verir. Bunlardan əlavə, Azərbaycana xarici investisiyaların qoyuluşunu şərtləndirən əsas amillər sırasında əlverişli coğrafi mövqe, zəngin təbii ehtiyatlar, güclü özəl sektor və s. də qeyd etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Investisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1995
2. Allahverdiyev Ə. Bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü prosesində makroiqtisadi dinamika və struktur dəyişikliklərin tənzimlənməsi problemləri, Bakı, Elm, 2001, 267s.
3. Tağıyev A.H., Əmirov İ.B. İnnovasiya menecmenti, Bakı, Təknur, 2010, 102s.
4. Xəzər nefti-Azərbaycanın strategiyası-Regionun gələcəyi, Bakı, 2006, 204 s.
5. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat, Bakı, Elm, 2006, 509s.
6. Богомолов В.А. Экономическая безопасность, Москва, 2006, 303с.
7. Хайдар Баш, Национальная экономическая модель, Баку, 2006, 83с.
8. www.economy.gov.az
9. www.economics.com.az
10. www.banker.az

ABSTRACT

Ashraf Alakbarov

AN INVESTMENT FACTOR IN ENSURING ECONOMY SECURITY

The article has reflected the essence and importance of investment in economic development, economic security, world experience in this area. In order to achieve socio-economic progress in the conditions of the market economy of republic, special development programs and forecasts shanty be developed and their realization should be ensured. It contains raising the basis of such a program at the micro and macro level of the republic, accelerating the implementation of

ETT, increasing labor productivity and so on. In connection with such tasks, to increase the effectiveness of investment is one of the key problems in the transition to a market economy. The consistent implementation of this program will help to maintain the stability of social and economic development in the country in the future. The development of various forms of farming in the conditions of the market economy and their high profits depend on the full effective use of investment.

Modern research shows that the concept of investment has a broad content and composition. It is known that investment in macroeconomics is one of the components of total costs. Such as constructions of factories, plants, residential buildings, purchase of new machines and equipment, as well as non-consumable commodity prices in the current years are regarded as investment. In microeconomics, investment is understood to be the cost of capitalizing on the creation of material elements of production as well as the acquisition of personal capacity building skills and habits. The concept of investment according to the theory of finance is understood as the acquisition of real and financial assets.

РЕЗЮМЕ

Ашраф Алекперов

ФАКТОР ИНВЕСТИЦИИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В статье раскрыты сущность и значение инвестиционных вложений в обеспечении экономического развития и экономической безопасности, отражён мировой опыт в этой области. Для достижения социально-экономического прогресса в условиях рыночной экономики в республике необходима разработка специальной программы развития и прогнозирования, а также обеспечение их претворения в жизнь. Основой такой программы является развитие и управление экономики республики на микро и макро уровнях, повышение её социально-экономической эффективности, ускорение внедрения научно-технического прогресса, повышение производительности труда и т.д. В связи с этими задачами поставленными перед нами, одним из основных проблем в период перехода республики к рыночной экономике, является повышение эффективности использования инвестиционных вложений. Последовательное осуществление этой программы даст возможность в будущем сохранению стабильности социально-экономического развития в стране. В условиях рыночной экономики развитие различных форм хозяйствования и их высокий доход зависит именно от полного и эффективного использования инвестиционных вложений.

Из проводимых на современном этапе исследований известно, что понятие инвестиции имеет широкий состав и содержание. Известно, что в макроэкономике инвестиционные вложения являются одним из составных элементов общих (совокупных) расходов. Так, постройка фабрик, заводов, жилых домов, покупка новых машин и оборудования, а также стоимость товарно-материальных ценностей произведённых, но не потреблённых в текущем году принимаются как инвестиция. В макроэкономике же инвестиции понимаются как средства потраченные на создание материально-предметных элементов производства, а также на приобретение личным фактором (людьми) необходимых навыков и умений. Согласно теории финансирования понятие инвестиции понимается как приобретение реальных и финансовых активов.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çəra
tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

ŞAHİN ƏLİYEV*Naxçıvan Dövlət Universiteti**aliyev.sahin@yahoo.com***UOT: 338,47****MÜASİR YOL ÖLKƏ İQTİSADİYYATININ ƏSAS AMİLİ KİMİ
(Naxçıvan Muxtar Respublikası materialları əsasında)****Açar sözlər:** *Nəqliyyat, sektor, yol, avtomobil, Naxçıvan***Key words:** *Transport, sector, road, automobile, Nakhchivan***Ключевые слова:** *Транспорт, сектор, дорога, автомобиль, Нахчыван*

Nəqliyyat sektorunun əsas növlərindən birini avtomobil nəqliyyatı təşkil edir. Avtomobil nəqliyyatının inkişafı üçün yol əsas amillərdən biridir. Yol həm də nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi sosialyönümlü tədbirlər olmaqla yanaşı, ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin də göstəricisidir. Azərbaycan bu gün Avrasiya məkanında innovativ inkişaf edən lider dövlət, həm də iki qitə arasında mühüm və ən əlverişli nəqliyyat mərkəzidir. Dövlət başçısı bu barədə vurğulayıb: Bu yolların tikintisi bir neçə məqsəd daşıyır. Əlbəttə, biz Azərbaycan ərazisi ilə yükdaşımaların artmasını istəyirik və bunu təmin edirik. Amma ilk növbədə, Azərbaycan vətəndaşlarının normal yoldan istifadə etməsi məsələləri diqqət mərkəzindədir. Bir daha demək istəyirəm ki, regionların inkişafı məsələləri birbaşa yol infrastrukturunu ilə bağlıdır. Nəqliyyat sektorunun ölkə iqtisadiyyatındakı rolunu düzgün dəyərləndirərək islahatların aparılmasını daim diqqətdə saxlayan Ulu öndər Heydər Əliyev bu sahədə struktur dəyişikliklərinin aparılmasını məqsəduyğun hesab etmişdi. Belə ki, 1998-ci il avqustun 5-də Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi təsis edildi, 2003-cü il iyun ayının 23-də isə nazirliyin tabeliyində “Yolnəqliyyat xidməti” Departamenti yaradıldı. Respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları adıçəkilən departamentin balansına götürüldü, onun tabeliyinə verilən yol istismar idarələrinin fəaliyyəti genişləndirildi. Beləliklə, yol təsərrüfatının inkişafında yeni mərhələ başlandı. Ümummillə liderin “Yol iqtisadiyyat, mədəniyyət, bir sözlə, həyat deməkdir” kəlamı Azərbaycanın dövlət başçısının yol təsərrüfatının inkişafına nə qədər böyük önəm verdiyini bir daha sübut edir.

2001-ci il iyulun 4-də “Avtomobil yolları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı imzalandı. Məhz həmin fərmana əsasən, ölkəmizdə respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil yollarının təmiri və tikintisinə bilavasitə cavabdehlik daşıyan təşkilatlar və onların üzərinə düşən vəzifələr müəyyənəndirildi. Avtomobil nəqliyyatı üzrə müasir xidmətlər bazarının formalaşması və inkişafı müstəqillik dövrlərindən başlayaraq, daha dinamik vüsət almağa başlamışdır. Son onilliklər ərzində ölkəmizdə müxtəlif nazirliklərə, sənaye, tikinti, ticarət konsernlərinə, eləcə də bütün dövlət yük və sərnişin (avtobus, taksi) müəssisələrinə məxsus (strateji əhəmiyyətli təşkilatların, həmçinin güc nazirliklərinin nəzdində olan avtomobil nəqliyyatından başqa) mövcud avtomobil nəqliyyat vasitələrinin çoxu özəlləşdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün nəqliyyat növləri arasında avtomobil nəqliyyatının üstün mövqedə olması, onun əsasən, dəmir yol, eləcə də digər nəqliyyat növləri ilə uğurlu rəqabət aparmaq imkanlarının ildən-ilə artması ilə bağlıdır. Beynəlxalq nəqliyyat üzrə ekspertlərin verdikləri proqnozlara görə dünyada avtomobil nəqliyyatı üzrə mövcud parklarda nəqliyyat vasitələrinin artım tempi 2010-cu ilə kimi hər il təqribən 4-5 faiz təşkil edəcəkdir ki, bu da digər nəqliyyat növlərindən fərqli olaraq ən yüksək göstərici hesab olunur. Avtomobil nəqliyyatının ölkəmizdə digər nəqliyyat növləri arasında daşınmalar üzrə hər il artım faizinin yüksəlməsini nəzərə alaraq bu tendensiyasının ölkəmizdə də gələcəkdə davam edəcəyini güman etmək olar.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət rəhbərləri ilə apardığı səmərəli danışıqlar nəticəsində 1992-ci ildə Anadolunu Naxçıvanla əlaqələndirən Sədərək-Aralıq-Dilucu "Ümid körpüsü"nün salınması ilə blokadanın tilsimi sındırılmışdır. "Ümid körpüsü" eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikasının əvvəlcə Türkiyə qapısına, sonra isə Anadolu vasitəsilə Avropa qapısına çevrilmişdir. Bundan başqa, 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə Araz çayı üzərində Şahtaxtı-Poldəşt körpüsünün istifadəyə verilməsi Naxçıvanın Şərqi qapısı olması statusunu bir daha təsdiq etmişdir. Bunlardan sonra qarşıda duran əsas vəzifə tranzit xarakterli yolların, Culfa-Sədərək magistralının beynəlxalq standartlara uyğun qurulması əsasında yol-nəqliyyat infrastrukturunu müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmaqdan ibarət idi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin məsələyə regionun iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi ilə bərabər, həm də ölkələrarası əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsinə münasib imkanlar yaratmaq baxımından yanaşaraq problemin həllinə qlobal münasibət bəsləməsi sayəsində Sədərək-Şərur-Naxçıvan-Culfa magistralında müasir yol mədəniyyətinə nümunə ola biləcək bir səviyyədə proqram uğurla həyata keçirilmişdir. Bu mənada səfəri zamanı Prezident İlham Əliyevin Naxçıvan-Culfa magistral avtomobil yolunun açılışına xüsusi diqqət yetirməsi, həmin magistralın istifadəyə verilməsi mərasimində geniş çıxış etməsi artıq başa çatdırılmış böyük bir proqramın həm regional, həm də beynəlxalq əhəmiyyətinə dövlət başçısı miqyasında verilən önəm göstəricisidir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun Naxçıvana qədər uzadılacağı barədə Azərbaycan və Türkiyə rəsmilərinin dövlətlər səviyyəsində bəyan etdikləri açıqlamaların gerçəkləşəcəyi də nəzərə alınarsa, sözün həqiqi mənasında Qars-Naxçıvan-Təbriz, yaxud da əksinə, Naxçıvan-Qars-Ankara... vasitəsilə muxtar respublika tranzit mərkəzlərdən biri olmaq funksiyasını daşıya biləcəkdir. Bu yolla Naxçıvan təkcə Şərqi-Qərbi yük-sərnişin daşımaçılığının deyil, elmin və mədəniyyətlərin də dialoqunun, sintezinin daha geniş qovşağına çevrilmək imkanı qazanacaqdır. Muxtar Respublikada nəqliyyatın inkişafı da diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. 2008-ci ildə 8.702 min ton yük, 52.408 sərnişin daşınmışdır. Avtomobil yollarının uzunluğu 1.473 kilometrə çatmışdır. Muxtar Respublikada nəqliyyat kompleksinin inkişafı templərinin yüksəldilməsi məqsədilə yeni nəqliyyat texnikası və texnologiyalarının istifadəyə cəlb edilməsi, nəqliyyat sisteminin əlverişliliyinin və təhlükəsizliyinin təmin olunması, şəhər nəqliyyatı işinin müasir standartlar səviyyəsinə çatdırılması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilməkdədir. 2009-cu il ərzində Şərur rayonunun Qarxun kəndində gücü saatda 60 ton olan asfalt-beton zavodu istifadəyə verilmişdir. Muxtar Respublikada 198,6 kilometr uzunluğunda yeni yollar salınmış və ya əsaslı təmir olunmuşdur. İstifadəyə verilmiş yolların 88,4 kilometri magistral, 110,2 kilometri isə yerli əhəmiyyətli yollar olmuşdur. Bu müddət ərzində 3 yeni körpü tikilmiş, 5 körpü bərpa edilmişdir. Nəqliyyat kompleksinin aktiv magistrallarından olan Naxçıvan-Sədərək avtomobil yolu tikintisi başa çatdırılmışdır.

2009-cu ildə muxtar respublikada yük daşınması 2008-ci illə müqayisədə 11,7 faiz, sərnişin daşınması isə 8,3 faiz artmışdır. Yük və sərnişin daşınmasından bütövlükdə 30 milyon 878 min manat gəlir əldə edilmişdir ki, bu da 2008-ci illə müqayisədə 6 faiz çoxdur. Sərnişin daşınmasında rahatlığın və təhlükəsizliyin təmin olunması, xidmətin səviyyəsinin artırılması məqsədilə 2009-cu ildə 13 ədəd yeni avtobus alınmışdır.

Nəqliyyat infrastrukturunu quruculuğu üzrə 2009-cu ildə Naxçıvan, Culfa, Şahbuz şəhərlərində avtovağzal kompleksləri və Şərur şəhərində dəmir yolu vağzal kompleksini tərkibində avtovağzal istifadəyə verilmişdir. Yeni yollar salınaraq xalqın xidmətinə verilmişdir (10).

Nəqliyyat kompleksinin müasirləşdirilməsi çərçivəsində avtomobil yollarının inşası üzrə dinamika inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən mühüm göstəricilərdəndir. Ümumilikdə 1995-2010-cü illər ərzində muxtar respublikada 2870 kilometr uzunluğunda yeni avtomobil yolları salınmış, 5 yeni avtovağzal kompleksi inşa olunmuş, 119 körpü tikilərək və ya əsaslı təmir olunaraq istifadəyə verilmişdir (5, s. 280).

16 il ərzində (1995-2011-ci illər Ş.Ə) muxtar respublikanın inzibati ərazisində 3221 kilometr uzunluğunda yeni avtomobil yolları inşa olunmuşdur ki, bu da 1924-1995-ci illər ərzində salınmış 1320 kilometr uzunluğunda avtomobil yollarını 2,4 dəfə üstələyir (8). 2010-cu ildən 2011-ci ilə qədər, yəni bir il müddətində 351 kilometr uzunluğunda yeni yol çəkilmişdir.

Muxtar Respublikada nəqliyyat sisteminin dinamik inkişafına uyğun olaraq, yeni müasir yolların və yol qurğularının, körpülərin inşası və mövcud nəqliyyat növləri üzrə digər genişmiqyaslı infrastruktur tədbirləri həyata keçirilməkdədir. 2012-ci ilin yanvar-iyun ayları ərzində muxtar respublikada yük daşınması bir il öncəyə nisbətə 10,6 faiz, sərnişin daşınması isə 8,9 faiz artmışdır. Yük və sərnişin daşınmasından bütövlükdə 19 milyon 882 min manatdan çox gəlir əldə edilmişdir ki, bu da 2011-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 9,6 faiz çoxdur.

İlin əvvəlindən muxtar respublikada avtomobil yollarının yenidən qurulması istiqamətində 32,4 kilometr uzunluğunda Naxçıvan-Culfa magistral avtomobil yolunun və həmin yolda 194 paqonometr uzunluğunda bir körpünün tikintisi, Naxçıvan şəhərində Xətai məhəlləsində 2 kilometr uzunluğunda avtomobil yolunun yenidən qurulması başa çatdırılmış, Naxçıvan şəhərində daxili avtomobil yollarının təmiri davam etdirilmişdir.

Kəngərli rayonunun Qıvraq qəsəbəsində daxili avtomobil yolunun, Şahbuz rayonunun Keçili kəndində avtomobil yolunda istinad divarının tikintisi başa çatdırılmış, Naxçıvan-Biçənək avtomobil yolunda istinad divarının tikintisi, Şərur rayonunun Qarxun kəndində avtomobil yolunun, Babək rayonunda Şəkərabad-Hacıvar, Ordubad rayonunda Biləv-Parağa, Culfa rayonunda Çəsməbasar-Boyrəhməd, Naxçıvan şəhərində N.Tusi küçəsində avtomobil yollarının, Naxçıvan-Sədərək magistral avtomobil yolundan Təzəkənd-Çalxanqala-Qıvraq istiqamətində dairəvi avtomobil yolunun yenidən qurulması, Şahbuz rayonunun Kükü kəndində avtomobil yolunun genişləndirilməsi işləri davam etdirilmiş, bu gün demək olar ki, tamamilə başa çatdırılmışdır.

Naxçıvançay üzərində körpünün, Kəngərli rayonunda Qıvraq-Püsyən, Şahbuz rayonunda Külüs-Keçili avtomobil yollarının yenidən qurulması, Ordubad rayonunda Biləv-Tivi avtomobil yolunun genişləndirilməsi işləri davam etdirilmişdir. Naxçıvan-Şahbuz-Batabat avtomobil yolunun yenidən qurulması işlərinə başlanılmışdır (6).

Naxçıvan-Şahbuz-Batabat, Hacıvar-Vayxır-Sirab, Şəkərabad-Hacıvar, Qıvraq-Püsyən-Xanlıqlar, Ağbulaq-Gömür avtomobil yolları yenidən qurulmuş, Biləv-Xurs-Nəsirvaz, Düylün-Çənnəb-Məzrə avtomobil yolları təmir etdirilmişdir. Naxçıvan şəhərinin Heydər Əliyev prospektində, C.Məmmədquluzadə, Ə.Əliyev və N.Tusi küçələrində avtomobil yollarının yenidən qurulmuşdu.

Şərur rayonunun Sərxanlı kəndində 1,5 kilometr uzunluğunda, Dəmirçi kəndində 0,8 kilometr uzunluğunda, Babək rayonunun Şıxmahmud kəndində 2,8 kilometr, Culfa rayonunun Kırna kəndində 4,2 kilometr uzunluğunda avtomobil yollarının və Şahbuz rayonunda 20 kilometr uzunluğunda Ayrinc-Qızıl Qışlaq-Güney Qışlaq-Kükü avtomobil yolunun yenidən qurulması başa çatdırılmış, Şərur rayonunun Şahbulaq və Kəngərli rayonunun Xok kəndlərinə giriş avtomobil yollarının, Şərur rayonunun Xanlıqlar kəndində avtomobil yolları yenidən qurulmuş iş bir neçə ildir ki, başa çatdırılmışdır.

Ordubad rayonunun Gənzə kəndində avtomobil yolunda və Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq-Yuxarı Qışlaq avtomobil yolunda istinad divarlarının tikintisi başa çatdırılmışdır. Şahbuz rayonunun Keçili kəndində avtomobil yolunda istinad divarının tikintisi də artıq çoxdandır ki başa çatdırılmışdır. Şahbuz rayonunda doqquz, Şərur və Ordubad rayonlarının hər birində iki körpünün tikintisi, Şərur rayonunda bir körpünün təmiri qurtarmışdır. Şahbuz rayonunda dörd, Babək və Ordubad rayonlarının hər birində bir körpünün tikintisi, Babək rayonunda isə bir körpünün təmiri aparılmışdır.

Cari ilin ötən dövrü ərzində muxtar respublikada müasir avtomobil yollarının çəkilişində istifadə olunması məqsədilə 6 ədəd yükləyici ekskavator, 3 ədəd yük avtomobili, 4 ədəd vərdənə, 1 ədəd avtoqreyder, 1 ədəd asfalyayan gətirilmişdir. 2013-cü il dövr ərzində muxtar respublikada nəqliyyat sektorunda yük daşınması 2012-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10,2 faiz, sərnişin daşınması isə 9,4 faiz artmışdır. Yük və sərnişin daşınmasından, bütövlükdə, 34 milyon 896 min manat gəlir əldə edilmişdir ki, bu da 2012-ci ilin müvafiq dövründəki göstəricidən 8,9 faiz çoxdur (13).

Bütün bunların sayəsində ötən il ərzində muxtar respublikada nəqliyyat sektorunda yük daşınması 2012-ci illə müqayisədə 9,5 faiz, sərnişin daşınması isə 8,9 faiz artmışdır. Yük və sərnişin daşınmasından bütövlükdə 46 milyon 578 min manat gəlir əldə edilmişdir ki, bu da 2012-ci

illə müqayisədə 8,5 faiz çoxdur. Son 17 ildə (1995-2012-ci illər) muxtar respublikada 3264 kilometr uzunluğunda yeni avtomobil yolları salınmış və ya əsaslı təmir olunmuş, 5 yeni avtovağzal kompleksi inşa olunmuş, 66 körpü tikilmiş, 59 halda isə körpülər əsaslı təmir olunmuşdur (11).

2013-cü ildə Naxçıvan-Şahbuz-Batabat, Hacıvar-Vayxır-Sirab, Şəkərabad-Hacıvar, Qıvraq-Püsyən-Xanlıqlar, Ayrınc-Qızıl Qışlaq-Güney Qışlaq və Ağbulaq-Gömür avtomobil yollarının yenidən qurulması davam etdirilmişdir. Naxçıvan şəhərinin Heydər Əliyev prospektində, C.Məmmədquluzadə, Ə.Əliyev və N.Tusi küçələrində avtomobil yollarının yenidən qurulması davam etdirilmişdir.

Şərur rayonunun Şahbulaq və Xanlıqlar, Kəngərli rayonunun Xok kəndlərinə giriş avtomobil yollarının yenidən qurulması, Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq-Yuxarı Qışlaq avtomobil yolunda və Ordubad rayonunun Gənzə kəndində avtomobil yolunda istinad divarlarının tikintisi işləri davam etdirilir. Şərur rayonunda bir körpünün təmiri başa çatdırılmış, Şahbuz rayonunda yeddi, Şərur və Babək rayonlarının hər birində bir körpünün tikintisi, Şahbuz rayonunda bir körpünün yenidən qurulması və dörd körpünün təmiri davam etdirilmişdir.

Cari ilin ötən dövrü ərzində muxtar respublikada müasir avtomobil yollarının çəkilişində istifadə olunması məqsədilə 2 ədəd "CAT" markalı yükləyici ekskavator və 1 ədəd "CAT" markalı vərdənə gətirilmişdir. İlin əvvəlindən ötən dövr ərzində muxtar respublikada nəqliyyat sektorunda yük daşınması 2012-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10,3 faiz, sərnişin daşınması isə 8,7 faiz artmışdır. Yük və sərnişin daşınmasından, bütövlükdə, 21 milyon 542 min manat gəlir əldə edilmişdir ki, bu da 2012-ci ilin müvafiq dövründəki göstəricidən 8,3 faiz çoxdur (7).

Babək rayonunun on səkkiz min nəfər əhəlinin yaşadığı 13 yaşayış məntəqəsini birləşdirən Hacıvar-Vayxır-Sirab avtomobil yolunun tikintisi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondundan Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabinetinə 6,3 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Bununla yanaşı Şərur rayonunun Şahbulaq kəndində giriş avtomobil yolunun yenidən qurulması, Axura kəndində isə körpünün təmiri davam etdirilmişdir.

İlin əvvəlindən ötən üç ay ərzində muxtar respublikada nəqliyyat sektorunda yük daşınması 2012-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 8,9 faiz, sərnişin daşınması isə 7,7 faiz artmışdır. Yük və sərnişin daşınmasından bütövlükdə 9 milyon 397 min manat gəlir əldə edilmişdir ki, bu da 2012-ci ilin müvafiq dövründəki göstəricidən 7,4 faiz çoxdur (12).

Nəqliyyat sisteminin ahəngdar işinin bərpası məqsədilə sonrakı illərdə ilk növbədə qonşu xarici ölkələrin ərazisindən tranzit istifadə imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində irimiqyaslı layihələrin icrası bu istiqamətdə əhəmiyyətli dönüşə səbəb oldu. Ötən dövr ərzində blokada vəziyyəti ilə bağlı çətinlikləri aradan qaldırmaq və nəqliyyat infrastrukturunu müasirləşdirmək sahəsində əsaslı tədbirlərə uyğun olaraq Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanının, Sədərək, Culfa və Şahtaxtı sərhəd-keçid komplekslərinin, Culfa və Şahtaxtı Sərhəd Keçid Məntəqələrində yeni körpülərin istifadəyə verilməsi, mühüm mərhələ olmuşdur.

Yol-nəqliyyat infrastrukturundakı quruculuq işləri davam etdirilmiş, 88 kilometrlik Naxçıvan-Sədərək magistral avtomobil yolu, 8 kilometrədən artıq uzunluğa malik Naxçıvan dairəvi avtomobil yolu istifadəyə verilmiş, 32,4 kilometrlik Naxçıvan-Culfa avtomobil yolunun tikintisi başa çatdırılmışdır. Uzunluğu 57 kilometr olan Çeşməbasar- Boyəhməd, uzunluğu 39 kilometr olan Təzəkənd-Çalxanqala-Qıvraq dairəvi avtomobil yolunun yenidən qurulması başa çatdırılmışdır.

Bütün bunlar isə öz növbəsində müasir inkişafın, yeni intibahın formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Prezident İlham Əliyevin Naxçıvan nəqliyyat dəhlizinin bu günü və gələcəyi haqqında söylədiyi aşağıdakı fikirlər real və uzaqgörən böyük bir siyasətin ifadəsidir: "Bu yolun (Naxçıvan-Culfa magistralının) açılması Naxçıvanda böyük yol-nəqliyyat layihələrinin icrasının təzahürüdür. Biz iki il bundan əvvəl Naxçıvan-Sədərək avtomobil yolunun açılışını qeyd etmişdik. Gözəl, dördzolaqlı, rahat yoldur. İndi Naxçıvan-Culfa magistral yolunun açılışını qeyd edirik. Bu vaxta qədər, ya bu arada dairəvi yol da tikilibdir. Beləliklə, Naxçıvan tranzit mərkəzə çevrilməkdədir. Naxçıvan blokada şəraitində yaşayır. Ancaq naxçıvanlılar bu blokadanı hiss etmirlər. Çünki, həm Naxçıvanın rəhbərliyi çox böyük işlər görür, həm də Azərbaycan dövləti hər

zaman olduğu kimi, Naxçıvana böyük qayğı göstərir. Naxçıvanın respublika qarşısında duran vəzifələri icra etmək üçün bütün imkanları vardır" (5).

2013-cü ildə muxtar respublikada 163,9 kilometr uzunluğunda avtomobil yolları salınmış və ya əsaslı təmir olunmuş, 21 körpü tikilərək, 12 körpü isə təmir olunaraq istismara verilmişdir. Bundan əlavə, Aprelin 2-də Naxçıvan Şəhər Abadlıq və Təmir-Tikinti İdarəsinin yeni asfalt zavodunun açılışı olmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov açılış mərasimində çıxış edərək demişdi: "Muxtar Respublikamızda yol tikintisi mühüm yer tutur. Magistral, şəhərdaxili və kənd yollarının müasir səviyyədə qurulması, yeni yol infrastrukturunun yaradılması istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülür. Naxçıvan şəhərinin ərazisinin böyüməsi tikinti-quruculuq işlərinin, eləcə də yol tikintisinin genişləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Yeni asfalt zavodun istifadəyə verilməsi Naxçıvan şəhərində həyata keçirilən yol-tikinti işlərinin miqyasının genişlənməsinə, şəhər yollarına yüksək keyfiyyətli asfalt örtüyün salınmasına, tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsinə imkan verəcəkdir" (14).

2014-cü ildə nəqliyyat sektoru inkişaf etmiş, 73 kilometr uzunluğunda asfalt yollar salınmış və 5 körpü tikilərək istifadəyə verilmişdir. Nəqliyyat Nazirliyi muxtar respublikanın bütün yaşayış məntəqələrində rahat gediş-gəlişi təmin etmək məqsədilə xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə diqqəti artırmalı, mövcud nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq işlər görməlidir.

Son 17 ildə (1995-2012-ci illər Ş.Ə) muxtar respublikada 3350 kilometr uzunluğunda yeni avtomobil yolları salınmış və ya əsaslı təmir olunmuşdur. 5 yeni avtovağzal kompleksi inşa olunmuş, 74 körpü tikilmişdir. Dəmir yolu nəqliyyatının gələcək inkişaf perspektivləri nəzərə alınaraq infrastrukturu davamlı olaraq təkmilləşdirilmiş və muxtar respublika daxilində ahəngdar işi təmin edilmişdir. 1995-ci illə müqayisədə yük daşınması 19,5 dəfə, sərnişin daşınması isə 3,4 dəfə artmışdır. Son 20 ildə (1995-2015-ci illər. Ş.Ə) Naxçıvan Muxtar Respublikasında 3661,4 kilometr uzunluğunda yeni avtomobil yolları salınmış və ya əsası şəkildə təmir olunmuşdur. 5 yeni avtovağzal kompleksi inşa olunmuş, 100 körpü tikilmiş, 62 körpü əsaslı təmir olunmuşdur. Yeni yolların çəkilməsi, müasir xidmət imkanlarına malik avtovağzalların tikilməsi, şəhərdaxili və kəndlərarası məşrutalarda iritutumlu və rahat avtobusların istifadəyə verilməsi xidmətin səviyyəsini yüksəltmişdir. 2016-cı ildə muxtar respublikada 303 ədəd avtobusla rayon mərkəzlərinə və kəndlərin hamısına gediş-gəliş təmin edilmişdir. Ötən dövrdə Naxçıvan Şəhər Nəqliyyat İdarəsinin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, müasir Avtobus Parkı istifadəyə verilmişdir (3, s. 31).

Hazırda muxtar respublikada nəqliyyat kompleksinin inkişafı üçün nəqliyyat sisteminin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, avtomobil yollarının və yol infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, o cümlədən mövcud yolların bazasında beynəlxalq əhəmiyyətli tranzit yolların salınması, nəqliyyat vasitələrinin rahat və təhlükəsiz hərəkəti tədbirlərinin həyata keçirilməsi, dəmir yolu infrastrukturunun müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılaraq daxili daşımalarda maksimum istifadə olunması, şəhər nəqliyyatı işinin ekoloji təmizlik və sərnişin daşınmasında daha səmərəli nəqliyyat növlərinin istifadə prinsiplərini əsas götürərək müasir standartlar səviyyəsinə çatdırılması istiqamətində işlər aparılmaqdadır (15).

2015-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Nəqliyyat Nazirliyi tərəfindən 140-a yaxın məşrutada əhaliyə ictimai nəqliyyat xidməti göstərilir. Muxtar Respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhərində nəqliyyat xidmətinin nümunəvi təşkili bu tədbirlər sırasında xüsusi yer tutur. Muxtar Respublikada müasir yol-nəqliyyat sisteminin qurulması, nəqliyyat sektorunun səmərəli idarə olunması istiqamətində tədbirlər davam etdirilməkdədir. 2015-ci ildə Qıvraq-Püsyən-Xanlıqlar avtomobil yolunun, Babək qəsəbə-Nehrəm-Arazkənd dairəvi avtomobil yolunun yenidən qurulması başa çatdırılmışdır. Culfa rayonunda Kırna-Gal və Dizə-Gal avtomobil yollarının yenidən qurulması, Gal-Şurud avtomobil yolunun təmiri başa çatdırılmışdır. Naxçıvan şəhərinin Qaraçuq kəndində avtomobil yolunun tikintisi, Şərur rayonunun Axaməd, Kürçülü və Yuxarı Yaycı, Babək rayonunun Xal-xal, Ordubad rayonunun Tivi və Gilançay, Culfa rayonunun Bənəniyar, Saltaq, Qızılca və Gülüstan, Kəngərli rayonunun Yurdçu, Şahbuz rayonunun Gömür kəndlərində avtomobil yollarının yenidən qurulması başa çatdırılmışdır. Naxçıvan şəhərində Nizami, İ.Səfərli küçələrində və 5-ci məhəllədə avtomobil yolları, Şərur rayonunda Cəlilkənddə və Püsyən kəndində, Kəngərli

rayonunun Qıvraq qəsəbəsində daxili avtomobil yolları yenidən qurulmuşdur. Şərur rayonunun Tənənəm kəndində avtomobil yolunda istinad divarının və Culfa rayonunda Əlincə qalasına gedən avtomobil yolunun tikintisi başa çatdırılmışdır. Ümumilikdə, 2015-ci ildə muxtar respublikada 62,4 kilometrlik avtomobil yolu yenidən qurulmuşdur. Naxçıvan şəhərində yerüstü piyada keçidinin tikintisi başa çatdırılmış, 400 yerlik avtomobil parkının tikintisi, Şərur rayonunun Oğlanqala, Babək rayonunun Xəlilli, Şahbuz rayonunun Daylaqlı kəndlərində avtomobil yollarının yenidən qurulması davam etdirilmişdir. Əhaliyə göstərilən nəqliyyat xidmətlərinin səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə Naxçıvan şəhərində 7 ədəd yeni avtobus marşruta buraxılmış, yeni taksi xidməti fəaliyyətə başlamışdır. Ordubad rayonunun ucqar kəndlərinə bir istiqamət üzrə yeni marşrut açılmış, qonşu ölkələrlə səmərəli xidmətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müvafiq tədbirlər görülmüşdür. Bundan əlavə 2015-ci ildə beynəlxalq səmərəli xidmətlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə 2 ədəd “MAN Neoplan” markalı iritutumlu avtobus alınmışdır.

Bu gün muxtar respublikanın bütün yaşayış məntəqələrində ən müasir tələblərə cavab verən sosial və inzibati obyektlər tikilir, yollar çəkilir, körpülər salınır. Magistral və yerli əhəmiyyətli yolların yenidən qurulması və bərpası geniş vüsət alan quruculuq tədbirlərinin əsas tərkib hissəsidir. Müasir tələblər səviyyəsində inşa olunan yollar əhalinin rahat gediş-gəlişi üçün imkanlar yaratmışdır. Bu inkişaf ucqar kəndlərin iqtisadi inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. Nəqliyyat Nazirliyi muxtar respublikanın bütün yaşayış məntəqələrinə gediş-gəlişi təmin etmək məqsədilə yeni marşrutların yaradılmasını diqqət mərkəzində saxlamış, yerli icra hakimiyyətləri ilə birlikdə, xüsusən, qış aylarında bütün marşrutların vaxtlı-vaxtında hərəkətini təmin etmişdir.

İqtisadi və sosial sahədə inkişafı şərtləndirən amillərdən biri kimi müasir yol nəqliyyat sisteminin qurulması 2017-ci ildə də diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Quruculuq işləri aparılan hər bir yaşayış məntəqəsində abad və rahat yolların salınması təmin edilir. 2017-ci ildə muxtar respublika üzrə 70 km uzunluğunda yeni asfalt yolu salınmış, 12 körpü tikilərək və ya yenidən qurularaq istifadəyə verilmişdir. Bundan əlavə bir yerüstü piyada keçidi də istifadəyə verilmişdir (1, s. 9).

2018-ci il 16 may tarixində Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasında Culfa–Ordubad magistral avtomobil yolunun tikintisi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında sərəncam imzalayıb. Bu Sərəncama uyğun olaraq Culfa–Ordubad avtomobil yolunun yenidən qurulması işlərinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə “Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsindən 30 milyon manat ayrılıb. Bu da yeni yol deməkdir, iqtisadi inkişaf deməkdir, uğur deməkdir.

Bu gün ölkə iqtisadiyyatının sürətli və hərtərəfli inkişafında nəqliyyat sektorunun xüsusi yeri var. Bu sektor məhsul və xidmətlərin istehsalı, paylanması və istehlakı sahəsində fəaliyyət növlərini əhatə edir və bütün iqtisadi fəaliyyətlər məcmusunda inkaredilməz rola malikdir. Dünya Bankının son hesabatlarına əsasən, hazırda məhsulun ilkin qiymətində nəqliyyat xərcinin xüsusi çəkisi inkişaf etmiş ölkələrdə 5 faiz, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 4,25 faiz, bütün dünyada isə, orta hesabla 4,8 faiz təşkil edir (2). O cümlədən, yalnız Asiya nəqliyyat bazarının illik həcmi 200 milyard dollara yaxındır. Deməli, nəqliyyat xərclərinin azaldılması və onun nəticəsində istehlak bazarlarına istehsal mallarının çatdırılması xərclərinin aşağı salınması rəqabət gücünün artmasına və digər iqtisadi sahələrin, o cümlədən sənayenin və milli iqtisadiyyatın inkişafına gətirib çıxarır.

Bütün bunları toplasaq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, nəqliyyat sektorunda əsas önəmli yerlərdən birini avtomobil nəqliyyatı tutur. Bu xüsusilə Naxçıvanda özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Çünki, Naxçıvanın başqa ərazilərlə, dövlətlərlə dəmir yol, su nəqliyyatı vasitəsi ilə əlaqə qurmaq imkanı yoxdur. Avtomobil yollarının inkişafı üçün başlıca olaraq yol lazımdır ki, bu da iqtisadiyyatın inkişafına bir başa təsir edən amillərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. 2017-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının social-iqtisadi inkişafın xülasəsi, Naxçıvan, Əcəmi, 2018, 68 s.
2. Əsədov A. Nəqliyyat sektorunun inkişafı daha da sürətlənəcək, Xalq qəzeti, 12 iyun, 2017

3. Hacıyev İ. Cəfərov K. Naxçıvan Muxtar Respublikası müstəqillik illərində, Naxçıvan, Əcəmi, 2016, 168 s.
4. İntibahın 15 ili, Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 280 s.
5. Həbibbəyli İ. Böyük quruculuq və vətənpərvərliyin uğurlu hesabatı, Azərbaycan, 7 iyun, 2012
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2012-ci il yanvar –iyul hesabatı
7. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2013-cü il hesabatı
8. Naxçıvan : inkişafın yeni mərhələsi http://www.statistika.nmr.az/x_news/news/16il.pdf
9. Vəzirov H. Ulu öndər Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının nəqliyyat sektorunun iqtisadi inkişafı // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2011, №3, s. 271-278.
10. Xalq qəzeti, 4 fevral, 2010
11. Xalq qəzeti, 5 iyul, 2012
12. Xalq qəzeti, 17 may, 2013
13. Xalq qəzeti, 8 noyabr, 2013
14. Şərqqapısı qəzeti, 3 aprel, 2013
15. http://nakhchivan.preslib.az/nax_images/iqt073.jpg

ABSTRACT

Sahin Aliyev

MODERN ROAD AS A MAIN FACTOR IN THE COUNTRY ECONOMY

(Based on the materials of Nakhchivan Autonomous Republic)

The article mentions the road infrastructure of the Nakhchivan Autonomous Republic during the years of independence. Research has shown that regional development issues are directly linked to road infrastructure. Road is one of the factors that affect the economy. At the same time, the article examines the progress of road construction with a growing dynamics. In addition, investment in road construction has been introduced.

РЕЗЮМЕ

Шахин Алиев

СОВРЕМЕННАЯ ДОРОГА – КАК ОСНОВНОЙ ФАКТОР ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

(по основанию материалов Нахчыванский Автономной Республики)

В статье говорится об инфраструктуре автомобильных дорог в Нахчыванской Автономной Республики. В результате исследований установлено, что задачи развития регионов напрямую связана с инфраструктурой дорог. Дорога-один из факторов развития экономики.

В статье в тоже время рассмотрен вопрос о динамическом развитии дорожного строительства. Кроме этого в статье говорится об вкладывание инвестиции строительство дорог.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiiyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

ARAZ ƏSGƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:338.4

**SƏNAYE PARKLARININ MÜASİR MODEL VƏ
MEXANİZMLƏRİNİN NAXÇIVAN MR-DƏ TƏTBİQİ İMKANLARI****Açar sözlər:** *sənaye parkları, sənaye modelləri, sənaye mexanizmləri, Naxçıvan, Azərbaycan***Keywords:** *industrial parks, industrial models, industrial mechanisms, Nakhchivan, Azerbaijan***Ключевые слова:** *промышленные парки, промышленные модели, промышленные механизмы, Нахчыван, Азербайджан*

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası özünün iqtisadi inkişaf baxımından sürətlə yeniləşən, daha mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi sahəsində əsaslı işlərə imza atan, özəl sektorun ayrı-ayrı ünsürlərinin təkamülü və inkişafına şərait yaradan regionlardandır. Onun spesifik coğrafi yerləşməsi, sərhədyanı əlaqələrin mövcudluğu, iqlim xüsusiyyətlərindən əlverişli istifadə imkanları, əmək resursları ilə təmin olunma kimi şərtlər onun perspektiv dövrdə hərtərəfli təkamülünə şərait yaradır. Ölkəmizdə son 20 ildə aparılan işlər Naxçıvan Muxtar Respublikasında baş verən dəyişiklik və yenilənmələrə də imkan vermiş, onun iqtisadi və sosial simasının köklü dəyişilməsinə şərait yaratmışdır. Deyilənlərlə yanaşı yaddan çıxarılmamalıdır ki, demoqrafik və iqtisadi vəsiyyətdə baş verən müsbət dəyişikliklər əhali və istehsal tələbatının ardıcıl artması ilə nəticələnir. Bu fakt daxili tələbatın yerli məhsullar hesabına ödənilməsində öz sözünü deməklə yanaşı yeni istehsal və emal sahələrinin təşəkkülünə, mövcud olanların isə potensialının genişləndirilməsinə təsirini göstərməkdədir.

Muxtar respublikanın iqtisadi potensialının yüksəlməsində sahəvi müstəvidə ÜDM-də həliyədə 28%-lik paya malik olan, əsasən qeyri-dövlət mülkiyyəti obyektləri hesabına (95, 6%) sözünü deməkdə olan onun sənayesinin rolu böyükdür. Tarixi aqrar-istehsal ənənələrinin qorunub saxlanması ilə yanaşı müstəqillik dövründə sənayedə özünəməxsus istehsal “inqilabı” etməklə region yeni texnologiyaların tətbiqi, yeni məhsulların mənimsənilməsi meydançasına çevrildi. İli-ildən yüksələn sənaye potensialının nəticəsidir ki, həliyədə 300-ə yaxın məhsul növü bu və ya digər istehsal mərhələsində həmin sahə ilə təmasdan sonra istehlakçıların tələbatını ödəməyə hazır hesab edilir. 2000-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənaye potensialında aşağıdakı müsbət dəyişmələr baş vermişdir: istehsal olunmuş sənaye məhsulunda – 68, 5 dəfə; bir nəfərə düşən sənaye məhsulu həcmində - 55, 1 dəfə; sənaye sahəsinə yönələn investisiya həcmində - 7, 8 dəfə; əsas fondların dəyərində - 11, 2 dəfə. Göstərilən kəmiyyət ifadələri bir sıra nəticələrdən xəbər verməyə imkan yaradır. İlk növbədə qeyd etmək yerinə düşər ki, ümumi və bir nəfərə düşən sənaye məhsulları göstəriciləri arasında yaranan 13, 4%-lik fərq əhalinin ardıcıl dövrdə üzrə artan sayı və yerli istehsalın yüksələn tələbləri ilə əlaqələndirilməlidir. Digər tərəfdən, yönəldilmiş investisiya həcmələrinə nisbətə əsas fondların dəyərindəki 3, 4%-lik müsbət kənarlaşma həmin əsas fondların ya müəssisələr tərəfindən yaradılmasına və ya digər yollarla əldə olunmasına (məs; əvəzsiz olaraq) dəlalət edir. Eyni fikirlər sənaye üzrə mövcud olan əsas fondların həcmi haqda da söylənə bilər: 2000-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə artım 11, 2 dəfə olmuşdur.

Muxtar respublikada sənayenin inkişafından xəbər verən göstəricilərdən biri kimi bu sahədə məşğul olan işçi heyəti kəmiyyət ifadəsi hesab olunmalıdır. 2016-cı ildə ölkə üzrə fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti də nəzərə alınmaqla sənayedə məşğul olanların 9, 9%-ni (19648:198723x100) təşkil edən regionun ümumi sənaye potensialı haqqında məlumatların fərdiləşdirilməsi, xalis sənaye

müəssisələrində fəaliyyət göstərənlərin ümumi sayının və inzibati rayonlar üzrə onların həcmünün müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənaye sahəsi üzrə 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə işçi heyətinin sayında 24, 4%-lik atım müşahidə olunmuşdur. Müvafiq artım dövlət sektoru üzrə 8, 6%-ə, qeyri-dövlət sektorunda 29, 0%-ə bərabərdir. Bu göstərici ayrı-ayrı sənaye sahələri üzrə aşağıdakı kəmiyyətlərlə xarakterizə olunmaqla yanaşı onların inkişafından da müəyyən mənada xəbər verir: mədənçixarma sənayesi üzrə - 6, 3 dəfə; emal sənayesi üzrə - 23, 5%; o cümlədən: 1. içki və tütün də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalı üzrə - 14, 5%; 2. toxuculuq və tikij sənayesi üzrə - 13, 4%; 3. dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı üzrə - 23, 0%; 4. oduncaqların emalı və ağacdan məmulatların istehsalı üzrə - 42, 6%; 5. sellüloza-kağız istehsalı və nəşriyyat işi üzrə - 15, 2%; 6. kimya sənayesi üzrə - 36, 3%; 7. rezin və plastmas məmulatların istehsalı üzrə - 16, 1%; 8. digər qeyri-metal mineral maddələrin istehsalı üzrə - 42, 5%; 9. metallurgiya sənayesi və hazır metal məmulatların istehsalı üzrə - 74, 7%; 10. emal sənayesinin digər sahələri üzrə - 31, 0%; Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava təchizatı üzrə - 5, 2%; Su təchizatı, çirkli suların və tullantıların təmizlənməsi üzrə - 18, 0%.

Muxtar respublikda sənayeləşmə sahəsində aparılan işlər eyni zamanda onun region daxilində inzibati rayonlar üzrə təmərküzləşmə səviyyəsi haqda fikir söyləməyə imkan verir. Sənaye tələbatının formalaşmasında əsas amillər sırasında ilk növbədə əhalinin sayı, işçi potensialının, istehsal olunan məhsulların xammal bazasının və reallaşdırma imkanlarının mövcudluğu kimi amillər çıxış edir. Həmin vəziyyətin xarakterizə edilməsi inzibati rayonlar üzrə istehsal olunmuş məhsulun həcmində də özünü ifadə etməkdədir.

Statistika məlumatlarının “artım nəticələrinin azalan qaydada yerləşdirilməsi” əsasında qurulması inzibati rayonların inkişafında sənaye məhsulunun dəyər ifadəsində olan payı haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Bu baxımdan 2011-2016-cı illər - də əsas sənaye təmərküzləşməsinin Naxçıvan şəhərinin (2, 85 dəfə), Babək (93, 3%), Şərur (84, 1%) və Kəngərli (72, 2%) rayonlarının payına düşdüyü görünür. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Naxçıvan şəhəri üzrə artım göstəricisi muxtar respublika üzrə orta göstəricini 89% (2, 85 dəfə - 1, 96 dəfə) üstələyir.

Naxçıvan sənayesində mülkiyyət aidiyyətinin öyrənilməsi, onun dəqiq parametrlərinin müəyyənəşdirilməsi və bu nöqtədən “yola çıxılması” mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş və dövlət inhisarında olan sənaye sahələri istisna olmaqla, digər sahələrdə fərdi təşəbbüskarlığın geniş dəstəklənməsinin nəticəsidir ki, muxtar respublika sənayesində 2015-ci ilin nəticələrinə görə qeyri-dövlət bölməsinin payı 288, 8%-lik artımla 95, 4%-ə çatmışdır. Müvafiq göstərici 2017-ci ilin I yarısının nəticələrinə görə 95, 6% təşkil etməkdədir.

Deyilənlərə diyarımızın aqrar potensialının fəaliyyətinin bilavasitə faydalı nəticələri də əlavə olunmalıdır. Aparılan araşdırmalar müvafiq istiqamətdə çoxsaylı ehtiyat mənbələrinin olduğunu göstərir. Onların tərkibində ərzaq təyinatlı meyvəçilik, tərəvəzçilik, ət və süd, şərab məhsulları istehsalı, regionda yüngül sənayenin inkişafına səbəb olacaq və özü ilə sonrakı istehsal sistemində canlanma gətirəcək baramaçılıq, tələbatı yüksək olan və xammal ağırlıq ixracın payına düşən tütünçülük kimi sahələr, metallurgiyanın bəzi sahələri özünəməxsus yer tutur. Buna yun, gön-dəri, səhiyyədə istifadəsi mütləq şərt kimi qəbul edilən məhsulların (tibbi pambıq, sağrı ləvazimatları və s.) kimi istiqamətlərdə kifayət qədər imkanların mövcudluğunu da əlavə etmək lazımdır. Eyni zamanda yaddan çıxarılmamalıdır ki, bəhs olunan istiqamətlərin sənaye müstəvisinə “daşınması” düzgün tədarük və istifadə mexanizmi və texnologiyaların tətbiqi nəticəsində onların istehsal imkanlarının artırılmasına şərait yaradacaqdır. Bu baxımdan istər bitkiçilikdə, istərsə də heyvandarlıqda baş verən artımlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Rəsmi statistikaya əsaslanaraq deyə bilərik ki, 2016-cı ilin nəticələrinə görə regionun ölkənin sənaye istehsalındakı payı heç də böyük rəqəm təşkil etməsə də (3, 3%-ə yaxın), onun artırılmasında kifayət qədər ehtiyat mənbələri mövcuddur. Haqqında dediklərimiz yeni sənaye təyinatlı obyektlərin qurulması və istismara verilərək cari və perspektiv dövrlərdə daxili tələbatın ödənilməsində, perspektiv dövrdə isə kənara ixrac imkanlarının yaradılması və genişləndirilməsində özünün töhfələrini verməlidir. Düşünürük ki, bu əsasda Naxçıvan Muxtar Respublikasında artıq

ölkəmizin bir çox rayonlarında yaradılan sənaye parklarının imkanlarından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Sənaye parkının regionda yaradılmasının səbəb və məqsədlərinə gəldikdə ilk növbədə aşağıdakıların qeyd olunması zəruridir: 1. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində işlərin görülməsi və məhsul bolluğunun yaradılması; 2. Əhalinin tələbatının daha yüksək ödənilməsi sahəsində məhsulların növ-çəşid göstəricilərinin genişləndirilməsi; 3. Yeni texniki vasitələrin və texnologiyaların muxtar respublikda tətbiqinə nail olunması, bu sahədə mütəmadi təkmilləşdirmə işlərinin həyata keçirilməsi; 4. Regionun maliyyə imkanlarının yüksəldilməsi; 5. İstifadəsiz ərazilərin, əkilməyən torpaqların aktiv iqtisadi dövriyyəyə qaytarılması; 6. Məşğulluq probleminin həlli sahəsində işlərin görülməsi; 7. Yüksək tələblərə cavab verən yerli sənaye istehsalını təşkil etmək yolu ilə regiondan valyuta axınının qarşısının alınması, ixrac potensialının yüksəldilməsi; 8. Muxtar Respublika daxilində sənaye fəaliyyəti üzrə ardıcıl mərhələlərin kompleks təşkilinin təmin olunması və s.

Sənaye parklarının ölkə üzrə təşəkkülünün genişlənməsi digər şərtlərlə yanaşı müasir model və mexanizmlərin tətbiqində də özünü biruzə verməlidir. Yaradılması biri-birini əvəzləyən parkların hər biri öncəkindən daha səmərəli təşkilatlanma, idarəetmə, yaradılan sahələrə olan ehtiyacın qarşılanması və digər şərtlərlə fərqlənməkdədir. Məsələnin təşkili əsaslarından biri kimi ən müasir texnika və avadanlıqların, texnologiyaların tətbiqi (onlardan əksərinin respublikda birinci dəfə istifadə olunması) sənaye parklarında təşkilatlanmanın vacid şərtləri, elementləri kimi çıxış etmişdir.

Müasir model və mexanizmlərin tətbiqi sırasında ilk yeri “dövlət-sahibkarlıq” əməkdaşlıq formalarının genişləndirilməsi, onun yeni növ və formalarda təzahürüdür. Belə ki, hər bir dövlət orqanı müvafiq sənaye parkının fəaliyyətinə özünün təkmilləşdirici fikir və təkliflərini tətbiq etməkdədir. Məsələn, hələ ilkin yaradılan və Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən rəhbərliyi həyata keçirilən Sumqayıt Kimya və Balaxanı Sənaye Parklarında istehsalın təşkilində çoxmərhələliyin və çoxnövlülyün tətbiqi aparıldığı halda, Pirallahı və Qaradağ parklarında konkret ixtisaslaşma mümkün olmuşdur. Digər tərəfdən, Balaxanı Sənaye Parkında çeşidlənmənin başa çatmasından sonra orada qeydiyyatdan keçmiş 5 rezident tərəfindən tullantı yağların, tullantı plastik butulka və kütlələrin, tullantı kağızların təkrar emalı təşkil olunmuşdur. Bu isə “özünəməxsus” təkrar dövriyyənin sənaye parkı ərazisində təşkilindən xəbər verir. Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tabeliyində olan Pirallahı YTP-nin formalaşdırdığı “qoşul və istifadə et” sistemi informasiya mübadiləsi sahəsində elektron məlumatların və yeniliklərin daha sürətli mübadiləsinə və qarşılıqlı istifadəsinə şərait yaradır.

Beynəlxalq təcrübədən əldə olunan nəticələrdən biri kimi, yaradılan emal subyektlərdə onların işçi potensialının həm də kiçik səhmdarlar formasında çıxış etməsi göstərilə bilər. Müvafiq mexanizmin tətbiqi istehsalatlarda təmsil olunanların maraqlarının artmasında mühüm amillərdən hesab olunmalıdır.

Ölkədə yaradılmış sənaye parklarının üstün cəhətlərindən biri kimi onların məhsullarına olan tələbatın ya böyük hissəsinin, yaxud da tamamilə ixrac hesabına ödənilməsinin yerli istehsal hesabına məhdudlaşdırılması, qarşısının alınmasıdır. Eyni zamanda yerli aqrar məhsulların emalına yönələn sənaye sahələrinin formalaşdırılması onların reallaşdırılmayan hissəsinə xarab olmaqdan xilas etməklə yanaşı yerli aqroistehsal imkanlarının genişlənməsinə, bu sahədə maddi marağın yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Sənaye parkında yaradılacaq istehsal sahələrinin quruluşuna gəldikdə tərəfimizdən nümunəvi qaydada aşağıdakı məhsulların hasilatı üzrə diqqətləri cəmləmək zəruri olardı.

Tərəfimizdən təklif olunan nümunəvi siyahı aparılmış monitorinqlər əsasında müəyyənləşdirilmişdir və əsasən yerli xammalın mövcudluğuna hesablanmışdır. Bununla belə verilmiş siyahı üzrə seçimlərin aparılması, ona əlavə və dəyişikliklərin edilməsi mümkündür.

Siyahıda ilk yeri qida məhsulları tutur. Bu sırada Naxçıvan MR-də istehsal olunan ərzaq məhsullarının siyahısı və ticarət məntəqələrində satılan məhsul növləri və çeşidləri əsas götürülmüşdür.

Cədvəl 1. Naxçıvan sənaye parkında istehsalı məqsədəuyğun hesab edilən məhsul növləri və həyata keçiriləcək fəaliyyətlər

№	İstehsal sahələri	Təklif olunan istehsal istiqamətləri
1	Qida məhsulları istehsalı üzrə	1.Kərə və maye formalı yağların (günəbaxan, məkə və s.) istehsalı 2.Pendir və kəsmik istehsalı 3.Tələbata uyğun digər “ağartı” məhsullarının (ayran, dovğa və s.) istehsalı 4.Şərab məhsulları istehsalı 5.Məişətdə istifadə olunan tərəvəz şirələrinin (pomidor sokları və s.) istehsalı
2	Balıqçılıq sahəsi üzrə	1.Balıqçılıq məhsullarının konservləşdirilməsi 2.Balıq yemi istehsalı
3	Yüngül sənaye sahəsi üzrə	1.Baramadan sap istehsalı və parça toxunması 2.Köynəklərin istehsalı 3.Dəri gödəkçələrin istehsalı 4.Trikotaj corabların istehsalı 5.Pambıq yataq ağlarının istehsalı 6.Xalça və xalça məhsulları üçün xammalın istehsalı
4	Tütünçülük sahəsi üzrə	1.Tütünün ferməntləşdirilməsi 2.Buxara verilmiş tütünün qurudulması və üyüdülməsi
5	Qablaşdırma məhsulları üzrə	1.Məişətdə və istehsallarda istifadə olunan plastik qabların istehsalı 2.İstehsalatlarda (məsələn, sement, un və s.) istifadə olunan kağız-karton və plastik mənşəli kisələrin istehsalı 3.Siqaret qutularının və onların komponentlərinin istehsalı
6	Avtomobil istehsalı sahəsi üzrə	1.Ayrı-ayrı ehtiyat hissələrinin istehsalı 2. Kiçik detal və konstruksiyaların istehsalı 3.Avtomobil istehsalında istifadə olunan komponentlərin istehsalı 4.Kənd təsərrüfatında istifadə olunan qoşquların istehsalı
7	Məişət tullantıları sahəsi üzrə	1. Məişət və d. tullantılarının qəbulu və çeşidlənməsi 2. Tullantıların emalı
8	Texniki yağların emalı sahəsi üzrə	1. İşlənmiş yağların təkrar emalı 2. Alınmış məhsulların qablaşdırılması

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Cədvəldə verilən qida məhsulları üzrə istehsal komponenti kənddən (respublikanın digər ərazilərindən və xaricdən) gətirilən əmələrin üstünlüyünü göstərir. Regionda süd məhsulları istehsalının ili-ildən artmasına baxmayaraq piştaxtalarda əsasən İran, Türkiyə, Yeni Zelandiya, Ukrayna kimi ölkələrin kərə və maye formalı qida yağlarını, pendir və kəsmik məhsullarını görmək mümkündür. Eyni sözləri bir çox ağartı məhsulları haqqında da demək mümkündür. Əgər nəzərə alınsa ki, müvafiq məhsullara (xüsusilə də kərə və qida təyinatlı yağlara) olan regionun illik fizioloji tələbat göstəriciləri üç min tona yaxın ifadə ilə ölçülür, onların daxildə hasilatı müvafiq istiqamətdə ərzaq təminatını yaxşılaşdırmaqla yanaşı, maya dəyərinin səviyyəsinin nisbi aşağılığı ilə fərqlənəcək, daha keyfiyyətli məhsul istehsalına səbəb olacaq, valyuta axınına müsbət təsir göstərəcək və işsizlik səviyyəsinin azalmasında sözünü demiş olacaqdır.

Naxçıvan regionu hələ Sovet dövründən şərab və şərab məhsulları istehsalı ənənələri ilə məşhurdur. Deyilən fikirlər ölkədə qəbul olunan üzümçülüyn inkişafı ilə bağlı Proqramla daha böyük aktualıq qazanır. Lakin, müasir dövrdə region istehsalı olan müvafiq məhsullara, demək olar ki, rast gəlmək mümkün deyil. Halbuki, bu sahədə həm regionun daxili tələbatının ödənilməsi, həm də ixrac əməliyyatları baxımından geniş imkanlar mövcuddur və yaradılacaq istehsal sahəsi çatışmazlığın aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayacaqdır. Bəhs olunan məsələnin müsbət həlli

həmçinin üzümçülükdə texniki sortların əkin sahələrinin, məhsuldarlıq göstəricilərinin və hasil edilən məhsul həcmələrinin artırılmasında da sözünün demisi olacaqdır.

Muxtar Respublikada meyvə şirələrinin istehsalı üzrə ixtisaslaşan subyektlər mövcud olsa da, tərəvəzlərdən sənaye üsulu ilə istehsal olunan şirələr və digər əmtəələr haqqında bu fikri söyləmək mümkün deyildir. Halbuki, müvafiq iqtisamətdə kifayət qədər yüksək tələbatın (xüsusilə də tərəvəzlərin qeyri-istehsal dövrlərində) olduğu nəzərə çarpmaqdadır. Digər tərəfdən, region bazarlarında həmin məhsulların Rusiya, Belarus, Türkiyə brendləri altında geniş çeşidi müşahidə olunmaqdadır. Onların bir hissəsi isə ölkəmizin digər ərazilərindən muxtar respublikaya gətirilməkdədir. Bəhs olunan məhsulların müxtəlif növ-çəşid ifadəsində hasilatı yerli tələbatın ən azı bir hissəsinin daxili istehsal hesabına ödənilməsinə şərait yaradacaqdır.

Balıqçılıq sahəsi regionda Araz çayı hövzəsi hesabına uzun zamanlardan bəri mövcud olmuşdur. Müstəqillik dövründə 2 balıqçılıq təsərrüfatının yaradılması bu istiqamət üzrə məhsul istehsalına diqqəti artırmaqla yanaşı onların istehlakçılara təklif olunma formalarında da yeniliklərin tətbiqini şərtləndirməkdədir. Bu baxımdan, düşünürük ki, bir tərəfdən balıqçılıq məhsullarının müxtəlif çeşidlər üzrə konservləşdirilməsi, digər tərəfdən isə balıq yeminin istehsalının regionda təşkili getdikcə aktuallıq qazanmaqdadır.

Yüngül sənaye muxtar respublikada özünün çoxəsrlik istehsal ənənələrinə malikdir. Ordubad İpək fabriki, Naxçıvan Tikiş fabriki, Naxçıvan Alt Trikitaj məhsulları Fabriki, Xalçaçılıq Fabriki kimi müəssisələri hələ keçmiş quruluşda mövcud olması bu sahədə yerli tələbatın xeyli hissəsinin daxili fəaliyyət hesabına ödənilməsinə şərait yaradırdı. Lakin, müstəqillik dövründə köhnəlmiş texnologiya və texniki vasitələr, səmərəsiz fəaliyyət ucbatından Ordubad İpək fabrikinin bağlanması, digər müəssisələrin isə öz istehsal güclərindən tam istifadə etməməsi bu sahədə geriləməyə səbəb olmuşdur. Baramaçılıq inkişafı üzrə respublikada aparılan sistemli işlər, düşünürük ki, regionda da öz əksini tapmalıdır. Bu baxımdan sənaye parkının nəznində baramadan ipək sapın əyirilməsi və parçaların toxunması üzrə istehsalatın qurulması məqsədəuyğundur. Belə işlər artıq mövsud olan yüngül sənaye aidiyyətli müəssisələrin xammala olan tələbatının bir hissəsini ödəmək iqtidarındadır. Digər tərəfdən, inkişafı ili-ildən davam etdirilən heyvandarlığın bazasında gön-dəri istehsalının formalaşdırılması, dəri emalı (cilalanması) istehsalatının təşəkkülü, həmin xammaldan çoxsaylı geyim məhsullarının istehsalına şərait yaradır.

Yüngül sənaye sahələri kimi, tütünçülük də regionda qədim istehsal adətləri ilə fərqlənməkdədir. Əgər nəzərə alsaq ki, 2017-ci ildən tütün əkinlərinin bərpası sahəsində işlər həyata keçirilməkdədir, digər tərəfdən isə “Cahan” Şirkətlər qrupu nəznində “Cahan-Tobako” subyekti siqaretlərin qablaşdırılması ilə məşğul olur. Bu istehsalatın tammənəli təşkili məqsədilə tütünün fermentləşdirilməsi üzrə ixtisaslaşan kiçik müəssisənin subyekt daxilində (rezidenti “Cahan” Holding olarsa, daha müsbət nəticələr əldə edilə bilər) yaradılması məqsədəuyğundur və bu addım nəticəsində həmin sahədə fəaliyyət ardıcılığının tamamlanması baş verə bilər.

Aparılan monitorinqlər nəticəsində aydın olmuşdur ki, müxtəlif məhsullar üzrə qablaşdırma imkanlarının qiymətləndirilməsi özünün yüksək aktuallığı ilə fərqlənməkdədir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, müvafiq “araşdırma obyektı” bir çox cəhətdən əhəmiyyətlidir. Onun hazırlanmasında birinci məqsəd məhsullar üzrə optimal ölçü ifadəsinə riayət olunmasıdır. Bu baxımdan sənaye parkına gətiriləcək texniki vasitə və avadanlıqlar özünün universallığı, çevikliyi və çoxçeşidliliyi ilə fərqlənməlidir. Belə ki, həcm ifadəsi əsas götürülməklə müxtəlif tutumlu və çeşidli plastik qabların hazırlanması istehsalçıların tələbatının daha yüksək səviyyədə ödənilməsinə şərait yaradacaqdır. Digər tərəfdən, plastik və kağız-karton məmulatlarından istehsal olunan tutum kütlələri məhsulların reklam vasitələri kimi çıxış edir.

Yaradılması tövsiyyə olunan sənaye parkında yaradılması məqsədəuyğun hesab edilən sahələrdən birini də avtomobil istehsalı sahəsinin inkişafına xidmət edəcək istiqamətlər üzrə istehsal sahələrinin təşəkkülü və inkişaf etdirilməsidir. Bu baxımdan ilk növbədə Naxçıvan Avtomobil Zavodunun ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edəcək quruluşların yaradılması zəruridir. Bilinir ki, naxçıvanda istehsal olunan “NAZ-Lifan” avtomobilləri üçün bütün ehtiyat hissələri, konstruksiya və detallar Cənubi Koreya Respublikasından xarici valyuta hesabına gətirilməkdədir. Görüləcək işlər bu sahədə olan balansın regionun hesabına dəyişilməsinə şərait yaratmaqla bərabər əhalinin

məşğulluğuna, aparılacaq sınaq işləri əsasında buraxılan avtomobil modellərinin keyfiyyət xarakteristikalarının yüksəlməsinə, işçi personalının ixtisas səviyyəsinin artmasına, çalışan insanların maddi rifah halını yaxşılaşdırma və digər əlaqəli məsələlərə özünün müsbət töhvələrini verəcəkdir.

Avtomobil istehsalı sahəsi üçün təklif olunan yeniliklərdən birini də kənd təsərrüfatında istifadə olunan qoşquların hasilatının təşkil edilməsidir. Regionun qədim aqrar-istehsal əlaqələrinə malik olmasını, onun əsas ixtisaslaşma yönlərindən biri kimi məhs bu istiqamətin olmasını nəzərə alsaq, məsələnin aktuallığını bir daha gözlər önünə sərməmiş olarıq. Haliyədə bəhs olunan kənd təsərrüfatı təyinatlı qoşqular muxtar respublikaya “Naxçıvan-Aqrolizinq” ASC tərəfindən müxtəlif xarici ölkələrdən idxal edilməkdədir. Həmin istiqamət üzrə regionda sənaye istehsalının təşkili optimal say-çəşid ölçülərini müəyyən etməklə yanaşı, aqrar sahədə yeni dönüşlərin yaranmasına səbəb olacaqdır.

Sivil insan cəmiyyəti mövcud olduğu zamanlardan məişət tullantıları problemi onu daim müşayiət etmiş, bu sahədə çoxsaylı işlərin icrasına səbəb olmuşdur. İstehlaka yararlı olmayan ərzaq məhsullarının, dəftərxana, plastik və digər təyinatlı məhsulların tullantı şəklində istifadədən çıxarılması onların müvafiq dövlət strukturları tərəfindən toplanaraq müvafiq ərazilərə aparılması və əksər hallarda nəhəng çalalarda basdırılması yolu ilə həyata keçirilməkdədir. Bəllidir ki, ərzaq tullantıları üzvi halda 3-5 ilə özünün tətamilə ləğv etmə imkanına malikdirsə, plastik kütlələrin, dəmir beton məmulatlarının tətamilə sıradan çıxması üçün 100 illərlə vaxt tələb olunur. Bəzi tullantı novləri isə tətamilə parçalanma və ləğv olunmaya məruz qalmır. Bu isə ərazicə onsuzda məhdud olan regionda əlavə tullantı ərazilərinin yaradılmasına yol açır və aktiv dövriyyə təyinatlı ərazilərin həcminə mənfi təsir göstərir. Bəhs olunan istiqamətdə bir tərəfdən imkanların məhdudluğu, digər tərəfdən tullantıların emalı əsasında onların təkrar dövriyyəyə qaytarılması sahəsində görüləcək işlər sırasında müvafiq istehsal bölməsinin yaradılması məqsədəuyğun hesab edilir. Həmin subyekt tərəfindən tullantıların çeşidlənməsi və növlər üzrə emalı əsasında təkrar iqtisadi dövriyyəyə qaytarılması həyata keçirilməlidir. Həmin proseslərinin nəticəsi kimi mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə, xammal bazasına qənaət olunması, yeni məhsulların istehsalının asanlaşdırılması kimi əməliyyatlar çıxış edəcəkdir.

Muxtar Respublikada əhalinin maddi-rifah halının yüksəlməsi, yeni istehsal sahələrinin yaradılması əsasında çoxsaylı texniki vasitələrin istifadəsinin artması eyni zamanda onların texniki yağlardan istifadə həcmələrini də artırmış olur. Müvafiq yağların bəlli istismar müddətlərinə malik olması, həmin müddətlər bitdikdən sonra onların istifadəsinin mümkünsüzlüyünü və tullantı şəklində ləğv olunmasını nəzərə alaraq bu istiqamətdə görüləcək müsbət işlər sırasında təkrar emala məruz qalma proseslərinin təşkili çıxış edir. Ölkəmizin müxtəlif ərazilərində belə təcrübədən istifadə olunmaqdadır. Tətamilə kimyəvi proseslər üzərində qurulan əməliyyatlar texnika ilə təminat baxımından özünün kiçik maliyyə tutumluluğu ilə seçilməkdədir. Region üzrə vahid xammal tədarükəti sisteminin qurulması əsasında toplanmış yağların təkrar emala məruz qalması muxtar respublikada təkrar istehsal aparılmaqla qeyd olunan məhsullara olan tələbatın bir hissəsini ödəməklə yanaşı, onun təbiətinə də təsirsiz ötürməyəəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.F. Ərzaq təhlükəsizliyi, Bakı, Elm və həyat, 2007, 602 s.
2. Abbasov T.A. Naxçıvan MR-də aqrar bazar: konseptual əsaslar və inkişaf istiqamətləri, Bakı, AzTU-nun mətbəəsi, 2016, 301s.
3. Bağirov M.S. Kənd təsərrüfatında istehsal və satış münasibətlərinin formalaşmasının müasir vəziyyəti və xüsusiyyətləri, Naxçıvan, Qeyrət. 2014, 107 s.
4. Bağirov M.S., Mahmudov C.İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sahənin inkişafı: problemlər və həlli yolları, Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 257s.
5. Bağirov M.S. Sahibkarlıq subyektləri və istehlakçı cəmiyyətləri: əmtə mübadiləsi və tərəflərin mənafeələrinin təmin edilməsi / Azərbaycanca yüksək texnologiyaların texniki-iqtisadi problemləri mövzusunda respublika elmi konfransının materialları (10-11 dekabr), Bakı, ATU-nun nəşriyyatı, 2013. s.250-252.

6. Xəlilov H.A. Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şəraiti, Bakı, Elm, 2005, 228 s.
7. Rüstəmov A.A., Qasimov D.Q. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi, Bakı, Avropa, 2013. 406 s.
8. Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri, Bakı, Elm, 2004, 504 s.
9. Попов Н.А. Основы рыночной агроэкономики и сельского предпринимательство, М: Наука, 2001, 352 с.

ABSTRACT

Araz Asgarov

THE OPPORTUNITIES OF APPLICATION THE MODERN MODELS AND MECHANISMS OF INDUSTRIAL PARKS IN NAKCHIVAN AR

The developing and globalizing world is engaged in the development of various production formations, methods and models, as well as new mechanisms for their application. In the economic environment of countries, the use of modern systems leads to a transition to more advanced forms of activity. The basis of the economic system of each country is its advanced department - industry. In this area, one of the innovative steps is the creation of industrial parks, based on domestic opportunities, whose activities are primarily aimed at meeting domestic demand, as well as the resolution of employment problems.

The industrial parks considered in the article and proposed for creation in the era of economic progress of the Nakhchivan Autonomous Republic in recent years are notable for their specificity. The study, conducted taking into account the real situation and the dynamic development of internal capabilities, the existing resource base at the same time creates conditions for the production of a certain part of the products imported from the outside and will positively affect the restriction of the flow of foreign currency from the country. The article also provides information on other industrial parks of various orientations located in administrative units of the Azerbaijan Republic.

РЕЗЮМЕ

Araz Askerov

ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ МОДЕЛЕЙ И МЕХАНИЗМОВ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПАРКОВ В НАХЧЫВАНСКОЙ АР

Развивающийся и глобализирующийся мир занимается разработками по вопросам создания различных производственных образований, методов и моделей, а также новых механизмов их применения. В экономической среде стран использование современных систем обуславливает переход на более усовершенствованные формы деятельности.

Основой экономической системы каждой страны является его передовая отрасль – промышленность. В этой сфере одним из новаторских шагов является создание промышленных парков, основывающихся на внутренних возможностях, деятельность которых направлена в первую очередь на погашение внутреннего спроса, а также разрешение проблем занятости.

Рассмотренная в статье и предложенная к созданию в проживающем в последние годы эпоху экономического прогресса Нахчыванской Автономной Республике промышленного парка отличается своей специфичностью. Исследование, проводимое с учетом реального положения и динамичного развития внутренних возможностей, существующей сырьевой базы в то же время создает условия для производства определенной части продукции, импортируемой из вне и положительно повлияет на ограничение потока валютных средств из страны. В статье также дана информация о других промышленных парках различной ориентации, расположенных в административных единицах Азербайджанской Республики.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

HƏSƏN ABBASOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

hesenabbaszade@gmail.com

UOT: 338,47

**AQRAR SAHƏDƏ İSTEHSAL-MALİYYƏ VƏ
İNFRASTRUKTUR-LOGİSTİKA KOMPONENTLƏRİNİN
FƏALİYYƏTİNİN NİZAMA SALINMASI ÜSULLARI**

Açar sözlər: *aqrar sahə, istehsal fəaliyyəti, maliyyə alətləri, infrastruktur komponentləri, nizamlanma prosesləri*

Key words; *agrarian field, production process, financial tools, infrastructural components, regulation processes*

Ключевые слова: *аграрная отрасль, производственная деятельность, финансовые инструменты, инфраструктурные компоненты, процессы регулирования*

Kənd təsərrüfatının makrosəviyyədə araşdırılması ilə yanaşı onun mikrosituasiyalarına yanaşmanın təmin edilməsi sonrakı mərhələlərdə sahəvi tənzimləmə məsələlərinə yanaşmanı, müvafiq nəticələrin çıxarılmasını və təkliflərin hazırlanmasını şərtləndirir. Bu baxımdan tədqiqatın təşkili və həyata keçirilməsində iki təsnifatdan istifadə etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

1. Sahə və subyektlər miqyasında istehsal-maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsi;
2. Subyektlər üzrə infrastruktur-logistika imkanlarının qiymətləndirilməsi və onların yaxşılaşdırılması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Araşdırmanın həyata keçirilməsi zamanı aqrar sahədə fəaliyyət göstərən subyektlərin təsnifləşdirilməsi daha dəqiq məlumatların əldə olunmasına şərait yaradır. Bu baxımdan tədqiqatın hüquqi (kənd təsərrüfatı müəssisələri) və fiziki (fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları şəxslər üzrə fərdi qaydada qurulması məqsəduyğundur.

İstehsal-maliyyə göstəriciləri maddi-istehsal sferasına aid istənilən sahənin subyektlərinin mühüm göstəriciləri qrupuna aiddir. Onların sırasında ilk növbədə aşağıdakılar öz əksini tapmalıdır:

- ✓ Subyektlərin sayı və gəlirlilik dərəcəsi;
- ✓ Satış fəaliyyətinin nəticələri, o cümlədən onun aqrar sahənin ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə vəziyyəti və rentabellik səviyyəsi;
- ✓ Təsərrüfat subyektlərindəki işçi sayı, onların istehsalda iştirak dövrünün və aldıkları əmək ödənişlərinin həcmi;
- ✓ Fəaliyyət istiqamətləri və təsərrüfatçılıq kateqoriyaları üzrə əmək məhsuldarlığı ifadələri;
- ✓ Ümumi, kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondları üzrə göstəricilərin səviyyəsi;
- ✓ Subyektlərin malik olduğu torpaq sahələrinin həcm və tərkib ifadələri;
- ✓ İstehsal olunan məhsullara çəkilən xərclərin strukturu, onun maya dəyəri;
- ✓ Subyektlərin müxtəlif mənbəli və təyinatlı maliyyə resurslarından istifadə imkanları və s.

2000-ci illə müqayisədə müəssisələrin sayında 499 vahid və ya 30%-lik geriləmə müşahidə olunmuşdur. Eyni müqayisə dövrləri üzrə (dalğalanmalar baş versə də) gəlirlə işləyən subyektlərin sayı 504 vahid və ya 49, 1% artmış, zərərlə işləyənlər isə 1132 vahiddən 129 vahidə enmişdir (fərq 1004 vahid və ya 8, 8 dəfə) ki, bu da fəaliyyətini düzgün təşkil etməyən subyektlərin tədricən sıradan çıxmasından xəbər verir. Mənzərənin təzahür forması, düşünürük ki, bir sıra təşkilati-idarəetmə (yeni məhsulların istehsalının mənimlənməsi, fəaliyyətin təşkili baxımından və s.), stimullaşdırıcı (maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan və s.), quruluş (transformativ tədbirlər, iri təsərrüfatlarda birləşdirilmə, bu əsasda xərclərin bir hissəsinin ixtisarı yaxud minimallaşdırılması və s.) və digər tənzimləyici tədbirlərin görülməli olması zərurətindən xəbər verir.

Hüquqi subyektlər üzrə yekun ifadədə xalis mənfəətin əldə olunması müsbət hal kimi qiymətləndirilsə də (39, 8 mln. manat), bununla belə zərərlik həcmi də böyük olmuşdur (13, 5 mln. manat) ki, bu da xalis mənfəət ilkin həcmi (53, 3 mln. manat) aşağı salmışdır. Digər tərəfdən, 2000-ci ildə həm bitkiçilikdə, həm də heyvandarlıqda müşahidə olunan satış fəaliyyətindəki zərərle yekunlaşma (müvafiq olaraq 616 min manat və 1753 min manat) 2015-ci ildə fəaliyyətin düzgün təşkili, resurslardan məqsədyönlü istifadə və tənzimləyici addımların atılması nəticəsində gəlirlilik ifadəsilə özünü əvəzləmişdir: bitkiçilikdə onun səviyyəsi 20, 2 mln manata (fərq - 20857 min manat və ya 33, 9 dəfə), heyvandarlıqda təqribən 20, 0 mln.manata (fərq - 21746 min manat və ya 12, 4 dəfə) çatmışdır. Bu həcmərlə yanaşı müəssisələrin ümumi fəaliyyətindən (əsas istehsal fəaliyyəti ilə yanaşı digər istiqamətlərdən əldə olunan gəlir həcmələri birlikdə götürülməklə) 84990 min manatlıq gəlir əldə olunmuşdur ki, bu da 45153 min manatlıq fərqdən xəbər verir (ümumi gəlir həcmində - 53, 1%-lik pay). Təcrübədə əsas fəaliyyət istiqamətləri ilə yanaşı bu istiqamətlərin daha da inkişaf etdirilməsi əlavə vəsaitlərin əldə olunmasında mühüm mənbələrdən hesab olunur.

Məlumatlardan aydın olur ki, əsas fondların həcmələrinin artması, istehsalın mexanikləşmə səviyyəsinin yüksəlməsi, aqrar sferada orta əmək haqqının səviyyəsinin nisbətən aşağı olması hesabına bu sahədə məşğul olan əhəlinin sayında 8, 4 min nəfərlik azalma baş versə də, onların illik orta əmək haqqı səviyyəsi 2000-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə 18 dəfə artaraq 2746 manat (orta aylıq səviyyə - 288, 8 manat) təşkil etmişdir.

Nəzərdən keçirilən dövrlər üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda dəyər ifadəsində 17, 4 dəfəlik irəliləmə müşahidə olunmuşdur. Onun orta hesabla 3, 8 dəfəsi müxtəlif inflyativ amillərin (yəni qiymət artımının) hesabına baş verdiyi halda, qalan hissə məhsul istehası həcmi hesabına mümkün olmuşdur. 2000 və 2015-ci illərin müqayisəsi özündə əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin dəyişilməsinə də şahidlik edir. Bu göstərici baxılan zaman ifadələrində (dəyər ifadəsində) müvafiq olaraq 909 və 24477 manat təşkil etmişdir (artım - 26, 9 dəfə).

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin malik olduğu ümumi, o cümlədən əsas istehsal fondlarının inkişaf templəri baxılan illər üzrə kifayət qədər yüksək olmuşdur. Bu qrupa aid subyektlərdə mövcud olan əsas fondların həcmində dəyər ifadəsində 2000-ci və 2015-ci illərin müqayisəsində aşağıdakı dəyişikliklər (artım) baş vermişdir:

- ✓ ümumilikdə mövcud olan əsas fondlar üzrə - 2, 7 dəfə;
- ✓ kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondları üzrə - 2, 8 dəfə;
- ✓ kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondları orta illik dəyəri üzrə - 2, 3 dəfə;
- ✓ bir təsərrüfata düşən kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri üzrə - 2, 7 dəfə.

Hesablanmış nisbi göstəricilərin məzmun təhlili kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən əldə olunan əsas fondlar sırasında birbaşa istehsal təyinatlı fondların üstünlük təşkil etdiyinə dəlalət edir. Belə ki, əgər 2000-ci ildə əldə olunmuş əsas istehsal fondlarının həcmi 88, 1%-ə bərabər idisə, 2015-ci ildə bu göstərici 91, 3%-ə qalxmışdır ki, bu da aqrar istehsalda əl əməyinin azaldılmasına xidmət edir.

Bəhs olunan müsbət məqamlarla yanaşı kənd təsərrüfatı müəssisələrində torpaq resurslarından istifadə həcmələrində əsaslı geriləmələr müşahidə olunmuşdur. Aşağıdakı torpaq kateqoriyaları özündə belə vəziyyəti konkret nisbi kəmiyyətlərlə göstərməkdədir:

- ✓ Ümumi torpaq sahəsi üzrə - azalma 257874 ha və ya 52, 0%;
- ✓ Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi üzrə - azalma 126995 ha və ya 37, 9%;
- ✓ Əkin yeri üzrə - azalma 57489 ha və ya 35, 9%;
- ✓ Orta hesabla bir kənd təsərrüfatı müəssisəsinə düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi üzrə - azalma 29, 8 ha və ya 19, 2%;

2000 və 2015-ci illərin müqayisəsi nəticəsində sərgilənən mənzərə istifadədən kənarda qalan torpaq sahələrinin ümumi yekunda 287232 hektarının (ümumi torpaq sahəsinin 58, 0%-i) qeyri-istehsal sahələrinin hesabına baş verdiyini göstərir. Bu həcmərin təkrarən aktiv hasilat dövryyələrinə qaytarılması imkanlarının qiymətləndirilməsi istiqamətində aparılacaq işlər digər məsələlərlə yanaşı eyni zamanda istehsal həcmələrinin ekstensiv və intensiv genişləndirilməsində ehtiyat mənbəyi kimi hesab oluna bilər.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal-maliyyə göstəriciləri sırasında məhsulların bir sentnerinin başa gəldiyi maya dəyəri və onun formalaşdırın əsas komponentlərin səviyyələrinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumatlardan aydın olur ki, dəyər ifadəsində göstərilmiş əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının bir sentnerinin maya dəyərinin formalaşmasında artımlar müşahidə olunmuşdur. Müvafiq həcmə ayrı-ayrı amillərin təsirlərin qiymətləndirilməsi zamanı aydın olur ki, 2000-ci illə müqayisədə 2015-ci ilin nəticələrinin artması əsasən üç amilin – xaricdən idxal olunan xammal və istehsal komponentlərin (orta hesabla 1, 92 dəfə), əmək ödənişlərinin (orta hesabla 18 dəfə) və ölkə daxilində baş vermiş qiymət artımlarının (orta hesabla 28, 4%) hesabına mümkün olmuşdur. Bu isə öz növbəsində ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə məhsulların bir sentnerin maya dəyərində aşağıdakı artımlara yol açmışdır: dənli və dənli-paxlalılar üzrə - 85, 1%; kartof üzrə - 63, 1%; tərəvəz üzrə - 63, 9%; bostan məhsulları üzrə - 2, 4 dəfə; meyvə və giləmeyvə üzrə - 7, 5 dəfə.

Müqayisə olunan iki ilə aid çəki artımları üzrə bir sentnerin maya dəyərinin vəziyyətində baş verən dəyişikliklərə gəldikdə bu kənarlaşma iribuynuzlu mal-qara üzrə - 82, 7%, qoyun və keçilər üzrə - 2, 7 dəfə, donuzlar üzrə - 10, 8 dəfə, quşlar üzrə - 12, 7% təşkil etmişdir. Analoji artımlar əsas heyvandarlıq məhsulları olan süd, yun və yumurtada da müşahidə olunmuşdur. Bu göstəricilər müvafiq olaraq 57, 2%, 2, 2 dəfə və 49, 3% bərabər olmuşdur. 2000 və 2015-ci illərin müqayisəsi nəticəsində orta hesabla dəyər ifadəsində müəyyənləşdirilmiş on səkkiz dəfəlik artım əsasən əmək ödənişlərinin artırılması hesabına baş vermişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, əmək məsrəfləri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən hazırlanmış “Məhsulların (işlərin, xidmətləri) maya dəyərinə birbaşa daxil edilən məsrəflər haqqında” Əsasnamədə beş əsas qrupdan biri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin Əsasnamədə digər qruplar kimi material məsrəfləri, əsas fondlara hesablanmış köhnəlmə məsrəfləri və əmək ödənişləri əsasında hesablanmış sığorta məsrəfləri və kompleks xarakterə malik sair xərclər nəzərdə tutulmuşdur.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin strukturu, %-lə

Göstəricilər		2000	2005	2010	2015
I.	Cəmi xərclər	100.0	100.0	100.0	100.0
	o cümlədən:				
	əməyin ödənişi xərcləri, sığorta və məşğulluq fondlarına ayırmalar daxil edilməklə	19.3	29.5	24.4	9.9
	material xərcləri	56.7	59.1	50.4	44.8
	əsas vəsaitlərin amortizasiyası	7.1	9.3	5.9	3.9
	sığorta ödənişləri	0.3	0.3	0.3	0.4
	sair xərclər	16.6	1.8	19.0	41.0
II.	Cəmi material xərcləri	100.0	100.0	100.0	100.0
	o cümlədən:				
	toxum və əkmə materialları	14.3	24.9	19.6	21.8
	yem	19.3	19.5	14.3	8.6
	sair kənd təsərrüfatı məhsulları	0.1	0.2	1.1	0.6
	mineral gübrələr	3.9	8.7	16.2	1.4
	yanacaq	14.6	14.8	8.2	3.8
	elektrik enerjisi	30.5	0.7	1.2	0.5
	ehtiyat hissələri və tikinti materialları	6.4	5.4	5.8	6.1
	kənar təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilmiş xidmətlər	10.9	25.8	33.6	57.2
III.	Kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondları, cəmi	100.0	100.0	100.0	100.0
	o cümlədən:				
	binalar, tikililər və ötürücü qurğular	67.2	77.4	70, 10	80.7
	maşın və avadanlıqlar	12.5	13.8	19, 5	11.2
	nəqliyyat vasitələri	6.4	3.4	3, 4	3.7
	məhsuldar və işçi mal-qara	1.4	2.3	1, 7	3.5
	çoxillik əkmələr	7.3	0.9	0, 9	0.1
	sair	5.2	2.2	3, 6	0.8

Ayrı-ayrı xərc maddələrinin fərdi qaydada nəzərdən keçirilməsi ilə yanaşı aqrar müəssisələrdə məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin xüsusi çəkirlərinin müəyyən edilməsi də zəruridir. Onun əsas məqsədi yuxarıda qeyd olunan “Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərində birbaşa daxili edilən xərclər haqqında” Əsasnaməyə müvafiq olaraq tərkib elementlərin xüsusi çəkirlərinə aydınlıq gətirməkdir.

Cədvəlin göstəriciləri kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin tərkibində 95, 7%-lik həcmi 3 xərc maddəsinin payına düşdüyünü göstərir: əmək ödənişi xərclərinin (9, 9%), material xərclərinin (44, 8%) və sair xərclərin (41, 0%). Nəzərə alınmalıdır ki, 2000-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə əmək ödənişlərinin artım təmləri 18 dəfəlik fərqlə malik olmuş və cəmi xərclər strukturunda 9, 9%-ə bərabər olmuşdur. Bu, isə digər 2 xərc maddəsinin artım təmlərinin daha yüksək olduğuna dəlalət edir.

Qeyd olunduğu kimi, maya dəyərinin formalaşmasında mühüm tərkib elementlərdən biri kimi material məsrəfləri çıxış edir. Aqrar sahə istehsalının kifayət qədər geniş tərkibə malik olması bizi onda istifadə olunan xammal, material və digər komponentlərin fərdi qaydada ifadə olunması faktının kifayət qədər həcmli olması ilə qarşı-qarşıya qoyur. Bu baxımdan oxşar mənsəli məsrəflərin “material məsrəfləri” adı altında birləşdirilməsi nəticəsində cədvəldə verilmiş nümunəvi təsnifat ilə qarşılaşmaq mümkündür. Digər tərəfdən, istehsalın, fərdi zaman kəsiklərində ayrı-ayrı qruplar üzrə formalaşmış qiymətlər və digər şərtlər nəzərə alınmaqla məhsulların istehsalına material məsrəflərinin quruluşu haqqında nisbi ifadədə təsəvvür yarada bilərik. Cədvəl məlumatlarından aydın olur ki, 2015-ci ildə material məsrəflərinin tərkibində toxum və əkmə materiallarının (21, 8%) və kənar təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilmiş xidmətlərin (57, 2%) payı 79, 0% təşkil edir. Bu bölgədə ikinci komponentin xüsusi çəkisinin yüksək olması müvafiq istiqamətdə aparılacaq işlərin olmasından, onun səviyyəsinin aşağı salınmasından xəbər verir.

Əsasnamənin növbəti maddəsi kimi əsas fondlar və onlara görə hesablanan amortizasiya məbləğləri təşkil edir. Maddi-əşya tərkibi etibarlı ilə onlar çoxsaylı qruplardan ibarətdir. İstənilən maddi istehsal sahəsi və ya müəssisəsində olduğu kimi, aqrar müəssisələrdə də xüsusi kütlə hesabı ilə bu tərkibdə binalar, tikililər, ötürücü qurğular, maşın və avadanlıqlar mühüm yer tutur. Əyani məlumatlardan da görüldüyü kimi, 2000, 2005, 2010 və 2015-ci illərdə “binalar, tikililər və qurğular” və “maşın və avadanlıqlar” maddələri üzrə pay həcmi müvafiq olaraq 79, 5%, 91, 2%, 89, 6% və 91, 9% təşkil etmişdir. Bu fakt aqrar istehsalın fəaliyyətində əsas fondların aktiv və passiv hissələrinin kifayət qədər böyük paya malik olmasını təsdiqləyir, istehsal infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və mexanikləşmə səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində görülən işlərdən xəbər verir.

Sair xərclər maddəsi kompleks xarakterə malik olmaqla özündə çoxsaylı xərc istiqamətlərini birləşdirir (ümumi təsərrüfat xərcləri, qeyri-istehsalat bölmə və strukturlarının, fəaliyyətlərin saxlanma xərcləri və s.). bu qrupa daxil edilən xərclərdən səmərəli istifadə subyektlərdən mövcud olan əsas qənaət mənbələrindən hesab olunur.

Aqrar müəssisələrdə formalaşan və maya dəyəri kontekstində nəzərdən keçirilən göstəricilərlə yanaşı əsas maliyyə göstəriciləri kimi aqrar məhsulların satış qiyməti və rentabellik kəmiyyətlərinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhsulların bir sentnerinin maya dəyərində olduğu kimi, onların satış qiymətlərində də artımlar özünü biruzə verməkdədir. Nəticələrin müqayisəsi satış qiymətlərinin artım təmlərinin daha sürətlə irəliləməsi ilə bağlı fikir söyləməyə imkan verir. Düzdür, tam maya dəyəri ilə satış qiymətləri arasındakı böyük fərqlin yaranması kommərasiya xərclərinin səviyyəsindəki 1, 1 dəfəlik əlavə artım və qeyri-mövsümlərdə yaranan saxlama xərcləri (+28, 4%) də təsir göstərməkdədir. Lakin, daha səmərəli, “birbaşa istehsalçı – birbaşa istehlakçı” əlaqələrinin təmini nəticəsində yaranan qiymət səviyyələri orta hesabla 15-20%-lik üstələmənin olduğuna şahidlik edir. Məsələn; bir sentnerinin maya dəyərində 85, 1%-lik artım olan dənli və dənli-paxlalılar üzrə eyni həcmi satış qiymətin 2, 7 dəfəlik artımlar baş vermişdir. Halbuki, kompleks xərclərin əlavə olunması bu artımın 1, 8 dəfəlik artıma gətirib çıxarır. Görünür ki, burada müəssisələrin istehsalat cəlbəciliyinin artırılması və bazardakı tələb-təklif tarazlığı qiymətlərin belə artımına şərait yaratmışdır. Oxşar vəziyyət bostan məhsullarında (2, 4 və 3, 9 dəfə),

iribuynuzlu malqaranın çəki artımında (82, 7% və 3, 4 dəfə), qoyun və keçilər çəki artımında (2, 7 dəfə və 4, 5 dəfə), quş ətində (12, 7% və 75, 5%) və digər istiqamətlərdə göstərməkdədir.

Satışın qiymətinin məhsullar üzrə müəyyən edilməsi özünün maliyyə ağırlığı ilə fərqlənsə də, məsələyə sistemli yanaşma bu proseslərin həyata keçirilməsi zamanı onların nə dərəcədə rentabelli olması haqqında fikir formalaşdırmalıdır. Ümumiyyətlə, rentabellik anlayı özünə müxtəlif aspektlərdən yanaşmanı təmin etməlidir. Belə ki, bir tərəfdən hər bir təsərrüfatçılıq forması üzrə fəaliyyətin gəlirlə yekunlaşması əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Digər tərəfdən, gəlirlilik dərəcəsinin məqbul ölçülər daxilində (inhisarçılıq, haqsız rəqabət və s.) nə qədər yüksək olması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rentabellik anlayışı ümumi formada məhsul istehsalına qoyulan məcmu xərclər qarşılığında əldə olunan gəlir həcmi nisbi ifadədə xarakterizə etməklə mükəlləfdir. Onun tətbiqi maddi-istehsal sahələrində və bir sıra xidmət sahələrində həyata keçirilməkdədir. Aqrar subyektlərdə məhsul satışının rentabelliği ümumi qayadalar gözlənilməklə bərabər, spesifik məqamlarla xarakterizə olunur.

Tədqiqatda müqayisə obyektlərindən biri kimi də fərdi sahibkarlar qrupu götürülmüşdür. Bu subyektlər vahid hesabı ilə daha zəif maliyyə imkanlarına malikdirlər. Sayı 1534 olan bu subyektlərdə 2015-ci ildə: a) mənfəət həcmi 7, 4 mln manat təşkil etmişdir: təsərrüfat başına 4, 8 min manat (bu göstərici aqrar müəssisələrdə 32, 1 min manatdır, yəni 6, 7 dəfə çox); b) istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulu 25, 8 mln manat təşkil etmişdir: təsərrüfat başına – 16, 8 min manat; müəssisələrlə müqayisədə 13, 4 dəfə az; c) kənd təsərrüfatı təyinətli əsas istehsal fondları 14, 8 mln.manat olub: təsərrüfat başına – 9, 6 min manat, müəssisələrlə müqayisədə - 16, 9 dəfə az; ç) bir işçiyə düşən ümumi məhsul – 4, 3 min manat, aqrar müəssisələrlə müqayisədə - 5, 7 dəfə az; d) ümumi torpaq sahəsi – 33363 ha, təsərrüfat başına – 21, 7 ha, müəssisələrlə müqayisədə - 6, 6 dəfə az; e) kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi – 32530 ha, təsərrüfat başına – 21, 2 ha, müəssisələrlə müqayisədə - 5, 9 dəfə az; ə) əkin yeri – 23379 ha, təsərrüfat başına – 15, 3 ha, aqrar müəssisələrlə müqayisədə - 4, 0 dəfə və s.

Aparılmış hesablamalar fərdi sahibkarlar üzrə istehsal-maliyyə imkanlarının aqrar müəssisələrlə müqayisədə daha aşağı olduğu haqda fikir söyləməyə imkan verir. Miqyas və imkanların zəifliyi özünü istehsal olunmuş məhsulu bir sentnerinin maya dəyərində də ifadə etməkdədir. Belə ki, 2015-ci ildə fərdi sahibkarların məhdud imkanları nəzərə alınmaqla: kartof istehsalı – 26, 5%, tərəvəz istehsalı – 19, 3%, bostan məhsulları istehsalı – 1, 9%, quş əti istehsalı 35, 3%, yun istehsalı – 0, 2%, yumurta istehsalı – 3, 2% baha başa gəlmiş, donuz əti istehsalı isə tamamilə dayandırılmışdır. Düzdür, aqrar müəssisələrində dənli və dənli-paxlalıların, meyvə və giləmeyvənin, mal ətinin, qoyun və keçi ətinin, südün bir sentnerinə çəkilən xərclər fərdi sahibkarlarla müqayisədə daha yüksək olsa da (müvafiq olaraq 27, 8%, 56, 7%, 26, 9%, 8, 6%, 13, 5%), müşahidələr bu fərqi əsasən maliyyə tutumlu yeni texniki vasitələrin və texnologiyaların tətbiqi və onlardan hesablanan amortizasiya ayırmaları ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Həmçinin qeyd etmək yerinə düşər ki, sahibkarlıq subyektlərində demək olar ki, bütün əsas məhsulların istehsalında əmək məsrəflərinin dərəcəsi yüksək olmuşdur (2, 8%-dən 14, 1%-dək).

Əsas müqayisə obyektini kimi çıxış edən göstəricilər sırasında hər iki təsərrüfatçılıq kateqoriyası üzrə bir sentnerin satış qiyməti və rentabellik çıxış edir. Məlumatlarından aydın olur ki, əksər məhsulların satış qiymətinin nisbi ifadəsinin kənd təsərrüfatı müəssisələrində daha yüksək artım templərinə malik olmasına baxmayaraq, onların mütləq ifadələrinin fərdi sahibkarlıq subyektlərində olduğu müşahidə olunmaqdadır. Məsələn; meyvə və giləmeyvə üzrə 7, 4 dəfəlik qiymət artımına aqrar müəssisələr malik olduğu halda, onun sentner hesabı ilə qiymətində fərdi sahibkarlar 72, 11 manatla öncüdürlər. Eyni vəziyyət qoyun və keçi ətində, yumurtada müşahidə olunmaqdadır. Digər məhsullar üzrə hər sentner üzrə daha baha başagəlmə özünü daha yüksək qiymətin təyinində də göstərir.

Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatları ilə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin satış qiyməti baxımından müqayisəsi eyni zamanda bu istiqamətdə rentabelliğin hansı səviyədə olması ilə bağlı vəziyyətin nə yerdə olması ilə bağlı fikirlərin dəqiqləşdirilməsini zəruriləşdirir. Məlumatlarından aydın olur ki, kənd təsərrüfatı subyektlərindən fərqli olaraq fərdi sahibkarlıq subyektlərində meyvə və giləmeyvə

(12, 4%), quş əti (85, 2%) və yun (27, 4%) üzrə satışın rentabelliği istisna olmaqla digər səviyyələrdə geriləmələr müşahidə olunmuşdur.

Aqrar sahə üzrə vəziyyətin xarakterizə edilməsində infrastruktur-logistika imkanlarının müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan yol, enerji və su sistemlərinin, anbar və lizinq təsərrüfatının, texnika və gübrələrlə təminat, konsaltinq xidmətləri, məhsuldar heyvanlarla təsərrüfatların təmin olunması kimi məsələlər öz aktuallığını qorumaqdadır. Bu istiqamətdə ilk növbədə qeyd olunmalıdır ki, 2000-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə çəkilən yolların həcmində 2, 8 dəfəlik, su və enerji sistemlərinin formalaşmasında dəyər ifadəsində 8, 29 dəfəlik artımlar müşahidə olunmuşdur. Digər tərəfdən həmin dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması məqsədilə müxtəlif ölçülü 26 anbar istismara verilmişdir. 2006-cı ildən başlayaraq 2015-ci ilədək "Aqrolizinq" MMC xətti ilə 5, 7 min vahiddən çox müxtəlif texnika və texniki vasitə aqrar istifadəçilərə istismara verilmişdir. Bunların əksər hissəsi 2010-2015-ci illərdə təhvil verilmişdir: 59, 2 mln. manat dəyərində 3443 texnika vahidi (bu həcmə sahibkarlar tərəfindən başqa yollarla əldə olunan texnikaların sayı daxil deyil).

Deyilənlərlə yanaşı texniki təminat məsələsində müəyyən geriləmələrin olması statistik məlumatlardan aydın olur. Belə ki, məsələn; əgər 2010-cu ildə hər min.ha əkinə 13, 4 traktor düşürdüsə, bu göstərici 2015-ci ildə 7, 5 traktor səviyyəsinə enmişdir. Analoji vəziyyət taxılığın (2, 1 və 0, 7 vahid), qarğıdalıyıqın (0, 2 və 0, 1), kartofyıqın (0, 3 və 0, 1), çuğunduryıqın (1, 1 və 0, 9) kombaynların sayında, həmçinin hər 100 traktor hesabı ilə qurğuların sayında: kotan (16 və 5), kultivator (4 və 0, 4), toxumsəpən (9 və 1, 2), otbiçən (4 və 0, 7) sayında da müşahidə olunmaqdadır.

Aqrar sahənin gübrə təminatına gəldikdə təkcə 2010-2015-ci illərdə respublikaya 634 min ton azotlu (440, 6 min ton), fosfatlı (38, 9 min ton), kaliumlu (22, 6 min ton) və sair mineral tərkibli (132, 8 min ton) gübrələr idxal olunmuşdur ki, onlardan da 184, 2 min tonu kənd təsərrüfatı əkinlərinə verilmişdir. Yaranmış vəziyyət idxalın faktiki istifadəni 3, 4 dəfə üstələdiyini bildirir. Bu işin daha səmərəli təşkili xarici valyuta vəsaitlərinin xərclənməsində qənaətin mümkünliyinə dəlalət edir.

Aqrar sahənin bu iki təsərrüfatçılıq kateqoriyası əsasında təqdim olunmuş məlumat və təhlillər bu sahə üzrə real vəziyyəti ifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda sadalananlar ümumi yanaşmada ardıcıl inkişaf templərini qorumaqda olan ölkənin kənd təsərrüfatı sistemində ehtiyat mənbələrinin axtarılması və müvafiq tənzimləyici addımların atılmasında kifayət qədər önəm daşımaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov T.A. Naxçıvan MR-də aqrar bazar: konseptual əsaslar və inkişaf istiqamətləri, Bakı, AzTU-nun mətbəəsi, 2015, 301s.
2. Abbasov İ.D. Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı, Bakı, Elm, 2013, 597s.
3. Abbasov İ.D. Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri, Bakı, Səda, 2011, 418s.
4. Allahverdiyev H.A. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, Bakı, ADİU mətbəəsi, 2007, 792s
5. Hüseyinov X.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı (1924-2014-cü illər), Naxçıvan, Əcəmi, 2016, 352s.
6. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları, Bakı, Qərənfil, 2006, 591s.
7. Mahmudov C.İ. Biznes: əsasları, təşkili və idarə edilməsi, Bakı, Nurlan, 2011, 272s.
8. Vəliyev T.S. İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti, Bakı, Elm, 2000, 170 s.
10. Малыш М.Н. Государственное регулирование экономики, СПб: Наука, 2010, 499с.
11. Оболенский В.П. Показатели эффективности и конкурентоспособности в сельском хозяйстве, Казань, Прогресс, 2015, 662с.
12. Хромов Ю.С. Проблемы продовольственной безопасности России. Международные и внутренние аспекты. М: РИСИ, 2014, 544с.

ABSTRACT

Hasan Abbasov

THE WAYS OF REGULATION OF PRODUCTION-FINANCIAL AND INFRASTRUCTURAL-LOGISTICAL COMPONENTS IN AGRARIAN FIELD

Along with evaluation of agrarian sector in the form of unique system production-financial and infrastructural components are paid a special attention in the article. It should be noted that every component mentioned in the work is distinguished with the conduction of its general function. In research work, along with the direct production process and the factors forming it, real situation of infrastructural opportunities handigover about the implementation of the systematic research, exploration of its object.

On the other hand., regulation processes on the articles dealt with are considered matters protecting their significance. Thus, necessary regulation means and the existence of their usage mechanisms in the implementation of ongoing production and its service processes according to requirements makes a ground for the achievement of higher activity outcomes.

During the investigation generalized results of individual ownership subjects have been considered referred and comparisons in the analysis indicators have been considered advisable. In order to reflect removals in dynamics, quality expressions mainly for two time expressions have been researched and the changes emerged in their position have been reviewed on the basis of different factors.

РЕЗЮМЕ

Гасан Аббасов

МЕТОДЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННО-ФИНАНСОВЫХ И ИНФРАСТРУКТУРНО-ЛОГИСТИЧЕСКИХ КОМПОНЕНТОВ В АГРАРНОЙ ОТРАСЛИ

В статье наряду с единым системным оцениванием аграрного сектора особое внимание уделяется производственно-финансовым и инфраструктурно-логистическим компонентам. Нужно отметить, что в работе каждый из обращенных компонентов отличается своим воздействием на общую организацию деятельности. В изучении наряду с непосредственными производственными процессами и формирующими их факторами обращается внимание и на реальное положение инфраструктурных возможностей, что повествует о комплексном подходе к его объекту.

С другой стороны, регулировочные процессы по повествуемым статьям считаются вопросами, постоянно сохраняющими свою актуальность. Так как, при претворении согласно требованиям в жизнь производственных процессов и связанных с ними процессов обслуживания существование необходимых регулировочных средств и их механизмов использования создает основу для достижения более высоких результатов по деятельности.

Во время исследования были использованы показатели индивидуальных предпринимательских субъектов и при их анализе считано целесообразным проведение сопоставлений. С целью показа существующих в динамическом изучении погрешностей были использованы две временные отрезки, на основе которых количественные выражения рассматривались с учетом имеющих место изменений по многофакторному принципу.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

RAUF RƏHİMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

rauf.rehimov@yahoo.com

UOT: 338

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ KLASTERLƏR ƏSASINDA İNKİŞAFI İMKANLARI VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: *klaster, klasterləşmə prosesi, sənaye, rəqabət, sahibkarlıq*

Key words: *cluster, clustering process, industry, competition, ownership.*

Ключевые слова: *кластер, процесс кластеризации, промышленность, конкуренция, предпринимательство*

Milli iqtisadiyyatın sənaye sahələrinin inkişafının davamlı və kompleks təşkilində müxtəlif iqtisadi mexanizmlərdən istifadə edilir. Dünya təcrübəsində geniş tətbiq olunan belə səmərəli mexanizmlərdən biri də klasterlərdir. Klaster terminini iqtisadi ədəbiyyata Amerika iqtisadçısı Maykl Porter gətirmişdir.

M.Porter sənaye rayonu anlayışını şərh edərkən ilk dəfə “klaster” terminini işlətməmişdir. Məhz o, müasir klaster nəzəriyyəsinin banisi hesab edilir. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, klasterləşmə ideyası Porterin adı ilə bağlı olsa da, Marşal “sənaye rayonu” ifadəsini ondan daha öncə istifadə etmişdir.

Porter özünün “Rəqabət” əsərində ilk dəfə klasterə aşağıdakı kimi tərif vermişdir: Klaster-coğrafi əlamətlərinə görə mərkəzləşmiş qarşılıqlı əlaqəli şirkətlər qrupu, ixtisaslaşmış malgöndərənlər, müvafiq sahələrdə firmalar, həmçinin onların fəaliyyəti ilə əlaqədar müəyyən sahələrdə rəqabətdə olan və eyni zamanda birgə iş görən təşkilatlardır.

Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, klaster yavaşmasının ənənəvi sektor inkişafından başlıca fərqi odur ki, burada müəyyən coğrafi sərhədlər daxilində bir-birini təkrarlayan deyil, biri-birini tamamlayan və dəstəkləyən firmalar çalışır. Həmin firmaların biri digərinə dəyər yaratma zənciri ilə bağlı olur, xidmət və istehsal sektoru eyni çətir altında fəaliyyət göstərir. Burada ən vacib məsələ onların bir-birlərini tamamlamaları, öz aralarında rəqabət şəraitində olmaları və son məhsulun əldə olunması üçün tələb edilən bütün mərhələlərin bir məkanda reallaşmasıdır.

Lakin, bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, klasterləri ancaq öz daxilində yer alan şirkətlərlə məhdudlaşdırmaq düzgün deyildir. Belə ki, klasterlərin əmələ gətirdikləri iqtisadi dəyərin yaranmasında köməyi olan digər sektorlar, müəssisələr, qurumlar və institutlar da klaster məfhumuna daxildirlər. Məsələn; məişət əşyaları istehsalı ilə məşğul olan klaster yalnız məişət əşyası istehsalı ilə məşğul olan müəssisələri deyil, eyni zamanda tədarükçüləri, köməkçi sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələri, avadanlıq istehsalçılarını və lazımı infrastrukturunu təmin edən digər qurumları da əhatə edir.

Digər vacib məqamlardan biri də klasterlər çərçivəsində universitetlər və digər təhsil müəssisələri ilə sənaye müəssisələri arasında daha yaxın əlaqələrin qurulmasının əlverişli olmasıdır. Eyni sahədə və eyni coğrafi ərazidə toplanmış, bir-biri ilə əlaqədə olan rəqabətə açıq müəssisələr, həmin sahənin inkişafına köməklik göstərəcək təhsil müəssisələrinin regionda qurulmasını asanlaşdırır.

Stanford Universitetinin “Silikon Vadisi” klasterinin yaxınlığında yerləşməsi və innovativ texnologiyalar sahəsində ixtisaslaşmış klasterlərin “Kembric Universiteti”-nin ətrafında fəaliyyət göstərmələri buna misal ola bilər. Universitetlərin klasterə daxil edilməsi ölkənin rəqabət üstünlüyünü təmin edir. Yəni investorlar eyni vaxtda iqtisadiyyatın real sektoruna, təhsil və elmi-tədqiqat işlərinə investisiya yatıra bilər.

Ümumiləşdirilmiş şəkildə qeyd etsək klaster dedikdə müəyyən coğrafi ərazi çərçivəsində istehsal-texnoloji, elmi-texniki və kommertiya əlaqələri əsasında kiçik və orta müəssisələrin aparıcı iri firmalar ətrafında cəmləşməsi başa düşülür. Bu cəmləşmə əməkdaşlığın səmərəli formasını nəzərdə tutur. İqtisadiyyatın diversifikasiyasının və modernləşdirilməsinin ənənəvi metodları ilə müqayisədə biznesin təşkilinin daha adekvat modeli kimi klasterləşmə ölkə iqtisadiyyatını qlobal

rəqabətin təzyiqlərinə qarşı durmağa imkan verir. Regional səviyyədə klaster strategiyası əsasında iri və kiçik biznesin, universitetlərin, innovasiya sistemi iştirakçılarının, maliyyə strukturlarının dinamik qarşılıqlı fəaliyyətinin dəstəklənməsi, bütövlükdə iqtisadiyyata dinamiklik verməklə onun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsini təmin edir.

Klasterləşmə prosesini şərti olaraq 4 mərhələyə bölmək olar:

1. Müəssisələrin bir regionda fəaliyyəti -birinci mərhələdə bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan və istehsal olunan məhsulu bilavasitə istehlakçılara çatdıran müəssisələr hər hansı bir regionda fəaliyyət göstərir. Bu mərhələdə klasterlərin yaradılması üçün ilk öncə rəqabət gücü yüksək olan sahələr və onların sayı müəyyənləşdirilir, müəssisələrin cari vəziyyəti və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrlə əlaqələri təhlil edilir.

2. Yeni yaranmağa başlayan klasterlər-ikinci mərhələdə klasterlərin təşkil olunacağı sahə müəyyənləşdirilir və dövlət təşviqləri, eləcə də lokal sosial fəaliyyətlərin təsadüfi şəkildə formalaşması ilə, regionda mövcud olan təbii sərvətin ətrafında öz-özünə klasterlər yaranır. Bir regionda oxşar məhsullar istehsal edən müəssisələrdən biri öz istehsal həcmi ötürüb keçən bir sifariş aldığı təqdirdə, qonşu müəssisələrdən biri və ya bir neçəsi ilə danışıqlar apararaq alınan sifarişin birlikdə ödənilməsinə təklif edə bilər.

3. İnkişaf etməkdə olan klasterlər-üçüncü mərhələdə digər sosial mexanizmlərin köməyi ilə klasterlərin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn; bir regionda 5 iplik, 15 parça istehsalı və 25 tekstil sahəsinin mövcud olduğunu fərz edək. Bu sahələrin 80%-nin üzv olduqları bir parça istehsalçıları dərnəyi təsis edilir. Regionda yerləşən universitet isə tekstil mühəndisliyi təhsili verir. Dərnək tərəfindən regionun tekstil istehsalçılarının potensialının artırılması üçün hazırlanan qrant layihəsinə əsasən universitetin laboratoriyası yenidən qurularaq tekstil istehsalı üçün zəruri olan təcrübə-sınaq avadanlıqları ilə təmin olunur.

4. Formalaşmış klasterlər-dördüncü mərhələdə klasterin tam formalaşması başa çatır, şirkətlər, təhsil müəssisələri, sənaye palataları və digər qurumlar klaster çərçivəsində əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərirlər.

Növlərinə görə isə klasterləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar :

-Coğrafi klasterlər-biznes şəbəkəsi, istehsalçılar, təchizatçılar və digər əlaqədar qurumların eyni regionda fəaliyyəti nəticəsində yaranan klasterlərdir.

-Sektoral klasterlər-eyni sektorda fəaliyyət göstərən biznes şəbəkəsi tərəfindən yaradılan klasterlərdir.

-Horizontal klasterlər-maddi və insan resurslarının birgə istifadəsi və paylaşılması, həmçinin istehsal olunan məhsulların birgə satışının təşkili nəticəsində yaranan klasterlərdir.

-Vertikal klasterlər-məhsulların istehsalından başlayaraq son istehlakçıya qədər olan təchizat zəncirini özündə əks etdirən klasterlərdir.

Dünya təcrübə göstərir ki, yüksək texnologiyalı müasir istehsal yalnız inteqrasiya:üfüqi, diaqonal və şaquli proseslərə əsaslanmalıdır. İqtisadi tərəqqi səpələnmiş müəssisələrdə deyil, onların birləşməsi və qruplaşması, klasterlər və şəbəkələr ilə inkişaf edərək dərinləşir. Klasterlərin yaradılması ayrı-ayrı sahələrdə iqtisadi artım prosesini sürətləndirir ki, bu da ölkənin innovasiya aktivliyinin və rəqabət-qabiliyyətinin artmasına gətirib çıxarır.

Beynəlxalq təcrübəyə müraciət etsək, klasterlərin yaradılması prosesində dövlətlərin birbaşa iştirak etmədiyini müşahidə edirik. Klasterlər uzun dövr ərzində formalaşır və dövlətlərin hər hansı birbaşa müdaxiləsi ilə klasterlərin yaradılması təcrübəsinə rast gəlinmir. Lakin, yaranmış və formalaşmış klasterlərin dövlətlər tərəfindən müxtəlif tədbirlərlə dəstəklənməsinə dünya təcrübəsində çox rast gəlmək olar. Klasterdə fəaliyyət göstərən sahibkarların güzəştli kreditlərlə təmin edilməsi ən başlıca dəstək mexanizmlərindən biridir.

Ümumiyyətlə klaster modeli XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq tətbiq edilən bir mexanizmdir və tətbiq edildiyi ölkələrin əksəriyyətində iqtisadi cəhətdən çox əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.1990-cı ildən etibarən isə inkişaf etmiş ölkələrdə klaster yanaşmanın tətbiqi geniş miqyas almağa başlayıb. Bu gün dünyada iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının təqribən 50 faizini klasterlər əhatə edir.

Avropa klaster rəsədxanasının məlumatlarına görə Qərbi və Şərqi Avropanın 28 ölkəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində 2100-dən çox klaster fəaliyyət göstərir və onlarda 42 milyon nəfər işçi qüvvəsi çalışır. ABŞ-da isə 300 klaster mövcuddur ki, onlardan da 240-ı regional klasterlərdir. Dünyanın 100-dən çox ölkəsi və regionunun klasterlərin inkişafına dair proqramları vardır.

Klasterlərin ən yaxşı inkişaf etdiyi ölkələrə nümunə kimi, İtaliya, Almaniya, İngiltərə, İsveç, Yaponiya, Fransa, ABŞ və s. ölkələr göstərilə bilər. ABŞ-da müəssisələrin əksəriyyəti klaster çərçivəsində işləyir və ümumi daxili məhsulun 60 faizdən çoxunu istehsal edirlər. Avropa İttifaqı ölkələrində isə işçi qüvvəsinin 38 faizi klasterlərdə məşğuldur. Bəzi ölkələrin klasterləşmə sahəsində əldə etdiyi uğurlara nəzər salaq:

İtaliyanın klasterləşmədə əldə etdiyi uğur İtalyan təcrübəsi olaraq bütün dünyada nümunə kimi istifadə olunur. Belə ki, İtaliyanın müxtəlif sektorları əhatə edən və yüksək keyfiyyətli məhsulları ilə böyük həcmli ixracı həyata keçirən tekstil, dəri, zərgərlik məmulatları, optik şüşələr və s. klasterləri bu sahədə böyük təcrübəyə malikdir. İtaliyanın “Made in Italy” olaraq dünyada məşhurlaşmasının əsas səbəblərindən biri bu ölkədə inkişaf etmiş klasterlərin mövcudluğudur.

İsveçdə ümumi ixracın 50%-dən çoxu sənaye klasterləri vasitəsilə həyata keçirilir.

ABŞ-da isə “Silikon vadisi” İKT üzrə, North Carolina mebel üzrə dünyada ən çox tanınmış klasterlərdən sayılır.

Hindistan dünyada hindqozu ağacından hazırlanmış döşəmələr və döşəmə bezləri bazarının 80%-inə sahibdir və bunun 90%-i Kerala klaster bölgəsinin payına düşür.

Yaponiyada məişət texnikası, elektron komponentlər, o cümlədən mikrosxemlər, yaddaş çipləri və s. yüksək texnologiyalar əsaslı dəqiq cihazqayırma sənaye sahələrinin sürətli inkişafına klaster mexanizmi vasitəsilə əsaslı stimül verilmişdir.

Finlandiyada da sənaye klasterlərinin tətbiqi və fəaliyyəti üzrə səmərəli təcrübə var. Burada xüsusilə meşə sənayesində tətbiq edilən klaster modeli ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır və məhz dünya üzrə kağız ixracının 20 faizi fin klasterlərində istehsal edilir.

Fransada sənaye klasterlərindən ölkənin depressiv şəhər və rayonlarının iqtisadi fəallığının artırılmasında, sosial-iqtisadi problemlərin həllində geniş istifadə edilir.

Türkiyədə də klasterlərin yaradılması, təşkili və inkişaf etdirilməsi hərtərəfli təşviq edilməkdədir. Dənizli Ev Tekstili Klasteri Türkiyənin 2-ci böyük klasteri olaraq göstərilir və burada trikotaj sektorunda fəaliyyət göstərən bir çox firmalar öz brendlərini yaratmaq üçün çalışırlar. Brendləşmə ilə yanaşı innovativ məhsullar istehsal etmək üçün bir çox firma tədqiqat və inkişaf fəaliyyətlərinə önəm verirlər. Bu istiqamətdə Tan Tekstil Firması nano texnologiya ilə 11 növ fərqli parça istehsal etmişdir. Bədənin temperaturunu 37 dərəcədə sabit saxlayıb sərinlədən, ütiyə ehtiyacı olmayan və stressi azaldan parçaların istehsalına başlayan Tan Tekstilin parçaları milli və beynəlxalq qurumlardan da sertifikatlar almışdır.

Ökəmizdə regional klasterlərin inkişafı ilə bağlı dövlət siyasətinin istiqamətləri son illər qəbul edilən müxtəlif dövlət proqramlarında, konsepsiya və strategiyalarda əks olunub. Məsələn; 2012-2020-ci illərdə üzümçülüyn inkişafına dair dövlət Proqramına əsasən ölkəmizdə üzüm istehsalı və emalı sahəsində klasterlər yaradılması nəzərdə tutulur.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında işi qeyd edilir ki, iqtisadiyyatın klasterlər əsasında inkişafı çərçivəsində neft, qaz emalı və neft-kimya zavodlarından ibarət kompleksin inşası təmin edilməli, ölkənin bölgələrində iqtisadiyyatın prioritet sahələri üzrə ərazi-istehsal klasterləri yaradılmalıdır.

Sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün dövlət Proqramında isə sənaye klasterlərinin yaradılmasının vacibliyi əks etdirilib.

2016-cı ilin dekabrında təsdiqlənən “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” klaster yaşamasının tətbiqinə daha çox diqqət yetirir və burada sektorların inkişafı üzrə ən müxtəlif xəritələrdə klaster mexanizminin tətbiqi ilə bağlı yanaşmalar mövcuddur. Strateji Yol Xəritəsində Universitet klasterlərinin “təhsil-tədqiqat-innovasiya” zəncirinin effektivliyini artırma biləcəyi nəzərə alınaraq bəzi ixtisaslaşmış universitetlərdə klasterlərin yaradılmasının təşviqi, bu klasterlərdə əldə olunan elmi nəticələrin istehsalat tətbiqinin stimullaşdırılması nəzərdə tutulur.

Strateji Yol Xəritəsinə görə, kiçik-orta sahibkarlıq subyektlərinin bazarlarda mövqelərinin qorunub saxlanması və istehsal xərclərinin azaldılması məqsədilə horizontal və vertikal klasterlərin yaradılması vacibdir və sənaye klasterləri daxilində istehsal olunan məhsullarda bu subyektlərin payının 40 faizə çatdırılması və 3 innovasiya-yönümlü regional klasterin yaradılması hədəf göstəricilər olaraq müəyyən edilib. Bundan əlavə orada qeyd edilir ki, istehsalın xarakterinə uyğun olaraq üzüm, pambıq, tütün və təbii çayın ilkin emalı müəssisələri həmin məhsulların istehsal edildiyi regionlarda yerləşsə də, ərazi klasterlərinin yaranmasına səbəb olmamışdır. Belə ki, bu müəssisələrdə yalnız ilkin emal prosesləri həyata keçirilir. İlkin emaldan keçən məhsul isə ya ixrac olunur, yaxud da

istehlak bazarlarında yerləşən müəssisələrdə son məhsula çevirilir. Bunu nəzərə alaraq, hər bir bölgənin potensialına uyğun aqrar-sənaye əsasında klasterlərinin yaradılması, aqroparklar, aqro-biznes inkubatorları şəbəkəsinin genişləndirilməsi mühüm hədəflərdən biri kimi müəyyən edilib.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən klasterlər haqqında hazırlanmış arayışda isə ölkəmizdə vertikal sənaye klasteri modelinə bənzər sahələrin artıq mövcud olduğu qeyd olunur. Polad istehsalı sahəsi, neft-kimya sənayesi sahəsi və digər sahələr buna misal kimi göstərilir. Lakin, daha sonra isə qeyd edilir ki, məhsulların istehsalından başlayaraq son istehlakçıya qədər olan təchizat zəncirini özündə əks etdirməsinə baxmayaraq, klasterlərə məxsus olan bütün keyfiyyətləri əhatə etmədiyindən, göstərilən sahələrdə tam olaraq klasterlərin yaradıldığını demək çətindir. Arayışda göstərilir ki, regionların daxili potensialı və təcrübələr də nəzərə alınaraq, hər bir regiona uyğun xüsusi klasterlərin qurulması, diversifikasiya yaradılması, yeni məhsul və xidmətlərin daxili və xarici bazarlarda yaxşı şəkildə təqdim edilməsi, bununla da qeyri neft sektorunda istehsalın və ixracın artırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmalıdır. Lakin, fərdi şəkildə inkişafa meyilin daha güclü olduğu Azərbaycan kimi ölkələrdə klasterlərin qurulmasının asan olmadığı, milli xüsusiyyətlər nəzərə alındıqdan və sosioloji araşdırmalar aparıldıqdan sonra klasterləşmə prosesinə başlanılmalı olduğu vurğulanır. Daha sonra isə regionların daxili potensialı və sənaye sahəsində formalaşmış təcrübələri də nəzərə alınaraq, gələcəkdə mebel istehsalı, milli ornamentli dekorativ-tətbiqi xalq sənətinə aid məhsulların istehsalı (xalçaçılıq, kəlağayı, duluşçuluq, keramika, toxuma və bədii tikmə, zərgərlik, bədii şüşə, bədii oyma (ağac, metal, daş, sümük üzərində oyma), ayaqqabı istehsalı və gön-dəri məhsullarının emalı, ipəkçilik və tekstil məhsullarının istehsalı, meyvə-tərəvəz məhsullarının emalı və konservləşdirilməsi, tikinti materiallarının istehsalı, eləcə də digər sahələrdə sənaye klasterlərinin yaradılması məqsədəuyğun olduğu qeyd edilir.

Nazirlik tərəfindən hazırlanmış arayışda ölkəmizdə sənayenin dəstəklənməsi və klasterlərin yaradılması məqsədilə aşağıda qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- Azərbaycan sənayesində klaster modelinin tətbiqi məqsədilə beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın qurulması;
- Normativ-hüquqi bazanın yaradılması və təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlərin görülməsi;
- Regionlarda sahələr üzrə iqtisadi vəziyyətin təhlil edilməsi və klaster yaradılması üçün əlverişli olan sahələrin müəyyənləşdirilməsi;
- İlkin olaraq mebel sənayesi sahəsi üzrə ixtisaslaşmış kiçik və orta sahibkarların iştirakı ilə görüşlərin və müzakirələrin təşkil olunması;
- Klasterləşmənin təşviqi üçün stimullaşdırıcı tədbir kimi Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun güzəştli kreditlərinin verilməsinin nəzərə alınması.

Aparılmış tədqiqatlara əsasən ölkəmizdə regional baxımdan Bakı, Gəncə, Sumqayıt şəhərləri klasterlərin formalaşması, təşəkkülü və inkişafı baxımından ən əlverişli mövqeyə malik iqtisadi mərkəzlərdir. Belə ki, Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən iri neft və digər maşınqayırma, yeyinti və yüngül sənaye müəssisələri, infrastrukturun genişliyi, istehlakçıların çoxluğu və yaxınlığı müxtəlif sahələri əhatə edən çoxsaylı klasterlərin fəaliyyətinə təbii zəmin yaradır. Ölkə paytaxtında klasterlərin fəaliyyətinə təkan verə biləcək əsas amillərdən biri də şəhərdə çoxsaylı universitetlərin, elm-tədris mərkəzlərinin fəaliyyət göstərməsi və müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşmış zəngin kadr potensialının mövcudluğudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Porter, M. E. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors, New York: Free Press, 1980
2. Международный опыт кластерной политики в промышленно развитых странах- Ф. С. Губайдуллина-2010
- 3.Институциональное пространство кластерной агропродовольственной системы Евразийского экономического союза: аспекты теории и практики-Пилипук А. В., Гусаков Е. В., Субоч Ф. И. Беларуская навука, 2016
4. Кластерный подход – инструмент повышения конкурентоспособности региона -А. Н. Праздничных-2009
- 5.Бизнесin əsasları, Dərslik, Bakı, Nurlan, 2009.
6. Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkisaf perspektivləri, Bakı, Elm, 2009
- 7.www.preslib.az

- 8. www.fins.az
- 9. www.edf.az
- 10. www.izto.org.tr
- 11. www.socarpolymer.az
- 12. www.azerbaijan-news.az
- 13. www.sei.az
- 14. www.economy.gov.az

ABSTRACT

Rauf Rehimov

OPPORTUNITIES AND PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN ECONOMY ON CLUSTERS

The article focuses on the clusters, the cluster approach, the main difference and advantage of the traditional sector development, the process and types of clustering, the current state of clustering in international practice, the cluster of the economy of Azerbaijan, which is considered as one of the most effective ways of world practice in complex organization of national economy opportunities and perspectives. The cluster model is a mechanism that has been applied since the 60-70s of the XX century and has an economically significant position in most of the countries in which it is applied. Especially clusters in developed countries are one of the most widespread forms of business organization. The fact that enterprises with certain incentives provided by the state for a short period of time in a particular geographical region can have a significant impact on the long-term perspectives of those enterprises and the expansion of their competitions to the regions in which they operate.. The competitive institutions in the same environment makes it easier for customers to choose the most profitable enterprise in their region.

РЕЗЮМЕ

Рауф Рагимов

ПЕРСПЕКТИВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЭКОНОМИКИ НА ОСНОВЕ КЛАСТЕРОВ

В статье нашли свое отражение кластеры, сущность кластерного подхода, основное отличие и преимущество этого механизма в развитии традиционного сектора, процесс кластеризации и его виды, текущее состояние кластеризации, возможности развития и перспективные направления Азербайджанской экономики на основе кластеров, т.е. метод комплексной организации развития промышленных отраслей национальной экономики, считающиеся в международной практике одним из эффективных. Модель кластера является механизмом, внедряемым с 60-70-ых годов XX столетия и обладающим очень важной с экономической точки зрения позицией в большинстве внедряемых стран. В особенности в развитых странах, кластеры являются одной из наиболее распространенных форм организации бизнеса. Достижение в значительной степени прибыли предприятиями, обеспеченными со стороны государства определёнными стимулами за короткое время в определенном географическом регионе в долгосрочной перспективе приводит к потребности этих предприятий в ещё большем развитии и расширении в регионы действия конкурентов. Деятельность конкурирующих предприятий в этих же условиях облегчает выбор покупателей в этих регионах в соответствии с их потребностью самого выгодного предприятия.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

NAZİM ABİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 338.439

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ ANLAYIŞI İQTİSADİ ASPEKTDƏ

Açar sözlər: *ərzaq təhlükəsizliyi, iqtisadiyyatın quruluşu, ərzaq bolluğu, iqtisadi prinsiplər, tələb və təklif*

Key words: *food security, economic structure, industrial abundance, economic principles, supply and demand*

Ключевые слова: *продовольственная безопасность, структура экономики, производственное изобилие, экономические принципы, спрос и предложение*

Müasir inkişaf mərhələsi hər bir ölkənin, onun tərkib hissələrini təşkil edən regionların sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının yenidən nəzərdən keçirilməsini, istifadəsi mümkün olan və ya nəzərdə tutulan alət və mexanizmlərin tətbiqi məqsədyönlülüyünün təkrar araşdırılmasını, gözlənilməz vəziyyətlərin yaranması zamanı onların ifadə edə biləcək xarakter və xassələrin mümkün trayektoriyasının müəyyənləşdirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan əhalinin ərzaq məhsulları ilə, ərzaq istehsalı profilli emal müəssisələrinin isə xammalla günü-gündən artan tələblərə uyğun təmin edilməsi öz aktuallığını qorumaqdadır.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasının real ictimai həyatının öyrənilməsi aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşmağımızı şərtləndirir:

➤ demografik vəziyyət müsbət saldo əsasında dəyişir ki, bu ölkədə istehsal olunan və ya idxal edilən məhsullara olan tələbatı artırır;

➤ ölkənin qəbul etdiyi sosial-iqtisadi inkişaf kursu yeni istehsal vahidləri və məkanlarının (sənaye parkları, sərbəst istehsal və ticarət zonaları, texnoparklar, aqrar yaşayış zonaları və s.) yaranmasına şərait yaradır ki, bu da məşğul əhali kateqoriyasının kəmiyyət ifadəsinin artımına rəvac verir, ölkədən (regiondan) işçi qüvvəsinin axınını məhdudlaşdırır;

➤ əhali məskunlaşmasındakı sıxlıq ifadəsi digər komponentlərlə yanaşı ərzaq məhsullarının fərdi istehlakçı tələblərinə, fizioloji tələbat normalarına uyğun təmin edilməsi probleminin həllini zəruri edir;

➤ bəhs olunan məsələ ilə bağlı dövlət, ayrı-ayrı hökumət orqanları tərəfindən atılan məqsədyönlü addımların intensivliyi kəmiyyət və keyfiyyət müstəvisində dəyişikliklərə məruz qalır və s.

Təsnifatda göstərdiyimiz maddələr ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində icrası nəzərdən keçirilməli olan kompleks fəaliyyət addımlarının kiçik hissəsi olsa da, onların hər biri özünün mühümlüyü, əhəmiyyəti ilə fərqlənir.

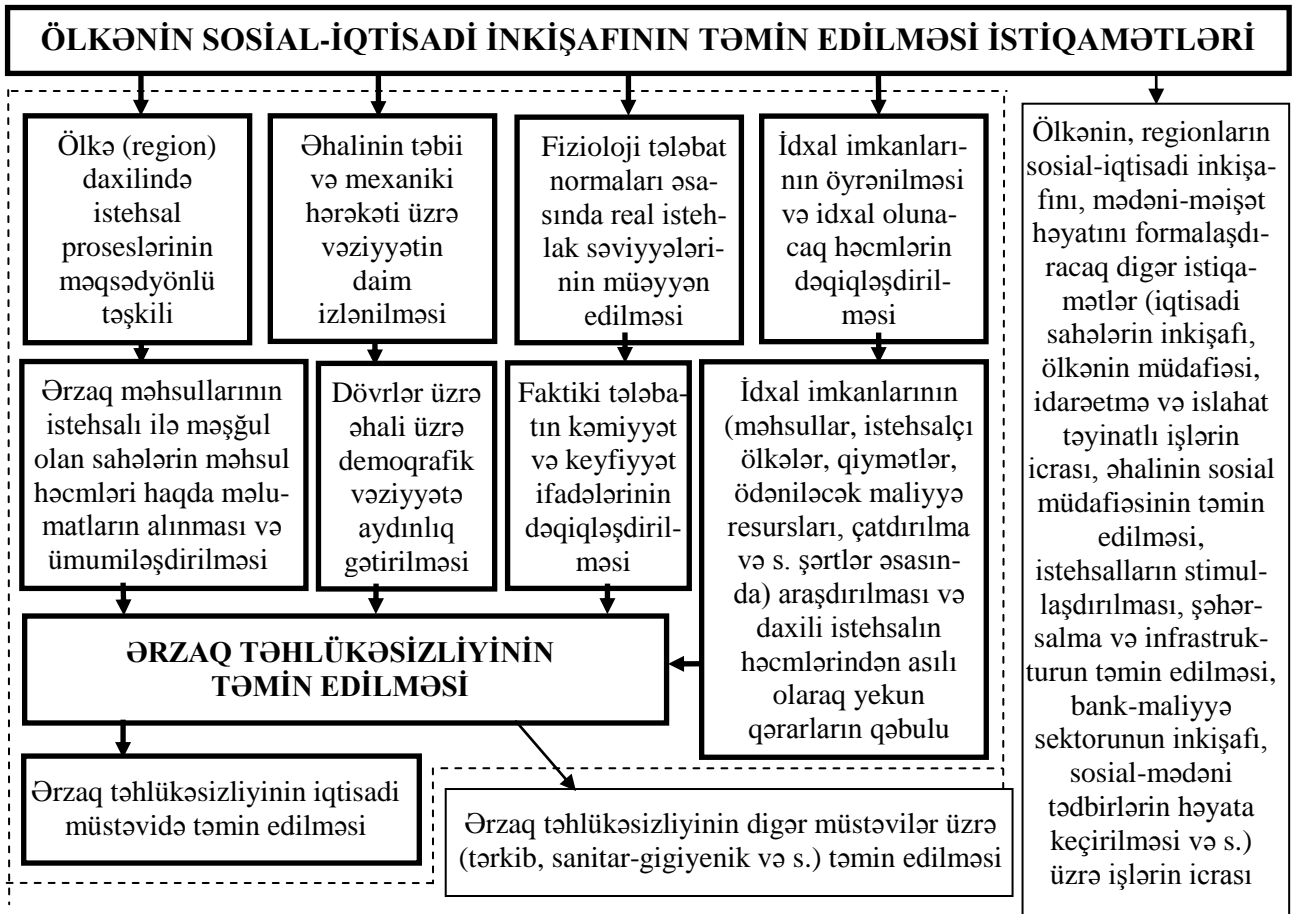
Məqalənin adından da göründüyü kimi, fikir və düşüncələrimi təsnifatda sadalanan problemin bir istiqaməti üzrə - ərzaq bolluğunun yaradılması əsasında əhalinin müvafiq yöndəki tələbatının daha yüksək səviyyədə ödənilməsi və ümumilikdə ölkə, həmçinin onun tərkib elementləri olan regionlar miqyasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərində cəmləməyə çalışacağıq.

Araşdırma məsələsində “ümumidən – xüsusiyyə” qaydasında hərəkətin təmin edilməsi qarşımızda aşağıdakı şəkllə malik “yol xəritəsi” üzrə məqsədyönlü addımların atılmasını tələb edir.

Əyani təsvirdən də göründüyü kimi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi özündə məzmunu ilə tamamilə fərqli istiqamətləri əhatə edən bir çox mühüm məsələlərin icrasını özündə birləşdirir. Düşünürük ki, ifadə etdiyimiz və məzmunu ilə bağlı fikir və mülahizələrimizi bildirdiyimiz hər bir məsələ “ərzaq təhlükəsizliyi” anlayışına daha dəqiq baxışın təmin edilməsi ilə yanaşı, onun iqtisadi müstəvidə nə kimi xarakter və xassələrlə təzahür etməsi haqqında məlumatları

ümumiləşdirəcəkdir. Digər tərəfdən, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün sxemdə göstərilmiş təməl nöqtələri kimi çıxış edən dörd mühüm tərkib hissənin hər biri də kifayət qədər mürəkkəb strukturun məcmusu kimi çıxış etməkdədir.

Sxem 1.

Mənbə: *sxem ədəbiyyat məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub*

İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, hazırkı dövrdə hər bir inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkənin qarşıya qoyduğu vacib məsələlərdən biri - ərzaq məhsulları ilə təminatı istiqamətində xaricdən (idxaldan) asılılığın səviyyəsinin azaldılması, onun həcmənin mümkün qədər minimallaşdırılmasıdır. Bəhs olunan məsələdə bir çox amilin birbaşa və dolaylı iştirakı mümkündür ki, bunlar da daxilə təşkil olunan istehsal prosesinin ətrafın vahid kompleks halında ifadə olunmalı və üç qrupda birləşdirilməlidir:

1. *istehsalaqədərki təsirə malik amillər* – müvafiq qrup özündə coğrafi (torpaqların keyfiyyəti, təbii yerquruluşu və s.), təbii-iqlim (ərazilərin hansı iqlim qurşağına aid olması və s.), regional ixtisaslaşma, əsas və köməkçi xammal və materiallarla, maliyyə resursları ilə təmin olunma kimi komponentlərin vəhdəti kimi çıxış edir;

2. *bilavasitə istehsal amilləri* – onun tərkibini ilk növbədə “məhsuldar qüvvə” anlayışına daxil olan tərkib elementlər formalaşdırır. Bu sırada zəruri əmək bilik və vərdişlərinə malik olan işçi qüvvəsi və onun vasitəsilə hərəkətə gətirilərək “məhsul yaratmaq addımları” atan istehsal və onun bilavasitə infrastrukturuna aid texniki vasitələr, digər istehsal-təşkilatı komponentlər göstərilə bilər;

3. *məhsul bolluğunun yaradılmasında iştirak edən istehsaldansonrakı amillər* - bu qrup özündə hazır məhsulun saxlanması və mübadilə məkanlarına çatdırılması üzrə bütün tərkib komponentlərini birləşdirmək vəzifəsini ifadə etməkdədir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, sadalanan şərtlərlə yanaşı məhsul növlərinin istehsalı üzrə regionların ixtisaslaşdırılması, məhsul növləri üzrə məhsuldarlıq göstəriciləri, emal müəssisələrinin zaman, istehsal gücləri və digər mühüm göstəricilər baxımından xammallı qəbuletmə və istehsala yönləndirmə imkanları da ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən hesab olunur. Düşünürük ki, ifadə edilən tərkib elementlərinin iştirakı təmin

edilməklə müxtəlif iqtisadi-riyazi metodlara, o cümlədən alqortmik hesablamalara və balans metoduna müraciət edilməsi də məqsədmüvafiq addımlardan hesab olunmalıdır.

Ərzaq bolluğunun yaradılması və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm məsələrdən biri kimi əhalinin say tərkib göstəricilərinin müəyyən edilməsi və onun daxili istehsal potensialı ilə qarşılaşdırılması çıxış edir. Bu istiqamətdə diqqət yetirilməli mühüm məqamlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ölkə əhalisinin təbii hərəkət göstəricilərinin uyğun vaxt ifadəsi çərçivəsində müəyyən edilməsi;

2. Ölkə əhalisinin mexaniki hərəkət göstəricilərinin aktivliyinin öyrənilməsi;

3. Ölkənin turist potensialını qəbul etmə imkanının, keçiriləcək nəhəng kütləvi tədbirlərin insan miqyasının dəqiqləşdirilməsi;

4. Hər hansı xam yaxud emal olunmuş ərzaq məhsulu (növu) üzrə ixrac potensialının qiymətləndirilməsi və s.

Sadalanan göstəricilər bəlli tarixə (və ya zaman kəsiyinə) əhalinin həqiqi vəziyyəti, onun say-tərkib, yaş və digər əlamətlər üzrə göstəriciləri haqda təsəvvür yaratmaqla bərabər ərzaq məhsulları istehlakının proqnozlaşdırılan həcminə aydınlıq gətirmiş olur. Bununla belə xüsusilə də strateji əhəmiyyətə malik, birinci dərəcəli istehlak xüsusiyyətlərini özündə ifadə edən ərzaq məhsulları üzrə bütün hallarda müsbət kənarlaşmalar nəzərə alınmalıdır.

Ərzaq məhsulları üzrə proqnozlaşdırma fəaliyyəti iki əsas göstərici üzərində həyata keçirilməkdədir:

1. əhalinin müəyyən zaman ifadələri daxilində mövcud sayı;

2. bəlli yaş amplitudaları da nəzərə alınmaqla hazırlanmış fizioloji tələbat normaları.

Birinci bənd üzrə aparılan işlər haqda yuxarıda sadə məlumat verməklə yanaşı, ikinci bənd üzrə məsələlərə də aydınlıq gətirmək məqsəduyğun olardı. İlk növbədə qeyd etmək yerinə düşər ki, fizioloji tələbat normalalarının tənzimlənməsində, onun proqnozlaşdırılan həcmələrinin hesablanmasında ilk sənəd kimi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 6 iyul 2014-cü tarixli 182 sayılı "Minimum istehlak səbəti üzrə əsas növ ərzaq məhsullarının istehlak normaları" adlı qərarından istifadə olunmaqdadır.

Bu sənəd özündə dörd istehlak variantını birləşdirir ki, onlardan üçü ayrı-ayrı yaş qruplarını əks etdirdiyi halda, dördüncüsü isə fərqli ərzaq məhsulları üzrə ümumi (orta) istehlak normaları haqda məlumatları özündə cəmləyir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu sənəd əsasında həmçinin (normaları real qiymətlərlə qarşılaşdırmaqla) ölkə üzrə minimum istehlak səbətinin dəyər ifadəsi də tapılır.

Digər mühüm məqam - ərzaq məhsullarının idxalı ilə əlaqədar olan məsələlər toplusundan ibarətdir. Heç kimə sirr deyil ki, aqrar sektor baxımından hətta ən yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkə tələbatı ödəmə siyasətində olan ərzaq məhsullarının bütün tərkibini özündə istehsal etmək iqtidarında deyil. Obyektiv və subyektiv amillərin məcmusu kimi çıxış edən belə vəziyyət eyni zamanda müxtəlif təyinatlı xarici iqtisadi əlaqələrin yaradılması və təcridən intensivləşdirilməsi aktuallığını sərgiləmiş olur. İstənilən ölkə daxilində ərzaq bolluğunun yaradılması və ərzaq təhlükəsizliyinin (imkan daxilində uzunmüddətli) təmin edilməsində idxal-ixrac əməliyyatlarının rolu böyükdür. Bəhs olunan məsələyə bir neçə rəqəsdən diqqət yetirmək məsələnin kompleks öyrənilməsinə, yarada biləcək problemlərin sistemli araşdırılaraq mümkün qədər tez bir zamanda aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Bu zaman tədqiqatların çoxamilli təhlillər üzərində qurulması daha dəqiq nəticələrin və sonradan atılacaq düzgün addımların atılması üçün zəmini formalaşdıracaqdır.

İstər idxalın, istərsə də ixracın birbaşa mərkəzləşdirilmiş şəkildə hökumət orqanları yaxud xüsusi sahibkarlıq subyektləri vasitəsilə həyata keçirilməsi həmsərhəd ölkələr və ya daha geniş arealda öz əhəmiyyətini həmişə qorumaqda olan, məqsədlərinə sadıq beynəlxalq əmtəə mübadiləsindən xəbər verir. Bu baxımdan idxal və ixrac proseslərinə olan tələblərin, baş vermə səbəblərinin daha dərin izahını ifadə etmək üçün onları fərdi qaydada nəzərdən keçirək.

Araşdırmaya cəld etdiyimiz məsələdə beynəlxalq əmtəə mübadiləsində bizi maraqlandıran iki istiqamət özünü qabarıq sürətdə biruzə verir:

1. ölkə (regionlar) daxilində ərzaq məhsulları növlərinə olan istehlak ehtiyacının daxili istehsal tərəfindən ödənilməyən hissəsinin xarici valyuta vəsaitlərinə əsaslanan idxal hesabına ödənilməsi;

2. daxilində ərzaq bolluğunun təmin edilməsi məqsədilə ixrac əməliyyatlarının qarşılığı olaraq

ölkəyə ərzaq məhsullarının çatışmayan hissəsinin barter qaydasında idxalı.

Göründüyü kimi, maddələr fərqli məzmunu malik olsalar da, hər iki bəndin əsas məqsədi ölkə hüdudları daxilində ərzaq məhsulları bolluğunun yaradılması və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Bu isə müvafiq baxış bucağı üçün idxalın rolunu artırmaqla yanaşı, ixrac əməliyyatlarının müəyyən “vasitə” hesab olunması üzrə fikirləri ümumiləşdirməyə imkan verir. Məhz bu yanaşma əsasında xüsusi diqqətin idxala yönəldilməsi qanunauyğundur. Sxemdən də göründüyü kimi, hazır məhsulların idxalı zamanı çoxsaylı amillərin həlledici rola malik olması mümkündür ki, onlardan aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək yerinə düşər:

➤ *məhsullar* – bu qrup özündə fərdi istehlakı ödəyə biləcək hazır məhsul kütləsini ifadə etməkdədir. Onun tərkibində aqrar sahədə istehsalı başa çatmış qida təyinatlı əmtəələr (meyvə, giləmeyvə, bostan bitkiləri və s.) üstünlük təşkil edir. Lakin, ümumi həcmənin bir hissəsinin sənaye emalına da məruz qalması istisnalıq təşkil etmir;

➤ *istehsalçı ölkələr* – idxal komponentləri sırasında bu maddənin salınması ilk növbədə həmin ölkələrin ixtisaslaşma dərəcəsinin, məhsulların keyfiyyət ifadələrinin, onlarla bağlı göstərilən xidmətlərin və s. şərtlərin yüksəkliyindən irəli gəlir;

➤ *qiymətlər* – idxal əməliyyatları zamanı eyni məhsulun istehsalı üzrə bir neçə ölkənin (yaxud xarici subyektin) təklif dəyərləndirmələri ortaya çıxır. Bu halda keyfiyyət ifadələri nəzərə alınmaqla alış qiymətlərinin müqayisəsinin aparılması və sərfəli sövdələşmələrin bağlanması mühüm rol oynamaqdadır;

➤ *ödəniləcək maliyyə resursları* – müvafiq komponent alqı-satqı əməliyyatlarında “sabit iştirakçı” rolunda çıxış edir. Bununla belə yaranmış mübadilə situasiyası zamanı maliyyə resurslarının həcmi, onlardan yerli və ya xarici valyutalar şəklində istifadə olunması və digər analoji məsələlər də öz aktuallığını qorumaqdadır;

➤ *çatdırılma və digər şərtlər* – idxal əməliyyatları zamanı bu bənd də kifayət qədər böyük təsirə malikdir. Belə ki, ərzaq məhsullarının istehsalçıdan istehlakçıya hansı ticari üsulda, qablaşdırılma formasında, zaman kəsiyində təhfil verilməsi kimi məsələlər idxal proseslərinə təsiri ilə seçilir, daimi partnyorların müəyyənəşdirilməsinə köməklik göstərir və s.

Yuxarıdakı təsnifatda ifadə etdiyimiz maddələr ərzaq məhsulları təminatını nəzərdə tutan idxal əməliyyatlarını yenidən qiymətləndirməyə və yekun qərarların qəbuluna şərait yaradır.

Eyni zamanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə baş verən idxal əməliyyatlarında daha bir situasiyanın yaranması da mümkündür. Bu halda “hibrid” variantdan istifadə halları mümkündür, yəni xaricdən daha məhsuldar toxum, yem, əkmələr, məhsuldar heyvanlar, muasir istehsal texnika və texnologiyaları idxal edilməklə sonrakı istehsalın ölkə daxilində təşkili, məhsul növlərinin kəmiyyət və keyfiyyət ifadələrində baş verən artımlar hesabına isə ərzaq məhsullarına olan tələbatın daha dolğun ödənilməsi. Belə idxal eyni zamanda həmin məhsullar üzrə yeni istehsal ənənələrinin formalaşmasına və kənar asılığın səviyyəsinin tədricən azalmasına da şərait yaradacaqdır.

Məqalədə ifadə etdiyimiz məlumatlardan, toxunduğumuz məsələlərdən də aydın olur ki, biz ərzaq təhlükəsizliyi anlayışının iqtisadi müstəvidə xarakterizə edilməsi məqsədilə bir neçə istiqamətin incələnməsinə diqqət ayırdıq. Bununla belə bəhs olunan mövzunun daha geniş formatda, daha çox təsir amili və baxış bucağı şəraitində də tədqiqata məruz qalması mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.F. Ərzaq təhlükəsizliyi, Bakı, Elm və həyat, 2007, 602 s
2. Abbasov T.A. Naxçıvan MR-də aqrar bazar: konseptual əsaslar və inkişaf istiqamətləri, Bakı, AzTU-nun mətbəəsi, 2016, 301s.
3. Allahverdiyev H.A. Aqrar islahatların nəticələri və dayanıqlı inkişaf problemləri / Respublika elmi-praktik konfransının materialları, Bakı, Az.ETKTİ və Tİ-nun mətbəəsi, 2006, 319 s.
4. Bağırov M.S. Kənd təsərrüfatında istehsal və satış münasibətlərinin formalaşmasının müasir vəziyyəti və xüsusiyyətləri, Naxçıvan, Qeyrət. 2014, 107 s.
5. Bağırov M.S., Mahmudov C.İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sahənin inkişafı: problemlər və həlli yolları, Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 257s.
6. Bağırov M.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının aqrar sektoru: hasilat-reallaşdırma sistemi və

- marketing prinsipləri, Naxçıvan, Əcəmi, 2016, 344s.
7. Nuriyev Ə.X. Regional idarəetmənin əsasları, Bakı, Elm, 2007, 428 s.
 8. Rüstəmov A.A., Qasımov D.Q. Aqrar sahənin inkişafının regional problemləri, Bakı, Avropa, 2013. 150 s.
 9. Никонов А.А. Производственно-экономические отношения в системе АПК. М: Колос, 2001, 221 с.
 10. Попов Н.А. Основы рыночной агроэкономики и сельского предпринимательство, М: Наука, 2001, 352 с.
 11. Раджабли А. Теория национальной безопасности, Баку, БСУ, 2005, 224 с.

ABSTRACT

Nazim Abiyev

CONCEPT OF ECONOMIC SAFETY IN THE ECONOMIC ASPECT

The article applies in the theoretical aspect an approach that differs from its own importance while ensuring the general security of each country, the direction to economic security and related issues. Economic safety embodies a single, at the same time multilateral system, in which the economic aspect occupies one of the main places. Due to the purposeful policy in our country, the productive potential of the agricultural sector increases from year to year, its production volumes have a positive development trend. But the positive growth of the population, the expansion of activities in the field of tourism, the holding of numerous scientific, managerial and other events in the country at the highest level with other areas does not bypass the issue of food supply. From this point of view, in the article along with giving the necessary assessment to the agricultural production and subsequent industrial processing of industrial goods, special attention is also paid to the processes of their import.

РЕЗЮМЕ

Назим Абыев

ПОНЯТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

В статье применен в теоретическом аспекте подход на одно из отличающихся своей значимостью при обеспечении общей безопасности каждой страны направление – на экономическую безопасность и связанные с ними вопросы. Экономическая безопасность воплощает в себе единую, в то же время многостороннюю систему, в составе которой экономический аспект занимает одно из главных мест. За счет проведения целенаправленной политики в нашей стране производственный потенциал аграрной отрасли из года в год увеличивается, ее производственные объемы обладают положительной тенденцией развития. Но положительный рост численности населения, расширение деятельности в сфере туризма, проведение в стране на высшем уровне многочисленных научных, управленческих и других мероприятий наряду с другими направлениями не обходит стороной и вопросов по обеспечению продовольственными товарами. С этой точки зрения в статье наряду с дачей необходимой оценки аграрному производству и последующей промышленной переработке промышленных товаров, также особое внимание уделено процессам их импорта.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

SƏXAVƏT HEYDƏRLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:338.43

ƏRZAQ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *aqrar bazar, tənzimləmə mexanizmi, aqrar sahə, kənd təsərrüfatı, ərzaq məhsulları, iqtisadi kömək, kredit bazarı, dövlət krediti*

Key words: *agrarian market, regulation mechanism, agrarian area, agriculture, foodstuffs, economic aid, credit market, government credit*

Ключевые слова: *аграрный рынок, механизм регулирования, аграрная отрасль, сельское хозяйство, продовольственные продукты, экономическая помощь, рынок кредита, государственный кредит*

GİRİŞ

Son illər bütün dünyada milli ərzaq bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, bu sahənin inkişafının təmin edilməsi mühüm aktuallıq kəsb edir. Ərzaq bazarının tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin iqtisadi vasitələrlə və təşkilati-institutsional mexanizmlərlə dəstəklənməsi, son nəticədə bazar tənzimləmə mexanizminin fundamental prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarmır. Bu baxımdan aqrar ərzaq bazarında tənzimlənmənin başlıca prioritetləri, ilk növbədə resurs potensialından səmərəli istifadə edilməsinin təmin edilməsinə və daxili bazarın qida məhsulu ilə təminatının yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənməlidir. Bütövlükdə götürdükdə, resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə və eləcə də daxili ərzaq bazarında yerli istehsalın xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər nəinki ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin qorunub saxlanmasına, eləcə də kənd yerlərində işsizliyin kəskin şəkildə azalmasına, iqtisadiyyatın bu mühüm və əhəmiyyətli sektoruna investisiya qoyuluşlarının yüksəldilməsinə əlverişli şərait yarada bilər [1].

Milli ərzaq bazarının fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətləri

Aqrar ərzaq kompleksində kooperativ, tədarük, təchizat, satış, marketing təşkilatlarının yaradılması və eləcə də xüsusilə kənd təsərrüfatı xammalı istehsalına və emal sənayesinə xarici kapitalın cəlb edilməsi ilə bağlı problemlər hal-hazırda həll edilməmiş qalmaqdadır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir şəraitdə ərzaq bazarların inkişafında mövcud tendensiyalar, ilk növbədə strukturlarda baş verən dəyişikliklər ilə sıx bağlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin praktikasında aqrar ərzaq bazarında ticarətin yeni formaları inkişaf etməkdədir. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları ilə ictimai iaşə müəssisələri arasındakı əlaqənin yaradılması və eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının satış probleminin, məhz reallaşdırılmanın xüsusi şəbəkələri vasitələri ilə həll edilməsi hal-hazırda aktual məsələlərdən biridir. Ümumiyyətlə məhsulun bu qəbildən olan daşınması özünəməxsus üstünlüklərə də malikdir:

- vasitəçilərin aradan qaldırılmasına gətirib çıxarır;
- buraxılan məhsulların qiymətlərinin aşağı salınmasına imkan verir;
- kontraktasiya müqavilələri əsasında məhsulların istehsal həcminin planlaşdırmağa şərait yaradır;
- sanitariya gigiyenik normalara uyğun olaraq məhsulun saxlanması üçün zəruri olan şəraitin yaradılmasını təmin edir;
- məhsulun keyfiyyətinə ikitərəfli nəzarətin edilməsinə gətirib çıxarır.

Müasir şəraitdə ərzaq bazarın dövlət tənzimlənməsinin ən mühüm prioritetlərindən biri də regionlararası ərzaq məhsullarının mübadiləsinin təmin etmək və regionlar arasındakı aqrar ərzaq əlaqələrini yeni istehsal münasibətlərinin xarakterinə uyğun olaraq təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Ümumiyyətlə, mülki mənsubiyyətindən asılı olmayaraq əmtəə istehsalçılarının regional bazarlara

çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, onların xarici bazarlarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsi ilk növbədə çoxsaylı hüquqi, iqtisadi və inzibati tənzimləmə tədbirlərinin həyata keçirilməsini tələb edir. Tənzimləmənin bu mexanizminin əsas məqsədi ilk növbədə əmək bölgüsünün şərtlərinə uyğun olaraq rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının həyata keçirilməsinə əlverişli iqtisadi şərait yaratmaqdan ibarətdir [2]. Regionlararası ərzaq axınlarının tənzimlənməsi məqsədilə məhsulun regional bazarlara çıxarılması ilə bağlı xərclərin aşağı salınmasına şərait yaradılması vacibdir və ilk növbədə, nəqliyyat məsariflərinin azaldılmasını tələb edir. Təbii ki, nəqliyyat xərclərinin azaldığı şəraitdə və eləcə də nəqliyyat məsariflərinin müəyyən hissəsinin dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına kompensasiya edildiyi şəraitdə yerli əmtəə istehsalçılarının ərzaq bazarında mövqelərinin möhkəmləndirilməsi təmin oluna bilər ki, bu da istər yerli bazarda bolluğun yaradılmasına, istərsə də qiymətlərin səviyyəsinin sabitləşdirilməsinə təkan verir.

Ərzaq bazarının fəaliyyətinin tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər çərçivəsində yerli əmtəə istehsalçıları ilə emal müəssisələri arasında inteqrasiya münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi də vacib şərtlərdən biridir. Təhlil göstərir ki, transformasiya prosesinin ilkin dövrlərindən demək olar ki, bu sahəyə dövlət nəzarəti tam mənası ilə arxa plana keçmişdir. Təbii ki, bütün bunlar ilk növbədə iqtisadiyyatın liberallaşdırılması və sosial-iqtisadi münasibətlər sferasından, o cümlədən aqro-ərzaq kompleksinin tənzimlənməsi sferasının dövlətin bu və ya digər şəkildə kənarlaşması ilə sıx əlaqədar olmuşdur. Lakin, təhlil göstərir ki, bu tip tədbirlərin həyata keçirilmədiyə şəraitdə ölkənin ərzaq təminatında ciddi fəsadlar yarana bilər ki, bu fəsadlar da ilk növbədə ölkənin strateji maraqlarına, onun ərzaq təhlükəsizliyinə və eləcə də istehlakçıların sosial vəziyyətinə öz mənfi təsirini göstərə bilər. Müxtəlif istehsalçılarla emal müəssisələri və xidmət müəssisələri arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan kooperasiya və inteqrasiya münasibətlərinin qurulması hal-hazırda vacib şərtlərdən biridir. Məhz belə bir şəraitdə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının iqtisadi pressinqlərə məruz qalmasının qarşısı alınmalıdır [3].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ərzaq bazarının fəaliyyətinin tənzimlənməsinin iqtisadi vasitələrlə yanaşı institutsional təşkilati mexanizmləri də hərəkətə gətirilməlidir. Bu baxımdan aqrar-marketing mərkəzlərinin yaradılması vacib hesab edilir. Aqrar-marketing mərkəzləri ilk növbədə qeyri-kommersiya strukturu olub nəticə etibarilə kənd təsərrüfatında məhsul satışının dəstəklənməsinə və eləcə də aqrobiznesin dövlət dəstəyinə əsaslanmalıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, aqrar-marketing mərkəzləri ilk növbədə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərir. Hal-hazırda kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumlarının iqtisadi imkanlarının məhdud olması son nəticədə ayrı-ayrı təsərrüfatlar, eləcə də emal müəssisələri ilə bağlı zəruri informasiyalar əldə etməyə mənfi təsir göstərir. Belə bir şəraitdə dövlət tərəfindən regionlarda aqrar-marketing mərkəzlərinin yaradılması və həmin marketing mərkəzlər vasitəsilə bazarlarda baş verən dəyişikliklərin monitorinqinin aparılması və həmin məlumatların istehsalçılara davamlı olaraq vaxtında çatdırılması bütövlükdə qiymət tərəddüdləri haqda zəruri informasiyalar əldə etməyə imkan verə bilər.

Hazırda, Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas şərt ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına, xüsusən də taxıla olan tələbatının daxili istehsal hesabına təmin edilməsi qəbul edilir. Lakin, bu amilin reallaşması üçün təbii iqlim şəraitinin verdiyi imkandan asılıdır. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə daxili istehsalın artırılması baxımından yanaşma köklü şəkildə dəyişdirilmişdir. Bu baxımdan ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində konseptual yanaşma əsas götürülür.

Cədvəl 1

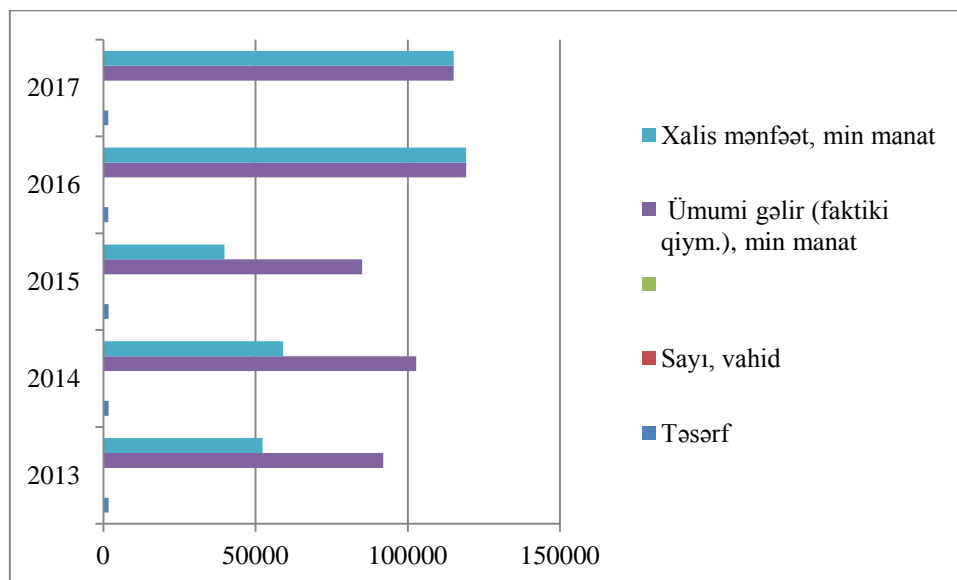
Kənd təsərrüfatı müəssisələri fəaliyyətinin maliyyə nəticələri

İllər	2013	2014	2015	2016	2017
Təsərrüfatların sayı, vahid	1669	1701	1659	1592	1608
Ümumi gəlir (faktiki qiymətlərlə), min manat	91903	102723	84990	119130	115025
Xalis mənfəət, min manat	52283	59028	39736	119130	115025

Azərbaycan Respublikası üzrə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlili onu göstərir ki, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə aqrar sahə üzrə təsərrüfatların sayı 1% artaraq 1608 vahid olmuşdur [5]. 2013-cü ildə kənd təsərrüfatı müəssisələrində 91903 min manat ümumi gəlir, xalis mənfəət isə 52283 min manat olmuşdursa, 2017-ci ildə bu göstərici müvafiq olaraq 25% və 2 dəfə artaraq 115025 min manat və 115025 min manat təşkil etmişdir (Şəkil 1 və Cədvəl 1).

Şəkil 1

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı müəssisələri fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin dinamik dəyişmə qrafiki

Müasir iqtisadi şəraitdə əhalinin etibarlı ərzaq təminatı olmadan lazımi inkişafa nail olmaq çətinidir. Başqa sözlə desək, insanların normal qidalanması təmin edilmədikdə onların fəaliyyətinin məhsuldarlığı aşağı düşür, cəmiyyətdə sosial gərginlik artır ki, bu da inkişafa mane olan bir amilə çevrilir. Bu mənada ərzaq təminatı, ərzaq təhlükəsizliyi və ərzaq ehtiyatı kimi məsələlər də xüsusi aktualıq kəsb edir. Eyni zamanda, istər ərzaq təminatı, istərsə də ərzaq təhlükəsizliyi məhz ərzaq ehtiyatının döviyyəyə cəlb edilməsi əsasında öz həllini tapır .

Ona görə də, ehtiyatların formalaşması mənbələrinin tədqiqi, ayrı-ayrı ərzaq məhsullarının istehsalı və emalı proseslərinin tədqiqi və s. istiqamətlərdə araşdırmaların aparılması, ərzaq ehtiyatlarının artırılması, ərzaq məhsullarının kəmiyyət və keyfiyyətə yüksəldilməsi, ehtiyatlardan daha səmərəli istifadənin təmin edilməsinə yönəlik təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması olduqca vacibdir.

Aparılmış təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında ərzaq təminatı sahəsində reallaşdırılan tədbirlərə və konkret sahələrdə artım meyillərinin əldə olunmasına baxmayaraq bir sıra məhsul qrupları üzrə ölkənin daxili tələbatının ödənilməsi təmin edilməmişdir. Respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinin, eləcə də milli aqrar ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə daxili bazarın sabitləşdirilməsinə, eləcə də bir sıra ərzaq məhsullarının ixrac edilməsinə daha çox yer ayrılmalıdır.

Postsovet məkanı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, regional inkişafda ərzaq ehtiyatlarından istifadənin təkmilləşdirilməsi mühüm məsələlərdəndir. Məhz bu istiqamətdə zəruri tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

İlk növbədə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi təmin edilməsi ilə bağlı FAO-nun və BMT-yanında Ərzaq Şurasının prinsipləri nəzərə alınmışdır. İstənilən vaxtda, əhali sağlam həyat tərzinə təminat verəcək səviyyədə, keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməli, ölkənin ərzaq məhsulları, xüsusilə də qida məhsulları ilə təminatının təqribən 70%-i yerli istehsal hesabına ödənilməlidir [4].

Milli dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edən ərzaq təminatı bir sıra ardıcıl addımların atılmasını tələb edir. Xüsusilə bu sıradan yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsi zəruridir.

Ona görə ki, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasında yeyinti sənayesi əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkənin yeyinti sənayesi milli iqtisadiyyatın ərzaq sənaye kompleksinin hazır məhsullarını istehsal edən mühüm bir sahəsidir. Yeyinti sənayesi dedikdə, yeyinti-sənaye məhsullarının istehsalı, emalı, saxlanması və istehlakçılara çatdırılması ilə məşğul olan təsərrüfat sahələri kompleksi başa düşülür. Bu kompleksə daxil olan sahələr ölkəni xammal və ərzaqla təchiz etmək məqsədilə birləşirlər. Konkret olaraq isə, yeyinti sənaye kompleksinə: yeyinti sənayesi və onunla bağlı sahələr üçün istehsal vasitələri istehsal edən və yeyinti sənayesinə istehsal-texniki xidməti həyata keçirən sənaye sahələri, yeyinti sənayesinin təkrar emal edilə bilən tullantılarını istehsal edərək istehlakçılara çatdırılması ilə məşğul olan sahələr aiddir. Hansı ki, bu sahələr ölkənin ərzaq təminatı, ərzaq təhlükəsizliyi və ərzaq ehtiyatlarının formalaşması baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ərzaq məhsullarının keyfiyyət standartları ilə bağlıdır. Aqrar sahədə ərzaq təklifini qarşılamaq üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və emalının inkişafına önəm verilir. Bununla yanaşı tələbatın bir qisminin idxal hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu sahədə səmərəli istehsal, satış infrastrukturunun yaradılması da ərzaq təminatı sisteminin ən vacib göstəricilərindəndir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq bu sahələrə investisiyalarının yatırılması vacib şərtlərdən biridir.

Aqrar sahənin inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsini daha da yaxşılaşdırmaq üçün bazar münasibətləri inkişaf etdikcə qiymət, tələb, təklif və rəqabətlə əlaqədar uğurlu nəticələr əldə edilsə də dövlətin regionlar üzrə iqtisadi proseslərə müdaxiləsinə ehtiyac vardır. Dövlətin müdaxiləsi göstərişlərlə deyil, iqtisadi metodlarla əvəz edilməsi, aqrar sahədə əhalinin sosial vəziyyəti ilə əlaqədar xüsusən əmtəə məhsulları istehsalının artırılması, texniki təminat, maliyyə-kredit, idarəetmə və s. məsələlər yerinə yetirilməlidir.

Azərbaycanın çox bacarıqlı, işləmək marağında olan kənd təsərrüfatı üzrə işçi qüvvəsi vardır. Onlar müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar təsərrüfatın və ərzaq təhlükəsizliyinin inkişafında çox böyük rol oynayırlar. Hər hansı bir dövlətin müasir inkişafı onun vətəndaşlarının malik olduğu yüksək iqtisadi bilik və bacarıqlarına əsaslanır

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ərzaq bazanın fəaliyyətinin tənzimlənməsinin institusional mexanizmləri çərçivəsində aqrar-marketing mərkəzlərinin yaradılmasına zamanı aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi təmin edilir: məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, məhsulların daxili və xarici bazarda dəstəklənməsi; aqrar sferada idarəetmənin müasir metodlarının tətbiqi; istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinə nəzarət.

Ərzaq bazasının tənzimlənməsi sferasında aqrar-marketing mərkəzlərinin yuxarıda adı çəkilən vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərdə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir: aqrar bazarların təhlili və marketing tədqiqatları. Bazarın bu tədqiqi ilk növbədə yüksək əmək tutumlu və kifayət qədər uzunmüddətli bir proses olsa da, lakin kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə bu prosesin əhəmiyyətli təsiri vardır; kommunikativ və reklam siyasətinin həyata keçirilməsi. Bu tədbirlər ilk növbədə sərgilər və elektron informasiya vasitələri ilə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının istehsal etdikləri məhsulların bazarlara çıxarışlarını və onların reklamını təmin edə bilər. Təbii ki, bu zaman bu proseslərə çəkilən xərclərin dövlət tərəfindən ödənilməsi və biznes kon-traktların bağlanması dövlətin dəstəyinin göstərilməsi vacib hallardan biri hesab olunur; seminarların və treninqlərin keçirilməsi. Bu ilk növbədə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının iqtisadi maariflənmə səviyyəsinin artırılmasına xidmət edir; kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının istehsal etdikləri məhsulların keyfiyyətinə nəzarətlə bağlı standartlaşma proseslərinin tətbiqi. Təbii ki, bu tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi fonunda əmtəə istehsalçılarına xarici bazara daha keyfiyyətli məhsul çıxarılması təmin edilə bilər və eləcə də xarici bazarın, beynəlxalq bazar standartlarının tətbiqi əsasında məhsulların effektiv reallaşdırılması təmin edilə bilər ki, bu da istehsalçıların maraqlarına bilavasitə müsbət təsir göstərə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi, bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sisteminə öz əhəmiyyətini və aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Müasir iqtisadi şəraitdə ərzaq bazarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Bu baxımdan ölkəmizdə aqrar ərzaq bazarlarının tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 25 avqust 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair» «Dövlət Proqramı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dövlət Proqramında qeyd edilir ki, son bir neçə ildə enerji daşıyıcılarının qiymətinin kəskin artması, aparıcı ölkələrin maliyyə bazarında baş verən neqativ meyillər, habelə əhalinin sayının çoxalması nəticəsində ərzaq məhsullarına olan tələbatın yüksəlməsi, iqlim dəyişkənliyi, su ehtiyatlarının məhdudluğu və digər səbəblərə görə əsas ərzaq məhsullarının dünya bazarında qiymətləri artmağa başlamış, bəzi ölkələrdə isə ərzaq qıtlığı real təhlükəyə çevrilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) məlumatına görə əgər 1950-85-ci illərdə ərzaq istehsalının illik artımı 30 mln ton, 1985-95-ci illərdə 12 mln ton təşkil edirdisə, 2030-cu ildə bu göstərici cəmi 9 mln ton səviyyəsində olacağı göstərilir (2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı). Dövlət Proqramı çərçivəsində ərzaq təhlükəsizliyinin başlıca meyarı olan taxıl istehsalının strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq dövlətin, xüsusi ilə taxıl istehsalının artırılmasında və taxıl məhsullarının ticarətində aktiv iştirak etməsini aid etmək olar qeyd etmək lazımdır ki, aqrar bazarın mühüm elementlərindən birini təşkil edən taxıl bazarının tənzimlənməsinin prioritet istiqamətlərinə aşağıdakıları şamil etmək olar: dövlətin taxıl fondlarının yaradılması; taxıl bazarında infrastrukturun inkişafına yardım göstərilməsi; antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi; elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərinin formalaşdırılması və bu prosesin reallaşdırılmasında dövlətin aktiv iştirakı; innovasiya, kadr, texniki siyasətin sürətləndirilməsi; istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi; taxıl bazarının tənzimlənməsi ilə bağlı qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi; taxıl məhsullarının satışı ilə bağlı beynəlxalq müqavilələr üzrə idxal-ixrac siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılması. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ərzaq bazarının fəaliyyətinin tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər, ilk növbədə məhsulun maya dəyərinin məhsuldarlıq səviyyəsinin aşağı salınmasına və kənd təsərrüfatında məhsul istehsalçıların maddi-texniki resurslarla təminatının optimal şərtlər daxilində reallaşdırılmasına əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir. Məhz bu baxımdan respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları, istehsalçıların maddi-texniki resurslara olan tələbatını ödəmək məqsədi ilə kənd təsərrüfatı texnikası istehsal edən müəssisələrinin yaradılması son nəticədə maddi-texniki resursların əldə edilməsi ilə bağlı xərclərin aşağı salınmasına da əlverişli şərait yarada bilər. Təbii ki, bu kənardan ölkəyə gətirilən maddi-texniki resursların həcmnin ixtisar olunmasına və ölkədən valyuta axını çıxışının qarşısının alınmasına əlverişli şərait yaradar [3]. Ümumiyyətlə, bu tədbirlər çərçivəsində aqrar bazarın tənzimlənməsi ilk növbədə kənd təsərrüfatına sərf edilən maliyyə resurslarının xarici ölkələrə deyil, digər sahələrə yönəldilməsinə gətirib çıxarar və bütövlükdə ölkədə ağır sənayenin inkişaf etdirilməsinə və eləcə də məşğulluğun artımına şərait yaradar. Aqrar bazarın tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin davamlı xarakter daşması, son nəticədə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və eləcə də istehlakçıların yetərli qiymətlərlə məhsul istehlakında əhəmiyyətli rol oynayır.

NƏTİCƏ

Ümumiyyətlə, aparılmış təhlil onu göstərir ki, milli ərzaq bazarının tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, eləcə də, aqrar sahə üzrə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- əhalinin ərzaq məhsulları üzrə tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi və ölkənin ərzaq və iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsi və daxili bazarın qorunması;
- aqrar sahədə strateji əhəmiyyətli məqsədlə proqramların işlənilib hazırlanması ;
- ərzaq məhsulları yeni texnologiyaya və standartlara uyğun emal olunmalı, saxlanılmalı konservləşdirilməlidir. İstehlakçılar bilməlidirlər ki, onların istehlak etdikləri məhsullar lazımi dərəcədə keyfiyyətlidir və sağlamlıq üçün təhlükəsizliyi təmin olunmuşdur;
- ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı üçün aqrulizinqlərin fəaliyyətləri genişləndirilməlidir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Verdiyev Ə. Ç., Qarayev İ. Ş. Aqrar bazarın formalaşmasının iqtisadi problemləri, Bakı, Şirvanəşr, 2000, 258s.
2. Серова Е. В. Аграрная экономика. М.: ГУВШЭ, 1999, 480с.
3. İ.H.Aliyev. Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri, Bakı, Elm, 2007, 400 s.
4. İ.H.Aliyev. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, Bakı, Elm, 2003, 360 s.
5. www.stat.gov.az/aqrar_sahə_göstəriciləri_2017

ABSTRACT

THE DIRECTIONS IMPROVEMENT REGULATION MECHANISM OF FOOD MARKET IN MODERN MARKET ECONOMY

In article directions improvement regulation mechanism of food market are analyzed. Analysis shows that, effective organization activity of food market is necessary. Moreover, in article present problems are defined, for their solving suggestion and recommendations are given.

РЕЗЮМЕ

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО РЫНКА

В статье основное внимание уделяется совершенствованию механизма регулирования рынка продуктов питания. Анализ показывает, что необходима эффективная работа на продовольственном рынке нашей страны. В то же время в статье определяются существующие проблемы, предложения и рекомендации по их устранению.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

HƏSƏN MƏMMƏDOV*Naxçıvan Dövlət Universiteti**hasan_1961@mail.ru*

UOT:338

**DAVAMLI İQTİSADI İNKİŞAFIN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İQTİSADI
ARTIM MODELƏRİNİN TƏTBİQİ**

Açar sözlər: *iqtisadi artım, Neoklassik və Keynis nəzəriyyələri, Kobb-Duqlasın faktor modeli, istehsal funksiyası, riyazi model*

Key Words: *Economic Growth, Neoclassical and Keynesian Theories, Kobb-Duchess Factor Model, Production Function, Mathematical Model*

Ключевые слова: *экономический рост, неоклассическая и кейнсианская теории, модель фактора Кобба-Дюшеса, производственная функция, математическая модель*

İqtisadi artımın müasir modelləri iki istiqamət-neoklassizm və keynsçilik nəzəriyyələri üzərində qurulmuşdur.

Neoklassik yanaşmanın əsasında bazar sisteminin optimallığı ideyası durur. Fərz edilir ki, bu optimallıq həm ayrı-ayrı iqtisadi obyektlərə, həm də bütövlükdə iqtisadiyyata bütün istehsal faktorlarından ən yaxşı variantda istifadə etməyə imkan yaradacaq və bazar sistemi öz özünü tənzimləyən kamil mexanizm kimi fəaliyyət göstərəcəkdir.

Keyns nəzəriyyəsi üçün işə makroiqtisadiyyatın mərkəzi problemi milli gəlirin səviyyəsi və dinamikasını müəyyən edən faktorlar və onun bölüşdürməsidir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi artım modelləri olaraq Kobb-Duqlasın faktor modelindən, Xarrod-Domar modelindən, Salon modelindən, magistr al iqtisadi artımın Fon-Neyman modellərindən, trend modellərindən və s. istifadə olunur(2).

Qeyd edək ki, iqtisadi artım modelləri içərisində Kobb-Duqlasın faktor modeli daha çox diqqət cəlb edir. Çünki bu model əmək və kapitalın qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı əvəz olunmasını əks etdirməklə, onların hansı kombinasiyasında minimal xərclərlə maksimum məhsul buraxılışına nail olmanın yollarını və strategiyalarını göstərir.

İqtisadi nəzəriyyədən məlum olan bir çox istehsal funksiyaları və modelləri mövcuddur. Öncəliklə istehsal funksiyalarını nəzəri olaraq qısa qeyd edək.

Xətti istehsal funksiyası: $Y = \alpha_0 + \alpha_1 K + \alpha_2 L$

Leontyev tipli istehsal funksiyası: $Y = \min\{aK, bL\}$ Burada: a-kapital verimi (fond verimi), b-əmək məhsuldarlığını göstərir.

CES istehsal funksiyası: $Y = a(\delta K^\rho + (1 - \delta)L^\rho)^{-1/\rho}$

İqtisadi artımın empirik qiymətləndirilməsi və istehsal funksiyaları əsasında modelləşdirilməsi daim tədqiqat istiqaməti olmuşdur. Fundamental səviyyədə ilk iqtisadi artımın qiymətləndirilməsi modeli 1928-ci ildə Frank Remsey tərəfindən verilmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə tədqiq olunmuş ədəbiyyatlara istinad edilərək, iqtisadi artımın nəzəriyyələrdə geniş yer verilən bir neçə əsas modellərinin qısa spesifik xüsusiyyətləri, üstün və çatışmayan cəhətləri verilmişdir(1).

Cədvəldə verilən iqtisadi artım modelləri iqtisadi artımın nəzəri öyrənilməsində mühüm yanaşmalardır. 1986-cı ildə Romer və 1988-ci ildə Lukas qurduğu modellərdə iqtisadi artımı endogen olaraq texnologiyalar (tədqiqat və innovasiya) əsasında müəyyən etmişlər. Qeyd olunan dövrlərdə iqtisadçılardan əsas hədəfi tarazlı iqtisadi artımı ekzogen olaraq müəyyən etməyə imkan verən modellərin işlənməsi idi.

İqtisadi artım modellərinin müqayisəli təhlili

İqtisadi artım modeli	Xüsusiyyətləri	Üstün cəhətləri	Zəif cəhətləri
1939-cu il Harrod, 1946-cı il Domar modeli	Keyns nəzəriyyəsinə əsaslanır, kapital və işçi qüvvəsi ilə müəyyən olunur	qısamüddətli iqtisadi artımın müəyyən olunması üçün faydalıdır və geniş istifadə olunur	tarazlıq səviyyəsi daim dəyişən kapitalist ölkələrində iqtisadi artımın qiymətləndirilməsi zamanı bu prosesin qeyri-stabilliklə üzləşməsi
1956-cı il Salou modeli	model qısa müddətli artım templərindən istifadə etməklə uzun müddətli iqtisadi artımı müəyyən etməyə imkan verir. Neoklassik nəzəriyyəyə əsaslanmaqla endogen dəyişənlərə sahibdir	Salou modeli ilə sabit faktor Proporsiyalarının olması məhdudiyyəti aradan qaldıraraq artımın qiymətləndirilməsində yenilik oldu	Məcmu buraxılışın işçi qüvvəsinə nisbəti tarazlı artımda ekzogenidir; Ev təsərrüfatları və şirkətlər kimi mikroiqtisadi qərarlar nəzərə alınmır; Ölkələrin həyat səviyyələri arasındakı kəskin fərqləri izah edə bilmir
1965-ci il Kupmans modeli	Ramseyin nəzəri modelinə əsaslanaraq hazırlanmışdır.	Salou modelindən fərqli olaraq ev təsərrüfatları və şirkətlər kimi mikroiqtisadi qərarları da nəzərə ala bilmişdir.	Modelin əsas məhdudiyyətlərindən biri iqtisadi artımın digər modellər kimi istehlak, işçi qüvvəsi və texnologiya faktorundan asılı olmasıdır.

Mənbə: (1)

Yuxarıda qeyd olunan modellər iqtisadi artımın daha çox nəzəri modelləridir. Həmçinin, praktikada Tətbiqi Ümumi Tarazlıq modeli, Real Biznes Tsiklləri modeli, Dinamik Stoxastik Ümumi Tarazlıq modeli, Maliyyə Proqramlaşdırması modeli və digər makroiqtisadi modellər əsasında iqtisadi artım qiymətləndirilə bilər. Lakin, qeyd olunan modellərin əsas tədqiqat obyektini iqtisadi artım olmadığı üçün onlar konkret olaraq iqtisadi artımın empirik modelləri hesab edilmir. Empirik qiymətləndirmələrdə iqtisadi artımın modelləri bir neçə istiqamətlərdə təsnifatlaşdırılır. Ədəbiyyatlarda tanış olduğumuz tədqiqatlara əsaslanaraq iqtisadi artımın empirik qiymətləndirilməsində geniş istifadə olunan üç üsulunu qeyd edə bilərik: artım uçuotu, artım reqresiyası və artım diaqnostikası (1).

Əmək və kapital məhsuldarlıqları isə Kobb-Duqlas istehsal funksiyasından alınır. Bu istehsal funksiyası istehsalın həcmindən istehsalın əsas faktorlarından (əmək və kapital) asılılığını göstərir.

Model riyazi olaraq aşağıdakı kimi təsvir olunur:

$$\left\{ \begin{array}{l} Y=A(K^\alpha; L^\beta) \quad \alpha+\beta=1 \\ 0 \leq \alpha \leq 1 \\ 0 \leq \beta \leq 1 \\ \alpha=1-\beta \\ \beta=1-\alpha \end{array} \right.$$

Burada:- Y-ÜDM; A-Neytral texniki tərəqqi əmsalı; K-Əsas istehsal fondları; L-Əmək(işçilərin sayı); α - Əsas fondlar üzrə elastiklik əmsalı; β -Əmək üzrə elastiklik əmsalıdır.

Modeldən istifadə edərək əsas fondların səmərəliliyi:

$$A_1 = Y/K^\alpha \quad (1)$$

$$\text{Əmək məhsuldarlığı: } A_2 = Y/L^\beta \quad (2)$$

Ümumi texniki tərəqqi əmsalı(Səmərəlilik):

$$A = \frac{A_1 + A_2}{2} \quad (3)$$

İstehsalın həcmi:

$$\dot{Y}_s.H = \frac{K^\alpha.L^\beta}{2} \quad (4)$$

Əsas fondlar və əmək üzrə elastiklik əmsallarını hesablamaq üçün ÜDM-in artımının hesablandığı dövr ərzində əsas istehsal fondlarının və işçilərin sayının artım dinamikası əsasında qarşılıqlı şəkildə xüsusi çəki müəyyənləşdirib, vahidə nəzərən elastiklik əmsallarını hesablamaq mümkündür.

Əldə edilmiş məlumatlar əsasında Kobb-Duqlas istehsal funksiyasının ekonometrik əsasda qiymətləndirilməsi üçün mövcud rəqəmlər üzərində müəyyən riyazi çevrilmələrin aparılması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Süleymanov, E.Ələkbərov, E.Rüstəmov, R.Musayev. Kobb-Duqlas istehsal funksiyalarının ekonometrik qiymətləndirilməsi yolu ilə əmək və kapital məhsuldarlığının hesablanması (Azərbaycan nümunəsində) İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, Journal of Baku Engineering University-Economics and Administration.V.1№2 2017, pp.105-112
2. Əhmədov V., Tahirova G. İqtisadi artımın empirik modelləri // Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat Jurnalı, 2013, № 1, s.96-105.
3. Həsənli Y.H., Həsənov R.T. İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi, dərs vəsaiti, Bakı, 2002, 303s.
4. Hüseyinov E.Z. İqtisadi artımın dinamik tarazlı səviyyəsinin Domar modeli əsasında müəyyən edilməsi // Azərbaycan Vergi Jurnalı, 2012, № 6, s.169-180.
5. Musayev A.F., Osmanov Y. Q. Riyazi iqtisadiyyat, Bakı 1997, 296s.
6. Süleymanov A.S. Müasir makroiqtisadi modellərin təhlili // Azərbaycan Vergi Jurnalı, 2016, № 1, s.121-132.

ABSTRACT

Hasan Mammadov

APPLICATION OF ECONOMIC GROWTH MODELS IN FUTURE ECONOMIC DEVELOPMENT

The article presents modern models of economic growth, explains the essence of Neoclassical and Keynesian theories. Theoretically short characteristics of production functions are given, and it is noted that the Kobb-Duclasse factor model is more dominant in economic growth models. Modeling of economic growth based on empirical assessment and production functions is always a research direction. The short specifics of the major models of economic growth that are widely presented in the theories are given in comparative ways. In the end, the Kobb-Douglas production function has been interpreted as an explanation of the mathematical model showing the dependence of the production on the major factors of production (labor and capital).

РЕЗЮМЕ

Гасан Мамедов

ПРИМЕНЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ РОСТА ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В статье представлены современные модели экономического роста, раскрыта сущность неоклассических и кейнсианских теорий. Теоретически даны краткие характеристики производственных функций, и отмечается, что модель фактора Кобба-Дюкласа является более доминирующей в моделях экономического роста. Моделирование экономического роста на основе эмпирической оценки и производственных функций - это всегда направление исследований. Краткая специфика основных моделей экономического роста, широко представленных в теориях, дана в сравнительном виде. В конце, производственная функция Кобба-Дугласа была интерпретирована как объяснение математической модели, показывающей зависимость производства от основных факторов производства (труда и капитала).

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

HƏVVA ADIGÖZƏLOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

eva.alieva.2012@mail.ru

UOT:330

İNNOVASIYALARIN MÜƏSSİSƏLƏRİN FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNDƏ ROLU

Açar sözlər: *innovasiya, innovasiya fəaliyyəti, elmtutumlu sahələr, elmi-texniki tərəqqi, yeni əmək məhsulları*

Key words: *innovation, knowledge-intensive areas of scientific and technological progress, new labor products*

Ключевые слова: *инновации, наукоемкие области научно-технического прогресса, новые продукты труда.*

XX əsrin son onilliklərindən bu günədək insan cəmiyyətində çox sürətli dəyişikliklər getmişdir. Bütün bu dəyişikliklərin əsası innovasiya ilə əlaqədardır. İnnovasiya fəaliyyəti dedikdə, bütünlükdə yeniliklərə fərdi tələbi, eləcə də cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün yeni və yaxşılaşdırılmış məhsulların (xidmətlərin) və onların istehsalının yeni üsullarının alınması məqsədilə elmi, elmi-texniki və intellektual potensial tədbirləri sistemi başa düşülür. İnnovasiyaya olan baxışlar müxtəlifdir. İnnovasiyaya müxtəlif təriflər verilmiş və o müxtəlif formada izah edilmişdir. Bunlardan bəzilərini qeyd edək:

T.Ə.Quliyev göstərir ki, innovasiya yenilikdir, yeni fikrin məhsuludur (2, s.438) A. Abbasova görə innovasiya idarəetmə obyektinin dəyişdirilməsi və iqtisadi, sosial, ekoloji, elmi-texniki və digər növ effekin alınması məqsədilə yeniliklərin tətbiqinin son nəticəsidir (3, s.88). M.C.Atakişiyev, Q.S.Süleymanovun fikrincə, innovasiya bazar iqtisadiyyatına uyğun elm və texnikanın nəaliyyətləri əsasında istehlakçıların tələbatını ödəmək məqsədilə yeni əmək məhsullarını təklif etmək üzrə tədbirlər olub, investisiyanın keyfiyyət tərəfini xarakterizə edir (11, s.8).

İnnovasiya – yeni texnoloji ideyaların, təkliflərin elmi-texniki qərarların praktiki tətbiq edilməsi və həyata keçirilməsidir. İnnovasiya yeni texnologiya şəklində yeniliklərin, məhsul və xidmət növlərinin, istehsal, maliyyə, kommersiya və inzibati xarakterli təşkilati-texniki və sosial-iqtisadi qərarların mənfəətlə istifadə edilməsidir. İnnovasiya – aparılmış elmi-tədqiqatların və xidməti kəşflərin istehsalat tətbiq edilən (əvvəlki analoqlardan fərqli) obyektlərdir.

Beləliklə, innovasiya müxtəlif sahələrdə yeniliklərin, yeni ideyaların, dəyişikliklərin və qaydaların yaradılması və təcrübədə istifadə edilməsi prosesidir. Y.Şumpeter bu cür dəyişikliklərin beş tipini fərqləndirirdi:

1) yeni texnika, yeni texnoloji proseslərdən və ya istehsalın yeni bazar təminatından istifadə edilməsini;

2) yeni xassələrə malik məhsulun tətbiqini;

3) yeni xammaldan istifadə edilməsini;

4) istehsalın təşkilində və onun material-texniki təminatında dəyişikliklər edilməsini;

5) yeni satış bazarının meydana çıxmasını.

O sübut etdi ki, iqtisadiyyatda mərkəzi fiqur novator-sahibkar olacaqdır. J. Sumpeterə görə, innovasiya-yeni növ istehlak mallarının, yeni istehsal və nəqliyyat vasitələrinin, bazarların və sənayedə təkilati formaların tətbiqi və istifadəsi məqsədilə bas verən dəyişiklikdir.

Mütərəqqi yeniliklərin əksəriyyəti öz real təcəssümünü elmtutumlu və rəqabətqabiliyyətli məhsulların yaradılmasında tapır. Yeniliklərin yayılma diapazonu praktika əsasında genişlənir. Onların dəyəri insanla və onun tələbatı ilə kontaktda üzə çıxır. Dəyər münasibətləri bazar

iqtisadiyyatında tənzimləmə amillərinin ayrıca bir qrupunu təşkil edir. Bu halda elm və texnika inkişaf etdikcə əmtəələrin dəyərində fiziki əməkdən daha çox intellektual əmək sərfinə əhəmiyyət verilir.

İnnovasiya prosesi müxtəlif resursların istehsal fəaliyyətinə cəlb edilməsilə bağlıdır. Əsas resurslar yeni məhsul istehsalının geniş miqyasda mənimsənilməsi ilə əlaqədar olan tədqiqatlar və araşdırmalar aparılmasına, layihə - texnoloji və başqa işlərin yerinə yetirilməsi üçün investisiyalar və vaxt sərf olunur. Bütövlükdə innovasiya fəaliyyəti sisteminə elm, texnologiya, innovasiya və təhsil kimi tərkib hissələri daxildir. Bu komponentlərdən hər hansı birinin olmaması innovasiya fəaliyyəti sisteminin bütövlüyünün pozulmasına gətirib çıxarır.

Eyni qayda ilə, bütöv sistemin komponentlərindən birinin inkişafına lazımınca diqqət yetirilməməsi nəticəsində məhsulun rəqabətlik qabiliyyəti aşağı düşəcəkdir, çünki bu halda məhsulun elmtutumluluğu azalır, yaxud təhsil sahəsinə lazımınca diqqət yetirilməməsi təkə yeni məhsullar yaradan təşkilatlarda və elmi müəssisələrdə deyil, eyni zamanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində də kədr problemlərinin kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Bütövlükdə innovasiya fəaliyyəti sistemində yuxarıda nəzərdən keçirilən komponentlərin içərisində ən əsas ünsür insandır. Elm insanın tələbatına birbaşa və ya texnologiya, iqtisadiyyat və məişət vasitəsilə dolaylı şəkildə təsir göstərir. Məqsədlərin, ideyaların və maraqların dəyişməsi ictimai istehsalda hökmranlıq edən texnoloji quruluşa adekvat olan yeni dəyərlərin inkişafına şərait yaradır. Buna görə də elmin inkişafının bir mərhələsinə xas olan dəyərlər başqa, daha mütərəqqi mərhələdə öz əhəmiyyətini itirə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə elmi-texniki tərəqinin inkişafı innovasiya sahibkarlığı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, sahibkarlığın 2 formasını fərqləndirmək olar: onlardan biri yeniliklərin tapılması və reallaşdırılmasıdır ki, buna da innovasiya sahibkarlığı deyilir. Digəri isə xalis bazar sahibkarlığıdır. Buna da marketing deyilir. Elmi-texniki nəaliyyətlərin istehsala tətbiqi innovasiyanı şərtləndirir. İnnovasiya prosesi hər şeydən əvvəl aşağıdakıların yerinə yetirilməsindən ibarətdir:

- Yeni məhsulların mənimsənilməsi, buraxılan məhsulun modernləşdirilməsi;
- Yeni istehsal vasitələrini istehsal prosesinə cəlb edilməsi;
- Yeni texnologiya və məhsulun istehsalı üsullarından istifadə edilməsi;
- İstehsalın təşkili və idarə olunmasının daha mütərəqqi formaları;

İnnovasiyanın nəticələri isə aşağıdakılardan ibarətdir.

- Məhsulun çeşidi təzələnir, rəqabət qabiliyyəti yüksəlir, əhalini tələbatının ödənilməsinə kömək edir;
- İstehsalın səmərəliliyi yüksəlir, məhdud resurslardan qənaətlə istifadə olunur, istehsal xərcləri azalmaqla mənfəət artır;
- Yeniliklər sosial nəticələrlə səciyyələnir.

Lakin, qeyd etdiyimiz kimi, innovasiya sahibkarlığını təşkil etmək o qədər də asan deyil, bunun üçün çoxlu miqdarda maliyyə vəsaiti tələb olunur. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq yollarından biri də lizinq müqavilələrinin bağlanmasıdır. Bu müqaviləyə uyğun olaraq, lizinq şirkəti sifariş olunan maşın, avadanlıq və s. malı istehlakçıdan alır və sifarişçiyə icarəyə verir. Müqaviləyə əsasən icarə haqqı amortizasiya ayırmaları və lizinq şirkətinin mənfəətindən ibarət olur.

Xarici iqtisadçılar isə innovasiya sahibkarlığı ilə iri müəssisələrin məşğul olmasını məqsəduyğun sayırlar. Buna səbəb bilavasitə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi innovasiyanın mənimsənilməsinin yüksək xərc tələb etməsidir. Bu xərc isə əsasən qiymətli ixtiralar və yeni sınaq nümunələrinin hazırlanması işinin çoxsaylı əmək kollektivinin səyini və çox güclü maddi texniki baza tələb etməsindən irəli gəlir. Odur ki, yalnız yüksək maliyyə vəsaitinə malik olan iri firmalar innovasiya layihələrini başa çatdırma bilərlər. İri firmaların digər üstünlüyü orada çoxməqsədi tədqiqatların hazırlanmasıdır. Həm də bu firmalarda sınaq, layihə və elmi tədqiqat işlərinin aparılması zamanı müxtəlif yanaşmalardan istifadə edilməsi də onların digər üstünlüyünü müəyyən edir.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə ixtiraçılıq fəaliyyətinə elmi-texniki tərəqqinin əsas amili kimi baxıldığından bu ölkələrdə ixtiraları müdafiə etmək üçün patent sistemi tətbiq edilir. Bu sistemə əsasən patent sahibinə həmin ixtiranın xüsusi mülkiyyətçisi hüququ verilir və ixtiraya intellektual əmək məhsulu kimi baxılır.

Təəsüflə qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda respublikamızda innovasiya sahibkarlığından zəif istifadə edilir. Halbuki, müəssisələrin modernləşdirilməsi, müasir və mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi, bazarda amansız rəqabətə davam gətirə bilən məhsulların istehsalı innovasiya sahibkarlığından çox asılıdır. İqtisadiyyatın, sənayenin gələcək inkişafı innovasiya sahibkarlığına əsaslanmalıdır. Çünki, iqtisadi artımın əsası kimi struktur dəyişikliklər texnoloji proseslərsiz mümkün deyil. Burada hərəkətverici qüvvə innovator, ətraf mühit və müəssisədir. Bu üç sistem bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Yeniliklər bazarının normal fəaliyyəti intellektual mülkiyyətdən düzgün istifadəni tələb edir. İntellektual mülkiyyət əsasən 4 növə ayrılır: Patent, ticarət markası, müəlliflik hüququ və sənaye sirləri. Bunların hərəsinin öz funksiyası var. Belə ki, patent- ixtiraçılar arasında müqavilə, ticarət markası-firmanın, müəssisənin rəmzi, müəlliflik hüququ isə orjinal müəlliflik deməkdir.

İnnovasiya sahibkarlığının müvəffəqiyyətinin əsas şərtlərindən biri innovasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsidir. Bu asan deyil, lakin zəruridir, çünki innovasiya prosesinin stimullaşdırılması həyata keçirilməlidir. Ölkədə innovasiyanın rolunu daha dərinədən dərk etmək üçün tanınmış alim P.Drukerin dediyi bir kəlamı yada salmaq kifayətdir: “Gələcəkdə dünyada varlı yaxud kasıb ölkələr anlayışı olmayacaqdır. İnnovasiyaya üstünlük verən ölkələr və ona diqqət yetirməyən “inamsız” ölkələr olacaqdır”.

ƏDƏBİYYAT

1. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment, Bakı, 2005
2. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları, Bakı, 2001
3. M. Atakişiyev, Q. Süleymanov İnnovasiya menecmenti, Bakı, 2004
4. İqtisadiyyat və həyat jurnalı (9-10*2006)
5. İqtisadiyyat və həyat jurnalı, (3-4*2004)

ABSTRACT

Havva Adigozalova

THE ROLE OF INNOVATIONS IN THE ORGANIZATION OF THE BUSINESS

The article started essence of innovation and its application in production as a result of changes in production are described. It was noted that innovation – new technological ideas, proposals and implementation of practical application of scientific and technological decisions. Innovation in the form of new technology innovations, product and service categories, manufacturing, financial, commercial and administrative, organizational, technical and socio-economic decision-profit use. Acceleration of the process of production, the introduction of innovations, earnings growth is reflected in the reduction of physical inputs. In addition, the article also examined the impact of innovation in the economy.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

RƏNA ƏLİYEVƏ

rana_zulfuqarova@yahoo.com

ARDNŞ “Neftqazemitədqiqatlayihə” institutu

UOT:338

ELMİ NƏTİCƏLƏRİN KOMMERSİYALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *elmi nəticələr, kommersiyalaşdırma, innovasiya*

Key words: *scientific results, commercialization, innovation*

Ключевые слова: *научные результаты, коммерциализация, инновации*

Bu gün müasir dünyanı innovasiya texnologiyaları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Qabaqcıl dünya ölkələri innovativ idealar uğrunda bir-birləri ilə kəskin rəqabət apardığı bir dövrdə Azərbaycan Respublikasının da dövlət siyasətinin ən vacib prioritetlərindən birini iqtisadiyyatın yeni inkişaf yoluna - innovasiya iqtisadiyyatına keçid təşkil edir. İqtisadiyyatın bu yeni növü bir çox sahələrdə ölkənin güclü inkişafını təmin edə biləcək. Bu iqtisadiyyatı həmçinin biliyə əsaslanan iqtisadiyyat da adlandırmaq olar, o qlobal xüsusiyyətə malikdir və qlobal bazara istiqamətlənmişdir. Bu gün dünya təcrübəsinə əsaslanaraq, əminliklə demək olar ki, yeni iqtisadiyyata keçid münasib innovasiya mühitini təmin etməyə imkan verən yeni alətlərin yaradılmasını tələb edir.

Tədqiqatın aktuallığı. Elmi nəticələrin kommersiyalaşdırılması mövzusunun aktuallığı yalnız informasiyanın mahiyyəti ilə deyil, eyni zamanda informasiya təminatı sistem və strukturlarının təşkilati formaları, həmçinin sənədli və faktoqrafik informasiyanın analitik emal səviyyəsi ilə əlaqədardır.

Bu məsələnin mürəkkəb həlli elmi-metodoloji əsaslandırma tələb edir, belə ki, bir resurs kimi informasiyanın təbiəti, onun kompleks şəkildə olması, çox aspektliliyi və elmi nəticələrin kommersiyalaşdırılması proseslərinin qeyri-müəyyənliyi yeni elmi biliklər tələb edir və informasiya xidmətlərinin fəaliyyətinin modelləşdirilməsi üçün – yeni (innovativ) yanaşma zərurəti doğurur. Bu məsələnin uğurlu həlli üçün böyük sayda innovativ həllərin qəbul edilməsi məqsədə uyğun hesab edilir.

İnformasiyanın həcm və ötürülmə sürətlərinin böyüməkdə olan şərtləri daxilində elmi nəticələrin uğurlu kommersiyalaşdırılma prosesinin ən vacib tərkib hissələrindən birini innovasiya prosesinə cəlb olunmuş elmi təşkilatların informasiya təminatı təşkil edir. Real innovasiyanın zəruri xüsusiyyətlərini elmi-texniki yenilik, sənaye realizasiyası, real bazar tələbatı təşkil edir. İnnovasiya istehsalatda və yaxud, bazarda tətbiq edilən zaman mümkün hesab oluna bilər. Belə ki, bilik özlüyündə innovasiya hesab olunmur; məhz bazar tələbatına malik olan məhsul innovasiyadır. Bununla yanaşı, hətta ən yaxın hadisələrin artmaqda olan dinamizmi və nəticə etibarilə qeyri-müəyyənliyin yüksəlməsi nəticəsində informasiyanın əhəmiyyəti dəfələrlə artır. Bu gün baş verən hadisələrin tezliyi müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı müəssisələrin rəhbərlərini daima dəyişən dünyaya uyğunlaşmaq üçün yeni yollar axtarmaq, davamlı və gəlirli inkişafı təmin etmək üçün hər gün bir sıra qərarlar qəbul etmək məcburiyyəti qarşısında qoyur. Məhz bu səbəbdən yalnız ənənəvi elmi fəaliyyət növlərinin deyil, eyni zamanda innovativ elmi layihələrin informasiya təminatının tədqiqatını **aktualaşdırmaq** labüd hesab olunur.

Mövzunun tədqiq edilmə səviyyəsi. Dəyişməkdə olan iqtisadi şəraitdə biliklərin idarə edilmə forması kimi elmi nəticələrin kommersiyalaşdırılması probleminə elmi maraq yığılmış nəzəri materialların hərtərəfli tədqiqatı tələb edir.

Tədqiqat obyektı. Mövzunun tədqiqat obyektini elmi müəssisələrdə innovativ elmi nəticələrin kommersiyalaşdırılması prosesinin informasiya təminatı təşkil edir.

Tədqiqatın yeniliyi və nəzəri əhəmiyyəti:

– elmi nəticələrin kommersiyalaşdırılmasının təşkilati növlərinin informasiya xüsusiyyətləri öyrənilmiş və belə qənaətə gəlinmişdir ki, bu xüsusiyyət zəruri situativ biliklərin strukturundan ibarətdir;

– müəyyən olunmuşdur ki, elmi nəticələrin kommersiyalaşdırılmasının realizasiyası ayrı-ayrı layihələr sistemi vasitəsilə daha optimal surətdə həyata keçirilir;

– əsaslandırılmışdır ki, alim və mütəxəssislərin informasiya təminatının ənənəvi funksional modeli müasir bazar münasibətləri ilə uzlaşmır və kommersiyalaşdırma zamanı elmi nəticənin informasiya təminatının proses prinsipi etibarilə yenidən təşkilini tələb edir;

– müəyyən olunmuşdur ki, alim və mütəxəssislərin “ideyadan əmtəə məhsuluna doğru” prinsipi üzrə informasiya təminatı müasir bazar münasibətlərində keçərsizdir. Hər şeydən əvvəl, bazarın informasiya tələbatlarının informasiya təminatı (mühitin tədqiqi və təhlili) tələb olunur, bundan sonra isə ayrıca innovativ layihənin informasiya təminatı üzərində dayanılmalıdır.

Nəzəri əhəmiyyət yeni elmi nəticələrdə informasiya təminatı sistemlərinin qurulması üçün yeni əsasların bazar tələbatlarına uyğunlaşdırılması ilə müəyyənləşir.

Məqalənin elmi yeniliyi müasir rəqabət qabiliyyətli bazar iqtisadiyyatı şərtləri daxilində elmi tədqiqat institutlarının layihə və nəticələrinin malik olduqları mövcud status və yerlərinin dəyişdirilməsi üçün konseptual yanaşmaların işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bu gün elmi tədqiqat institutları öz elmi nəticələrini kommersiyalaşdıraraq dünya bazarına çıxarmaq və əldə etdikləri elmi nəticələrdən müasir iqtisadi şərtlər daxilində faydalanmaq və gəlir, mənfəət əldə etmək yolları axtarmaq nöqtəyi-nəzərindən demək olar ki, böyük çətinlik çəkirlər.

Bilik iqtisadiyyatına keçid. XX əsrin 90-cı illərindən etibarən “bilik iqtisadiyyatı” və ya “bilye əsaslanan iqtisadiyyat” terminləri elmdə geniş yayılmağa başlamışdır.

Bu yeni növ iqtisadiyyatı ona qədərki aqrar və sənaye iqtisadiyyatından fərqləndirən əsas cəhət, onun əsas amilinin bilik və insan kapitalından ibarət olmasından ibarətdir. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artımın əsas mənbəyini məhz bilik istehsalı təşkil edir.

Dünya Bankının tədqiqatlarının nəticələrinə əsasən:

“...cəmiyyətin biliyi yaratmaq, seçmək, uyğunlaşdırmaq, gəlir mənbəyinə çevirmək qabiliyyəti sabit iqtisadi inkişaf və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir”, bilik iqtisadiyyatı - öz şəxsi inkişafını sürətləndirən və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün biliyi yaradan, yayan və istifadə edən iqtisadiyyatdır.

Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat – əqli fəaliyyət nəticələri olan yeni texnologiyalara və xidmətlərə, innovasiyaya və yaradıcılığa əsaslanan iqtisadiyyatdır. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat makro və mikro-iqtisadi səviyyədə öz keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Cədvəl 1. Bilik iqtisadiyyatı anlayışının açıqlanması

Geniş mənada bilik iqtisadiyyatı - iqtisadi inkişafda bilik və innovasiyanın aparıcı rol oynadığı iqtisadiyyatdır.	Our Competitive future: Building the knowledge Economy. United Kingdom Department of trade and industry. London, 1998.
Bilik iqtisadiyyatı – biliyin həlledici rol oynadığı maddi nemətlərin istehsal üsuludur. Bu iqtisadi inkişafın mənbəyi isə bilik istehsalıdır.	Нейсбит Д. Мегатренды / Пер. с англ. Б.Левина. М.: АСТ: ЗАО НПП Ермак, 2003, 380 с.
Bilik iqtisadiyyatı - öz şəxsi inkişafını sürətləndirmək və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün biliyi yaradan, yayan və istifadə edən iqtisadiyyatdır.	Dünya Bankı
Bilik iqtisadiyyatı - əsas inkişaf amili bilik və insan kapitalı olan iqtisadiyyatdır.	Vikipediya
Bilik iqtisadiyyatı – postindustrial və innovasiya iqtisadiyyatı inkişafının yüksək mərhələsidir.	Vikipediya

Bilik iqtisadiyyatı - innovasiya iqtisadiyyatı inkişafının yüksək mərhələsidir.	Vikipediya
Bilik iqtisadiyyatı - innovasiya iqtisadiyyatı inkişafının yüksək mərhələsi və inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatının və cəmiyyətinin inkişafının növbəti mərhələsidir.	Vikipediya

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi istiqamətləri

Əlbəttə, bütün dünya dövlətləri kimi, Azərbaycanın da dövlət və cəmiyyət kimi məqsədi bilik istehsal edən ölkəyə çevrilməkdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Əliyev dəfələrlə qeyd etmişdir ki, “Qara qızıl”ın insan kapitalına çevirilməsi bizim təcrübəmizdə, sadəcə, şüar deyil, real vəziyyətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hökuməti milli inkişafın zəruriliyi nöqtəyindən nəzərdən bu prosesə sosial qrupların aktiv üzvlərini cəlb edərək iqtisadiyyatın modernləşdirilməsində 5 əsas istiqamət müəyyən etmişdir:

I istiqamət - Azərbaycanın innovativ inkişafıdır. Bu istiqamət Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kompaniyaların müasir texnologiyaları mənimsəməsini, istehsalatı yeni rəqiblərin istehsal etdiyi məhsulla təmin etməyi və ixracat bazarlarını genişləndirməyi təklif edir.

II istiqamət - dinamik inkişaf edən bazarların möhkəmləndirilməsi və rəqabəti təmin etməkdir. Bu istiqamət Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin əsas elementlərindən biridir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatına investisiya cəlb edilməsi məqsədi daşıyır.

III istiqamətdə yeni texnologiyaların tətbiqi ilə istehsalatın genişləndirilməsi milli iqtisadiyyatın sonrakı mərhələlərində iqtisadiyyatın dirçəlməsi, biliklərin iqtisadiyyatı və sənayedə rəqabət qabiliyyətliliyinin artması güman edilir.

IV istiqamət insan kapitalının inkişafı, kadr hazırlığıdır. Bu məqsədlə ölkədə təhsil sisteminin keyfiyyətli yenilənməsi nəzərdə tutulur.

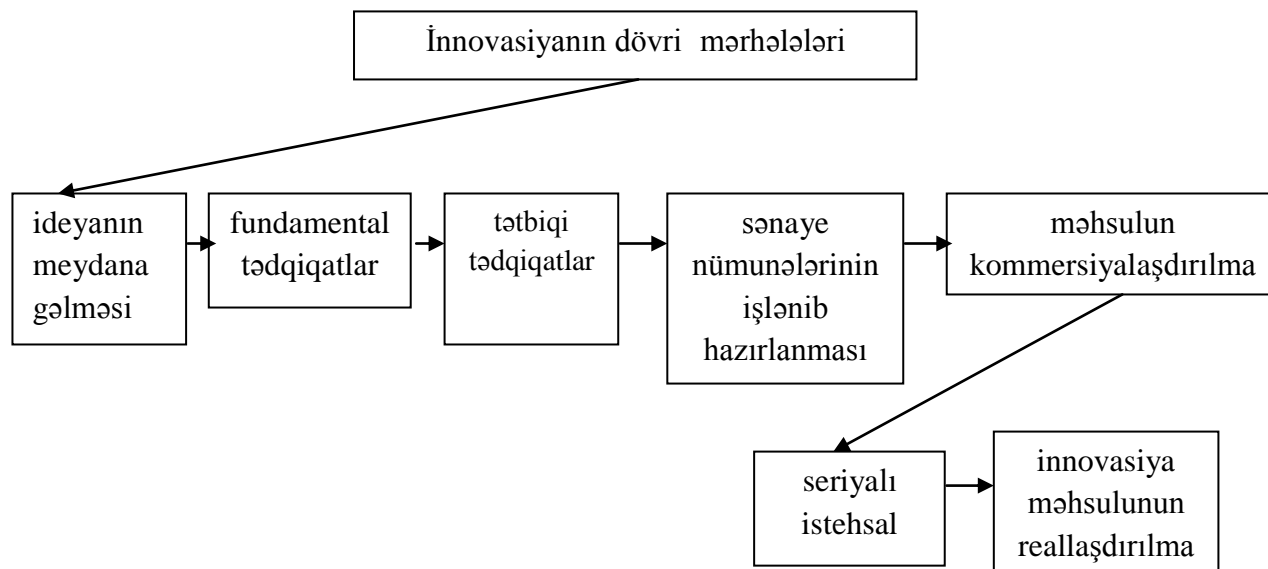
Nəhayət, iqtisadiyyatın modernləşməsində V istiqamət isə iqtisadi artımı təmin edən yeni mənbələrin yaradılmasıdır.

Bilik iqtisadiyyatının nüvəsini 3 müxtəlif sahənin kəsişməsi təşkil edir: ETTKİ və innovasiya, təhsil, İKT (şəkil 1.2). Bu sahələrin hər biri nisbətən sərbəst olsa da, hər birini digəri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. İnformasiya texnologiyalarının digər sahələrə keçidi mütəxəssislərin müvafiq peşəkar səviyyəsini və istifadəçilərin minimal informasiya savadını tələb edir. Digər tərəfdən, yeni texnologiyaların yaradılması üçün yeni elmi biliklər və bu biliklərin **kommersiya məhsuluna** (xidmətinə) çevirmə mexanizmləri olmalıdır. Deməli, bilik iqtisadiyyatı İKT və informasiyanın yayılması üçün də əsas şərtidir.

İnnovasiya sferasına məqsədyönlü dövlət dəstəyi, qanunvericiliyin və tənzimləmə siyasətini təkmilləşdirilməsi, iqtisadi inkişafın strateji prioritetlərinin ənənəvi sənaye sahələrindən əqli istehsal sferasına istiqamətlənməsi həyata keçirilmədən elmi-texnoloji sferanın kommersiyalaşdırılması və qeyri-maddi məhsul istehsalı sferasında iqtisadi artıma nail olunması, təcrübədə müvafiq bazar mexanizmlərinin işlənilib-hazırlanması və reallaşdırılması qeyri-mümkündür.

Beynəlxalq ictimaiyyət də həmçinin, informasiya infrastrukturunun inkişafdan qalmasının işləmələrin kommersiyalaşdırılması üçün maneələr yaratdığını anlayaraq, innovasiya proseslərinin intensivləşdirilməsində informasiyanın müəyyən edici rolunu vurğulayır.

Sxem 1. İnnovasiyanın dövri mərhələləri

Sxemdə verilmiş olan mərhələlərdən hər biri müəyyən informasiya dəstini tələb edir: elmi-texniki, patent, perspektivli işləmələr haqqında məlumatlar, analitik-proqnoz informasiyası, kommersiya, marketing, statistik və tərəfdaşların maliyyə durumu haqqında demoqrafik, birja və maliyyə, hüquqi məlumatlar, rəqiblər haqqında informasiya, müxtəlif strukturların innovasiya aktivliyi haqqında məlumatlar, potensial istehlakçılar haqqında informasiyalar.

Azərbaycanda ETTKİ strukturunun əsas inkişaf tempinin milli təhlükəsizliyin təmini və sahibkarlığın qabaqcıl texnologiyalara olan tələbatına tam cavab verməməsi, Azərbaycanın elmi potensialının ölkənin iqtisadi inkişafında öz yerini tapması üçün şəraitin və ETTKİ nəticələrinin kommersiyalaşdırılması mexanizmlərinin olmaması, tətbiqi tədqiqatlar sahəsinin inkişaf səviyyəsinin aşağı olması, kommersiyalaşmada innovasiya infrastrukturunun inkişaf etməməsi, sahibkarların innovasiya aktivliyini artırmaq üçün dövlət tərəfindən heç bir güzəştin olmaması əsas problemlərdəndir.

Cədvəl 2. ETTKİ nəticələrinin kommersiyalaşdırılması və tədqiq

	ETTKİ nəticələrinin kommersiyalaşdırılması və tədqiqi	
İqtisadiyyatın tədqiqi	Yerinə yetirilən sifarişlər	İnnovasiya texnologiyası
-Tətbiq edilən ETTKİ təsviri -Tətbiq edilən ETTKİ sayı	-Sifarişlərin sayı -Sifarişlərin istiqamətlərinin siyahısı -Sifarişlərin maliyyə həcmi -Sifarişlərin maliyyə mənbəyi	-Texnologiyanın sayı -İstiqamət -Əqli mülkiyyətin obyektlə siyahısı -Əqli mülkiyyət şəhadətnamə sayı -Patent sayı -Patent və şəhadətnaməsi olan işçilərin sayı -Yerli patent sayı -Xarici patent sayı

ƏDƏBİYYAT

1. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=9026> (дата обращения: 17.01.2018).
2. Цуканова О.А., Шашкова Е.В. Особенности коммерциализации научно-технической продукции в России // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 2.
3. Франк Е.В. Коммерциализация научных разработок: от идеи к внедрению // Экономика и бизнес: теория и практика, 2016, №12. С. 146-148

ABSTRACT

The article is considered transforming idea of science into a commercial product as a new direction in the economy, and given the concept of commercialization of scientific results as a new concept in the economy.

Today, balance between knowledge and resources in the world is more incline to knowledge. For this reason, knowlege is a main factor in lifestyle . The amount of capital investment for creating of intangible assets (knowledge base (SRECI), education and software) in different countries is equal to or greater than the financial assets.

The new stage of scientific and technical development has made it necessary to strengthen the innovative activity and introduce a new approach. That is why the study of methodological bases of information provision of organizational and technological restructuring of scientific researches is urgent. The stages of the commercialization process and stakeholders are briefly mentioned.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается идея превращения науки в коммерческий продукт как новое направление в экономике, а также концепция коммерциализации научных результатов как новой концепции в экономике.

Сегодня баланс между знаниями и ресурсами в мире более склонен к знаниям. По этой причине обучение на протяжении всей жизни является ключевым фактором. Объем капитальных вложений в создание нематериальных активов (база знаний (ЕТСИ), образование и программное обеспечение) в разных странах равен или превышает собственный капитал.

Переход на новый этап научно-технического развития обусловил необходимость укрепления инновационной деятельности и внедрения нового подхода. Поэтому актуальным является изучение методологических основ информационного обеспечения организационной и технологической перестройки научных исследований. Кратко проиллюстрированы этапы процесса коммерциализации и заинтересованных сторон.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

BAHAR İMANOVA

«Xəzər» Universiteti

imanova.bahar@gmail.com

UOT 39.71.47.

**SƏHIYYƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNSAN RESURSLARIN
İDARƏDİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ****Açar sözlər:** *səhiyyə, idarəetmə, insan resursları, tibbi personal, iqtisadi rayonlar***Keywords:** *health care, management, human resources, medical personnel, economic regions***Ключевые слова:** *здравоохранение, управление, человеческие ресурсы, медицинский персонал, экономические районы***Giriş**

Əmək resurslarının rəşional istifadəsi səhiyyə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsinin ən mühüm funksiyalarından biridir, çünki bu tədbirlər əhalinin zəruri tibbi xidmətlərlə təmin olunmasında olduqca mühüm rol oynayır. Yüksək səviyyəli ixtisaslı kadrların hazırlanması ölkə əhalisinin kifayət qədər keyfiyyətli və yüksək səviyyəli tibbi xidmətlərlə təmin olunmasının başlıca şərtlərindəndir.

Səhiyyə sahəsində insan resurslarının səmərəli istifadə olunması amilləri arasında əmək haqlarının ödənilməsi xüsusi və mühüm yer tutur. Bu problem iqtisadiyyatın bütün sahələri, o cümlədən səhiyyə sahəsi üçün ən çətin problemlərdəndir. Çünki problemin məzmununun və həllinin iqtisadi tərəfləri ilə yanaşı, sosial, siyasi tərəfləri də vardır. Əmək haqqının ödənilməsi-işçinin pul gəlirinin formalaşmasının əsas mənbəyidir. İş təklif edən tərəf əmək haqqı formasında işçinin əqli və fiziki məsrəflərini kompensasiya etməyə borcludur. Burada daha bir əbədi problem diqqəti cəlb edir - işçinin, çalışanın məsrəflərini hansı məbləğlə kompensasiya etmək lazımdır, həmçinin necə etmək lazımdır ki, əmək haqqı əmək məsrəflərini kompensasiya etməklə yanaşı işçini daha keyfiyyətli və məhsuldar əməyə sövq etsin, işçidə keyfiyyətli əmək fəaliyyəti üçün stimulyar yaratsın. Bu və digər məsələlərin insan resurslarının səmərəli istifadəsində, zənnimizcə, nəzərə alınması məqsədə uyğundur.

Səhiyyə müəssisələrində insan resurslarının istifadəsinin meyilləri

Nəzərə almaq lazımdır ki, əmək resurslarının idarə olunması prosesində zəruri alətlərdən biri onların ixtisas hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsinə həvəsləndirilməsidir. Bu işə öz növbəsində müvafiq olaraq əhaliyə keyfiyyətli tibbi xidmətlər göstərən peşəkar kadrların hazırlanması prosesinin müsbət dinamika ilə vüsətlənməsi deməkdir. Daha aydın təsəvvürlərin yaranması üçün bəzi statistik rəqəmlərin nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac hiss olunur və yuxarıda deyilənlərin ümumiləşdirilməsi əsasında səhiyyə sisteminə insan resurslarının istifadə olunmasının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi mümkündür.

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasında və MDB ölkələrində 2010-2017-ci illərdə hər 10000 nəfərə düşən həkimlərin sayı.

Ölkələr	Həkimlərin sayı							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Azərbaycan	37	37	35	35	35	35	34	33
Belarus	54	54	51	52	39	41	43	44
Qırğızıstan	24	24	24	24	24	23	23	23

Qazaxıstan	38	39	38	38	39	40	40	42
Moldova	36	36	36	36	36	38	37	37
Özbəkistan	...	27	28	27	27	26	26	...
Rusiya	50	50	51	49	49	49	46	47
Tacikistan	19	20	21	20	20	21	21	21
Türkmənistan	...	28
Ukrayna	49	49	49	48	48	44	44	44

Mənbə: [1].

Cədvəl 1.-ə əsasən *aparılmış ortalama hesablamalarımız* göstərdi ki, 2010-2017-ci illərdə hər 10000 nəfərə düşən həkimlərin orta kəmiyyətində aşağıdakı mənzərə müşahidə olunmuşdur: Rusiyada hər 10000 nəfərə 49 nəfər, Belarus və Ukraynada 46 nəfər düşür. Müvafiq olaraq bu respublikalar birinci üç yeri tuturlar. Həmin göstərici üzrə Azərbaycan 6-cı yerdədir, hər 10000 min nəfərə 35 həkim düşür. Deyilənlərlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya, Ukrayna və Azərbaycanda 2010-cu il ilə müqayisədə 2017-ci ildə həmin göstərici əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır, müvafiq olaraq 6%, 10, 2%, 10, 8% olmuşdur. Hesablamalardan da görüldüyü kimi, həmin göstəricilər üzrə azalma Azərbaycanda müşahidə olunmuşdur. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, Azərbaycanda həkim personalının səmərəli istifadə olunmasında və həkimlərin çatışmazlığının aradan qaldırılmasında istifadə edilməyən imkanlar mövcuddur. Səhiyyə müəssisələrində həmin dövrdə həkimlərin sayının azalması adı çəkilən sistemdə yüksək kadr axıcılığından, insan resurslarının potensialından qeyri səmərəli istifadə edilməsindən xəbər verir.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasında və MDB dövlətlərində 2010-2017-ci illərdə hər 10000 min nəfərə düşən orta tibb personalının sayı

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Azərbaycan	71	67	63	62	61	59	57	56
Belarus	127	129	129	132	130	131	133	132
Qırğızıstan	54	54	57	57	58	57	57	56
Qazaxıstan	86	88	97	100	99	92	93	95
Moldova ¹	77	77	77	77	75	70	67	70
Özbəkistan	...	106	107	108	107	107	107	...
Rusiya	107	106	107	106	106	104	106	...
Tacikistan	43	46	47	48	50	52	54	57
Türkmənistan	...	69
Ukrayna	102	102	101	97	97	89	87	87

Mənbə: [1].

Cədvəl 2- dəki göstəricilərdən məlum olur ki, 2010-2017-ci illərdə hər 10000 nəfərə düşən orta tibbi personalın kəmiyyətində müəyyən fərqlər diqqəti cəlb edir. MDB dövlətləri içərisində Belarus, Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstanda müvafiq olaraq 130 nəfər, 106 nəfər, 95 nəfər və 93 nəfər olmuşdur.

2010-cu il ilə müqayisədə 2017-ci ildə Azərbaycanda, Moldovada, Ukraynada həmin göstəricilərdə azalma müşahidə olunmuşdur. Müvafiq olaraq 21%, 9% və 14% olmuşdur. Görüldüyü kimi, ən böyük azalma Azərbaycan Respublikasıdır. Bizim tərəfimizdən aparılan

sorğu materillərindən də bəlli olur ki, orta tibbi personalının əmək haqları digər kateqoriyaya daxil olanların əmək haqlarından xeyli aşağıdır [4].

Qeyd etmək lazımdır ki, 2013-cü il ilə müqayisədə 2017-ci ildə əhalinin terapevt, cən həkimi, cərrah və ginekoloqlarla təmin olunması göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüşdür (bax cədvəl 3). Həmin kateqoriyalar üzrə tibbi personalın sayının aşağı düşməsi müvafiq olaraq 8, 4%, 10, 9% və 5, 7% olmuşdur.

Cədvəl 3. 2013-2017 ci illərdə (ilin əvvəlində), tibb işçilərinin sayı (nəfər).

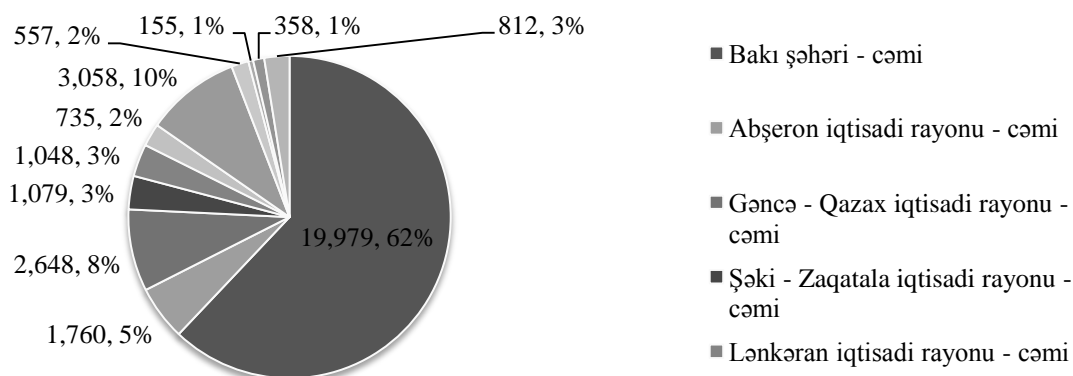
	2013	2014	2015	2016	2017
Həkimlərin sayı - cəmi	32 335	32 434	32 756	32 458	32 189
o cümlədən ixtisaslar üzrə:					
terapevtlər	8 871	8 708	8 307	8 212	8 122
cərrahlar	3 868	3 771	3 640	3 493	3 445
ginekoloqlar	1 982	1 989	1 913	1 884	1 869
pediatrlar	4 000	3 992	4 029	3 882	3 652
oftalmoloqlar	888	912	896	900	911
otorinolaringoloqlar	540	523	518	505	518
nevropatoloqlar	962	959	969	986	987
psixiaterlər	343	336	322	311	315
narkoloqlar	81	74	78	91	73
ftiziaterlər	295	283	270	284	268
dermato-veneroloqlar	540	537	527	528	516
Şüadiaoqnostikası üzrə həkimlər	1 241	1 271	1 306	1 309	1 326
idman-müalicə həkimləri	118	117	122	117	85
stomatoloq və diş həkimləri	2 461	2 452	2 601	2 641	2 762

Mənbə: [1].

Bütünlükdə isə tibbi personalın sayı sabit olaraq qalmışdır, bir kateqoriyadan personalın getməsi həmin dövrdə digər kateqoriyadan olan personalın artması ilə kompensasiya olunmuşdur. Lakin, eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın həkim personalının strukturunda həmin dövrdə xüsusi çəkisi yüksək olan kateqoriyalar aşağıdakılar olmuşdur: orta hesabla 33%-i terapevtlər, pediatrlar -15%, stomatoloqlar 14%, cərrahlar 11%. Həkim kateqoriyasının belə bir bölgüsü ondan xəbər verir ki, səhiyyə sferasında əmək bazarında daha çox tələb görən həmin həkim kateqoriyaları üzrə mütəxəssislərdir. Lakin, səhiyyə sferasında insan resurslarının əmək potensialından səmərəli istifadə edilməsi üçün, zənnimizcə, xüsusi mübadilə proqramları hazırlanmalı, həkimlər üçün treninqlər təşkil olunmalıdır. Bütün bunlar isə Dövlət Proqramı çərçivəsində tibbi personalın ixtisas hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların müasir müalicə texnologiyaları və üsullarına yiyələnməsi, respublika şəraitində çətin müalicə olunan xəstəliklərə qarşı mübarizə vasitə və üsullarının tibbi personal tərəfindən mənimsənilməsinin təşkil edilməsi istiqamətində olmalıdır. Hər il Azərbaycan Respublikasından xarici ölkələrə minlərlə xəstə müalicə almaq üçün gedir. Eyni zamanda xarici ölkələrdən aparıcı mütəxəssislər özəl klinikalar tərəfindən respublikaya dəvət edirlər və onlar respublikada, diaqnostika, müalicə, profilaktiki tədbirlər kompaniyaları təşkil edirlər. Bu isə öz növbəsində respublikada həkim kontingentində dəyişikliklərə səbəb olur.

Xarici ölkələrin qabaqcıl mütəxəssislərinin respublikada müalicə-profilaktika tədbirlərinə cəlb olunması mövcud həkim personalının strukturunda diferensiallaşmaya səbəb olmuşdur.

Daha bir vacib məsələ kimi qeyd etmək lazımdır ki, ölkə ərazisində tibbi kadrların paylanmasındakı fərqlər regional fərqlərdən xəbər verir, çünki Azərbaycanda kənd yerlərinə tibbi kadrların cəlb edilməsi ilə bağlı ciddi problemlər vardır. Araşdırmalar göstərdi ki, Bakı şəhərində tibbi kadrlar qıtlığı yoxdur. Lakin, digər regionlarda belə bir mənzərə müşahidə olunur.

Şəkil 1. Azərbaycanda 2017-ci ildə iqtisadi rayonlar üzrə həkim tibbi personalın bölgüsü (nəfər/%).

Mənbə: [2].

Rayonlarda səhiyyənin mövcud vəziyyətinin optimallaşdırılması vəzifəsinin həllində mühüm yeri əhaliyə ilkin tibbi yardımın göstərilməsinin optimallaşdırılması tutur. Bunun üçün isə hər şeydən öncə kadrların planlaşdırılması və əsas fondların optimallaşdırılması tələb olunur.

Yuxarıda göstərilmiş şəkil 1.-dən də məlum olur ki, həkimlər ən çox Bakı və Abşeron iqtisadi rayonunda cəmləşib. Bakı şəhərində həkimlərin ümumi sayı 21739 nəfərdir və respublikada bütün həkim kontingentinin 67%-i Bakı şəhərində çalışır. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin məzunlarının əksəriyyəti respublikanın regionlarında işləməyə can atırlar. Halbuki həmin universitetin məzunları respublikanın müxtəlif regionlarından gələnlərdir.

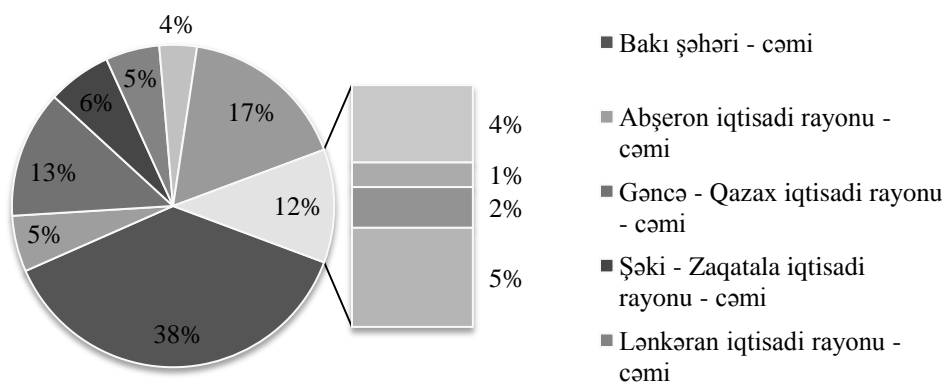
Belə bir vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının 2013-2018-ci illərdə regionlarının İnkişafının Dövlət Proqramında respublikanın bölgələrində tibbi personala iş yerlərinin yaradılmasına diqqət artırılmışdır. Müvafiq olaraq rəqəmləri nəzərdən keçirək. Şəkil 2.-dən də görüldüyü kimi orta tibbi personal əsasən Bakı və Abşeron iqtisadi rayonundadır və sayı 20541 nəfərdir. Bu göstərici respublika üzrə bütün orta tibbi personalın 37,7%-ni təşkil edir.

Tibbi personal üzrə göstəricilərdə ikinci və üçüncü yerlərdə Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonları qərarlaşırlar, müvafiq olaraq həmin göstəricilər 16,9% və 12,7% olmuşdur.

Mənbə: [2].

Həkim və orta tibbi personalın fəaliyyətinin regionlar üzrə paylanması vəziyyətinin təhlili belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tibbi personalın respublika üzrə yerləşməsi qeyri səmərəli və qeyri rəşional təşkil olunmuşdur.

Məsələn; praktiki olaraq həkimlik fəaliyyəti ilə məşğul olan 1 həkimə 2017-ci ildə (BMT-nin Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının sonuncu göstəriciləridir) ABŞ-da -387 nəfər, Avstraliyada 348 nəfər, Böyük Britaniyada -276 nəfər, Norveçdə -254 nəfər, Almaniyada 224 nəfər, Türkiyədə-757 nəfər düşür. Azərbaycanda bu göstərici bütün respublika üzrə orta hesabla 304 nəfər olmuşdur [3].

Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasında 2017-ci ildə iqtisadi rayonlar üzrə tibbi personalın bölgüsü.

Nəticə

Bütün bunlar belə deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikasında səhiyyə sistemində insan resurslarının istifadə olunması yüksək səviyyədədir, lakin bəzi məsələlər nəzərdən qaçmışdır və onların praktiki fəaliyyətdə aradan qaldırılması tələb olunur. Məsələn; ölkədən xarici dövlətlərə tibbi kadrların, xüsusən də xarici ölkələrin klinikalarında ixtisas hazırlığı keçmiş kadrların getməsinin qarşısının alınması üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda tibbi xidmətlərin keyfiyyətinə görə tibb işçilərinin əmək haqlarının ödənilməsi ilə bağlı bəzi stimullaşdırıcı tədbirlər də həyata keçirilməlidir. Hesab edirik ki, icbari tibbi sığortaya da keçilməsi də vacibdir. Bu tədbirlər, zənnimizcə, tibb işçilərini daha keyfiyyətli əməyə sövq edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi – <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>
2. https://www.stat.gov.az/source/healthcare/az/001_5_2.xls
3. Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatının rəsmi saytı - <http://www.who.int>
4. Дейнека А.В., Беспалько В.А. Управление человеческими ресурсами Учебник для бакалавров. — М.: Дашков и К°, 2013. — 392 с.

ABSTRACT

In article the forms of government by human resources in healthcare institutions are investigated. Here the important directions of effective use of human resources in a health care system, statistics of development of health sector, distribution and use of medical personnel on regions of the republic, etc. are considered. In the conclusion the generalized conclusions on the studied article subject are given.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются формы управления человеческими ресурсами в учреждениях здравоохранения. Здесь рассматриваются важные направления эффективного использования человеческих ресурсов в системе здравоохранения, статистические показатели развития сферы здравоохранения, распределение и использование медицинского персонала по регионам республики и т.д. В заключении даются обобщенные выводы по исследованной теме статьи.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

ƏSGƏR MİRZƏYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:339.9

XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ ZƏRURİLİYİ VƏ BU İSTİQAMƏTDƏ TƏNZİMLƏNMƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *xarici ticarət fəaliyyəti, tənzimləmə, üsullar*

Key words: *foreign trade activity, regulation, methods*

Ключевые слова: *внешняя экономическая деятельность, регулирование, методы*

Təsərrüfat həyatının qloballaşması, dünya iqtisadiyyatında ölkələrin qarşılıqlı əlaqə və asılılığının güclənməsi, qlobal problemlərin yaranması kəskinləşməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin məqsədyönlü tənzimlənməsini obyektiv zərurətə çevirmişdir. İlk növbədə ölkələr arasında qarşılıqlı ticarət və iqtisadi əlaqə mühüm aspektdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət hər bir cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisinin güclü faktorlarından biridir və o bu tərəqqini sürətləndirməklə yanaşı ləngidə də bilər. Bu fəaliyyətin milli iqtisadiyyata, milli maraqlara müsbət təsiri onda olur ki, o dövlət tərəfindən düzgün tənzim olunmaqla ixracı stimullaşdırma bilsin, ölkənin ixrac potensialı artsın, yəni ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişafına diqqət yetirilsin. İdxalda isə ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və əhalinin sağlamlığı üçün zərərli olmayan malların, mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlməyə məruz qalmayan avadanlıqların yeni texnologiyanın idxalına üstünlük verilsin. Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ümummilli maraqlarının qorunması üçün xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə məsuliyyət daşıyır və bunu təmin etməyə borcludur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə dövlət orqanlarının fəaliyyəti praktiki olaraq dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Lakin, onun miqyası, forma və metodları hər bir ölkədə qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə, ölkənin muasir dünyada yerinə və roluna, habelə dövlətin xarici və daxili siyasətinə uyğun olaraq müəyyən edilir. (3, 7, 8)

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi iqtisadi münasibətlərin mühüm hissəsini təşkil edən, proseslərin dünyanın ümumi iqtisadi inkişafı fonunda institutsional struktur baxımından daha sürətlə mürəkkəbləşməsidir. Bu həm də ona görə vacibdir ki, müasir şəraitdə xarici əlaqələr bir çox hallarda iqtisadi səmərəlilik baxımından yaradılmır.

Müasir mərhələdə xarici iqtisadi əlaqələrin qarşısında duran əsas məsələ ETT-nin inkişafı ilə əlaqədardır. Belə ki, ETT-nin inkişafı bir ölkə səviyyəsində qalmır, müəyyən dövr keçdikdən sonra beynəlxalq səviyyəyə çıxır, bu isə öz növbəsində ölkələrin bir-biri ilə xarici iqtisadi əlaqələrinin yenidən qurulmasına əsas verir. Xarici iqtisadi fəaliyyət kompleks norma və normativ aktlara əsaslanır.

Xarici iqtisadi fəaliyyət beynəlxalq hüquqi normalar əsasında həyata keçirilir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzim olunmasına digər amillər də təsir göstərir. Yəni ölkənin beynəlxalq arenada iştirakı, onun dövlət quruluşu, material, əmək resursları və maliyyə resursları, təbii resursları, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakına zəmin yaradır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin aşağıdakı əsas tərəflərini qeyd etmək olar (4, 5, 6):

1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi prinsiplərini müəyyən edən normaların işlənilib hazırlanması və onların tənzim olunması;
2. Xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzim edən orqanların statusunun müəyyən edilməsi;
3. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsini müəyyən etmək, ölkədə birgə müəssisələrin tikilməsinin normativ aktlarının tərtib etmək;

4. İxrac rejimini müəyyən etmək, ixracı lisenziyalaşdırmaq, məhsul aparılması və gətirilməsinin qaydasını müəyyən etmək;
5. Valyuta, gömrük tənzimlənməsini həyata keçirmək;
6. Xarici iqtisadi əlaqələrdə iştirak edən dövlətlərin marağının qorunması tədbirlərini həyata keçirmək.

Xarici iqtisadi fəaliyyət milli istehsal prosesinin tərkib hissəsidir. Ölkənin həyata keçirməkdə olduğu iqtisadi islahatlar göstərir ki, bu iqtisadi islahatlar dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyəti sahəsində həyata keçirdiyi siyasətin tərkib hissəsidir. Dövlət xarici iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına makrosəviyyədə baxır və qlobal iqtisadi münasibətləri həll edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi o vaxt səmərə verə bilər ki, onun fəaliyyət mexanizmi, metod və prinsipləri respublikada aparılan iqtisadi islahatların prinsiplərinə uyğun olsun. Bundan əlavə xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində aparılan islahatlar mövcud təsərrüfat mexanizminin dünya iqtisadiyyatına inteqrallaşmasına uyğun olmalıdır. Bu, respublikanın beynəlxalq bazara çıxmaq imkanlarını genişləndirir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi münasibətlərin formalaşması sahəsində aparılan islahatlar keçid dövrünün üstünlükləri və çatışmazlıqlarını özündə əks etdirir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin formalaşması zamanı ölkə suverenlik mövqeyindən çıxış etməli, hər şeydən əvvəl ölkənin vahidliyi baxımından araşdırılmalıdır. Ölkənin suverenliyi və xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsindəki siyasəti aşağıdakı halların üstünlüyü baxımından nəzərə alınır (9, 11):

- Ölkənin iqtisadiyyatı “açıq” olmalıdır;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətdə ilk başlanğıc iqtisadi münasibətlərin məqsədyönlü olmasıdır;
- Xarici iqtisadi fəaliyyət resursa qənaət əsasında qurulmalı, yəni məhsul ixracatında son məhsul daha çox xüsusi çəkiyə malik olmalıdır;

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsində aşağıdakı məsələlər daha da təkmilləşdirilməlidir:

1. Ticarət siyasətinin inzibati qanunauyğunluğunun hüquqi normativ bazası. məhdudlaşdırıcı məqsəd səviyyələri reqlamentləşdirilir (lisenziyaların verilməsi, yeni texnologiyaların alınması);
2. Xarici iqtisadi münasibətlərdə iştirak edən dövlətlərlə hesablaşma qaydası, maliyyə məsələləri, gömrük tarifi və vergi sistemi getdikcə təkmilləşməlidir;
3. İdxal-ixrac və həmin münasibətlərdə iştirak edən şəxslər, subyektlər üzrə vətəndaşlıq qanunçuluğu təkmilləşdirilməlidir;
4. Xarici ölkələrlə beynəlxalq arbitraj və digər qanunların təkmilləşdirilməsi.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi onun çoxsaylı formaları üzrə fərqlənə bilər. Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas formaları aşağıdakılar kimi müəyyənləşir:

- Xarici ticarət;
- Beynəlxalq istehsal ittifaqları;
- Elmi-texniki əməkdaşlıq və birgə sahibkarlıq;
- İşçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası;
- Kapitalın beynəlxalq axını;
- Beynəlxalq inteqrasiya birlikləri;
- Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq (12, 1).

Xarici iqtisadi fəaliyyətin formaları dünya təsərrüfat sisteminin inkişaf səviyyəsindən və xüsusiyyətlərindən asılıdır. Ona görə də bu formaların tərkibinin yeniləşməsi, onların hər hansının prioritetliyini dəyişə bilər. Təbiidir ki, bu səbəblərin bu formalar üzrə fəaliyyəti dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətlərini də dəyişir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri bütövlükdə və formalar üzrə onun üçün müəyyənləşmiş məqsədlərdən asılıdır. İqtisadi nəzəriyyədə və təcrübədə bütövlükdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi üçün aşağıdakı dörd əsas inteqral məqsəd müəyyənləşir:

1. İqtisadi müstəqilliyin qorunması;
2. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması;

3. Milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşması;
4. Dünya iqtisadiyyatına rəşional inteqrasiyanın təmini.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi bir neçə mühüm iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi vasitəsilə aparılır. Belə proseslər bilavasitə xarici iqtisadi fəaliyyətin elementlərini təşkil edir və aşağıdakılardır:

- Xarici ticarət siyasəti;
- Maliyyə-kredit siyasəti;
- Valyuta siyasəti;
- İxrac siyasəti;
- Tədiyyə balansı siyasəti;
- Valyuta ehtiyatlarının idarə olunması siyasəti;
- Xarici kreditlər və dövlət borcu siyasəti;
- Xarici ticarətin institusional tənzimlənməsi siyasəti.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin sonuncu elementi ticarətin idarə olunmasının institusional tənzimlənməsi sistemi hər bir dövlətin idarəetmə mexanizmindən asılıdır.

Azərbaycanda bu sistemin əsas aparıcı elementləri İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Mərkəzi Bank və Dövlət Gömrük Komitəsidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi əsasən iki formada həyata keçirilir:

1) liberal siyasət

2) proteksionist siyasət

Liberal siyasətdə əsasən dövlət xarici iqtisadi fəaliyyətə müdaxilə etmir, xarici ticarətin tələb, təklif və digər bazar amillərinin təsiri altında inkişafını əks etdirir.

Real həyatda nə dövlətin tamamilə xarici iqtisadi fəaliyyətə müdaxilə etməməsi və yaxud da dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətdən tam təcrid olunmasına gətirib çıxaran avtarkiyaya rast gəlinməsə də, öz inkişafının müxtəlif mərhələlərində ayrı-ayrı dövlətlər ticarətin dünyadan tam təcridinə (Albaniya, Cənubi Koreya, Kuba) və xarici ticarətin rejiminin tam liberallaşmasına (İslandiya, Sinqapur) yaxınlaşmışlar.

Proteksionist siyasət isə xarici iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran tədbirlər sistemidir. Proteksionizmin aşağıdakı növləri var:

1. Sahə proteksionizmi: Milli iqtisadiyyatın müəyyən bir sahəsinin mühafizəsi.
2. Selektiv proteksionizm: Ayrıca götürülmüş bir ölkəyə, yaxud bir əmtəyə doğru yönəldilir.
3. Kollektiv proteksionizm: Ölkələr birliyi tərəfindən birliyə daxil olmayan ölkəyə istiqamətləndirilir.
4. Gizli proteksionizm: Daxili iqtisadi siyasətin metodlarından istifadə etməklə həyata keçirilir.

Proteksionizm tərəfdarları müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyələrinə malik ölkələr arasındakı azad ticarəti tənqid edirlər. Onlar hesab edirlər ki, azad ticarət İEO-lərin maraqlarını təmin edir, onların dominantlığına gətirib çıxarır və zəif inkişaf etmiş ölkələrin milli sənaye sahələrinin yaranmasını çətinləşdirir. Digər tərəfdən bu nəzəriyyənin nümayəndələri bir məlum faktı da əsas gətirirlər ki, amerikan, alman, fransız sənayesinin və milli kapitalın yaranması və formalaşması proteksionizm müdafiəsi altında baş vermişdir.

İEO-lərin iqtisadiyyatında yenice yaranan sahələrin xarici rəqabətin arzuolunmaz təsirdən müdafiəsi üçün proteksionist təsirlərin görülməsi zəruridir. Bundan əlavə, proteksionist tədbirlər milli sənayenin formalaşması, yaxud struktur yenidən qurması dövründə sosial xarakter daşıyır. Ölkələr arasında münasibətlərin kəskinləşdiyi və beynəlxalq təcavüzün gücləndiyi bir vaxtda proteksionist tədbirlər həyati əhəmiyyət kəsb edən zəruri məhsulların ölkə daxilində istehsalı istiqamətində milli iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması baxımından daha mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi müxtəlif metodlarla həyata keçirilir. Təsnifləşdirmə əlamətlərindən asılı olaraq bu tənzimləmə iqtisadi və inzibati, tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsinə bölünür. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin iqtisadi metodları ticarət

siyasətinin iqtisadi vasitələrinə-gömrük rüsumları, vergilər və gömrük rüsumları, vergilər və gömrük yığımlarının tətbiqinə əsaslanır. Bu alətlərdən istifadə etməklə XİF subyektlərinin tam operativ müstəqilliyini saxlamaqla onların iqtisadi maraqlarına təsir göstərir.

İnzibati metodlara dövlət qaydaları, normativlər, qadağalar daxildir ki, onların köməkliyi ilə dövlət XİF subyektlərinə bilavasitə təsir göstərilməsini həyata keçirir, onların fəaliyyətinin müxtəlif tələblərini cəmiyyətin maraqları naminə reqlamentləşdirir.

Məqsədindən asılı olmayaraq, tətbiq edilən bu vasitələr müəyyən zaman ərzində dövlətin iqtisadi mənafeyini müdafiyyə etməli, xarici bazardan təsirlənən bəzi nöqsanlı vəziyyətləri daxili bazarda cəld, çevik aradan qaldırmağa xidmət etməlidir (3, 4, 5, 6).

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat, Bakı, Azərb. Unversteti, 1998
2. Vəliyev D., Rəhimov M. Beynəlxalq maliyyə, Bakı, 2000
3. Əliyev A.Ə. Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri, Bakı, 2001
4. Əliyev A.Ə. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı, Bakı, Çəşioğlu, 2003
5. Əliyev A.Ə. Xarici ticarət əlaqələrinə gömrük nəzarəti, Azərbaycan iqtisadiyyatı, problemlər, perspektivlər, Bakı, Elm, 2002
6. Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları, 4 cildə, Bakı, 1998, 1999, 2000
7. Şəkəraliyev A.Ş., Şəkəraliyeva Z.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və beynəlxalq bazarın təşəkkülü, Bakı, 1996
8. Şəkəraliyev A.Ş. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, Bakı, 1999
9. Məmmədov Z. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri, Bakı, 2004
10. Nuriyev C. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi, Bakı, 2000
11. Sadıxov K.F. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları, Bakı, 1999
12. Xarici iqtisadi əlaqələrin əsasları, Dərslik, Bakı, 2001

ABSTRACT

State regulation of foreign trade activity was analysed and shown some of main theoretic parameters in the scientific article.

Maintenance and solutions of problems with foreign trade activity discussed by scientific work. Used materials had accorded to global economic arguments and issues.

РЕЗЮМЕ

В научной статье анализировано государственное урегулирование внешней экономической деятельности и показано некоторые теоретические параметры.

Важнейшие проблемы и решения проблем со внешней экономической деятельностью обсуждено научным исследованием. И использованные материалы соответствовано глобальным экономическим аргументам.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

KƏMALƏ TƏHMƏZBƏYOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:338

ELM VƏ TEXNİKA MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBİDİR

Açar sözlər: biznes, texnologiya, innovasiya, inksal, “Doinq biznes”

Key words: business, technology, doing business, innovation, inckal

Ключевые слова: бизнес, домиринованный бизнес, технология, инновация, инкчал

Bu gün Azərbaycan cəmiyyətinin innovativ şəraitində investisiya səmərəliliyinin proporsionallığının ritmik fəaliyyəti elmi-texniki, ticarət, siyasət, maliyyə, sosial əlaqələrin fasiləsizliyi, rəqabət qabiliyyətliliyi, istehsalın artımı, turizmin inkişafı və bütün sahələrdə keyfiyyətin yüksəldilməsi, informasiya axınlarının gücləndirilməsi, beynəlxalq elektron ticarətin maddi rifahı halının yaxşılaşdırılmasına və inkişaf etmiş ölkələrlə bir sırada dayanmasına təkan vermişdir.

Hər bir dövlət səmərəli idarəçilik, istehsal, sosiallaşma, beynəlxalq aləmə inteqrasiya meyillərini möhkəmləndirmək istəyirsə zamanəmizin no-haularından, səmərəli hesab olunan innovativ texnologiyalardan istifadəyə can atmalıdır.

Bu gün Azərbaycan cəmiyyətinin innovativ təşkili beynəlxalq inteqrasiya şəraitində investisiya səmərəliliyini, proporsionallığı ritmik fəaliyyəti elmi, texnika, ticarət, siyasət, maliyyə, sosial əlaqələrin fasiləsizliyini. Rəqabət qabiliyyətliliyini, istehsalın artımın, turizm inkişafını və bütün sahələrdə keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasını, informasiya axınlarının gücləndirilməsinə və elektron ticarətin, maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına və bir çox sahələrdə inkişaf etmiş ölkələrlə bir sırada dayanmağa imkan vermişdir.

Hazırda innovasiya-kommunikasiya sisteminin yeni texnologiyalarla təminatı məlumat bazasının möhkəmləndirilməsinə iqtisadi, sosial, elmi əlaqələrin gücləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Son dövrlər Azərbaycan bu sahəyə əsaslı diqqət ayırmış və bu ilin 9 ayı ərzində İKT sektoru üzrə investisiya qoyuluşlarının 69% artıraraq 225 milyon manata çatdırmışdır. Hazırda Trans-Avroasiya informasiya magistralı TASİM layihəsi üzrə müvafiq danışıqlar davam etdirilir. TASİM konsersiumuna daxil olan dövlətlərin operatorlar arasında layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının hazırlanması ilə bağlı artıq protokol imzalanmışdır. İKT geniş tətbiqi informasiya mübadiləsinin həcmnin artması məlumatların vahid mərkəzdə və təhlükəsiz saxlanması ölkədə Data mərkəzinin yaradılmasını zəruri etmişdir. Azərbaycanın iqtisadi və siyasi sabitliyi innovativ texnologiyalar mərkəzinə çevrilməsi, məhz Data mərkəzinin ölkəmizdə quraşdırılmasına şərait yaradıb. Respublikamızda Açıq hökumət məlumatları Portalı yaradılıb və vətəndaşların post, elektron xidmətlərindən daha keyfiyyətli təminatı üçün 7 yeni şəbəkə xidmətləri yaradılıb.

Bu gün Rəqabətlik Hesabatına görə ölkəmiz dünyada sosial bərabərliyin ən yüksək səviyyədə təmin olunduğu ölkədir. Belə ki, Azərbaycan əhalinin elektrikle təchizatına görə 100% bal alaraq dünyada ilk pilləyə yüksəlmişdir. Ölkəmiz dünyanın 140 ölkəsi arasında biznesin dinamikliyi reytingi üzrə 31-ci yerdə qərarlaşıb. “Doinq Biznes -2018” hesabatında islahatların səmərəliliyinə görə Azərbaycan 10 indikatorun 6 üzv öz mövqeyini möhkəmləndirərək Avropa və Mərkəzi Asiya Regionlarında 3 ən islahatçı ölkələrdən biri, dünya üzrə 190 ölkə içərisində 57-ci yerdə qərarlaşıb. Beynəlxalq “Modus” agentliyinin son hesabatına görə Azərbaycan iqtisadiyyatı 2018-ci ildə 1, 5 %, 2019-cu ildə isə 3% yüksələcəkdir. Azərbaycanın no-hausu hesab edilən Asan Xidmət mərkəzləri məhz yeni texnologiyalara əsaslanmışdır. Bu gün Azərbaycan bir çox sahələrlə yanaşı Asan Xidmət mərkəzlərinin fəaliyyətini də dünyaya no-hau kimi təqdim edir.

Bu gün Azərbaycan təcrübələr mərkəzinə çevrilməkdədir və eyni zamanda dünya yeni texnologiyalar sahəsində baş verən müsbət kəşfləri .Texnologiyaları Azərbaycana gətirməyə və onun bütün sahələrdə tətbiqi çox maraqlıdır.

Bu məqsədlə ölkəmizdə yeniliklər bazarlarının təzələnməsinə və yeniliklər təcrübə mərkəzlərinin yaradılmasına böyük ehtiyac yaranmışdır. Bu ölkəyə gətirilən innovasiyalardan və investisiyalardan səmərəli istifadə olunmasına imkan yaradar. Bunun üçün ölkəmiz regionlar üzrə aşağıdakıları tətbiq etməlidir.

1) Ölkədə innovasiya sahibkarlığının genişləndirilməsi və təchizatı

2) İnnovasiyaların və investisiyaların səmərəlilik dərəcəsinin əvvəlcədən sahibkarlara bildirilməsi

Yeni qoyulacaq investisiyalar və investisiyaların səmərəliliyinin əvvəlcədən hesablanaraq sahibkara bildirməsi üçün müəyyən mərkəzlərin yaradılması.

Ölkəmizdə innovasiyaları və investisiyaların səmərəlilik göstəricisi aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$E_q = Q : K_n$$

$$E_1 = L : K_1$$

E_n innovasiyanın iqtisadi səmərəliliyi. E_1 investisiyanın iqtisadi səmərəliliyi, Q – yeni məhsulun bazar qiyməti. L_1 – hesabat dövründə yeni məhsulun iqtisadi nəticələri. K_n innovasiya xərci K_1 investisiya xərci.

3) innovasiyalar və investisiya bazarları haqqında məlumat mərkəzlərinin və əlaqələndirici təşkilatlarının yaradılması

4) yeni texnologiyalar üzrə mütəxəssislərin hazırlanması və onlardan istifadə genişliyinin təşkili

5) yeniliklər bazarında istehlakçıları qane edən qiymətlərin müəyyənəşdirilməsi

Azərbaycanın bugünkü uğurlu innovativ fəaliyyətinin bariz nümunələrindən biri də yeni texnologiyalarla təmin olunmuş Azərbaycanın Türkiyədəki “Star” neftayırma zavodu, “Socar-Polymerik” birinci və ikinci layihəsinin həyata keçirilməsi, üçüncü peykimizin kosmosa buraxılması Cənab İlham Əliyevin daxili və xarici siyasətinin nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Vaqif Niftullayev, Sahibkarlığın əsasları, Bakı-2002
2. Azərbaycan qəzeti, 14.X.2018
3. Şərq qapısı, 12.X.2018
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Bakı, 2017
5. Telman Hüseynov, Müəssisələrin iqtisadiyyatı, Bakı, 2003

ABSTRACT

Kamala Tahmazbayova

Today innovative formation of Azerbaijan societies, efficient investment in international integration rhythmic activity of proportionality security of sci-tech, trade, political, financial relations, competitiveness, manufactural increase, inpraement in tourism, improvement of quality in all fields, strengthening information flows, stimulates improving material welfare of international e-trade, and standing necnby with the developed countries.

РЕЗЮМЕ

Камала Тахмазбаева

Сегодня инновационные образования Азербайджанского общества, эффективные инвестиции в международную интеграцию, ритмическая активность пропорциональности, безопасность научно – технических, торговых, политических, финансовых отношений, конкуретоспособность, увеличение производства, улучшение туризма, повышение качества во всех областях, укрепление информационных потоков стимулирует улучшение материального благосостояния международной электронной торговли и дал импульс стоять в одном ряду с развитыми странами

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov.

RƏFİQƏ AĞASIYƏVA

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
nadjafova159@gmail.com*

UOT:379.85

**ŞƏKİ-ZAQATALA İQTİSADI-COĞRAFI RAYONUNDA DAĞLIQ ƏRAZİLƏRİN
TƏBİİ-EHTİYYAT POTENSİALINDAN QEYRİ-ƏNƏNƏVİ
TURİZMDƏ İSTİFADƏ**

Açar sözlər: turizm, təbii-ehtiyat potensialı, qeyri-ənənəvi turizm, Şəki-Zaqatala, dağlıq ərazi

Key words: tourism, natural-resours potensial, non-traditional tourism, Shaki-Zagatala, mountain region

Ключевые слова: туризм, природно-рекреационный потенциал, нетрадиционный туризм, Шеки-Загата, горный район

Son on illikdə xidmət sferasının inkişafında yüksək sürətlə artım müşahidə edilir. BMÜTT-nin illik statistika bülletenində qeyd edildiyi kimi, 2016-cı ildə turizm sahəsindən əldə edilən gəlir 1.220 mlrd. dollar olmuş və bu da ÜDM-un 10%-ni təşkil etmişdir [7, səh 2-3]. Dünyada artıq 50-ə yaxın ölkədə turizm büdcəyə gəlir gətirən aparıcı sahə, 70-ə yaxın ölkədə isə büdcəni dolduran əsas sahələr arasında yer tutur.

Azərbaycanda paytaxt və onun ərtaf ərazilərindən başqa geniş turizm potensialına görə fərqlənən və dünya turizm bazarında özünəməxsus yeri tuta biləcək bölgələri vardır. Lakin, bölgələrimizdə mövcud olan turizm-rekreasiya təsərrüfatının dünya bazarında rəqabətədavamlıq gücü ürəkəçici deyildir. Maddi-texniki bazanın və xidmət səviyyəsinin zəifliyi, əyləncə sənayesinin demək olar ki olmaması, bəzi tarixi-mədəni abidələrin baxımsız qalması və turizm baxımından dəyərləndirilməməsi, ekoloji problemlər və s. buna təsir edən amillərdir. Tədricən bu problemləri aradan qaldırmaqla qısa vaxt ərazində xarici turistləri cəlb etmək, eləcə də daxili turistləri ölkədə saxlamaq üçün yenilik tətbiq etmək lazımdır. Yeniliyin tətbiq edilməsinə ehtiyac duyulan istiqamətlərdən biri də təklif edilən turizm növlərində çeşidliliyin artırılmasıdır. Bu baxımdan qeyri-ənənəvi turizm növlərinə üstünlüyün verilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Qeyri-ənənəvi turizm - turistin tipindən asılı olaraq müəyyən ərazi üçün ənənəvi olmayan, eləcə də ərazidə əvvəllər inkişaf etməmiş və ya natamam inkişaf etmiş, rekreasiya potensialı tam şəkildə istifadə edilməyən turizm fəaliyyəti olub, zamandan asılı olaraq özündə həm daimi, həm də müvəqqəti bir çox turizm növlərini birləşdirən anlayışdır [6, səh 256]. Qeyd etmək lazımdır ki, çox zaman qeyri-ənənəvi turizm növləri alternativ turizm növləri ilə üst-üstə düşür. Sadəcə ixtiyari alternativ turizm növünün qeyri-ənənəvi olub-olmaması turistin tipindən, məkandan və zamandan asılıdır. İqtisadi-coğrafi rayon ərazisində qeyri-ənənəvi turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsi mövcud olan iqtisadi-coğrafi problemlərin aradan qaldırılması və yaxud da payının azaldılmasında da rol oynayacaqdır.

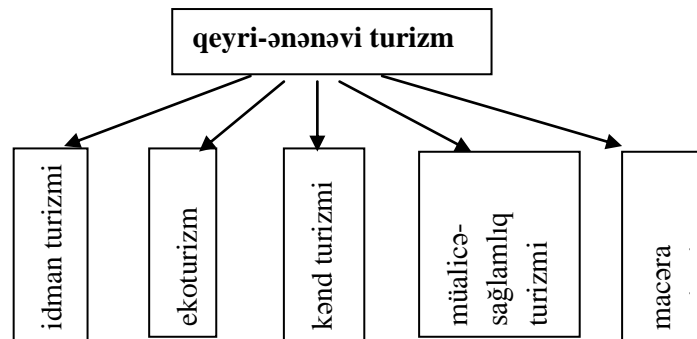
Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun ərazisi ölkəmizin şimal-qərb hissəsində, Böyük Qafqaz dağlarının isə cənub yamacında yerləşir. Şimaldan 185 km məsafədə yüksək dağlıq sahə üzrə Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası, cənubdan isə təqribən 150 km-ə qədər məsafədə Alazan çayından Baş Qafqaz dağlarının suayrıcısına qədər uzanan Gürcüstan Respublikası ilə həmsərhəd olmaqla iqtisadi və siyasi-coğrafi mövqeyinin özünəməxsusluğuna görə seçilir. İqtisadi-coğrafi rayonun tərkibinə Qəbələ, Oğuz, Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən inzibati rayonları və respublika tabeliyində olan Şəki şəhəri daxildir. Sahəsi 8.84 min km² olmaqla, ölkə ərazisinin 12, 7%-ni əhatə edir. Rayonun əhalisinin sayı Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 611.9 min nəfər (ölkə əhalisinin təqribən 6 %-i), sıxlığı isə 69 nəfər/km²-dir (01.01.2017.).

Bölgə daxilində inzibati mərkəzlər arası məsafə təqribən 30-50 km olsa da, regionun inzibati rayonları paytaxt ilə 225-394 km məsafədə əlaqə saxlaya bilər. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda turizm təsərrüfatının inkişafına görə əsasən Şəki və Qəbələ iqtisadi rayonları fərqlənir. Bunun əsas səbəblərindən biri də sözü gedən iqtisadi rayonların paytaxta daha yaxın yerləşməsidir.

Ölkənin şimal-qərb marşrutunun canlanması üçün, ərazinin fiziki-coğrafi göstəricilərini düzgün şəkildə dəyərləndirmək, turizm sahəsinin inkişafına aid düşünülmüş addımlar atmaqla qeyri-ənənəvi turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Buranın dağlıq əraziləri dəniz səviyyəsindən xeyli hündürdə yerləşməklə müalicəvi əhəmiyyəti olan oksigenlə zəngin dağ havasının olması, relyefin mürəkkəbliyi və unikallığı, iqlimin mülayim və sərt olması, canlı aləmin zənginliyi, hündürlük qurşağı üzrə təbii və dağ landşaftının müxtəlifliyi, hidroresursların zənginliyi, ətraf mühitin və ekosistemin fərqliliyi qeyri-ənənəvi turizm sahəsinin inkişafı üçün geniş potensial yaradır.

Əraziyə daxil olan iqtisadi rayonlar (Qəbələ, Oğuz, Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən) Azərbaycanın ümumi sahəsinin 12%-ni əhatə edir. Buranın təbii ehtiyat potensialına görə aşağıdakı qeyri-ənənəvi turizm sahələrini inkişaf etdirmək mümkündür:

Sxem 1. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun təbii ehtiyat potensialına görə qeyri-ənənəvi turizmin sxematik quruluşu

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Sxemdə göstərilən qeyri-ənənəvi turizm növlərindən bəzilərinin iqtisadi rayonun dağlıq ərazilərində inkişaf etdirilməsinin nə dərəcədə uyğun olduğunu ərazinin təbii-rekreasiya ehtiyatlarına əsasən nəzərdən keçirək.

Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun ərazisi dəniz səviyyəsindən 100 m-dən 4466 m-ə qədər hündürlüklər arasında təbii şəraitinə görə üç mühüm sahəyə ayrılır: Böyük Qafqazın cənub yamacı, Alazan-Həftəran vadisi, Orta Kür dağətəyi ərazisi. Buranın dağlıq ərazilərinə cənub yamac və Orta Kür dağətəyi ərazisinə daxil olan Şəkin dağlıq hissəsi aiddir. Dağlıq ərazidə yüksəklik qurşaqları üzrə dağ-çöl, meşə-çöl landşaftları, subalp və alp çəmənlikləri və nival sahəsi bir-birini ilə növbələşir.

Dağlıq zona Böyük Qafqaz silsiləsinin Mazımçayla Göyçay arasında qalan şimal hissəsini əhatə edir və yüksək, orta və alçaqdağlıq qurşaqlardan ibarətdir. Bu zona ərazinin təxminən yarısını əhatə edir və Böyük Qafqaz cənub yamacının 2/3 hissəsini tutur. Ən yüksək zirvəsinin hündürlüyü qərbdə 3648 m (Quton dağı), şərqdə isə 3629 m-dir (Babadag) [4].

Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda yüksəklik qurşaqları üzrə təklif edilə biləcək qeyri-ənənəvi turizm növlərinin çeşidliliyi fərqlidir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dağlıq ərazinin sərt, kəskin parçalanmış relyefə, yüksək (8-9bal gücündə) seysmikliyə malik olması və burada intensiv olaraq baş verən təbii fəlakətlər ərazinin turizm baxımından mənimsənilməsinə çətinləşdirir. Buranın turizm-rekreasiya baxımında mənimsənilməsi zamanı turistlərin təhlükəsizliyi, eləcə də əraziyə çəkilən məsrəflərin ziyanə getməməsi baxımından yuxarıda qeyd edilən məsələlər nəzərə alınmalıdır.

Ərazidə relyefin mürəkkəbliyi burada bir çox dağ turizm növlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Son zamanlar ölkəmizdə turizmin bu istiqamətinin inkişafına xüsusi diqqət göstərilir. Ölkəmizdə dağ-xizəkçilik turizmi artıq ənənəvi hal əlsə da (Qəbələdə “Tufandağ” Qış-Yay turizm istirahət kompleksi), digər dağ-idman turizm növləri daxili turizm bazarında hələ özünü tam şəkildə göstərə bilməmişdir və ərazinin relyefinin bizə inkişaf etdirməyə imkan verdiyi əksər növlər potensial olaraq qalır.

İqtisadi-rayon ərazisində hündür zirvələrə alpinizm marşrutları təşkil edilir. Lakin, Böyük Qafqaz dağları bundan əlavə, ölkəmiz üçün qeyri-ənənəvi olan ekstrimal turizm növlərinin (mauntin baykinq”, kaytsörfinq, jippinq, paraplannerizm, banqi jampinq, vertolyotla uçuş və s.) təşkili üçün imkanlara malikdir.

Yüksək dağlıq ərazi kəskin parçalanmış sərt relyefin və fiziki aşınma proseslərinin üstünlük təşkil etdiyi, eləcə də meşələrdən sonra gələn alp-subalp çəmənliklərinin, nival səhəsi kimi yüksəklik qurşaqlarının yayıldığı ərazilərdir. Burada maddi bazanı yaratmaq çətin və ya mümkünsüz olduğu üçün ölkəmizdə bu ərazilər təsərrüfat fəaliyyəti üçün yararsız hesab edilir. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun Baş Qafqaz suayırıcısının silsiləsində, 2000 m-dən yüksəkdə yerləşən və ensiz zolaq şəklində (maksimum eni 12 km) 11, 09 kv km sahəni tutan bu ərazinin alp və subalp çəmənliklərindən heyvandarlıq və arıçılıq məqsədləri üçün istifadə edilir. Yüksək dağlıq qurşaq regionun 12, 4 %-ni tutsa da, burada əhali daimi məskunlaşmamışdır.

Artıq dünya təcrübəsində yüksək dağlıq qurşaqdan turizm məqsədilə istifadəsi geniş yayılmışdır. Xüsusən də yüksək dağlıq qurşaqda (2000 m-dən yüksək) həyata keçirilən təsərrüfat fəaliyyətləri içərisində turizm sənayesi əsas yeri tutur.

Turizm sahəsinin elə növləri vardır ki, onlara müraciət zamanı infrastruktura ya heç, ya da ən azından ilkin mərhələdə çox ehtiyac duyulmur. Yüksək dağlıq qurşaqda inkişaf etdirilən yaylaq turizmi, ekoloji turizm, macəra turizminin trekkinq, dağadırmanma və s. yarım-növlərini buna aid etdirmək mümkündür.

Yaylaq turizmi, insanların yay, xüsusən də yaz aylarında yaşadıkları yerlərdən bir müddət ayrılaraq təbiət ilə içə-içə olmaq, təmiz hava almaq, yaylaq fəaliyyətləri (süd sağmaq, heyvan otarmaq, pendir tutmaq, dərman bitkiləri yığmaq və s.) ilə məşğul olmaq, oranın həyat tərzini ilə maraqlanmaq məqsədilə müraciət edilən turizm fəaliyyətidir [5, səh 148].

Azərbaycanda yaylaqlarda istirahətin tarixi qədimdir. Təəssüflər olsun ki, bu ənənə unudulmuşdur. Hazırda yaylaqlarımızda nəinki ailələrlə istirahətlər təşkil edilmir, hətta, otarılma məqsədi üçün istifadə göstərici də aşağı düşmüşdür. Bu turizm növünü inkişaf etdirmək üçün ilk öncə dövlət tərəfindən yaylaq təsərrüfatının inkişafı nəzarətə alınmalı, fermerlərə yaylaqlardan istifadə imkanı verəcək şərtlər təklif edilməli, yaylaqlarda heyvanların düzgün otarılmaması nəticəsində yaranan seyrəkləşmə, sel əmələgəlmə kimi problemlərin həlli yolları araşdırılmalıdır. Yaylaq turizminin inkişafına maraq göstərmək həm yaylaq təsərrüfatının inkişafını nəzarətdə saxlayacaq, həm də daxili turistlərin təbiət qoynunda istirahətini təmin edəcəkdir.

Yaylaq turizmi bizə yaxın olan Türkiyə, Orta Asiyada Qazaxıstan və Qırğızıstan kimi ölkələrdə təklif edilir. Orta Asiyada turistlərə çobanların ailələri ilə birlikdə yurtda qalmaq təklif edilir. Qazaxıstanda yaylaq turizmi “caylau turizmi”, Qırğızıstanda isə “cayloo turizmi” adlanır.

Böyük Qafqazın relyefinə uyğun olaraq yüksək və orta dağlıq ərazilərdə kempinqi (çadırda qalaraq istirahət etmək) və karavaninqi (karavanlarda qalaraq istirahət etmək) də inkişaf etdirmək olar. Kempinq turizmində turistlər kiçik qruplarla, dövlət tərəfindən bu məqsəd üçün xüsusi olaraq ayrılan ərazilərdə, özlərinin qurduqları çadırlarda özləri tərəfindən gecələmə, yemək-içmək kimi ehtiyaclarının ödənilməsi ilə baş tutan turizm növüdür.

Bu gün Böyük Qafqazın dağlıq ərazilərində kempinq təşkil edilir. Lakin, bu cür istirahət edənlərin sayı çox azdır. Əsasən paytaxtdan gələn gənclər müraciət edirlər və çox vaxt paytaxta yaxın olduğu üçün Quba-Qusar iqtisadi-rayonu ərazisində olan yüksək ərazilərə (məsələn; Xınalıq kəndi ətrafı ərazilər, Qızılqaya massivi və s.) müraciət edirlər. Ölkəmizdə bu turizm növünün özfəaliyyət turizmi kimi yox, dövlət tərəfindən təşkili daha məsləhətdir. Kempinq turizminə müraciət edənlərinin sayının atması üçün vilayət ərazisində xüsusi kempinq zonalar ayrılmalıdır. Bu zonalar əsas yollara yaxın olmalı, landsaft ekzotikliyinə görə fərqlənməli və burada turistlərin bir-nəçə gün qalaqkən yarana biləcək kiçik ehtiyaclarını (karavanlar üçün elektrik, ayaq yolu və duş kabini və s.) ödəmək üçün şərait olmalıdır.

Dünya təcrübəsində dağlıq ərazilərdə geniş inkişaf etdirilən turizm növlərinə macəra turizmi də aiddir. Dağ resurslarının tanınması dağlıq ərazilər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bir çox dövlətlər tərəfindən yerli əhalinin və yerli iqtisadiyyatın inkişafı üçün macəra turizminə müraciət edilir. Dünyada macəra turizminin inkişafı və yayılması məqsədilə yaradılan kommertiya xarakterli təşkilat ATTA-nın (Adventure Travel Trade Association) hesablamlarına görə 2012-ci ildən etibarən macəra turizminin illik orta artım tempi 21% təşkil edir və ondan əldə edilən ümumi gəlir 683 mlrd. dollar məbləğində dəyərləndirilir [8, səh 5]. Böyük Qafqazın ucqar dağ kəndlərinin iqtisadi canlanması üçün bu turizm növü öz töhvəsini verə bilər. Macəra turizminin əsas məqsədi təbiətə

minimum mənfi təsir göstərməklə yerli ərazinin inkişaf etdirilməsidir. Müsbət cəhət odur ki, macərə turizminin bəzi növlərinin inkişafı ilkin mərhələdə heç bir yeni infrastruktur tələb etmir. Digər bir müsbət tərəf isə bu növlərin əksəriyyətinin inkişafı yerli əhaliyə ənənəvi işlərini təqdim edərək əlavə pul qazanmasına və yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olur. Ucqar dağ kəndlərimizdə macərə turizminin trekking, safari (foto ovçuluq), etnik turizm kimi növlərini inkişaf etdirə bilərik.

Ərazinin dağlıq relyefə malik olması Böyük Qafqazın cənub yamacında, eləcə də burada yerləşən Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda iqlimin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Belə ki, buranın dağ sistemi ərazinin şimaldan gələn soyuq hava kütlələrindən qoruyaraq özünəməxsus iqlimin yaranmasına təsir göstərir. Dağlıq ərazilərdə mülayim, dağətəyi ərazilərdə isə subtropik iqlimin (dəniz səviyyəsindən 500-700 metrə qədər yüksək ərazilərdə) yaranmasına səbəb olur [3, səh 27]. Yüksək dağlıq istisna olmaqlar digər sahələrdə subtropik və mülayim iqlimin hökm sürməsi ərazidən təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə etməyə, turizm baxımından isə təklif ediləcək turizm növlərində çeşidliliyi artırmağa imkan verir.

Mühüm iqlim göstəricilərindən biri il ərzində düşən günəş radiasiyasıdır. Buludluluq düzən və yüksək dağlıq ərazilərlə müqaisədə orta dağlıq ərazilərdə çox olduğuna görə burada günəşli günlərin illik miqdarı azdır. İl ərzində hər sm^2 sahəyə 120-150 kkal ümumi günəş radiasiyası alırsa, günəşli saatların miqdarı dağətəyi ərazilərdə 2200-2300, orta dağlıqda 2100, yüksək dağlıqda isə 2400-2500-ə çatır. Düşən radiasiyanın miqdarı qərbdən şərqə və orta dağlıq hissədən düzənlik və yüksək dağlıq rayonlara doğru artır [4, səh13-14]. Buradakı günəşli günlərin miqdarına görə ərazidə iqlim kurortlarının yaradılması üçün imkan mövcuddur. Ölkəmizdə mineral suların bazarında kurortlar mövcuddur. Lakin, dağ qoynunda, meşələrin bazarında yaradılan iqlim kurortlarının inkişafına ehtiyac duyulur.

Tədqiqat rayonunun turizm rekreasiya potensialında bitki örtüyünün xüsusi rolu vardır. Bu baxımdan Lənkəran-Astara iqtisadi rayonundan sonra respublikada meşələrlə zəngin olan bu iqtisadi rayonun son 10 ildə meşələrin kütləvi şəkildə qırılması, meşələrin bir sıra iqlim tənzimləyici rolunu yerinə yetirə bilməməsinə gətirib çıxarıb. Nəticədə, ərazidə bəzən güclü quraqlıq, leysan yağışlar, dolu, şiddətli küləklər və sellər kimi hadisələr qeyri-ənənəvi turizm növlərinin inkişafına da mənfi təsir göstərir.

İqtisadi-coğrafi rayonun orta və alçaq dağlıq qurşaqları, əsasən meşələrlə örtülüdür. Meşələr turist axını formalaşdıran təbii resurslardan biridir. Azərbaycan ərazisini əhatə edən meşələrin böyük bir hissəsi Böyük Qafqazın cənub yamaclarının payına düşür. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun ərazisinin təqribən 1/4 hissəsini meşə massivləri təşkil edir. Qax, xüsusən də Şəki rayonuna digər rayonlarla müqayisədə yağıntının miqdarı nisbətən az düşür və bu da öz növbəsində bitki örtüyünün, xüsusilə meşələrin seyrəkləşməsinə təsir göstərir. Meşə landşaftı ilə ən zəngin rayonlar Balakən və Zaqataladır. Lakin, antropogen təsir bu ərazilərdən yan keçməmişdir. Meşələrin plansız qırılması, yamaclarda mal-qaranın nəzarətsiz otarılması eroziya və sürüşmə proseslərinin intensivləşməsinə, eləcə də sel ocaqlarının yaranmasına şərait yaradır. Meşə massivlərində ekosistemin qorunmasını təmin etməklə burada qeyri-ənənəvi turizm növlərindən ovçuluq, macərə, ekstrimal, ekoturizm, kənd turizmini inkişaf etdirmək olar.

Sözü gedən ərazinin meşə landşaftlarını qorumaq üçün Zaqatala və İlisu Dövlət Təbiət Qoruqları; Qax, Şəki, Qəbələ Dövlət Təbiət Yasaqlıqları; Şahdağ Milli Parkı yaradılmışdır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda ekoloji turizmin təşkili digər iqtisadi-coğrafi rayonlardan geri qalır. Bu ərazidə ekoloji turizmin qonşu ölkələr ilə birgə inkişaf etdirilməsi xarici turistlərin axınına səbəb ola bilər. Bu eyni zamanda ölkəmizdə qeyri-ənənəvi olan sərhəd turizminin inkişafına imkan yaradır.

Azərbaycan ərazisində Zaqatala və Balakən sərhəd rayonlarında ölkənin ən qədim qoruqlarından biri olan Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu yerləşir. Qoruq 47349 ha sahəni əhatə edərək Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamacı boyu qərbdən şərqə uzanır. Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu şimalda Rusiya Federasiyasının Dağıstan Dövlət Qoruğunun tərkibinə daxil olan Tlyaratinsk yasaqlığı ilə sərhədlənir və qərbdə isə yaxınlığında Gürcüstan dövlətinə məxsus Laqodexi Milli Parkı yerləşir. 2005-ci ildə Gürcüstanın eyni adlı qoruğa Milli Park statusu verilmiş və giriş üçün açıq elan edilmişdir [9]. Hər üç ölkənin ərazisində yerləşən bu üç xüsusi mühafizə edilən təbiət ərazilərinin bazasında zona ayıraraq müştərək ekoturizm marşrutları (şəlalələrə, müalicəvi otlara və s. aid) təklif etmək olar. Avropada Qran-Paradizo və Vanuaz (İtaliya və Fransa), Bavariya meşəsi və Şumava (Almaniya və Çexiya) milli parklarının müştərək əməkdaşlığı buna bariz nümunədir.

Dünya təcrübəsində təbiətin gözəl mənzərələrini nümayiş etdirmək üçün xüsusi müşahidə məntəqələri yaradaraq turistləri cəlb edirlər. Məsələn, ABŞ-da Böyük Kanyon MP-da "Skywalk" müşahidə meydançası, Vyetnamda Ba Na Hills kurortunda "Qızıl Körpü", Almaniyada Kromlau parkında Rakotsbrüke körpüsü, Malaziyanın Lanqkavi adasında "Asılqan körpü" hər il minlərlə turist cəlb edir. Böyük Qafqaz ərazisində də təbii elementlərin bir arada gözəl mənzərəyə yaratdığı yerlər az deyildir. Belə yerlərin kəşf edilərək bu tip layihələrin həyata keçirilməsi ərazinin qeyri-ənənəvi potensialını daha da göz qabağına çıxaracaq. Ərazinin gözəl meşə mənzərəni turistlərə çatdırmaq üçün kanat yollarının sayının artırılması, piknik üçün yerlərin yaradılması məqsədəuyğundur. Böyük Qafqaz vilayətinə aid meşələrin bazasında çoxsaylı ovçuluq təsərrüfatları mövcuddur və onların bəzilərində artıq xarici turistlər üçün də ovçuluq turları təşkil edilir. Ölkədə hazırda dövlətə məxsus 16 ovçuluq təsərrüfatının sayca çox hissəsi Böyük Qafqaz vilayətinin ərazisində yerləşir. Məsələn; Qafqaz dağ keçisinin ovlanması təklif edən turlar xarici turistlər tərəfindən xüsusi maraqla qarşılanır. Azərbaycanda bu heyvanlar əsasən İsmayılı, Quba, Şamaxı, Şəki rayonlarının dağlıq massivlərində məskən salıb. Qafqaz turunun (dağ keçisinin) yalnız Qafqazda yaşadığını nəzərə alaraq, xarici turistlər üçün onun ovunun təşkilini qeyri-ənənəvi turizm növü kimi qəbul etmək mümkündür.

Ölkəmizdə arıçılıq təsərrüfatı üçün geniş alp çəmənlikləri, meşə ehtiyatı, meyvə bağları, günəşli günlərin çoxluğu və s. dağlıq ərazilərdə arıçılığın inkişaf etdirilməsi üçün bir prioritetdir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun dağlıq ərazilərində daha çox yağışlı və dumanlı günlər olduğundan arıxanalar, əsasən meşə və kolluqlarla örtülü dağətəyi hissədə yaradılıb. Həmin ərazinin dağ ətəyi şəraiti (ballı bitkilərlə bol olması, yazın erkən başlanması, günəşli günlərin çoxluğu, tez-tez bal yığımının baş tutması) ana arı və süni beçə yetişdirilməsini təşkil etmək üçün xüsusilə əlverişlidir. Rayonun kənd təsərrüfatında əldə edilən gəlirin 4%-i arıçılığın payına düşür. Son illər şəxsi və fermer kəndli təsərrüfatlarında bu sahənin inkişafına daha çox fikir verilir [1, səh 385].

Arıçılığın inkişafına görə iqtisadi-coğrafi rayonda Qax rayonunun Ləkit və Şəki rayonunun Başkücüt kəndləri xüsusilə fərqlənir. Hər iki kənddə sənaye arıçılığı ilə məşğul olan Azərbaycanın ən iri arıçılıq təsərrüfatları fəaliyyət göstərir. Bunlar Ləkit kəndində Qırxbulaq adlanan məkanda yerləşən "API-DELTA GROUP" arıçılıq kompleksi, Başkücüt kəndində isə "Qinyət oğulları" arıçılıq təsərrüfatlarıdır (təsərrüfatın 3 arıxanasından biri Zaqatalada yerləşir) [2].

Arıçılıq turizmi ölkəmizdə qeyri-ənənəvi turizm sayılır. Hələ ölkə daxilində bu istiqamətdə turlar təklif edilmədiyindən vətəndaşlarımızın demək olar ki, bu sahədə bilgiləri yoxdur. Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, Böyük Qafqaz vilayətində kənd turizminin bir qolu olan arıçılıq turizmini inkişaf etdirmək üçün imkanlar vardır. Artıq vilayət daxilində yerləşən fərqli təsərrüfatların "Qinyət oğulları", "Ballı", "Saf bal" və s. brendləri bazara çıxarılır. Bu təsərrüfatların müəssisələrinə turlar təşkil etmək olar.

Hazırda "API-DELTA GROUP"-un təsərrüfat sahəsində arıçılıq turizminin inkişafı üçün işlər gedir. Mərkəzdə turistləri qəbul etmək üçün xüsusi guşə də yaradılır. Bura gələn turistlər arıçılıq, eləcə də balın hazırlanması haqqında maraqlı bilgiler əldə edəcəklər. Onlara Azərbaycanda arıçılığın tarixi, insanlar tərəfindən arının özünükləşdirilməsi, fərqli çeşidlərdə arı məhsullarından istifadə, arı pətəkləri və onların hazırlanması və s. haqda məlumatlar verilməklə yanaşı, kompleks daxilində istehsal sahələrində turistlərin gəzdirilməsi və arıçılıqla bağlı proseslər əyani şəkildə göstərilməsi nəzərdə tutulur. Burada ucaldılan ikimərtəbəli "Bal evi"ndə qonaqlara arıçılıq sənətinin incəlikləri, arının çiçək tozunu toplamasından başlamış müxtəlif məhsulların hazırlanmasına kimi gedən yol görüntülərlə təqdim edilməsi və turistlərə arıçılıqla bağlı buklet və kitabçaların paylanması nəzərdə tutulur. Turistlər burada həm arıçılıq məhsullarından dada, həm də "Bal evi"ndə yaradılmış xüsusi mağazada istədikləri məhsulu ala biləcəklər.

Hazırda bu sahə üzrə dünya ölkələrini gəzən mütəxəssislərimiz apiterapiyanın sirlərini də öyrənirlər və bu gələcəkdə ölkəmizdə apiterapiya mərkəzinin fəaliyyət göstərməsi üçün geniş imkanlar vardır.

Bölgələrdə kənd turizminin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı üçün geniş perspektivlər vardır. Bu sahənin inkişafı hələ ki, ölkəmiz üçün qeyri-ənənəvi turizm hesab edilir. Regionların bəzi kəndlərində artıq kənd turizminə aid təkliflərin verilməsinə baxmayaraq biz hələ beynəlxalq səviyyədəki göstəricilərə cavab vermir.

Ölkəmizdə 2008-ci ildə "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Qanun" qəbul olunmuşdur. Əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasında kimyəvi-sintetik maddələr tətbiq etmədən əhalinin istehlakı üçün nəzərdə tutulan ekoloji kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və

dövriyyəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləməkdir. Ölkə prezidentinin fərmanlarını və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarını (25 avqust 2008 -ci il tarixli 818 №-li, 24 may 2010 -cu il tarixli 267 №-li Fərmanlarını və 8 yanvar 2009-cu il tarixli 5 №-li və 30 avqust 2010 -cu il tarixli 159 nömrəli qərarlarını) əsas tutaraq Şəki Regional Elmi Mərkəzi nəzdində yaradılmış Ekoloji Təmiz Kənd Təsərrüfatı üzrə Qax təcrübə stansiyası Zaqatala Təcrübə Dayaq məntəqəsi ilə birləşdirilərək AMEA Botanika İnstitutunun Ekoloji Təmiz Kənd Təsərrüfatı üzrə Regional Təlim və Resurs Mərkəzi (Mərkəz) təşkil olunmuşdur. Mərkəzin əsas strateji hədəflərindən biri regionda sağlam ekoloji mühitin bərpasına və inkişafına nail olmaq üçün ənənəvi kənd təsərrüfatına alternativ bir sistem olan ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının əsaslarının yaradılmasına və inkişafına dəstək verməkdir [10].

Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşdırılmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində “Dayanıqlı turizm potensialının gücləndirilməsi (ekoturizm, kənd turizmi və s.)”, eləcə də Kənd Təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə Strateji Yol Xəritəsində "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf etdirilməsi" prioritetlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar görülməli işlər bizə qeyri-ənənəvi turizm kimi ekoloji təmiz kənd turizminin də inkişafına imkanlar yaradır. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində ekoloji təmiz kənd turizmi ənənəvi kənd turizmin bir istiqaməti kimi inkişaf etdirilir. Ölkəmizin ayrı-ayrı rayonlarında, o cümlədən kəndlərində turistlərə yerləşdirmə vasitələri və qidalanma növləri üzrə müxtəlif xidmətlər göstərsə də, bu xidmətlər istənilən səviyyədə deyildir. Buna kənd ərazilərində yaşayan ev sahiblərinə turizm vərdişlərinin, xidmət səviyyəsinin aşağı səviyyədə olması və s. aiddir. Bu baxımdan ölkəmizdə hazırda inkişaf edən bu turizm növünü qeyri-ənənəvi turizm sahəsinə aid etmək düzgün olar.

İlkin mərhələ üçün ekoloji təmiz istehsal sahələrinin yaradılması və inkişafı prosesini gücləndirmək üçün ilk növbədə əhalinin müxtəlif təbəqələrinin maarifləndirilməsi və potensial məhsul istehsalçıların təlimlərə cəlb olunması Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda həyata keçirilir. Çünki ölkənin regionları arasında özünün əlverişli şəraiti baxımından Şəki-Zaqatala regionu bu sahənin inkişafı üçün daha geniş imkanlara malikdir [11]. Məhz bu səbəbdən ekoloji kənd turizminin də ilkin olaraq sözü gedən iqtisadi-coğrafi rayonda nəzərdə tutulması daha məqsədəuyğundur.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu su ehtiyatları ilə daha zəngin regionlardan biri hesab edilir. Dünyanın ən gürsulu və selli çayları olan Mazımçay, Balakənçay, Katexçay, Talaçay, Qaraçay, Gürmükçay, Muxaxçay, Kiş, Şin, Dəmiraparan və kimi böyük su sistemi burda yerləşir. Bu çaylar Böyük Qafqazın cənub yamacının çayları hesab olunur. Baş suayırıcı silsilədən başlayıb, Qanıx-Əyriçaya və sonra isə Kürə tökülərən onun sol qollarını əmələ gətirirlər. Bu çaylar öz yataqları boyu iri gətirmə konuslar yaradırlar. Çayların selli olması və dərələrdə daima gətirmə materialların toplanılması, yüksək qurşaqlarda yerləşən gözəl təbiət mənzərələrinin mənimsənilməsinə çətinləşdirir. Məsələn; Qax rayonunun İlisu kəndində “Fizuli bağı” istirahət mərkəzindən təqribən 25 m hündürlüyündə olan Ramramay şlaləsinə gedən yolu misal göstərmək olar. Şlaləyə gedən yol çay daşlarından təmizlənsə də, Gürmükçayda baş verən sel zamanı gətirilən materiallar sayəsində yenidən yol çətin vəziyyətə düşür.

Çayların suyu yaz və payız aylarında artır. Ən bol sulu dövr yazda, dağ zirvələrindəki qarların əriməsi sayəsində olur. İqtisadi-coğrafi rayon ərazisində çayların ilin bütün dövrlərində bolsulu olmaması onların bazasında raftinq turizmini inkişafını çətinləşdirir. Burada raftinq turizminin inkişafı üçün ərazilər azlıq təşkil edir. Bəzi uyğun olan çay dərələrinin, tez-tez baş verən sellər sayəsində gətirmə materiallarla dolması və təmizlənmə tələb etməsi bu turizm növünün inkişafının baha başa gəlməsinə səbəb olacaqdır. Lakin, çətin keçilən çay dərələri boyu kayoning turizmini inkişaf etdirmək mümkündür.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdim ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu qeyri-ənənəvi turizm növlərinin inkişafı üçün zəngin potensiala malik ərazidir. Lakin, burada yerləşən rayonların paytaxtdan uzaqda yerləşməsi, landşaftın mənimsənilməsinin çətinliyi, turizmlə əlaqələndirilə biləcək sahələrin zəif araşdırılması, maliyyə çatışmazlığı və s. səbəblərdən bu potensial hələ lazımı səviyyədə dəyərləndirilmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, 496 s.
2. Arıçılığa başlayan gənclər əvvəl arıçılıq, bal arısı haqqında bilgiler əldə etsinlər, Biznes həyatı jurnalı, yanvar 2018, №19, səh 54-55. elektron resurs: <http://ask.org.az/wp-content/uploads/2018/03/123.pdf>

3. Qasimov İ.H. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun təbii sərvətlərinin iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi: coğ.e.n. dis, Bakı 2004
4. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda istehsalın ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi problemləri, AMEA-nın Coğrafiya İnstitutunun elmi hesabatı, Bakı, 2013-2014
5. Aslı Albayraq. Alternativ turizm, Ankara: Detay Yayıncılık. 2013, 279 səh
6. Агасиева Р.К. Использование новых возможностей развития нетрадиционных видов туризма в Азербайджане (на примере приграничных районов Большого Кавказа)/ «Стратегия развития приграничных территорий: традиции и инновации», Сборник статей по материалам V международной научно-практической конференции, Курский Государственный Университет, 2018. ст. 255-261.
7. UNWTO highlights. 2017 Edition
8. 20 Adventure Travel Trends to watch in 2018, ATTA report, 44 page
9. <https://v-georgia.com/showplaces/nacionalnyj-park-lagodexi-odin-iz-starejshix-zapovednikov-gruzii-2/>, [elektron resurs], son daxil olma tarixi, 11.06.2018
10. <http://www.etkt.az/haqqimizda/>
11. <http://www.science.gov.az/news/open/4860>

ABSTRACT

Aghasiyeva Rafiga

USING OF NATURAL - RESOURCE POTENTIAL OF MOUNTAIN TERRITORIES IN SHAKI-ZAGATALA ECONOMICO- GEOGRAPHICAL REGION IN NONTRADITIONAL TOURISM

The economical and geographical region of the Sheki-Zagatala has a rich tourism-recreational potential. However competitive force of tourism - recreational sector in the world market is not pleasure. Development of nontraditional tourism in the economical and geographical region will influence elimination or reduction of the existing economic and geographical problems. In article the main attention is paid to the nontraditional tourism (existing or the having potential) in the region. At the same time, the reasons which have negative impact on development of these types are lit.

РЕЗЮМЕ

Агасиева Рафига

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИРОДНО - РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА ГОРНЫХ ТЕРРИТОРИИ ШЕКИ-ЗАГАТАЛЬСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКО- ГЕОГРАФИЧЕСКОГО РАЙОНА В НЕТРАДИЦИОННОМ ТУРИЗМЕ

Экономико-географический регион Шеки-Закатала имеет богатый природно-ресурсный потенциал. Однако конкурентная сила туризм-рекреационного сектора на мировом рынке не увеселительный. Развитие нетрадиционного туризма в экономико-географическом регионе повлияет на устранение или сокращение существующих экономических и географических проблем. В статье основное внимание уделяется нетрадиционному туризму (существующей или имеющий потенциал) в регионе. В то же время, освещены причины, которые оказывают негативное влияние на развитие этих видов.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

ÜLKƏR HƏSƏNZADƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:379.85

TURİZM SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ

Açar sözlər: Turizm, abidə, Azərbaycan, turist, festival, tur

Keywords: Tourism, monuments, Azerbaijan, tourist, festivals, tours

Ключевые слова: Туризм, памятники, Азербайджан, туристов, фестиваль, тур

Son illər respublikamızda turizm sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən Dövlət Turizm Agentliyi (20 aprel 2018 ci ildən) tərəfindən ölkəmizin mövcud turizm potensialının beynəlxalq aləmdə tanınması, turistlərin Azərbaycana çoxsaylı səfərlərinin təşkili, turizmin müxtəlif növlərinin inkişaf etdirilməsi, hüquqi-normativ aktların qəbul edilməsi, turizm sahəsində orta və kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, müasir turizm infrastrukturunun yaradılması sahəsində məqsədyönlü işlər görülməkdədir. Ötən illər ərzində ölkəmizdə turizm sahəsində çoxsaylı beynəlxalq tədbirlər keçirilmiş və beynəlxalq marşrutlar işlənmişdir.

Hüquqi-normativ aktların qəbul edilməsi çərçivəsində «Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair 2002-2005-ci illər üçün» Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Qeyd olunan Proqramın tələblərinə uyğun olaraq, turizm sahəsində beynəlxalq standartlara cavab verən mehmanxanalar tikilmiş, ölkəyə bir sıra aparıcı beynəlxalq investisiya şirkətləri cəlb olunmuş, respublikamıza gələn turistlərin sayı ildən-ilə artmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə təsdiq edilən «Azərbaycan Respublikası regionlarının-sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər)» turizm sahəsi üzrə bəndlərinin tələbləri çərçivəsində sahibkarlığın inkişafı üçün müvafiq kreditlərin ayrılması, turizm obyektlərinin inşasının dəstəklənməsi, bir sıra hüquqi sənədlərin hazırlanması sahəsində işlər görülmüşdür. Dövlət Proqramı ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiq edilən Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair silsilə Sərəncamların turizmə aid bəndlərinin icrasının təmin olunması məqsədilə, Lənkəran şəhəri, Tovuz, Gədəbəy, Oğuz, Masallı, Astara rayonlarının turizm inkişaf planı hazırlanmış və yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə razılaşdırılaraq aidiyyəti üzrə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə təqdim olunmuşdur.

Bununla yanaşı, Nazirlik tərəfindən elan olunmuş tenderdə qalib gələn «Caspian Group Consulting» şirkətinin mütəxəssisləri tərəfindən ABŞ Ticarət və İnkişaf Agentliyindən ayrılan qrant əsasən hazırlanan turizmin uzunmüddətli inkişafına dair master planın və Türkiyədən dəvət olunmuş mütəxəssislərin rəy, təklifləri əsasında Nazirliyin əməkdaşları tərəfindən turizm sahəsi üzrə kadr hazırlığının yaxşılaşdırılması, yataq yerlərinin sayının artırılması, turizmin müxtəlif növlərinin inkişaf etdirilməsi, həmçinin turizmin inkişafının yeni mərhələsinə təkan verəcək «Azərbaycan Respublikasında Turizmin İnkişafına dair 2008-2016-cı illər üçün Dövlət Proqramı» hazırlanmışdır. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanının tələbinə uyğun olaraq «Turizm və rekreasiya zonalarının nümunəvi Əsasnaməsi» hazırlanmışdır.

Qeyd etmək istəyirəm ki, bu müddət ərzində turizm nümayiş obyektini kimi istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilən bir sıra tarix-mədəniyyət abidələri bərpa edilmiş və turistlərin istifadəsinə verilmişdir.

Dünya ölkələrində qeyd olunduğu kimi, hər il Azərbaycanda da 27-sentyabr «Ümumdünya Turizm Günü» kimi qeyd olunur. Həmin gün təşkil olunan tədbirlər çərçivəsində həmçinin, hər il müxtəlif mövzularda - turizm sahəsində mövcud problemlər və onların həlli yollarının müzakirəsi, turizm sahəsində xidmət səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, turizm infrastrukturunun yaradılması və s.

mövzusunda «Ümumrespublika Daxili Turizm Konfransları» da keçirilir. Eləcə də, bu müddət ərzində turizm şirkətləri, turist xidməti obyektlərinin iştirakı ilə Daxili Turizm Sərgisi də keçirilmişdir.

Eyni zamanda, ölkəmizin turizm potensialının beynəlxalq aləmdə tanınması məqsədilə Almaniya və Avstriya turizm şirkətləri və kütləvi informasiya vasitələrindən ibarət nümayəndələr üçün info-turlar təşkil edilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən turizm şirkətləri və kütləvi informasiya vasitələrindən ibarət nümayəndələr üçün Quba, Zaqatala və Lerik rayonlarına info - turlar təşkil olunmuşdur. Regionlara təşkil olunan info - turların nəticəsi, turist şirkətləri ilə mehmanxanalar arasında əməkdaşlığın yaranması və müqavilələrin bağlanmasıdır.

Turistlərə göstərilən xidmətin səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə Bakı şəhərində və regionlarda fəaliyyət göstərən turizm xidməti obyektlərində çalışan nümayəndələr üçün mütəmadi olaraq Türkiyə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyindən dəvət olunan mütəxəssislər tərəfindən yemək-içmək servisi, mehmanxana idarəçiliyi və s. mövzularda tədris kursları təşkil edilir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005-ci illər)»nin tələbləri çərçivəsində Bakı, Xaçmaz, Quba, Şamaxı, Şəki, Lənkəranda, eləcə də Dünya Bankının maliyyə vəsaiti hesabına Lahıda turistlərə informasiyaların çatdırılması məqsədilə «Turizm İnformasiya Mərkəzləri» fəaliyyətə başlamışdır. Yuxarıda adı çəkilən informasiya mərkəzləri ilə yanaşı Abşeron yarımadasında istirahət edən turistlərə turizm xidmətləri haqqında dolğun informasiya çatdırılması məqsədilə Zuğulba qəsəbəsində yerləşən Gənclik beynəlxalq istirahət mərkəzində mövsümü «Turizm İnformasiya Mərkəzi» fəaliyyətə başlamışdır.

Yeni beynəlxalq turist marşrutlarının yaradılması çərçivəsində XIX əsrin əvvəllərində Respublikamızın Xanlar, Tovuz, Şəmkir, Ağstafa rayonlarında məskən salmış və Azərbaycanın tarixində, mədəniyyətində dərin iz qoymuş almanların yaşadığı ərazilərdə mədəni turizm marşrutunun yaradılması, alman yaşayış məskənlərinə aid abidələrin bərpa olunması, nümayiş obyekti kimi bu bölgədə olan tarix - mədəniyyət abidələrinin bərpası və turizm infrastrukturunun yaradılması məqsədilə «Azərbaycanda Alman yaşayış məskənləri» adlı layihəsi üçün tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Adıçəkilən layihə çərçivəsində GTZ təşkilatı ilə birgə Gəncəbasar bölgəsinin turizm inkişaf planının hazırlanması nəzərdə tutulur. Bu marşrutla yanaşı, milli mənəvi dəyərlərin qorunması və xalqımıza çatdırılması həmçinin yeni turizm marşrutlarının yaradılması çərçivəsində «Gəmiqaya mədəni-turizm marşrutu»nun, Avropa Şurasının Kiyev təşəbbüsü çərçivəsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan «Aleksandr Düma Qafqazda» və «Şərab Yolları» adlı marşrutların layihəsi işlənilib hazırlanmışdır.

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyini nəzərə alaraq, «İpək Yolu» kimi bir çox tarixi yolların ölkəmizin ərazisindən keçməsi, bu gündə qərbdən-şərqə, şimaldan-cənuba aparan turizm marşrutlarında Azərbaycan da iştirak edir. Qeyd edək ki, ötən illərdə, İstanbuldan başlayıb Pekində bitən «İpək Yolunda Velosiped Turu» layihəsinin, Rusiyadan başlayıb Hindistanda bitən «XV əsr səyyahı Afanasi Nikitinin izləri ilə» adlı turizm marşrutu layihələrinin Azərbaycan ərazisindən keçməsi ölkəmizin mövcud turizm potensialının beynəlxalq aləmdə təbliğ olunması baxımından olduqca səmərəlidir.

Ölkədaxilində keçirilən tədbirlər çərçivəsində 2004-cü ildə InWent ixtisasartırma və inkişafa dair beynəlxalq assosiasiyası tərəfindən, Cənubi Qafqazda Qorunan ərazilər və turizmin inkişafına həsr olunmuş «Regional inkişaf, konservasiya və sərhədyanı əməkdaşlığın təcrübəsi və perspektivləri» mövzusunda seminar keçirilmişdir. Seminarda turist şirkətləri, qeyri hökumət təşkilatının nümayəndələri iştirak etmişdirlər.

Bununla yanaşı 2004-cü ildə milli İrsin qorunması layihəsi çərçivəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında çalışan turizm sənayesinin nümayəndələri üçün beynəlxalq təşkilatlarla birgə təlim kursları keçirilmiş və şöbənin əməkdaşları orada mühazirələr oxumuşlar.

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq 2003-cü ildə 26 sentyabr tarixində 1-ci Turizm Filmləri Festivalı keçirilmişdir. Tədbirin keçirilməsi ilə bağlı işlər haqqında məlumat vermək üçün kütləvi informasiya vasitələrinin iştirakı ilə mətbuat konfransı təşkil olunmuş və dövlət və özəl qurumların

rəhbərlərinin, xarici qonaqların iştirakı ilə keçirilən festivala turizmlə bağlı hazırlanmış 70- dən artıq iş təqdim olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 17.11.2003-cü il tarixli 229 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Çıraqqala” tarixi qoruğunun bərpasına dair Tədbirlər Planının 9-cu bəndinin icrası ilə bağlı və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2003-cü il tarixli «Şabran şəhəri» tarix və mədəniyyət abidəsinin qorunması haqqında» sərəncamının dördüncü bəndinin icrası ilə bağlı təkliflər hazırlanaraq aidiyyəti üzrə təqdim edilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı bildiririk ki, hər il yay turizm mövsümü öncəsi, turizm potensialı geniş olan rayonlarda fəaliyyət göstərən turizm xidməti obyektlərinin hazırlıq səviyyəsinin öyrənilməsi, yol infrastrukturunun vəziyyətinin təhlil edilməsi eləcə də digər problemlərin həlli istiqamətində aidiyyəti üzrə köməkliyin göstərilməsi məqsədilə Nazirliyin əməkdaşları 30 rayona ezam olunurlar. Ezamiyyənin nəticəsi olaraq, mövcud problemlərin həlli üçün müvafiq qurumlara tərəfimizdən müraciətlər olunur və xidmət səviyyəsi, kadr hazırlığı sahəsində problemlərin həlli üçün tərəfimizdən tədbirlər həyata keçirilir.

Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Hökumətlərarası Sazişlər çərçivəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Belə ki, son 5 il ərzində Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Moldova Respublikası, Belarus Respublikası, Qətər Dövləti, Yunanıstan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, İordaniya Həşimiyyə Krallığı, Fransa Respublikası, Tacikistan Respublikası, Misir Ərəb Respublikası və Litva Respublikası arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişlər bağlanmışdır. İmzalanmış Sazişlərin müddələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi mütəmadi olaraq tədbirlər görür və digər ölkələr ilə turizm sahəsində ikitərəfli əlaqələrin qurulması istiqamətində müvafiq işlər aparır. Hazırda Azərbaycan Respublikası ilə 26 ölkə (Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Küveyt, Rusiya Federasiyası, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Avstriya Respublikası, Böyük Britaniya, İsrail, İran, Bəhreyn, Oman Sultanlığı, Macarıstan, Koreya, İsveçrə, Yaponiya, İndoneziya, Bruney Krallığı, Malayziya, San Marino, Mərakeş, Argentina, Meksika, Makedoniya, İsveç, Filippin, Kuba və Xorvatiya) arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş layihələri hazırlanmışdır.

Çoxtərəfli əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması və inkişaf etdirilməsinin turizm siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olduğunu nəzərə alaraq Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Ümumdünya Turizm Təşkilatı (BMÜTT), Avropa Şurası, İslam Konfransı Təşkilatı (İKT), Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Turizm şurası (MDB), Demokratiya və İqtisadi inkişaf naminə - GUAM təşkilatı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) və s. beynəlxalq təşkilatlarla turizm sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlığın təşkil edilməsi, turizm sahələrində mövcud proqramlara qoşulma, beynəlxalq tədbirlərdə fəal iştirakın təmin edilməsi, həmçinin yeni təklif və layihələrin hazırlanması, əməkdaşlığa dair sənədlərin imzalanması istiqamətində səmərəli və mühüm fəaliyyətini davam etdirir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatı (BMÜTT) turizm sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlıq üzrə ən mühüm təşkilatlardan biridir. BMÜTT-nin əsas məqsədi beynəlxalq sülhün, qarşılıqlı anlaşmanın, iqtisadi inkişafın təmin edilməsində mühüm faktor olan turizmi inkişaf etdirməkdir. BMÜTT-na 2001-ci ilin sentyabr ayında qoşulmuş Azərbaycan Respublikası indiyədək təşkilat tərəfindən təşkil edilən bir çox tədbirlərdə, o cümlədən Baş Assambleyalarda, Avropa üzrə Komissiyanın iclaslarında, tədris kurslarında və seminarlarda iştirak etmişdir. Bundan əlavə BMÜTT-nin fəaliyyəti hökumətlərə turizm məsələləri üzrə bir sıra tövsiyələr verməkdən və texniki yardımlar göstərməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə 2002-ci ildə BMÜTT tərəfindən Azərbaycana texniki missiya göndərilmişdir. Təşkilatın eksperti ölkəmizin turizm potensialını öyrənərək təhlil etmiş və bununla əlaqədar müvafiq hesabat hazırlanmış və tövsiyələr vermişdir. BMÜTT-nin Baş Katibi cənab F.Franjialli iki dəfə (2002 və 2006-cı illərdə) Azərbaycana səfər etmişdir. BMÜTT-nin xətti ilə 2003-cü və 2007-ci ilin aprel aylarında Bakıda seminarlar keçirilmişdir. Seminarlarda turizm şirkətlərinin, mehmanxanaların, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin rayon Mədəniyyət və Turizm şöbələrinin, universitetlərin nümayəndələri iştirak etmişdir. Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrində müasir turizm infrastrukturunun yaradılmasının təşviq edilməsinə, bu ölkələrin imicinin

beynəlxalq turizm bazarına çıxarılmasına və rəqabət qabiliyyətli turizm məhsulunun yaradılmasına kömək edən “İpək yolu” layihəsi BMÜTT ilə əməkdaşlığın ən mühüm istiqamətlərindən biri sayılır.

İslam dünyası ilə mədəniyyət və turizm sahələrində çoxtərəfli əməkdaşlıq münasibətləri yüksək səviyyədə inkişaf etməkdədir. Bu əməkdaşlıq həm İslam Konfransı Təşkilatı, həm də onun ixtisaslaşmış institutları olan İSESKO, İRCİCA, SESRTCİC, İslam Texnologiyalar Universiteti və s. təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir. 2006-cı ilin 9-12 sentyabr tarixlərində ölkəmiz İKT üzv dövlətlərinin Turizm Nazirlərinin V Konfransına ev sahibliyi etmiş və 2006-2008-ci illər ərzində Turizm Nazirlərinin İslam Konfransında sədrlik etmə hüququnu əldə etmişdir. Konfransda Turizmin inkişafı üzrə Qətnamə, həmçinin Bakı Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Sədrlik ilə əlaqədar Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən tədbirlər planı tərtib olunmuş və hal-hazırda onun həyata keçirilməsi istiqamətində işlər aparılır. Belə ki, 21-22 iyun 2007-ci il tarixlərində Bakı şəhərində “İKT-na üzv olan ölkələrin iqtisadiyyatında turizmin rolu” adlı beynəlxalq elmi-praktiki konfrans keçirilmişdir.

Respublikamızın turizm imkanlarını təbliğ etmək məqsədi ilə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Nazirliyin sifarişi ilə son beş il ərzində ölkəmizin turizm imkanlarını əks etdirən qırıxdan çox reklam-çap məhsulları hazırlanmışdır. Bunlar: «Turistlər üçün məlumat» kitabçası, «Azərbaycan» açıqca dəsti, «Azərbaycanın otelləri», «Azərbaycanın tarixi və arxitektura abidələri», «Bakının teatr və muzeyləri» bukletləri, «Azərbaycan» və «Bakı» fotoalbomları, «İpək Yolu», «Xalçaçılıq» kitabçaları, Azərbaycanın, Şuşanın və Qarabağın turist xəritələri, «Azərbaycana Xoş Gəlmisiniz» CD diski və DVD formatda 10-20 dəqiqəlik filmlər. Qeyd olunan nəşrlər, CD və DVD-lər azərbaycan, ingilis, alman, ərəb, yapon, və rus dillərində hazırlanmışdır.

2002-ci ildən etibarən ildə altı dəfə «Azerbaijan Review» jurnalı rus və ingilis dillərində nəşr edilir. Respublikamızda turizm sahəsində görülən işlər haqqında ayda bir dəfə nəşr edilən «ATN» qəzetində məlumatlar dərc edilir. Adları çəkilən reklam-çap məhsulları Beynəlxalq turizm sərgilərində sərgi iştirakçılarına və ziyarətçilərə, respublikamızın xarici ölkələrdəki səfirlik və nümayəndəliklərinə çatdırılır. Respublikamızın turizm potensialını əks etdirən reklamlar xarici ölkələrdə nəşr edilən turizm xarakterli jurnallarda yerləşdirilir («ABTA», «Travel IQ», «Faints and Projects», «TTG Russia», «Travel Unravelled», «Qde otdixatg», «Otdix v Rossii» və «World Travel Guide»).

2002-ci ilin aprel ayından başlayaraq hər il «AİTF» Beynəlxalq turizm sərgisi Bakı şəhərində keçirilir. Bu sərgidə iştirak edən xarici ölkələrin turizm şirkətlərinin sayı ildən ilə artır. Əgər 2002-ci ildə 5 ölkədən 26 şirkət iştirak edirdisə, 2007-ci ildə ölkələrin sayı 18-ə şirkətlərin sayı isə 60-a çatmışdır.

Eyni zamanda 2002-ci ildə Nazirlik cəmi 2 beynəlxalq sərgidə iştirak edirdisə, son 5 il ərzində sərgilərin coğrafiyası genişlənməmiş və bu sərgilərin sayı 19-a çatmışdır: London, Nyu-York, Moskva, Berlin, Pekin, Milan, Madrid, Deli, Vyana, Mumbai, İstanbul, Tokio, Əl-Küveyt, Dubay, Kiyev, Tbilisi, Bəhreyn, Daşkənd, Mahaçkala şəhərlərində keçirilən Beynəlxalq turizm sərgiləridir. Bu sərgilərdə respublikamızda fəaliyyət göstərən bir sıra turizm şirkətləri və mehmanxana kompleksləri də təmsil olunurlar. Sərgilər zamanı respublikamıza olan marağın ildən-ilə artmasının şahidi oluruq. Sərgidə iştirak edən turizm şirkətləri sərgi zamanı xarici ölkələrin turizm şirkətləri ilə danışıqlar aparır və əməkdaşlıq haqqında müqavilələr imzalayırlar.

2005-ci ildən başlayaraq məşhur xarici televiziya kanallarında respublikamızın turizm potensialını əks etdirən reklam çarxları yayımlanır. «CNN» televiziya kanalı vasitəsi ilə 6 ay, «Euronews» televiziya kanalı vasitəsi ilə 3 ay müddətinə həmin reklam çarxları yayımlanmışdır. 2007-ci ildən isə «National Geographic», «Travel Channel», «CNN», «Euronews» televiziya kanallarının nümayəndələri ilə reklamın davamlı olaraq yayımlanması ilə əlaqədar danışıqlar aparılır. Həmçinin «Austrian Airlines» «British Airways» «AZAL» aviaşirkətlərinə məxsus təyyarələrinin bort jurnalarında və ekranlarında reklam çarxları yerləşdirilmişdir.

2006-cı ildə «Cənnət görmək istəyən Azərbaycana gəlsin» şüarı altında «Turizm aləmi» fotomüsabiqəsi keçirilmişdir.

Azərbaycanın turizm potensialını dünyada tanımaq məqsədi ilə 2002-ci ildə www.azerbaijan.tourism.az saytı işlənib hazırlanmışdır. Qeyd olunan saytın adı beynəlxalq telekanallarda nümayiş olunan, Azərbaycanın turizm potensialını əks etdirən reklam çarxlarında, beynəlxalq turizm sərgilərinin rəsmi kataloqlarında, eləcə də digər rəsmi xarici mənbələrdə göstərilir. Sayt mütəmadi olaraq yeniləşdirilir.

Görülən bu işlər nəticəsində ölkəmizə gələn turistlərin sayının ildən ilə artması müşahidə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bilalov B. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi, Bakı, Mütərcim, 2006
2. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. Turizmin əsasları, Bakı, Mars-print, 2007
3. Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 1999
4. Yeganlı S., Hacıyev E. Turizm, Bakı, Təhsil, 2006
5. <http://www.Turizm-az>

ABSTRACT

Ulker Hassanzadeh

STATE POLICY in the SPHERE of TOURISM

Tourism is the globalization of the realities of the modern period. Preferred fully accepts the defense of peace, stability in all parts of the world tourism organization countries, they are trying. Because wars, conflicts, terrorist attacks are the most important factor that hinder the development of tourism. This factor, given the state of Azerbaijan and its tourism policy of the armenian terrorism, the Armenian government should bring to the attention of the world community to expose the aggressive policy carried out in the region based on.

РЕЗЮМЕ

Улькер Гасанзаде

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В Сфере ТУРИЗМА

Глобализация - это реалии современности туризма. Предпочтение страны, мир полностью принимает его повсюду в защиту мира, спокойствия, пытаются, организации туризма. Потому что войны, конфликты, террористические акты, самым главным фактором, препятствующим развитию туризма. Именно поэтому, учитывая эти факторы, а Азербайджанское государство, в свою политику разоблачения армянского терроризма в регионе, проводимых довести до сведения мировой общественности оккупационную политику государства, Армения должна установить над туризма.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

SAMİRƏ ƏZİZOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
qurbanova-ss@mail.ru

UOT:379.85

**ARANTURİZM BÖLGƏSİNİN BEYLƏQAN, İMİŞLİ VƏ BİLƏSUVAR SƏRHƏDYANI
RAYONLARINDA TİRİZMİN İNKİŞAF İMKANLARI****Açar sözlər:** *turizm, sərhəd zonaları, Azərbaycan Respublikası, İran, perspektivlər***Keywords:** *tourism, border areas, Azerbaijan Republic, Iran, prospects***Ключевые слова:** туризм, приграничные районы, Азербайджанская Республика, Иран, перспективы

Hər bir ölkənin iqtisadi vəziyyəti ilk növbədə onun coğrafi mövqeyi, ölkədə siyasi stabillik, təbii-ehtiyat potensialı və s. ilə əlaqədar olur. XX əsrin əvvəlləri və ortalarında bir çox ölkələrin iqtisadiyyatının əsasını maddi istehsal sahələri (sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və s.) təşkil edirdi, lakin hal-hazırda iqtisadiyyatın əsasını qeyri-istehsal sahələri, o cümlədən turizm sahəsi təşkil etməyə başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsr boyunca və XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını neft sənayesi təşkil etmişdir. SSRİ-nin tərkibində olarkən Azərbaycanın neft sənayesi SSRİ yanacaq-energetika kompleksinin tərkib hissəsi olmuşdur, lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici valyuta axımı və iri xarici şirkətlərin maraqları bu sənayenin yenidən dirçəlməsinə səbəb olmuşdur. Lakin, bu sahənin Azərbaycanda inkişafına baxmayaraq, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, neft-qaz ehtiyatları tükənən ehtiyat hesab olunur və bununla əlaqədar olaraq, ölkədə qeyri-neft sahələrinin inkişafı istiqamətində dövlət siyasəti həyata keçirməyə başlandı. Bu cür sahələrə nəqliyyat, tikinti, turizm, informasiya texnologiyaları və digər dinamik inkişaf edən sahələr aiddir.

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yeni ictimai-iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoyan Azərbaycan beynəlxalq aləmə inteqrasiya prosesləri çərçivəsində dünya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrini genişləndirmişdir. Azərbaycanda bu əlaqələrin bir qolu olan beynəlxalq turizm münasibətlərinin inkişafı istiqamətində də bir sıra işlər görülmüşdür. Bu gün əminliklə qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas istiqamətlərdən biri turizm sahəsidir. Bu sahənin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olduğunu göstərən bir sıra sənədlər mövcuddur ("Turizm haqqında" qanun (1999), "2002-2005-ci illərdə Azərbaycanda turizmin inkişafı proqramı" (2002), "Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı" (2010), "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" (2016) və s.).

Son illərin statistik göstəriciləri əsasında qeyd etmək olar ki, turizm sahəsi Azərbaycanda ən dinamik inkişaf edən sahələrdəndir. Belə ki, 2011-2016-cı illər ərzində turizm xidməti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin və ölkəyə turizm məqsədilə gələn xarici vətəndaşların sayında uyğun olaraq 4, 5% və 8, 5% orta illik artım müşahidə olunmuşdur [4]. Azərbaycan ərazisinin potensial imkanları və inkişaf perspektivlərini nəzərə alaraq gələcəkdə aşağıdakılar planlaşdırılır:

- Xüsusi idarəetmə mexanizminin yaradılması;
- Effektiv təbliğatın aparılması;
- İnfrastrukturun inkişaf etdirilməsi;
- Turizm-rekreasiya zonalarının yaradılması;
- Mövsümlük probleminin aradan qaldırılması;
- Nəqliyyat əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi;
- Viza prosedurlarının sadələşdirilməsi;
- Perspektiv turizm növlərinə (sağlamlaşdırma, qış, ekoturizm və s.) investisiya yatırımları;
- Təhsil proqramlarına investisiya yatırımları;
- Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi əsasında qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda yaxın illər üçün turizmin inkişafında prioritet istiqamətlər kimi sağlamlaşdırma, qış, mədəni, işgüzar, kənd turizmi kimi növlər qəbul olunmuşdur. Lakin, beynəlxalq turizmin inkişafının müasir tendensiyalarını nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda turizmin perspektiv istiqamətlərindən biri kimi qonşu ölkələr arasında turizm əlaqələrinin qurulması qəbul olunur. Bunu Avropa Birliyi (AB) ölkələrinin təmsalında müşahidə etmək mümkündür. AB ölkələrində sərhədyanı ərazilərin inkişafı sərhədlərin “şəffaflığına” gətirib çıxarır, qonşu ölkələr arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafına təkan verir və s. Sərhədboyu regionlarda turizmin inkişafı turizm və rekreasiya zonalarının yaranmasına (məs. Vanuaz (Fransa) və Qran-Paradizo (İtaliya) milli parkları, Çerviniya (İtaliya) və Sermatt (İsveçrə) kurortlarının xizək-sürüşmə zonaları və s.), nəqliyyatın inkişafına və işsizlik probleminin aradan qaldırılmasına təkan verir.

Qonşu ölkələr arasında tranzit turizmi kifayət qədər perspektiv turizm növü hesab olunur və bu ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, coğrafi baxımdan yaxın olan ərazi turistlərin nəqliyyat xərclərini azaltmağa imkan verir. Ölkənin yaxınlığı səyahətin həyata keçirilməsi üçün vacib iqtisadi stimül hesab olunur. Burada eyni zamanda tarixi yaxınlıq, ümumi mədəniyyət, dil, milli, din və s. yaxınlığı və hətta eyniyiliyi əsaslı rol oynayır. Tranzit turizmi eyni zamanda da regional inkişafa təkan verir, belə ki, əsas turizm mərkəzlərindən əlavə yaxınlıqda yerləşən sərhədyanı əraziləri də ziyarət olunur. Bu da öz növbəsində xarici valyuta axımına, turizm infrastrukturunun yaradılmasına, nəqliyyatın inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına və s. gətirib çıxarır.

AR-in 9 dekabr 1991-ci il “Dövlət sərhədi haqqında” qanununa (maddə 1; 7) əsasən Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi - Azərbaycan Respublikasının dövlət ərazisinin (quru və su ərazisinin, yerin təkinin, dəniz və hava fəzasının) hüdudlarını müəyyən edən xətt və bu xətt üzrə keçən şaquli səthdir. Azərbaycan Respublikasının həmsərhəd dövlətlərlə rəsmiləşdirilməyən sərhədləri dövlətlərarası müqavilə ilə təsbit edilir.

Azərbaycan ümumilikdə 7 ölkə ilə: onlardan quru sərhədinə Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Ermənistan, Türkiyə, İranla; yalnız Xəzər dənizi ilə Qazaxıstan və Türkmənistanla həmsərhəddir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ ərazinin işğalı ilə əlaqədar olaraq Ermənistanla müharibə şəraitindədir və bu Ermənistanla bütün münasibətlərin tamamilə dayandırılmasına gətirib çıxarmışdır. Yuxarıda adları qeyd olunan ölkələrdən ikitərəfli dövlətlərarası razılaşmalara əsasən Rusiya Federasiyası, Gürcüstan və Qazaxıstanla vizasız rejim mövcuddur. Azərbaycan vətəndaşları birtərəfli qaydada İran (15 gün) və Türkiyə (1 ay) ərazisində müəyyən müddət qala bilərlər [8].

Sərhədyanı turizmin inkişafı baxımdan ən perspektivli ərazi İranla tranzit zonadır. Azərbaycanın Beyləqan, İmişli və Biləsuvar rayonları Ərdəbil ostanı ilə sərhəd mövqeyə malikdirlər. Bu ərazilər düzən relyefə və quraq iqlimə malik olmaqlarına baxmayaraq, turizmin inkişafı baxımdan yaxşı perspektivlərə malikdirlər. Turizmin inkişafının qarşısını alan amillərə infrastrukturun zəif inkişafı, ixtisaslı kadrların azlığı, müasir standartlara cavab verən təşkilatların olmaması daxildir.

İlkin tədqiqatlar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanla İran arasında turist mübadiləsi aşağıdakılara əsaslanır:

- Tranzit turizmi;
- Ticarət və işgüzar məqsədli turizm;
- Həftəsonu turizmi;
- Sağlamlaşdırma turizmi.

Azərbaycanla İran arasında turist mübadiləsinin həcmi İranla gedən və İrandan gələn turistlərin sayına əsasən izləmək mümkündür (Cədv. 1).

Cədvələ əsasən müəyyən etmək olar ki, İrandan gələn turistlərin sayı 2011-ci ildən 2014-cü ilə qədər azalmış, daha sonra artmağa başlamışdır. İranla gedən turistlərin sayı isə artım tendensiyasına malikdir. İrandan turist axımının azalmasına ilk növbədə Qərbi ölkələrinin İranla qarşı təbiiq etdiyi sanksiyalar təkan vermişdir. Sanksiyaların təbiiqi İrandan səyahət edən turistlərin sayına da, Azərbaycanla turizm əlaqələrinə də təsir etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan İranla qarşı təbiiq olunan sanksiyalara qoşulmadığına görə, Azərbaycan axını azalmamış, əksinə artmışdır.

Cədvəl 1. İrandan gələn və İrana gedən turistlərin sayı [6]

	<i>İrandan gələn turistlər</i>		<i>İrana göndərilən turistlər</i>	
	<i>Say (minnəf.)</i>	<i>Ümumi pay (%)</i>	<i>Say (minnəf.)</i>	<i>Ümumi pay (%)</i>
2011	293	18, 76	373, 3	16, 2
2012	235, 5	11, 86	313, 1	11
2013	127, 2	6	379, 3	11, 47
2014	126, 7	5, 87	647, 1	19, 5
2015	149, 6	7, 5	-	-
2016	232, 7	11, 4	728, 6	20, 3

Azərbaycanla İran arasında turistlərin sayının artmasına eyni zamanda iki ölkə arasında ikitərəfli əməkdaşlıq və imzalanan sazişlər təkan vermişdir. 2016-cı ildə iki ölkə arasında biznesmenlərin iştirakı ilə 15 forum, işgüzar görüş və sərgi keçirilmişdir. 2017-ci ilin əvvəlindən viza rejiminin sadələşdirilməsi nəticəsində İran vətəndaşları elektron vizaları 3 gün ərzində ala bilirlər [5]. Azərbaycanın Statistika Komitəsinin göstəricilərinə əsasən 2015-ci ildə 959 min nəfər (48%) xarici turist ölkəyə hava, 660 min nəfər (33%) quru və 377 min nəfər (19%) digər nəqliyyat vasitələrindən istifadə edərək daxil olmuşlar. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, quru sərhədlərini keçən turistlərin əksəriyyəti İran və Gürcüstandan gələnlərdir.

Beyləqan, İmişli və Biləsuvar rayonları sərhədyanı rayonlar hesab olunur və eyni zamanda İranla sərhəd-keçid məntəqəsi də Biləsuvar rayonunun ərazisində yerləşir. Hər üç rayon düzən relyefə malik olub, okean səviyyəsindən aşağıda yerləşərək, Mil və Muğan düzənliklərinin ərazisini əhatə edir. Ərazi üçün quraq yarımsəhra və quru çöl iqlimi xarakterik olub, əsasən kənd təsərrüfatı rayonları hesab olunur və rayonların cənub qurtaracağı boyu Araz çayı axır. Nəqliyyat əsasən avtomobil və dəmiryol nəqliyyatı ilə xarakterizə olunur, lakin su nəqliyyatının da inkişaf perspektivləri vardır.

Aran iqtisadi rayonu (rayonlar bu iqtisadi rayona aiddir) turizm baxımdan o qədər də inkişaf etmiş hesab olunmur. Lakin, buna baxmayaraq, müəyyən turizm növləri var ki, onların bu ərazidə inkişafı mümkündür. Bu cür növlərə həm ənənəvi turizm növləri hesab olunan mədəni-tarixi, dini və s. növləri, həm də qeyri-ənənəvi növlər olan ekoturizm, ovçuluq və balıqçılıq turizmi, trekinq, çip-safari (cippinq), su turizm növləri və s. aid etmək olar

Mədəni-tarixi turizm özündə tarixi, arxeoloji və mədəni obyektləri ziyarət etmək yolu ilə regionun tarixi ilə tanışlığı birləşdirir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Beyləqan rayonunun Kəbirli kəndində dünya əhəmiyyətli 1 arxeoloji abidə (Örənqala – yaşayış yeri), eyni zamanda Beyləqan rayonu ərazisində 8, İmişli rayonunda 9 və Biləsuvar rayonunda 8 respublika əhəmiyyətli arxeoloji abidə və yerli əhəmiyyətli abidələr mövcuddur. Nəzərə alsaq ki, sərhədyanı Ərdəbil ostanının əhalisi əsasən azərbaycanlılardır, onlar üçün bu obyektlərlə tanışlıq maraq doğura bilərdi.

Bu rayonlar ərazisində inkişafı mümkün olan perspektiv turizm növlərindən biri də dini turizm hesab oluna bilər. Bu ərazidə yaşayan əhali islam dininə sitayiş edir, buna görə də burada kifayət qədər dini ziyarətgah, məscid və pir mövcuddur. Bu dini obyektlər arasında Beyləqan rayonunda yerləşən Peyğəmbər Həzrəti Cərcis ziyarətgahını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ziyarətgah Həzrəti Cərcisin qəbri ilə əlaqəli olub, Azərbaycanda yeganə peyğəmbər qəbridir. Bundan əlavə burada Seyid Ağa, Seyid Əminə Xatun, Seyid Xırda [7] və digər pirlər yerləşir.

Təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin inkişafı ilk növbədə ətraf mühitin vəziyyətinə neqativ təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq, son illər həm dünyada, həm də Azərbaycanda turizmin ən perspektivli növlərindən biri ekoturizm hesab olunur. Bu ərazilərin əsasən səhra və yarımsəhra landşaftına malik olduğunu nəzərə alsaq, onlar əslində ekoturizm üçün yararsız hesab oluna bilər, amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazilər Kür və Araz çayının sahillərində yerləşir və bununla əlaqədar olaraq sahil ərazilərdə də olsa özünəməxsus flora (ağyarpaq qovaq, söyüd, iydə, tut və s.) və fauna (oxatan kirpi, çöl donuzu, canavar, bayquş və s.) aləminə malik olan tuqay meşələrinə rast gəlinir. Bu ərazilərin bataqlıq və su-bataqlıq ərazilərə malik olması faktı burada bir çox quş növlərinin (kəklik, göyərçin, qırqovul, sığırçin və s.) məskunlaşmasına və qışlamasına şərait yaradır. Bu da öz növbəsində ornitoloji turizmin (birdwatching) inkişafına təkan verə bilər. Bu ərazilər eyni zamanda müxtəlif trekinq və veloturların inkişafı üçün perspektivlərə malikdir. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Beyləqan rayonu ərazisinə su-bataqlıq ərazilərini və bu ərazilər

üçün xarakterik olan flora və fauna nümunələrinin mühafizə olunduğu Ağgöl milli parkının bir hissəsi düşür və burada bir neçə ekoloji marşrut işlənib hazırlanmışdır.

Bu rayonlar ərazisindən Kür, Araz və Boharıçay axır və ərazidə bataqlıq əraziləri və kiçik göllərə rast gəlinir. Bu balıqçılıq turizminin inkişafına şərait yaradır. Əlbəttə ki, balıqçılıq turizminin həyata keçirilməsi üçün xüsusi icazənin alınması və mövsümün nəzərə alınması vacib şərtlərdən biridir. Eyni zamanda müvafiq icazə əsasında bu ərazidə məskunlaşan bəzi heyvan və quş növlərinə ov həyata keçirmək mümkündür. Cip-safari yoldankənar avtomobillərdə həyata keçirilən və gündən-günə populyarlaşan turizm növlərindəndir. Bu növ Misir, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və bəzi Afrika ölkələrində kifayət qədər məşhurdur. Bu turizm növünün yaxşı yol infrastrukturunu tələb etmədiyini və əsas etibarilə vəhşi və çətin keçilən ərazilərdə həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, bu sərhədyanı ərazilərdə onun inkişafını mümkün edir.

Bütün yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycanla İran arasında mehriban qonşuluq əlaqələri, ümumi mədəniyyət, dil və din bu ölkələr arasında yerləşən sərhədyanı bölgələrdə turizmin inkişafına təkan verə bilər. Bunun üçün eyni zamanda hazırda mövcud potensialdan qat-qat aşağı səviyyədə inkişaf edən ticarət dövrüyyəsini artırmaq, sərhədyanı ərazilərdə azad ticarət zonaları yaratmaq və özəl sektorun daha çox cəlb olunması yolu ilə ikitərəfli investisiya qoyuluşuna artırmaq tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Turizm haqqında qanun, 1999
2. Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında Azərbaycan Respublikasının, 1991-ci il 9 dekabr tarixli 13 nömrəli Qanunu
3. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016, 100 səh.
4. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin illik HESABATI – 2016. Bakı, Zerdabi-Nəşr MMC, 2017, 120 səh.
5. Azərbaycan-İran əməkdaşlığı: əsasistiqamətlərvəimkanlar, Redaktorlar: Dr. Cavid Vəliyev və Dr. Məsiəğa Məhəmmədi, Bakı-2018, 204 səh.
6. Stat.gov.az
7. <http://www.beyleqan-ih.gov.az>
8. <http://www.mfa.gov.az>

ABSTRACT

The 21st century is the period of rapid development of all spheres of activity of the person. An exception is not tourism. In recent years there was a huge number of forms and types of tourism. One of perspective is tourism in border areas. The openness of borders between two countries (on the example of Azerbaijan and Iran) can contribute to the development of border areas. It is possible to carry the regions of Azerbaijan, border with Iran, to such areas as Beylyagan, Imishli and Bilyasuvar. Development of tourism will lead to the general social and economic development of these administrative regions.

РЕЗЮМЕ

XXI век является периодом стремительного развития всех сфер жизнедеятельности человека. Исключением не является туризм. В последние годы появилось огромное количество форм и видов туризма. Одним из перспективных является туризм в приграничных регионах. Открытость границ между двумя странами (на примере Азербайджана и Ирана) может способствовать развитию приграничных районов. К таким районам можно отнести приграничные с Ираном районы Азербайджана как Бейляган, Имишли и Билясувар. Развитие туризма приведет к общему социально-экономическому развитию этих административных районов.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiiyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

CAVADXAN QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi
cavadxan.yusifoglu@mail.ru

FLORA ƏLƏSKƏROVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
flora_aleskerova@mail.ru

SƏDAQƏT ƏHMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti
sedaqet.ahmedova2016@mail.ru

UOT:332.14

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINDA DAVAMLI İSTEHSAL VƏ İQTİSADİ ARTIM MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *sosial-iqtisadi inkişaf, regional siyasət, ərzaq məhsulları, daxili imkanlar, yerli istehsal, daxili bazar, qeyri-ərzaq məhsulları və s.*

Key words: *socio-economic development, regional policy, food products, domestic opportunities, domestic production, domestic market, non-food products, etc.*

Ключевые слова: *социально-экономическое развитие, региональная политика, продукты питания, внутренние возможности, отечественное производство, непродовольственные товары и т.д.*

İqtisadi artım və ictimai rifah məsələləri iqtisad elmi və digər sosial mahiyyətli tədqiqat sahələri tərəfindən araşdırılmış, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və bir problem olaraq öyrənilmişdir. Mahiyyət etibarı ilə hər iki anlayış makroiqtisadi önəm daşımaqla, ölkənin sosial siyasətinin və iqtisadi gücünün mühüm ifadəsi kimi çıxış etməkdədir. Q.İ.Libman və O.K.Filatovun tərtibçiliyi ilə 1989-cu ildə ASE-də nəşr olunan Qısa İqtisadi Lüğətdə iqtisadi artıma istehsal və qeyri-istehsal istehlakı məqsədilə məhsul istehsalının və xidmətlərin çoxaldılması kimi yanaşılır (4, s. 92). Buradan da görüldüyü kimi, iqtisadi artım cəmiyyətin artan tələbatlarının dolğun təmin edilməsinə hesablanıb və istehsalla istehlak arasındakı tənzimlənməyə xidmət etməklə, əmtəə və xidmətlərin arasıkəsilməzliyini hədəfləməkdədir.

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent S.A.İbadovun müəllifliyi ilə 2009-cu ildə işıq üzü görən “İqtisadiyyat” (İqtisadi nəzəriyyə) adlı dərslikdə iqtisadi artım istehsal olunan istehsal amillərini artırmaqla, yaxud texnika və texnologiyayı təkmilləşdirməklə adambaşına düşən ümumi milli məhsulu artırmaq, istehsal olunmuş olunmuş əmtəə və xidmətlərin kəmiyyətinin istehlak olunmuş əmtəə və xidmətlərin kəmiyyətindən çox olması kimi göstərilmişdir (1, s. 373). Bütün dövrlər üçün aktual olan bu yanaşma istehsalın tələbat qarşısındakı dayanıqlılığının ifadəsini özündə əks etdirməkdədir.

Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimləri, iqtisadi üzrə fəlsəfə doktorları O.Q. Məmmədlinin və F.İ.İsmayılovun həm müəllifliyi ilə 2007-ci ildə nəşr olunan “İqtisadi nəzəriyyə” adlı dərslikdə göstərilir ki, iqtisadi artım bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki göstərici ilə müəyyən edilir. Müəyyən dövr ərzində:

- real ümummilli və ya xalis milli məhsulun artması:

- hər nəfərə düşən real ümummilli məhsulun və ya xalis milli məhsulun artması (2, s. 473).

Makroiqtisadi proseslərin inkişafındakı göstəricilərin artım dinamikasını ifadə edən bu anlayışlar ölkələrin iqtisadi perspektivliyinin davamlılığını nəzərdə tutmaqdadır.

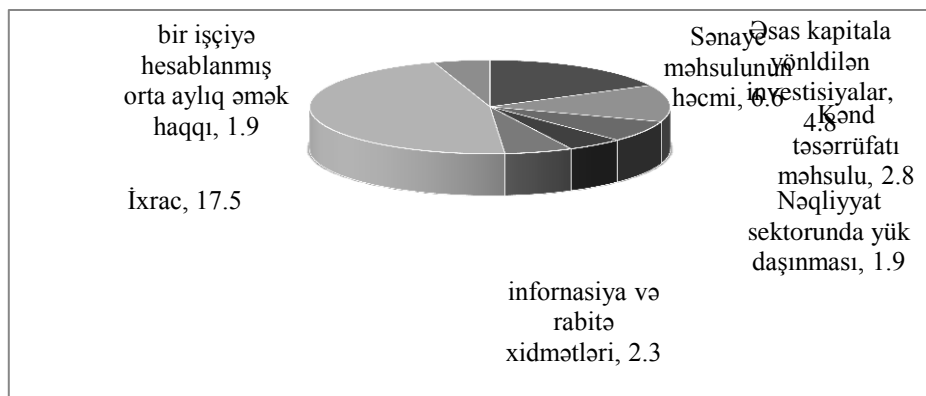
Ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin mühüm tərkib hissəsi və hərəkətverici qüvvəsi olan bu anlayışlar milli iqtisadi inkişafda strateji əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi artım bir-birini əvəz edən illər

üzrə əhalinin tələbatının ödənilməsi sahəsində məhsul və xidmətlərin çox və keyfiyyətli istehsal olunmasını ifadə edir. Yəni burada əldə olunan makroiqtisadi göstəricilərin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət tərəflərini qeyd etmək lazımdır. Əsas makroiqtisadi göstəricilər olan Ümumi Milli Məhsulun və ya Xalis Milli Məhsulun əvvəlki dövrlə nisbətə fəzilət artımı və ya onların adambaşına düşən həcmnin çoxalması iqtisadi artımın əsas göstəriciləri olaraq qeyd edilə bilər. Təbii ki, bunlar isə özündə həm də makroiqtisadi mahiyyət kəsb etməklə ictimai rifahın daha da yaxşılaşmasına xidmət edən əsas amillərdir. Çünki, ictimai rifah öz sosial-iqtisadi mahiyyətinə görə əhalinin yaşayışında xoş güzəran, firavanlıq, bolluq və rahatlıq göstəricilərinin özünə yer tapmasını ifadə edir. Daha geniş mənada desək, ictimai rifah anlayışındakı “ictimai” sözü cəmiyyətə xas olduğu və çoxluğu ifadə etdiyi üçün daha çox xalqın rifahına çalışma imkanlarını özündə əks etdirməkdədir.

Müasir müstəqillik illərində ölkə iqtisadiyyatının islahatlarla müşayiət edilən prioritetlərinin müəyyən edilməsi çoxşaxəliliyə əsaslanan proseslərin də davamlılığına zərurət yaratmışdır. Qeyri-neft sektorunun inkişaf məqsədləri ilə daha da sürətlənən bu proseslər milli iqtisadiyyat üzrə perspektivliyin əhəmiyyətini yüksəltmişdir. Təbii ki, bunlar sosiallaşan iqtisadiyyat fonunda iqtisadiyyatın milli mahiyyətinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda onun regional təsirinin güclənməsinə zərurət yaratmaqda idi. Adından da göründüyü kimi, sosiallaşan iqtisadiyyat cəmiyyətin artmaqda olan tələbatının ifadə oluna bildiyi, insanların təhsilinin, sağlamlığının, dünyagörüşünün, mədəni keyfiyyətlərinin təmin edildiyi, ölkənin elmi-texniki inkişafı ilə müşayiət edilən iqtisadiyyatın səmərəlilik göstəricisidir (3, s. 31).

Çox mühüm strateji amillərin məcmusundan ibarət olan bu tədbirlər bütün regionlar kimi milli iqtisadi inkişafdakı çevikliyi ilə seçilən Naxçıvan Muxtar Respublikasının istehsal potensialının daha da güclənməsinə xidmət etməkdədir. Azərbaycanda iqtisadiyyatın sosiallaşma proseslərinə köklənməsi onun bu istiqamətdəki təsir imkanlarını da artırmışdır. Xüsusilə, əsas hədəf kimi müəyyənləşdirilən məqsədlər yerli istehsal hesabına daxili bazarın qorunması və artan tələbatların qarşılınması məsələlərini daha da stimullaşdırmışdır.

2018-ci ilin yanvar-iyun aylarında Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadiyyatın sahələri üzrə artım haqqında məlumat (dəfə)

İqtisadi hadisə və proseslərin keyfiyyətcə yeni mərhələsinin başlanması muxtar respublikanın müasir inkişaf mənzərəsində özünü göstərməkdədir. Geridə qalan illərin sosial-iqtisadi potensialı hesabına makroiqtisadi inkişafın daha sürətlənməsinə imkanlar açan tədbirlər cari ilin birinci yarısında da muxtar respublikada iqtisadi artım göstəricilərinə çevirilmişdir. Belə ki, yanvar-iyun aylarında muxtar respublikada iqtisadiyyatın bütün sahələrində artım qeydə alınmışdır. Həmin artım əsas makroiqtisadi göstərici olan Ümumi Daxili Məhsulun həcmində 1 milyard 246 milyon 624 min 700 manatla ifadə edilmişdir ki, bu da 2008-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 4 dəfə çoxdur. Əlbəttə ki, bu, iqtisadi artımla müşayiət olunan ictimai rifah göstəricilərini də özündə əks etdirməkdədir. 10 il əvvəlki müvafiq göstəriciləri ilə anoloji müqayisəni apardıqda aydın olur ki, müvafiq illər üzrə ÜDM-nin hər bir nəfərə düşən həcmi 3, 4 dəfə artaraq 2748, 3 manata çatmışdır (5). Təbii ki, bunlar iqtisadiyyatın sosial mahiyyətinin daha da yüksək olması ilə xarakterizə olunur ki, bu da aşağıdakı şəklin məlumatlarında ifadə edilməkdədir:

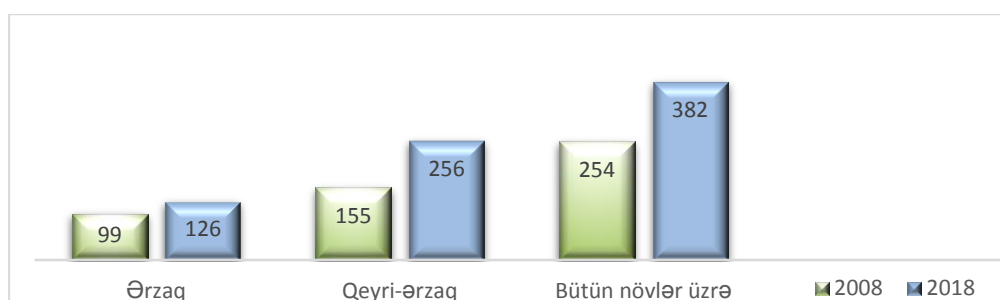
Şəkilin məlumatlarından da göründüyü kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi artımın təmin edilməsi dinamik xarakter daşıyır və istehsalın fasiləsizliyi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Burada

istehsalın hədəflənən səviyyəsi qeyd olunan göstəricilərlə yanaşı, həm də özündə bir sıra üstünlükləri əks etdirməkdədir. Bunlar daha çox:

- təlabata uyğun məhsul istehsalının stimullaşdırılmasını;
- idxalın məhdudlaşdırılmasını;

-ixracyönlü məhsulların istehsalının stimullaşdırılmasını da əhatə etməkdədir. Muxtar Respublikada mövcud istehsal müəssisələrinin işləkliyinin təmin edilməsi, yenilərinin fəaliyyətə başlaması təbii ki, yalnız fasiləsiz istehsal amilinə xidmət etməkdədir. Sosial-iqtisadi sahələrdə səmərəli tənzimləmə siyasətinin həyata keçirilməsi, qanunvericiliklə müəyyən edilən təşəbbüslərin dəstəklənməsi, iqtisadi idarəetmənin ən çevik və aparıcı qüvvəsi olan sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı muxtar respublikada istehsalın təlabat qarşısındakı dayanıqlığını daha da artırmışdır. 2018-ci ilin yanvar-iyun aylarında muxtar respublikasında istehsal edilən ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarından ibarət istehsal potensialının formalaşması qeyd etdiklərimizi ifadə etməkdədir. Bunu aşağıdakı şəklın məlumatlarından da görmək olar:

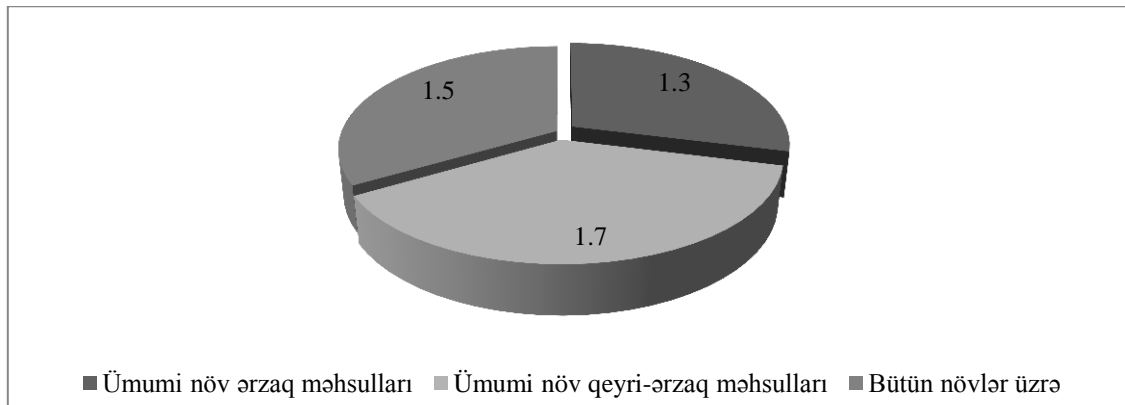
Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümumi məhsul növlərinin istehsalı haqqında məlumat (növlər)

Bu bir həqiqətdir ki, bütün inkişaf etmiş ölkələr təlabatların dolğun qarşılınmasına yönələn məqsədləri gerçəkləşdirə bilən iqtisadiyyat formalaşdırmaqda, onu inkişaf etdirməkdədirlər. Məhz bu baxımdan da qeyd edə bilərik ki, müasir dövrün hətta dünya üzrə aktuallaşan məsələləri içərisində maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin davamlı inkişafı məqsədləri əsas yer tutmaqdadır. Bu, Azərbaycan Respublikasının da prioritetləri içərisində mühüm əhəmiyyətə malik olan amil olaraq qeyd edilə bilər. Bu mənada ölkədə və muxtar respublikada iqtisadi artım və ictimai rifah məsələlərinə regionların sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində dövlət siyasətinin çox zəruri tərkib hissəsi olaraq yanaşılır. İqtisadiyyatın sahə strukturu üzrə hüquqi və iqtisadi tənzimlənmə siyasətinin həyata keçirilməsi ayrı-ayrı aparıcı sahələr üzrə artım dinamikası üçün təsisatlar yaratmış və bu, özünü ÜDM-nin strukturunun təşəkkülü ilə ifadə etməkdədir.

Azərbaycanda milli iqtisadi quruculuq proseslərinin davamlılığı və perspektivliyi onun regionlarında istehsal infrastrukturunun daha da güclənməsinə imkanlar açmışdır. Nəticədə isə bütün iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində islahatlarla müşayiət edilən potensial yaradılmışdır. Təbii ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da milli iqtisadiyyatın perspektivləri əsas götürülərək iqtisadi islahatların vəziyyəti və sosial dayanıqlılığın əsasları diqqətdə saxlanılmış və əhalinin rihaf göstəriciləri daha da artmışdır. İqtisadi artım və ictimai rifahın mühüm göstəricilərindən birini əhalinin ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsindən ibarət dayanıqlı sosial-iqtisadi siyasətin səmərəli təşkili və idarə olunması təşkil etməkdədir. Təhlillər göstərir ki, muxtar respublikada son 10 ildə ümumi ərzaq məhsullarının istehsal həcmi 1, 3 dəfə artmışdır ki, bu da iqtisadiyyatın sosiallaşma sahəsindəki çevikliyini göstərməkdədir. Bu artım dinamikası ümumi qeyri-ərzaq məhsullarının istehsal həcmində 1, 7 dəfə, bütün növlər üzrə istehsal olunan məhsulların istehsal həcmində 1, 5 dəfə təşkil etmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümumi məhsul növləri istehsalını artırması haqqında məlumat (dəfə)

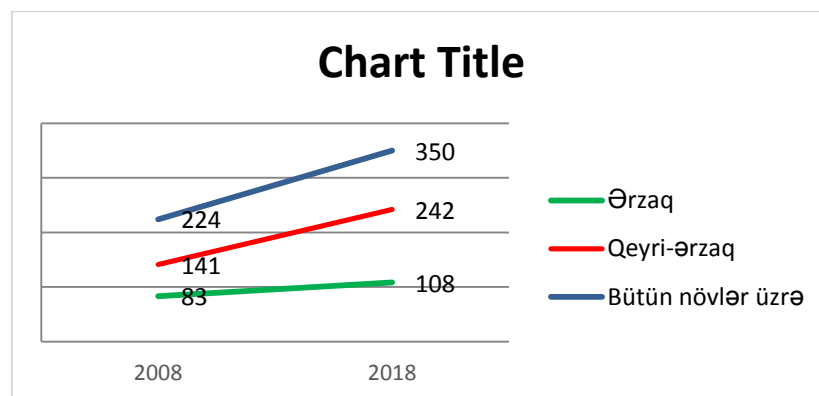

Bu potensial eyni zamanda özündə ölkə iqtisadiyyatının prioritetlərinə aid olmaqla, bir sıra strateji xüsusiyyətləri də daşımaqdadır. Bu da məhz:

- regionların istehsal gücünün artırılması və bu sahədə davam edən islahatların perspektivliyinin diqqətdə saxlanması ilə;
- ölkə iqtisadiyyatındakı yaradıcı təşəbbüslərin dayanıqlı bazasının daha da gücləndirilməsinə dəstəklə;
- səmərəli regional iqtisadi siyasətin məhsuldarlığa söykənən nəticələri ilə;
- ardıcıl dövlət proqramlarının icrası fonunda səmərəli məşğulluq siyasətinin müəyyənləşdirilməsilə;
- təbii ki, blokadanın təhdidləri və təsirlərinin minimuma endirilməsilə daha da aktuallaşmaqdadır.

Sadalananların hər birini özündə əks etdirən Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafındakı göstəricilərin əsas xüsusiyyətlərindən olan və hazırkı dövrdə çox yüksək mahiyyəti ilə fərqlənən tədbirlərdən biri kimi yerli imkanlar hesabına istehsalın fasiləsizliyini, davamlılığını və təşəkkülünü qeyd edə bilərik. Bu, iqtisadiyyatın dayanıqlığının, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin, iqtisadi proseslərin pozitivliyinin göstəricisi olaraq çıxış etməkdədir. Məlumdur ki, əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı muxtar respublikada uğurla icra edilmiş və əldə edilən artım göstəriciləri bu istiqamətdəki tədbirlərin hazırda da davam etdirilməsinin nəticəsidir. Bunu aşağıdakı şəklin məlumatları da göstərməkdədir:

Naxçıvan Muxtar Respublikasında daxili imkanlar hesabına istehsal olunan məhsul növləri haqqında məlumat (növlər)

Şəkildən də görüldüyü kimi muxtar respublikada yerli imkanlar hesabına istehsalın təşkili və idarə olunması istiqamətində mühüm potensial mövcuddur və bu, strateji mahiyyət kəsb etməkdədir. Tərtib edilən şəkildə də bir daha, muxtar respublikada əhalinin yaşayış tərzinin, onun firavanlığının və dövlət qayğısı ilə əhatə olunmasının ən gerçək ifadəsi öz əksini tapmışdır. Yəni sosiallaşan iqtisadiyyat üçün resurs bolluğu var. 2008-2018-ci illər üzrə artım dinamikasının müqayisəsini aparanda aydın olur ki, yerli imkanlar hesabına ərzaq məhsullarının istehsalı 1, 3 dəfə, qeyri-ərzaq məhsullarının istehsalı 1, 7 dəfə, bütün növlər üzrə məhsul istehsalının həcmi isə 1, 6 dəfə artmışdır.

Bu göstəricilər bütün tərəflərlə yanaşı əhali gəlirlərinin artımındakı davamlılığını da ifadə etməkdədir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin gəlirləri bir il öncəyə nisbətən 1, 1 faiz artaraq 1 milyard 845 milyon 812 min 200 manata, onun hər bir nəfərə düşən məbləği isə 4 min 93 manat təşkil etmişdir (5). Bu dinamika bir daha göstərir ki, dünyada cərəyan edən siyasi, iqtisadi, hərbi sahələr də daxil olmaqla, çox istiqamətli böhranlar ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına öz neqativ təsirlərini göstərə bilməmiş və bu gücdə muxtar respublikamızın da böyük istehsal təsiri hesabına formalaşan təkmil regional iqtisadi siyasətinin yüksək əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. İbadov S. A. İqtisadi nəzəriyyə, Dərslik, Bakı, Şərq-Qərb, 2009, 414 s.
2. Məmmədli O. Q., İsmayılov F. İ. İqtisadi nəzəriyyə, Bakı, MBM, 2007, 800 s.
3. Qasimov C.Y., Ələsgərova F.Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı: tarixilik və müasirlik (dərs vəsaiti), Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 186 s.
4. Q.İ.Libman., O.K.Filatovun tərtibçiliyi ilə Qısa iqtisadi lüğət, Bakı, ASE, 1989, 359 s.
5. <http://www.statistika.nmr.az/>

ABSTRACT

Cavadkhan Gasimov, Flora Aleskerova, Sadagat Ahmedova

CONTINUOUS PRODUCTION AND ECONOMIC GROWTH ISSUES IN THE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article provides information on the scientific justification of economic growth and social well-being, which has become a more urgent issue in the contemporary era. There were mentioned the development of economic events and processes on the background of ongoing reforms in the Azerbaijan Republic. On the background of the effective regional policy of the country, there was discussed the potential of the socio-economic development of the Nakhchivan Autonomous Republic and there were highlighted the opportunities for non-productivity production. It was pointed out that the above-mentioned factors stimulated domestic production in the autonomous republic, which was able to express itself in the production of food and non-food products by showing itself in the protection of the domestic market.

РЕЗЮМЕ

Джавадхан Гасымов, Флора Алескерова, Седагет Ахмедова

НЕПРЕРЫВНОЕ ПРОИЗВОДСТВО И ВОПРОСЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА И СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье представлена информация о научном обосновании экономического роста и социального благополучия, которое стало более актуальным вопросом в современной эпохе. Большое внимание было уделено тому факту, что Азербайджанская Республика развивается. На фоне эффективной региональной политики Нахчыванской Автономной Республики были также возможности для производства без производства. Было указано, что вышеупомянутые факторы стимулировали отечественное производство на местном рынке, которое способно выразить себя в производстве продуктов питания и непродовольственных товаров.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

AMAR QASIMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ammarhuseyn@yahoo.com

UOT:334.72

ƏHALİNİN MƏŞĞULLUĞUNUN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN ROLU

Açar sözlər: *Sahibkarlıq fəaliyyəti, iqtisadi idarəetmə, istehsal münasibətləri, kiçik sahibkarlıq, məşğuliyyət*

Key words: *business activity, economic management, production relations, small entrepreneurship, employment*

Ключевые слова: *предпринимательская деятельность, экономическое управление, производственные отношения, малое предпринимательство, занятость*

XX əsrin 90- cı illərinin əvvəllərindən ölkəmizdə bazar sisteminin əsası olan azad sahibkarlığın ilkin təzahür formaları meydana gəlmiş və inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisad elminin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olub, bazar təsərrüfatının mühüm aparıcı qüvvəsi hesab edilir. Dünya təsərrüfatçılıq təcrübəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin qərarlaşması əsasən orta əsrlərə təsadüf etmiş, kapitalizmin yaranması ilə daha da inkişaf etməyə başlamış və hal-hazırda özünün yüksək bir mərhələsinə gəlib çatmışdır.

Bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin məzmununun öyrənilməsi ilk əvvəl onu həyata keçirən sahibkar anlayışı ilə başlayır. Bu gün sahibkar dedikdə, iqtisadi yaradıcı, təşkilati qabiliyyətlərə, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində düzgün qərar qəbul etməyə, ağıllı risk etməyə qadir olub iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən təşəbbüskar insanlar başa düşülür.

Sahibkarlıq iqtisadi münasibətlərin konkret təzahür forması olub, cəmiyyətin maddi və mənəvi potensialının artmasına zəmin yaradır. Sahibkarlıq fəaliyyəti daha çox iqtisadi azadlıqla-sahibkar azadlığı və qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələri ilə bir başa bağlıdır. Bu azadlıqlar sahibkarlara iqtisadi resurslara malik olmaq və bu əsasda müəyyən məhsul istehsalını və xidmət göstərilməsini təşkil etmək, kommersiya fəaliyyəti göstərmək, öz tərəf müqabillərini tapmaq və müqavilələr bağlamaq, maliyyə, kredit, investisiya əməliyyatlarını aparmaq, azad rəqabətə qoşulmaq imkanı verir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin miqyasına görə aşağıdakı formaları var:

- a) kiçik sahibkarlıq;
- b) orta sahibkarlıq;
- c) iri sahibkarlıq.

Hər bir bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlət kiçik və orta sahibkarlıq üçün müxtəlif güzəştlər və imtiyazlar sistemi tətbiq edir. Bu imtiyazlar və güzəştlər sistemi əhalinin, əsasən də onun maddi imkanı məhdud olan hissəsinin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsinə stimül yaratmaq məqsədi daşıyır.

Kiçik və orta sahibkarlıq azad bazar iqtisadiyyatının ən yükək elementlərindən biri olmaqla aşağıdakı mühüm funksiyaları yerinə yetirir:

1. İqtisadiyyatın lazımı çevikliyi, istehsalın ixtisaslaşmasını və kooperativləşməsini təmin edir ki, bu da iqtisadi səmərəliliyi şərtləndirir.

2. İstehsal sahələrindəki yaranmış geriləmələri tezliklə aradan qaldırır, elmi-texniki yenilikləri istehsala daha tez tətbiq edir və çəkdiyi xərci qısa müddətdə çıxarır.

3. Bazar iqtisadiyyatı üçün lazım olan rəqabət mühitini yaradır və antiinhisarçı rolunu oynayır, bazar konyukturasının dəyişilməsinə tez bir zamanda reaksiya verir.

4. Elə sağlam işgüzarlıq mühiti yaradır ki, bunsuz şəxsi marağa və istehsalçıların təşəbbüsünə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı mümkün deyil.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübələri göstərir ki, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsində, Milli iqtisadiyyatın inkişafında kiçik və orta sahibkarlığın əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Sahibkarlıq formalarının xüsusilə də kiçik sahibkarlığın inkişafı, mülkiyyət formalarının təşəkkülü və inkişafına azad rəqabətə, yeni ideyaların və ixtiraların istehsala tətbiqinə əhalinin məşğulluğunun yüksəldilməsinə zəmin yaratmaqla cəmiyyətdə sosial gərginliyin aradan qaldırılmasına həlledici təsir göstərir. Dünya təcrübəsini nəzərə almaqla demək olar ki, bunun üçün Dövlət Mülkiyyətinin Özəlləşdirilməsi proqramına uyğun olaraq kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün möhkəm hüquqi baza yaradılmalıdır.(2-s.150)

İnkişaf etmiş bazar ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlət tərəfindən xüsusi mülkiyyət hüququnun müdafiəsi və bağlanmış sazişlərin icrasının təmin edilməsi normal sahibkarlıq fəaliyyətinin ən zəruri ilkin şərtləridir və bu sahədə dövlətin vacib funksiyalarından biridir.

Yeni iqtisadi sistem – müasir bazar iqtisadiyyatı qurmaq vəzifəsini qarşısına ali məqsəd kimi qoymuş ölkələrdə, o cümlədən respublikamızda sahibkarlığın hüquqi bazasının formalaşdırılması sahəsində dünya təcrübəsinə və ölkəmizin spesifik şəraitinə əsaslanaraq keçid iqtisadiyyatı dövründə Milli Məclis tərəfindən iqtisadi islahatlarla bağlı 100-dən yuxarı qanun, müvafiq qanunvericilik sənədləri qəbul edilmişdir ki, bunların da xeyli hissəsi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bu və ya digər səviyyədə əlaqədardır.

Ölkəmizdə işgüzar fəaliyyətlə bağlı baza xarakterli qanunlardan biri “Sahibkarlıq fəaliyyəti” haqqında qanundur. Bu hüquqi sənəd Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın prinsiplərini, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, həmçinin onların məsuliyyətlərini müəyyən edir, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsinin və həvəsləndirilməsinin forma və üsullarını açıqlayır, sahibkarların dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir. Bu qanun həmçinin bütün mülkiyyət formalarının bərabərliyi, müstəqil olaraq işgüzar fəaliyyət sahəsinin seçilməsi və iqtisadi qərarlar qəbul edilməsi əsasında təşəbbüskarlığın və işgüzarlığın geniş təzahür etməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin başlıca məqsədi dövlətin, cəmiyyətin və əhalinin mənafeyini müdafiə etməkdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalçı və istehlakçının hüquqlarının qorunması, ölkədə qayda-qanun və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi kimi ciddi vəzifələr dövlətə həvalə olunur. Bu isə milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və azad sahibkarlığın inkişafı üçün əsasdır.

Həmçinin sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir edən hər cür bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması, onların fəaliyyətinə təsirlərin heçə endirilməsi bu sahədə dövlət tənzimlənməsinin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Müasir şəraitdə məşğulluq dövlətin sosial iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla, xalqın rifah səviyyəsini və iqtisadiyyatın artım sürətini əks etdirən ən mühüm göstəricilərdən biridir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində keçidlə əlaqədar olaraq, respublikamızda aparılan radikal iqtisadi islahatlar məşğulluğun yeni prinsiplərini doğurmuşdur. Bu prinsiplər bazar münasibətlərinin reallaşmasını əks etdirir. (3-s.125)

Məlumdur ki, insanlar özlərinin yaradıcı istehsal və ya əmək fəaliyyətləri üzərində sərbəst sərəncam vermək hüququna malikdirlər. Onların həmçinin fəaliyyət növü, peşə, məşğulluq və iş yerlərini sərbəst seçmək hüquqları da vardır. İnsanların həm xüsusi, ictimai faydalı əməklə məşğul olması, işləməsi, onların inzibati, cinayət və başqa məsuliyyətə cəlb olunmasına əsas ola bilməz. Qanunvericilikdə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, onların əmək prosesinə məcburi cəlb edilməsinə yol verilmir. Vətəndaşlar məşğulluq növünü, iş yerini, əmək rejimini yenidən seçmək, ixtisasların artırılmasına dair pulsuz məsləhətlər almaq hüququna malikdirlər. Ölkəmizdə yeni iqtisadi münasibətlərə keçid ilə bağlı həyata keçirilən islahatlar, istehsal vasitələrinin özəlləşdirilməsi, həmçinin ölkə üzrə işçi qüvvəsinin hərəkətinin sərbəstləşdirilməsi, istənilən yerdə yaşamaq hüququnun təmin edilməsi və.s məsələlər məşğulluğun səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev 27 fevral 2014- cü il tarixdə “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2014-2018- ci illər) –nın təsdiq edilməsi haqqında” Fərman imzalanmışdır. Bu Dövlət Proqramında qeyd olunur : “Proqramın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının rayonlarında mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın ayrı –ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin dahada

genişləndirilməsinə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin dahada yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun səviyyəsinin, xüsusən gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunun artırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsinə nail olmaqdır”. Beləliklə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ.H.Əliyevin iqtisadi platformasının mühüm istiqamətlərindən birini də, ölkədə tam məşğulluğun təmin edilməsi və işsizlik probleminin həlli təşkil edir.

Bu istiqamətdə ölkədə həyata keçirilən əməli tədbirlər nəticəsində əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması və ölkə vətəndaşlarının rifahının dahada yaxşılaşdırılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq, ölkəmizdə sahibkarlığın genişləndirilməsi və iqtisadiyyatda rolunun artırılması, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması tədbirləri sistemli və ardıcıl olaraq davam etdirilir. Ötən dövr ərzində sahibkarlığa dövlət dəstəyi tədbirləri nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin sayı son 15 il ərzində 4, 3 dəfə artıb, ümumi daxili məhsulda özəl sektorun xüsusi çəkisi 80 faizi, məşğulluqda payı isə 75 faizi ötüb.

Bütün bunları, eləcə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə müəyyən edilmiş hədəfləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında” 2017-ci il 28 dekabr tarixli Fərman imzalayıb. Fərmana əsasən, İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində publik hüquqi şəxs statuslu Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi yaradılıb (2-s.210).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi qarşısında qoyulan əsas vəzifə ölkədə kiçik və orta sahibkarların iqtisadiyyatda rolunun və əhəmiyyətinin, rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, inkişafının dəstəklənməsi, kiçik və orta sahibkarlara xidmətlərin göstərilməsi, dövlət orqanları və təşkilatlarının bu sahədə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, kiçik və orta sahibkarlar sferasında dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması, dövlət dəstəyi sahəsində qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin tətbiq edilməsidir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı nəinki ölkə iqtisadiyyatının inkişafı amilləri, həm də cəmiyyətin sosial-siyasi sabitliyini təmin edən amildir. Kiçik və orta sahibkarlığı inkişafının əhalinin məşğulluğunun artırılmasında əhəmiyyətli, həlledici rol oynadığı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi ilə sübut edilmişdir.

Bu gün özünün sosial –iqtisadi inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasında həlli vacib məsələlərdən biri regionlarda sahibkarlığın inkişafını sürətləndirməklə, oradakı əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın davamlı inkişafına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə, ölkədə işsizliyin və yoxsulluğun azalmasına nail olmaqdan ibarətdir. Bu istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi, regionların iqtisadi inkişafında mövcud olan kəskin fərqlərin aradan qaldırılmasını və regional tarazlığın əldə olunmasını təmin etməklə yanaşı, onların iqtisadi gücünü artırır və sosial problemlərin həllini sürətləndirir.

Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan dövlətlərin, həmçinin respublikamızın təcrübəsi kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı ilə əhalinin məşğulluq səviyyəsi arasında birbaşa əlaqənin olduğunu göstərir. Kiçik və orta sahibkarlığın miqdarının mütləq və nisbi artımı birbaşa olaraq məşğulluğun artımına gətirib çıxarır.

Fikirimizcə, yuxarıda qeyd edilələrə rəğmən aşağıdakı nəticələr gəlmək olar:

- əhalinin məşğulluğunun yüksəldilməsinin ən səmərəli vasitələrindən biri kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsidir;
- xüsusilə də iqtisadi böhranlar zamanı meydana çıxan sosial iqtisadi problemlərin, xüsusilə də işsizliyin aradan qaldırılmasında kiçik və orta sahibkarlığın müstəsna rolu vardır;
- əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu sahəsində baş verən dəyişikliklər bazar iqtisadiyyatının mahiyyətindən irəli gələn şərtlərdə biri olmaqla çoxsahəli iqtisadiyyatın təşəkkülü ilə sıx əlaqədardır;

ƏDƏBİYYAT

1. 2008- 2015- ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı, Bakı, 25 yanvar, 2009
2. T. Abbasov Naxçıvan MR-da aqrar bazar: Konseptual əsaslar və inkişaf istiqamətləri, Naxçıvan, 2015, 304 səh.
3. S. Salahov Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri, Bakı, Nurlar, 2004 564 səh.
4. Qasimov C.Y. Aqrar sektorda məşğulluq probleminin həlli. Monoqrafiya. Bakı: ADPU- nun mətbəəsi, 2014, 174 s.
5. İbrahimov Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri, Bakı, 2002. 210 səh.
6. Azərbaycan Respublikası regionların sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2014- 2018- ci illər)”. Bakı: 2014, 700 s.
7. <http://az.trend.az/business/economy/2485849.html>

ABSTRACT

AMAR QASIMOV

THE ROLE OF SMALL AND MEDIUM BUSINESS IN EMPLOYMENT OF POPULATION

The article deals about the importance of small and medium-sized business and their impact on the employment of the population. The role and economic essence of entrepreneurial activity in this area is emphasized. It was argued that employment was closely linked with the development of small and medium enterprises. It is told about the legal and economic regulation policy of the state in the development of entrepreneurship and the importance of the laws and decrees signed in this area. Has been highlighted about the role of small and medium-sized businesses and the level of employment in the development of the national economy by using the experience of developed countries. Has been described extensively the one of the crucial issues in the Azerbaijan Republic is the ways of accelerating the development of entrepreneurship in the regions, the sustainable development of the economy through efficient use of natural and economic potential, increasing the level of employment of the population and to achieve unemployment and poverty reduction in the country. The importance of the basic nature of business activities in our country is mentioned.

РЕЗЮМЕ

АМАР КАСУМОВ

РОЛЬ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ

В статье широко повествуется о значимости малого и среднего предпринимательства, рассмотрено ее влияние на занятость населения. В этой сфере затронута роль и экономическая сущность предпринимательской деятельности. Обоснованы крепкие связи между занятостью и малым и средним предпринимательством. Повествуется о правово-экономическом регулировании государства в развитии предпринимательства и показана значимость подписанных Законов и распоряжений. Основываясь на практике развитых стран рассказывается о значимой роли малого и среднего предпринимательства в повышении уровня занятости, в развитии Национальной экономики. На основе таких важных вопросов как ускорение развития предпринимательства в регионах, эффективном использовании трудовых ресурсов, природного и экономического потенциала широко разъясняются пути последовательного развития экономики, повышения уровня занятости населения, достижения в стране уменьшения уровня безработицы и нищеты.

Повествуется о значимости базовых законов связанных деловой деятельностью в стране.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

ELTUN İBRAHİMOV
AMEA Naxçıvan bölməsi
eltunibrahimov@yahoo.com

UOT: 338

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDAKI MİNERAL SULARIN İQTİSADİ BAXIMDAN FAYDALILIĞI

Açar sözlər: *mineral sular, sirab, Naxçıvan, şüşə suyu, turizm, içməli su*

Keywords: *mineral water, sirab, Nakhchivan, bottled water, tourism, potable water*

Ключевые слова: *минеральные воды, сираб, Нахчыван, бутилированная вода, туризм, питьевая вода*

Məlum olduğu kimi mineral sular xeyli sayda növlərdə olmaqla, fərqli məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün insanlar tərəfindən istifadə edilməkdədir. Mineral suların faydaları saymaqla bitməz. Müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində, su tələbatının qarşılınmasında, turizm mərkəzlərinin yaradılmasında yeraltı suların əvəz olunmaz xidmətləri vardır.

Mineral sular dünyanın hər yerində qeyri-bərabər ölçüdə yayılmışdır. Bəzi yerlərdə böyük quyular və hövzələr, bəzi yerlərdə isə kiçik bulaqlar şəklində mövcuddur. Təbiətin əsas neməti olan bu cür resurslar artıq hökumətlər tərəfindən geniş məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunmaqdadır. Kənd təsərrüfatının inkişafında, turizm-rekreasiya tədbirlərinin reallaşdırılmasında, fermerlər və fərdi təsərrüfatlar üçün istixana mərkəzlərinin təşkil edilməsində və s. işlərdə yeraltı sulardan geniş istifadə olunur. Misal üçün, İspaniya, İtaliya kimi ölkələrdə evlərin və hotellərin, fermer təsərrüfatlarının istilik xidmətlərinin təmin olunması geotermal bulaqların hesabına həyata keçirilir.

Yuxarıda qeyd elədiyimiz işlərin görülməsi ilə bərabər mineral sular eyni zamanda iqtisadi baxımdan böyük faydalılıq kəsb edir. Artıq dünyanın bəzi inkişaf etmiş dövlətlərində qablaşdırılmış su sənayesi sənayenin bir hissəsi kimi qəbul olunmaqdadır. Hal-hazırda dünya iqtisadi sistemində butulka sənayesi dəyəri milyard dollarla ölçülür və zəifləməsində heç bir nişanə görülməməkdədir. Getdikcə istehlak tələbinin artması isə bu tələbatın daha düzgün qarşılınması zərurətini meydana çıxarmışdır. Demək olar ki, hər gün bütün regionlarda milyonlarla şüşə suyu insanlar, müəssisələr, restoranlar tərəfindən istehlak məqsədilə istifadə olunur. Bu şüşə sularının əsas tərkibi isə dağlardan axan bulaq suları, mineral sular, artezian suları və s. hesabına formalaşmaqdadır.

Araşdırmalar göstərir ki, son 15-20 ildə dünyada istifadə olunan şüşə suyun miqdarı həddindən artıq çoxalmışdır. Xüsusən inkişaf etmiş ölkələrə xarakterik olan bu xüsusiyyət onunla əlaqələndirilir ki, bu ölkələrdə əhalinin böyük əksəriyyəti əsasən iri şəhərlərdə məskunlaşmışdır. Bu isə gündəlik istehlak normasının həddən artıq çoxalmasına və problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Təbii ki, bu cür şəraitlə xarakterizə olunan bölgələrdə ucqar ərazilərdə olduğu kimi, hər addımbaşı bulaqlar və ya digər su mənbələri tapmaq mümkün deyildir. Bununla da bir yerdən digər yerə axışan böyük insan kütləsinin suya olan tələbatının daha sərfəli, keyfiyyətli və ucuz formada qarşılınması zərurəti meydana çıxır ki, bu isə adını çəkdiyimiz sənayenin həcmının günü- gündən genişlənməsinə böyük imkanlar yaradır. Digər bir maraqlı fakt da ondan ibarətdir ki, Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Asiya ölkələri ilə müqayisədə Avropa ölkələrində bu inkişaf nisbətən zəif müşahidə olunmaqdadır.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, təmiz suyun qablaşdırılması və istifadə edilməsi buna bağlı fərqli sular istehsal edən müəssisələrin də fəaliyyətinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, qeyd olunan ölkələrdə adi mineral suların istifadəsi ilə bərabər, digər şirəli, qazlı, spirtli və digər müxtəlif tərkibli sularının istehsalında da dinamik artım müşahidə olunmaqdadır. Böyük

şəhərlərdən tutmuş kiçik şəhərlərə qədər hər yerdə mineral su sənayesi milli iqtisadiyyatın və infrastrukturun ən vacib elementlərindən hesab olunur.

Lakin, bütün bunlar o demək deyil ki, istehsal olunan bütün mineral suların hamısı keyfiyyətli və yararlıdır. Bazarlarda iri-xırdalı xeyli sayda firmaların məhsullarının olmasını nəzərə alsaq, onların sırasında çoxlu zəif və istifadəyə yararsızlarının olmasını söyləmək olar. Hətta bugün iri şəhərlərə daxil olan su mənbələri üzərində qurulmuş müəssisələr var ki, aparılan yoxlamalar zamanı onların məhsullarının çoxlu nöqsanları aşkarlanmışdır. Ona görə də istifadəçilər daha çox təbii mənbəli, dağlardan axıb gələn və xüsusi sertifikatlarla sahib olan müəssisələrin mallarına üstünlük verməlidir.

Mineral sular iqtisadi baxımdan səmərəliliyini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

1. Mineral suların qablaşdırılması və satışı müəssisələrin və yeni iş yerlərinin yaradılması deməkdir
2. Tullantıların azaldılması və qənaət
3. Büdcəyə vergi ödəmələrinin artması
4. Sərfəli qiymətlərlə təklif olunması
5. Daxili tələbatın ucuz və keyfiyyətli yollarla qarşılınması
6. Xarici və qonşu dövlətlərə ixracın artması
7. Sağlamlığın qorunması və tibbi xərclərin azaldılması
8. Turizmin inkişafı
9. Xaricdən idxal olunan suların azalması və s.

Sadalanan bu faktorları ümumiləşdirsək, belə ifadə edə bilərik ki, hər hansı bir bölgədə mineral suyun mövcud olması onun qablaşdırılması üçün müəssisə və sənaye obyektlərinin olması zərurətini ortaya çıxarır ki, bu da əlavə gəlir və iş yerləri deməkdir. Eyni zamanda, plastik qabların yenidən emal olunması tullantıların qarşısının almaq deməkdir ki, bu da hər baxımdan faydalıdır. Bu cür biznesə bağlı müəssisələrin təşkili və yenidən bərpa olunması dövlət büdcəsinə onlar tərəfindən ödəniləcək vergilərin artmasına səbəb olacaqdır. Həmçinin, mineral sular üzərində qurulan hər bir müəssisə daxili tələbatın qarşılınmasının əsas təminatçısıdır ki, bu da xaricdən idxal olunacaq hər hansı keyfiyyətsiz məhsula olan tələbatın azaldılmasına stimül verəcəkdir. Digər tərəfdən təcrübələr göstərir ki, yeraltı sularla zəngin olan bölgələr zaman keçdikcə turizm məskənlərinə çevirməyə başlamış və turistlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Məlum olduğu kimi respublikamız da yeraltı su ehtiyatları baxımından olduqca zəngin mövqedə yerləşir. İstər turizm ehtiyatları, istər müalicəvi kurort baxımından, istərsə də içməli su ehtiyaclarını qarşılamaq üçün bu yeraltı suların olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Mineral sular isə yeraltı suların əsas növlərindən birini təşkil etməklə, insanların gündəlik həyatında əvəzolunmaz xidmətlərə malikdir və demək olar ki, ölkənin bütün bölgələrində onlara təsadüf etmək olur. Əsasən dağlıq və dağətəyi regionlarda yayılan bu sulara daha çox Dağlıq Qarabağ, Laçın-Kəlbəcər, Naxçıvan, Şəki-Zaqatala, Şamaxı, Lənkəran ərazilərində rast gəlinir. Bununla bərabər, Abşeron və Aran rayonlarında da xeyli sayda mineral bulaqlar mövcuddur.

Mineral bulaqların əsas yayılma areallarından biri də ölkəmizin dilbər guşələrindən hesab olunan Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, ölkəmizdə mövcud olan mineral bulaqların 30-35%-i məhz muxtar respublika ərazisindədir. “Naxçıvan Muxtar Respublikasında müxtəlif tip karbonatlı suların olması ərazinin zəngin hidromineral ehtiyatları ilə əlaqəlidir. Bu zənginlik hesabına muxtar respublika ərazisi mineral sular muzeyi adlandırılır. Muxtar Respublikada mövcud olan 200-dən artıq mineral bulağın sutkalıq debiti 30 mln. litrdən artıqdır. Karvansara və Şahtaxtı bulaqları, Darıdağ, Nəhəcir, Sirab, Qızılvəng, Badamlı mineral su yataqları çox yüksək debitləri ilə seçilir. Göstərilən bulaq sularının temperaturu 38 ilə 58°C arasında dəyişməkdədir” (1, s 106).

Umumiyyətlə, mineral bulaqlar muxtar respublikanın bütün rayonlarında yayılmışdır. Şərur rayonunda Armudlu, Şərur mineral bulaqları, Kəngərlidə Şahtaxtı, Babəkdə Cəhri, Sirab, Vayxır, Şahbuzda Badaml, Batabat, Gömür, Culfada Darıdağ, Gülüstan, Dərəlik, Ərəfsə, Ordubadda Ələhi, Biləv, Gənzə, Sədərəkdə Dəhnə, Sədərək mineral bulaqları Naxçıvanın əsas suları hesab edilir. Bu bulaqların hər birinin özünəməxsus tərkibi, keyfiyyəti və faydaları vardır.

Təhlillər göstərir ki, uzun zamandan bəri ərazidə mövcud olan mineral suların daha böyüklərinin əksəriyyəti aparılan tədbirlər və islahatlar vasitəsilə artıq müalicəvi faydaları ilə bərabər özlərinin iqtisadi töhvələrini də muxtar respublikaya verməkdədirlər. Belə ki, bu gün muxtar respublikada çıxarılan suların əksəriyyəti daxili tələbatı lazımınca təmin etməklə yanaşı, həm də xarici bazarlara və qonşu ölkələrə də ixrac olunmaqdadır.

Naxçıvanda hal-hazırda istehsal olunan, qablaşdırılan və satışı təşkil olunan sular arasında Badamlı, Sirab, Çınqıllı, Gülüstan, Böyrək suyu xeyli üstünlük təşkil edir ki, onların istifadə tarixi bir neçə onilliklər öncəyə gedib çıxır. Günümüzdə isə bu mineral suların markalarına artıq demək olar ki, ölkəmizin bütün regionlarında rast gəlmək mümkündür. Bununla bərabər, həm də qonşu ölkələrdə beynəlxalq sərgilərdə nümayiş olunur və böyük alıcı kütləsinin marağına səbəb olur. Məsələn, çox sevindirici haldır ki, “Badamlı” süfrə suyu 2017-ci ilin mart ayında qonşu İran İslam Respublikasında təşkil olunan Novruz sərgisində nümayiş olunub. Bu gün ölkəmizin istənilən bölgəsində “Badamlı” mineral suyunu əldə etmək mümkündür. Məhsulun yüksək keyfiyyətdə olması yerli tələbatla yanaşı, xarici ölkələrdə də ona maraq yaradıb. Bunun nəticəsində “Badamlı” mineral suyu 2010-cu ildən Rusiya Federasiyasına, 2016-cı ildən Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə, 2017-ci ildən isə İran İslam Respublikasına satışa göndərilir. Yaxın gələcəkdə isə Belarusa və Mərkəzi Asiya ölkələrinə ixracı nəzərdə tutulur (4).

Analoloji xüsusiyyətləri muxtar respublikanın digər bir mineral suyu-Sirab haqqında da söyləmək mümkündür. Güclü müalicəvi təsirə malik bu suyun əhalinin vazkeçilməz əsas istehlak tələbatıdır. Badamlı da olduğu kimi Sirab suyu da ölkəmizdə, ondan kənar ərazilərdə olduqca məşhurdur və ISO 9001-2015 və ISO 22000-2005 sertifikatlarına layiq görülmüşdür. Eyni zamanda xarici ölkələrdə beynəlxalq sərgiləri təşkil olunmuş və mükafatlara layiq görülmüşdür.

Bunlardan əlavə qeyd elədiyimiz sular içərisində Çınqıllı, Böyrək qaynaqları da olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Düzdür Sirab və Badamlı qədər məşhur olmasala da, muxtar respublikada ucuz və keyfiyyətli içməli suya olan tələbatın qarşılınmasında əsas məhsullardır və gələcəkdə onların da kənar bazarlara ixracı gözləniləndir.

Bəs qeyd olunan suların iqtisadi baxımdan effektivliyi necə qiymətləndirilə bilər? İlk öncə vurğulanmalıdır ki, bu mineral sular daxili tələbatın əsas ödəyiciləridir. Baxmayaraq ki, muxtar respublikada da başqa regionlarda və ölkələrdə olduğu kimi digər şirəli və qazlı, eyni zamanda enerji içkiləri satılır, lakin burada onlara tələbat çox azdır. Əhali əsasən keyfiyyətə üstün, sağlam və yerli məhsullara üstünlük verir. Digər tərəfdən istehsal olan məhsulların qiymətləri olduqca sərfəlidir və hər kəsin büdcəsinə uyğundur. Demək olar ki, bütün müəssisə və təşkilatların, restoranların və mağazaların ilin isti aylarında suya olan tələbatı lazımınca ödənilir. Nəzərə alsaq ki, muxtar respublika blokada şəraitində yaşayır, əgər buraya qonşu ölkələrdən və Bakı şəhərindən içməli su idxal olunsa, bu da xeyli əlavə xərclərə və qiymət artımına səbəb olar bilər. Üstəlik, bu mineral sular muxtar respublika ərazisindən kənarında nisbətən baha qiymətlərə təklif olunur ki, bu da bölgəyə əlavə maliyyə axınının hərəkətinə stimula verə bilər. Əsa amil kimi qeyd oluna bilər ki, mineral suların üzərində böyük istehsal müəssisələri fəaliyyət göstərir. Müəssisələrdə kifayət qədər sayda işçilər çalışır və bu müəssisələrin büdcəyə olan ödəmələrində ilbəil artımlar müşahidə olunur. Araşdırmalarımız göstərir ki, təkcə Sirab və Badamlı müəssisələrinin istehsal gücü il ərzində orta hesabla 30 mln. butulkaya çatır. Sirab zavodunda işləyən işçilərin sayı 120 nəfərdir. Əgər bu zavodların istehsal gücü hər il artarsa, bu da gələcəkdə əlavə işçi qüvvəsi tələbatına səbəb olacaqdır. Önümüzdəki illərdə hər iki zavodun məhsullarının Avropa bazarlarına çıxarılması planlaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bababəyli N., Fatih İ. Araz çay sisteminin yuxarı hissəsinin ekocoğrafi şəraiti, Naxçıvan, Əcəmi, 2009, 213 s.
2. Əhmədov N.H. İstehlak bazarının tənzimlənməsi problemləri, Bakı, ADPU, 2010, 265 s
3. J. Salzman. Drinking Water: A History, The Overlook Press, 2012, 320 p
4. <http://www.serqqapisi.az/index.php/iqtisadiyyat/12861-taebiaetin-yaratd-gh-moedzuzae-badaml-mineral-sufrae-suyu>

5. <http://www.eco.gov.az/>. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi

ABSTRACT

Eltun İbrahimov

MINERAL WATERS ECONOMIC EFFECTS IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

It is a fact that subterranean water and mineral springs are important for not only today's society, but also, arrangement of productive activities of future generations and fulfillment of their living needs. With their natural benefits mineral waters also contribute to industry, agriculture, medical service and improvement of living conditions as a whole.

As in many parts of the world, there are also numerous drinking water sources available in our country and its regions. Mostly found in mountainous areas, these water sources are very reputed for whole provision with drinking water, perfect healing effects, resort and tourism services, establishment of new enterprises and other importances. The article deals with existing mineral springs and their economic benefits in Nakhchivan Autonomous Republic where is very rich for its natural waters.

РЕЗЮМЕ

Елтун Ибрагимов

МИНЕРАЛЬНЫЕ ВОДЫ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЭФФЕКТЫ В НАХЧИВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Это признанный факт заключается в том, что грунтовые воды и минеральные источники имеют большое значение не только для сегодняшнего общества, но и для эффективного функционирования и потребностей будущих поколений. С их природными преимуществами минеральные воды также способствуют промышленности, сельскому хозяйству, медицинскому обслуживанию и улучшению условий жизни в целом.

Как и во многих частях мира, в нашей стране и ее регионах имеются многочисленные источники питьевой воды. Эти источники, главным образом находящиеся в горных районах, хорошо известны благодаря комплексному снабжению питьевой водой, воздействию терапевтических эффектов, спа и туристическим услугам, созданию новых предприятий и т. д. В статье рассматриваются существующие минеральные источники и их экономические выгоды в Нахчыванской Автономной Республике, где она очень богата своими природными водами.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

MURAD SEVDİMALIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi
sevdimaliyevmurad@gmail.com

UOT: 332.122

XAMMAL EHTİYATLARI VƏ MİNERAL RESURLARIN DÜZGÜN İSTİFADƏSİ İLƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINA TƏSİR MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *xammal ehtiyatları, mineral resurslar, makroiqtisadi göstəricilər, sosial-iqtisadi inkişaf, təbii ehtiyatlar, milli sərvət, sosial dayanıqlılıq*

Key words: *raw material reserves, mineral reserves, macroeconomic indicators, socio-economic development, natural reserves, national wealth, social solidarity*

Ключевые слова: *запасы сырья, полезные ископаемые, макроэкономические показатели, социально-экономическое развитие, природный заповедник, национальное богатство, социальная солидарность*

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial həyatının inkişaf proseslərinə, onun iqtisadi qanunauyğunluqlarının məqsədyönlülüyünə diqqət edəndə burada təbii ehtiyatlardan düzgün istifadə edildiyini görməkdəyik. İqtisadiyyatın mikro səviyyədəki düzgün təşkili, onun mezo səmərəliliyinin stimullaşdırılmasına şərait yaratmış, bu isə makro səviyyədəki əlverişli nəticələrin əldə edilməsini sürətləndirmişdir.

Bildirmək lazımdır ki, muxtar respublika sənaye baxımından o qədər də əlverişli mövqedə deyildir. Həm də regionun uzun zamandır blokada vəziyyətdə olması, buraya investisiya və maliyyə axınının qarşısını almışdır. Təbii ki, bu və digər səbəblər Naxçıvanda uzun illər boyunca sənaye sahələrinin inkişafdan qalmasına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Lakin, bütün bunlarla bərabər tarixə nəzər saldıqda, Naxçıvan MR Azərbaycanın iqtisadiyyatında önəmli yerlərdən birini tutduğunun şahidi ola bilərik. Günümüzdə muxtar respublika ərazisində sayları onlarla olan yeni-yeni sənaye müəssisələri tikilir və ya onların genişləndirilməsi istiqamətində işlər görülür [1, s. 58-64]. Üzümçülük və şərabçılıq, tikinti materialları sənayesi, maşınqayırma və metal emalı sahəsində Naxçıvan sosial iqtisadi inkişafda və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində böyük rol oynamışdır. Azərbaycan ərazisində keyfiyyətinə və müalicəvi xüsusiyyətinə görə tanınmış Sirab, Badamlı, Vayxır və Darıdağ mineral suları üzrə yaradılmış zavodlar iqtisadi inkişafın tənzimlənməsində böyük rola malikdir [2, s 18]. Bu mineral bulaqlar nəinki ölkəmizdə, həm də onun hüdudlarından kənar da məşhurdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, muxtar respublikamızın bu sahədə olduqca çox faydalı potensialı mövcuddur və ondan perspektiv məqsədlər üçün səmərəli istifadə edilməkdədir. Bu ərazi İlahinin insanlara bəxş etdiyi çoxlu miqdarda metal və qeyri-metal faydalı qazıntılar, həmçinin mineral sularla zəngin bir diyardır. Burada molibden, sink, qurğuşun, mis, gümüş, qızıl, civə və digər məhsulların: daş duz, kükürd kimi qeyri-metalların: gəc, əhəng, dolomit, travertin, odadavamlı gil, andaluzit, mərmər, tuf daşı və s. kimi tikinti materiallarının yataqları aşkar edilmiş və bunların çoxundan xalq təsərrüfatında geniş istifadə olunur. Muxtar Respublikada 200-dən artıq mineral bulaq vardır ki, bunlardan yuxarıda qeyd edildiyi kimi Badamlı, Sirab, Vayxır və Darıdağ mineral suları respublikamızdan kənar da məşhurdur [3, s.144]. Şübhəsiz ki, göstərilən təbii potensialdan səmərəli istifadə edilməsi ölkənin milli iqtisadiyyat quruculuğu proseslərindəki tədbirlərində muxtar respublikanın rolunu və yerini yüksəltməkdədir.

Təcrübə göstərir ki, istənilən ölkənin xammal ehtiyatlarına malik olması onun:
- iqtisadiyyatının dayanıqlılığını gücləndirir və müqavimətliliyini artırır;

- idxaldan asılılığını minimuma endirməklə, onun məhdudlaşdırılmasında hərəkətverici qüvvəyə çevrilir.
- ixracyönümlü məhsulların istehsalında yaradıcı təşəbbüsləri stimullaşdırır;
- iqtisadi müstəqilliyini gücləndirir, hadisə və proseslərin düzgün istiqamətləndirilməsində zəruri olacaq islahatların həyata keçirilməsini sürətləndirir;
- iqtisadi prioritetlərə doğru fəaliyyətin bütün sahələrində perspektivlərə yol açır və onun davamlılığını təmin edir;
- sosiallaşma meyilliliyini və gücünü artırır, bununla da əhalinin rifahının göstəricilərinin yüksəldilməsi səviyyəsinin təkanverici qüvvəsinə çevirilir və s.

Elmi mənbələrə diqqət edəndə görürük ki, xammal anlayışı iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin çevik təşkili və burada işlək mexanizmlərin stimullaşdırılmasını təmin edir. Belə ki, xammal özündə kənd təsərrüfatı məhsullarını (buğda, pambıq, meyvə, tərəvəz və s.) və təbii məhsulları (balıq, xam neft, dəmir filizi, meşə,) birləşdirir [4, s. 205]. Buradan da göründüyü kimi xammal iqtisadiyyatın istehsal əhəmiyyətinin yüksəldilməsində zəruri mərhələnin təşkilində vacibdir, ona xidmət edir və bu sahədəki münasibətlərin inkişafına təkan verməkdədir.

Xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təşkili və bu sahədəki proseslərin yaradıcı ideyalar əsasında idarə olunması məsələləri müasir dövrdə muxtar respublikanın müəyyən etdiyi hədəflərə doğru tədbirlərində mühüm vasitəyə çevirilmişdir. Bu sahə ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında özünün sosial-iqtisadi aktuallığı ilə seçilən milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji Yol Xəritələrinin icrası istiqamətində müəyyən edilən məqsəd və vəzifələrin səmərəli və məhsuldar icrası məsələlərində də muxtar respublikanın xammal ehtiyatlarından istifadə edilməsi baza rolunu oynamaqla, ona daha məhsuldar güc gətirməkdədir. Bu sırada milli iqtisadiyyat perspektivinə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına, ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına, logistika və ticarətin inkişafına dair [7]. Hədəflərin əldə edilməsi istiqamətlərində xammal ehtiyatlarından düzgün istifadənin yolları müəyyənləşdirilmişdir. Təbii ki bu, makroiqtisadi proseslərin təşkilində regional siyasətin səmərəliliyinə xidmət etməkdədir.

Araşdırmalar göstərir ki, muxtar respublikanın ərazisində mövcud olan xammal, eləcə də digər yeraltı filiz və qeyri-filiz kimi təbii ehtiyatlarının böyük əksəriyyəti iqtisadiyyatın sənayeləşmə siyasətinin əhəmiyyətliyi ilə seçilir və uzun illər üzrə nəzərdə tutulan perspektivlər üçün səmərəli və məqsədyönlü istifadə oluna bilər. Bu sırada muxtar respublikanın iqtisadi potensialının daha da artırılmasında mühüm göstəriciyə malik olan duz ehtiyatlarını da qeyd etmək yerinə düşər. Mənbələr göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində olan potensial duz ehtiyatları 2, 6-2, 7 milyard ton həcmindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə Nehrəm yatağı üzrə kondisiyalı duz ehtiyatı 735 milyon hesab olunur. Burada istehsal olunan duz ehtiyatı Azərbaycan Respublikasının potensial ehtiyatlarının 27%-ə qədərini təşkil etməkdədir. Bu, özünün sosial-iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı, həm də ölkənin və muxtar respublikanın prioritetlərinə çevirilən səhiyyə (sağlamlıq), mətbəxt, tarixi və digər yüksək mahiyyətli turizm potensialının inkişafı üçün səmərəli hesab edilə bilər. Nehrəmdə mövcud olan duz ehtiyatlarından sənayedə istifadə üçün əsaslandırılmış ehtiyat 326 milyon ton olduğu göstərilməkdədir. Muxtar Respublikada istifadə olunan ehtiyat isə 90 milyon tondur [5, s. 13]. Hazırda da muxtar respublikanın bu sahədəki potensialı özünün yüksələn dinamikasını təşkil etməkdədir. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Duzdağ mədənində ən müasir texnologiya quraşdırılmış və həmin istehsal müəssisəsi yeni texnoloji avadanlıqlarla təmin edilmişdir. Bunun da nəticəsində “Naxçıvan Duz İstehsalı” MMC-də illər üzrə duz istehsalında təmin edilən artım da bunu təsdiq etməkdədir. Mənbələrə istinad edəndə aydın olur ki, 2001-ci ildə burada 2300, 2014-cü ildə isə 6200 ton duz istehsal edilmişdir. 2015-ci ildə isə bu göstərici 8 min 339 ton 700 kiloqram məhsul təşkil etmişdir. Hesablamalar göstərir ki, müəssisədə 2001-ci illə müqayisədə 6 min 39, 7 ton, 2014-cü illə müqayisədə isə 2 min 139, 7 ton çox duz istehsal olunmuşdur [8]. Yəni mövcud potensial muxtar respublikada iqtisadiyyatın inkişafında təbii ehtiyatların stimullaşdırıcı təsirinin yüksək olduğunu təsdiq edir.

Digər tərəfdən, muxtar respublikada iqtisadiyyatın sahə strukturunun təşkilatlanmasında, xüsusilə də əsas makroiqtisadi göstərici olan Ümum Daxili Məhsulun strukturunda ilk yeri tutan sənaye potensialının daha da artırılmasında, bu sahədə idxalın məhdudlaşdırılması ideyalarına üstünlük vermək, bununla da ixrac potensialının daha da stimullaşdırılmasında zəruri infrastruktur təşkilatlanmasını təmin etmək lazımdır. Təbii ki, burada sement istehsalının yüksələn əhəmiyyətindən bəhs etmək yerinə düşər. Qeyd edək ki, 2011-ci ildən fəaliyyət göstərən Naxçıvan Sement Zavodu gündəlik 1300 ton məhsul istehsaletmə gücünə malik olmaqla, müasir texnologiyalarla tam təchiz edilmişdir. Təmin edilmiş istehsal potensialı sementin həm ölkəmizin müxtəlif regionlarına, həm də Türkiyə və Gürcüstana göndərilməsinə imkanlar açmışdır. Bu sənaye müəssisəsində 18 əsas istehsal bölməsi vardır. Ən mühüm nailiyyət isə ondan ibarətdir ki, sement istehsalının təlabata uyğunluğu və dolğun ödənilmə gücünə malik olması ilə seçilməkdədir. Bunları qeyd etməkdə əsas məqsədimiz muxtar respublikanın müvafiq sahələri üzrə yetərli xammal bazasına malik olmasını göstərməkdir. Bəhs etdiklərimiz əsasında bir məqamı da vurğulamaq yerinə düşər. Bir halda ki, əsas xammal olan əhəngdaşı, mergel və köməkçi xammallar - dəmirli gil Kəngərli rayonunun Çalxanqala, kvars Şərur rayonunun Gümüşlü, gips isə Babək rayonunun Nehrəm kəndləri yaxınlığındakı yataqlardan çıxarılır, deməli, muxtar respublika sement istehsalı sahəsində də təlabata uyğun istehsal potensialını formalaşdırma bilmiş və bu sahədə də Naxçıvan brendi beynəlxalq miqyasda öz yerini tutmuşdur [6, s. 177].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafındakı proseslərin ardıcılığına diqqət edəndə aydın olur ki, müvafiq sahə üzrə perspektivlər böyükdür, davamlıdır və məhsuldardır. Elə bu kimi potensialın mövcudluğunun nəticəsidir ki, muxtar respublika ərazisini açıq hava altında muzey kimi də ifadə edirlər. Burada iqtisadiyyatın sahə strukturuna çeviklik gətirən həmin potensial ərazinin əksər hissələrini əhatə etməkdədir. Nəzərə alsaq ki, muxtar respublikanın ərazisi həm də aqrar bölgədir, onda burada çox güclü xammal bazasının olduğunu qeyd edə bilərik. Son illərdə dövlət siyasətinin zəruri tərkib hissəsinə çevrilən uğurlu iqtisadi siyasət, həyata keçirilən iqtisadi və sosial islahatlar aqrar sektorun təşkilatlanmasına birbaşa xidmət etməkdədir. Şübhəsiz ki, təşəkkül yolu isə məhz bu potensial üzərində daha mütərəqqi görünməkdədir. Bu isə mezo-iqtisadi əhəmiyyətliliyini gücləndirməklə, aqrar sənaye kompleksinin dayaqlarının möhkəmlənməsini təmin etməkdədir.

Naxçıvanda iri sənaye müəssisələrinin yaradılması xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Təsis olunan bu sənaye müəssisələrində həm daxili bazar üçün məhsul istehsal olunması ilə yanaşı, həm də ixrac yönümlü məhsul istehsalı nəzərdə tutulmuşdur. Ən əsası da son illərin mühüm sənaye müəssisələrinə aid olan Gəmiqaya, Naxçıvan Avtomobil Zavodu, Məbel Fabriki, Dizayn MMC, Cahən Holding, Badamlı və Sirab mineral sular zavodu və s. şirkətlər qrupuna aid olan müəssisələrdə daxili və xarici bazar üçün müasir standartlara uyğun olan mal və məhsullar istehsal olunur [9, s.42]. Bu müəssisələrin yaradılmasında əsas məqsəd sənayenin düzgün və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasından ibarətdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu sənaye müəssisələri xarici ölkələrdən gətirilmiş yüksək keyfiyyətli avadanlıqlarla təmin olunmuşdur. Bu da ekoloji mühitin təmizliyini qorumaq və iş mexanizmi üçün yaranacaq maneələrin aradan qaldırılması məqsədi daşıyır.

Eyni zamanda bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun regionlarda münasib biznes mühitinin yaradılması və kənd təsərrüfatı üzrə ümumi məhsulun istehsalı dinamikasında böyük artım qeydə alınmışdır. Nəzərə alsaq ki, digər sahələrə nisbətən kənd təsərrüfatı hətta on il bundan öncədə prioritet sahə kimi idi, bu illər ərzindəki artımı yüksək qiymətləndirmək olar. Həm əhalinin əsas məşğuliyyət sahəsi kimi, həm də dövlətin son illər apardığı aqrar siyasətin istiqaməti kimi kənd təsərrüfatı muxtar respublika həyatında aparıcı rola malikdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, muxtar respublikanın xammal ehtiyatları ilə yanaşı, onun mineral resurs imkanlarından səmərəli istifadə edilməkdədir. Həm müalicəvi, həm də süfrə suyu kimi yüksək əhəmiyyətə malik olan bu göstərici eyni zamanda ixrac potensialının artırılmasında da spesifikliyi ilə seçilməkdədir. Milli iqtisadiyyatın əsas perspektivləri baxımından da zəruri hesab edilən bu amillər sosial-iqtisadi proseslərin hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış etməkdədir. Artıq Naxçıvan Muxtar Respublikasının istehsalı olan məhsulların xarici bazarlara çıxış imkanlarının

daha da genişlənməsi özünü mühüm yüksəliş mərhələsinə gəlib çatmışdır. Diqqət edəndə görünür ki, muxtar respublika mineral suların ixracı sahəsində, xüsusən də “Sirab” və “Badamlı” mineral suyundan ibarət Naxçıvan brendini dünyaya təqdim etməkdədir. Əgər “Sirab” mineral suyu Rusiya, Ukrayna, Türkiyə, İran kimi ölkələrə ixrac edilirsə, “Badamlı” mineral suyu MDB məkanına, Dubaya, Səudiyyə Ərəbistanının hüdudlarına daxil ola bilirsə, deməli, muxtar respublika öz təbii sərvətlərinin qiymətləndirilməsində, ixracında və ondan əhalisinin rifahı naminə səmərəli istifadə edilməsində artıq güclü təcrübəyə malikdir [6, s. 176]. Kreativ ideya və təşəbbüslərin məhsulu olan bu nailiyyətlər Naxçıvan məhsullarının brendləşməsində, onların analoqlarından seçilərək dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli olmasında, eləcə də yüksək istehlak dəyərində malik əmtəə kimi qəbul edilməsində mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır.

Beləliklə, tədqiqatların nəticəsi kimi qeyd etmək olar ki, muxtar respublikanın xammal ehtiyatlarından və mineral resurslarından düzgün istifadə edilməklə, makroiqtisadi inkişaf üçün onlardan səmərəli istifadə edilməkdədir. Təbii ki, bu işə müəyyən edilən hədəf və prioritetlər baxımından olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov N.H. Naxçıvan iqtisadiyyatın prioritetləri: İqtisadi artım, dinamik inkişaf, Bakı, Sabah, 2008, 452 s.
2. Naxçıvan MR-nın tarixi, siyasi, iqtisadi bələdçi kitabı, Naxçıvan, Qeyrət 1998, 64s.
3. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, Bakı, Elm, 1999, 227 s.
4. Kotler F. Marketinqin əsasları, Rus dilindən tərcümə edən Ergün firması, Nəşr edən Vahid Əziz, Bakı, Ergün, 1993, 559 s.
5. Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ş.M. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə, Bakı, Elm, 2000, 104 s.
6. Qasimov C.Y., Ələsgərova F.Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı: tarixilik və müasirlik, Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 186 s.
7. <http://www.president.az/articles/21953>
8. <http://qlobal.az/naxcivan-duz-istehsali-mmc-mehsul-istehsalini-artirir/#.Wm7TP6SgfIU>
9. Həbibbəyli İ. Hacıyev İ. Cəfərov K. İntibahın 15 ili, Naxçıvan, Əcəmi, 2010, 279s.

ABSTRACT

Murad Sevdimaliyev

IMPROVE IMPACT MECHANISM OF ECONOMIC DEVELOPMENT WITH THE CORRECT MANAGEMENT OF RAW MATERIALS AND MINERAL RESOURCES IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article mentions raw materials and mineral resources and their use as the driving force of the socio-economic potential of Nakhchivan Autonomous Republic. It was shown that these reserves have significant influence on the strategic importance in the development of the national economy of the autonomous republic. And also emphasized the exceptional importance of raw materials and mineral resources for strengthening foreign trade relations minimizing and restricting dependence on imports, as well as export diversification.

Currently, the potential volume of the salt deposit on the territory of Nakhchivan Autonomous Republic is about 2.3-2.7 billion tons. The salt produced here is 27 % of the potential reserve of the Republic of Azerbaijan. The salt mines of Nakhchivan Autonomous Republic are equipped with modern equipment in accordance with latest technologies.

The raw materials of the autonomous republic, including its minerals, are effectively used. This indicator, which is of great importance for both medical and table water, is also chosen specifically to increase export potential. These factors, which are also considered necessary for the main prospects of the national economy are the driving force of socio – economic processes.

The expansion of Nakhchivan Autonomous Republic output to the foreign market has

reached the stage of development. It is obvious that Nakhchivan Autonomous Republic represents the Nakhchivan brand, mainly “Sirab” and “Badamly”, in the field of export of mineral waters.

РЕЗЮМЕ

Мурад Севдималыев

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ВОЗДЕЙСТВИЯ НА РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ ПУТЕМ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЫРЬЕВЫХ ЗАПАСОВ И МИНЕРАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

В статье рассказывается о ресурсах сырья и минеральных ресурсах, как двигательная сила социально-экономического потенциала Нахчыванской Автономной Республики, о возможностях их использования. Указано, что эти ресурсы являются важным влиянием в повышении стратегического значения автономной республики в строении национальной экономики. Кроме того рассказывается об исключительном значении ресурсов сырья и минеральных ресурсов в усилении внешних торговых связей страны, в понижении до минимума зависимости и в ограничении ввоза, а также в процветании вывоза.

В данный момент потенциальные месторождения соли на территории Нахчыванской Автономной Республики составляет 2.6-2.7 миллиардов тонна. Производства соли здесь составляет 27 % потенциальных ресурсов Азербайджанской Республики. В руднике Дуздаг Нахчыванской Автономной Республики сооружена самая современная технология и это производственное учреждение обеспечено новыми технологическими оборудованями. В результате всего этого обеспечен прирост производства соли из года в год в ООО «Нахчыван Дуз Истесалы».

Сейчас рационально используются минеральные ресурсные возможности рядом с ресурсами сырья автономной республики. Этот показатель, который является высоким значением как лечебная, так и столовая вода, в то же время отличается своей спецификой в повышении потенциала вывоза.

Эти факторы, которые считаются важными с точки зрения основных перспектив национальной экономики, выступают как двигательные силы социально-экономических процессов. Продукции Нахчыванской Автономной Республики, которые расширяли возможности выхода на внешний рынок, дошли до своих важных стадий роста. Обращая внимание, видно, что автономная республика в области экспорта минеральных вод, особенно «Сираб» и «Бадамлы», представляет миру как Нахчыванский бренд.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa
tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

ÜLVİ BAXIŞLI

Naxçıvan Dövlət Universiteti

baxisliulvi@hotmail.com

UOT:332

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI İQTİSADİYYATINDA XARİCİ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİN YERİ VƏ ROLU

Açar sözlər: *xarici ticarət, iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq infrastruktur, idxal və ixrac*

Key words: *foreign policy, economic relations, international infrastructure, import, export*

Ключевые слова: *внешняя торговля, экономические связи, международная инфраструктура, импорт, экспорт*

Xarici iqtisadi əlaqələr bütün dövrlərdə ölkələr üçün əhəmiyyət kəsb edib. Çünki, bir ölkənin və yaxud regionun hərtərəfli inkişaf göstəricilərindən biri də digər xarici bölgələrlə yaradılmış iqtisadi-mədəni əlaqələrin səviyyəsidir. Tarixə də fikir versək, görürük ki, uzaq keçmişlərdən müxtəlif xalqlar özlərinə məxsus iqtisadi, elmi və mədəni nəailiyyətləri digər dövlətlərlə bölüşərək qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin yaradılmasında maraqlı olublar. Müasir dövrdə isə bu cür əlaqələr daha intensiv xarakter alaraq beynəlxalq müstəvidə geniş yayılıb. Bəs xarici iqtisadi əlaqələr ölkələrə nə qazandırır?

Əvvəlcə onu qeyd etməliyik ki, hazırki dövrdə istənilən dövlət üçün xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması, ilk növbədə, həmin dövlətdən müstəqil siyasət yürüdülməsini tələb edir. Çünki, qloballaşmış dünyada hər bir ölkənin beynəlxalq çərçivədə öz maraqları var. Bu maraqların təmin olunması isə o zaman mümkün olur ki, istənilən dövlət öz xalqının milli mənafeyi üçün qəti və müstəqil qərarlar qəbul etməyi bacarsın. Dolayısı ilə, yalnız müstəqil siyasət yürüdən, beynəlxalq əməkdaşlıqda etibarlı tərəfdaşa çevrilə bilən tərəflər bu və ya digər əlaqələrin qurulmasına öz töhfəsini verə bilərlər. Digər tərəfdən bu gün xarici iqtisadi əlaqələrin səviyyəsi ölkələrin iqtisadi gücünün və beynəlxalq aləmdəki nüfuzunun əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Bu nüfuz beynəlxalq arenada bir çox problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Başqa prizmadan baxsaq, xarici iqtisadi əlaqələr çox mühüm humanitar və siyasi əhəmiyyətə də malikdir. Belə ki, ölkələr arasında yalnız sıx siyasi dialoq olduqda birbaşa iqtisadi əlaqələr yaranır. Ona görə də, xarici iqtisadi əlaqələr dostluq əlaqələrinin nəticəsi kimi, həm də onun möhkəmləndirilməsinin əsas səbəblərindən biridir. Bu gün beynəlxalq aləmdə bir-biri ilə sıx dostluq əlaqələri olan ölkələrin xarici ticarət dövriyyəsinə qabarıq rəqəmlər də bunu təsdiq edir. Ona görə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həyata keçirilən xarici iqtisadi əlaqələr məhz bu istiqamətdə formalaşaraq onların dünya bazarındakı yerinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilir. Ümumilikdə baxdıqda isə xarici iqtisadi əlaqələr ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatının qlobal iqtisadi məkana inteqrasiyası yolunda əsas şərtidir. Bu baxımdan dünya ölkələri öz əhalisinin ümumi rifah halını yüksəltmək üçün beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən maksimum yararlanmağa, bunun üçün xarici iqtisadi əlaqələrin yaradılmasına çalışırlar. Eyni zamanda nəzərə alaq ki, qarşılıqlı mənfəət əsasında idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılması beynəlxalq bazarın canlandırılmasına səbəb olur ki, bu da cəmiyyətin ümumi inkişafına öz töhfəsini verir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında da xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı daim aktual olub. Bu sahədə ilk addımlar xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin 1990-1993-cü illərdə Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi dövrdə atılıb. Belə ki, qonşu İran İslam və Türkiyə respublikaları ilə yaradılmış hərtərəfli əlaqələr iqtisadi sahədə də öz uğurlu nəticələrini göstərib. Xüsusilə muxtar respublikanın blokada vəziyyətinə salınması bir çox iqtisadi çətinliklərin

yanarına vəsilə olub. Bu vəziyyətdən də çıxış yolu kimi adıçəkilən dövlətlərlə iqtisadi əlaqələrin qurulması böyük rol oynayıb. Doğrudur, bu iqtisadi əlaqələr ilk illərdə, əsasən, idxal məhsulları üzərində qurulsada, sonrakı dövrlərdə muxtar respublikada milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər yerli məhsulların aparılan əməliyyatlarda daha çox paya sahib olması ilə nəticələnib. Son illərdə isə bu əlaqələr daha da inkişaf edərək özünün yeni mərhələsinə qədəm qoyub.

Beləliklə, ötən dövr ərzində də müxtəlif sahələr üzrə yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması daxili bazarda yerli istehsalın çəkisini xeyli artırmışdır. Bunun nəticəsidir ki, hazırda muxtar respublikada fəaliyyəti bərpa edilmiş və ya yenidən qurulmuş istehsal müəssisələrində 126 növdə 570 çeşiddə ərzaq, 256 növdə 884 çeşiddə qeyri-ərzaq olmaqla, cəmi 382 növdə 1454 çeşiddə məhsul istehsal olunur. 108 növdə ərzaq, 242 növdə qeyri-ərzaq olmaqla, 350 növdə məhsula olan tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi idxaldan asılılığın ciddi şəkildə azaldılmasına, əhalinin tələbatının keyfiyyətli məhsullarla ödənilməsinə şərait yaratmışdır.

Eyni zamanda, ötən dövrdə muxtar respublika iqtisadiyyatının dinamik inkişafı digər sahələrdə olduğu kimi, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə də öz təsirini göstərib. Belə ki, hazırda Türkiyə və İranla yanaşı, Rusiya, Gürcüstan, Ukrayna, Litva, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və digər ölkələrə də Naxçıvandan məhsullar ixrac olunur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata görə, 2018-ci ilin yanvar-avqust aylarında muxtar respublikada 317 milyon 620 min 300 ABŞ dolları dəyərində xarici ticarət dövriyyəsi qeydə alınıb. İxracın dəyəri son bir il ərzində 285 milyon 194 min 600 ABŞ dolları, idxalın 32 milyon 425 min 700 ABŞ dolları təşkil edib. Nəticədə, 252 milyon 768 min 900 ABŞ dolları dəyərində müsbət saldo yaranıb.

İqtisadiyyatın inkişafı müvafiq olaraq əhali gəlirlərinin də artmasına təsir edib. Belə ki, bəhs edilən dövrdə muxtar respublikada əhalinin gəlirləri 2017-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 1, 4 faiz artaraq 1 milyard 757 milyon 595 min 400 manat, onun hər bir nəfərə düşən məbləği isə 2, 2 faiz artaraq 3872, 2 manat təşkil edib. Bir işçiyə hesablanmış orta aylıq əməkhaqqı isə 429, 9 manat təşkil edib. Bu göstərici də 2017-ci ilin yanvar-avqust ayları ilə müqayisədə 3, 8 faiz artıb.

Göründüyü kimi, muxtar respublika iqtisadiyyatının davamlı inkişafı təkcə xarici iqtisadi əlaqələrin və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə deyil, həm də dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiyasını səciyyələndirib. Bu isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının etibarlı tərəfdaş və dost kimi özünü təsdiq etməsindən qaynaqlanır.

Eyni zamanda muxtar respublikada istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması və dünya bazarlarına çıxarılması prosesində mühüm addımlar atılmaqdadır, buna misal olaraq; biz dünyanın müxtəlif regionlarında təşkil olunan sərgilərdə, ixrac misiyalı tədbirlərdə muxtar respublikada istehsal olunan məhsulların çıxarılmasını göstərə bilərik. Bu məqsədə xidmət edən tədbirlərdən biridə 29 avqust – 3 sentyabr 2018-ci il tarixlərdə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin dəstəyi və Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun təşkilatçılığı ilə Çin Xalq Respublikasının Urumçi şəhərinə ixrac missiyası təşkil olunub.

İxrac missiyası çərçivəsində avqustun 30-dan başlayaraq “6-cı Çin-Avrasiya” sərgisində “Made in Azerbaijan” vahid ölkə stendi altında ölkəmizdə istehsal olunan qida, təbii mineral sular, şərab və digər spirtli içkilər, fındıq və qurudulmuş meyvə məhsulları sərgi ziyarətçiləri tərəfindən böyük maraqla qarşılıb. Azərbaycan və Çin arasında iqtisadi əlaqələrin daha da genişləndirilməsi, yerli məhsulların Çin bazarına çıxarılması, ixracın stimullaşdırılması, həmçinin iki ölkənin iş adamları arasında əməkdaşlığın təşviqi məqsədilə həyata keçirilən tədbirdə 21 sahibkarlıq subyekti ilə yanaşı, muxtar respublikada fəaliyyət göstərən Babək “Sirab” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin nümayəndəsi iştirak edib. Sərgidə həmin müəssisədə istehsal edilən 16 -çeşiddə qazlı və qazsız mineral sular nümayiş olunub.

Sərgi çərçivəsində “Sirab” mineral suyunun Çinə ixracına dair həmin ölkənin şirkətlərinin rəsmiləri ilə işgüzar görüşlər keçirilib, əməkdaşlıq perspektivlərinə dair müzakirələr aparılıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Elşən Bağırzadə., Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri, Bakı -2014, 456 s.
2. Əliyev A.Ə. Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri, Bakı-2011, 324 s.
3. Əhmədov N.H Naxçıvan iqtisadiyyatının prioritetləri, İqtisadi artım, dinamik inkişaf, Bakı, Sabah, 2008, 452 s.

4. Qasimov C.Y., Ələsgərova F.Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-iqtisadi inkişaf: tarixilik və müasirlik, Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 186 s.

5.http://www.statistika.nmr.az/x_news/news/2018/yanvar-avqust. Naxçıvan Dövlət Statistika Komitəsinin səhifəsi

6.<http://www.in.nakhchivan.az/index.php?option=com> Naxçıvan İqtisadiyyat Nazirliyinin səhifəsi

ABSTRACT

Ulvi Bakhishli

PLACE AND ROLE OF FOREIGN ECONOMIC RELATIONS IN ECONOMY OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Foreign economic relations are the way to an independent economic policy. Starting from the first years of independence, Azerbaijan's export potential has increased and foreign trade turnover has already begun to emerge. Now Azerbaijan has been able to actively cooperate with many countries of the world, the volume of export and import operations has increased, and their structure has changed in favor of our country. our country has a very favorable geographical position on the crossroads of Asia and Europe, and the transition from raw material exports to finished products has had a positive impact on the successful implementation of this policy.

Nakhchivan Autonomous Republic has passed in foreign economic relations. so that the autonomous republic, separated from the main part of Azerbaijan, has direct access to the world through two neighboring countries - Turkey and Iran. It also expanded bilateral trade economic cooperation with these countries. now Nakhchivan Autonomous Republic has established economic relations with many European, American and Asian countries. With regard to the content of these relations, the contemporary scenario is completely different, though, from the previous years, given the predominance of imports resulting in negative balance in order to meet the essential needs of the population.

РЕЗЮМЕ

Ульви Бахышлы

МЕСТО И РОЛЬ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ В ЭКОНОМИКЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Внешнеэкономические связи – это путь ведущий в независимую экономическую политику. Начиная с первых лет независимости, с увеличением экспортного потенциала Азербайджана, во внешнеторговом обороте уже началось создание положительного сальдо. Сейчас Азербайджан достиг силы, позволяющей активное экономическое сотрудничество с большинством мировых стран, увеличился объём экспортных и импортных операций, их структурный состав изменился в пользу нашей страны. Очень выгодное географическое положение нашей страны, самой определяющей линию внешнеэкономической политики, на перекрестке Азии и Европы, переход с экспорта сырья на экспорт готовой продукции оказали положительное влияние на проведение этой политики в жизнь.

В области внешнеэкономических связей Нахчыванская Автономная Республика прошла свой присущий ей путь. Так, автономная республика, обособленная от основной части Азербайджана, имеет непосредственный доступ к миру посредством двух соседних стран - Турции и Ирана. Это расширило и двухстороннее торгово-экономическое сотрудничество с этими странами. Сейчас Нахчыванская Автономная Республика строит экономические связи со многими странами Европы, Америки и Азии. Что касается содержания этих отношений, в отличие от предыдущих лет, когда с целью удовлетворения важных потребностей населения предпочтение отдавалось импорту, приводящему к отрицательному сальдо, современная панорама полностью изменилась.

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

Məqaləni çapa təqdim etdi: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor A.Rüstəmov

MÜNDƏRİCAT TARİX

1. Zəhmət Şahverdiyev. 1990-2000-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi vəziyyəti.....	3
2. İsmayıl Zeynalov, Bəsrət Zeynalov. XX əsrin I yarısında Naxçıvan bölgəsində həyata keçirilən bağçılıq təsərrüfatının vəziyyəti barədə etnoqrafik araşdırmalar (Babək və Şahbuz rayonlarının materialları əsasında).....	6
3. Şamxal Məmmədov. XX əsrin II yarısında erməni kommunistləri və Cənubi Qafqazda deportasiyalar.....	12
4. Fəxrəddin Cəfərov. XX əsrin əvvəllərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı....	18
5. Xəzər Hüseynov. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvanda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlar.....	25
6. Məmməd Əliyev, Nərmin Orucova. Muzeylər – tariximizin yaddaşı.....	30
7. Arzu Abdullayev. XIX əsr Naxçıvan şəhərinin tarixi coğrafiyası.....	33
8. Səbuhi İbrahimov. Türkiyə mənbələrində Naxçıvana dair əlyazma mətnləri.....	38
9. Toğrul Xəlilov. Naxçıvanda son tunc dövrü abidələrin xarakteristikası.....	43
10. Sevinc Babayeva. Orta əsrlərdə Naxçıvanda sənətkarlıq və ticarət səyyahların qeydlərində..	48
11. Səbuhi Həsənov. Naxçıvan ərazisində qədim dəfnəmə adətləri (arxeoloji-etnoqrafik materiallar əsasında).....	52
12. Zeynəb Quliyeva. Naxçıvanın neolit və eneolit abidələrinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti....	56
13. Yaşar Rəhimov. XIX əsrin sonlarında Naxçıvan bölgəsinin kənd təsərrüfatı.....	61
14. Sara Hacıyeva. XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanın təsərrüfat həyatında nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunan heyvanlar haqqında.....	66
15. İlhami Əliyev. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi, Osmanlı və Rusiya müharibələri və Naxçıvanda siyasi vəziyyət.....	70
16. Nurlana Əliyeva. Naxçıvanın inzibati ərazi quruluşunda dəyişikliklər (1924-1940-ci illər)..	77
17. Pərviz Səfərov. XX əsrin 90-cı illərinin I yarısında Azərbaycan Rusiyanın Cənubi Qafqaz strategiyasında.....	81

SOSIAL ELMLƏR VƏ HÜQUQ

18. Məmməd Rzayev. Fəlsəfədə şəxsiyyət probleminin təhlili və praksiologiya.....	86
19. Qəhrəman Behbudov, Tural Hüseynov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: varislik və məhkəmə-hüquq islahatları.....	91
20. Novruzəli Rəhimov. Qloballaşma və milli özünəməxsusluq.....	96
21. Abbas Əhmədov. Müasir fəlsəfədə dəyər anlayışı.....	103
22. Elman Cəfərli. Böyük Britaniyanın muxtar ölkəsi – Şotlandiya.....	108
23. Nadir Hüseynbəyli. Moskva Qars müqavilələrinin Naxçıvan tarixində yeri və rolu.....	116
24. Kamran Vəlizadə. Müasir demokratik proseslər şəraitində siyasi şüurun formalaşması.....	121
25. Bağır Babayev. Türk xalqlarının birliyinə qarşı Rusiyanın imperiya siyasəti və XX əsrin əvvəllərində (1900-1920) Azərbaycan demokratik poeziyasında ümumtürk birliyi ideyası.....	126
26. Nurlan İsmayılov. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev milli konstitusiyamızın yaradıcısıdır....	134
27. Şahin Bağirov. Demokratik normalar və siyasi elitanın transformasiya prosesləri.....	138
28. Хошгадам Ислам, Севиль Гейдарова. Мюридизм и Азербайджан.....	143
29. Rəşad Əsgərov. Ömər Faiq Nəmanzadənin dünyagörüşündə milli azadlıq və həmrəylik problemi.....	147
30. Şəhriyar Məmmədov. ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf mərhələlərinə siyasi baxış.	154
31. Bəhruz Gülmahyev. İdrakı formalaşdıran amillər.....	158
32. Azad Bayramov, Elgün Aslanov. Azərbaycanda türkçülük ideologiyasının yaranmasının tarixi haqqında.....	163

33. Işık Ömür Kerim. Türkiyə Respublikasında enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemləri.....	168
34. Afət Fərzullayeva. Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsinin həddləri və konstitusiyə əsasları.....	173
35. Günay Cəfərli. Vergi cinayətlərinə qarşı effektiv mübarizənin aktual məsələləri.....	178
36. Хатирә Тагирева. Сущность энергетической дипломатии.....	185

İQTİSADİYYAT

37. Ağarza Rüstəmov, Könül Əliyeva. Azərbaycanda iqtisadi artım: şərait və amillər.....	190
38. Mehdi Bağirov. Aqrar sahədə məşğulluq problemləri və onların həlli yolları.....	195
39. Teymur Abbasov. Naxçıvan MR-nın aqrar bazarın inkişafında sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.....	200
40. Dilsuz Qasimov. İstehsal vasitələri bazarının təşkili və idarə edilməsi istiqamətləri.....	206
41. İlham Hüseynov. Aqrar istehsal və real investisiya mühitinin qiymətləndirilməsi.....	212
42. Ceyhun Mahmudov. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi.....	217
43. Əşrəf Ələkbərov. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində investisiya amili.....	226
44. Şahin Əliyev. Müasir yol ölkə iqtisadiyyatının əsas amili kimi (Naxçıvan Muxtar Respublikası materialları əsasında).....	232
45. Araz Əsgərov. Sənaye parklarının müasir model və mexanizmlərinin Naxçıvan MR-də tətbiqi imkanları.....	239
46. Həsən Abbasov. Aqrar sahədə istehsal-maliyyə və infrastruktur-logistika komponentlərinin fəaliyyətinin nizama salınması üsulları.....	246
47. Rauf Rəhimov. Azərbaycan <i>iqtisadiyyatının klasterlər</i> əsasında inkişafı imkanları və perspektivləri.....	253
48. Nazim Abiyev. Ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı iqtisadi aspektdə.....	258
49. Səxavət Heydərlı. Ərzaq bazarının tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	263
50. Həsən Məmmədov. Davamlı iqtisadi inkişafın müəyyənəşdirilməsində iqtisadi artım modellərinin tətbiqi.....	269
51. Həvva Adıgözəlova. İnnovasiyaların müəssisələrin fəaliyyətinin təşkilində rolu.....	272
52. Rəna Əliyeva. Elmi nəticələrin kommersiyalaşdırılması.....	275
53. Bahar İmanova. Səhiyyə müəssisələrində insan resurslarının idarəedilməsinin müasir vəziyyəti.....	280
54. Əsgər Mirzəyev. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi zəruriliyi və bu istiqamətdə tənzimlənmə vasitələri.....	285
55. Kəmalə Təhməzbəyova. Elm və texnika müasir dövrün tələbidir.....	289
56. Rəfiqə Ağasiyeva. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda dağlıq ərazilərin təbii-ehtiyyat potensialından qeyri-ənənəvi turizmde istifadə	291
57. Ülkər Həsənzadə. Turizm sahəsində dövlət siyasəti.....	298
58. Samirə Əzizova. Aranturizm bölgəsinin Beyləqan, İmişli və Biləsuvar sərhədyanı Rayonlarında turizmin inkişaf imkanları.....	303
59. Cavadxan Qasimov, Flora Ələskərova, Sədaqət Əhmədova. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında davamlı istehsal və iqtisadi artım məsələləri.....	307
60. Amar Qasimov. Əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində kiçik və orta sahibkarlığın rolu.....	312
61. Eltun İbrahimov. Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı mineral suların iqtisadi baxımdan faydalılığı.....	316
62. Murad Sevdimaliyev. Xammal ehtiyatları və mineral resursların düzgün istifadəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafına təsir mexanizminin təkmilləşdirilməsi.....	320
63. Ülvi Baxışlı. Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatında xarici iqtisadi əlaqələrin yeri və rolu.....	325